

2013

XIX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

30 – 31 січня 2014 р.

Проблеми та перспективи
розвитку науки на початку третього тисячоліття
у країнах СНД

Секції:

Біологічні науки

Географія та геологія

Державне управління

Екологія

Економіка

Історія

Математика

Мистецтво

Педагогіка

Політологія

Право

Психологія

Соціологія

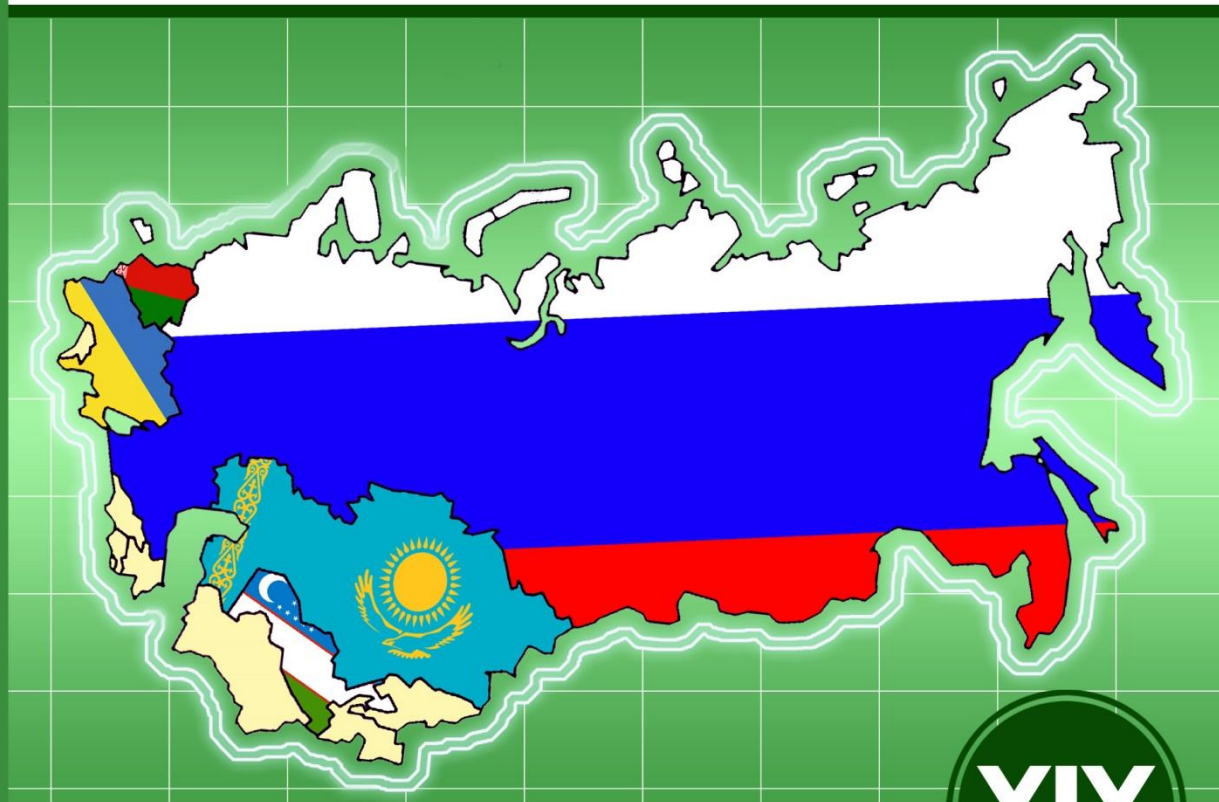
Сучасні інформаційні технології

Фізична культура та

професійний спорт

Філологічні науки

Філософія

Переяслав-Хмельницький
2014

XIX

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XIX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття
у країнах СНД»**

30 – 31 січня 2014 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XIX Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия
в странах СНГ»**

30 – 31 января 2014 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – 360 с.

Материалы XIX Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ» // Сборник научных трудов. - Переяслав-Хмельницкий, 2014 г. – 360 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко д.і.н., професор;

Т.М. Боголіб д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда к.біол.н. доцент;

В.А. Вінс к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік к.і.н.;

С.М. Кикоть к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко д.и.н., профессор;

Т.М. Боголиб д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида к.биол.н. доцент;

В.А. Винс к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник к.и.н.;

С.М. Кикоть к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

Ю.С. Табачок.

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**Людмила Брагинец, Екатерина Ковалёва
(Костанай, Казахстан)****РАСПРОСТРАНЕНИЕ АДВЕНТИВНОГО СОРНЯКА *GALINSOGA PARVIFLORA* В
КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ**

В условиях глобальной синантропизации естественного растительного покрова, деградации природных экосистем развитие флоры и растительности определяется существенным влиянием антропогенных факторов. Комплексы адвентивных видов проникают, расселяются во всех регионах и играют все большую роль в формировании флор различных географических областей. Процессы смешения флор ведут к утрате региональной специфики, унификации сообществ на больших территориях. Адвентивизацию флор в широком контексте можно рассматривать как составную часть трансформации экосистем и направленных изменений организации биоты. Поэтому изучение адвентивных фракций флор становится одним из приоритетных направлений фундаментальных ботанических и экологических исследований XXI века.

Особый интерес представляет изучение растений адвентивной сеgetальной флоры. Сорные сеgetальные растения, к которым относятся пашенные и сорнополевые сорняки, причиняют большой интерес сельскому хозяйству. Злостным сорняком пропашных культур с конца прошлого века в мире стал североамериканский вид – *Galinsoga parviflora* Cav. Нами были проведены исследования на предмет распространения *Galinsoga parviflora* Cav. в Костанайской области. Использовались методы наблюдения, интервьюирования местных жителей, сравнительно-морфологический, аналитический.

Галинзога (лат. *Galinsoga*) – род растений семейства Астровые, включает в себя 20 видов растений, произрастающих в Южной и Центральной Америке.

Естественный ареал *G. parviflora* – горы Мексики. Формирование вторичного ареала *G. parviflora* началось в Европе в 1785 г., когда растения впервые были завезены в Европу из Перу, после чего начали активно распространяться благодаря своей высокой плодовитости [1, с.56].

Расселение *G. parviflora* в Европе шло очень быстро: в 1798-1801 гг. она появилась в ботанических садах Германии, в 1801 г. – в Швейцарии (Цюрих), в 1844 г. – в Италии (Больпано). Вне ботанических садов галинзогу стали находить: в Англии через 13 лет после интродукции, в Бремене – через 14, в Саксонии через 30 [1, с.58].

К началу XX века галинзога спорадически встречалась по всей Средней Европе и постепенно внедрялась в рудеральные сообщества.

Помимо Европейского региона, к началу XX века *G. parviflora* встречалась в Северной Америке (с 1882 г. в Нью-Йорке, с 1883 г. в Чикаго), в Индии (с 1840 г. в Западных Гималаях), на Яве (с 1881 г.), в Австралии (с 1873 г. в окрестностях Сиднея и Мельбурна), в Южной Африке (с 1893 г. в Капской колонии). В 1904 г. этот вид найден в Новой Зеландии, а в 1928 г. – на Филиппинах. К середине XX века *G. parviflora* встречалась уже в различных местообитаниях и агрофитоценозах Нового Света, Европы, Азии, Африки и Австралии на высотах от 40 до 3600 м. В настоящее время ее вторичный ареал продолжает медленно расширяться, охватывая новые регионы [2, с.37], как с умеренным, так и с субтропическим климатом.

На Украине *G. parviflora* впервые отмечена в 1854 г. как очень редкое растение, встречающееся в парке Александрия под Белой Церковью (ЕЕ). По-видимому, она была занесена туда с семенами или рассадой. В первой четверти XX века находки *G. parviflora* стали более частыми: в 1905 г. обнаружена в Киеве, в 1919 г. – в г. Богодухово, в 1920 г. – в Кировограде, в 1922 г. – в Борисполе, 1937 г. – в Одесской обл. Отдельные ее местонахождения отмечены в Полтавской, Черкасской, Житомирской, Тернопольской, Ровенской, Кировоградской и Винницкой обл. В 1930-х гг. галинзога мелкоцветковая стала на Украине довольно распространенным сорняком [3, с.43].

После Великой Отечественной войны в Санкт-Петербурге отмечено более 100 ее местообитаний галинзоги; единичные особи найдены также в 1958 г. в Иван-городе, а в 1965 г. – в Луге.

В 1960-е гг. галинзога мелкоцветковая обнаружена в Ижевском р-не Удмуртии и в Казани [Ефимова, Туганаев, 1964; Иванова, Туганаев, 1969]. Занесенная из Америки, *G. parviflora* стала во Владивостоке к середине XX столетия одним из самых обычных растений пустырей, откосов и садов, но за пределами города не встречалась. Через 30 лет вид не только завоевал все крупные города и поселки Приморского и Хабаровского краев, но и стал одним из злейших засорителей полей [2, с.57].

В то же время зафиксированы находки *G. parviflora* в Средней Азии: в Ташкенте (в 1958 г.) и Душанбе (в 1963 г.), а позднее (в 1978 г.) в Хоргоде (TASH, TAD). Распространилась галинзога и в Армении.

Взрывное расширение ареала галинзоги произошло в 1980-е гг. Растение стало играть заметную роль в сложении рудеральных ценозов и доминировать на клумбах и газонах в странах СНГ.

В 1983 г. *G. parviflora* собрана на Памире (Рушанский хребет в окрестностях кишлаков Сохгарв и Баргем на высотах от 1950 до 2600 м), а в 1985 г. её обнаружили ее во множестве в Фергане, Коканде и Фрунзе.

В последнее десятилетие XX века вид найден в Республиках Коми и Марий-Эл и массово произрастал практически во всех регионах Восточной Европы, а на западе Украины и в Молдавии стал злостным сорняком полей.

До последнего времени исследования местообитаний *Galinsoga parviflora* Cav. в Костанайской области проводились эпизодически. Наблюдения, интервьюирование местных жителей показали, что в г. Костанай и пригородах *Galinsoga parviflora* Cav. появилась в конце 90-х годов. Наиболее часто *Galinsoga parviflora* обнаруживается в посевах овощных культур на огородах, являясь злостным сорняком. На полях в посевах пропашных культур находки *Galinsoga parviflora* в Костанайе и пригородах обнаруживаются в меньшем количестве. Также были проведены исследования местообитаний *Galinsoga parviflora* Cav. в других районах Костанайской области. Было обследовано 15 населённых пунктов Костанайского, Узункольского, Мендыкаринского, Федоровского районов. Результаты представлены ниже.

№ Место произрастания Галинзога мелкоцветковая	
1. г.Костанай	Произрастает
Костанайский район	Произрастает
2. п.Затобольск	Произрастает
3. п.Заречный	Произрастает
4. п.Мичурино	Произрастает
Узункольский район	
5. п.Кировский	Не произрастает
6. с.Моховое	Не произрастает
7. с.Ксеньевка	Не произрастает
8. п.Ершов	Не произрастает
9. п.Киевский	Не произрастает
Мендыкаринский район	
10.п.Аксуат	Не произрастает
11.п.Харьков	Не произрастает
12.п.Каменнско-Уральский	Не произрастает
Федоровский район	
13.П.Банновка	Не произрастает
14.п.Пешковка	Не произрастает
15.Чистый чандак	Не произрастает

Анализ результатов показывает, что в Узункольском, Мендыкаринском и Федоровском районах местообитаний *Galinsoga parviflora* Cav. не обнаружено. *Galinsoga parviflora* Cav. проявляет высокий инвазийный потенциал как сеgetальный сорняк в посевах овощных культур Костанайского района и г. Костаная.

Galinsoga parviflora Cav. в настоящее время является одним из самых успешно распространяющихся сорняков. Оторванные части растения легко укореняются, недозревшие семена на сорванных растениях легко дозревают. Время цветения: с июня по ноябрь. От прорастания семян галинзоги до созревания и плодоношения проходят всего 3 недели. Одно растение способно за сезон произвести на свет 300 тысяч новых. Всходы появляются довольно поздно, в начале июня, что позволяет галинзоге избежать заморозки и первую прополку.

G. parviflora обладает высокой конкурентоспособностью и быстрым распространением, что позволяет виду становиться доминантом и оказывать негативное воздействие на естественные фитоценозы, вытесняя аборигенные виды. В Костанайском районе растёт преимущественно на огородах, но встречается на газонах, в садах, парках, скверах, на насыпях железных и шоссейных дорог.

Таким образом, знание состава заносных видов, их биологических и ценотических особенностей, миграционных возможностей, способностей к натурализации позволяет понять особенности флорогенеза на современном этапе, выявить основные закономерности антропогенной трансформации флоры, разработать рекомендации, обеспечивающие контроль за их расселением, изменением активности в регионе.

Литература:

1. Ridley H.N. The dispersal of plants throughout of the World. Ashford., 1930
2. Ю.К. Виноградова Ю.К., Майоров С.Р., Хорун Л.В. Черная книга флоры Средней России (Чужеродные виды растений в экосистемах Средней России). – М.: ГЕОС. 2009. – 494 с.
3. Протопопова В. В. Адвентивни рослини Лісостепу I Степу України. Киев: Наукова Думка, 1973. 192 с.

Muxlisa Otaboyeva
(Samarkand, Uzbekistan)

ILDIZ KEMIRUVCHI TUNLAMIGA QARSHI KURASHISHDA ENTOMOFAGLARNING AMALDA QO'LLANILISHI

Markaziy Osiyoning paxta yetishtiruvchi zonalarida g'o'zaning ildiz tizimini zararlovchi tunlamlarning 11 turi ro'yxatga olingan. Ildiz kemiruvchi tunlamlari har xil turlarining g'o'zaga zarar yetkazish darajasi turlicha. O'rta Osiyoda g'o'zaga bu tunlamlardan ayniqsa kuzgi (Arrotis Sgetum Schif) va undov (A.exclamationis)

tunlamlari eng ko'p zarar yetkazadi. Qolgan turlar, shu jumladan yovvoyi tunlam kam miqdorda uchraydi, ba'zi bir yillarda esa bu turlarning barchasi ekinlarga katta xavf tug'dirishi mumkin. Bu tunlamlar hammaxo'r, ammo shu bilan birga ular xush ko'radigan ekinlar va begona o'tlar bor. Masalan; undov tunlami bedani, kuzgi tunlam –g'o'zani yovvoyi tunlam – poliz ekinlarini xush ko'radi. Bu turlarning hayot tarzi va zarar yetkazish xususiyati o'xshash bo'lsa ham, ular rivojlanishining bioekologik xususiyatlarida tafovutlar bor. Masalan, kuzgi tunlam har bir avlodlarning rivojlanishi uchun 550°C samarali haroratlar yig'indisi talab qilinsa, undov tunlami uchun 750°C talab qilinadi. Shuning uchun undov tunlami kuzgi tunlamdan farqli o'laroq bir yilda ikki-uch avlod berib rivojlanadi; yovvoyi tunlam shakllangan qurt, tuxum va boshqa rivojlanish bosqichlarida qishlaydi [1].

Ildiz kemiruvchi tunlamlarga qarshi kurash choralari sanitariya-agrotexnik-oldini olish tadbirlardan tashkil topadi, ular dehqonchilik madaniyatining yuqori darajasiga asoslangan zararkunandaning muvaffaqiyatli qishlashi uchun noqulay bo'lgan tadbirlardir, jumladan ekishdan oldin urug'likni dorilash va boshqalar. Chigitni optimal va erta muddatlarda ekin go'za nihollarini ildiz kemiruvchi tunlamlardan "olib qochish" uchun katta ahamiyatga egadir. Kech ekilgan go'za maydonlari alohida nazorat qilinishi lozim, chunki ular ildiz kemiruvchi tunlamlar bilan eng ko'p zararlanadi. Kuzgi tunlam sonini kamaytirishda entomofaglar bilan bir qatorda qushlar ham katta rol o'ynaydi, ayniqsa sug'orishdan keyin qurtlar tuproq yuzasiga chiqib qolganda qushlarning ahamiyati yana ham ko'proq seziladi.

So'nggi yillardagi nazariy ishlar va o'simliklar himoyasining biologik usullarni qo'llash tajribasi, qishloq xo'jalik ekinlari zararkunandalariga qarshi biologik kurashning yangi, ancha takomillashgan bosqichiga o'tishga imkon berdi, bu madaniy biosenoslarning foydali organizmlar bilan boyitish va to'ldirishga asoslangandir. Biologik agentlardan foydalanishning bu usuliga o'tish shu bilan izohlanadi, tabiiy sharoitda ko'pchilik, odatda hammaxo'r entomofaglar va akarifaglar zararkunanda rivojlanishini mustaqil ravishda to'xtata olmaydi. Buning asosiy sababi ularning paxta, beda, makkajo'xori va boshqa ekinlarga kimyoviy ishlov berish vaqtida ommaviy qirilib ketishi natijasida sonining kamayib ketishidir. Bundan tashqari parazit hasharotlarning rivojlanishi ko'pchilik holatda ular xo'jayini rivojlanishi bilan mutanosib bo'lmaydi. Bunday entomofaglarning soni qo'shimcha bog'lik bo'ladi va sekin o'sadi. G'o'za agrobiosenozida qo'shimcha xo'jayin kam sonli bo'ladi yoki hatto bo'lmaydi ham. Shuning uchun laboratoriya sharoitida qishloq xo'jalik ekinlari zararkunandalarining parazitlari va yirtqichlarini ommaviy ko'paytirish amalga oshiriladi ular oziqlanadigan zararkunandalarning aynan shu rivojlanish bosqichlarida va entomofaglarning mahalliy turlari tabiiy hali kam sonli bo'lgan davrda dalaga chiqariladi.

Tabiiyki, bu usul parazit va yirtqichlarning faqat shunday turlariga nisbatan qo'llanilishi mumkinki, ularni biolaboratoriyalarda ko'paytirish texnologiyasi ommaviy miqdorda ko'paytirishga imkon beradi. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jalik ishlab chiqarish g'o'za ekilgan dalalarga zararli tunlamlar tuxumiga qarshi asosan trixogramma, kichik va o'rta yoshdagi qurtlariga qarshi brakon, ko'sak qurtining kichik yoshdagi qurtlariga qarshi kurashda dendrobasillin, bitoksibasillin, lepidosid kabi mikrobiologik preparatlar, shira va o'rgimchakkana kompleksiga qarshi oltin kuz lichinkalari qo'llaniladi. G'o'zani zararkunandalardan himoya qilishda biologik usullarning qo'llanilish taktikasi tashkiliy xo'jalik va kirib tashlash tadbirlaridan tashkil topgan [2].

Ildiz kemiruvchi tunlamlariga trixogrammani qarshi qo'llash

Kuzgi tunlam va boshqa ildiz kemiruvchi tunlamlarga qarshi kurashda ularning birlamchi ko'payish asosiy o'choqlarida bahorda (mart-aprel) makkajo'xori, ertachi sabzavot ekinlari, kartoshka ekilgan dalalarga, dala chetlariga, ariqlar chetlariga trixogramma bilan profilaktik ishlov beriladi, bunda qo'llash normasi gektariga 50-60 ming donadan 5-7 kun oralatib 3 marta ishlov beriladi. Biz 2012-2013 yillarda Past-Darg'om tumanidagi "O'zbekiston" MMTPning "Al-Turon zamin" va fermer xo'jaliklari paxta dalalarida kuzgi tunlamda tuxumlariga qarshi trixogrammani qo'llash samaradorligini aniqlash buyicha tajribalar o'tkazdik. Tajribalar to'rt variantda uch qaytariqda, go'za nihollarining o'nib chiqqandan chin barg chiqarish davrigacha o'tkazildi. Tajriba o'tkazishdan oldin go'za dalalarining kuzgi tunlam bilan zararlanish darajasi nazorat qilindi. Buning uchun dalaning diagonal bo'ylab 20 ta namuna olindi, namunalarda 10m² maydoniga go'za nihollariga mavjud bo'lgan kuzgi tunlam tuxumlari hisoblab chiqildi. Kuzgi tunlam va boshqa ildiz kemiruvchi tunlamlarga qarshi trixogramma qo'llashning samaradorligini ko'p darajada tuxumxo'rni qo'llash takroriyiligi va normasiga bog'liq bo'ladi. Trixogramma bir va ikki marta chiqarilganda samaradorlik faqat 5-10 kun davom etishi mumkin, keyin esa keskin pasayib ketadi. Uch marta chiqarilganda gektariga 60+80+60 ming dona hisobidan chiqariladi, bunda yuqori samaradorlik ancha uzoq muddatda davom etadi. Kuzgi tunlam va boshqa ildiz kemiruvchi tunlamlarga qarshi trixogramma qo'llashda yuqori samara olish uchun tuxumxo'rni birinchi chiqarilishi zararkunanda tuxum qo'yishining boshlanish davriga to'g'ri kelishi kerak. Bunda xo'jayinning bir avlod rivojlanishi davrida trixogramma ikki-uch generatsiyada ko'payishi mumkin. Keyingi va yangi avlodning qo'llanilishi zararkunandalarning ommaviy tuxumlarni zararlashga yo'naltiriladi, chunki O'zbekiston sharoitida urg'ochi tunlamlarning tuxum qo'yish davri ancha cho'ziladi va kapalaklar uchishi bir oydan oshiq vaqtni o'z ichiga oladi. Shuning uchun g'o'za dalalarida ildiz kemiruvchi tunlamlarga qarshi kurashda uch marta trixogramma chiqarish tavsiya qilinadi, bunda gektariga 200 mingta hisobidan qo'llaniladi, ya'ni zararkunanda tuxum qo'yishining boshlanishida 60 mingta ikkinchi marta 5-7 kundan so'ng 80 mingga uchinchi marta 5-7 kundan so'ng – 60 mingga hisobidan trixogramma chiqariladi. Trixogramma qo'llash samaradorligi chiqariladigan biomaterial sifatiga va tuxumxo'rning ishlov berilayotgan maydon bo'ylab bir tekisda taqsimlanishiga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi, ildiz kemiruvchi tunlamlar sonini kamaytirishda yuqori hayot faoliyatiga faollik va tashqi muhitning noqulay sharoitiga chidamlilik darajasi yuqori bo'lgan trixogramma qo'llanilganda eng yaxshi natijaga erishish mumkin. Trixogrammani ko'paytirish yoki saqlash texnologiyasidan chetlantirilganda uni dalaga chiqarishdan oldin olishi sodir bo'ladi, qanoti kalta butunlay qanotsiz nuqsonli individlar miqdori ortadi. Ular yomon harakatlanadi va mahsuldorligi pasayadi. Bundan tashqari kuchli yomg'ir davomli kuchli shamol, agar ular

trixogramma chiqarilganda so'ng sodir bo'lsa, asosan bahor vaqtida, tuxumxo'ring ommaviy qirilib ketishiga sabab bo'ladi va ildiz kemiruvchi tunlamlar sonini kamaytirishda uning samaradorligini pasaytiradi. So'nggi yillarda go'za dalalarida kuzgi tunlam va boshqa ildiz kemiruvchi tunlamlarga qarshi trixogrammaning samaradorligi keskin pasayib ketganligi tugrisida kuplab misollar keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Alimuhamedov A., Xo'jaev Sh. G'o'za zararkunandalari va ularga qarshi kurash choralari/ Toshkent, 1979.
2. Pospelov S. M., Arsenieva M.V., Gruzdev G.S. O'simliklarni himoya qilish. Toshkent, 1978.

Научный руководитель: к.б.н., доц. Б.Файзуллаев.

Балауаса Утебаева
(Қостанай, Қазақстан)

БУРАБАЙ КӨЛДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН МОЛЛЮСКАЛАРДЫҢ ПАРАЗИТТЕРМЕН ЗАЛАЛДАНУЫНЫҢ ЖЫЛ МАУСЫМЫНА ТӘУЕЛДІЛІГІ

Күрделі тіршілік цикліне ие сорғыш құрттар көп уақыттан бері әртүрлі гельминтологиялық зерттеулер объекті болып келді. Зерттеушілердің назарын негізінен омыртқалы жануарларда паразиттік жолмен тіршілік ететін гермафродитті ұрпақ (марита) аударды. Себебі олар көптеген зілді аурулардың қоздырғышы болып есептеледі. Бірақ сол аурулармен күресу үшін тек ғана гермафродитті ұрпақты үйрену жеткіліксіз. Сорғыш құрттардың тіршілік циклі иелердің әртүрлі категорияларында тіршілік ететін бірнеше ұрпақтардың алмасуын өз ішіне қамтиды. Бірінші аралық иенің қызметін моллюскалар орындап, олардың организмінде маританың дернәсілі болып есептелінетін церкарияларды өршітетін партеногенетикалық ұрпақтың (спороциста және редия) қалыптасуы өтеді. Бұл жағдай моллюскалардың трематодофаунасын үйренудің қажеттігін күн тәртібінде біздің алдымызға қояды.

Алғаш рет Шортан – Бурабай курортты аймағы моллюскалардағы трематодфауна 2010-2012 жылдары паразитологиялық әдістермен зерттелді. Осы аймақтағы көлдерден сорғыш құрттардың дернәсілдерінің 18 түрі табылып, олардың морфологиясы анықталды. Осы паразиттерменен тоспаұлудың залалдану жағдайының иенің жасына, жыл маусымына тәуелділігі зерттелді. Территорияда трематодтардың патогенді формалары анықталды.

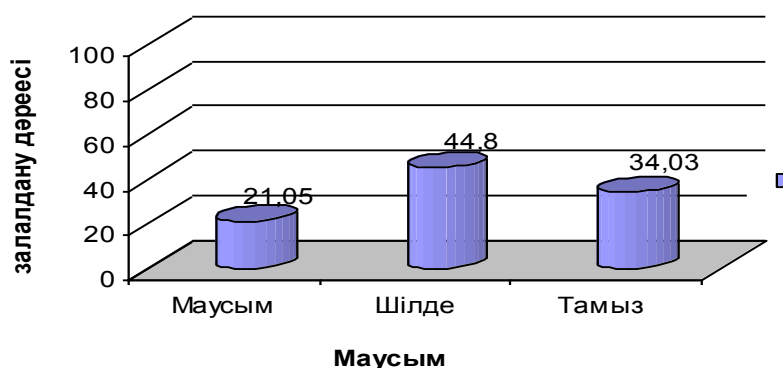
Шортан – Бурабай жағдайында ұлудың паразитфаунасына жылдың барлық маусымдары бойынша үйрену мүмкіндігі болған жоқ. Зақымдануындағы кейбір өзгерістердің айырмашылығын 2012 жылдың маусым, шілде, тамыз айларында байқадық. Жаз айларында байқалған залалдану дәрежесіндегі өзгерістер жайында материалдар 1 – кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Жыл маусымына байланысты моллюскалардың залалдану

Маусым	Зерттелгені, дана	Кездесу жиілігі, дана	Залалдану дәрежесі, %	Паразитердің түр саны
Маусым	190	40	21,05	5
Шілде	299	134	44,8	9
Тамыз	382	130	34,03	6
Барлығы	871	304	34,90	18

Маусымның бірінші жартысында үлкен тоспа ұлудың церкариялармен зақымдануы 13,8 % болды, ал әлі есеймеген ұрықтық шарлар бар спороцисталар және редиялармен зақымдану едәуір төмен болды (5,4%). Шамасы, есейген церкариялары бар ұлулар 2011-2012 жылдың қысын қыстап шығып, 2010 жылдың маусымында есейген церкарияларды өз организмнен шығара бастаған. Ұлудың церкариялардың 2012 жылғы популяциясымен зақымдануы маусымның басына тура келеді. (16,2%). Маусымның аяғы шілденің басында ұлудың ұрықтық шарлары бар спороцисталар және редиялармен зақымдануы 54 % ке жетеді, ал есейген церкариялармен зақымдануы бұрынғы деңгейде болады (18,6%). Шілдеде жас редиялар және спороцисталармен зақымдануы 12,6% – ке дейін төмендейді, ал керісінше есейген церкариялармен зақымдануы 36,9% – ке дейін көтеріледі. Бұл кезде метацеркариялар кездесе бастайды. Олар шілдеде зерттелген ұлулардың 17,4 процентінен табылды. Шілденің аяғында ұлудың жас партениттермен зақымдануы 10,2% – ке дейін төмендейді, церкариялармен зақымдануы 60,0%. Метацеркариялармен зақымдануы 23,4%-ке дейін өсе бастайды. Тамыз айында жас партениттермен зақымдануы 4,8 % – ке, церкариялармен зақымдануы 54,9% – ке тең болды. Ал метацеркариялар зерттелген ұлулардың 30,6% – інен табылды.

Бурабай ауданында ұлулардың жаз айларындағы сорғыш құрттардың дернәсілдермен зақымдануы шілденің аяғы мен тамыздың басында ең үлкен көрсеткішке ие болады. Себебі су мен ауаның температурасы жоғарлайды. Суқоймаларда омыртқасыз планктондар мен бентоздар көптеп кездеседі, соған сәйкес жағалаулардағы соңғы ие омыртқалылардың кездесуі жиілігі жоғарлайды. Моллюскалардың сорғыштардың жұмыртқалары және дернәсілдерімен залалдануына қолайлы жағдай туады.

Сурет 1 – Шортан –Бурабай жағдайында моллюскалардың паразиттермен зақымдануының маусымдық өзгерістері

Сонымен моллюскалардың Шортан –Бурабай аймағының жыл маусымына байланысты экологиялық талдау жүргізу нәтижесінде залалдану шілде айында жоғары 44,8 %.

Көптеген зерттеушілер осындай ұқсас заңдылықтарды бақылаған.

Арыстанов Е.А. (1965-1983) Амударияның сағасында жүргізген зерттеулері кезінде үлкен тоспа ұлудың (*L.stagnalis*) маусымға байланысты залалдануын шілде – қыркүйек айларында байқаған.

Шілде айында барлық су қоймаларда *L.stagnalis*-тің орташа залалдануы 50,9% құрады. Тамыз айында 80,7%, қыркүйек айында 92,1% тең боп шықты.

Шілде айында үлкен тоспа ұлуынан церкарийдің 4 түрін және метацеркарияның 3 түрі табылды. Тамыз айында паразиттердің түр құрамы өзгерген жоқ, сол қалыпта қалды. Қыркүйек айында церкарийлердің түрі 11 болды. Осы зерттеу барысында *Echinostoma revolutum*, *H.conoideum* күз маусымының басында пайда болады.

Әдебиеттер

1. Гинецинская Т.А., Добровольский А.А. К фауне личинок трематодпресноводных моллюсков дельты Волги. Астрахань: Труды Астраханского заповедника. 1964. С. 64-77

Ғылыми жетекші:

Биология ғылымдарының кандидаты, доцент Арыстанов Е.А.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ**Ірина Арсененко
(Мелітополь, Україна)****ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ**

В загальній стратегії соціально-економічного розвитку України велике значення має туристично-рекреаційна сфера (туризм, рекреація, Експурсійна діяльність), яка в сучасних умовах побудови державності і стабілізації національної економіки явно недооцінюється.

Аналізуючи ситуацію, яка впливає на розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні, слід виділити соціально-демографічні чинники, що визначають туристично-рекреаційний попит: старіння населення і збільшення кількості пенсіонерів, урбанізація, високий рівень освіти, збільшення вільного часу. Якщо говорити про вільний час, то Україна за кількістю свят і перенесених святкових дат з метою продовження канікул займає, по всій імовірності, майже перше місце в світі. Позитивним для українського туризму є і близький до східного менталітет українця, який вміє працювати, і ніколи не забуває про необхідність відпочити на «Всі 100%». Не слід забувати і про такий зовнішньоекономічний чинник, як підвищений інтерес українців до життя інших країн і народів.

Україна має і передумови для розвитку в'їзного туризму. В країні сформовано один із найпотужніших в межах Європейського туристичного макрорегіону туристично-рекреаційних потенціалів – близько 7850 об'єктів з ліжковим фондом, близько 1,9 млн. місць і можливістю оздоровлення 8-10 млн. осіб в рік. За питомими показниками потужності туристично-рекреаційного господарства на 1 км² території Україна перевершує показники країн СНД майже в 10 разів. Туристично-рекреаційне господарство України може стати одним з важливих економічних секторів в національному господарському комплексі. При відносно швидкій організаційно-економічній реорганізації та забезпеченні державної підтримки можна довести надходження до бюджету України від 10 до 12 млрд. \$, тобто 200-240 \$ в розрахунку на душу населення (у середньому по Європі цей показник становить близько 460 \$) [1].

Однак недосконалість статистичних досліджень туристично-рекреаційної сфери не дозволяє повною мірою оцінити її значення для економіки країни. До теперішнього часу не існує єдиної методики оцінки внеску цієї сфери у господарський комплекс в цілому.

У світовій практиці використовують такі основні показники економічного ефекту від туристично-рекреаційної сфери для економіки тієї чи іншої країни: внесок підприємств туристично-рекреаційної сфери у створення національного доходу; частка доходів від туристично-рекреаційного господарства в експорті країни; частка витрат на туристично-рекреаційне господарство в імпорті країни; кількість і якість робочих місць у туристично-рекреаційній сфері; вплив туристичної індустрії, підприємств відпочинку і лікувального оздоровлення на регіональний розвиток [2]. Таким чином, виділяються наступні основні господарські функції туристично-рекреаційної сфери: дохідна; зовнішньоекономічна; створення робочих місць.

В деяких зарубіжних країнах туристично-рекреаційна сфера є однією з найбільш пріоритетних сфер економіки, внесок у валовий національний дохід яких складає від 15% до 35% (Угорщина, Чехія, Австрія, Швейцарія, Італія, Франція, Іспанія, Португалія). За даними UNWTO, в середньому кожен витрачений долар приносить віддачу більше ніж у 250 разів [2].

Туристично-рекреаційний бізнес приваблює підприємців з багатьох причин: невеликі стартові інвестиції, зростаючий попит на туристично-рекреаційні послуги, високий рівень рентабельності та мінімальний термін окупності витрат. Крім того, даний бізнес стимулює розвиток інших галузей господарства: будівництва, торгівлі, сільського господарства, виробництва товарів споживання, зв'язку та інших.

Україна щорічно втрачає мільярди гривень, відмовляючи розвитку туристично-рекреаційній сфері підтримки, при цьому втрачаються десятки тисяч потенційних робочих місць. За найоптимістичнішими підрахунками в українському туристично-рекреаційному господарстві зайнятий лише один працівник з 300, що в 30 разів нижче аналогічного світового показника.

Якість робочих місць у туристично-рекреаційній сфері відрізняють такі особливості: сезонний характер, який має як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, породжує нерівномірний розподіл робочого часу (понаднормові в сезон і недостатня завантаженість роботою в міжсезонний період), як наслідок цього – значна питома вага неповно зайнятих і плінність кадрів. З іншого боку, сезонність туризму стимулює багатопрофільний характер робочих місць, коли один і той же працівник виконує різні функції залежно від сезонних особливостей; значна питома вага зайнятих неповний робочий день; велика питома вага низько кваліфікованої фізичної праці; обмежені можливості автоматизації і недостатня комп'ютеризація робочих місць.

Дані особливості мають як негативні, так і позитивні наслідки. З одного боку, вони є причиною непопулярності робочих місць у туристично-рекреаційній сфері. З іншого боку, сезонність і неповна зайнятість може бути позитивним чинником, забезпечуючи додаткові джерела доходу для окремих категорій населення (пенсіонерів, студентів, домогосподарок, безробітних та інших).

У туристично-рекреаційній сфері динаміка росту наданих послуг призводить до збільшення кількості робочих місць набагато швидше, ніж в інших сферах і галузях господарства. Тимчасовий

проміжок між зростанням попиту на туристично-рекреаційні послуги і появою нових робочих місць у туристично-рекреаційному бізнесі мінімальний.

Вплив туристично-рекреаційного господарства на економіку України не значний. Воно адекватно внеску держави в розвиток даної галузі і стримується, в основному, відсутністю реальних інвестицій, низьким рівнем готельного сервісу, підприємств сфери обслуговування, недостатньою кількістю туристичних і курортно-санаторних комплексів, дефіцитом кваліфікованих кадрів.

Розвиток туристично-рекреаційної сфери в Україні повинно будуватися на розумному балансі різних видів туристичної, рекреаційної і екскурсійної діяльності з пріоритетним розвитком внутрішнього і в'їзного туризму.

Економічна криза в Україні з року в рік призводить до більшого занепаду і руйнування об'єктів і комплексів сфери рекреації і туризму.

Розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні характерний екстенсивний характер. Постає завдання раціонального (інтенсивного) використання туристично-рекреаційного фонду шляхом підвищення коефіцієнта змінності його експлуатації, створення штучних туристично-рекреаційних об'єктів, наприклад, будівництва нових курортно-рекреаційних закладів натомість фізично і морально застарілих. За рахунок централізації систем теплопостачання, прального, транспортного та складського господарств, очисних споруд, ліній електропередач, мереж водопроводу, каналізації та зв'язку можна заощадити до 15% одноразових витрат і до 10% експлуатаційних.

Підвищення економічної ефективності туристично-рекреаційної сфери може бути досягнуто шляхом зростання продуктивності праці, скорочення одноразових і поточних витрат у результаті комплексного розвитку та розміщення, концентрації коштів і спрямування їх на найбільш важливі ділянки туристично-рекреаційного будівництва, раціональним використанням трудових, туристично-рекреаційних та інших ресурсів, будівель і споруд, централізацією управління та допоміжних служб і т.п.

Україна володіє значними природними ресурсами і великою кількістю культурно-історичних пам'яток. Загальна площа цінних у туристично-рекреаційному, отже, економічному відношенні природних ландшафтів України становить 9,4 млн. га або 16% території країни [1]. При цьому найбільш значні та цінні території освоєні недостатньо. Значні території, які залучені до рекреації і туризму експлуатуються без урахування основ раціонального природокористування.

Актуальною проблемою, що визначає перспективи розвитку туристично-рекреаційної сфери в Україні, є комплексна оцінка різних варіантів інтенсифікації використання туристично-рекреаційних ресурсів. Для її вирішення необхідно здійснення комплексної оцінки економіко-екологічної та соціально-економічної ефективності всіх варіантів розвитку туристично-рекреаційного господарства в Україні та використання туристично-рекреаційних ресурсів.

Головним напрямком в раціональному природокористуванні в туристично-рекреаційних регіонах України є територіальна організація, заснована на чіткому функціональному зонуванні і на встановленні економічно ефективного та екологічно безпечного поєднання туристично-рекреаційних функцій з господарськими.

Будь-які програми реформування і розвитку туристично-рекреаційного господарства необхідно стикувати з конвенцією природокористування в курортно-рекреаційних зонах України. Слід переглянути діючу таксономію і систематику туристично-рекреаційних об'єктів і територій. Необхідна сучасна класифікація ієрархічної структури туристично-рекреаційних об'єктів, комплексів та систем, яка б враховувала організаційно-функціональну різноманітність туристично-рекреаційного господарства, була б націлена на його комплексне і поліфункціональне (курортне господарство – організований відпочинок, туризм, масовий відпочинок) розвиток.

Необхідно уточнити поняття «туристично-рекреаційний район – підрайон – вузол – центр – пункт», «туристично-рекреаційний комплекс», «туристично-рекреаційна система» і т.п., максимально пов'язуючи їх з характерними поєднаннями господарських функцій туристично-рекреаційної сфери на всіх рівнях організації господарства й управління.

Особливий інтерес для туристично-рекреаційних регіонів України представляє поєднання туристично-рекреаційного господарства з зовнішньоекономічною діяльністю. Головною умовою реалізації даного напрямку є активна роль держави у підтримці розвитку туристично-рекреаційної сфери, яка може здійснити значний позитивний вплив на економіку країни, і стати при відповідних умовах найважливішою статтею валового національного доходу України.

Системний підхід та комплексний аналіз економічного значення туристично-рекреаційної сфери стають необхідною умовою успіху наукових досліджень і практичної реалізації результатів.

За допомогою системного підходу і комплексного аналізу туристично-рекреаційної сфери нами виділено її переваги і негативні риси.

Переваги представлені фінансовими надходженнями до бюджету місцевих органів влади, забезпеченням зайнятості і доходів населення, стимулювання розвитку сільськогосподарського виробництва та місцевої інфраструктури, згладжуванням відмінностей між індустріальними і аграрними регіонами.

Негативний вплив представлено порушенням екологічної рівноваги в природному середовищі.

Системний підхід та комплексний аналіз туристично-рекреаційної сфери дозволяє розглядати її як цілісну систему, що існує в дійсності і має, з одного боку, власну структуру з різноманітним внутрішнім зв'язком, а з іншого боку, є складовою частиною більш складної суперсистеми, однієї або декількох, внаслідок чого необхідно розглядати не тільки внутрішні зв'язки досліджуваної системи, але і її взаємодію з іншими системами.

Туристично-рекреаційна система виникла і існує в рамках трьох взаємопов'язаних суперсистем: суспільства, економіки, навколишнього природного середовища. Інтеграція туристично-рекреаційної системи і основні суперсистеми схематично представлені на Рис. 1.

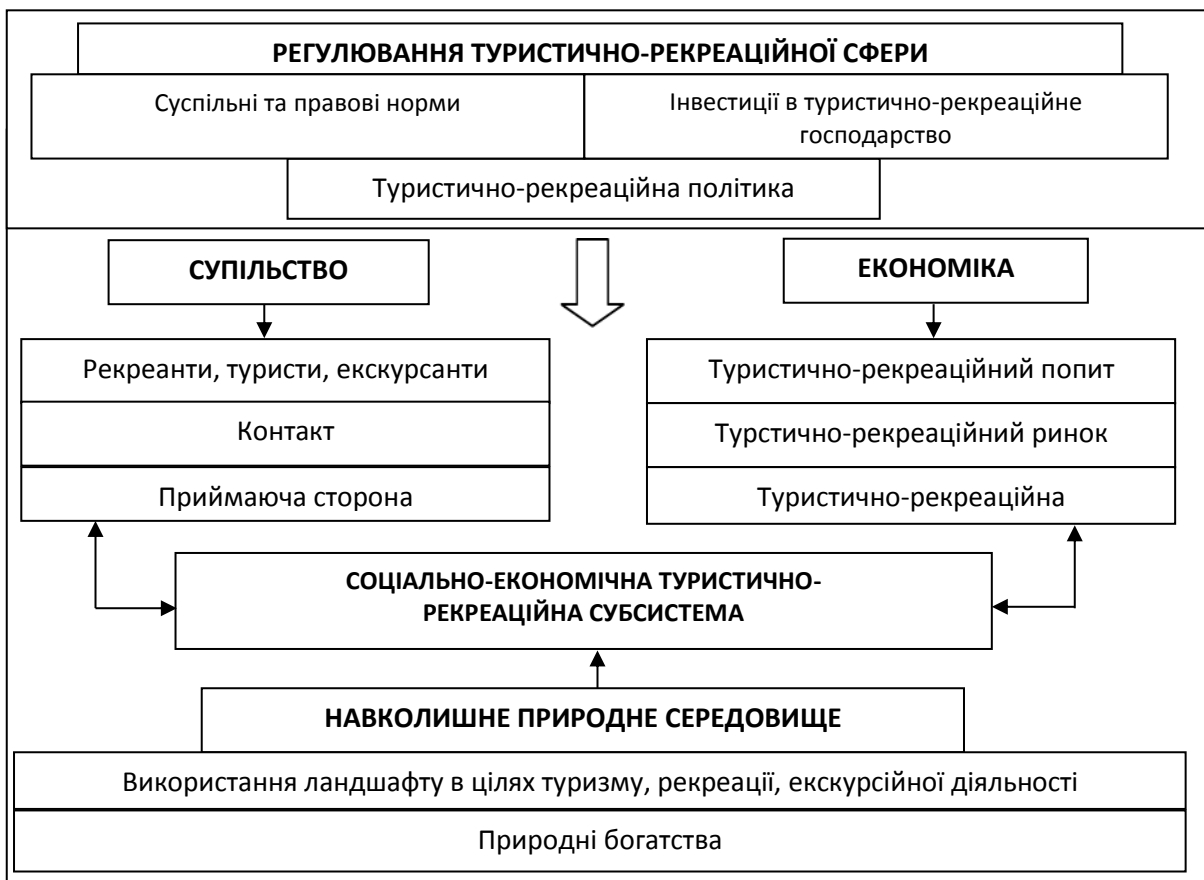

Рис. 1. Структура туристично-рекреаційної системи (складена на основі Швейцарської концепції туризму) [3].

Системний підхід та комплексний аналіз туристично-рекреаційної сфери покликаний забезпечити пропорційний розвиток туризму, рекреації і екскурсійної діяльності в Україні, його гармонічний взаємозв'язок з навколишнім середовищем і суспільством, сприяти переходу до тактики соціально-економічних проривів у цій сфері.

Він дозволяє розглядати дану сферу як складний міжгалузевий господарський механізм, структура якого й адміністративно-господарська, і функціональна, і економічна має бути реформована і переведена на ринкові механізми господарювання і комплексного управління цією сферою на рівні регіонів, і зістикована з новою конвенцією природокористування в Україні.

Література:

1. <http://www.tourism.gov.ua>
2. <http://www.word-tourism.org>
3. Топчиев А.Г., Мирошниченко О.А. Система рационального природопользования в приморских зонах Украины и рекреационное хозяйство // Проблемы и перспективы развития курорта Сергеевка как международного курортно-рекреационного и туристического комплекса. Материалы VI Международного научно-практического семинара "Экономико-экологические проблемы приморских регионов". – Одесса, 1996. – С. 37-39.

Владимир Демин, Наталья Немова, Татьяна Демина,
Имранов Эльдар, Юрий Стефлюк, Динара Маматова
(Караганда, Казахстан)

ОБОСНОВАНИЕ СПОСОБА ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВНЕЗАПНЫХ ВЫБРОСОВ УГЛЯ И ГАЗА И ЕГО ПАРАМЕТРОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ БУРЕНИЯ ДЕГАЗАЦИОННЫХ СКВАЖИН

Одним из основных способов предотвращения внезапных выбросов угля и газа на шахтах Карагандинского угольного бассейна как при вскрытии пластов, так и проведении по ним подготовительных горных выработок является бурение опережающих (дегазационных) скважин диаметром 0,13 – 0,25 м. Эффективность его применения зависит от правильного определения

основных параметров. К ним относятся диаметр d , длина l_c , количество n , неснижаемое опережение скважин $l_{но}$, взаимное их расположение, размер защищаемой (опасной) зоны в контуре и за контуром выработки. Величина $l_{но}$ должна составлять 5 м, на пологих и наклонных пластах в штреках должна быть обеспечена двухметровая безопасная (защищённая) зона, а на особо выбросоопасных участках её величина принимается равной 4 м по обе стороны выработки. На мощных пологих пластах следует также защищать 2 – 4 м зону выше контура выработки при наличии тектонически нарушенного угля. Длина опережающих скважин диаметром 130 – 250 мм при проведении выработок по пласту должна составлять 10-20 м, а их количество определяется по формуле [1, 2]

$$n = \frac{S_{зо} (a + 2b)m_n}{S_{эф} S_{эф}} \quad (1)$$

где $S_{эф}$ – область эффективного влияния дренажной скважины, m^2 ; $S_{зо}$ – площадь защищаемой (опасной) области по пачке нарушенного угля, m^2 ; a – средняя ширина выработки по напластованию пачки или пачек нарушенного угля в черне, м; b – ширина полости обработанного скважинами массива нарушенного угля за контуром выработки, м; m_n – мощность пачки или пачек нарушенного угля, м.

Область эффективного влияния скважины $S_{эф}$ принимается в виде прямоугольника, размер которого по наслоению l_n , а в крест наслоения l_k . Для скважин диаметром 200-250 мм $l_n = 2,6$ м, $l_k = 1,4$ м, а при диаметре 130-150 мм соответственно 1,7 м и 0,9 м [3].

Проектное количество дренажных скважин при обнажении пологих пластов квершлагами или другими вскрывающими выработками определяют как [3]

$$n = \frac{(a + 2b) \cdot (h + b)}{S_{эф} \cdot \sin \alpha} \quad (2)$$

где a – ширина квершлага в черне, м; h – высота квершлага в черне, м; b – ширина полосы обработанного скважинами массива угля с боков квершлага и ниже (выше) его по нормали, м.; α – угол падения пласта, град.

При бурении скважин диаметром 130-250 мм значение $S_{эф} = 6,8 m^2$ (размеры области в виде прямоугольника 2,6 м × 2,6 м), а при диаметре 80-120 мм $S_{эф} = 2,6 m^2$ (размеры области в виде прямоугольника 1,6 м × 1,6 м).

Из формул (1) и (2) следует, что число опережающих скважин определяется расстоянием от её стенок до точки в массиве $r_{эф}$, при котором происходит эффективная дегазация угля. Существует несколько методов определения $r_{эф}$. Метод КазНИИБГП, основанный на регистрации снижения давления газа (P) в контрольных шпурах, пробуренных на различном расстоянии от скважины. За величину $r_{эф}$ принимается расстояние от неё, на котором значение снизилось за 24 часа не менее, чем на 50% от первоначального значения. Метод, основанный на регистрации «всплеска» газовыделения из контрольных шпуров при бурении скважины [4]. За радиус эффективного влияния опережающих скважин принимается расстояние от неё до шпура, скорость газовыделения q_n из которого возросла по трём замерам не менее, чем на 10% по сравнению с последним значением q_n до её бурения.

Параметр $r_{эф}$ также определяется по показателю выбросоопасности R [4,5] равным

$$R = (S_{max} - 1,8) (q_{n max} - 4) \quad (3)$$

где S_{max} и $q_{n max}$ соответственно, максимальные значения выхода бурового штыба (л/м) и скорости газовыделения (л/мин·м) с однометрового интервала шпура.

Для Карагандинского бассейна $R = 2$. При $R \geq 2$ зона пласта считается выбросоопасной и при $R < 2$ – неопасной. За $r_{эф}$ принималось расстояние от контура скважины до середины интервала между соседними контрольными шпурами, по которым установлены опасные и неопасные значения R .

Сравнительные испытания на шахте им. Ленина в Карагандинском угольном бассейне показали следующие значения радиуса эффективного влияния скважины диаметром 0,13 м: по первому методу – 1,25 м, по второму – 1,5 м и по третьему – 1,3 м [6]. При этом экспериментально были установлены численные значения $r_{эф}$ – вверх r_3 и вниз r_4 в крест простираения наслоения могут приняты равными 0,5 м. Анализ приведенных методов нахождения $r_{эф}$ показывает, что определение этого параметра с замером скорости газовыделения даёт на 4% и 20% завышенные значения, по сравнению с первым методом [8]. Доказано [6], что метод, основанный на регистрации давления газа, позволил получить удовлетворительные результаты только до глубины ведения горных работ 400-500 м, а метод регистрации «всплеска» газовыделения позволяет устанавливать только лишь предельные (максимальные) значения $r_{эф}$. Нахождение радиуса эффективного влияния скважины по показателю текущего прогноза выбросоопасности R в контрольных шпурах, пробуренных на различном расстоянии от исследуемой скважины, является более оперативным и объективным и применим даже на глубинах более 500 м. В инструкции [3] приведена уточнённая формула для нахождения R , имеющая следующий вид:

$$R = (S_{max} - 1,8) (q_{n max} - 4) - 6. \quad (4)$$

При $R \geq 0$ зона пласта считается выбросоопасной.

В таблице 1 приведены данные КазНИИБГП по результатам определения $r_{эф}$ перед вскрытием угольных пластов [6]. Оценка этого параметра производилась по снижению давления газа до невыбросоопасного значения в контрольном шпуре при бурении скважины и проверялось по реакции пласта при внедрении бурового инструмента в пласт на расстоянии примерно равным $r_{эф}$ от её стенок.

Таблица 1 – Радиусы эффективного влияния опережающих (дегазационных) скважин $r_{эф}$ при вскрытии пластов квершлагами

Шахта	$(H/d) \cdot 10^3$	Пласт	Глубина H , м	Диаметр скважины d , мм	Природное давление газа в пласте МПа	$r_{эф}$, м
Саранская	4,6	К-10	460	100	3,45	1,0
	2,15	К-12	430	200	3,40	1,25
	2,08	К-12	520	250	4,30	1,20
Карагандинская	3,92	К-12	490	125	3,97	1,00
Сокурская	0,87	К-13	340	390	2,40	1,40
	0,90	К-12	350	390	2,70	1,45
Топарская	2,4	К-18	240	100	1,56	1,25
	2,4	К-18	240	100	1,50	1,40
	2,0	К-18	340	170	2,55	1,80
	1,35	К-16	338	250	1,96	1,60
Им. 50-летия Октябрьской революции	4,36	К-12	436	100	3,46	1,00
	5,0	К-10	500	100	4,12	1,00
	2,0	К-7	500	250	3,50	1,20
Ленина	1,42	Д-6	400	280	2,10	1,20
	3,23	Д-6	420	130	2,30	1,10
	3,3	Д-8	428	130	2,35	1,25
Среднее значение						1,25

Анализ табличных данных показывает, что на глубине заложения горных выработок $H \geq 400$ м численное значение радиуса эффективного влияния скважины в семи случаях (43,75 %) меньше средней его величины $r_{эф} = 1,25$ м. Безусловно, это обстоятельство может привести к занижению числа опережающих скважин для выработок, пройденных на глубине более 400 м, и свидетельствует о необходимости учёта H при определении числа скважин по формулам (1) и (2). Для простоты расчётов круговая область эффективного влияния скважины заменяется на примерно равную прямоугольную, тогда по напластованию пласта с небольшим запасом $r_{эф}$ принимается равным 1,2 м и это значение рекомендовано для нахождения области эффективного влияния дренажной скважины в действующей инструкции [3].

Зона эффективного влияния скважины зависит от зоны разрушения, формирующейся в окрестностях скважины. Чем больше эта зона тем больше образованная поверхность угля, с которого происходит выделение метана.

Для определения зоны разрушения вокруг скважины применяются законы механики сплошных сред. Первоначально решается упругая задача для определения напряженного состояния пород вокруг скважины и затем, исходя из принятого критерия разрушения, определялись условные зоны неупругих деформаций (УЗНД), внутри которой породы считаются разрушенными [8].

На рисунке 2 приведена картина распространения зоны разрушения вокруг скважин в зависимости от глубины.

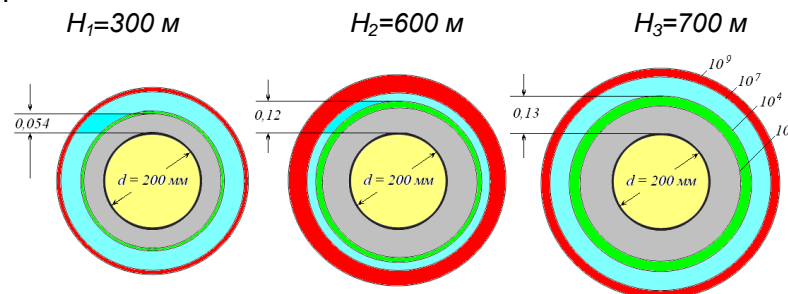

Рис. 2. Влияние глубины заложения скважины (H) на величину радиуса ($r_{эф}$): $H_1 < H_2 < H_3$

Рис. 3. График зависимости диаметра D_y от глубины H

Однако, эффективный диаметр $D_{эф}$ будет больше D_y , так как со временем истечение газа метана в скважину будет происходить не только из зоны УЗНД, но и прилегающей к ней области $D_{эф}/D_y = k$ соответственно

$$k = S_{эф} / S_y \quad (5)$$

Приняв, что для данного пласта значение k будет постоянным, произведем расчет необходимого количества скважин на различной глубине. С учетом формулы (2) оно будет равно

$$n = \frac{(a + 2b) \cdot (h + b)}{k \cdot S_{эф} \sin \alpha} \quad (6)$$

Коэффициент k определяется экспериментально в шахтных условиях.

Таким образом, количество дегазационных скважин для снижения выбороопасности пласта в месте вскрытия пласта будет изменяться при изменении глубины заложения выработки.

При проходке выработок по выбросоопасному пласту отклонение числа скважин с учётом и без учёта зависимости $r_{эф}$ от H будет меньше, чем при вскрытии пластов, так как область эффективного влияния скважины в формуле (1) будет изменяться только за счёт вариации I_n .

В [3] предложены следующие зависимости между давлением газа в пласте P и глубиной H и H_0 – глубиной зоны газового выветривания:

при $H < 600$ м

$$P = 0,1 (H - H_0) + 1, \text{ МПа}, \quad (7)$$

при $H > 600$ м

$$P = 0,06 (H - H_0)^{1,1}, \text{ МПа}. \quad (8)$$

Путём обработки табличных данных выявлена следующая эмпирическая зависимость (рисунок 5) с максимальным значением коэффициента детерминации $r_d^2 = 0,32$:

$$r_{эф} = 1,697 e^{-0,111P}. \quad (9)$$

Численное значение $\eta = 0,57$, позволяет сделать вывод о заметной тесноте между параметрами $r_{эф}$ и P , а полученное значение r_d^2 свидетельствует о существенном влиянии на величину $r_{эф}$ прочих факторов.

При выборе диаметра скважин необходимо руководствоваться возможностью исключения внезапного выброса угля и газа из них при бурении и минимально необходимого времени на этот процесс t_6 и дегазацию пласта t_b в обрабатываемой зоне до безопасных значений показателей выбросоопасности. Значительная часть метана из опережающих скважин выделяется, в основном, в процессе внедрения бурового инструмента в угольный массив и после окончания бурения газовыделение практически прекращается, т.е. $t_6 \approx t_b$. Установлено [10], что при шнековом бурении наиболее оптимальные значения d находятся в пределах от 0,2 до 0,25 м, а гладком бурении с промывкой – 0,13 м.

Литература:

1. Цай Б.Н., Бондаренко Т.Т. Исабек Е.Т. К определению параметров способа предотвращения внезапных выбросов угля и газа бурением дегазационных скважин. – Алматы, Горный журнал Казахстана, № 2, 2009. – с. 34 – 36.
2. Цай Б.Н., Исабеков Е.Т., Андросов А.А., Лебедев Г.В. Влияние глубины заложения выработки на количество дегазационных скважин в горных выработках. – Караганда: МОН РК, КарГТУ, Тезисы докл. Межвузовской студенческой научной конференции «Студент и научно-технический прогресс», Ч. 1, 2008. – С. 22 – 23.
3. Инструкция по безопасному ведению горных работ на пластах, опасных по внезапным выбросам угля и газа. – Караганда: КазНИИБГП, Утв. МЭиУП РК 21.06.1995 г., 1995. – 177 с.
4. Хорунжий Ю.Т., Фридман И.С. Пути совершенствования способов вскрытия выбросоопасных пластов Донбасса // Способы и средства разработки выбросоопасных угольных пластов. М.: Науч. сообщ. ИГД ии.А.А.Скочинского. Вып.182, 1973. – С. 41-43.
5. Временная инструкция для установления на шахтах Кузбасса участков пластов, опасных и неопасных по внезапным выбросам угля и газа. – Кемерово: ЦНТИ Кемеровского совнаркома, 1961. – 25 с.
6. Антонов А.А. Прогноз и предотвращение внезапных выбросов угля и газа при вскрытии мощных пологих пластов Карагандинского бассейна. Дисс. на соиск. учёной степени канд. техн. наук. – Караганда: 1987.-30с.
7. Цай Б.Н., Исабеков Е.Т., Андросов А.А., Лебедев Г.В. Влияние глубины заложения выработки на количество дегазационных скважин в горных выработках. – Караганда: МОН РК, КарГТУ, Тезисы докл. Межвузовской студенческой научной конференции «Студент и научно-технический прогресс», Ч. 1, 2008. – с. 22 – 23.
8. Правила технической эксплуатации угольных шахт. – М.: Углетехиздат. 1941-1946. – 308 с.
9. Руководство по проектированию вентиляции угольных шахт. – Алматы: 1997. – 258 с.
10. Антонов А.А. Прогноз и предотвращение внезапных выбросов угля и газа при вскрытии мощных пологих пластов Карагандинского бассейна. / Дисс. на соиск. учёной степени канд. техн. наук. – Караганда: КарПТИ, 1987.-225с.

Научный руководитель:

д.т.н, проф. каф. РМПИ КарГТУ Демин Владимир Федорович.

**Владимир Демин, Наталья Немова,
Татьяна Демина, Нурбол Хуанган,
Айболат Каратаев, Асыл Алтынгаринов
(Караганда, Казахстан)**

ЗАБЛАГОВРЕМЕННАЯ ДЕГАЗАЦИОННАЯ ПОДГОТОВКА ЗАПАСОВ УГОЛЬНЫХ ПЛАСТОВ И ВЫРАБОТАННЫХ ПРОСТРАНСТВ

Угольные шахты АО "АрселорМиттал Темиртау" относятся к наиболее газообильным среди угледобывающих предприятий мира. Газоносность угольных шахт составляет 18-25 м³/т, а

газовыделение на выемочных участках достигает порой до 150 м³/мин, из-за большой угленасыщенности свиты угольных пластов.

На действующих глубинах разработки (500-700м) угольные пласты имеют весьма низкую газопроницаемость ($3 \div 5 \cdot 10^{-3}$ миллдарси).

Применяемые методы заблаговременной дегазации угольных пластов в массиве не дали желаемых результатов.

Исследования проницаемости угольных пластов в 2008 г. фирмой *Ensafe-Petron* и австралийским ученым Ян Грей (фирма *Sigra*) подтвердили данные, о весьма низкой проницаемости угольных пластов и выявили необходимость более тщательного изучения свойств угольных пластов Карагандинского бассейна, для разработки необходимой технологии заблаговременной дегазации.

Широко применяется предварительная пластовая дегазация угольных пластов из подземных горных выработок и дегазация выработанного пространства, бурением вертикальных скважин с земной поверхности.

Однако ее эффективность в настоящее время ограничена применением буровых станков с низкой производительностью и устаревшей технологией бурения. В год бурится до 50 вертикальных скважин с поверхности (каждая скважина бурится от одного до двух месяцев) и до 350 км из подземных выработок длиной максимум до 120-130м, при потребности до 200-250 м. Отсутствуют станки направленного бурения.

Для обеспечения необходимого уровня дегазации, на шахтах Карагандинского бассейна широко применяется подработка вышележащих высокогазоносных пластов, менее газоносными нижерасположенными пластами.

Однако не все пласты имеют соответствующие нижележащие пласты. Поэтому по вышеуказанной технологии обрабатываются пласты, добыча с которых составляет не более 40% от общей.

Подработка вышележащих пластов нижележащими позволяет снизить газоносность вышележащего пласта до 90%, ускорить темпы проведения горных выработок в 3-4 раза, а также разгружает выработки от горного давления, что позволяет сократить трудозатраты на поддержание горных выработок в 2-3 раза и повысить нагрузку на лаву.

Острым являлся вопрос проведения горных выработок по особо выбросоопасному пласту д₆, где из-за проведения профилактических мероприятий по предупреждению внезапных выбросов угля и газа темпы проходки не превышали 25-40 м/месяц, что сдерживало своевременную подготовку фронта очистных работ.

Угольным департаментом предложена технология первоначальной проходки выработок по породе в 10-12 м под пластом, что позволило разгрузить пласт от горного давления и повысить проницаемость угольного пласта д₆ по газу, для последующей его дегазации.

Данная технология позволила увеличить темпы проведения выработок по углю до 150 м/месяц, ускорить подготовку выемочного участка на 5-6 месяцев и окупить затраты, связанные с проходкой дополнительной породной выработки, не требуемой по технологии добычи.

В течение 4-х лет, при применении данной технологии не было ни одного случая внезапных выбросов угля и газа и на 90% сократилось количество опасных значений показателей выбросоопасности угольного пласта д₆.

Повышенные требования к дегазации сопровождались реконструкцией шахтных дегазационных систем, увеличением объемов работ по бурению скважин и монтажу газопроводов большого диаметра.

В настоящее время газ, извлекаемый средствами дегазации, используется в котельных 5 шахт: им. Ленина, им. Костенко, «Шахтинская», «Абайская», «Саранская» и «Казахстанская» – для обогрева поверхностных комплексов и калориферных установок.

За период времени с 1996г. (с момента образования Угольного Департамента АО «АрселорМиттал Темиртау») по 2012 г. средствами дегазации извлечено 632 млн. м³ метана, а утилизировано в котельных шахт 144 млн. м³, что составляет 23 % от каптажа метана.

Накопленный опыт бурения скважин, оптимальное применение тех или иных способов дегазации, в зависимости от конкретных условий, позволили обеспечивать растущую потребность шахт в извлечении метана в связи с повышением нагрузки на очистные забои и его использования.

Проблема безопасного и эффективного ведения горных работ на шахтах Угольного департамента стала более актуальной в последнее время в связи с интенсификацией производственных процессов. Это привело к увеличению нагрузки на очистной забой и скорости его продвижения, при этом резко возросла газообильность выемочных участков и шахт. На выемочных участках применяются следующие способы удаления метана: вертикальные скважины с поверхности; предварительная пластовая дегазация; передовая пластовая дегазация; скважины в купола обрушения; дренажные скважины с парного на вентиляционный штрек; изолированный отвод метана из-за перемычки за счет дегазации; изолированный отвод метана из-за перемычки за счет общешахтной депрессии.

Ориентировочный газовый баланс выемочного участка лавы приведен в таблице 1.

Таблица 1 – Ориентировочный газовый баланс выемочного участка лавы

Способы извлечения	Объем метана,			Эффективность дегазации, %
	Q _{см} , м ³ /мин	K, %	Q _{CH₄} , м ³ /мин	
1.Средствами вентиляции	2910	1,0	29,1	-
2.Вертикальные скважины	62,8	85	53,3	42,6
3.Пластовая дегазация	48,8	8	3,9	3,1
4.Скважины в купола обрушения	10,2	53	5,4	4,3
5.Дренажные скважины	10,6	35	3,7	3,0
6.Изолированный отвод метана из-за перемычки (дегазация)	46,0	25	11,5	9,2
7. Газодренаж за счет общешахтной депрессии	120	15	18,0	
Итого:			124,9	62,2

Основная доля в газовом балансе приходится на вертикальные скважины с поверхности – 53,3 м³/мин, что составляет 42,6% от общего съема метана. Метан, извлекаемый вертикальными скважинами с высокой концентрацией до 70-80% и достаточно высоким дебитом 35-40 м³/мин может утилизироваться в газовой котельной путем прямого сжигания для выработки тепла и горячей воды для нужд шахты.

Для дегазации выработанного пространства бурятся скважины в купола обрушения и газодренажные скважины с парного вентиляционного штрека, которые подключены к газопроводу. Общий съем данного способа доходит до 10 м³/мин.

Для снижения газообильности очистного забоя применяется также предварительная дегазация пласта.

Применение различных схем управления газовойделением позволяет иметь высокий коэффициент дегазации (0,6-0,8) и обеспечить высокую нагрузку на очистной забой и безопасность при отработке высокогазообильных выемочных участков.

Одной из главных проблем для шахт угольного департамента была и остается дегазация угольных пластов. С целью обеспечения глубокой дегазации угольных пластов был заключен контракт с фирмой «*Ensf Petron*» по определению газопроницаемости пласта д₆, и целесообразности внедрения технологии дегазации пласта с поверхности (так называемой перистой схемы дегазации). Продолжается работа по оснащению шахт угольного департамента автоматизированными системами аэрогазового контроля в соответствии с контрактом, заключенным с английской фирмой «*Devis Derby*». Согласно инвестиционной программы они будут внедрены на двух шахтах – «Шахтинской» и «Казахстанской».

Промышленные ресурсы метана в пределах эксплуатируемых шахтами глубин, т.е. метана, который может быть извлечен и использован составляют 10,12 млрд. м³ (таблица 3). Общие прогнозные запасы метана оцениваются порядка 3,5 трлн. м³, промышленные 1,8-1,9 трлн. м³.

Объем извлекаемого метана при ведении горных работ снизился с 1100 млн. м³/год в конце 80-х годов до 285 млн. м³/год в 2001 г., и это связано с резким снижением объема добычи угля. Из этого объема средствами вентиляции удаляется 234 млн. м³, дегазацией – 51 млн. м³ метана. Ныне горные работы ведутся на глубинах 500-600 м и на этих глубинах угольные пласты имеют весьма низкую газопроницаемость, что заставило нас искать новые технологии увеличения проницаемости угольных пластов, увеличения объемов извлечения метана с целью обеспечения безопасного ведения горных работ.

Использование комплекса способов дегазации позволяет иметь ее устойчивую эффективность, составляющую для очистных забоев 46-55%. Дегазационные работы рентабельны и обеспечивают ежегодную экономическую эффективность в 3 – 4 млн. долларов. Газ, извлекаемый средствами дегазации используется в котельных установках шахт им. Ленина, «Саранская» и им. Костенко для обогрева поверхностных комплексов и калориферных установок в объеме 14,7 млн. м³ в год.

При обработке угольных пластов через скважины, пробуренные с поверхности при анализе применения разновидностей технологии обработки, оцениваемых по газоотдаче, позволил установить, что лучшей из них является кавернообразование с использованием кавитационного эффекта.

Принятые в угольном департаменте направления перспективного роста работ по извлечению и утилизации метана имеют своей целью не только улучшение работ по угледобыче, но и решаются совместно с задачей снижения эмиссии метана в атмосферу. При этом определены два главных направления: уменьшение выбросов метана вентиляцией за счет оптимизации параметров ее применения и рационального использования дегазации; рост объема утилизируемого метана, извлекаемого средствами дегазации и заблаговременной дегазационной подготовкой специально обрабатываемых пластов.

За период работы Угольного департамента АО «АрселорМиттал Темиртау» с 2007 по 2012 гг. используя эти направления достигнуты определенные результаты: снижена эмиссия метана в атмосферу за пять лет на 54,9 млн. м³; сокращен объем вредных выбросов в атмосферу продуктов сжигания угля от замещения его метаном в объеме около 5,92 тыс. т; осуществляется многолетний план работ по определению параметров заблаговременной дегазационной подготовки с целью организации крупномасштабной добычи метана на всех шахтах Шахтинского региона.

Снижение газообильности в лавах осуществляется с помощью: предварительно-передовой дегазации разрабатываемого пласта; дегазации выработанного пространства вертикальными скважинами, пробуренными с поверхности; каптаж метана из выработанного пространства перфорированными трубами, заведенными за перемычку, сооруженную в вентиляционной выработке; газодренажной выработки, подключенной через перемычку к вакуумному газопроводу; подземных скважин, буримых над куполами обрушения, скважины вкрест простирания угольного пласта.

Необходимо расширять область применения заблаговременной дегазационной подготовки запасов угольных пластов с повышением объема дегазации и повышении эффективности дегазации – рисунок 1.

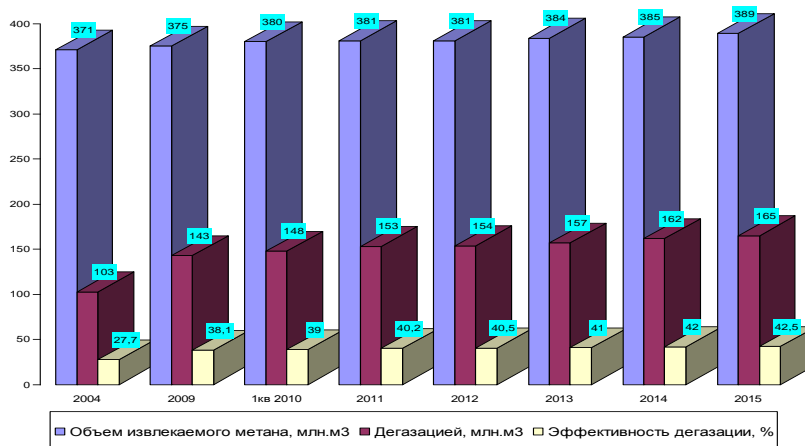

Рис.1. Объем извлекаемого газа дегазацией и эффективность дегазации

Метан является ценным, экологически чистым топливом, эквивалентным по калорийности 2 млрд. т каменного угля. При сжигании этого количества газа, взамен твердого топлива, объем вредных выбросов может быть скрашен на 36 млн. т (55 кг на 1 т угля), это характеризует дополнительно бассейн как газовую залежь и определяет возможность и значимость его в ТЭК РК.

Особое значение в рассмотренном вопросе имеет реализация добываемого метана. Здесь предполагаются несколько вариантов, в том числе:

- использование метана на Карагандинском металлургическом комбинате взамен пропана и мазута. При рентабельной цене метана 0,05 доллара за 1 м³ намечаемые к ежегодной добыче 125 млн. м³ метана общей стоимостью 6,25 млн. долларов заменят 39,2 тыс. т пропана и 54,0 тыс. т мазута, что обеспечит ежегодную прибыль 8,55 млн. долл. С точки заинтересованности инвестора, эта прибыль может быть распределена в отношении 50 на 50%, с погашением задолженности периода риска в течение трех-четырёх лет;

- метан можно использовать в качестве топлива для автотранспорта, что повлечет за собой некоторое увеличение затрат, связанных с необходимостью 6,5 млн. долларов, заменит 53,8 тыс. т бензина стоимостью 14,3 млн. долларов и обеспечит прибыльность 8 млн. долларов в год;

- сжиженный или газообразный метан может быть использован для бытовых целей (Алаугаз) или в других отраслях тяжелой и легкой промышленности (кондитерская фабрика, ПО «Карбид», маргариновый завод, завод РГШО и др.).

Литература:

1. Инструкция по безопасному ведению горных работ на пластах, опасных по внезапным выбросам угля и газа. – Караганда: КазНИИБГП, Утв. МЭиУП РК 21.06.1995 г., 1995. – 177 с.
2. Цай Б.Н., Исабеков Е.Т., Андросов А.А., Лебедев Г.В. Влияние глубины заложения выработки на количество дегазационных скважин в горных выработках. – Караганда: МОН РК, КарГТУ, Тезисы докл. Межвузовской студенческой научной конференции «Студент и научно-технический прогресс», Ч. 1, 2008. – с. 22 – 23.
3. Правила технической эксплуатации угольных шахт. – М.: Углетехиздат. 1941-1946. – 308 с.
4. Руководство по проектированию вентиляции угольных шахт. – Алматы: 1997. – 258 с.
5. Антонов А.А. Прогноз и предотвращение внезапных выбросов угля и газа при вскрытии мощных пологих пластов Карагандинского бассейна. / Дисс. на соиск. учёной степени канд. техн. наук. – Караганда: КарПТИ, 1987.-225с.

Научный руководитель:

д.т.н, проф. каф. РМПИ КарГТУ Демин Владимир Федорович

Виктор Смирнов, Светлана Смирнова
(Николаев, Украина)

ИНТЕНСИВНОСТЬ БИОЛОГИЧЕСКОГО НАКОПЛЕНИЯ ТЯЖЁЛЫХ МЕТАЛЛОВ СИНЕ-ЗЕЛЁНЫМИ ВОДОРОСТЯМИ

Сине-зелёные водоросли используются в качестве биоиндикатора озёрной экосистемы Ожарского Жовтневого района Николаевской области в оценке экологических последствий техногенного поступления соединений тяжелых металлов. Рассчитан коэффициент биологического накопления сине-зелёными водорослями тяжелых металлов, построен ряд бионакопления.

Введение

Высокий уровень загрязнения озёр тяжелыми металлами (ТМ) приводит к снижению видового разнообразия гидробионтов. Использование водорослей в качестве биоиндикатора позволяет судить о интенсивности бионакопления токсикантов и адекватно отражают современное состояние озёрных экосистем.

Среди металлов-токсикантов выделена приоритетная группа, в которую входят цинк, медь, никель, марганец, железо, свинец, цинк и хром как опасные для биоты [1, 6]. Поэтому представлялось оправданным проведение сопряженного анализа содержания ТМ, как в тканях сине-зелёных водорослей, так и в среде их обитания – воде, так как содержащиеся в водных системах ионы ТМ поглощаются организмами, главным образом, непосредственно из воды, а загрязнение организмов соответствует их способности адсорбировать ионы из воды, а не их положению в цепи питания [4].

Методы исследований

Пробоотбор. Объектом исследования были выбраны сине-зелёные водоросли *Microcystis aeruginosa* Kütz emend Elenk (Elenk), как наиболее распространённые планктонные водоросли в пресных озёрных системах. Они встречаются в планктоне озера Ожарского Жовтневого района Николаевской области.

Результаты и обсуждение

Для оценки степени концентрирования ТМ в тканях водорослей по отношению к содержанию элемента в воде был рассчитан коэффициент биологического накопления (КБН) (табл. 1), под которым понимают отношение концентрации металла в тканях гидробионта к его содержанию в окружающей среде [6]

Таблица 1.

Накопление и распределение тяжёлых металлов в водорослях и воде.

Объект	Концентрация						
	Zn	Ni	Fe	Mn	Pb	Cu	Cr
вода	0,046	0,015	0,055	0,037	0,01	0,003	0,005
водоросли	3477,4	1945,6	50745,4	203867,2	1849,8	232,5	2482,4
Коэффициент биологического накопления (КБН)							
КБН	$7,5 \cdot 10^4$	$1,3 \cdot 10^5$	$9,2 \cdot 10^6$	$6,8 \cdot 10^8$	$1,8 \cdot 10^5$	$7,7 \cdot 10^4$	$5 \cdot 10^5$
Примечание: 1) концентрация металлов в воде в мг*дм ⁻³ , в водорослях мг*кг ⁻¹ ; 2) усредненная концентрация ТМ в воде за исследуемый период							

Водоросли способны разлагать загрязнения и аккумулировать ТМ [1]. Высокие коэффициенты накопления ТМ водорослями обусловлены прежде всего большей биодоступностью металлов в воде и особенностями минерального обмена водорослей, благодаря которым микроэлементы поступают в их клетки быстрее, чем выводятся. В результате происходит концентрирование микроэлементов в биомассе водорослей [3]. Вывод ТМ замедляется чаще всего вследствие высокого сродства к клеточным стенкам и биополимерам водорослей [1].

Анализ накопления тяжелых металлов фитопланктоном позволил выявить особенности их аккумуляции и построить ряд бионакопления, который подчиняется следующей закономерности: Mn>Fe>Zn>Ni>Pb>Cu.

По величине аккумуляции гидробионты подразделяются на макро-, микро – и деконцентраторы [7]. К макроконцентраторам относятся виды, у которых КБН>15 000, у микроконцентраторов КБН = 10 000 – 15 000, к деконцентраторам – КБН<10 000. Следовательно, сине-зелёные водоросли по отношению к исследуемым элементам являются макроконцентраторами, с дальнейшей дифференциацией элементов по степени биологического накопления в ряду: марганец и железо относится к элементам сильного биологического накопления, хром, свинец и никель – к элементам среднего накопления, цинк и медь – к элементам слабого накопления.

Выводы:

Результаты исследований ориентированы в методической оценке экологических последствий техногенного поступления соединений тяжелых металлов в озерные экосистемы. Сине-зелёные водоросли выступают в качестве биоиндикатора таких экосистем, являются макроконцентратором по отношению к элементам Mn, Fe, Zn, Ni, Pb, Cu способны аккумулировать тяжелые металлы, которые в последующем включаются в трофическую цепь.

Литература:

1. Горюнова С.В., Демина Н.С. Водоросли – продуценты токсических веществ. М.: Наука. 1984
2. Садчиков А.П. Методы изучения пресноводного фитопланктона. – М., Изд-во «Университет и школа», 2003, 157 с.
3. Сиренко Л.А., Сакевич А.И., Осипов Л.Ф. и др. Методы физиолого-биохимического исследования водорослей в гидробиологической практике. – Киев, Наукова Думка, 1985.
4. Пырина И.Л. Первичная продукция фитопланктона. – В кн. 'Методы изучения биогеоценозов внутренних водоёмов'. – М., Наука, 1985.
5. Бульон В.В. первичная продукция планктона внутренних водоёмов. – Л., Наука, 1983.
6. Мур Д. Тяжелые металлы в природных водах. Контроль и оценка влияния /Д. Мур, С. Рамамурти. – М.: Мир, 1987. – 250 с.
7. Никаноров А.М. Биомониторинг тяжелых металлов в пресноводных экосистемах / А.М. Никаноров, А.В. Жулидов. – Л.: Гидрометеоздат, 1991. – 312 с.
8. ГОСТ 17.1.5.05-85 Охрана природы. Гидросфера. Общие требования к отбору проб поверхностных и морских вод, льда и атмосферных осадков.
9. Руководство по химическому анализу поверхностных вод суши. Атомно-абсорбционное определение тяжёлых металлов / Под ред. А.Д. Семёнова. – Л.: Гидрометеоздат, 1977. – 155 с.

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ**Світлана Захарова
(Запоріжжя, Україна)****ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА МОЛОДІ, ЯК КРОК ДО ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
ЛЮДСТВА**

Постановка проблеми. Історія людства – це історія створення штучного середовища існування. Науково-технічна революція, потужне посилення технічної озброєності людини виявляє його повну залежність від ресурсів живої і неживої природи. Стрімкий розвиток промисловості, що почався наприкінці XIX століття за досить короткий час привів людство до глобальних криз, і, насамперед, до сучасної екологічної кризи, поставив під загрозу саме існування людства. Тому найважливішим сьогодні є шлях подальшого розвитку цивілізації, який буде спрямований на запобігання та подолання глобальної екологічної катастрофи, на підтримку і збереження рівноваги сучасної цивілізації з, уже в значній мірі модифікованою нею, природою. У зв'язку з цим виникають кардинальні світоглядні зміни всієї системи цінностей техногенної цивілізації, існує необхідність пошуків ефективних засобів гуманізації відносин між людиною, суспільством і природою.

Можна сказати, що XXI століття – це час вирішення екологічних проблем, час екологічної освіти суспільства. Головною складовою стратегії екологічної безпеки є екологізація суспільної свідомості. Цього можливо досягнути лише за допомогою організації системи екологічної освіти молоді з позицій міждисциплінарності техногенних, екологічних і соціальних чинників.

Аналіз досліджень і публікацій

Екологічна освіта – це органічна і пріоритетна частина всієї системи освіти, що додає йому нової якості, формує інше відношення не лише до природи, але і до суспільства, до людини (екогуманізм). Екологізація освіти означає формування нового світобачення і новий підхід до діяльності, заснований на формуванні ноосферно-гуманітарних і екологічних цінностей.

У головних настановах екологічної освіти, що були закладені на міжнародному саміті ООН з питань довкілля у 1992 році в Ріо-де-Жанейро, наголошувалося: по-перше, що інтенсивний розвиток екологічної освіти стає актуальним завданням усіх цивілізованих країн і розглядається як один із засобів подолання глобальної екологічної кризи, по-друге, що екологія, як система наукових і учбових дисциплін, повинна стати одним з головних компонентів вмісту освіти в XXI столітті. [1]

Згідно з матеріалами саміту, виділимо основні напрями екологічної політики держави:

- дослідження навколишнього середовища, як природної основи життєдіяльності людини і суспільства в цілому, а не тільки засобу задоволення будь-яких людських потреб;
- охорона навколишнього середовища, як необхідної умови подальшого існування людства: «для досягнення стійкого розвитку захист довкілля повинен складати невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього» [1];
- екологічна спрямованість державних законів: «держави приймають ефективні законодавчі акти в області довкілля, екологічні стандарти, цілі регламентації і пріоритети повинні відображати екологічні умови і умови розвитку, в яких вони застосовуються» [1].
- відповідальність за нанесення екологічних збитків для юридичних або фізичних осіб на рівні держави.

Екологічна політика України визначена «Основними напрямами державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», затвердженими Верховною Радою України в 1998 р. Цей документ передбачає довгострокову стратегію вирішення екологічних проблем в Україні на національному, регіональному, місцевому та об'єктному рівнях [2].

Формулювання цілей статті

У нашій статті ми не будемо говорити про можливі наслідки екологічної катастрофи та стратегію діяльності як країни, так і людства в цілому. Ми поговоримо про людський фактор – нове покоління, головним завданням якого повинно стати вирішення глобальних екологічних проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження

У проєкті «Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року» вказано на те, що у глобалізованому світі третього тисячоліття шанс на успіх перед Україною відкриває лише ефективна реалізація її людського потенціалу. Як європейська, за своєю цивілізаційною належністю нація, Україна має спиратися у своєму розвитку на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка неодноразово доводила свою ефективність [3].

Технічний прогрес поступово створив той тип суспільства, в якому ми живемо, а технологічні структури, що базуються на досягненнях науки, реально змінили образ і якість життя людей. Визначення сьогоденних помилок у відношеннях людини і природи є першим кроком до їх вирішення.

Можна окреслити проблеми фахівців різних галузей, що перешкоджають їм сьогодні знаходити нові шляхи і засоби у забезпеченні людства необхідними предметами штучного середовища:

1. Блокування сприйняття.
2. Емоційні блокування.
3. Асоціативні блокування.
4. Культурні блокування.

5. Професійні блокування.
6. Інтелектуальні блокування.
7. Блокування, пов'язані з оточенням [4]

Таким чином, зміни у свідомості всього суспільства на засадах нових екологізованих принципів можна досягнути лише зміною свідомості кожного, що потребує всебічно розвиненого екологічного виховання, спрямованого на проникнення екологічних ідей в усі галузі суспільного життя; виховання у сучасної молоді відчуття відповідальності за долю прекрасного творіння Природа, розуміння того, що Природа і людина взаємодіють один з одним за певними законами, порушення яких приводить до незворотних екологічних катастроф.

Формування екологічної свідомості молоді має розвиватися у наступних напрямках:

- інформаційна обізнаність про наслідки професійної діяльності кожного, про урахування можливих впливів на природне середовище, з метою довести до мінімуму негативні наслідки природоперетворюючої діяльності;
- індивідуальне і колективне розуміння нерозривного зв'язку особистості з природою, залежності благополуччя людей від цілісності і незмінності природного місця існування людини, і використання цього розуміння у практичній діяльності;
- спрямованість навчання на «екологізацію» усіх наук, усіх сфер людської діяльності, оскільки кардинальне відкриття у будь-якій галузі знань і подальше практичне його використання здатні впливати на всю планету в цілому, а не лише на її окремі частини;
- підвищення національної свідомості суб'єкта, визначення його національної ідентичності, що включає систему пріоритетів цінностей, сформованих у рамках певної національної спільноти і складає основу сучасного гуманістичного підходу у професійній діяльності майбутніх спеціалістів [5];
- формування екологічної культури молоді, як невід'ємної частини загальнолюдської культури, що сприяє здоровому способу життя, духовному зростанню суспільства, стійкому соціально-економічному розвитку, екологічній безпеці регіону і кожної людини;
- побудова взаємовідносин з природою на основі розробки нових матеріалів і технологій, що не завдають шкоди довкіллю на основі максимальної економії ресурсів і матеріалів, досягнення оптимального співвідношення виробничих витрат і довговічності виробу, використання альтернативних джерел енергії;
- орієнтація вектору людської діяльності на принцип людиновимірності – міряти по людині означає орієнтуватися на людину[5].

Визначимо, що процес здобуття екологічних знань молоді повинен проходити у три кроки:

- 1 крок – актуалізація інформації, урахування попереднього досвіду, створення умов для активної діяльності;
- 2 крок – здобуття нового знання і уміння, їх осмислення, порівняння з раніше отриманими знаннями і уміннями;
- 3 крок – отримання знання, уміння і навиків, визначення власної позиції, адекватна само – і взаємооцінка.

Висновки

Таким чином, екологічна освіта, спрямована на формування наукових і практичних знань, а також ціннісних орієнтацій, поведінки і діяльності, є пріоритетним напрямом у вирішенні екологічних проблем на рівні держави.

Екологічна освіта не повинна спрямовуватися лише на питання охорони природи і раціонального природокористування, вона повинна розглядається як загальнокультурна освіта, побудована на інтеграції природничо-наукових, гуманітарних, технічних наук.

Екологічна освіта може виконувати загальну і наочну функцію в освіті, сприяючи формуванню системи універсальних знань, умінь, навиків, а також досвіду самостійної діяльності і особистої відповідальності майбутніх професіоналів, тобто ключових компетенцій, які розглядаються, на відміну від традиційних знань, умінь і навиків, як результативно-цільова основа сучасної освіти.

Напрямом подальших досліджень є формування концептуальних засад екологічної освіти молоді у нашій держави, що ґрунтується на світовому досвіді та прикладах екологічної політики передових країн світу.

Література:

1. Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.): Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
2. Постанова Верховної ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»: затверджено 5 березня 1998 року 188/98-ВР. – К.: Відомості Верховної Ради України, 1998, N 38-39, с. 248.
3. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (проект) /Київ, 2012. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://galinfo.com.ua/news/117277.html]
4. Папанек В. Дизайн для реального мира / В.Папанек. – К.: Издатель Д. Аронов, 2004. – 253 с.
5. Захарова С.О. Людиновоимірність дизайнерської діяльності. (Соціально-філософський контекст): автореф. дис... канд. філос. наук: 29.11.12 / С.О.Захарова.; НАПН України. – К., 2012. – 16 с.

Наргиза Исмадова
(Самарканд, Узбекистан)

САМАРҚАНД КИМЁ КОМБИНАТИ АТРОФИДАГИ СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ХОЛАТИ

Суғориладиган ерларни ҳар томонлама яхшилаш, унинг унумдорлигини ва иқтисодий самарадорлигини ошириш – бу республикамиз халқ хўжалиги тармоқларини, жумладан қишлоқ хўжалигини юритишнинг илмий тизими асослари ва ердан юқори маҳсулдорлик билан фойдаланишдир.

Ҳозирги пайтда суғориладиган ерларнинг турли омиллар таъсирида ифлосланиши кўпаймоқда. Бунга саноат корхоналари, автомобил ва темир йўл, аэропортлар, шунингдек пестицид, ўғитларни нотўғри қўллаш каби омилларни кўрсатиш мумкин.

Натижада суғориладиган ерлар таркибида ҳар-хил зарарли бирикмалар хусусан оғир металллар кўпайиб бормоқда. Тупроқ таркибидаги оғир металлларнинг кўпайиши тупроқ унумдорлигига салбий таъсир этади. Яъни тупроқ таркибидаги гумус моддаси ва ўсимликларнинг озикланиши учун зарур бўлган озиқ элементлар (азот, фосфор, калий) ва тупроқнинг бошқа хоссаларига салбий таъсир кўрсатади. Натижада қишлоқ хўжалик экинларидан олинадиган ҳосил миқдори камаяди. Республикамизда тупроқ таркибидаги оғир металлларни ўрганиш бўйича бир қатор ишлар бажарилган (Рисқиева, ва бошқ, 2003; Рисқиева 2005; Турсунов ва бошқ, 2003; 2005; Бобобеков И, 2006)

Омилларнинг фикрича оғир металллар ва бошқа ифлослантирувчи манбаалари табиий ва техноген бўлиши мумкин (Алексеев, 1987). Табиий манбааларга тупроқ пайдо қилувчи она тоғ жинслари таркибидаги оғир металллар бирикмалари киради. Техноген ифлослаш эса асосан инсониятнинг мақсадли фаолияти сабабли ерга нисбатан нотўғри муомиласи натижасидир.

Суғориладиган ерларини оғир металллар билан ифлослантирувчи асосий манбаалар қуйидагилар ҳисобланади:

- ёнма-ён жойлашган саноат корхоналари;
- автомагистраллар, газ ва нефт қувурлари трассалари;
- нефт маҳсулотларини, ўғитлар ва захарли кимёвий моддаларни сақлаш учун омборхоналар, гаражлар, чорвачилик фермалари;
- дарёларнинг ифлосланган сувлари ва бошқа манбаалар.

Суғорма дехқончилик хўжаликларида ҳудуднинг ифлосланиши асосан суғориш суви ҳисобига рўй беради.

Суғориладиган ерларнинг оғир металллар таъсирида ифлосланишининг ўрганиш бўйича биз Самарқанд вилоятидаги саноат корхоналаридан бири ҳисобланган Самарқанд Кимё комбинати атрофидаги суғориладиган ерларнинг кимёвий хоссаларини ўрганишни режалаштирдик. Шу мақсадда биз Кимё комбинати атрофида жойлашган ерларда тадқиқотлар олиб бордик.

Тадқиқотда тупроқ намуналари олиш ва таҳлил қилиш умумқабул қилинган стандарт услублар асосида олиб борилди.

Тадқиқотда тупроқ таркибидаги оғир металллардан никель ва молибден элементларининг ялпи миқдори ўрганилди. Олиб борилган текширишларнинг кўрсатишича Кимё комбинати атрофидаги тупроқлар оғир металллар билан кучли даражада ифлосланган. Оғир металллар билан ифлосланиш асосан комбинатнинг атрофида 1000-2000 метр радиусда кузатилди. Комбинатдан узоқлашган сари оғир металллар миқдори камайиб боради ва 5000 метр радиус узоқликда элементларнинг миқдори фондагига яқин ёки тенгдир. Текширилган ҳудуддаги тупроқларда оғир металлларнинг умумий миқдори қуйидагича эканлиги аниқланди.

Никель

Адабиётларда келтирилишича, никель элементининг тупроқлардаги миқдори 20-50 мг (1 кг тупроқда) атрофида ташкил этади. Ушбу элементнинг тупроқлардаги рухсат этилган миқдори эса 50 мг ни ташкил этади. Айрим ҳолатларда никель билан ифлосланган тупроқларда унинг миқдори 1000 мг гача бўлиши қайд этилган.

Биз тадқиқот ишлари олиб борган Самарқанд кимё комбинати (СамКК) атрофидаги тупроқларда никель элементи миқдори ўрганилганда комбинатнинг таъсири кенг майдон бўйлаб кузатилди. Никель элементининг энг кўп миқдори 840 мг/кг бўлиб, бу кўрсаткич комбинатнинг ғарб йўналишида 500 метр узоқликда аниқланди. Никель элементи билан кучли ифлосланган майдонлар асосан комбинатнинг ғарб, шимолий–ғарб ва шимол йўналишларида 600–1500 метр радиус бўйлаб учрайди. Миқдори 800 мг/кг ва ундан кўп мис сақлайдиган тупроқлар комбинатнинг ғарб йўналишида 1000 метр, шимол йўналишида эса 800 метр узоқликгача бўлган майдонларда, 500-800 мг/кг гача никель сақлайдиган тупроқлар комбинатнинг ғарб йўналишида 1200 метр, шимол ва шарқ йўналишида 600 метр, жанубда 500 метр узоқликкача бўлган масофаларда кузатилди. Шунингдек комбинатнинг шимолий – ғарб, шимол, жануб, жанубий – ғарб, жанубий – шарқ йўналишларида никель миқдори 200-500 мг/кг бўлган кўплаб ер майдонлар борлиги аниқланди. Миқдори 200 мг/кг ва ундан кам бўлган тупроқ майдонлари деярли бутун комбинат атрофида кузатилди. Кимё комбинатининг шарқ, шимолий-шарқ, жанубий-шарқ йўналишидаги тупроқларда комбинатдан 3000-3500 метрдан сўнг миқдори бўйича фонга яқин ёки тенг бўлган майдонлар аниқланди. Никелнинг фондаги миқдори эса 27 мг/кг ни ташкил этди. Демак, никель элементининг энг кўп миқдори асосан комбинатнинг ғарб, шимолий-ғарб ва шимол йўналишларида

кузатилди. Бунинг асосий сабаблари комбинат қаттиқ чиқиндиларнинг шу томонга ташланганлиги, комбинатдан чиқаётган чанг ва дудларнинг шамол таъсирида ушбу йўналиш бўйича тарқалишидир.

Молибден

Одатдаги ҳолатда (ифлосланмаган) тупроқда молибденнинг миқдори 0,2-5 мг/кг ни ташкил этади. Баъзи ҳолатларда молибден билан ифлосланган тупроқларда унинг миқдори 200 мг/кг (Клоке, 1980) ва ундан кўпни ташкил этади.

Биз олиб борган таҳлилларнинг кўрсатишича, молибден элементи билан кимё комбинатининг шимол, ғарб ва шимолий-ғарб йўналишидаги тупроқлар кучли ифлосланган. Молибденнинг энг кўп миқдори ғарб ва шимолий-ғарб йўналишида (180 мг/кг) кузатилди. Молибден элементи билан энг кучли ифлосланган тупроқ майдонлари ғарбда 1000 м, шимолий-ғарбда 1500 метргача бўлган масофаларда учрайди.

Бу йўналишларда молибден элементи кўп бўлишининг асосий сабаби кимё комбинати қаттиқ чиқиндиларини шу томонларга ташланиши ва темир йўл ҳаракати билан изоҳланади. Кимё комбинатининг жануб ва жанубий-ғарб йўналишидаги тупроқларда молибден миқдори бошқа ҳудудлардагига нисбатан камлиги кузатилди ва энг кўп миқдори 80 мг/кг ни ташкил этди. Шарқ ва жанубий-шарқ йўналишидаги тупроқларда молибден миқдори жануб ва жанубий-ғарб йўналишидаги тупроқлардагига нисбатан кўплиги қайд этилди.

Умуман кимё комбинати атрофидаги типик бўз тупроқларни никел ва молибден элементлари билан ифлосланиши комбинат чиқиндилари, транспорт ва темир йўл ҳаракати ҳисобига содир бўлганлиги билан изоҳланиши мумкин. Уларнинг зарарлилик таъсирини камайтириш бўйича чора тадбирлар олиб борилишини талаб этилади.

Фойдаланиладиган адабиётлар:

1. Алексеев Ю.В. Тяжелые металлы в почвах и растениях. – Л.: Агропромиздат, 1987. – 141 с.
2. Бобобеков И. Техноген ифлосланган типик бўз тупроқлардаги оғир металллар миқдорини камайтиришда органик ва минерал ўғитларнинг таъсири. / Қ-х.ф.н. илмиф даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. –Тошкент.2006. 22 б.
3. Рискиева Х.Т. Токсикологическое состояние и экологические функции почв орошаемых ландшафтов // Узбекистон тупроқшунослари ва агрохимёгарлари жамиятининг 4-қурултойи материаллари. – Тошкент, 2005. – Б. 84-94.
4. Рискиева Х.Т., Рискиев Р.Р., Наседжанов М., Мирсадиков М. Содержания поллютантов в орошаемых почвах и водах Голодной степи// Мирзачўл воҳаси тупроқлари унумдолигини ошириш муаммолари ва вазибалари: Республика илмий-амалий конференция маърузалари тўплами. 17-18 апрель 2003. – Гулистон, 2003. – Б.19-23.
5. Турсунов Д.Х., Турсунов Х.Х., Азизов А.А. Ўзбекистон вилоятлари тупроқлари ва ўсимликларини саноат чиқиндилари таркибидаги оғир металллар билан ифлосланиши. – Бухоро, 2000. –Б. 67-68.
6. Турсунов Х.Х., Турсунов Д.Х. Тошкент шаҳар тупроқларининг саноат чиқиндилари таркибидаги оғир металллар билан ифлосланиш даражасини аниқлаш //қишлоқ хўжалигида экологик муаммолар: Халқаро илмий амалий анжуман материаллари тўплами. – Бухоро, 2003. – Б.71-75.

Научный руководитель:
к.с.х.н., доц. М.Абдурахимов.

Ірина Калінчик
(Київ, Україна)

АНАЛІЗ ДОЦІЛЬНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВІТРОНАСОСНИХ УСТАНОВОК ПРОМИСЛОВИМИ ОБ'ЄКТАМИ

Вступ. Ряд міжнародних конвенцій та внутрішнє законодавство України стимулюють розвиток ринку відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Використання ВДЕ дозволяє поліпшити екологічну ситуацію, стимулює ринок праці та розвиток новітніх технологій [1-3]. В Україні будуються та функціонують сонячні та вітрові електростанції, станції, що працюють на біомасі тощо. Зокрема, на півдні та заході України доцільним є встановлення вітряків. Окрім підключення ВЕС до електромережі, є альтернативні способи використання енергії вітру. Для сільської місцевості та промислових підприємств певного типу доцільним є використання енергії вітру для водокачки.

При використанні ВЕУ, де енергія вітру перетворюється в електричну, а потім у механічну, яка власне використовується для підйому води ми з одного боку отримуємо можливість акумулювання енергії (при додатковому встановленні електричних батарей), а з другого втрачаємо велику частину енергії при перетворенні. При перетворенні кінетичної енергії вітру напряму в механічну роботу для підйому води ми отримуємо порівняно невеликі втрати енергії.

У статті розглядається доцільність використання вітряних насосів, можливості їхнього впровадження та фактори, які впливають на ефективність роботи насосних установок.

Метою роботи є вивчення можливостей вітрових установок, що працюють для водокачки.

Викладення основного матеріалу. Людство використовує енергію вітру для подачі води з прадавніх часів. В останні десятиріччя вітронасосні установки почали втрачати свої позиції на ринку через централізоване електропостачання та широке розповсюдження електричних насосів.

В країнах СНД найбільш поширеними є наступні вітронасосні установки: «Ромашка» (Росія), «Чайка» (Росія), «Флай-Тех» (Україна) та інші. Провідними світовими виробниками вітронасосних установок є США, Китай, Канада.

Вітронасосні установки можуть мати різну комплектацію та виконання залежно від функцій, наприклад, ВНУ для водопостачання питної води мають бути виготовлені із нержавіючих матеріалів, ВНУ для відкачки води із болотистої місцевості мають певні частини адаптивні до агресивного середовища тощо. Діапазон роботи ВНУ, як правило, від 3 до 15 м/с. Проте вони можуть витримувати швидкість вітру до 50 м/с.

Вітронасосні установки складаються з двох основних частин: вітрової установки (ВУ) та насоса. Залежно від типу подачі води (зі свердловини, з колодязя у певну місткість, з поверхні водойми) варіюється тип насоса та додаткове обладнання. ВУ найчастіше виконуються з робочим органом у вигляді лопаті. Існує багато типів ВУ, проте кожен із них має свої недоліки та переваги. ВУ карусельного типу використовують силу швидкісного натиску вітру, проте через велику кількість лопатей та підвищену матеріаломісткість не витримують шквалів та високої швидкості вітру. ВУ, що працюють на ефекті Магнуса, тобто на циліндр, що обертається, діє сила перпендикулярна вітровому потоку, мають низьку ефективність. Найбільшу популярність здобули швидкохідні горизонтально-вісьові установки. Вони мають працюють при широкому діапазоні швидкостей вітру; на противагу тихохідним горизонтально-вісьовим установкам їхнє виконання не потребує великої кількості матеріалу.

Для вітронасосних установок використовуються, в основному, наступні типи насосів: поршневі, мембранні, інерційні, відцентрові. Поршневі та мембранні перетворюють енергію поступального руху поршня (або мембрани) у кінетичну енергію води. Інерційні насоси працюють за принципом коливань, що передаються клапану-поплаву. При роботі з невеликими ВНУ можливе передавання коливань на башту, що призведе до небажаних наслідків. Відцентрові насоси працюють за допомогою відцентрових сил, проте із цими насосами проблематичне пряме перетворення енергії вітру у механічну енергію.

До основних недоліків ВНУ належать:

- Неможливість експлуатації при надто низьких або високих швидкостях вітру;
- Відносно невисока потужність ВНУ.

Наявність кількох резервуарів могла би вирішити питання необхідності водокачки при не прогнозованістю сили вітру. Установка кількох ВНУ та створення станції сприяло би надійності системи водокачки та вирішило би питання недостатньої потужності елементів.

Серед переваг ВНУ слід виділити:

- Невеликі габарити установок;
- Невисока матеріаломісткість;
- Невисока ціна порівняно із ВЕУ;
- Економічність (не потребує палива, малі витрати на обслуговування);
- Автономність – не потребує управління;
- Екологічна безпека;
- Широкий діапазон робочих швидкостей.

Найчастіше ВНУ використовують для зрошення полів та підйому води у сільській місцевості. Використання ВНУ для промислових об'єктів недостатньо вивчено. Проте можливе використання ВНУ для об'єктів, що потребують водовідводу або підведення води. Отже, відбувається перенос води із резервуару у водойму, або навпаки. Залежно від місткості резервуару та необхідної продуктивності насосних установок можна визначити потужність ВНУ, яку встановить підприємство.

При встановленні ВНУ для водовідведення на промислових підприємствах доцільною є наявність кількох резервуарів, що дозволило би зберігання рідини до появи вітру належних параметрів.

Розглянемо хімічне підприємство, що спеціалізується на виробництві добрив. Водозабір на досліджуваному підприємстві здійснюється насосами із річки. Потенціал вітру на даній місцевості дозволяє встановлення ВНУ. При виборі ВНУ слід зважати на характеристики насоса. На даний момент на підприємстві встановлено насос, який живиться від електромережі підприємства та має потужність 600 кВт. Даний насос має продуктивність 300 л/год та розрахований на високий напір води. Насос працює 8 годин на добу. Вибір ВНУ здійснюється за бажаною продуктивністю залежно від глибини підйому води. Вартість ВНУ порівняно невисока – установка з продуктивністю 300 л/год коштуватиме 3000 грн. Тому, зважаючи на вартість електроенергії, яка складає 0,98 грн./кВт·год. Вартість електроенергії складе 2861 грн. на рік. Отже, при встановленні 1 рік 1 місяць. При належному обслуговуванні ВНУ може працювати до 15 років. Встановлення та обслуговування ВНУ може виконуватися робітниками підприємства.

Висновки. Із ростом цін на електроенергію встановлення альтернативних джерел енергії стає більш привабливим як для населення, так і для промислових об'єктів. Загалом вітронасосні установки є економічними, автономними та екологічно безпечними. За проведеними розрахунками термін окупності ВНУ складає близько одного року, що робить встановлення ВНУ економічно доцільним для промислових об'єктів.

Література.

1. І.В. Кузьо. Обґрунтування розвитку вітроенергетичних установок малої та над малої потужності / І.В. Кузьо, В.М. Корендій // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Оптимізація виробничих процесів і технічний контроль у машинобудуванні та приладобудуванні. – 2010. – № 679. – С. 61-68.
2. Т. Візеліус. Виконання проектів з вітроенергетики. Теорія та практика / Т. Візеліус // Ерсскан. – 2012. – с. 7-19.
3. С.М. Бевз. Енергоефективність та відновлювані джерела енергії / С.М. Бевз [та ін.]; під заг. ред. А.К. Шидловського: – НАН України, Підприємство "Укренергозбереження". – К.: Українські енциклопедичні знання, 2007. – 560 с. – ISBN 978-8578-08-3

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент Іншеков Євген Миколайович.

Юрій Караван
(Львів, Україна)

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Масштаби екологічної кризи та її наслідки змушують звертатись до теми взаємин між людиною та природою. Етичні та світоглядні засади подолання глобальних, в тому числі екологічних, проблем людства набувають значного поширення. Адже все більш усвідомленим стає невідповідність промислово-технічного та наукового розвитку людства з морально-етичною оцінкою наслідків такого поступу.

Нажаль проблема забруднення навколишнього середовища залишається у тіні нашого щоденного життя. Люди, навіть попри сучасну суспільно-політичну втому, швидше протестуватимуть з політичних чи соціально-економічних мотивів, аніж з причини брудної води, яку вони п'ють, загазованого повітря, яким дихають, чи плодів хімізованого ґрунту, які споживають [1, с. 89].

Проблема збереження навколишнього середовища не є новою. Про екологічні негаразди нас застерігали ще предки: «І спустошенням стане земля на мешканців її, через плід їхніх учинків» (Михея 7: 13).

У нещодавно минулі часи "реального" соціалізму панувала мічурінська сентенція: "Нам не треба чекати милостей від природи. Взяти їх у неї – наше завдання!". Цей галасливий клич обернувся ґвалтуванням світу природи "в одній окремо взятій країні" на шостій частині Землі.

Стратегія реалізації стійкого еколого-безпечного розвитку, має спиратися на фундаментальне екологічне знання і перетворення духовної культури сучасної людини, як важливою основи її практичної діяльності. Перехід до екологічної культури постає як цілком новий етап у розвитку людства. Удосконалення духовного світу вимагає переходу на радикально інші парадигми як у науковій теорії, так і у практичній сфері.

Головною причиною руйнування навколишнього світу є духовно-моральний стан людей. Екологічна криза є наслідком гріхопадіння людей і їх відчуження від Бога. Віра в Бога Творця, створений ним світ є несумісною із безвідповідальною експлуатацією та нищенням природи. Відвернувшись від Бога, люди забули, що "володарювання" над природою і "панування" над землею (Буття І: 28), до якого покликана людина за задумом Божим, не означає вседозволеності. Руйнуючи природу людина стає на поріг самознищення. Криза людської душі призвела до екологічної кризи. Тому відповіді на питання щодо проблем навколишнього середовища лежать в площині людської душі. Вихід з екологічного тупика може відбутися лише через духовне відродження людської особистості. І тут визначальне значення має "екологія людини", тобто її духовний світ, віра та моральність.

Нинішній світ, цивілізація, як і допотопна, власними вчинками сама себе ставить на межу приреченості, зникнення. «Земля й усі справи на ній згорять», – застерігає Священне Писання, адже «хто нівечить Божого храму того знівечить Бог, бо храм Божий святий, а храм той – то ви» (1 Коринтян 3:17). На жаль, своїми безглуздими діями, зокрема в царині екології і духовності, ми лише прискорюємо цей процес.

Людина повинна була берегти величне царство природи, господарем якою вона була поставлена, але не оскверняти та знищувати його. Адже воно – справа рук Великого Художника, де в кожній найменшій рослині і тварині відображені риси божественної мудрості. «Погляньте на польові лілеї, – каже Господь, – як зростають вони, – не працюють, ані не прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій славі своїй не вдягався отак, як одна з них» (Матвія 6:28-29).

Ворожість стихійних сил природи відчували на собі всі покоління, але наше чи не найбільше. Земля давно перестала бути раєм для людей, а в «райських» куточках тропіків не вщухають смерчі, урагани, торнадо. Земля стала проклятою через гріх людини і приречена родити «тернину й осот» (Буття 3:17-18).

В основі християнської етики лежить любов до Бога і любов до ближнього. Оскільки у християнстві Бог вважається творцем світу, то почуття любові, яке становить основу ставлення до Бога, передбачає й любов до всього творіння. Тобто любов до всього створеного закладена у основі

християнського віровчення. П. Флоренський писав: "Тільки християнство породило небачену раніше закоханість у створіння й нанесло серцю рану закоханої жалості по всьому сущому. Почуття природи – якщо розуміти під ним відношення до самого створіння, а не до його форм, якщо бачити в ньому щось більше, ніж зовнішнє, суб'єктивно-естетичне милування "красами природи", – це почуття цілком християнське й поза християнством рішуче немислиме, тому що воно припускає почуття реальності створіння" [2, с. 157].

Основоположні християнські цінності та чесноти, серед яких любов, розсудливість, відповідальність, поміркованість, справедливість, милосердя, доброчесність, повага, терпимість, великодушність, жертвність, скромність, співчуття тощо дають можливість віднайти шляхи ефективного екологічного виховання засобами християнської моралі. Загалом все це свідчить, що Біблія містить настанову поважного ставлення до навколишнього середовища. Такий погляд забезпечує потужну основу для екологічної відповідальності.

Руйнування природного довкілля – це гріх проти заповідей «Не вбий» та «Не кради». Адже сучасна наука екологія свідчить про те, що мільйони людей щорічно стають жертвами забруднення довкілля. Разом з тим, руйнуючи навколишнє середовище та виснажуючи невідновні ресурси, люди крадуть майбутнє у прийдешніх поколінь.

Довкілля та екологічні проблеми – це те, що нас всіх об'єднує незалежно від партійної, ідеологічної, мовної, національної, расової чи статевої приналежності. Вода, яку ми п'ємо – 70% маси людського тіла. Це стосується всіх без винятку. Об'єднуючим є також повітря, яким дихаємо і продукти, які споживаємо. Якщо духовно-душевні недуги особи – причина самогубства окремої людини, то духовно-моральні патології людських спільнот – причина поступового суїциду людського роду. Екологія Землі впливає з екології душі, її внутрішнього стану. Людина як мікрокосмос і довкілля як макрокосмос глибоко взаємопов'язані. Від того, в якому просторі живе наша душа: в істині, любові і добрі чи в брехні, ненависті і злі – залежить якість і спрямованість нашого життєвого діалогу зі сотвореним Божим світом. Свідоме перебування людини у гріховному стані – це неадекватність не лише щодо своєї природи, її моральне виродження, духовне спотворення, а відтак, тілесно-фізіологічні «мутації» у вигляді різноманітних хвороб, а й неадекватність до навколишнього світу, який живить людську природу, є їй рідною, оскільки саме з неї Бог створив людину.

Гріх – головний вірус, яким людина інфікує не лише саму себе а й все, що її оточує. Руйнуючи живе і життєдайне середовище, у яке Бог поставив людину як свого співпрацівника, відповідального управителя, якому дарована влада порати і доглядати все творіння (пор. Буття 2: 15), людина входить у сферу смертного гріха. Вона спричиняє не лише свою передчасну смерть, а й своєю безвідповідальністю і самолюбством, керуючись правилом «щоб мені сьогодні було добре, а завтра хоч потоп!», обкрадає і остаточно вбиває майбутніх дітей і внуків. Особовий гріх, у які б постмодерні інформаційно-технологічні шати не зодягався, залишається не лише головною причиною проблем у сімейних, професійних та суспільних відносинах, а й стає коренем екологічної «саркоми», яка різноманітними метастазами покриває світ, живлячись людською жадобою наживи, влади, егоїзмом і прагненням одержати все нові, вишуканіші види насолоди.

Головну роль у відродженні духовності та подоланні сучасної екологічної кризи покликана відіграти освіта.

Сучасна система освіти орієнтується здебільшого на підготовку фахівців, експертів, техніків тощо, а не на загальне підвищення рівня культури і духовності людини. Тоді як сучасна екологічна ситуація вимагає зміни стратегії, що повинна знайти відбиток насамперед у екологічній освіті, кінцевою метою якої є формування екологічної культури. Екологічна освіта сприятиме виробленню таких форми соціальної активності, які звели б до мінімуму екологічний ризик. Вона покликана зіграти вирішальну роль у зміні духовних цінностей, структури споживання, відносини людини до природи, життя, поведінки людини у екосистемі. Усе це врешті-решт повинно призвести до того що діяльність людини буде спрямовано на виживання людства, а не сприяти наближенню екологічній катастрофі.

Формування екологічної культури, як кінцевої мети екологічного освіти, включає кілька етапів: формування знань; формування цінностей; введення знанієвого і ціннісного компонентів в діяльнісний план. Тобто, у процесі екологічного освіти має бути вихована еколого-активна особистість.

З проголошенням незалежності України у вищих навчальних закладах запроваджено курс релігієзнавства, який передбачає висвітлення феномену духовності та позалогічного способу пізнання Природи, причетності Людини до її лона. Цей захід має надзвичайно важливе значення для формування культури і духовного світу людини, але не менш важливо, які саме засади будуть покладені в основу освіти і виховання. Сьогодні необхідне нове знання, що має бути закладене завдяки об'єднанню зусиль науки і релігії, яка, у свою чергу, переживає таку ж кризу і зміну парадигми, як і наука.

Освіта, виробництво, все життя людини мають бути пронизані вихованням високої екологічної культури, моралі, свідомості. З позиції релігій зловживання Природою, її нещадна експлуатація, як і Людини у тому числі, є аморальними і відверто неетичними діями.

Потрібно через науковий і релігійний діалог пропагувати й реалізувати взаємозбагачення культур, а не їх протистояння, виховувати повагу до всього Природного і Божественного, а не провокувати протистояння, використання сили, тиску, зневаги й презирства до “чужого”. Відповідальність науки і освіти сьогодні дуже висока, вони мають розвиватися в обов'язковому морально-етичному супроводі, щоб відродити мистецтво екожиття, екотворчості, гармонійного співіснування. Інноваційний характер сучасної цивілізації має більш проявлятися у толерантності, виваженості, вихованні у молодого покоління екологічної свідомості, мислення, поведінки, а не у прискореному розвитку технологій, накопиченні знань для продукування нових техноідей для безтрімного збагачення.

Всі шаблі освіти мають бути просякнуті екологічним вихованням, норми моралі підняті до найвищих чеснот і професійної екологічної грамотності, оскільки історичний досвід свідчить, що бездуховний синтез науки і освіти породжує страшних монстрів – інтелектуалів, здатних лише підкоряти собі живе, у тому числі, весь світ, та спроможних, здатних цей світ навіть знищити. Завдання екологічної свідомості і культури полягає у вихованні мудрих членів суспільства, покликаних генерувати відповідальний відгук на нову ситуацію з відчуттям обов'язку перед майбутнім – красивим, величним, вічним.

Як наука екологія з'явилася нещодавно. Богослов'я екології ще молодше. У релігієзнавстві як науці ця проблема цілком свіжа і не розроблена. Поряд з цим не варто надміру захоплюватись екологізацією релігієзнавства. Це – різні, нетотожні науки і навчальні дисципліни. Та й сама релігія аж ніяк не зводиться до обожнення чи охорони природи.

Людина повинна усвідомити, що негативні наслідки науково-технічного прогресу, і екологічна криза, в якій виявилось людство, результат діяльності самих людей, їх бездумно-хижацького ставлення до довкілля, безвідповідального стосовно сучасного і майбутнього покоління. Перш, ніж з'ясовувати, як захищати природу, позбуватися голоду, війн, лих технічної цивілізації тощо, слід усвідомити як людині залишитися людиною в сенсі цього терміну, людиною розумною, свідомою, тобто совісною [3, с. 204].

Священнослужителі всіх рангів і конфесій можуть зробити дуже великий позитивний внесок у підняття рівня екологічної освіти і культури нашого народу, допомогти об'єднати націю у розбудові гармонійної екобезпечної держави. Адже світ розвивається за законами гармонії, а не хаосу.

Саме усвідомлення світовими релігіями своєї ролі створення фундаменту стабільного майбутнього дає деякі підстави для обережного оптимізму.

Яким має бути християнське слово і діло у цій, без сумніву, критичній ситуації? Від нас з вами, нашої християнської солідарності й активної духовно-моральної позиції та опозиції у питанні збереження Божого творива і середовища для нашого життя, залежить: чи матимуть майбутнє наші діти, чи насолоджуватимуться вони джерельною водою, чистим повітрям, лісами, земними плодами, як у своєму дитинстві насолоджувались ми?

Увесь християнський світ повинен об'єднатися у спільній молитві до Господа, висловити Йому вдячність за дар життя, за прекрасний світ природи, попросити вибачення за шкоду, що завдана і благати про збереження й спасіння усього створіння, яке «разом зітхає і разом мучиться» (Римлян 8:22).

Література

1. Хрибар З. Ф. Екологічний десятик разів. – Донецьк: 2003 – 96 с.
2. Флоренский П. Столп и утверждение истины – Т.1. – М.: Правда, 1990. – 288 с.
3. Яблоков А.В. Этические аспекты отношений между человеком и природой. Биология разумения человека. – М.: Наука, 1989. С. 198-212.

**Виктория Карманова, Анастасия Подвизникова
(Тараз, Казахстан)**

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИАРАЛЬЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ ЛЮДЕЙ

Весьма важным, абсолютно незаменимым для жизни естественным компонентом окружающей среды, природы и биосферы является вода.

Проблема исчезновения Аральского моря, является общей экологической катастрофой всего мира. Ныне самого Аральского моря практически не существует, погибла его экосистема, пыль и соль с обнажившегося дна разносятся по всей территории Земли, нанося вред окружающей нас среде и здоровью людей. Ядовитые соли Аральского региона обнаружены в крови пингвинов Антарктиды, на ледниках Гренландии, а также в лесах Норвегии, на полях Беларуси и т.д.

Аральское море – некогда существовавшее бессточное соленое озеро в Средней Азии. Оно расположено между Казахстаном (Кызылординская и Актюбинская области) и Узбекистаном, в Восточном Устюрте. До начала обмеления занимало четвертое место по величине в мире и обладало высокой биологической ценностью.

Проблема возникла в результате интенсивного освоения пустынь и расширения площадей орошаемых земель без учета экологических нужд окружающей среды, а также потребностей сохранения самого Аральского моря. За период с 1960 по 1990 годы площадь орошения в бассейне Аральского моря выросла с 5,6 до 7,4 миллиона гектаров. За 40 лет (1960-2000) Аральское море недополучило почти 950 км³ речных вод, в результате уровень моря снизился, объем сократился на три четверти, а площадь зеркала воды – более чем наполовину.

Из-за непрерывного использования воды в хозяйственных целях этот район подвергался все большему антропогенному воздействию, в результате в 1998 г. уровень моря понизился на 18 м. Это связано и с безвозвратным забором вод, питающих море. Реки Сырдарья с 1974 года и Амударья с 1982 года почти не доходят до моря. В Аральском море было 1100 островов, позже они превратились в полуострова и соединились с сушей.

В 1987 году, из-за продолжавшегося обмеления, море разделилось надвое – на Северное Аральское и Южное Аральское моря. Был выкопан искусственный канал, для их соединения, но связь оборвалась в 1999 году, поскольку обе части моря продолжали уменьшаться. В 2003 году, Южное Аральское море разделилось еще, на восточную и западную часть. В октябре 2003 года, Казахское правительство заявило о начале построения дамбы (Плотины Кокараль) для разделения двух частей Аральского моря. В августе 2005 года строительство дамбы было завершено, после этого уровень воды в Северном Аральском море повысился, и его соленость уменьшилась.

Экологическими проблемами Арала, являются не только пыли и соли, поднимаемые ветрами с его дна, но и пестициды, и другие ядохимикаты, залегающие некогда на дне озера вследствие сброса в него дренажных вод; резкое ухудшение климата в данной области; исчезновение экосистемы; ухудшение самочувствия и возросшая безработица в регионе.

Также, огромной экологической проблемой, является остров Возрождения, некогда полигон биологического оружия СССР. Возбудители сибирской язвы, туляремии, бруцеллеза, чумы, тифа, оспы, а также ботулинический токсин проверялись здесь на животных. В 2001 г. в результате ухода воды остров Возрождения соединился с материком с южной стороны. Медики опасаются, что опасные микроорганизмы сохранили жизнеспособность, а зараженные грызуны могут стать их распространителями в другие регионы, страны.

В Приаралье возник сложный комплекс экологических, социально-экономических и демографических проблем, имеющих по происхождению и уровню последствий международный, глобальный характер.

Загрязнение атмосферного воздуха пыльным и солевым выносом со дна высохшей части Арала, пыльные бури приводят к обострению хронических заболеваний, особенно органов дыхания: хронических бронхитов, бронхиальной астмы, туберкулеза, а также возникновению новых неспецифических и специфических заболеваний.

Общая заболеваемость населения с 1990 г. возросла более чем в 3 раза. Практически во столько же раз возрос уровень врожденных аномалий, новообразований, болезней органов дыхания и пищеварения, более, чем в 2 раза возросла заболеваемость крови и кроветворных органов, эндокринной системы. В зоне Приаралья уровень младенческой смертности в 2,5 раза выше средне республиканских показателей и составляет в Чалкарском районе Актюбинской области 28,7; Аральском и Казалинском районах 35,7 и 29,7 на 1000 родившихся [2, 5].

В Приаралье остаются самыми высокими показатели общей и детской заболеваемости, снизилась продолжительность жизни. Регистрируется высокий уровень различных уродств – среди новорожденных, младенческой смертности, бесплодия. В Приаралье рядом исследователей изучено воздействие пестицидов на здоровье взрослого населения и установлено увеличение частоты заболеваний желудочно-кишечного тракта, в частности, печени и желчного пузыря, язв и гастритов, выявлено атипичное течение токсических гепатитов у жителей.

Исследования ученых обнаружили угнетение иммунной реактивности, ухудшение адаптационно – приспособительных реакций организма и развитие иммунологической недостаточности у детей, проживающих в Аральском регионе. Снижение иммунологической реактивности организма приводит к развитию ряда заболеваний. Учеными при изучении состояния здоровья детей установлены различные отклонения. Выявлен комплекс глубоких изменений в состоянии здоровья подрастающего поколения, выражающийся в увеличении частоты заболеваний органов дыхания, желудочно-кишечного тракта, почек, сердечно-сосудистой системы, аллергических, нарушений осанки, задержек физического и полового развития.

Для решения ряда проблем связанных с последствиями экологических проблем Приаралья в Казахстане принят закон «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического бедствия в Приаралье», который определяет территорию экологического бедствия в соответствии с современным административно – территориальным делением, обеспечивает законодательную базу для социальной защиты граждан, пострадавших в результате Аральской экологической катастрофы и определяет их статус, классификацию территорий, устанавливает компенсации и льготы лицам, нуждающимся в мерах социальной реабилитации, закрепляет принципиальные подходы к формированию системы охраны жизни и здоровья населения, проживающего в экологически неблагоприятных районах, обеспечения условий устойчивой жизнедеятельности, приоритетного снабжения населения экологически чистыми продуктами питания, медицинскими средствами, питьевой водой, улучшения санитарно-эпидемиологической обстановки.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие экологического бедствия в Приаралье» от 30 июня 1992 года N 1468-XII
2. Альназарова А.Ш. Актуальность проблемы влияния вредных факторов окружающей среды Приаралья на заболеваемость населения
3. «Арал: кризис – причины, масштабы, решения»//Зелёный мир – 1992, №15 – 16
4. Бекетт Ф. «Трагедия Аральского моря»//Курьер ЮНЕСКО – 1994, № 12

Научный руководитель:

кандидат технических наук Дуйсенбаева Сауле Токтасыновна.

**Володимир Мартиненко
(Суми, Україна)****ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ЧИСТИХ ВИРОБНИЦТВ ЯК ШЛЯХ ПІДВИЩЕННЯ
ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ**

Життя сучасної людини потребує функціонування заводів і фабрик, що виробляють необхідну продукцію. Поряд з цим на сучасному етапі розвитку України постає проблема загрози екологічній безпеці. У першу чергу це пов'язано з байдужим відношенням до навколишнього середовища з боку працівників промислових підприємств, які мають за мету максимізацію прибутку навіть шляхом екологічного забруднення. Це зумовлює утворення на території України щорічно від 700 до 800 млн. тонн відходів. Для вирішення цих проблем та зниження негативних змін у навколишньому середовищі необхідно постійно застосовувати комплексні профілактичні заходи у виробництві продукції та послуг, що сприяє підвищенню економічної, соціальної, екологічної ефективності та зниженню ризиків негативних змін у навколишньому середовищі. Серед таких заходів слід виділити модель екологічно чистого виробництва (ЕЧВ) яка широко застосовується у західних країнах й більш відома як «стратегія чистого виробництва». Впровадження моделі екологічно чистого виробництва дозволить підвищити конкурентоспроможність підприємств шляхом отримання економічного та екологічного ефекту, підвищити їх прибутковість, сприятиме створенню передумов реалізації стратегії індустріального розвитку національної економіки на інноваційних принципах та її модернізації [2].

Концептуальні підходи до формування стратегії екологічно чистого виробництва висвітлено в наукових працях низки вітчизняних авторів, таких як Б.В. Буркинський, Л.Е. Купинец, Н.И. Хумарова та ін. [1, с. 12; 5, с. 155], а дослідженню економічного механізму екологічного регулювання та природоохоронної діяльності – у працях О.О. Веклич, Б.В. Буркинського, О.І. Вишницької, С.І. Дорогунцова, Л.Г. Мельника, Є.В. Мішеніна, Я.Б. Олійника, І.М. Синякевича та інших учених. Проте, питання впровадження та механізми реалізації екологічно чистого виробництва в Україні є мало дослідженими та недостатньо висвітленими у вітчизняній науковій літературі. Отже, дослідження в цьому напрямку потребують подальшого більш глибокого вивчення, виходячи з необхідності вироблення принципово іншого, нового ставлення держави до питання охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки країни.

Серед множини заходів і механізмів забезпечення екологічної безпеки найбільш важливими є економічні – 31,5%. Це підтверджує той факт, що причиною кризового екологічного становища України є переважно економічні чинники, а саме: структурна деформація господарства з домінуванням сировинно-видобувного та ресурсоємного виробництва, технологічна відсталість, велика енергоємність і матеріалоемність національної економіки, низький рівень переробки сировини, а фізична зношеність виробничих потужностей на багатьох підприємствах України формують умови, коли відбувається надмірне забруднення навколишнього природного середовища, що негативно впливає на стан здоров'я людини, природно-ресурсний потенціал країни, а підприємства не можуть забезпечити конкурентний рівень продукції через її надмірно високу собівартість.

Реальним напрямком вирішення вище зазначених проблем є зміни техніко-технологічної основи виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу, шляхом переходу на маловідходні, ресурсо – та енергозберігаючі технології. Практично це означає перехід від політики орієнтованої на ліквідацію несприятливих наслідків, зумовлених зміною якості природного середовища, на політику боротьби із забрудненням та попередженням наслідків. Даний підхід у ситуації, що розглядається є не тільки найбільш логічним, але й економічно найбільш ефективним рішенням, тому що витрати на усунення екологічних наслідків найчастіше значно перевищують превентивні заходи.

Усе вище наведене обумовлює надзвичайну важливість зміни регуляторної політики держави в сфері промислового виробництва з метою підвищення економічної, соціальної, екологічної ефективності та зниженню ризиків негативних змін у навколишньому середовищі.

Перед економікою держави стоїть завдання глибокої реструктуризації та оновлення промислового комплексу з метою формування екологічно безпечної економіки, яка вимагає вдосконалення промислового виробництва з метою перетворення на екологічно чисте, тобто, таке виробництво, яке у трактуванні, прийнятому на Європейській конференції міністрів з охорони довкілля (Софія, 1995), визначається як «безперервний додаток комплексної превентивної стратегії охорони довкілля до технологічних процесів і продукції з метою зниження ризику для здоров'я людей і довкілля»

[3, с.25]. Мова йдеться про ступені екологічної чистоти технологій і продукції, що випускається, а не про абсолютну екологічну чистоту, досягнення якої певною мірою досить утопічне.

Тому перетворення промислових виробництв у екологічно чисті мають бути націлені на те, щоб добитися роботи підприємств з мінімальною витратою ресурсів і мінімальною шкідливою дією на довкілля. Чим швидше цей принцип буде реалізований на підприємствах, тим успішніше будуть вирішуватися екологічні проблеми та забезпечуватися екологічна безпека країни та регіонів.

Проведені дослідження свідчать, що під впливом наслідків системної економіко-екологічної кризи в Україні процес впровадження екологічно чистих технологій на рівні вітчизняних суб'єктів господарювання поки ще гальмується, оскільки передбачає впровадження не лише технічних заходів, а й удосконалення адміністративних, організаційних, інформаційних та інституційних форм управління, зокрема, перегляд та удосконалення структурних рішень з питань організації управління, уточнення сфер відповідальності та посадових інструкцій. Усе це обумовлює надзвичайну важливість впровадження системи економічного стимулювання політики ЕЧВ на вітчизняних підприємствах. Для цього необхідно створити такі економічні умови в яких створення екологічно чистих виробництв було привабливим, а запобігання забрудненню довкілля або скорочення забруднення вигіднішим, ніж витрачання коштів на очищення або виплату компенсацій. Вигоди, одержувані підприємствами від чистого виробництва, полягають у скороченні витрат на сировину, енергію, паливо, воду; очищенні стічних вод, пило-і газоподібних викидів, утилізації відходів; скороченні ресурсоемності виробництва; зменшенні екологічного податку і штрафів; підвищенні цін на продукцію у зв'язку з поліпшенням її якісних характеристик та зростанні прибутку; підвищенні рівня репутації підприємства та створенні сприятливої громадської думки та інші.

Таким чином, екологічно чисте виробництво втілює в себе програму запобігання забрудненню довкілля, виконання якої здійснюється за допомогою заходів, які не ведуть до погіршення стану довкілля і є економічно вигідними та доцільними.

Втілення концепції екологічно чистого виробництва потребує обов'язкового залучення до участі в ній адміністрації, створення комісії з вироблення регламенту, створення робочої групи для проведення аналізу, виявлення проблем, розробки та вирішення конкретних завдань з впровадження проектів з екологічно чистого виробництва на підприємстві. Тому, з метою інтеграції теоретичних положень екологічно чистого виробництва у плани дій уряду, у плани економічного та соціального розвитку, забезпечення економічного, пільгового та іншого стимулювання, враховуючи світовий досвід вкрай необхідним є створення на державному рівні Національної ради з питань впровадження та розвитку екологічно чистого виробництва в Україні, а на регіональному – мережу їх підрозділів на які було б покладено такі завдання:

- поширення інформації щодо методології та організаційних принципів впровадження ЕЧВ та природозахисних технологій; проведення екологічної експертизи та екологічного аудиту з метою формування планів заходів впровадження ЕЧВ на підприємствах; консультативна допомога в плануванні та здійсненні програм ЕЧВ на підприємствах; сприяння залученню інвестицій в програми впровадження ЕЧВ; здійснення спільних міжнародних демонстративних та пілотних проектів з впровадження екологічно чистого виробництва; сприяння науковим дослідженням щодо подальшого розвитку та впровадженню механізмів активізації процесів екологізації виробництва на регіональному рівні; поширення інформації щодо передового досвіду впровадження ЕЧВ.

Для реалізації вищезазначених задач по втіленню концепції ЕЧВ необхідно сформувати організаційно-економічний механізм, який передбачає:

- державне регулювання процесу впровадження і розвитку екологічно чистого виробництва, раціональне використання можливостей економіки держави, особливо її фінансових ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалів;

- визначення суспільних пріоритетів з огляду на конкретну ситуацію, згідно з якою планується перехід до екологічно чистого виробництва, та включення їх до програм соціально-економічного розвитку;

- поєднання державного впливу з ринковими формами управління, стимулювання якісних змін шляхом пріоритетного фінансування, кредитування, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення, впровадження і розвитку екологічно чистого виробництва;

- економіко-екологічний моніторинг процесу переходу до екологічно чистого виробництва, головними завданнями якого є збирання, вивчення і підготовка інформації для аналізу показників, що визначають рівень впровадження цього виробництва, його вплив на стан природних ресурсів, довкілля і загалом на економіку держави, її регіонів, індивідуальних суб'єктів господарювання і населення, прийняття обґрунтованих та об'єктивних управлінських рішень.

За оцінкою С. Харічкова та Н. Андрєвої вже на початковому етапі впровадження Концепції ЕЧВ можна досягти економії до 20-30% природних ресурсів. Це в свою чергу має забезпечити зниження обсягів та відповідно економію використання сировини, матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів за рахунок змін у технології виробництва, підвищення ККД, зменшення викидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище, стримування обсягів накопичення та розміщення відходів виробництва і споживання. Очікуваний ефект можна прогнозувати за рахунок економії використання матеріальних та енергетичних ресурсів до 30%, зниження водокористування та водовідведення на 25%, зменшення утворення відходів на 20% [4, с. 29].

Усе це сприятиме створенню передумов реалізації стратегії індустріального розвитку національної економіки на інноваційних принципах, її модернізації та оновлення для зміцнення конкурентоспроможності та забезпечення сталого розвитку України.

Література:

1. Буркинський Б.В. Екологічно чисте виробництво. / Б.В.Буркинський // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – Вип.5. – С.11-17.
2. Досвід ведення органічного виробництва в Європейському союзі: Моделі розвитку в Україні. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msnagro.gov.ua/page/3004>.
3. Сорока М.П. Економічна стратегія екологічного розвитку підприємницьких структур. / М.П. Сорока. – Рівне, 2000. – 321 с.
4. Харічков С. Екологічно чисте виробництво: інституційні передумови, шляхи та механізми їх активізації в Україні / С. Харічков, Н. Андрєєва // Економіст. – 2010. – № 10. – С. 25-29.
5. Хумарова Н.И. Экологизация инновационных стратегий снижения отходов-кости производств. / Н.И. Хумарова // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – Вип.2. – С. 155-160.

Гульфайруз Рысбекова, Наргиз Кадырходжаева
(Тараз, Казахстан)

КОСМОДРОМ БАЙКОНУР И ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Охрана окружающей среды в настоящее время – одна из насущных задач человечества. Наука, изучающая условия существования живых организмов и взаимосвязи между организмами и средой, в которой они обитают, называется экологией. Термин «экология» (от греческого «ойкос» – дом, жилище и «логос» – наука) был предложен более 100 лет назад немецким естествоиспытателем Э.Гекелем. Он понимал экологию как «науку о взаимоотношениях живого существа с окружающей его средой».

Мировой опыт показывает, что основой успешного решения экологических проблем и предотвращения экологических катастроф является экологизация социально-экономической системы любого государства.

Проблема охраны окружающей среды на военных полигонах требует в настоящее время особого внимания и своего разрешения. Актуальность данной проблемы подчеркнута в Концепции экологической безопасности Республики Казахстан на 2004 – 2015 гг., одобренной Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 г. В Концепции указано: поскольку в решении ряда задач космическим средствам нет альтернативы, то снижение воздействия ракетно-космической деятельности на окружающую среду и здоровье населения, обеспечение экологической безопасности ракетно-космических комплексов приобретают все большую актуальность» [1, 3].

В настоящее время на территории РК функционирует 4 военно-испытательных полигона и комплекс Байконур. Реальную экологическую угрозу представляют упавшие и падающие на землю фрагменты ракет, разливы высокотоксичного топлива и другие факторы, оказывающие негативное воздействие на окружающую среду и проживающее в непосредственной близости население. Поскольку в решении ряда задач космическим средствам нет альтернативы, то снижение воздействия ракетно-космической деятельности на окружающую среду и здоровье населения, обеспечение экологической безопасности ракетно-космических комплексов приобретает все большую актуальность.

Пуски ракет-носителей с космодрома "Байконур" обеспечены наличием районов падения отделяющихся частей общей площадью 12,24 млн. гектаров. В этих условиях оценка состояния окружающей среды занимает важное положение в решении проблемы предотвращения и ликвидации техногенного воздействия в местах производства, испытаний, хранения и эксплуатации космических средств, военной техники и военных объектов, а также в местах размещения промышленных организаций, дислокации воинских частей и соединений, осуществляющих ракетно-космическую деятельность. В настоящее время проводятся научно-исследовательские работы по бюджетной программе "Мониторинг экологического состояния участков территории Республики Казахстан, подверженных ракетно-космической деятельности [1,5]

Байконур (с каз. Байқоңыр – плодородная земля). Космодром «Байконур» – первый и крупнейший в мире космодром, расположен на территории Казахстана, недалеко от поселка Тюратам. Занимает площадь 6717 км². Немного истории. В конце 1953г. руководство страны(СССР) приняло два судьбоносных решения: первое – о создании термоядерной транспортабельной бомбы; второе – о создании межконтинентальных баллистических и крылатых ракет для ее доставки. В 1954г. Королев представил эскизный проект МБР Р-7 и проектное задание на строительство для нее нового испытательного полигона. В том же году он обратился к правительству с предложением о создании искусственного спутника Земли. После этого была организована рекогносцировочная комиссия из военных и гражданских специалистов во главе с генерал-полковником В.Вознюком для определения места полигона Р-7.

Всем требованиям при детальном рассмотрении лучше других отвечал четвертый вариант, хотя и был самым тяжелым во всех отношениях. Безлюдная полупустыня на юге Казахстана с засушливым резко континентальным климатом. Летом – жара до +45 град в тени, пыльные бури; зимой – морозы до – 36 градусов, сильные ветры, скорость которых достигает 40 м/с. Грунты засоленные, подземные воды

агрессивные. Если бы в 1954г. могли предвидеть, что вместо радиоуправления полетом ракеты будут использоваться автономные бортовые системы управления, которым не нужны наземные пункты, скорее всего, появился бы совсем другой вариант полигона. Из трех предложенных в Казахстане мест – берег Аральского моря, железнодорожные разъезды Байхожа и Тюра-Там – комиссия выбрала последний. 12 января 1955г. на разъезде Тюра-Там на две минуты остановился поезд, от которого отцепили две теплушки с людьми: прибыл первый десант строителей полигона. Его возглавлял л-т И. Денежкин. Он представлял 130-е Управление инженерных работ (УИР) подполковника Г.Шубникова. 12 февраля 1955г. ЦК КПСС и Совет Министров СССР совместным постановлением утвердили создание Научно-исследовательского испытательного полигона для проведения испытаний ракетной техники у разъезда Тюра-Там организационно-штатная структура полигона была определена 2 июня 1955г. директивой Генерального штаба Вооруженных сил СССР. Именно эту дату и связывают с основанием полигона. Расположение полигона – в излучине Сырдарьи, посередине между двумя райцентрами Кзыл-Ординской области – Казалинском и Джусалами, около разъезда Тюра-Там было выбрано не случайно. Пуски ракет требовали визуального наблюдения за стартом, а здесь солнце светит здесь в среднем 300 дней в году. Сыграло роль также наличие путей сообщения и то, что район космодрома отличается невысокой сейсмической активностью. Наконец, еще одним фактором была скрытность. Полигон стремились разместить подальше от населенных районов, границ и основных транспортных путей.

Космодром и сейчас имеет большое международное значение. С космодрома возможны запуски различных типов ракет-носителей. Один из трёх космодромов планеты, наряду с космодромами Мыс Канаверал в США и Цзюцюань в Китае, предназначенных для запуска аппаратов с космонавтами на борту. Орбита МКС была подобрана с учётом широты Байконура – с него производятся основные запуски. С космодрома «Байконур» произведено более половины мировых космических запусков. Космодромом производится более 50 % годового количества запусков космических аппаратов России, а по суммарной массе выводимых полезных нагрузок – более 80 %, в том числе 100 % запусков на геостационарную орбиту. Россия в 2008 году осуществила 27 запусков ракет-носителей, сохранив за собой первое место в мире по количеству пусков и превзойдя свой собственный показатель за 2007 год. Большинство (19 из 27) запусков выполнены с космодрома «Байконур», шесть – с космодрома «Плесецк» (Архангельская область). По одному космическому старту осуществлено с пусковой базы «Ясный» (Оренбургская область) и полигона «Капустин Яр» (Астраханская область). США в 2008 году провели 14 запусков ракет-носителей, в том числе четырёх «шаттлов». Китай запустил в космос 11 ракет, Европа – шесть. Другими странами осуществлено три и менее пусков. В 2007 году Россия произвела 26 запусков, США – 19, Китай – 10, Европейское космическое агентство – 6, Индия – 3, Япония – 2. В 2009 году с «Байконура» осуществлено 24 запуска ракет-носителей (больше, чем со всех космодромов США), что составляет 75 % российского количества запусков за год и 32 % общемирового количества. В 2010 году был выполнен 31 запуск ракет-носителей. По состоянию на 2011 год основными предприятиями российской космической отрасли на «Байконуре» являются: РКК «Энергия» (производство и подготовка к запуску космических аппаратов «Союз», «Прогресс», разгонных блоков для ракет-носителей «Протон»); ЦСКБ-Прогресс (производство и подготовка к запуску ракет-носителей «Союз», космических аппаратов для дистанционного зондирования Земли); ГКНПЦ им. М. В. Хруничева (производство и подготовка к запуску ракет-носителей «Протон» и разгонных блоков к ним); Филиал ФГУП ЦЭНКИ – «Космический центр „Южный“» (эксплуатация наземной инфраструктуры – стартовых и заправочных комплексов, транспорта, организация и контроль работ на космодроме).

К 2009 году российские военные покинули космодром «Байконур» и он полностью передан Роскосмосу (этот процесс поэтапно шёл с 1997 года). По состоянию на 2010 год на космодроме осталась лишь одна малочисленная войсковая часть 11284 (бывший штаб космодрома, ныне отдельное испытательное управление космических войск РФ), оказывающая содействие в запусках спутников оборонного назначения. Россия считает для себя перспективным перенос пилотируемых пусков на новый российский космодром «Восточный» в Амурской области (после 2018 года). Таким образом, в 2020–2040 годах с Байконура будут запускаться автоматические космические аппараты (на ракетах-носителях «Союз-2», «Зенит», «Байтерек»).

Казахстан в настоящее время прорабатывает вопросы самостоятельной эксплуатации «Байконура» после окончательного переноса стартов в Амурскую область и прекращения аренды космодрома «Байконур» Российской Федерацией (на период после 2050 года). По одной из неподтверждённых версий, после 2050 года космодром будет реконструирован в международный центр космических полетов совместно с Европейским и Израильским космическими агентствами.

Нам период эксплуатации космодрома в рамках Концепции экологической безопасности РК поставлены и решены следующие задачи:

1. Разработка соглашений по использованию территорий полигонов военно-космического и испытательного комплексов – Подписано Соглашение между Правительством РК и Правительством РФ по экологии и природопользованию на территории комплекса «Байконур»

2. Реабилитация территорий нефункционирующих военно-испытательных полигонов и приведение их в экологически безопасное состояние – Решен вопрос по обеспечению экологической безопасности территорий полигонов «Азгир» и «Капустин Яр».

3. Постоянный экологический мониторинг территории комплекса "Байконур" и места падения отделяющихся частей ракет – Начаты работы по оценке территорий полигонов «Тайсойган» и «Эмба». Проводится мониторинг экологического состояния участков территории РК, подверженных ракетно-космической деятельности.

4. Отказ от использования высокотоксичного топлива и переход на более экологически чистые виды ракетного топлива – Ведутся комплексные гидрогеологические и геоэкологические исследования территорий военно-испытательных полигонов.

5. Проведение оценки состояния окружающей среды в местах производства, испытаний, хранения и эксплуатации космических средств, военной техники и военных объектов, а также в местах размещения промышленных организаций, дислокации воинских частей и соединений, осуществляющих ракетно-космическую деятельность.

Таким образом, задачи экологии сегодня – плановая система государственного контроля, международных и общественных мероприятий, направленных на рациональное использование, охрану и восстановление природных ресурсов, удовлетворение материальных и культурных потребностей грядущих поколений.

Список литературы

1. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 годы: одобрена Указом Президента Республики Казахстан от 3 декабря 2003 г. № 1241 // Справочно-правовая система «Юрист», 2009.
2. Иманов М.О., Жарова С.С., Жаров С.В., Ткач Е.В. Экологический мониторинг и военно-космические проблемы в Казахстане /seu.ru/members/ucs/ucs-info/1324.htm
3. Алишева К.А. Экология. Учебник. – Алматы, 2012. – 300 с.

Научный руководитель:

кандидат технических наук Дуйсенбаева Сауле Токтасыновна.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА**Олександр Безкорвайний
(Черкаси, Україна)****ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА РЕГІОНУ**

Найпоширеніше й традиційне визначення системи (від грец. – «складене із частин, з'єднане») – сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою й утворюючою певною цілісністю, єдністю. При цьому не говориться про якісь обмеження щодо природи цих елементів, що дозволяє використовувати дане визначення при дослідженні об'єктів будь-якої природи.

Еколого-економічна система відображає інтеграцію економіки й природи, що забезпечує взаємозалежне й взаємообумовлене функціонування суспільного виробництва й природних процесів, що протікають, у природі й у біосфері. Перевагою даного трактування є те, що вона дозволяє застосовувати цей термін на будь-якому рівні – від локального до глобального, а також залучати для дослідження еколого-економічних систем теоретичний апарат загальної теорії систем.

Федоренко О.І. під еколого-економічною системою розуміє – специфічну частину техносфери. Недоліком такого підходу є випадання з розгляду таких систем як економічна, соціальна й властиво екосистема [2].

Більш актуальним є визначення еколого-економічної системи – як сукупності взаємозалежних (за допомогою потоків речовини, енергії й інформації) виробничих, соціальних, природних структур і процесів, розташованих на певній території.

Дослідження екологічних критеріїв потрібно розпочинати в першу чергу, це пояснюється тією обставиною, що матеріальні елементи екологічної системи, включаючи елементи середовища проживання людини, використовуються як ресурс економічної системи, і саме це – та «сфера, де важлива регламентація за екологічними критеріями, екологічним імперативом».

При дослідженні особливостей взаємодії економіки, соціуму й природи, у міру підвищення просторового рівня їхнього розгляду (від локального до глобального) відбувається наближення, а в остаточному підсумку ототожнення понять еколого-економічна система й ноосфера, при дотриманні принципу гармонізації взаємин суспільства й природи. І, навпаки, чим нижче просторовий рівень дослідження проблем взаємодії природи й суспільства (економіки), тим відбувається все більше ототожнення терміна еколого-економічна система й антропосфера.

Статистичні дослідження, дозволили встановити пряму залежність між економічним ростом (на макрорівні), діяльністю промислових підприємств (на макрорівні) і станом навколишнього природного середовища, з одного боку, та погіршенням її стану й збільшенням витрат на виробництво – з іншого. Погоджуючись, у загальному з думкою про те, що дані залежності дозволяють розглядати стан навколишнього природного середовища як внутрішньоекономічну характеристику, варто конкретизувати дане висловлення.

Стан навколишнього природного середовища зумовлюється такими характеристиками як біологічний цикл, продуктивність, гомеостаз екосистем, рівень забруднення різних елементів біоценозів і т.п., які не є економічними, інше справа, що більша їхня частина формується під впливом економічної (виробничої) діяльності людини.

Стан навколишнього природного середовища залежить від стану економіки, воно їм обумовлене, але характеристики що його описують, не є економічними. Звідси, зворотні зв'язки, що виникають між економікою й природним середовищем, не можуть розглядатися як екзогенні параметри для економічної системи, тому що в дійсності вони мають чітку кількісну визначеність, ендогенно формовану в процесі розвитку економіки.

Підхід, при якому регіон, як об'єкт дослідження, розглядається як економічна система, що є елементом еколого-економічної системи, дозволяє усунути недоліки першого підходу, а саме, допомагає знаходити й реалізовувати варіанти економічної діяльності, не наносячи значного (зростаючого) збитку навколишньому природному середовищу. зображене на рисунку 1.

Рис. 1. Регіон як елемент еколого-економічної системи

де, Пу – природні умови;

Пр – природні ресурси;

Всп – відходи споживання;

Сп – самовідновлення природного середовища;

Ср – соціальний розвиток.

Ринковий і неринковий природний капітал, деградація якого є необоротною або характеризується високими масштабами, повинен споживатися обмежено і оцінюватися критеріями екологічної безпеки. З цієї точки зору, слід виділяти позначену частину природного капіталу, що не має заміни за функціями, як «критичний» природний капітал. [3] Відповідно використання останнього не повинне перевищувати певні «мінімальні норми збереження» (Ciriacy-Wantrup, 1952; Bishop, 1978), інакше деградація природного середовища набуде необоротного характеру. Формалізуючи цю тезу, можна записати її в такому вигляді:

$$dKNK \geq \alpha, \quad (1)$$

де KNK – «критичний» природний капітал (ринковий і неринковий);

α – «мінімальна норма збереження» критичного природного капіталу.

Цей вираз може служити умовою «екологічної рівноваги» для різних підсистем (атмосфера, вода, надра, ґрунт і т. д.). Проте в питанні встановлення умов збереження екологічних систем території, відтворення і життєдіяльності людини до визначення екологічної рівноваги слід підходити з погляду природних характеристик виснаження природно-ресурсного потенціалу, деградації ПС, інтенсивності зростання процесів виробництва і споживання. Отже, основне рівняння матеріального балансу між природною і економічними системами зводиться до виконання співвідношення неперевикнення сумарними відходами асиміляційного потенціалу окремих екосистем і біосфери в цілому.

Таким чином, діагностика еколого-економічного стану території спочатку припускає виконання аналізу із застосуванням різних методик аналізу за різноманітним переліком показників, що потребують уточнення кола цих параметрів, за якими оцінюватиметься стан.

Література:

1. Лисенко Ю., Садеков А. Екологічний підхід до управління підприємством: проблеми і перспективи // Економіка України. – 2003. – №5. – С.33 – 40.
2. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону: Навчальний посібник. – Одеса, Оптимум, 2003 – 232 с.

3. Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіка природокористування. – Суми, 2004. – 323 с.
4. Федоренко О.І. Екоменеджмент – важлива компонента сталого та екобезпечного розвитку в Україні // Екологічний вісник. – 2004. – №1. – С.26–28.
5. Шпильова В.О. Менеджмент концесійної еколого-економічної діяльності // Збірник праць молодих вчених. – Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України. – 2000. – вип. 2. – С.152-154.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, доцент Шпильова Віра Олексіївна.

**Євген Ганчев
(Київ, Україна)**

ОБЛІК РОЗРАХУНКІВ І ЗВІТНІСТЬ ЗА ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ НА ПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Провідна роль у забезпеченні виконання державою функцій щодо регулювання економічних процесів належить податкам. Податки – дуже складна і надзвичайно впливова на всі економічні явища та процеси фінансова категорія, яка торкається практично всіх аспектів діяльності підприємства. Одним з таких податків є податок на додану вартість.

Чинним законодавством передбачені загальний та спеціальні податкові режими з податку на додану вартість відповідно до виду діяльності підприємства, які передбачають різний порядок обліку розрахунків за таким податком.

Оскільки спеціальний податковий режим з податку на додану вартість на переробних підприємствах забезпечує виконання державою важливої соціально-економічної функції стимулювання сільськогосподарських товаровиробників, то дослідження порядку обліку розрахунків за податком на додану вартість та методики складання звітності на переробних підприємствах є досить актуальним.

Значний внесок у розвиток теорії і методології обліку та складання звітності з податку на додану вартість внесли вчені Огійчук М.Ф., Бутинець Ф.Ф., Коцупатрий М.М., Проценко М. та інші, проте детальний порядок обліку розрахунків за податком на додану вартість та методику складання звітності з ПДВ на переробних підприємствах не висвітлені в науково-навчальній літературі на належному рівні.

Постановка завдання полягає у визначенні порядку обліку розрахунків та складання звітності за ПДВ на переробних підприємствах.

З 01.01.2012 р. набрав чинності Закон України № 4268-VI, яким викладено в новій редакції п. 1 підрозділу 2 розділу XX Податкового кодексу України (далі ПКУ), що змінив існуючий до зазначеної дати порядок оподаткування ПДВ діяльності переробних (м'ясо-молочних) підприємств та виплати ними дотацій сільськогосподарським товаровиробникам. [1]

Фактично зазначені зміни передбачають тимчасове, до 01.01.2015 р., повернення до механізму виплати компенсації сільгосптоваровиробникам, який діяв до 31.12.2010 р., а саме: підтримку сільгосптоваровиробників у вигляді компенсації за продукцію одного товарного виду пропорційно вартості поставлених молока та м'яса у живій вазі із розрахунку на гривню вартості без урахування ПДВ.

Відповідно до п.1 підрозділу 2 Розділу XX ПКУ переробні підприємства відповідно до особливостей своєї діяльності ведуть окремий облік операцій з постачання власно виробленої продукції (молока, молочної сировини, молочних продуктів, м'яса, м'ясопродуктів, іншої продукції переробки тварин (шкур, субпродуктів, м'ясо-кісткового борошна)), виготовленої з поставлених молока або м'яса у живій вазі сільськогосподарськими товаровиробниками і фізичними особами, які самостійно вирощують, розводять, відгодовують таку продукцію. Норми цього пункту не поширюються на операції з постачання продукції, виготовленої переробними підприємствами з імпортованої сировини, сировини, поставленої не в живій вазі, сировини, що не є сировиною власного виробництва сільськогосподарських товаровиробників і фізичних осіб, які самостійно вирощують, розводять, відгодовують продукцію тваринництва. [2] Здійснення вказаних операцій з постачання продукції переробними підприємствами підпадають під поняття податкової пільги відповідно ст. 30 ПКУ, а оскільки така пільга стосується здійснення окремих операцій, а не виключно відповідного суб'єкта господарювання, то для таких суб'єктів застосування пільги є обов'язковим без права відмовитись від неї. [2]

Основним первинним документом, що підтверджує здійснення операцій з постачання власно виробленої м'ясо-молочної продукції переробними підприємствами, є податкова накладна, в номері якої проставляється код виду діяльності «4», відповідно до абз.7 п.3 Порядку заповнення податкової накладної. [3]

Переробні підприємства складають окремий Реєстр виданих та отриманих податкових накладних для обліку операцій з постачання продукції переробки на основі первинних документів. В такому реєстрі у службовому полі «024» ставиться позначка «х» для відмітки про відповідну форму податкової декларації переробного підприємства. [4]

На підставі даних обліку платники ПДВ – переробні підприємства кожного звітного місяця одночасно складають та подають протягом 20 календарних днів місяця, наступного за звітним, до органу ДПІ, крім податкової декларації з ПДВ з відміткою «х» в службовому полі «0110» – далі декларація з ПДВ

загальна, також декларація з ПДВ з відміткою «х» в службовому полі «0140» – далі декларація з ПДВ переробного підприємства, не залежно від того чи провадив він господарську діяльність. [5] У складі декларацій подаються всі необхідні додатки (у разі заповнення даних у відповідних рядках декларації) і копії записів у реєстрі виданих та отриманих податкових накладних в електронному вигляді.

Суму ПДВ, що визначена в декларації переробного підприємства та підлягає сплаті, переробні підприємства сплачують до спеціального фонду Державного бюджету України та на спеціальний рахунок, відкритий ним в органі Державної казначейської служби, у таких пропорціях: у 2012 році – до спеціального фонду Державного бюджету України – 30 %, а на спеціальний рахунок – 70%; у 2013 році – 40% та 60% відповідно; у 2014 році – 50% та 50%. [2]

Суму, призначену для перерахування на спеціальний рахунок, необхідно перерахувати на такий рахунок до 15 числа місяця наступного за звітним. Переробні підприємства використовують ці кошти виключно для виплати компенсації сільськогосподарським товаровиробникам за поставлену ними сировину власного виробництва. Компенсацію необхідно виплатити до 20 числа місяця наступного за звітним. [2]

Для підтвердження перерахування сум ПДВ на спеціальний рахунок переробне підприємство разом з податковою декларацією з ПДВ переробного підприємства надає реєстр платіжних доручень про фактично зараховані на такий спеціальний рахунок кошти за звітний (податковий) період і виписку органу, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів, з такого рахунка. Протягом 10 календарних днів після настання граничного строку подання декларації переробне підприємство має перерахувати другу частину суми ПДВ до спеціального фонду Державного бюджету.

Бухгалтерський облік розрахунків за ПДВ ведуть на балансовому субрахунку 641 «Розрахунки за податками». В Робочому плані рахунків переробного підприємства в складі субрахунка 641 «Розрахунки за податками» є як мінімум два аналітичних рахунки з обліку ПДВ: аналітичний рахунок «Розрахунки за ПДВ», наприклад, шифр рахунка 6412, та «Розрахунки за ПДВ за операціями із заготівлі та реалізації молока, молочної продукції, м'яса та м'ясопродуктів», наприклад, шифр рахунка 6417. [6]

Кореспонденцію рахунків з обліку розрахунків за ПДВ на переробних підприємствах наведено в табл. 1.

Таблиця 1.

Кореспонденція рахунків з обліку розрахунків за ПДВ на переробних підприємствах				
Дата	Зміст господарської операції	Дебет	Кредит	Сума, грн
05.02	Оприбутковано молочну сировину від іноземного постачальника	201	632	50000,00
	Нараховано податковий кредит з ПДВ	6412	377	10000,00
20.02	Нараховано виручку за молочну продукцію, виготовлену з імпоротної сировини і відвантажену вітчизняному покупцю	361	701	75000,00
	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ	701	6412	12500,00
06.02	Оприбутковано молочну сировину від вітчизняного постачальника	201	631	50000,00
	Нараховано податковий кредит з ПДВ	6417	631	10000,00
13.02	Нараховано виручку за молочну продукцію, виготовлену з вітчизняної сировини і відвантажену вітчизняному покупцю	361	701	75000,00
	Нараховано податкове зобов'язання з ПДВ	701	6417	12500,00
14.03	Перераховано з поточного рахунку на спецрахунок суму компенсації (50%): $(12500,00 - 10000,00) * 0,50 = 1250,00$	313	311	1250,00
18.03	Перераховано зі спецрахунку компенсацію вітчизняним постачальникам сировини	685	313	1250,00
18.03	Зараховано суму ПДВ (50%) в рахунок компенсації	6417	685	1250,00
25.03	Перераховано з поточного рахунку до спеціального фонду суму ПДВ (50%): $(12500,00 - 10000,00) * 0,50 = 1250,00$	6417	311	1250,00

Картку аналітичного рахунка 6417 подано в табл. 2.

Таблиця 2

Картка рахунка 6417 «Розрахунки за ПДВ за операціями із заготівлі та реалізації молока, молочної продукції, м'яса та м'ясопродуктів»

Дата	Кореспондуючий рахунок	Обороти по дебету	Дата	Кореспондуючий рахунок	Обороти по кредиту
Сальдо	-	-	-	-	-
06.02	631	10000,00	13.02	701	12500,00
Оборот	-	10000,00	Оборот	-	12500,00
Сальдо	-	-	-	-	2500,00
18.03	685	1250,00	-	-	-
25.03	311	1250,00	-	-	-
-	-	-	-	-	-
Оборот	-	2500,00	Оборот	-	-
Сальдо	-	-	-	-	-

Таким чином, переробні підприємства ведуть відокремлений облік операцій з постачання м'ясо-молочної продукції та постачання інших товарів і послуг. На підставі даних податкового обліку переробні підприємства щомісяця одночасно складають і подають дві декларації з ПДВ: загальну та переробного підприємства, кожна з яких складається на підставі відповідного реєстру виданих та отриманих податкових накладних. Сума ПДВ, яка підлягає сплаті за підсумками поточного звітного (податкового) періоду, за декларацією з ПДВ переробного підприємства спрямовується до спеціального фонду Державного бюджету України та на спеціальний рахунок переробного підприємства у пропорціях, визначених законодавством.

Отже, викладені порядок та методика обліку розрахунків за ПДВ на переробних підприємствах охоплюють повний цикл формування обліково-звітної інформації щодо таких розрахунків, що допомагає оптимізувати вищезазначений процес в системі бухгалтерського обліку на переробних підприємствах та мінімізувати можливість виникнення будь-яких податкових ризиків.

Список використаних джерел:

1. Закон України № 4268-VI від 22 грудня 2011 року N 4268-VI «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників».
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI (зі змінами і доповненнями).
3. Порядок заповнення податкової накладної, затв. наказом Мінфіну України від 01.11.2011р. № 1379 (зі змінами та доповненнями).
4. Порядок ведення реєстру виданих та отриманих податкових накладних, затв. наказом Міндоходів України від 25.11.2013 р. № 708 (зі змінами та доповненнями).
5. Порядок заповнення та подання податкової звітності з податку на додану вартість, затв. наказом Міндоходів України від 13.11.2013 № 678.
6. Інструкція з бухгалтерського обліку податку на додану вартість, затв. наказом Мінфіну України від 01.07.1997 року №141 (зі змінами та доповненнями)

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент, Ковач Світлана Іванівна.

**Анна Гизатулина, Маргарита Шайбакова,
Бикен Кунтуганова
(Астана, Казахстан)**

АУДИТ ФИНАНСОВЫХ АКТИВОВ И ОБЯЗАТЕЛЬСТВ СОГЛАСНО МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Актуальность темы исследования предопределили нормативно-правовые акты, которые были приняты в последние годы Народным банком Казахстана в связи с переходом банковской системы на МСА[4]. Разработкой, внедрением и продвижением международных стандартов аудита непосредственно занимается Международная федерация бухгалтеров (IFAC – International Federation of Accountants) – международное объединение бухгалтерской профессии [6]. IFAC определила свою миссию как "служить интересам общества и с этой целью и далее осуществлять деятельность, направленную на усиление позиций бухгалтерской профессии по всему миру, и вносить свой вклад в развитие сильной международной экономики путем установления профессиональных стандартов высочайшего качества, стимулирования приверженности указанным стандартам и путем осуществления деятельности, нацеленной на сближении стандартов в международном масштабе, а также посредством представления интересов общества в случаях, когда необходимы профессиональные знания и опыт". В настоящее время в ее состав входит 164 профессиональные организации бухгалтеров из 125 стран, в том числе и в Казахстане, представляющие более двух с половиной миллионов бухгалтеров, занимающихся частной практикой, преподаванием, состоящих на государственной службе, занятых в промышленности и торговле.

Международные стандарты аудита (далее – МСА) (англ. International Standards on Auditing (ISA) – международные профессиональные стандарты для осуществления аудиторской деятельности. Они издаются Международной федерацией бухгалтеров через Комитет по международным стандартам аудита и подтверждения достоверности информации. На основе международных стандартов в Республике Казахстан разработана часть некоторых правил (стандартов) аудиторской деятельности, регламентирующих аудиторскую деятельность на территории Казахстана. Положения по международной аудиторской практике, International Auditing Practice Statement (IAPSs 1000-1100), предоставляют аудиторам дополнительные практические рекомендации путем детализации и разъяснения применения международных стандартов аудита и носят рекомендательный характер. Положения о международной аудиторской практике (далее – ПМАП) – положения, разрабатываемые с целью предоставления практической помощи аудиторам в соблюдении стандартов и обеспечении надлежащей аудиторской практики. Они не имеют силы стандартов. ПМАП 1012 «Аудит производных финансовых инструментов» – практические рекомендации по планированию и выполнению аудиторских процедур с целью подтверждения заключений, на основе которых подготовлена финансовая отчетность, относительно производных финансовых инструментов. Это долевыми, долговыми и торговые

финансовые инструменты, которые также отражаются в финансовой отчетности банков и других финансовых институтов, которые остались без должного внимания специалистов в области аудита финансовой отчетности, составленной в соответствии с МСФО. Заметим, что проблема аудита финансовых инструментов недостаточно изучена в отечественной и зарубежной научной литературе. Ей посвятили свои труды: С.М. Бычкова, Е.Ю. Итыгилова, М.Е. Грачева, Д.А. Ендовицкий, Б.Т. Жарылгасова, А.Е. Суглобов, И.В. Свешникова, С.П. Суворова, Н.В. Парушина, Е.В. Галкина, Г.Б. Полисюк, Ю.Д. Кузьмина, Г.И. Сухачева, Т.Г. Шешукова, М.А. Городилов [3], С.В. Панкова, В.А. Хмельницкий, Т.А. Гринь и др. Среди зарубежных авторов, рассматривающих вопросы создания, отражения, движения, учета и аудита финансовых инструментов, можно выделить: Кетти Лин, Стюарта Лукаса, Уильяма Дж. О' Нила, Ральфа Винса, Чарльза Лебо, Дэвида Лукаса, Питера Линча, Джона Ротчайлда, Саймона Вайна, Ларри Уильямса, Роджера Гибсона, Джека Швагера и др.

Совет по международным стандартам аудита и гарантии качества (далее – IAASB) выпустил новое руководство в помощь аудиторам при осуществлении оценки финансовых инструментов – International Auditing Practice Note (далее – IAPN) 1000 «Special Considerations in Auditing Financial Instruments». Как известно, финансовые инструменты являются той областью финансовой отчетности, где затрагиваются наиболее сложные и неоднозначные вопросы, а в сегодняшних непростых рыночных условиях они требуют особого внимания.

МСФО (далее – IAS) 39 разделяет финансовые активы и финансовые обязательства на четыре класса (плюс один возможный вариант учета) следующим образом:

- торговые активы и обязательства, включая все производные инструменты, не являющиеся инструментами хеджирования, оцениваемые по справедливой стоимости через отчет о прибылях и убытках (далее – ОПУ) на момент их возникновения;
- кредиты и дебиторская задолженность, которые обычно отражаются по амортизируемой стоимости, как и большинство обязательств;
- инвестиции, удерживаемые до погашения, также учитываемые по амортизированной стоимости;
- все прочие финансовые активы, классифицируемые как имеющиеся в наличии для продажи и оцениваемые по справедливой стоимости, при этом вся прибыль и убытки от переоценки относятся на капитал (отчет об изменениях в составе собственных средств). При выбытии прибыль и убытки, ранее отнесенные на капитал, переводят на прибыль или убыток.

Цель ПМАП 1006 «Аудит международных коммерческих банков» – предоставить аудиторам дополнительные рекомендации путем детализации и разъяснения применения МСА в контексте аудита международных коммерческих банков.

При формировании условий договоренности об аудите МКБ аудитор должен принять во внимание следующие факторы:

- наличие достаточных специальных знаний в важных для аудита областях банковского дела;
- адекватность специальных знаний в области используемых проверяемым банком компьютерных информационных систем и систем электронного перевода денежных средств;
- наличие возможностей для выполнения необходимой работы в пределах страны и за рубежом.

ПМАП 1006 выделяет следующие значимые участки, не являющиеся очевидными, но требующие внимания аудитора:

- операции, которые имеют низкий в процентном отношении к основному риску потенциальных убытков уровень комиссионного дохода или прибыли;
- операции, которые не требуется по законодательству раскрывать в финансовой отчетности (например: гарантии, аккредитивы, свопы, опционы).

Отметим также, что наличие проблемных аспектов обусловлено следующими несоответствиями:

1. В международной практике отражаются финансовые инструменты, а в казахстанской практике учета – финансовые вложения.
2. В международной практике нет стандартов и положений, регламентирующих аудит финансовых инструментов.

Кроме того, существует возможность учитывать любой финансовый актив или обязательство по справедливой стоимости с отнесением ее изменений в отчет о прибылях и убытках (далее – ОПУ) [2]. С 01 января 2015 г. вступает в силу новый стандарт Совета по международным стандартам финансовой отчетности IFRS 9 «Финансовые инструменты», который заменит действующий МСФО (IAS) 39.

Десять статей отчета о совокупном доходе банка в той или иной степени отражают доходы и расходы финансового учреждения, связанные с финансовыми инструментами, и именно они должны быть подвержены процедурам аудита. Особого внимания аудиторов требует статья отчета о совокупном доходе банка «Неэффективность учета хеджирования»; из данных по расходам финансового учреждения следует, что учет рисков ведется неэффективно, и этот аспект, который в национальной учетной практике является пробелом, следует акцентировать, учитывая важность рискованных вложений в ценные бумаги.

Аудит финансовых инструментов по отчету о движении денежных средств будет проводиться по текущей/операционной деятельности банков и других финансовых институтов. По результатам проведенного анализа статей финансовой отчетности банка выявлено, что одного Положения о международной аудиторской практике 1012 «Аудит производных финансовых инструментов» недостаточно. Считаю целесообразным разработать аудиторские процедуры и технологию для

долевых, долговых и торговых ценных бумаг, отражаемых в отчете о финансовом положении, отчете о совокупном доходе, отчете о движении денежных средств и других отчетах, составляемых финансовыми институтами.

Аудиторские процедуры и технология аудита долевых, долговых и торговых финансовых инструментов соответственно:

1. Предварительное планирование аудита долевых финансовых инструментов.
1. Предварительное планирование аудита долговых финансовых инструментов.
1. Предварительное планирование аудита торговых финансовых инструментов.
2. Разработка общего плана аудита долевых финансовых инструментов.
2. Разработка общего плана аудита долговых финансовых инструментов.
2. Разработка общего плана аудита торговых финансовых инструментов.
3. Разработка программы аудиторской проверки долевых финансовых инструментов.
3. Разработка программы аудиторской проверки долговых финансовых инструментов.
3. Разработка программы аудиторской проверки торговых финансовых инструментов.
4. Подготовка основных направлений по аудиту долевых финансовых инструментов.
4. Подготовка основных направлений по аудиту долговых финансовых инструментов.
4. Подготовка основных направлений по аудиту торговых финансовых инструментов.
5. Организация аудиторской проверки долевых финансовых инструментов 5. Организация аудиторской проверки долговых финансовых инструментов 5. Организация аудиторской проверки торговых финансовых инструментов.
6. Аудиторская проверка отражения в учете и отчетности долевых финансовых инструментов, в том числе: А) по отчету о финансовом положении: статьи в пассиве «уставный капитал», «эмиссионный доход»; Б) по отчету об изменениях в собственных средствах: статья «дивиденды объявленные»; В) по отчету о движении денежных средств: статья «дивиденды уплаченные».
6. Аудиторская проверка отражения в учете и отчетности долговых финансовых инструментов, в том числе: А) по отчету о финансовом положении: статья в пассиве «выпущенные долговые ценные бумаги»; Б) по отчету о движении денежных средств: статья «чистый прирост/ (снижение) по выпущенным долговому ценным бумагам».
6. Аудиторская проверка отражения в учете и отчетности торговых финансовых инструментов, в том числе: А) по отчету о финансовом положении: статья в активе «торговые ценные бумаги»; Б) по отчету о совокупном доходе: статья «доходы за вычетом расходов по операциям с торговыми ценными бумагами»; В) по отчету о движении денежных средств: статья «чистый прирост по торговым ценным бумагам».
7. Отчет/заключение по аудиторской проверке долевых финансовых инструментов. 7. Отчет/заключение по аудиторской проверке долговых финансовых инструментов. 7. Отчет/заключение по аудиторской проверке торговых финансовых инструментов.

Литература:

1. Пономарева С.В. Развитие финансовых инструментов: ретроспективный и перспективный аспект / Перм. ин-т экономики и финансов. Алматы, 2010. 180 с.
2. Шешукова Т.Г., Воробьева О.А. Механизм перехода на международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) // Вестн. Перм. ун-та. 2007. Вып. 9. Сер. Экономика. С. 78-88.
3. Шешукова Т.Г., Городилов М.А. Аудит: теория и практика применения международных стандартов: учеб. пособие. 2-е изд., доп. М.: Финансы и статистика, 2009. 187 с.
4. URL: <http://www.cbr.ru>
5. URL: <http://www.raiffeisen.ru/about/annual report/>
6. URL: <http://www.ifac.org>
7. URL: <http://www.ipbr.org>
8. URL: <http://www.rkanp.ru>
9. URL: <http://new.aprussia.ru>

Научный руководитель:

магистр оценки Каирканова Зульфия Раисовна.

**Анна Гизатулина, Маргарита Шайбакова,
Бикен Кунтуганова
(Астана, Казахстан)**

КАТЕГОРИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА: РАСЧЕТЫ И ОБЯЗАТЕЛЬСТВА

Расчеты возникли при становлении этапа развития нашей цивилизации, который Ф. Хайек назвал «расширенным порядком человеческого сотрудничества» [1, с. 89], характеризующем общественным разделением труда, развитием процессов обмена и распределения, возникновением торговли и рынка, и стал неотъемлемой частью нашего социума. Отсюда следует, что появление и становление расчетов между субъектами внутрихозяйственных отношений имеет прямую историческую связь с переменной форм хозяйствования от натуральных к рыночным, то есть товарным.

В экономической литературе дается следующее определение термина «расчеты»: это «осуществление платежа за что-либо» [6, с. 554], что дает возможность отделить данный термин от расчетов в смысле подсчета чего-либо. По нашему мнению, представленное определение не показывает экономической сущности расчетов в полном объеме. В связи с этим мы решили предложить свое, авторское определение категории «расчеты», которое, по нашему мнению в полной мере его характеризует, что представляется ниже.

«Расчеты», как экономическая категория, представляют собой действия по отчуждению собственных средств в пользу другого лица или получению средств от другого лица и обеспечивающие осуществление экономических связей между людьми, как производителями и потребителями, по поводу движения результатов труда, полученных не для собственного потребления, а для других целей, для удовлетворения общественных потребностей. Именно расчеты сопровождают процесс обмена, благодаря которому разрозненные, хозяйственно обособленные товаропроизводители и потребители, вступают в контакты.

Экономическая сущность категории «расчеты» тесно взаимосвязана с такой категорией как «обязательства», под которыми в наиболее упрощенном виде следует понимать соглашение, в виду которого одна сторона по отношению к другой обязана дать что-либо, сделать что-либо или не делать чего-либо [5]. Расчетные отношения представляют собой факты возникновения и выполнения обязательств.

Категории «расчеты» и «обязательства» охватывают широкий спектр отношений в обществе, как между отдельными физическими лицами и их группами, так и между юридическими лицами. Обязательства, как долг, распространяются на имущественные отношения, бытовые общественные отношения и обязанности. Обязательственные правоотношения – правоотношения, опосредующие динамику имущественных отношений по передаче имущества, выполнению работ, оказанию услуг, созданию и использованию продуктов интеллектуальной деятельности [2].

В расчетах всегда участвуют как минимум два лица, называемых контрагентами, то есть партнерами, участвующими в сделке и противостоящими друг другу [6, с. 266]. Существует огромное количество субъектов расчетных отношений. Среди огромного их разнообразия главное место по сложности, частоте и величине долговых обязательств хозяйственным субъектам занимает: предприятия, организации, банки, различные компании и другие учреждения, которые осуществляют предпринимательскую деятельность.

Самая простая форма расчетов – это бартер. Изначально расчеты осуществлялись именно в этой форме. Однако такие сделки могли беспрепятственно осуществляться лишь при ограниченном наборе предлагаемых к обмену товаров, что значительно затрудняло процесс торговли при вовлечении в него все большего круга хозяйствующих субъектов [1, с. 89]. Передача ценностей в долг, как и другие данные операции в учете фиксировались в натуральных измерителях. Учет находился на стадии зарождения, и поэтому велся исключительно одним человеком путем простого запоминания. Потребность в регистрации данных о разнообразных фактах хозяйственной жизни привела к возникновению первых методов бухгалтерского учета: инвентаризации и колляции (сверки взаимных расчетов). Вместе с тем возникают и первые счета: материальные (инвентарные) и счета расчетов (контокоррентные) [4, с. 8].

В процессе развития и усложнения экономических связей, в жизни общества расчеты претерпели существенные изменения, что в большей мере было связано с возникновением «без всякого соглашения, без законодательного принуждения, без всяких даже соображений об общественном интересе» [9, с. 219] денег, как абсолютно ликвидного средства обмена.

Одним из главных источников развития учета в целом, и развития учета расчетов в частности, был стремительный рост кредитных отношений. С развитием товарного обмена возникает своеобразная его форма, при которой отчуждение товаров может быть отделено по времени от реализации их цены, то есть товары могут быть проданы в кредит. Выражаясь иначе, происходит становление кредитования, при котором одни хозяйствующие субъекты предоставляют другим кредит в форме продажи товаров с отсрочкой платежа [1, с. 372].

В Древнем Риме возник принцип начисления, согласно которому в учете фиксируются не только суммы фактически выданных и полученных средств, но и права на получение денег и обязательства их выплаты [8].

Широкое развитие кредита привело к появлению безналичной формы расчетов, имеющей ряд преимуществ перед расчетами с использованием наличных денег [10, с. 393]. Применение безналичных расчетов позволило существенно снизить расходы на денежное обращение, сократить потребность в наличных денежных средствах и обеспечить их более надежную сохранность [7, с. 322]. С конца XIX в. безналичные расчеты успешно начали замещать платежи наличными деньгами (современное денежное обращение – это почти на 90% безналичное обращение). Наличные преимущественно обслуживают расчеты физических лиц и теневой хозяйственный оборот юридических лиц. Формирование банковского института также повлияло на развитие безналичных расчетов и на организацию их учета (первые банки появились в Греции в V в. до н. э.).

Безналичные расчеты – это перевод средств клиентов по их счетам. Их учет можно отнести к основным достижениям банковской бухгалтерии. Взнос или перевод оформлялись «платежными поручениями». Текущий учет безналичных расчетов включал в себя запись имени вкладчика, суммы вклада, третьих лиц (получателя, поручителя). Так сложилась существующая система учета расчетов с контрагентами, при которой обязательства организаций в виде дебиторской и кредиторской

задолженности отражаются на счетах расчетов. Однако вопрос о достоверности формируемой в учете информации остается открытым. Это обусловлено наличием двух альтернативных подходов, которые основываются на трактовке категории обязательств с позиций юридического и экономического подходов. Именно в выборе варианта трактовки обязательств, который закладывается в основу определяемых нормативными документами правил, заключается основная проблема современного бухгалтерского учета расчетов.

Изменения в покупательной силе денег, последовавшие со дня заключения договора, не меняют суммы долга; изменения эти не влияют на платежную силу денег, которая всегда определяется «по номиналу» [3, с. 106-107]. Из данного определения следует, что юридическая оценка обязательств не подвержена влиянию никаких экономических факторов, таких, например, как инфляция или упущенная, в связи с отсрочкой платежа, прибыль. Проанализировав данную информацию, можно сделать вывод о том, что господствующий в теории и на практике юридический подход к определению величины обязательств игнорирует тот факт, что реальная величина обязательства все время меняется.

Экономический подход позволяет значительно шире взглянуть на сущность и содержание категории «обязательство». С экономической точки зрения обязательства организации, то есть ее дебиторская и кредиторская задолженность, представляют собой кредит. Соответственно, дебиторская задолженность – это кредит, предоставленный организацией своим контрагентам, а кредиторская задолженность – кредит, предоставленный организации ее контрагентами.

В этой связи, наличие кредиторской задолженности перед контрагентами может означать то, что организация с момента возникновения этой задолженности до момента ее погашения получает в распоряжение дополнительный объем средств в сумме имеющегося долга. Бухгалтерские записи, которые отражают приобретение активов на условиях последующей оплаты, показывают, что в течение времени пока долг перед контрагентом не будет погашен, покупатель фактически пользуется двойным объемом средств. Во-первых, в собственность, то есть распоряжение организации переходят приобретенные активы, из которых организация будет получать доход, а во-вторых, те деньги, которые временно не будут выплачены поставщику, могут использоваться в обороте, принося прибыль. В случае если на сумму задолженности перед кредитором в силу действия условий договора не начисляются проценты, организация получает от своих поставщиков совершенно бесплатный кредит. Из этого следует, что чем больше срок с момента возникновения долга до момента его погашения, то есть чем больше срок, на который организация получает бесплатный кредит, тем более выгодна для нее сделка, предполагающая оплату товаров после их получения.

Потребность в формировании достоверной информации, соответствующей экономическим реалиям, особенно остро проявляется в современных условиях, когда суммы некоторых сделок превышают миллионные значения. Из этого следует и значительный рост роли экономической оценки обязательств в подобных условиях. При этом сущность такой оценки заключается не в изменении итогового финансового результата, а в изменении его распределения во времени, позволяющем наблюдать за изменениями стоимости активов и обязательств за каждый отчетный период.

Выбор варианта трактовки обязательств важен, прежде всего, потому, что формируемая в бухгалтерском учете информация является основой для осуществления экономического анализа, внешнего и внутреннего контроля. Информация об обязательствах организации используется во всех направлениях анализа ее финансового состояния и оказывает существенное влияние на эффективность управления. Так, при оценке платежеспособности организации сопоставляются оборотные активы, в число которых входит дебиторская задолженность, с текущей кредиторской задолженностью, при определении рентабельности деятельности фирмы соотносится величина финансового результата, которая представляет собой разницу между суммами обязательств дебиторов и кредиторов компании, с активом баланса или представленными в отчете о прибылях и убытках расходами. Естественно, что показатели, рассчитанные на основании экономически выверенных данных, позволят более точно анализировать эффективность осуществляемых вложений, а также снизить риски вследствие наличия прозрачной (адекватной внешней среде) информации по расчетным операциям.

Специалисты в области теории и практики бухгалтерского учета считают, что применение экономической оценки обязательств возможно либо в системе управленческого учета, либо в системе бухгалтерского учета. При этом обеспечение экономической оценки в системе бухгалтерского учета является более сложной задачей, требующей решения ряда методологических вопросов. В этом отношении особую значимость приобретает опыт применения положений МСФО, предусматривающих возможность дисконтирования при оценке активов и обязательств, в том числе дебиторской и кредиторской задолженности.

Литература:

1. Курс экономической теории: учеб. пособие / под ред. проф. М.Н. Чепурина, проф. Е.А. Киселевой. – Киров: Вятка, 1994. – 624 с.
2. Гражданское право: учебник / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – Доступ из справочной системы «КонсультантПлюс: Электронная библиотека студента».
3. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве / Л.А. Лунц. – М.: Статут, 1999. – 352 с.
4. Соколов Я.В. История бухгалтерского учета: учебник / Я.В. Соколов, В.Я. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 272 с.

5. Соколов Я.В. Обязательства – что это? /http://www.buh. m/document-790.
6. Большой экономический словарь / под ред. А.Н. Азрилияна. – 3-е изд. – М.: Ин-т новой экономики, 1998. – 864 с.
7. Кондраков Н.П. Самоучитель по бухгалтерскому учету / Н.П. Кондраков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 504 с.
8. Соколов Я.В. Занимательные очерки истории бухгалтерского учета / Режим доступа: <http://www.buh.ru/document-51>.
9. Менгер К. Основания политической экономии / К. Менгер // Австрийская школа в политической экономии – М.: Экономика, 1992. – 493 с.
10. Финансы. Денежное обращение. Кредит: учеб. для вузов / под ред. проф. Л.А. Дробозиной. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1997. – 479 с.

Научный руководитель:
старший преподаватель Исакова Айгуль Болатбековна.

Сергій Головченко
(Черкаси, Україна)

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СТАНУ РЕГІОНУ

Найбільшого поширення на практиці в рамках ресурсного підходу набув спосіб оцінювання впливу на навколишнє природне середовище через зіставлення фактичного змісту якої-небудь забруднюючої речовини з її гранично допустимими концентраціями. Проте такий спосіб оцінювання залишає невирішеною проблему якісного визначення стану природного середовища, оскільки припускає фіксацію лише рівня впливу. Іншим способом, що має загальноприйнятту методологію визначення і статус офіційно затвердженого, є спосіб встановлення екологічних санітарно-гігієнічних нормативів. Вони використовуються для позначення якісних і кількісних рубежів впливу на природні комплекси, неперевикнення яких гарантує безпечні або екологічно оптимальні умови життєдіяльності населення (наприклад, гранично допустимі концентрації), орієнтовно безпечні рівні впливу – ОБРВ, гранично допустимі спектри й ін.). На їх основі обчислюються допустимі рівні антропогенного впливу на природу для різних форм господарської діяльності – гранично допустимий викид, тимчасово узгоджений викид, гранично допустиме скидання і т. д.

Розпочинати з дослідження екологічних критеріїв потрібно в першу чергу, це пояснюється тією обставиною, що матеріальні елементи екологічної системи, включаючи елементи середовища проживання людини, використовуються як ресурс економічної системи, і саме це – та «сфера, де важлива регламентація за екологічними критеріями, екологічним імперативом». Ресурсний підхід будується на виділенні загальних основних кількісних характеристик в організації екологічних систем, призначених для регламентації регіональної господарської діяльності. [1]

Для визначення рівня екологічного стану атмосферного повітря використовуються інтегральні показники, приведені до ГДК і третього класу небезпеки забруднювача. Найбільш інформативний з них – комплексний індекс забруднення атмосфери (КІЗА). Для оцінювання екологічної якості водних об'єктів використовуються індекс забрудненості вод (ІЗВ) і показник хімічного забруднення (ПХЗ). Екологічна якість земельних ділянок оцінюється за рівнем перевищення концентрації забруднювача, що відповідає ГДК, або його фонового вмісту в ґрунті, а також через комплексний показник хімічного забруднення ґрунтів. Перелічені показники, що найчастіше представляються у формі індикаторів та індексів, відбивають ступінь впливу на основні компоненти природного середовища регіону – повітря, воду, ґрунт. Формування на їх базі зведеного (інтегрального) показника, придатного для визначення ступеня екологічної безпеки території, дотепер є важко вирішуваною проблемою, оскільки потребує оцінювання рівня гранично допустимого стану природного середовища регіону, за межами якого вона переходить в іншу якість, що характеризується порушенням її стійкості.

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід відзначити, що теорія і практика визначення рівня антропогенного навантаження і екологічної безпеки на основі ресурсного підходу орієнтують на екологічні обмеження, що не допускають дестабілізуючого впливу на навколишнє середовище (НС).

Інтерпретація еколого-економічного розвитку в теорії «критичної стійкості», як було зазначено раніше, вимагає строгих обмежень на якість НС та їх поєднання з соціальними і економічними потребами. Проте при дослідженні цієї проблеми необхідно враховувати найважливішу умову, пов'язану з неоднорідністю природного капіталу, його поділом на ринковий і неринковий капітал. [2]

Ринковий і неринковий природний капітал, деградація якого є необоротною або характеризується високими масштабами, повинен споживатися обмежено і оцінюватися критеріями екологічної безпеки. З цієї точки зору, слід виділяти позначену частину природного капіталу, що не має заміни за функціями, як «критичний» природний капітал. [3] Відповідно використання останнього не повинне перевищувати певні «мінімальні норми збереження» (Ciriacy-Wantrup, 1952; Bishop, 1978), інакше деградація природного середовища набуде необоротного характеру. Формалізуючи цю тезу, можна записати її в такому вигляді:

$$dKNK \geq \alpha, \quad (1)$$

де *KNK* – «критичний» природний капітал (ринковий і неринковий);

α – «мінімальна норма збереження» критичного природного капіталу.

Цей вираз може служити умовою «екологічної рівноваги» для різних підсистем (атмосфера, вода, надра, ґрунт і т. д.). Проте в питанні встановлення умов збереження екологічних систем території, відтворення і життєдіяльності людини до визначення екологічної рівноваги слід підходити з погляду прирідних характеристик виснаження природно-ресурсного потенціалу, деградації ПС, інтенсивності зростання процесів виробництва і споживання. Отже, основне рівняння матеріального балансу між природною і економічними системами зводиться до виконання співвідношення неперевищення сумарними відходами асиміляційного потенціалу окремих екосистем і біосфери в цілому.

Потенціал природного середовища, досліджуваний у рамках еколого-економічної системи, розглядається з погляду майбутнього (можливого) постачальника економічних послуг (матеріальних потоків), що опосередковують взаємодію економіки й природного середовища.

Інакше кажучи, під поточними матеріальними потоками розуміються ресурси – як відновлювані, так і невідновлювані, що надходять з природного середовища в процес виробництва-споживання (мінерально-сировинні, водні, лісові, рибні тощо), необхідні для здійснення ефективної економічної діяльності на основі розширеного відтворення. З цих позицій природно-ресурсний потенціал території у вартісній формі визначається як величина, що дорівнює оцінці потенційних запасів мінерально-сировинних ресурсів (частина природного капіталу) і ресурсів, що беруть участь в асиміляційному процесі (основні субстанції середовищ).

Таким чином, діагностика еколого-економічного стану території спочатку припускає виконання аналізу із застосуванням різних методик аналізу за різноманітним переліком показників, що потребують уточнення кола цих параметрів, за якими оцінюватиметься стан.

Література:

1. Черевко Г.В. Економіка природокористування: [навчальний посібник] / Черевко Г.В., Яцків М.І. – Львів: Світ, 1995 – 208 с.
2. Семенов В.Ф. Екологізація економіки регіону: Навчальний посібник. – Одеса, Оптимум, 2003 – 232 с.
3. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001 – 240с.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, доцент Шпильова Віра Олексіївна.

Павел Ильин

(Магнитогорск, Россия)

АНАЛИЗ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ ООО «МЕТАЛЛСТРОЙСНАБ»

Система управления персоналом является неременной составляющей управления и развития любой организации. Развитие науки и техники вызывает изменения в технологии воздействия на предмет труда, что в свою очередь меняет содержание трудовой деятельности, предъявляет высокие требования к составу и качеству персонала. Возрастает необходимость в высоком профессионализме, многофункциональном использовании всё большего числа работников. Всё это требует умелого регулирования процессов, связанных с формированием и использованием трудовых ресурсов в любой отрасли. В значительной мере проблему регулирования решает построение эффективной системы управления персоналом.

Направлениями деятельности ООО «МеталлСтройСнаб» являются: проектирование и строительство зданий и сооружений, инженерных сетей и коммуникаций; монтаж, наладка и ремонт технологического оборудования различных отраслей промышленности; коммерческая, посредническая, торгово-закупочная деятельность товарами производственно-технического назначения.

Цель развития системы управления персоналом «МеталлСтройСнаб» состоит в повышении результатов деятельности организации в условиях возрастающей динамики изменений внешних и внутренних условий.

Основными задачами по управлению персоналом в ООО «МеталлСтройСнаб» являются вопросы оптимизации бизнес-процессов, совершенствования организационной структуры и исключения дублирующих функций, повышение исполнительской и трудовой дисциплины.

Проведем анализ системы управления персоналом ООО «МеталлСтройСнаб». Для оценки состояния системы управления был проведен анализ документов и опрос персонала, в котором принимали участие начальники отделов и подразделений, специалисты предприятия.

Регламентацию системы управления персоналом можно представить в виде структуры, изображенной на рис. 1.

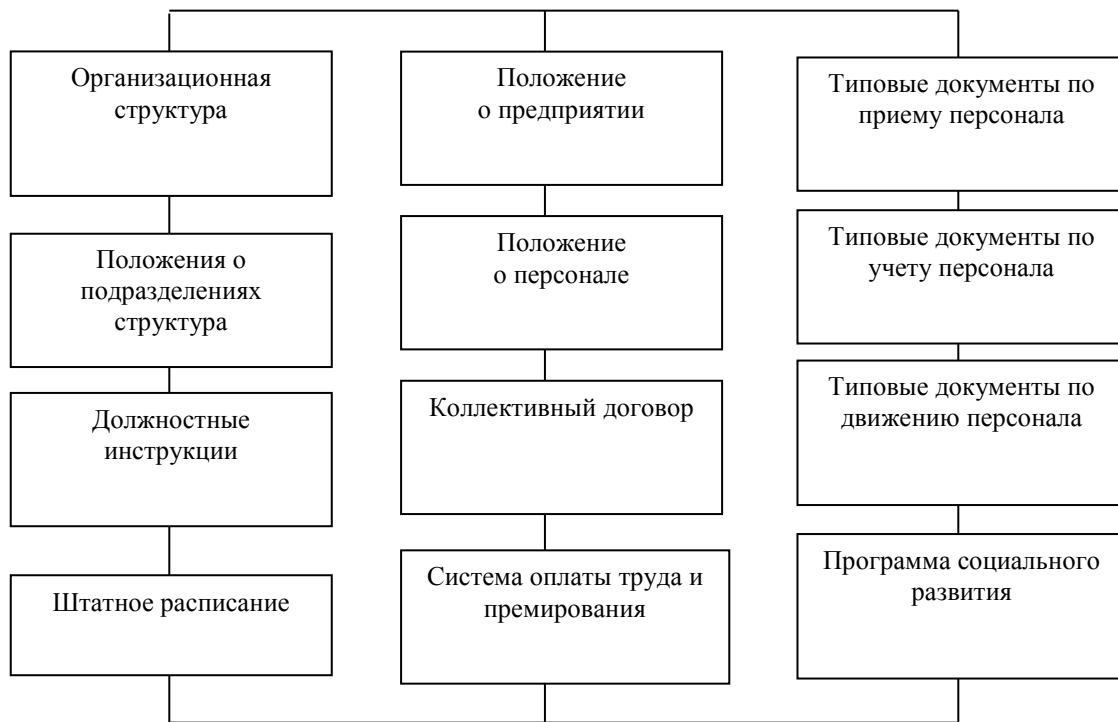

Рис.1. Регламентация системы управления персоналом

Рассмотрим, какие из указанных регламентов разработаны в исследуемой организации.

В ООО «МеталлСтройСнаб» есть утвержденная организационная структура, штатное расписание. На основании расчетов потребности в персонале в ООО «МеталлСтройСнаб» составляется штатное расписание. В нем указываются перечень структурных подразделений, должностей, а также данные о количестве штатных единиц, окладах по каждой должности, надбавках и месячном фонде заработной платы.

Штатное расписание в ООО «МеталлСтройСнаб» составляет бухгалтер по заработной плате, согласовывает с главным бухгалтером и юристом. Утверждает штатное расписание директор организации.

Для отражения информации по приему, учету и движению в ООО «МеталлСтройСнаб» используются основные типовые документы.

В организации имеется набор регламентов, который включает в себя Положения об отделах и типовые должностные инструкции, регламентирующие процессы управления персоналом. Полный комплект регламентирующих документов (Положение о предприятии, Положение о персонале, Коллективный договор) отсутствует.

В ООО «МеталлСтройСнаб» реализована следующая система оплаты труда (рис. 2).

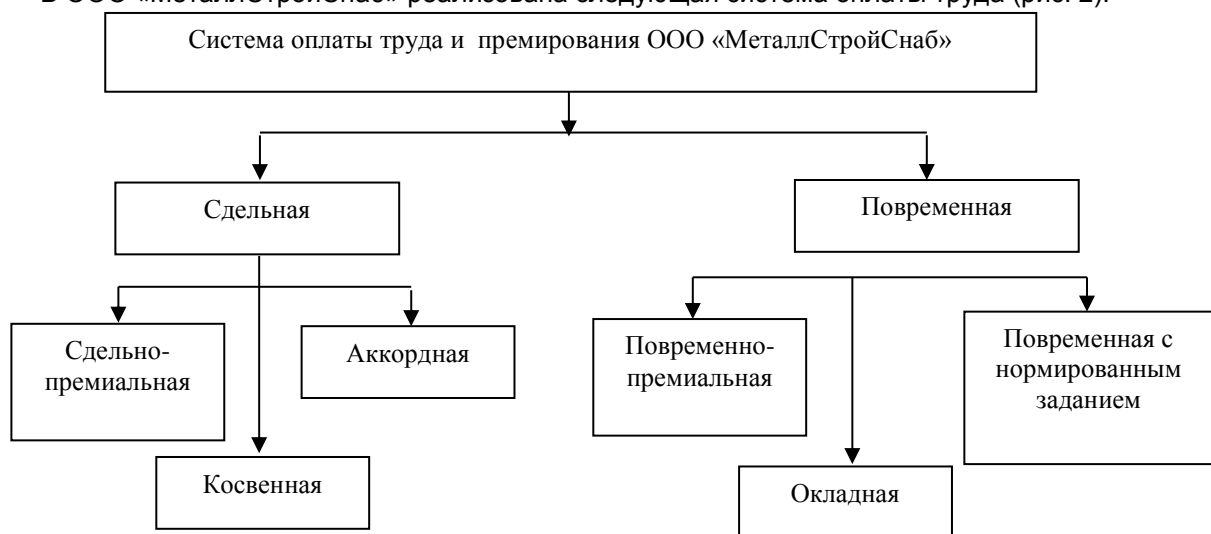

Рис.2. Формы и системы оплаты труда ООО «МеталлСтройСнаб»

При сдельно-премиальной системе рабочему сверх заработка по прямым сдельным расценкам выплачивается премия за выполнение и перевыполнение заранее определенных конкретных количественных и качественных показателей работы (рабочие цеха строительных конструкций).

Аккордная сдельная система предусматривает оплату всего объема работ (рабочие строительные бригады).

Косвенная сдельная система оплаты труда применяется в основном для рабочих занятых на обслуживающих и вспомогательных работах (водители транспортных средств, наладчики, ремонтники и др.).

При повременно-премиальной системе устанавливается размер премии в процентах к тарифной ставке за перевыполнение установленных показателей и условий премирования.

Окладная система используется для руководителей и специалистов. Должностной оклад представляет собой абсолютный размер заработной платы и устанавливается в соответствии с занимаемой должностью.

В последнее время стала применяться повременная оплата труда с нормированным заданием, или сдельно-повременная оплата труда. Рабочему или бригаде устанавливается состав и объем работ, которые должны быть выполнены за определенный период времени на повременно оплачиваемых работах с соблюдением требований к качеству продукции (работ).

Система материального стимулирования в ООО «МеталлСтройСнаб» – это, прежде всего, система заработной платы и премиальные выплаты, дающая возможность работникам повысить свои доходы благодаря перевыполнению установленных производственных показателей.

Программа социального развития в ООО «МеталлСтройСнаб» включает только социальный пакет, в который входят, помимо отчислений на социальное страхование и пенсионное обеспечение, пособия в связи с несчастными случаями.

В ходе анализа были выявлены следующие особенности функционирования системы управления персоналом в ООО «МеталлСтройСнаб».

1. В организации отсутствуют важнейшие регламентирующие документы – Положение о предприятии, Положение о персонале, Коллективный договор, а именно они регламентируют деятельность персонала и взаимоотношения управляющей и управляемой системы. Разрозненность источников информации по структурным подразделениям о персонале и применение типовых Положений о структурных подразделениях и типовых должностных инструкций в ООО «МеталлСтройСнаб» привело к дублированию функций и снижению исполнительской и трудовой дисциплины. Таким образом, в тот необходимый минимум, который закладывает основу комплексной системы управления персоналом необходимо добавить недостающие документы.

2. В организации отсутствует кадровая служба. Функции специалиста по кадрам поделены между различными руководителями и специалистами. Если организация выбирает стратегию активного развития, основанную на принципах инновационности, самостоятельности в работе с клиентами, то возникает необходимость осуществлять функции управления персоналом на регулярной и профессиональной основе. Это означает, что функции по управлению персоналом должны исполняться систематически и профессионально подготовленным менеджером. Специалисты в сфере управления персоналом считают [1], что при численности более 100 человек (а в ООО «МеталлСтройСнаб» работает 130 человек) необходимо в структуру организации вводить позицию менеджера по управлению персоналом.

3. Отсутствие единого информационного поля для мониторинга и анализа информации по персоналу. В организации наблюдается тенденция разрозненности и разобщенности источников информации о персонале. Отсутствие специализированной информационной системы управления персоналом значительно затрудняет процессы сбора, обработки и передачи данных. Так как бухгалтерия ООО «МеталлСтройСнаб» ведет учет в программе «1С:Бухгалтерия», то чтобы обеспечить единую информационную систему, предлагаем внедрить конфигурацию «1С:Зарплата и управление персоналом 8». Она позволяет не только автоматизировать расчет заработной платы, но и организовать учет сотрудников, регистрировать служебные перемещения, получать статистические справки по кадровому составу. Универсальность системы позволяет реализовать любой подход к решению этих задач и получать любые отчетные документы.

Для устранения недостатков системы управления персоналом ООО «МеталлСтройСнаб» предложены следующие мероприятия:

- введение должности менеджера по управлению персоналом;
- разработка комплекса документов, регламентирующих деятельность персонала и структурных подразделений;
- внедрение автоматизированной системы «1С: Зарплата и управление персоналом 8».

Разработка недостающих положений наиболее точно позволяет выявить бизнес-операции, реализуемые сотрудниками, связав их при этом с существующим документооборотом. На этапе моделирования бизнес-процессов требуется не просто пересчитать и закрепить бизнесы и функции, а определить взаимодействие между элементами ранее описанной организационно-функциональной структуры. После описания процессов получают наиболее точный уровень знаний о деятельности конкретных сотрудников. Таким образом, можно сбалансировать и формально закрепить права и ответственность сотрудников, создав тем самым реально действующие должностные инструкции, положения о службах и отделах.

Внедрение автоматизированной системы позволит сформировать единое информационное поле для мониторинга и анализа информации, сократить затраты на формирование документов учета и отчетности, обобщить источники информации о персонале по структурным подразделениям.

Реализация предложенных мероприятий позволит повысить эффективность существующей системы управления персоналом ООО «МеталлСтройСнаб».

Литература:

1. Управление персоналом организации / Под ред. А. Я. Кибанова, 4-е изд., доп. и перераб. – М.: Инфра-М, 2010. – 695 с.
2. Управление человеческими ресурсами: стратегия и тактика / Под ред. Шипунова В.Г. – М.: «Высшая школа», 2011. – 380 с.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга
ФГБОУ ВПО «Магнитогорский государственный университет» Ибрагимова Ольга Васильевна.

**Світлана Ковач, Вікторія Голубцова
(Київ, Україна)**

АУДИТ РОЗРАХУНКІВ ЗА ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ

Особливе місце серед податків займає податок на додану вартість. Податок на додану вартість (далі – ПДВ) є непрямим загальнодержавним податком і основним бюджетоутворюючим податком. Адже на сучасному етапі частка ПДВ в структурі податкових надходжень Державного бюджету України складає близько 50%. Тому логічним є особливий контроль зі сторони держави за повнотою надходження цього податку до бюджету. Це, в свою чергу, спонукає платників ПДВ особливу увагу приділяти обліку ПДВ, складанню і поданню реєстру та декларації з ПДВ. В цьому напрямку платникам ПДВ в деякій мірі може допомогти аудиторська перевірка як форма незалежного фінансового контролю. Тому дослідження методики аудиту розрахунків за податком на додану вартість, зокрема через застосування аудиторських процедур перевірки достовірності вказаного об'єкта обліку, є досить актуальним.

Значний внесок у розвиток теорії і методології аудиту взагалі та аудиту розрахунків за податком на додану вартість зокрема внесли вчені Бодюк А., Бондар М., Загородній А., Кулаковська Л., Пантелєєв В., Петрик О., Піча Ю., Редько О., Рудницький В., Сахарцева І. та інші, проте поетапна методика аудиту розрахунків за податком на додану вартість не висвітлена в науково-навчальній літературі на належному рівні.

Метою статті є дослідження методики аудиту розрахунків за податком на додану вартість з виокремленням основних етапів щодо її проведення.

Для того, щоб провести якісний аудит розрахунків за ПДВ, аудитору необхідно насамперед встановити правильність віднесення юридичних і фізичних осіб до платників ПДВ згідно ст. 180 Податкового кодексу України (далі – ПКУ). [1] Якщо ж підприємство дійсно є платником ПДВ, необхідно перевірити дані про реєстрацію підприємства як платника ПДВ та індивідуальний податковий номер платника ПДВ).

На наступному етапі визначаються види діяльності підприємства за статутними документами. За рахунками та первинними документами, шляхом опитування службових осіб аудитор з'ясовує, якими видами діяльності займається підприємство насправді і чи має воно пільги з оподаткування ПДВ. Метою такої перевірки є вимога обов'язкового ведення відокремленого обліку оподатковуваних та неоподатковуваних операцій з ПДВ.

Крім того, варто зауважити, що перевірка будь-якої ділянки облікової роботи залежить від її документального оформлення, застосовуваних реєстрів аналітичного і синтетичного обліку, звітів, тощо. Тому, щоб виокремити основні етапи аудиту розрахунків за ПДВ, слід окреслити порядок відображення в обліку і звітності розрахунків за ПДВ. Схематично це зображено на рис. 1.

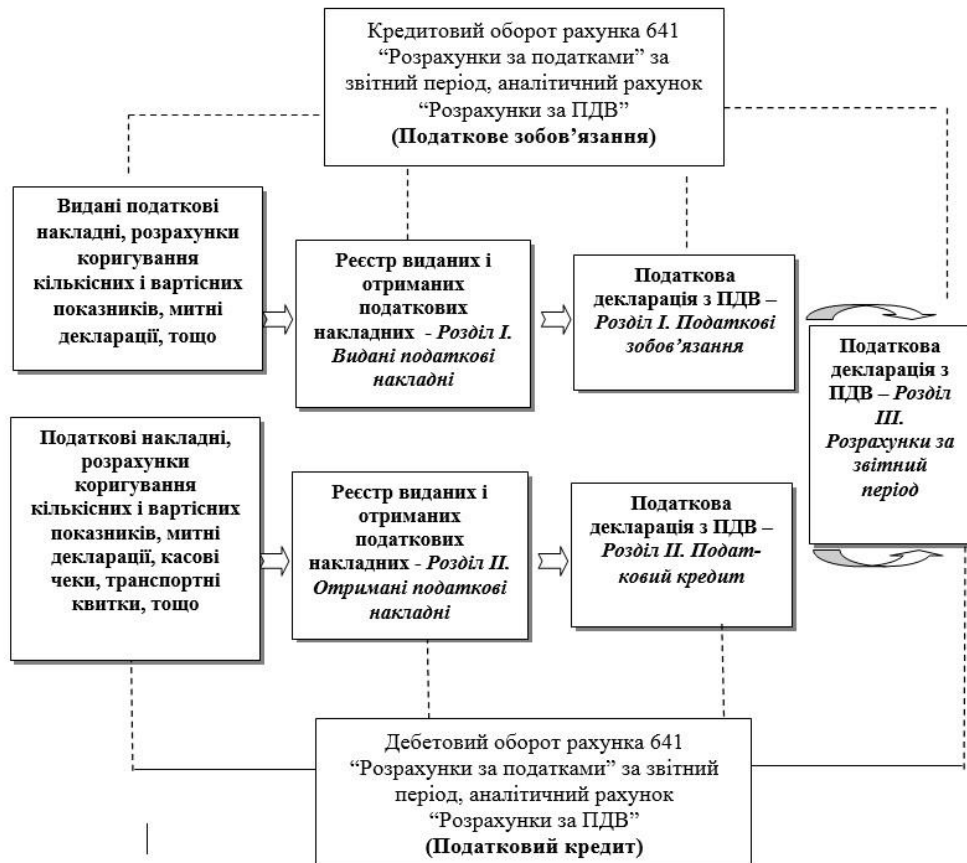

Рис. 1. Порядок відображення в обліку і звітності розрахунків за ПДВ

Отже, спочатку аудитору необхідно здійснити перевірку наявності та правильності заповнення податкових накладних та інших первинних документів з обліку ПДВ, – як виданих, так і отриманих, – згідно ст. 201 ПКУ [1] та Порядку заповнення податкової накладної [2]. Потім порівняти суми ПДВ відображені в податкових накладних з сумами відображеними в реєстрах виданих та отриманих податкових накладних – дані виданих податкових накладних звіряють з I розділом реєстру, дані отриманих податкових накладних з II розділом реєстру відповідно, а після цього потрібно звірити дані реєстрів виданих та отриманих податкових накладних з сумами, відображеними в податковій декларації з ПДВ – розділ I реєстру з розділом I декларації та розділ II реєстру з розділом II декларації відповідно.

Таким чином, аудиторську перевірку розрахунків за ПДВ умовно можна поділити на декілька етапів (рис.2).

Рис 2. Загальна схема аудиторської перевірки податку на додану вартість

На етапі перевірки податкових зобов'язань з ПДВ поряд з перевіркою первинних документів, реєстрів, декларацій необхідно перевірити правильність визначення податкових зобов'язань з ПДВ. Для цього потрібно встановити повноту оборотів з постачання товарів, надання послуг, виконання робіт; аналізуючи податкові накладні, реєстр виданих податкових накладних, укладені договори купівлі-продажу, міни, поставки, дарування, банківські виписки, видаткові накладні тощо. Слід перевірити, чи всі суми ПДВ, відображені у податкових накладних та в реєстрі виданих податкових накладних, також відображені за кредитом рахунка 641 аналітичний рахунок «Розрахунки за ПДВ» [3].

Наступним кроком є встановлення достовірності визначення податкового кредиту. Для цього треба:

- Упевнитися в підставах, які дають підприємству право відображати суми податкового кредиту за дебетом рахунка 641 аналітичний рахунок «Розрахунки за ПДВ», та, відповідно, у II розділі реєстру та декларації з ПДВ. Так, підставою для виникнення податкового кредиту щодо товарів (робіт, послуг), придбаних у резидента, є податкова накладна, транспортний квиток, готельний рахунок, касові чеки; щодо імпортованих товарів – митна декларація.

- Перевірити правильність відображення сум ПДВ щодо придбаних товарів, використаних на невиробничі потреби, тобто таких, які не призначаються для використання в господарській діяльності підприємства.

- Встановити правильність розподілу сум ПДВ щодо придбаних товарів та основних засобів (фондів), які використовуються для виробництва товарів з пільговим оподаткуванням, або товарів (послуг), що не є об'єктом оподаткування, а також товарів (робіт, послуг), що оподатковуються за базовою ставкою.

Отже, слід упевнитися, що на дебет рахунка 641 аналітичний рахунок «Розрахунки за ПДВ» не потрапили суми ПДВ щодо придбаних сировини та матеріалів, основних засобів (фондів), використаних для виробництва товарів, що не є об'єктом оподаткування, або звільнені від оподаткування.

Необхідно також перевірити правильність ведення реєстрів виданих та отриманих податкових накладних. Останні ведуться особами, які зареєстровані платниками ПДВ. Реєстр ведеться в електронному вигляді у форматі, затвердженому центральним органом податкової служби, та за власним бажанням платника у паперовому вигляді. [4] Реєстр є підставою для відображення зведених результатів такого обліку в податкових деклараціях з ПДВ. Суми ПДВ, зазначені в реєстрі виданих та отриманих податкових накладних, повинні відповідати сумах відображеним у податковій декларації з ПДВ.

Наступним етапом є перевірка правильності складання податкової декларації з податку на додану вартість. Спочатку необхідно здійснити звірку сум ПДВ, відображених у реєстрах виданих та отриманих податкових накладних з даними податкової декларації з ПДВ.

У першому розділі декларації вказуються податкові зобов'язання. Під час перевірки слід звернути увагу на те, щоб в окремих рядках були вказані операції, що оподатковуються за ставкою 20% і за нульовою ставкою, з обов'язковим зазначенням у складі останніх обсягів експортних операцій.

Уважно слід вивчити заповнення рядка, в якому вказана сума коригування податкових зобов'язань. Вона повинна співпадати з даними, наведеними в додатку Д1 «Розрахунок коригування сум податку на додану вартість до податкової декларації з податку на додану вартість», в якому розшифровуються операції, що призводять до коригування податкових зобов'язань [5].

У II розділі декларації «Податковий кредит» зазначаються суми ПДВ за придбані товари (роботи, послуги), основні засоби (фонди) та нематеріальні активи. Уважно слід перевіряти рядок, у якому вказується сума коригування податкового кредиту.

Особливу увагу слід приділити III розділу декларації – «Розрахунки за звітний період». У ньому вказується сума зобов'язань з ПДВ, яка визначається як різниця податкових зобов'язань (рядок 9 за розділом I) і податкового кредиту (рядок 17 за розділом II). Якщо ця різниця більша від нуля, це означатиме, що платник повинен її сплатити. Якщо ж різниця менша від нуля, то платник має право зарахувати від'ємне значення до складу податкового кредиту наступного звітного (податкового) періоду чи у зменшення суми податкового боргу з податку на додану вартість.

Крім додатка Д1, аудитор перевіряє правильність складання інших додатків до декларації та правильність відображених у них даних і в декларації з ПДВ.

Крім того, під час перевірки розрахунків за ПДВ аудитор слід звернути увагу на правильність відображення даних таких розрахунків в реєстрах синтетичного та аналітичного обліку. По – перше, перевіряється правильність складання бухгалтерських записів з нарахування податкових зобов'язань та податкового кредиту з ПДВ. По – друге, аудитор повинен з'ясувати відповідність відображених сум зобов'язань з ПДВ у Головній книзі та балансі підприємства.

Результати перевірки аудитор відображає в робочих документах. Робочі документи – це документи, в яких аудитор фіксує використані аудиторські процедури, їх результати, тести, одержану інформацію і відповідні висновки, зроблені у ході аудиту.

Отже, поетапне проведення аудиторської перевірки розрахунків за ПДВ впливає з основних етапів обліку розрахунків за ПДВ і дає можливість не лише оптимізувати час на її проведення, а й підвищити якість аудиторських послуг, що надаються платнику ПДВ.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI (зі змінами і доповненнями).
2. Порядок заповнення податкової накладної, затв. наказом МФУ від 01.11.2011р. №1379 (зі змінами та доповненнями).
3. Інструкція з бухгалтерського обліку податку на додану вартість, затв. наказом МФУ України від 01.07.1997 року №141 (зі змінами та доповненнями).
4. Порядок ведення реєстру виданих та отриманих податкових накладних, затв. наказом Міндоходів України від 25.11.2013 р. № 708.
5. Порядок заповнення та подання податкової звітності з податку на додану вартість, затв. наказом Міндоходів України від 13.11.2013 № 678.

**Г.У. Талимова, Мария Крикунова
(Темиртау, Казахстан)**

ПЕРВАЯ В КАЗАХСТАНЕ СОЦИАЛЬНО-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ КОРПОРАЦИЯ

Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2006 года № 483 одобрена Концепция по созданию региональных социально-предпринимательских корпораций (СПК), основной целью которых является содействие экономическому развитию регионов путем консолидации государственного и частного секторов, создание единого экономического рынка на основе кластерного подхода.[1] Решение о создании СПК принималось Правительством Республики Казахстан в соответствии с принятыми Стратегиями территориального развития и среднесрочными планами развития регионов, включающими основные направления развития областей. Отличие социально-предпринимательских корпораций от коммерческих корпораций – в реинвестировании полученной прибыли в социальные проекты того региона, в интересах которого они созданы. При этом под социальной ответственностью следует понимать не только инвестирование прибыли в социальные проекты, но и создание, и ведение конкурентоспособного бизнеса, создание новых производств на базе нерентабельных предприятий, эффективное использование государственной собственности. Каждая такая корпорация должна стать своего рода региональным институтом развития, который будет способствовать усилению кооперации. Социально-предпринимательская корпорация – это национальная компания, которая реализует главную идею, идею государственно-частного партнерства, путем взаимодействия государства и бизнес-структур. Главной задачей СПК является эффективное использование ресурсов, создание необходимых условий для развития экономики и бизнеса региона. СПК призваны совместно с частным бизнесом осваивать недра региона, содействовать развитию регионального бизнеса предоставлением земельных участков, финансовых ресурсов, а также строительством и развитием инфра структуры. Первая СПК была создана на территории Акмолинской и Карагандинской (СПК Сарыарка) области. На данный момент в Казахстане 15 Социально-предпринимательских корпораций.

Главная цель СПК Сарыарка состоит в содействии экономическому и социальному развитию региона, что достигается благодаря:

- консолидации государственного и частного партнерства, в том числе с участием иностранных инвесторов,
- внедрении высокотехнологичных передовых решений,
- создании новых и модернизации существующих конкурентоспособных производств в приоритетных секторах экономики региона.

Финансирование проектов СПК «Сарыарка» осуществляет путем вхождения в уставный капитал создаваемых совместно с инвестором предприятий, а получаемые дивиденды направляем на реинвестирование и финансирование новых проектов, а также реализацию социальных проектов для Карагандинского региона. Главные принципы деятельности Корпорации – эффективность, конкурентоспособность, инвестиционная привлекательность, сбалансированное соблюдение интересов акционеров и партнеров. Приоритетными для «СПК «Сарыарка» направлениями финансирования предпринимательской деятельности являются: сфера недропользования, не сырьевой сектор, в том числе строительство Индустриального парка Металлургия-Металлообработка, сырьевой, агропромышленный сектор, обеспечение продовольственной безопасности в регионе и формирование стабилизационного фонда. Также важными направлениями деятельности является инвестирование в инновационные, производственные и обрабатывающие предприятия, финансирование венчурных стартапов [2].

В рамках СПК Сарыарка 5проектов: Агро-промышленный комплекс, Недропользование, Индустриальный парк Металлургия-Металлообработка, ТОО «Авиационный Учебно-Тренировочный Центр», ТОО «Сарыарка Technology».

«Агропромышленный комплекс Казахстана» – единственный отраслевой портал в Казахстане, объединяющий интересы производителей, поставщиков и потребителей сельскохозяйственной продукции и средств производства.

Целью агропромышленных комплексов является восстановление орошаемого земледелия в регионе, предоставление машинно-тракторных услуг крестьянским хозяйствам по выращиванию зерновых культур, создание машинно-тракторной станции. В апреле 2012 года акции СПК были

включены в официальный листинг Казахстанской Фондовой Биржи (KASE). Успешный листинг акций СПК Сарыарка был лишь первым шагом, который позволил компании заявить о себе на организованном рынке ценных бумаг, поднять репутацию СПК среди инвесторов, а также в будущем привлечь дополнительные средства для реализации своих программ путем размещения облигаций. Целью выхода СПК в листинг стало стратегическое понимание руководства и акционеров корпорации необходимости заявить о прозрачности своей деятельности и эффективности реализации республиканских и региональных программ по поддержке предпринимателей, работающих в разных секторах экономики. Следующим немаловажным шагом в реализации задач СПК станет получение международного кредитного рейтинга компании, что даст возможность партнерам, инвесторам и банкам получить ясное представление о степени кредитной надежности и устойчивости, как самой корпорации, так и Карагандинской области в целом. Наличие международного кредитного рейтинга обеспечит доступ к рынкам мирового капитала, т.е. приток дополнительных инвестиций в экономику Карагандинской области посредством участия в проектах СПК Сарыарка. Всё это, в конечном итоге, способствует повышению уровня промышленного и социального развития Карагандинской области и, как следствие, улучшению качества жизни населения Республики Казахстан.

В сфере недропользования в СПК реализовано 4 проекта (добыча жильного кварца на месторождении Актас; разведка и добыча строительного камня на участке «Первомайский»; добыча и переработка угля на месторождении «Жалын»; разведка, добыча меди и строительство завода по производству катодной меди в г.Балхаш). Также планируется разработать эффективный механизм взаимного сотрудничества СПК, госорганов и недропользователей. Это позволит повысить конкурентоспособность продукции горнодобывающей промышленности, а также уменьшить административные барьеры при оформлении права недропользования. На стадии реализации находятся 16 проектов (по добыче железомарганцевых руд, меди, полиметаллов, каменного угля, метана из угольных пластов, песчано-гравийной смеси); на рассмотрении – три проекта (по добыче барита, жильного кварца, метана с угольных пластов). Как говорил председатель правления СПК «Сарыарка», одним из направлений компании является создание эффективной системы управления активами. В организационную структуру Нацкомпании входит 8 дочерних, 26 зависимых и совместных предприятий. СПК «Сарыарка» создана с целью содействия устойчивому развитию Карагандинской области на основе эффективного использования механизмов ГЧП и формирования инвестиционно-инновационной инфраструктуры для достижения качественно нового уровня конкурентоспособности и диверсификации региональной экономики.

В феврале 2011 года была запущена программа по Модернизации ЖКХ.

По первому механизму Программы был произведен капитальный ремонт с элементами термомодернизации. Объем финансирования АО «НК «СПК Сарыарка» на 19 многоквартирных жилых домов составил более 300млн. тенге.

По второму механизму в 2012 году, на капитальный и текущий ремонты 35 МДЖ г.Караганды, КГП «Горкомхоз» акимата г.Караганды выделено 515,625 млн.тенге, освоено – 479,53 млн.тенге, (93%). Из республиканского бюджета на ремонт 73 многоквартирных жилых домов выделено 812,5 млн. тенге[3,с.76].

В конце 2012года в Караганде начались открываться социальные павильоны. Проект направлен на реализацию государственной программы по обеспечению продовольственной безопасности и стабилизации цен. Кроме того создаются рабочие места – до 160 единиц, которые занимают продавцы социальных павильонов. Также выстроены взаимоотношения с «Центром занятости» города Караганды для привлечения штатных единиц. Первый этап запуска сети социальных павильонов произведен 24 октября 2012 года. На сегодняшний день функционируют 20 павильонов. Основной задачей ТОО «ЦПРК «Арқа-Изобилие» является сдерживание роста цен, вне зависимости от рыночных колебаний. На сегодняшний день разработан и утвержден список цен на социально значимые продукты питания, по которым ТОО «ЦПРК «Арқа-Изобилие» производит реализацию через сеть социальных павильонов. Совместно с Управлением сельского хозяйства Карагандинской области определены формы взаимодействия с субсидируемыми предприятиями в регионе. Таким образом, с момента открытия павильонов цены на социально значимые продукты питания остаются неизменными. Кроме того, расширяется ассортимент реализуемой продукции для удобства осуществления покупок населением города Караганды. На сегодняшний день ассортимент составляет более 100 наименований, с учетом социально значимых продовольственных товаров.

В контексте задач, поставленных Президентом Республики Казахстан по диверсификации экономики и ускоренному развитию обрабатывающих отраслей промышленности и вхождению нашего государства в число 30 наиболее конкурентоспособных стран мира, одним из основных направлений развития города Астаны является создание современной производственной инфраструктуры, то есть комплекса предприятий наукоемких и высокотехнологичных отраслей, обеспечивающих выпуск продукции с высокой добавленной стоимостью. Исходя из этого, в соответствии с Государственной программой по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы, нацеленной на достижение устойчивого развития страны путем диверсификации отраслей экономики, в настоящее время развивается новая промышленная зона города Астаны – Индустриальный парк, территория которого отнесена к территории СЭЗ «Астана – новый город». Таким образом, инвесторы, разместившие на территории Индустриального парка высокотехнологичные производства, смогли воспользоваться установленными для СЭЗ преференциями и льготами. Другим несомненным преимуществом Индустриального парка является его территориальная «встроенность» в

границы нового административного центра города. Это обеспечивает оснащенность современной инфраструктурой и благоприятные условия для быстрого строительства и последующей эксплуатации промышленных объектов. Территория Индустриального парка составляет 598 га. В настоящее время в Индустриальном парке города Астаны заявлен 42 проекта на общую сумму 135,7 млрд. тенге. Планируется, что на данных проектах будет создано более 7 253 рабочих места. Из 42 проектов 11 проектов будут заняты производством строительных материалов, 5 проектов – химической отрасли и производством медикаментов, 4 проекта производством продуктов питания, 5 проектов металлургической промышленности, 6 проектов – машиностроением, 6 проектов – логистического направления, 5 проектов – производством пищевых продуктов, 2 проекта электрического оборудования, 1 проект – выпуском мебели. Данные проекты занимают 82,5% от территории Индустриального парка, предназначенной под размещение производств. Придавая исключительную важность созданию высокоэффективных и экспортоориентированных производств, способных ускорить развитие обрабатывающих отраслей промышленности и тем самым содействовать диверсификации экономики города в целом, одной из задач, которые призвано решить создание «Индустриального парка», является увеличение совокупного объема налоговых поступлений от его предприятий в бюджеты всех уровней. Планируется, что при выходе всех предприятий на проектную мощность сумма ежегодных налоговых отчислений составит 5 млрд. тенге.

За шесть лет работы СПК Сарыарка реализовала множество проектов, которые привлекли более 40 иностранных инвесторов. Идет активная разведка с последующей добычей полезных ископаемых в регионе. Обороты набирают проекты по «Модернизации ЖКХ» и социальные павильоны «Арка Изобилие», происходит восстановление орошаемого земледелия, предоставление машинно-тракторных услуг крестьянским хозяйствам по выращиванию зерновых культур, создание машинно-тракторной станции. СПК занимается обеспечением продовольственной безопасности страны, занимается развитием мясного животноводства, увеличением поголовья племенного и породного скота, также продвигается строительство теплиц основанных на методе капельного орошения. Самым крупным проектом является строительство Индустриального парка. Построен завод по производству стальных канатов, организация производств стальных труб, завод по производству установки очистки технологических газов, создание производства стекломанитного листа и многое другое. Все это дает возможность развивать экономику не только региона, но и Казахстана в целом.

Литература:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан// <http://www.spk-batys.kz/>
2. Официальный сайт СПК «Сарыарка»//<http://spk-saryarka.kz/>
3. Журнал институциональных исследований т2, №2.2010г

Научный руководитель:

преподаватель Талимова Гульмира Уалихановна.

**Нина Кузнецова, Эльвина Багаутдинова
(Магнитогорск, Россия)**

УПРАВЛЕНИЕ СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

В настоящее время экономика предполагает, что фирмы и организации вынуждены постоянно эволюционировать, чтобы не остаться за бортом прогресса и бизнеса. Насыщение абсолютно всех рынков товарами в такой мере, что компаниям приходится буквально биться за покупателей, приводит к пониманию исключительной роли сбыта в деятельности фирмы. Продукция или услуга, произведенная фирмой, должна быть оптимальным образом продана: то есть, с учетом всех предпочтений и пожеланий клиентов, и с получением наибольшей выгоды. Поэтому главная задача любого предпринимателя – идеальным образом совместить желания клиентов и собственные возможности. В этом случае у него будет возможность доказать покупателю неоспоримые преимущества своего товара, или услуги.

Одним из условий развития торговых предприятий является наличие стабильной системы сбыта продукции. Управление сбытом одна из первостепенных задач для достижения более высоких экономических показателей торгового предприятия на рынке. Это многогранный аспект управленческих решений, направленных на повышение сильных сторон деятельности предприятия и на развитие возможностей осуществления, совершенствования процесса обслуживания потребителей.

Компании имеют альтернативы в организации распределения своего продукта. При этом в основе их деятельности лежит принципиальная ориентация удовлетворения многообразных запросов конечного потребителя и способ их существования, рассматриваемый как совокупность действий по максимальному приближению товара к целевой группе потребителей [3].

Управление сбытовой деятельностью предприятия в современных условиях хозяйствования можно охарактеризовать следующими функциями управления:

1. Функции планирования (разработка перспективных и оперативных планов продаж; анализ и оценка конъюнктуры рынка; формирование ассортиментного плана производства; выбор каналов распределения и товародвижения; планирование рекламных кампаний и разработка мер по стимулированию сбыта; составление смет-затрат по сбыту и их оптимизация).

2. Функции организации (организация складского и тарного хозяйства для готовой продукции; продажи и доставка продукции потребителям; предпродажное и послепродажное обслуживание; выбор каналов товародвижения и распределительных сетей; проведение рекламных кампаний и мероприятий по стимулированию сбыта; подготовка торгового персонала и управление деятельностью торговых представительств; организация взаимодействия всех подразделений предприятия для достижения целей сбыта).

3. Функции контроля и регулирования (оценка результатов сбытовой деятельности; контроль за выполнением планов сбыта; оперативное регулирование сбытовой деятельности предприятия с учётом влияния внешних и внутренних помех; оценка и стимулирование деятельности сбытового аппарата; статистический, бухгалтерский и оперативный учёт сбытовой деятельности)[2,3].

4. Функции мотивации (оценка и стимулирование деятельности управленческого и торгового персонала, посредников, торговых представителей; формирование и развитие мотивационного механизма в компании).

Одним из основных направлений в управлении сбытовой деятельностью предприятия является выбор способа или канала сбыта продукции. Это является неотъемлемой частью логистики сбыта на предприятии и предполагает интерпретацию всей деятельности фирмы, необходимо соответствующим образом планировать и организовывать систему сбыта продукции от предприятия-изготовителя к получателю. При этом под сбытовой сетью или каналом сбыта понимается набор взаимосвязанных и взаимозависимых организаций, занятых тем, чтобы продукт стал доступным для использования конечным потребителем.

Анализ сбытовой сети – это изучение способов наиболее эффективной доставки изделия или услуги от производителя до конечного пользователя. Выбор канала сбыта или формы реализации продукции зависит от ряда факторов: от самого продукта, отношения к нему потребителей, функций и принципов работы того или иного вида магазинов, сбытовой сети, типов оптовых или розничных предприятий торговли. При построении сбытовой сети предприятию, прежде всего, предстоит сделать выбор: каким образом лучше доставлять свою продукцию конечным потребителям – непосредственно (без сбытовых посредников) или через сбытовых посредников [4].

Г. Хардинг предлагает наиболее типичные формы организации каналов распределения, характерные для сбыта товаров:

1. Производитель → филиал → потребитель. Это прямой канал распределения, причем сбыт обычно осуществляется собственной сбытовой организацией производителя. Чаще всего через систему сбытовых филиалов происходит доставка проданных товаров.

2. Производитель → оптовая торговая фирма → потребитель. Обычно производители продают товар оптовым торговцам через собственную небольшую сбытовую организацию и отгружают им проданные товары крупными партиями. Затем сбытовая служба оптовой фирмы продает этот товар мелкими партиями или индивидуально.

3. Производитель → агент → потребитель. Обычно агент вступает в контакт с потребителями и проводит всю операцию продажи, оказывая в случае необходимости некоторое техническое содействие и консультирование. Заказы передаются поставщику товаров, который отгружает проданные агентом товары непосредственно в адрес потребителя.

4. Производитель → агент → оптовая фирма → потребитель. Этот метод характерен для рынков, состоящих из небольших и территориально разбросанных покупателей, общий объем закупок которых оправдывает, однако, расходы, связанные с такой формой организации сбыта. В некоторых отраслях вместо агента в рассматриваемой схеме занимает более крупный оптовый торговец, имеющий складское хозяйство, который торгует только с другими оптовыми торговцами, но не с потребителями.

5. Смешанные случаи. Каждый из перечисленных выше типов организации представляет собой целый класс или тип рыночных отношений, и производитель имеет множество вариантов организации сбыта, в том числе и использование переходных форм. Он может охватить одну группу потребителей с помощью одного канала сбыта и использовать другой канал для работы с иной группой потребителей. Он может непосредственно продавать свой товар крупной или потенциально крупной клиентуре и использовать торговых посредников для продажи более мелким покупателям. Производители товаров промышленного назначения могут и сами выступать в роли торговых посредников, закупая на стороне товары, необходимые для доукомплектования собственного ассортимента, продаваемого непосредственно потребителям. Во всех случаях выбор канала сбыта определяется условиями рынка.

При выборе каналов и методов сбыта выявляется, прежде всего, роль каждого канала в общей программе производственного отделения, его эффективность, размеры издержек обращения, система размещения складских и других обслуживающих помещений, а также особенности ценообразования [1].

При формировании сбытовой сети (в рамках управления сбытовой деятельностью) предприятию-производителю предстоит также оценить [2]:

- особенности целевого сегмента рынка и профиля потребителя (число потенциальных потребителей, их покупательная способность, географическое положение и т.п.);
- параметры продукта (упаковка, условия его транспортировки, хранения, особенности послепродажного обслуживания и т.п.);
- характеристики сбытового посредника (прежде всего его желание продвигать на рынке продукты вашей компании);
- условия конкурентной борьбы (конфигурация сбытовой сети, ценовые параметры, расходы конкурентов на рекламу и т.п.);

– характеристики самой компании-производителя (финансовые возможности, ассортимент изделий и услуг, предшествующий опыт реализации продуктов, стратегия маркетинга и т.п.);

– особенности внешней хозяйственной среды (налоговая политика правительства, требования сертификации и лицензирования и т.п.) [5].

Все это указывает на то, что построение сбытовой сети – часто самое важное решение руководства в контексте управления сбытовой деятельностью компании, определяющее ее успех на рынке. От сбытовой сети зависят степень контроля фирмы-производителя над доведением своей продукции до конечного потребителя, а значит и эффективность обратной связи между производителем и потребителем. В интегрированном маркетинге это обстоятельство имеет важнейшее значение. Следует помнить, что чем больше посредников исползует фирма-производитель, тем меньше непосредственных контактов с потребителями она имеет и тем ниже степень ее контроля за продвижением своей продукции до конечных потребителей. Не только построение, но и функционирование сбытовой сети предприятия затрагивает многие аспекты управления производством и маркетинга. Особенности управления сбытовой деятельностью предприятия необходимо учитывать при составлении прогнозов сбыта, планировании производства, управлении запасами и т.п.

В заключении следует отметить, что сбыт продукции для предприятия важен по ряду причин: объем сбыта определяет другие показатели предприятия (величину доходов, прибыль, уровень рентабельности). Кроме того, от сбыта зависят производство и материально-техническое обеспечение, определяется результат работы предприятия, направленный на расширение объемов деятельности и получение максимальной прибыли. В условиях конкуренции главная задача системы управления сбытовой деятельностью – обеспечить завоевание и сохранение организацией предпочтительной доли рынка и добиться превосходства организации над конкурентами. Сбыт продукции должен рассматриваться через призму рыночного спроса и предложения. Иными словами, для выживания в рыночных условиях товаропроизводители должны производить то, что продается, а не продавать то, что они производят.

Литература:

1. Крючкова М. Менеджмент на предприятиях: региональный опыт и советы экспертов / М. Крючкова. – М.: ЦИ СМИ "СРЕДА", 2003. – 456 с.
2. Лысакова И. Управление каналами сбыта товаров промышленного назначения. / И.Лысакова // Маркетинг. – 2000. – № 2.
3. Орлов А. И. Менеджмент: Учебник./ А.И.Орлов. – М.: Изд-во «Изумруд», 2003. – 298 с.
4. Пелих А. С. Организация предпринимательской деятельности: Учеб. пособие. / А.С.Пелих. – Ростов – на – Дону: Издательский центр «МарТ», 2002. – 336 с.
5. Романов А.Н. Маркетинг: Учебник./ А.Н.Романов – М.: Банки и биржи: ЮНИТИ, 2008. – 67с.

Нина Кузнецова, Валентина Шпак
(Магнитогорск, Россия)

ПЛАНИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА РЕКЛАМНОЙ КАМПАНИИ ОРГАНИЗАЦИИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Рекламная кампания – один из многих инструментов маркетинга, обеспечивающий важную функцию – коммуникацию. При любом отношении к маркетингу предприятия используют рекламу, от простого оповещения покупателей о ценах на продукцию и условиях поставки, до полного ее спектра, включающего все возможные методы и средства. При этом рекламная кампания – это комплекс рекламных мероприятий, разработанный в соответствии с программой маркетинга и направленный на потребителей товара, представляющих соответствующие сегменты рынка, с целью вызвать их реакцию, способствующую решению фирмой-производителем своих стратегических или тактических задач.

Необходимость в разработке рекламной кампании возникает в случае: 1) выхода предприятия на новые рынки (предложения продукции любым новым для предприятия категориям потребителей); 2) предложения новой продукции (необязательно собственного производства – любой продукции, которую потребители не привыкли видеть в ассортименте предприятия); 3) значительного изменения рыночной ситуации (появления новых конкурентных товаров, падения платежеспособного спроса, экспансии конкурентов, и т.д.); 4) диверсификации; 5) коррекции имиджа компании[1].

Планирование рекламной кампании – процесс, в котором принимают участие все структурные подразделения агентства и маркетинговый отдел рекламодателя. Результат этого процесса – составление плана рекламной кампании на определенный период. Главная задача планирования – определить, как будет доноситься рекламное послание до потребителя: в какой форме, с помощью каких средств массовой информации и в рамках какого бюджета. В процессе планирования разрабатываются творческая стратегия торговой марки, медиа-стратегия, то есть то, каким образом будет заинтересован потребитель, и стратегия проведения рекламных акций, которые будут поддерживать эффект прямой рекламы и усиливать его [4].

Проведение любой рекламной кампании требует тщательной подготовки и поэтапного планирования. В специализированной литературе подробно описываются программы проведения

позатупного планирования рекламной кампании, включающие от трех, а в некоторых случаях и до 15 этапов. Рассмотрим несколько методик позатупного планирования рекламной кампании.

Гончарук В.А. [1] выделяет следующие этапы планирования:

1. Определение целей. Как правило, в качестве основной цели рекламной кампании предприятия называют увеличение сбыта или поддержание его на прежнем уровне (если планируется повышение цен, и т.п.). Сбыт является универсальным средством измерения, в силу его первоочередной важности для предприятия.

2. Определение целевой аудитории. Вопрос определения целевой аудитории в значительной мере решается на этапе проработки представлений потребителей. Четко сформулированная цель кампании обозначает и целевую группу, и желаемое воздействие, которое на нее должна оказать реклама.

3. Определение (выбор) средств и носителей. Подход маркетингового консультирования предусматривает выбор средств и носителей для рекламной кампании на основании данных, полученных от целевой аудитории. Использование вторичных источников (отчетов средств информации, данных рекламных агентств) ограничено, данные подлежат обязательной перепроверке. При выборе учитываются следующие такие факторы, как, объем и эффективность охвата целевой аудитории.

4. Определение бюджета. Бюджет рекламы устанавливается предприятиями различными способами. Наиболее распространено планирование «от достигнутого» (т.е. цифра прошлых расходов без изменений переходит в будущее), планирование от сбыта (в % от прошлого или ожидаемого).

5,6. Выбор исполнителей. Составление обращений. Для рекламной кампании необходимо разработать идею, обращение, оригинал-макет, ролики, и т.д. Это работа творческая, и требует определенного профессионализма. Проведение кампании в едином ключе, именно как кампании, а не серии разрозненных мероприятий, повышает ее эффективность. Обеспечить требуемые профессионализм и координацию способно рекламное агентство.

Выбор агентства удобно совместить с разработкой идеи кампании и рекламных обращений. Смысл заключается в максимальном привлечении творческих и профессиональных сил к работе на предприятие, и выборе исполнителя уже на основании результатов работы.

7. Предварительные испытания. Предварительные испытания рекламы могут быть проведены исследованием в «лабораторных» условиях и экспериментом на локальном рынке, в зависимости от конкретной ситуации. «Лабораторные» испытания – выявление мнений целевой аудитории о рекламных обращениях – могут служить основой выбора, как самих обращений, так и рекламного агентства – исполнителя.

8. Разработка системы контроля. Необходимость контроля результатов в рекламе (как и в любом деле) – прописная истина, которой следуют далеко не все предприятия. Между тем, контроль способен реально сэкономить средства даже в «текущем» режиме публикаций рекламы, не говоря уже об «экстремальном» – рекламной кампании.

С. В. Карпова [2] предлагает следующую последовательность этапов планирования и разработки рекламной кампании:

1. Постановка задач (включая цели коммуникации и цели сбыта).

2. Принятие решения о разработке рекламного бюджета и медиапланировании (с использованием методов исчисления от наличных средств, «в процентах от продаж», «исходя из целей и задач», метода конкурентного паритета).

а) принятие решения о рекламном обращении (включая формирование идеи обращения, исполнение обращения, оценку и выбор вариантов обращения);

б) принятие решения о средствах распространения информации (охват, частота, воздействие, основные средства распространения информации, каналы рекламы, график использования средств рекламы).

3. Оценка эффективности рекламной программы (коммуникативная, торговая, социальная эффективность)

Еще один метод проведения планирования рекламной кампании, разработан А. Назайкиным [3]:

1. Ситуационный анализ. На первом этапе делает анализ маркетинговой обстановки. Описывается целевая аудитория, ее знания о товаре, рынок, конкуренты. Эта информация позволит принять решение о рекламной концепции и стратегии. На этом этапе проводят маркетинговые исследования, которые позволяют снизить уровень неопределенности и касаются всех элементов комплекса маркетинга. Исследования дают глубокие представления о потребителе, товаре и рынке. Анализ их результатов позволяет получить информацию о состоянии, глубине, перспективах развития рынка.

2. Стратегическое планирование. На основе стратегического анализа проводится стратегическое планирование действий. Необходимо определить цели рекламной кампании, а также время, когда она будет проведена. Также нужно зафиксировать ее направленность – рациональную или эмоциональную. Конечно, у рекламной кампании должен быть определен бюджет.

3. Разработка рекламной кампании. На основе стратегического планирования (после определения целей, времени, стратегии, приоритетов) происходит разработка собственно рекламной кампании. На этом этапе разрабатывают концепцию рекламной кампании. Концепция рекламной

кампании – это общее представление о всем комплексе рекламных действий, включающее в себя и рекламную идею, и аргументацию, и обоснование выбора средств распространения рекламы, и т.д.

Рекламная идея становится стержнем всех творческих разработок, независимо от их вида, основой для медиастратегии и определения конкретных задач, разработки тактических действий, распределения бюджета по рынкам и рекламным носителям, выбор партнеров, подрядчиков, исполнителей. Разработка идет на основе брифа, составленного по информации стратегического анализа и планирования. Также идет тесное сотрудничество аккаунт-менеджеров и творческих специалистов, специалистов по медиапланированию. Разрабатываются медиапланы, графики, делаются медиаобсчеты. Создаются оригинал-макеты, баннеры, аудио – и видеоклипы. Составляется детальный план основных мероприятий рекламной кампании с указанием сроков проведения.

4. Реализация рекламной кампании. На этапе реализации создаются рекламные материалы для различных рекламных носителей, производится их размещение в носителях (закупка рекламного пространства). Идет тестирование рекламы до и после публикации. Контролируется график выхода публикаций рекламных материалов, а также организация всех рекламных мероприятий.

5. Анализ рекламной кампании. После того как рекламная кампания реализована, обязательно проводится ее анализ. Оценивается как общая эффективность – достигнуты ли поставленные цели, так и эффективность кампании, или эффективность на отдельных рынках, в отдельных СМИ и т.д. Для этого используются данные исследований и мониторинга.

6. Коррекция рекламной кампании. После того, как проведен анализ кампании и выявлены ошибки или погрешности, производится коррекция рекламной кампании. В нее вносятся изменения, направленные на дальнейшее повышение эффективности рекламной отдачи. Также могут быть внесены изменения, связанные с изменениями в производстве или продвижении рекламируемого продукта. Например, может быть уменьшен или увеличен бюджет, изменены цели, выбраны новые приоритеты по использованию рекламных носителей, использован новый слоган, учтены поправки в рекламные правовые документы и т.д.

В заключении следует отметить, что рекламная кампания – это комплекс взаимосвязанных, скоординированных действий, разрабатываемых для достижения стратегических целей и решения проблем предприятия, и являющихся результатом общего рекламного плана для различных, но связанных друг с другом рекламных обращений, размещенных в различных СМИ в течение определенного периода времени. Это целая серия рекламных и стимулирующих сбыт действий, тщательно спланированная, скоординированная и проводимая в течение определенного времени.

Литература:

1. Гончарук, В. А. Маркетинговое консультирование / В.А.Гончарук. – Режим доступа. – URL: <http://www.aup.ru/books/m27/>
2. Карпова, С.В. Рекламное дело: Учеб.-метод. пособие и практикум / С.В. Карпова. – М.: Финансы и статистика, 2012. – 223 с.
3. Назайкин, А. Рекламная кампания: виды, этапы, участники / А.Назайкин. – Режим доступа. – URL: <http://www.nazaykin.ru/articles.htm>
4. Скорodelов, К. В. Планирование рекламной кампании рекламным агентством / К.В. Скорodelов. – Режим доступа. – URL: <http://www.cfin.ru/press/marketing/2000-3/06.shtml>

Антон Лакоценин
(Краснодар, Россия)

ТЕХНОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ СЛУЖЕБНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ПРОДВИЖЕНИЕМ ПЕРСОНАЛА

Планирование привлечения персонала позволяет ответить на вопрос – как можно с перспективой на будущее удовлетворить фактическую потребность в кадрах. При этом следует рассматривать как внутренний, так и внешний, по отношению к предприятию, рынок труда. Внутреннее перемещение персонала – эффективный способ избежать увольнения. Кроме того, переводы на новую должность, если они соответствуют желаниям сотрудников, способствуют повышению производительности труда, а в случае организационно технических изменений высвобожденные работники получают новый вид занятости.

Предприятие, которое использует внутрифирменное привлечение персонала, дает возможность своим сотрудникам расти по служебной лестнице. Это благотворно влияет на психологический микроклимат на предприятии, т.к. повышает привязанность к предприятию. Даже если работник не удовлетворен занимаемой должностью или условиями труда, он будет выполнять свои обязанности с наибольшей отдачей, если знает, что его усилия будут оценены руководством и его кандидатуру могут выдвинуть на повышение по службе.

Внутрифирменное привлечение персонала значительно экономит затраты по привлечению сотрудников. А также нет необходимости участвовать этому кандидату в длинной цепочке мероприятий по найму, которые проходят кандидаты извне. Сотрудник, получивший новую должность, уже имеет представление о предприятии, что позволяет сэкономить время и силы на адаптацию нового сотрудника. Такое планирование позволяет быстро заполнить вакансии, что имеет немаловажное

значение, потому что не накапливаются невыполненные задания и не приходится передавать дела другому сотруднику на время поиска.

Это направление кадровой политики в отношении привлечения персонала способствует повышению квалификации и сокращает текучесть кадров. Несмотря на большие плюсы у внутрифирменного планирования есть и негативные стороны. Главный минус – это ограничение выбора, так как привлекая сотрудника извне, можно выбрать более квалифицированного, образованного или талантливого работника на имеющуюся вакансию.

При определенных условиях, отдавая предпочтение тому или иному кандидату из сотрудников предприятия, необходимы значительные затраты на повышение квалификации. Привлечение сотрудников в рамках своего предприятия также может негативно сказываться на психологическом микроклимате коллектива. Между сотрудниками может возникнуть напряжение, или даже соперничество и вражда. Особенно большой риск, если сотрудник претендует на руководящую должность этого же структурного подразделения. Иногда при выборе кандидата на повышение руководствуются личной симпатией, что не профессионально и может негативно сказаться на работе предприятия.

На предприятии должен быть резерв кандидатов на все должности, из которых организация отбирает наиболее подходящих. При этом учитываются такие факторы, как уход на пенсию, текучесть, увольнения в связи с окончанием срока договора найма, расширение сферы деятельности организации. Резерв должен представлять собой группу работников перспективного возраста, которые зарекомендовали себя как способные руководители и специалисты.

Формы подготовки резерва могут быть различными. Так, эти лица могут заменить специалистов во время их болезни, отпуска, командировки, могут быть назначены на промежуточные должности; могут проходить стажировку в других организациях; обучаться на различных курсах и т.д. Формирование и подготовка резерва должны сопровождаться созданием необходимого морально-психологического климата в коллективе.

Кадровый резерв – это линейные и функциональные руководители, работники организации, обладающие способностью к управленческой деятельности, а также молодые специалисты с высоким потенциалом.

Значительные финансовые затраты, на которые идут компании при обучении различных категории своих руководителей, показывают, насколько важным считается направление работы. Например, стоимость недельной подготовки руководителя в учебном центре Шведской школы менеджмента (IFL) доходит до 10 тысяч евро [1, с. 112].

В крупных западных компаниях программы подготовки первых лиц рассчитываются на 10-15 лет вперед. На основе их реализации резервист получает возможность поработать на разных должностях в разных отделах компании, получить образование в бизнес-школе. Основой планирования работы с резервом является учет руководящих должностей, в том числе тех, которые окажутся вакантными в обозримые сроки, и списка кандидатов на замещение каждой из них.

Другой подход к формированию резерва состоит в том, что из числа специалистов и работников, уже занимающих руководящие должности, отбираются работники наиболее перспективные с точки зрения подготовки, способностей и деловых качеств. Формирование резерва может осуществляться на основании заключений аттестационной комиссии, которая периодически оценивает достижения и профессиональный рост сотрудников [2, с. 6]. Ситуация, когда сотрудник сам предлагает себя в состав кадрового резерва, является также вполне допустимой.

Руководители должны иметь план введения новых должностей, прежде чем зачислять сотрудников в кадровый резерв. Т.е. предварительно каждый руководитель должен подать нам информацию о планируемых вакансиях в его отделе и предъявляемых требованиях [3].

Необходимость подготовки резерва на выдвижение не является новой задачей для российских компаний. Ещё во времена плановой экономики широкое распространение получил такой подход, когда каждому руководителю организации предлагалось назвать работников, которые могут его заменить. Официально эти лица рассматривались в качестве основных кандидатов на руководящую должность, если она вдруг окажется вакантной.

Каждому руководителю хотелось бы иметь сплоченную команду профессионалов, для этого необходимо вести комплексную непрерывную работу по улучшению технологий управления персоналом, в т.ч. и по формированию кадрового резерва. Необходимо помнить, что уходя из компании, специалисты уносят свои знания и связи и передают их прямым конкурентам. Поэтому необходимо удерживать их в компании и поддерживать идею преемственности.

Литература:

1. Ильенкова С.Д., Кузнецов В.И. ОСНОВЫ МЕНЕДЖМЕНТА: Учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ. 2008. – 262 с.
2. Инструкция по формированию кадрового резерва. – Методические рекомендации. – Астана. – 2010. – 23 с.
3. Шевченко Н. Ищем золото или повесть о кадровом резерве. Электронный ресурс: <http://www.hr-portal.ru/article/ishchem-zoloto-ili-povest-o-kadrovom-rezerve>

Галина Монастирська
(Київ, Україна)

БІДНІСТЬ І ПРАЦЯ: ЗВ'ЯЗОК І ЗАЛЕЖНІСТЬ

Бідність – одна з ключових проблем нашого суспільства, що перешкоджає стратегічному розвитку економіки України. Вона веде до погіршення якісних характеристик населення, росту соціальної й економічної дискримінації, є гальмом суспільного розвитку і причиною соціальних катаклізмів. Проблема неподоланої бідності призводить до аномії і трудової демотивації, соціальної деградації суспільства, а величезна маса бідних, невпевнених у своєму майбутньому людей, зумовлює соціальну напруженість у суспільстві і створює ґрунт для його криміналізації, поширення протиправних явищ і т. п.

У мобільній соціальній структурі розвинутих країн бідність не є «вироком» для осіб, що попадають у відповідну соціальну групу, а має тимчасовий характер. Однак в Україні бідність все більше набуває хронічного характеру, ознак «застійності», коли індивід або родина залишається бідними більше двох років (критичний часовий параметр), а бідність самовідтворюється.

Бідність у країнах з розвинутою економікою зумовлена численними структурними та економічними факторами, передусім безробіттям, дискримінацією певних груп населення на ринку праці, що призводять до нагромадження високих індивідуальних ризиків, у тому числі працюючих осіб. Проте там справедливо вважається, що наявність роботи вже гарантує працюючій людині прийнятний рівень життя і захист від бідності.

Скорочення бідності у європейських країнах відбувається передусім через перерозподіл функцій соціального захисту населення між державою, місцевими органами влади, підприємствами, некомерційними і громадськими організаціями і перекладання основний обов'язок щодо захисту незапрацюючих і соціально вразливих шарів населення на місцеві органи влади. Слід зазначити, що у розвинутих країнах бідність різко відрізняється від бідності по-українськи. До категорії бідних на Заході потрапляють і громадяни, які не мають проблем з харчуванням, але не можуть дозволити собі витрати для задоволення потреб більш високого рівня, пов'язаних з відпочинком, освітою, культурою і т. д. Критерії бідності суттєво варіюються у різних країнах.

Так, у **США** чисельність бідних оцінювалася у 2010 році у 46180 тис. людей (15% усього населення) при межі бідності, визначеній у \$ 22314 на рік для родини з чотирьох людей.

Франція третину свого валового внутрішнього продукту виділяє на соціальні потреби, що не позбавляє її проблем бідності: на сьогодні там налічується 3,7 млн. бідняків. Ключова причина французької бідності – безробіття, адже з 1990 року число робочих місць у французькій промисловості скоротилося понад 600 тисяч (число зайнятих безпосереднє на виробництві скорочується в Європі вже три десятиліття підряд).

У **Швеції** спостерігається один з найнижчих рівнів бідності серед країн Західної Європи. У шведській економічній політиці домінують дві цілі: повна зайнятість і вирівнювання доходів. Її результатами є активна політика на високорозвиненому ринку праці і великий державний сектор, який займається акумуляцією і перерозподілом значних коштів на соціальні й економічні цілі. Шведська влада вважає, що краще проводити перепідготовку безробітних і повертати їх до праці, зокрема шляхом надання субсидій для переїзду до вакантного робочого місця, чим витратити величезні суми на допомоги безробітним як компенсацію за втрачені доходи. Значна частина витрат на політику на ринку праці у Швеції повертається державі у виді податків і внесків на соціальне страхування.

В Ізраїлі бідним вважається той, хто одержує менше половини мінімальної заробітної плати. На початку цього року середня зарплата на місяць складала 6500 шекелей (біля \$ 1500), мінімальна – 3270 шекелей. Таким чином, половина мінімального заробітку – 1743 шекеля, що і є формальною межею бідності. При цьому «статус бідності» надається не людині, а родині.

У **Китаї** Дэн Сяопін чверть століття назад, приступаючи до переведення економіки на ринкову основу, намітив стратегічний рубіж: за 80-і роки подвоїти ВВП країни, піднявши його з \$ 250 до \$ 500 на душу населення, що було зроблено достроково. За 90-і роки ВВП знову подвоїли, і, незважаючи на те, що населення країни з початку реформ збільшилося на 300 мільйонів чоловік, середній рівень доходів у Китаї складає в даний час близько \$ 1000 на людину. Головною задачею першого і другого подвоєння була ліквідація голоду. У підсумку число людей, що проживають в абсолютній бідності (з доходом менш \$ 5 на день), скоротилося з 250 до 28 мільйонів чоловік.

Серед «нових» країн Євросоюзу у **Чехії** відсоток людей, що живуть за межею бідності, є найнижчим. Чехія створила всі умови для розвитку малого бізнесу – пільгове кредитування, різні державні програми підтримки. Вважається, що саме за рахунок малого бізнесу більше половини громадян одержали роботу і вибратися з бідності.

Таким чином, у розвинутих країнах боротьба з бідністю відбувається переважно у сфері праці і націлена на забезпечення роботою тих, хто її не має, і на підтягування доходів незаможних до певної межі. В Україні ж, як і в більшості постсоціалістичних країн, політика скорочення бідності націлена передусім на допомогу соціально вразливим верствам населення, тим, хто знаходиться набагато нижче риси бідності (адресна соціальна допомога).

Рівень бідності в Україні визначається комплексом показників: часткою населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (національний рівень бідності), часткою населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму, часткою витрат на харчування у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств та

іншими (табл.1). Це дозволяє досить об'єктивно змалювати ситуацію і контролювати процеси, що відбуваються з рівнем бідності. Можна засвідчити, що на шляху подолання бідності з'являються окремі успіхи. Перманентно зменшується такий показник рівня бідності, як частка населення, чиє споживання є нижчим від рівня фактичного прожиткового мінімуму, при тому що сам прожитковий мінімум планомірно зростає. І хоча до рівня самого прожиткового мінімуму і недосконалість механізму його визначення є численні претензії, ця тенденція (за винятком кризових і поскризового років) є переконливою.

Таблиця 1

Динаміка основних показників бідності українського населення

Показник бідності	Роки						
	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Національний рівень бідності, %	26,4	27,2	27,3	28,1	27,0	24,1	25,5
Межа бідності, грн на 1 особу на місяць	156	192	271	430	778	944	1125
Частка населення, чиє споживання є нижчим рівня фактичного прожиткового мінімуму, %	71,2	65	51	31	19,9	23,5	25,5
Частка витрат на харчування вище 60% сукупних витрат, %	69,3*	68,9	59,3	51,6	40,8	41,2	35,8
Частка бідних серед працюючих осіб, %	21,6	22	21,6	27,2	21,1	19,6	20,3

* Дані 2001 року

Проте, як бачимо з наведених даних, за підсумками останніх років національний критерій бідності коливається, частка витрат на харчування у бюджеті домогосподарств навіть зростає, а рівень бідності серед осіб, що працюють, практично „заморожений” у межах 19,6-21%. У підсумку аналіз цих індикаторів свідчить про нестабільність успіхів, досягнутих у подоланні бідності, і про те, що бідність, як і раніше, несе суттєві ризики. Тобто тренди окремих показників бідності не є односпрямованими, а в цілому сформована варіація показників бідності відображує загальну картину бідності в Україні як мінливу і нестабільну.

На жаль, статистичні дані сьогодні не є точними і достатніми для аналізу реальної картини бідності. Великий масив інформації щодо доходів українських громадян, у тому числі щодо їхніх зарплат, є недоступним – тих громадян, що офіційно не працевлаштовані і не знаходяться на обліку в службах зайнятості. Відповідно, їхні доходи не декларуються, знаходячись у „тіні”. При цьому приховувані доходи, не враховані статистикою, примножать картину нерівності і бідності, тому що переважна частка неофіційних доходів дістається багатим і збільшує нерівність, а доходи від власності і підприємництва складають реальне підґрунтя соціально-економічної диференціації українського суспільства між полюсами багатства і бідності.

Бідність не обмежується низьким рівнем доходу, це й особливий стиль життєдіяльності, і норми поведінки, що передаються як спадщина, і специфічна психологія. Деякі науковці розглядають бідність у широкому культурно-історичному аспекті як частину культури даного суспільства, що представляє собою систему стереотипів і стандартних поведінкових установок у різних ситуаціях, не зв'язаних прямо з економічною діяльністю, але визначає її ефективність. Якщо в країні протягом декількох десятиріч років спостерігаються низький ВВП або невисокі темпи його росту, то бідність стає частиною економічної культури цієї країни, проявляючись як особливий неформальний інститут. Саме це, на нашу думку, відбувається нині в Україні, де бідність набуває масового характеру. Якщо не вжити системних заходів, «культура бідності», яка на Заході властива обмеженому числу людей, перетвориться для українців у загальноприйнятну. І головними для цього передумовами, знов-таки, є невисокий рівень розвитку української економіки, безробіття, недостатні розміри оплати праці й інші неприйнятні умови праці, невартої для прикладання трудових зусиль, які зумовлюють трудову демотивацію, відмову від активної трудової поведінки і відповідну модель підтримки власної життєдіяльності.

Увага до проблеми бідності сьогодні пояснюється у першу чергу тим, що, незважаючи на систематичні її обговорення, на численні заходи боротьби з нею та чималі кошти, затрачені на соціальні допомоги, на розширення соціальних виплат і пільг як за видами соціального захисту, так і за охопленими контингентами, якісного поліпшення ситуації з бідністю в країні в останні роки не відбувається. Різноманітними пільгами, соціальними виплатами і соціальними послугами в Україні охоплено вже близько 120 категорій пільговиків (з яких тільки 45 мають право на пільги за соціальною ознакою, а 57 – за професійною) та 130 категорій одержувачів різних видів соціальних виплат (з яких 70 одержують виплати за соціальною ознакою і близько 50 – за професійною).

Попри ці зусилля загальна чисельність бідних за національним критерієм практично не скорочується, як і бідність «дитяча», і бідність працюючих. Це викликає питання щодо недостатньої ефективності боротьби з бідністю. На нашу думку, причини цього полягає у тому, що у процесі прийняття рішень щодо боротьби з бідністю діє цілий ряд стереотипів і тривких установок. Потрібен новий підхід до проблеми бідності, який зробив би акцент не стільки на оцінці бідності та боротьбі з її наслідками, скільки на причинах, що зумовлюють бідність українського населення. З нашої точки зору, головні причини бідності слід шукати в інституціональних факторах, а саме:

➤ у незавершеності економічних реформ і нераціональній структурі української економіки, у якій переважають сектори з низькою ефективністю зайнятості і, відповідно, з низькою оплатою такої зайнятості. Неефективна ж зайнятість є наслідком існування неконкурентоспроможних виробництв.

Отже, вирішення проблеми бідності залежить від модернізації національної економіки, спрямованої на повноцінне функціонування ринкових інститутів;

➤ у відносинах розподілу доходів, що склалися в Україні і зумовлюють нерівність і диференціацію її громадян: нерівність у розподілі доходів визначає траєкторії соціально-економічного розвитку і нерозривно пов'язана з бідністю.

Однією з головних причин бідності є також необґрунтована політика у трудовій сфері, передусім, у недосконалості системи організації й оплати праці. Відомо, що існує бідність соціальна й економічна. Соціальна бідність стосується “слабких” громадян, які самі неспроможні забезпечити себе, економічна бідність – “сильних”, які працюють, заробляючи, але недостатньо, щоб забезпечити економічне і соціальне благополуччя собі і своїй родині і зберегти активну життєдіяльність. Бідність “слабких” – це бідність незапрацьованих людей, інвалідів, хворих, фізично й психологічно нестійких, а також працівників, змушених нести непомірно великі навантаження (годувальники багатодітних родин і т. д.). Бідність “сильних” виникає в умовах, коли повноцінні працівники, здатні своєю працею заробляти і одержувати дохід, своєю роботою не можуть забезпечити прийнятний рівень добробуту. Базові причини економічної бідності в Україні криються, насамперед, у дерегуляції соціально-трудої сфери. Тобто економічна бідність визначається трудовими процесами, які, у свою чергу, обумовлені існуючими умовами праці. Тому необхідний аналіз тих механізмів організації й оплати праці, які зумовлюють ризик для працездатного населення потрапити до категорії бідних, і відповідно, створення таких умов для них, щоб ефективно трудитися та достатньо заробляти на себе і свою родину – умов для гідної праці.

В Україні сьогодні економічна бідність широко розповсюджена, а працюючі бідні є значною частиною працюючого населення (20,3% у 2012 році), причому питома вага цієї категорії бідних практично не змінюється вже багато років. У результаті в Україні двоє працюючих не можуть прокормити вже двох дітей, а 40 відсотків працівників протягом своєї трудової діяльності не можуть заробити трудову пенсію, достатню для небідної старості.

Отже, боротьба з бідністю має передбачати одночасно створення умов для соціальної підтримки тих, хто дійсно без неї не може обійтися, і для самостійного виходу з бідності працездатних верств населення: соціально бідних має захищати держава і громадянське суспільство, а для економічних бідних мають бути створені умови, щоб вони могли власною працею заробляти на гідне існування для себе і своєї родини. Оскільки в нашій країні соціальні очікування населення перевищують економічні можливості, стратегія скорочення бідності має виходити з можливості держави або гарантувати кожній людині доходи, що не дозволять їй опускатися нижче прожиткового мінімуму, або створити умови для того, щоб людина могла підвищувати свої доходи за рахунок власної економічної активності. При цьому соціальну політику слід поступово перенаправляти з соціальної добродійності на інвестування у працюючу людину. Ефективна зайнятість – це головні ліки від бідності у всьому світі.

**Ірина Онишко
(Київ, Україна)**

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПІДВИЩЕННЯМ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПРОДУКЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ – СУБ'ЄКТІВ ЗЕД

Процеси глобалізації світової економіки, а також європейський вибір України, призвели до посилення конкуренції як на світовому, так і на внутрішньому ринках. В умовах інтеграції економіки України в європейські та світові економічні структури проблемам конкурентоспроможності вітчизняної продукції приділяється значна увага. У сучасних ринкових умовах міжнародної конкурентної боротьби за ринки збуту управління підвищенням конкурентоспроможності продукції розглядається як один із головних напрямів виходу з кризової ситуації.

В економічній літературі поняття конкурентоспроможності розглядається як похідне від поняття конкуренції, конкурентної боротьби, конкурентного ринку, серед яких узагальнюючим є поняття конкуренції [2, с.224]. У ринковій економіці конкуренція є визначальною рушійною силою для економічних суб'єктів. Конкуренція – передбачає собою економічний процес взаємодії, взаємозв'язку і боротьби між підприємствами, що виступають на ринку з метою забезпечення кращих можливостей збуту своєї продукції, задоволення різноманітних потреб покупців і одержання найбільшого прибутку. Конкуренція відображає поведінку її окремих суб'єктів на ринку, а також форми, методи, види цієї боротьби.

Конкурентоспроможність є функцією конкурентного середовища, а отже, за своїм змістом і критеріями змінюється разом із зміною конкурентного середовища. Це динамічний процес пристосування до умов і вимог ринку. Призупинення його означає втрату конкурентоспроможності.

Традиційно конкурентоспроможність розглядається як складна системна, комплексна категорія, що виражає обумовлену економічними, соціальними й політичними чинниками позицію країни, або галузі, товаровиробника, чи товару на внутрішньому та зовнішньому ринках. В умовах ринкової економіки вона може визначатися як здатність країни, галузі, чи підприємства протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку та ринках інших країн [1, с.60].

Взаємозв'язок конкурентоспроможності продукції і виробника надзвичайно тісний. Споживачі передусім оцінюють імідж фірми за рівнем конкурентоспроможності пропонованої продукції. Базовим предметом конкуренції є продукція, оскільки саме вона опосередковує відтворювальний процес кожного підприємства, тому саме через нього відбувається контакт підприємства один з одним і з споживачем на

ринку. Конкурентоспроможність продукції є свого роду зовнішнім вираженням та інструментом забезпечення конкурентоздатності господарства. Підвищення конкурентоспроможності продукції призводить до послідовного зростання конкурентних переваг підприємства. Проте на споживчому ринку в першу чергу конкурує продукція, тому саме вона є первинною ланкою ієрархічної системи конкурентоспроможності та реальним об'єктом конкуренції.

Сутність категорії конкурентоспроможності продукції зводиться до сукупності властивостей, наданих продукції під час розробки, виробництва, реалізації і післяпродажного обслуговування, що забезпечують її відмінність від аналогів (замінників), по-перше, за ступенем задоволення потреб споживача, по-друге, за рівнем витрат на її виробництво, по-третє, за ступенем інформованості, доступності, зручності для споживача при купівлі та використанні, яка сприяє найшвидшій реалізації на ринку [2, с.225].

В сучасних умовах господарювання можливості підприємств з управління конкурентоспроможністю продукції, обмежені наявними в його розпорядженні фінансовими, трудовими ресурсами, часом, а також виробничими потужностями й технологіями.

Головними елементами системи управління конкурентоспроможністю продукції виступають [3, с.25]:

- 1) планування: випуску продукції; заходів із регулювання конкурентоспроможності продукції; виходу на нові ринки збуту; виходу на ринок нової продукції;
- 2) організація: зміна значень чинників конкурентоспроможності; перерозподіл існуючих ресурсів; введення нових ресурсів;
- 3) мотивація: системи збуту; робітників підприємства; споживачів;
- 4) контроль: якості продукції; якості ресурсів; реалізації управлінських рішень.

Вирішальну роль у здійсненні управління конкурентоспроможністю підприємства через управління конкурентоспроможністю продукції відіграють пріоритети управління, під якими розуміють цільові значення параметрів виробничо-економічної діяльності підприємства. До основних пріоритетів управління можна віднести: рентабельність виробництва, розмір прибутку, частку окремих видів продукції на конкретних ринках збуту, мінімальний обсяг реалізації продукції по видах на конкретних ринках у натуральному вираженні. Перелік пріоритетів управління може бути досить широким, він залежить від ситуації на підприємстві, цілей і стратегій керівництва, волі власників капіталу підприємства.

Конкурентоспроможність продукту – один із визначальних факторів успіху фірми, тому для забезпечення конкурентоспроможності використовується вся багатоманітність стратегічних і тактичних прийомів маркетингу. Дослідивши діяльність роботи успішної фірми, можна сказати, що забезпечення конкурентоспроможності – це передусім філософія роботи в умовах ринку, яка орієнтує на розуміння потреб споживача та тенденцій їх розвитку, знання поведінки та можливостей конкурентів, безперервний аналіз стану та тенденцій розвитку ринку, вміння створити такий товар і так довести його до споживача, щоб він обрав його серед товарів конкурентів, мистецтво здійснювати все це на довгостроковій, розрахованій на перспективу основі [1, с.61].

Критеріями конкурентоспроможності товару є якісні та кількісні характеристики продукції, що виступають основою для оцінки її конкурентоспроможності. Як ми вважаємо основними критеріями конкурентоспроможності товарів є рівень якості товару та його стабільність, соціальна адресність, достовірність, безпечність, споживча новизна товару, інформативність товару, імідж організації та ціна споживання.

Серед основних базових факторів, які доповнюють один одного і складають невід'ємну частину формування конкурентоспроможності продукції є ціноутворення та її якість, забезпечення яких є важливою проблемою у підвищенні конкурентоспроможності продукції. В умовах кризової економіки цінові чинники є вагомими економічними регуляторами конкурентоспроможності продукції, але до уваги також потрібно приймати зовнішні та внутрішні фактори, які теж впливають на конкурентоспроможність продукції [4, с.85].

Розглянемо детальніше фактори, що діють на конкурентоспроможність продукції, з точки зору поділу їх на зовнішні та внутрішні. До внутрішніх факторів, які впливають на конкурентоспроможність продукції належать трудові ресурси, оборотні кошти, технології виробництва, матеріально-технічна база, інформаційна база. До зовнішніх факторів відносять державне регулювання, НТП, соціальні фактори, такі як купівельна спроможність населення і формування смаку, та екологічні фактори, до яких належать місце розташування і природно-кліматичні умови.

В цілому необхідно відмітити, що конкурентоспроможність продукції є ринковою категорією і відображає одну із найважливіших властивостей ринку – його конкурентоспроможність. Разом з тим конкурентоспроможність продукції може змінюватись у достатньо широких межах, реагуючи на різноманітні фактори, які формують конкурентне середовище ринку [2, с.226].

Управління конкурентоспроможністю продукції при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності являє собою сукупність заходів, які здійснюються в процесі розробки, проектування, виробництва, просування, реалізації та післяпродажного обслуговування продукції, з метою створення її привабливості для кінцевого споживача та передбачає збалансований вплив на економічні показники діяльності підприємства виходячи з його прибутку [3, с.25].

Одним з провідних факторів, які формують стійку конкурентну перевагу, є зацікавленість підприємства у продукції, яку воно виробляє на експорт. Модель конкурентоспроможності продукції складається з трьох складових: першою складовою моделі конкурентоспроможності продукції є

соціальний аспект задоволення споживчого попиту. Другою складовою моделі є отримання прибутку та вигоди виробником. А третьою складовою частини моделі конкурентоспроможності продукції є отримання прибутку торговими підприємствами. Така сукупність факторів є стратегічно орієнтуючою, враховуючи при розробці, або проектуванні продукту, передусім, норми прибутку та ціну виробу. Кінцевою метою всієї роботи підприємства є випуск продукції, яка повністю відповідала б вимогам ринку, на який буде експортуватися. Такий результат забезпечує комплексна система управління якістю і конкурентоспроможністю продукції на підприємстві. Тому її розробка, впровадження та функціонування є основою для випуску високоякісної продукції на підприємстві [1, с.61].

Отже, під управлінням конкурентоспроможністю продукції слід розуміти процес ідентифікації, планування, формування, утримання та нагромування конкурентних переваг продукції, з метою підвищення рівня її продукції, або втримання на запланованому рівні.

Основними принципами оцінки конкурентоспроможності продукції, що є 1.Принцип протилежності цілей і засобів; 2.Принцип врахування особливостей різних сегментів ринку; 3.Принцип квазістабільності ринкової кон'юнктури; 4.Принцип переважно раціональної поведінки суб'єктів ринку; 5.Принцип оцінки з позиції певного суб'єкта ринку: виробника, продавця, споживача; 6.Орієнтація на певний тип ринку; 7.Орієнтація на конкретний сегмент ринку; 8.Принцип відповідності вимогам технічного законодавства, нормативних і юридичних документів[4, с.86].

На практиці для визначення рівня конкурентоспроможності продукції застосовуються різноманітні методи. Вибір конкретного методу, або ж методики визначення конкурентоспроможності залежить від специфіки продукту. Найвідоміші методи оцінки конкурентоспроможності продукції розділяють на дві групи: аналітичні і графічні методи. Розглянемо детальніше аналітичні методи. До них належать розрахунково-аналітичний метод, модель Розенберга, модель з ідеальною точкою Дихтиль, оцінка на основі продаж [2, с.225].

Розрахунково – аналітичний метод проводиться за такою схемою. В основі даного методу лежить розрахунок інтегрального показника. Найчастіше розрахунок інтегрального показника конкурентоспроможності товару (Кінт) здійснюють за формулою [2, с.225]:

$$K_{инт} = I_{ТП} / I_{ЕП}, (1.1)$$

де $I_{ТП}$ – індекс технічних параметрів (індекс якості), $I_{ЕП}$ – індекс економічних параметрів (індекс цін).

Для розрахунку індексу технічних параметрів використовують формулу [2, с.225]:

$$I_{ТП} = \sum_{i=1}^n q_i * v_i, (1.2)$$

де q_i – одиничний показник i -го технічного параметра, v_i – коефіцієнт вагомості i -го параметра.

Численні одиничні показники технічних параметрів визначаються таким чином [2, с.225]:

$$q_i = P_{оцін} / P_{баз}, (1.3)$$

де $P_{оцін}$ – значення конкретного параметра оцінюваного виробу; $P_{баз}$ – значення цього ж параметра базового виробу.

Для розрахунку індексу економічних параметрів використовують формулу [2, с.225]:

$$I_{ЕП} = Ц_{спож}^{оцін} / Ц_{спож}^{баз}, (1.4)$$

де $Ц_{спож}^{оцін}$, $Ц_{спож}^{баз}$ – ціна споживання відповідно оцінюваного та базового виробів, що розраховується у наступний спосіб:

$$Ц_{спож}^{оцін} = Ц_{продажу} + M, (1.5)$$

де $Ц_{продажу}$ – продажна ціна товару; M – сумарні витрати споживання, пов'язані з експлуатацією товару протягом усього періоду його служби.

Перевагами розрахунково – аналітичного методу є достатньо просте порівняння з товарами-конкурентами та загальний аналіз робиться на основі аналізу окремих показників. Недоліками при використанні розрахунково – аналітичного методу можна назвати застосування експертного методу, важкість у визначенні параметрів та їх значимості.

Література:

1. Голомша Н.С. Сутність та ієрархія категорії «конкурентоспроможність» / Н.С. Голомша // Іноваційна економіка. – 2009. – №1. – с. 59-62.
2. Лифиц И.М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг – М: Юрайт-М, 2001. – с.224.
3. Печінкин А., Фомін В. Про оцінку конкурентоспроможності товарів та товаровиробників // Маркетинг. – 2000. – № 2. – с. 23–27.
4. Россоха В.В. Діагностика конкурентоспроможності продукції / В.В. Россоха, М.П. Канінський // Вісник НАУ. – 2003. – Вип. 62. – с. 84 – 89

Науковий керівник:

професор, доктор економічних наук, Гребельник Олександр Петрович.

Ирина Пегишева
(Магнитогорск, Россия)

ПРЕДПОСЫЛКИ И ФАКТОРЫ, ПРЕДШЕСТВУЮЩИЕ НАСТУПЛЕНИЮ РИСКОВЫХ ДЛЯ ПРЕДПРИЯТИЯ СИТУАЦИЙ

В условиях рыночной экономики руководители предприятий осознают важность управления возникающими в ходе их деятельности рисками: финансовыми, производственными, коммерческими, инновационными, техническими, валютными и т.д. Вероятность наступления рисков всегда присутствует в определенной мере при осуществлении предпринимательской деятельности. Особенность риска в том, что им можно управлять. С проблемой управления риском сталкиваются все предприятия, что характеризует постоянную актуальность данной проблемы. Возможность создания целесообразной системы управления рисками является важнейшей целью любой фирмы [6, с. 87].

Большинство исследователей определяют риск как возможность того, что случится нечто нежелательное: кража, крах партнёра, появление нового конкурента, обесценение, банкротство и многое другое. Однако всегда существует возможность наступления особенно благоприятных событий, и это тоже риск. Таким образом, риск – это сложное явление, имеющее множество несовпадающих, а иногда противоположных основ. Это обуславливает возможность существования нескольких определений риска с разных точек зрения [1, с. 148].

Главная цель управления риском – обеспечить в худшем случае бесприбыльность работы фирмы. Для управления риском важно знать, какие именно виды рисков нужно учитывать, какими способами можно ими управлять, какой объём риска можно взять на себя [5, с. 238].

Все возможные факторы риска делятся на две группы. К первой относятся «предвидимые» факторы, т.е. известные из экономической теории или хозяйственной практики и включенные в соответствующий список. Кроме того, очевидно, могут проявиться факторы, назвать которые на априорной стадии анализа риска предприятия не представлялось возможным. Эти непредвидимые факторы относятся ко второй группе. Одна из важнейших задач состоит в том, чтобы, создав регулярную процедуру выявления факторов риска, по возможности сузить круг факторов второй группы и тем самым ослабить влияние неожиданных помех [4, с. 59].

Определив в качестве объекта анализа риска предприятия производственного типа, можно подразделить факторы риска такого субъекта хозяйственной деятельности в зависимости от сферы возникновения на внешние и внутренние. К внешним для производственного предприятия относятся факторы, обусловленные причинами, не связанными с деятельностью самого предприятия непосредственно. Внутренними факторами риска будем считать факторы, появление которых обусловлено или порождается деятельностью самого предприятия [2, с. 312].

Внешние факторы риска можно подразделить на политические, социально-экономические (макроэкономические), экологические и научно-технические. Внутренние факторы делятся на факторы риска воспроизводственной и производственной деятельности, риски в сфере управления и обращения. Например, факторы риска вспомогательной производственной деятельности – это перебои энергоснабжения, удлинение по сравнению с плановыми сроками ремонта оборудования, аварии вспомогательных систем (вентиляционных устройств, систем водо – и теплоснабжения и т.п.), неподготовленность инструментального хозяйства предприятия к освоению нового изделия и др. В сфере обращения деятельность предприятия может подвергнуться действию таких факторов, как нарушение предприятиями-смежниками согласованных графиков поставок сырья, комплектующих и т.п., немотивированный отказ оптовых потребителей вывезти или оплатить полученную готовую продукцию, банкротство или самоликвидация предприятий-контрагентов или деловых партнеров и в результате исчезновение поставщиков сырья или потребителей готовой продукции [3, с. 98].

На уровне принятия руководством стратегических решений можно выделить следующие внутренние планово-маркетинговые факторы риска:

- ошибочный выбор или неадекватная формулировка собственных целей предприятия;
- неверная оценка стратегического потенциала предприятия;
- ошибочный прогноз развития внешней для предприятия хозяйственной среды в долгосрочной перспективе [7, с. 248]

Очевидно, что на любом уровне принимаемых решений будут присутствовать как внешние, так и внутренние для данного предприятия факторы риска. Можно предположить, что для стратегических решений количество и роль внешних факторов риска значительно выше, чем для тактических или оперативных. Выявление и идентификация факторов риска относятся к наиболее важным в настоящее время задачам экономического анализа деятельности производственного предприятия. В настоящее время отсутствуют эффективные, доведенные до удобного практического использования модели и методы количественного анализа риска деятельности производственного предприятия. Поэтому приведенное здесь структурированное описание возможных источников риска позволяет создать систему регулярных процедур выявления факторов риска в конкретных условиях, сузить поле проявления неучтенных факторов и приступить к планомерной разработке мероприятий, ослабляющих нежелательное действие факторов риска, и тем способствовать установлению режима экономически безопасного функционирования [9, с. 78].

Любому предприятию необходимо знать, как выйти из рискованных ситуаций и по возможности предотвратить появления повтора. Для этого используется самострахование; диверсификация – рассеивание риска за счёт распределения капитала, активов между разнообразными объектами вложения или сочетание в пределах уставного капитала различных видов деятельности; лимитирование рисков – установление норматива расходов; избежание риска, т. е. уклонение от мероприятия, связанного с риском; удержание риска – оставление риска за субъектом предпринимательской деятельности, его ответственности; передача риска кому-то другому, например, страховой компании, поиск гарантов, которые заинтересованы в уникальных услугах и многое другое [8, с.140].

Предприятию необходима разработка стратегии финансового развития. Для этого необходимо провести распределение обязанностей среди сотрудников и преобразовать организационную структуру, чтобы в конечном итоге усовершенствовать механизм управления рисками.

Таким образом, любому предприятию в современных условиях необходимо точно оценивать свои возможности, знать своих конкурентов, быть готовыми к наступлению любых рискованных ситуаций и уметь найти пути выхода из них. Для чего нужно опираться на собственный и чужой опыт, знать существующую рыночную ситуацию, адекватно ее оценивать и принимать эффективные управленческие решения.

Литература:

1. Бланк И.А. Торговый менеджмент / И.А. Бланк. – Киев: Ника – Центр, 2006. – 780 с.
2. Бланк И.А. Антикризисное финансовое управление предприятием / И.А.Бланк. – Киев: Ника-Центр, 2006. – 672 с.
3. Белолипецкий В.Г. Финансовый менеджмент / В.Г.Белолипецкий. – М.: КНОРУС, 2006 – 448 с.
4. Веснин В.Р. Менеджмент / В.Р.Веснин. – М.: Проспект, 2007. – 512 с.
5. Вяткин В.Н. Управление рисками фирмы: программы интерактивного риск-менеджмента /В.Н. Вяткин, В.А. Газма, Ю.Ю. Екатеринославский, П.Н. Иванушко. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 400 с.
6. Казначевская Г.Б. Менеджмент/Г.Б.Казначевская, И.Н.Чуев, О.В.Матросова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 378 с.
7. Ковалёв В.В., Основы теории финансового менеджмента / В.В. Ковалев. – М.: Проспект, 2008. – 544 с.
8. Ступаков В.С. Риск-менеджмент / В.С.Ступаков, Г.С.Токаренко. – М.: Финансы и статистика, 2006. – 288 с.
9. Ткачук М.И. Основы финансового менеджмента / М.И.Ткачук, Е.Ф. Киреева. – Минск: Экоперспектива, 2005. – 416.

Научный руководитель:

профессор кафедры менеджмента и маркетинга ФГБОУ ВПО «Магнитогорский государственный университет» Сеницына Оксана Николаевна.

**Оксана Подольская
(Гомель, Беларусь)**

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ДЕСТАБИЛИЗИРОВАННЫХ РЕГИОНОВ

На постсоветском пространстве тема проблемного районирования стала особенно актуальна для стран с экономикой переходного типа в 90-х годах. После распада СССР разрыв сложившихся экономических связей и трансформационный кризис резко усилили дифференциацию динамики социально-экономического развития и экологической ситуации в регионах новых независимых государств. Ограниченность ресурсов потребовала тщательного анализа степени проблемности регионов и определения на этой основе приоритетности в оказании им государственной поддержки, а это означает усиленное внимание к показателям и критериям оценки, к типологиям проблемных регионов.

Понятие «проблемные регионы» является относительно новым для Республики Беларусь. В официальных документах оно впервые было использовано в «Основных направлениях социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996-2000 годы» в разделе 10 «Региональная политика». Согласно НСУР-2020, к проблемным регионам в Республике Беларусь относят следующие территории: депрессивные регионы, Солигорский промышленный район, Новополоцкий промышленный узел, Белорусское Полесье, Белорусское Поозерье; приграничные регионы, Минский столичный округ, а также самый проблемный регион Беларуси, имеющий официальный статус региона экологического бедствия, – это территории, загрязненные в результате аварии на Чернобыльской АЭС [1, с. 130].

Согласно мнению Л.В. Козловской [2], вся Беларусь сегодня является одним проблемным суперрегионом. На территории нашей страны практически нет беспроблемных регионов, а есть регионы с различной степенью проблемности по тем или иным параметрам и с различной значимостью этой проблемности для страны в целом. Следовательно, проблемное районирование требует в первую очередь четкого определения термина «проблемный регион», указания на конкретный критерий или

совокупность критериев с научным обоснованием используемых показателей. Несмотря на то, что выявлению особенностей развития регионов, выделяющихся комплексом специфических природных, экологических и социально-экономических показателей и требующих государственной поддержки в решении их проблем, белорусские ученые уделяли и уделяют большое внимание, в направлении выработки критериев оценки проблемности и типологии проблемных регионов сделаны только первые шаги.

Новый, ранее неведомый, тип проблемных регионов – регионы экологического бедствия – появился на территории Беларуси после катастрофы на Чернобыльской АЭС. Регионы экологического бедствия – это территории, загрязненные в разной степени радионуклидами, на которых выделены зоны отчуждения, первоочередного и последующего отселения, районы с постоянным и периодическим радиологическим контролем [2, с. 40].

Для обозначения данного типа проблемного региона нет единого общепринятого термина в регионоведении нашей страны. Данный регион называю по-разному: чернобыльский регион, регион экологического бедствия, регион, загрязненный радионуклидами, и т.д. Мы же в своей работе будем оперировать понятием «экологически дестабилизированный регион» (для простоты – «дестабилизированный регион»). В толковом словаре Ефремовой слово «дестабилизировать» означает «нарушать устойчивое положение, лишать стабильности» [3]. Исходя из семантического значения данного термина, его использование для обозначения региона экологического бедствия является вполне обоснованным. Итак, экологически дестабилизированный регион – это территория, чье устойчивое положение было нарушено вследствие экологического бедствия или катастрофы.

Для нашей страны самой значимой и наиболее сложной задачей региональной стратегии устойчивого развития является преодоление последствий катастрофы на ЧАЭС. Проблема заключается в том, что стратегия устойчивого развития дестабилизированного региона должна строиться с учетом необходимости повышения благосостояния проживающего здесь населения на основе комплексной эколого-радиологической и социально-экономической реабилитации загрязненных районов.

Согласно Р. Солоу, «устойчивое развитие для национальной экономики – это такое развитие, которое позволит каждому будущему поколению жить также хорошо, как живет нынешнее поколение. Целью устойчивого развития является завещание последующим поколениям не каких-то конкретных вещей, а обеспечение их всем необходимым для достижения уровня жизни, по крайней мере, не хуже, чем у нынешнего поколения, и для того, чтобы они аналогичным образом относились к своим потомкам» [4, с. 168]. Такая трактовка категории «устойчивое развитие» приемлема для обычной территории, находящейся на острие антропогенного влияния. Для дестабилизированных территорий устойчивое развитие означает совмещение данного содержания с одновременным преодолением, где это возможно, экологических дефектов в природных и искусственных системах, вызванных катастрофой. Следовательно, использование парадигмы устойчивого развития для дестабилизированных регионов требует изменения содержания государственной политики на данных территориях, нормативных актов и программ [5, с. 7]. Касательно нашей страны к трем сферам, на которых основывается устойчивое развитие (социальная, экономическая и экологическая) необходимо добавить еще одно основание – институциональную сферу. Данная сфера включает в себя законодательные акты и организационные структуры, целью которых является поддержка процессов устойчивого развития на всех уровнях – от международного до местного [6, с. 11].

Одной из самых проблемных областей в Республике Беларусь является Гомельская, так как основной удар после аварии на Чернобыльской АЭС пришелся именно на нее. Последствия чернобыльской катастрофы для Республики Беларусь оказались столь масштабными, что их успешное преодоление было возможно только при условии системного подхода. Основным административно-финансовым инструментом для претворения в жизнь государственной политики в отношении пострадавшего населения и территорий являются государственные программы по преодолению последствий чернобыльской катастрофы. Для решения чернобыльской проблемы в Республике Беларусь было реализовано пять государственных программ, три союзные чернобыльские программы Республики Беларусь и Российской Федерации, а также множество международных программ и проектов [7]. С 2011 года началась реализация пятой по счету Госпрограммы, которая утверждена постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 31 декабря 2010 года № 1922. В её реализации только на территории Гомельской области участвуют порядка 15 организаций коммунальной и республиканской подчиненности и все райисполкомы.

В целом, несмотря на ограниченность средств, используя государственные программы как механизм перехода к устойчивому развитию региона, удалось решить ряд крупных задач в области создания нормативно-правовой базы, повышения уровня медицинской и социальной защиты всех категорий пострадавшего населения, улучшения условий его жизнедеятельности, создания надежной системы радиационного контроля и мониторинга природной среды, обеспечения допустимого уровня загрязнения сельскохозяйственной и лесной продукции, производимой на загрязненных землях, предотвращения переноса радионуклидов на чистые территории. Тем не менее, ни одна из вышеупомянутых проблем не решена полностью из-за недостатка средств, знаний, организованности, а некоторые (заболеваемость, бедность, безработица населения) обострились [2, с. 40].

При формировании концепции государственных чернобыльских программ назрела необходимость перехода в государственной политике от реабилитации к возрождению и динамичному развитию дестабилизированных регионов. На решение данной цели направлена реализация Государственной программы по преодолению последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС на

2011–2015 гг. и на период до 2020 года. С 2011 года наша страна по существу перешла к новому этапу в решении чернобыльских проблем.

Стратегическими целями государственной программы являются:

1) дальнейшее снижение риска неблагоприятных последствий для здоровья граждан, пострадавших от катастрофы на Чернобыльской АЭС;

2) содействие переходу от реабилитации территорий к их устойчивому социально-экономическому развитию при безусловном обеспечении требований радиационной безопасности.

Программой определены и конкретные задачи в областях социальной и медицинской защиты населения, радиационной защиты, научного и информационного обеспечения, социально-экономического развития пострадавших регионов. В числе приоритетов остаются специализация и оздоровление населения, бесплатное питание для детей в школах, контрмеры в сельском и лесном хозяйстве, радиационный контроль и мониторинг.

Общий объем, планируемых к поступлению субвенций в Гомельскую область в рамках Государственной программы на 2011–2015 гг., составляет 3,6 трлн. руб., в том числе 1,2 трлн. руб. на выплату льгот и обеспечение бесплатного питания школьников и 2,4 трлн. рублей на социально-экономическое развитие пострадавших регионов, а также радиационную защиту и адресное применение защитных мер. Одним из новых ее направлений являются специальные проекты по развитию дестабилизированных регионов. Они учитывают конкретные проблемы на местах и призваны раскрыть и развить социально-экономический потенциал чернобыльских территорий. Для их реализации необходимо создать новые и модернизировать уже существующие производства, внедрить самые современные технологии. В пострадавших районах Гомельской области планируется реализовать 49 разноплановых спецпроектов.

В предстоящей пятилетке с учетом приоритетной направленности новой Госпрограммы в содействии социально-экономическому развитию пострадавших регионов предстоит:

– реализовать специальные инновационные проекты, направленные на развитие пострадавших регионов;

– продолжить защитные мероприятия в агропромышленном комплексе;

– завершить работы по газификации населенных пунктов;

– снять вопросы по обеспечению населения качественной питьевой водой;

– обеспечить служебным жильем специалистов;

– завершить работы по сносу и захоронению пустующих строений;

– провести комплекс мероприятий по благоустройству населенных пунктов и строительству дорог, а также решать другие не менее значимые задачи.

Таким образом, все вышеизложенное позволяет сделать вывод о существенных различиях в обеспечении устойчивого развития регионов Республики Беларусь и об объективной необходимости обоснованной региональной политики государства, нацеленной на помощь в решении тех региональных проблем, которые имеют общереспубликанскую значимость, могут повлиять на устойчивое развитие нашей страны в целом и не могут быть решены усилиями самих регионов. Важность выработки и реализации оптимальной региональной политики государства на современном этапе подчеркнута в Национальной стратегии устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь до 2020 г., в которой, наряду с разделом «Программы устойчивого развития регионов», есть раздел «Развитие проблемных регионов. Преодоление последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС» [1; 2, с. 43].

Литература:

1. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 г./Национальная комиссия по устойчивому развитию Респ. Беларусь; Редколлегия: Я.М. Александрович и др. – Мн.: Юнипак. – 200 с.
2. Козловская Л.В. Социально-экономическая география Беларуси: Курс лекций: В 3 ч. Ч.3: Экономико-географическое районирование и характеристика регионов Беларуси. – Мн.: БГУ, 2004. – 100 с.
3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.
4. Solow, R.M. An almost practical step toward sustainability // Resources Policy. – 1993. – № 19. – С. 162-172.
5. Селицкий В.С. Об устойчивом развитии эколого-дестабилизированных территорий // Белорусский экономический журнал. – 2002. – № 2. – С. 4-11.
6. Местная повестка-21 как инструмент устойчивого развития территорий / Программа развития ООН в Республике Беларусь, Европейский Союз; [составитель, автор вступительной статьи О.В. Сивограков]. – Минск: Альтиора – Живые краски, 2009. – 127 с.
7. Падольская А.А. Праграмы рэгіянальнага развіцця дэстабілізацыйных раёнаў Беларусі, Расіі, Украіны // Весці БДПУ. – Серыя 2. – № 1. – 2012. – С. 93-97.

Научный руководитель:

доктор экономических наук, профессор Давыденко Леонид Николаевич.

Дарья Ракитина
(Магнитогорск, Россия)

ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Конкурентоспособность – это понятие, характеризующее предприятие, товар по результатам его деятельности, совокупность факторов, которыми нужно и можно управлять для повышения эффективности работы, получения максимальной прибыли и расширения рынка сбыта продукции путем выработки механизма развития предприятия через управление конкурентоспособностью.

Для раскрытия сущности повышения конкурентоспособности предприятия показатели, характеризующие различные стороны этого процесса, должны быть сведены в систему. Каждый показатель системы характеризует влияние на рассматриваемый процесс какого-либо фактора или группы факторов. Соответственно дополняющие друг друга показатели должны строиться с учетом комплекса факторов, обуславливающих конкурентоспособность предприятия.

Система факторов повышения конкурентоспособности предприятия включает технико-технологические факторы, организационно-управленческие, финансово-экономические, социально-психологические, географические, экологические, эргономические, отраслевые, рыночные.

Для повышения конкурентоспособности предприятия первая группа факторов является во многом определяющей, поскольку состояние и качество средств и предметов труда, способ их использования, уровень механизации и автоматизации производства, применяемых технологий напрямую влияют на операционную эффективность деятельности предприятия. Совершенствование этих факторов в результате использования научно-технических достижений и осуществления инновационных преобразований – основное условие повышения конкурентоспособности предприятия.

Организационно-управленческая подсистема факторов, предусматривающая использование и таких форм организации производства, как концентрация, специализация, комбинирование и кооперирование – также одно из важнейших условий повышения конкурентоспособности предприятия.

Это относится и к финансово-экономической подсистеме, поскольку от того, насколько предприятие ориентировано на достижение конечных результатов, эффективно использование сырья, материалов, живого труда, производственных мощностей, от интенсивности оборота его капитала, уровень его конкурентных возможностей зависит напрямую.

Весьма велико значение и природно-географической подсистемы. Относящиеся к ней факторы требуют от предприятия соответствующим образом выстраивать логистическую структуру, совершенствовать технологию переработки сырья, оптимизировать транспортные схемы перевозок, снижать энергоемкость производства, приближать нормативы социальной инфраструктуры к международным требованиям и т.д.

Отраслевая подсистема факторов характеризует внешние условия функционирования хозяйствующего субъекта, которые формируют возможные конкурентные преимущества предприятия и влияют на процесс повышения его конкурентоспособности. Эти условия определяются потребностью в отраслевом товаре и его эксклюзивностью, наличием доступа к качественному сырью и конкурентоспособностью поставщиков, общим уровнем отраслевой концентрации, специализации и кооперирования производства, качеством информационной и нормативно-методической базы управления в отрасли, степенью унификации, стандартизации и сертификации ее продукции, системой подготовки и повышения квалификации кадров, внедрением радикальных новшеств (патентованных товаров и технологий, современных информационных систем и т.п.), долей экспорта наукоемкой продукции и т.д. Перечисленные отраслевые факторы служат платформой деятельности хозяйствующих субъектов, в значительной мере предопределяя направления совершенствования техники, технологии, организации и управления производством на каждом предприятии.

Рыночная подсистема с учетом особенностей отраслевой подсистемы, в конечном счете, при правильном использовании соответствующих факторов делает предприятие действительно конкурентоспособным. Только за счет этих факторов можно обеспечить заинтересованность крупных инвесторов и финансовых посредников в его деятельности, воздействовать на процесс изменения предпочтений покупателей и клиентов, иметь отлаженную систему распределения производимой продукции, эффективную систему стимулирования ее сбыта и послепродажного обслуживания.

Для исследования конкурентоспособности предприятие выбирает показатели. К ним можно отнести качество товаров и услуг, уровень цен, ассортимент товаров и услуг, репутацию, кадры [1, с.109].

Существует несколько путей повышения конкурентоспособности предприятия [2, с.76]:

- рост объемов реализации продукта;
- улучшение качества выпускаемого продукта;
- уменьшение расходов;
- бенчмаркинг.

Одно из направлений повышения конкурентоспособности – рост объемов реализации продукта (услуг или работ). Следует учитывать, что повышение объемов реализации само по себе не принесет желаемых результатов, поскольку при этом не учитываются такие важные показатели, как величина расходов предприятия, его прибыль и т.д. При организации производственного процесса и планировании объемов в соответствии с данным методом необходимо решить ряд задач, одной из

важнейших из которых является определение объема реализации продукта, при котором будет обеспечена безубыточная производственная деятельность.

Еще одно направление – это улучшение качества выпускаемого продукта, что окажет влияние на: ускорение НТП, освоение новых рынков, увеличение экспорта, процветание. Решение проблемы качества продукта поднимет имидж предприятия у покупателей, станет залогом выхода на более крупные рынки, а также будет являться основой для получения максимальной прибыли.

Уменьшение расходов – это традиционный, старый и наиболее исследованный метод повышения конкурентных преимуществ. В данном случае в выигрышном положении будет находиться то предприятие, которое поведя определенный комплекс мер достигло меньших затрат, чем конкуренты. Однако в современных условиях удержать такое преимущество достаточно трудно, т.е. реализация этого метода требует четкой, скоординированной работы сотрудников по совершенствованию технологий производства, логистики и НИОКР, менеджмента персонала и организационной культуры. Предприятия, выбирающие путь усиления конкурентных затрат, постоянно анализируют затраты на всех стадиях проектирования, выпуска и реализации продукта. Важную роль здесь играют маркетологи, которые должны непрерывно заниматься мониторингом рынка, проводить функционально-стоимостной анализ, отслеживать новейшие технологии, а также расходы предприятий-конкурентов.

Еще один эффективный инструмент повышения конкурентоспособности предприятия – бенчмаркинг. Бенчмаркинг – это систематический, непрерывный поиск и изучение передового опыта конкурентов и игроков смежных отраслей, постоянное сравнение желаемых результатов и изменений бизнеса с разработанной эталонной моделью [3, с.344].

Конкурентоспособность – не показатель, уровень которого можно вычислить для себя и для конкурента, прежде всего – это философия работы в условиях рынка, ориентирующая на:

- а) понимание нужд потребителя и тенденций их развития;
- б) знание поведения и возможностей конкурентов;
- в) знание состояния и тенденций развития рынка;
- г) знание окружающей среды и ее тенденций;

д) умение создать такой товар и так довести его до потребителя, чтобы потребитель предпочел его товару конкурента.

Таким образом, при оценке конкурентоспособности организации считается целесообразным применять комплексный, нормативный и системный подходы.

Литература:

1. Сеницына О.Н. Исследование конкурентоспособности предприятия/ О.Н. Сеницына, М.Е. Пьянзина //Научный журнал «Экономика и политика». – 2013. – № 1. – С. 105-113.
2. Ефимова С.А. Маркетинговое планирование, или как с помощью плана добиться увеличения прибыли организации / С.А.Ефимова. – М.: Издательство «Альфа-Пресс», 2011. – 196 с.
3. Душкина М.Р. PR и продвижение в маркетинге: коммуникации и воздействие, технологии и психология: Учеб. пособие / М.Р. Душкина. – СПб.: Питер, 2010. – 560 с.

Научный руководитель:

Кандидат педагогических наук, профессор кафедры менеджмента и маркетинга
ФГБОУ ВПО «Магнитогорский государственный университет» Сеницына Оксана Николаевна.

Бахыт Рысбекова
(Караганда, Казахстан)

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЗНАЧИМЫЕ КАЧЕСТВА У БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ

В условиях инновационного развития экономики происходит коренное изменение образовательной парадигмы, ориентированной на развитие личности, ее жизненную и профессиональную самореализацию. В практике современного высшего учебного заведения все больше обозначаются аспекты, связанные именно с личностным развитием студента. В профессиональном обучении важнейшим является формирование личности будущего профессионала, суть которого сводиться к тому, чтобы не только предоставить студентам возможность получить профессиональные знания, умения и навыки, но и сформировать у будущего специалиста ряд профессионально значимых и социально необходимых личностных качеств. Среди них наиболее важными являются социальная и профессиональная адаптация и мобильность. Эти качества имеют особую значимость для современного менеджера профессионала, соответственно, они же определяют образовательную практику подготовки таких специалистов. Для того чтобы привести систему подготовки управленческих кадров в соответствие с потребностями современного общества и государства, существуют следующие предпосылки:

- растущий спрос на специалистов-менеджеров, владеющих иностранными языками, на рынке труда и занятости;
- переход учреждений профессионального образования на многоступенчатые, многоуровневые модели подготовки специалистов.

Проблема профессионального становления специалиста в настоящее время приобретает иной смысл, особую актуальность и не может рассматриваться вне развития личности, так как именно от успешности данного процесса во многом зависит качество подготовки специалиста, уровень сформированности у него профессионально значимых качеств.

В педагогических исследованиях по проблемам профессионального развития ставится задача создания оптимальных условий для формирования личностных и профессионально значимых качеств в соответствии с возможностями и интересами человека, а также требованиям общества.

Бесспорным фактором нашего времени является усложнение экономических, социальных и культурных процессов общества. Чтобы стать настоящим специалистом в любой области трудовой деятельности, необходимо знать неизмеримо больше, чем, допустим 40-50 лет назад. Студенту XXI века приходится осваивать все больший объем учебного материала. При этом речь идет не только о количественном росте знаний, но и о глубоких качественных перестройках в системе обучения. В связи с этим неизбежно меняется сам подход к высшему образованию. Теперь главное – не просто дать студенту определенный багаж знаний, а научить его учиться самому. Знания, полученные им в ВУЗе, – не вершина образованности, своеобразный трамплин для последующего непрерывного самообразования. В Послании Президента Казахстана говорится, что «в современных условиях, когда объем необходимых для человека знаний резко и быстро возрастает, уже невозможно делать главную ставку на усвоение определенной суммы фактов. Важно прививать умения самостоятельно пополнять свои знания, ориентироваться в стремительном потоке научной и политической информации».

На мой взгляд, чтобы проникнуть в глубь проблем, выявить характер и направление их развития, отделить существенные свойства того или иного явления от несущественных, необходим глубокий теоретический анализ, результатом которого является выделение соответствующих экономических категорий.

Я считаю, что очень важно прививать студентам умение самостоятельно пополнять свои знания, ориентироваться в стремительном потоке научной информации. Последнее возможно при условии овладения студентами методологической наукой. Точно так же, как важнейшим элементом в изучении преподаваемой дисциплины является ознакомление с методологией предмета, глубокое ее освоение. Преподавание должно не только знакомить студентов с содержанием предмета, но и формировать у них научный метод познания. Содержание предмета может быть глубоко усвоено лишь в том случае, если материал методологически осмысливается. Именно овладение методологией способствует выработке самостоятельных суждений, учит ориентироваться в богатстве окружающей действительности, видеть в ее развитии определенные закономерности, разбираться в основных направлениях экономической политики.

Не секрет, что менеджмент – сложная дисциплина, ее изучение требует известного напряжения, возможно большего, чем при изучении некоторых других предметов вузовского курса. При изучении многих курсов трудность усвоения заключается в наличии большого количества специальных терминов, специфичности языка изложения учебного материала.

Трудность изучения менеджмента не в обилии терминов, а в трудности усвоения ее подходов, методов и инструментов различных подходов.

Одно из первых требований – наличие у изучающих эту дисциплину определенного уровня знаний.

Второе важное требование к преподаванию менеджмента, вытекающее из необходимости освоения студентами экономической методологии – изучение правильного управления.

В этой связи проблемное преподавание в своеобразной форме воспроизводит исследовательский процесс, преподаватель ставит проблемы и решает их как бы вместе со студентами.

Исходной в этой системе обычно является учебная проблема.

Высшая степень реализации проблемного метода предполагает, что студент под руководством преподавателя в этой или иной форме сам формулирует и решает проблему. Это возможно во всех формах самостоятельной учебно-научной работы студентов: подготовке рефератов, написании курсовых и дипломных работ, работ выносимых на конференции и конкурсы.

Итак, анализ сущности проблемного обучения, учебной проблемы и проблемной ситуации позволяет сделать следующие выводы: проблемное обучение отличается от объяснительно-иллюстративного целью обучения, технологией подачи материала и способом приобретения знаний, видом мышления студентов, мотивом учения и итогом обучения.

Переход к проблемному обучению требует перестройки всех форм обучения: лекций, семинаров, зачетов, экзаменов, самостоятельной работы студентов. При этом первостепенное значение имеет совершенствование лекции как ведущего звена в учебном процессе, определяющей организационной формой обучения.

Специалисты считают, что проблемный характер чтения лекций должен включать в себе не только постановку и решение проблем, но и содержать ориентировочные основы последующей самостоятельной работы студентов. Практически это значит, что лектор формирует некоторые проблемы, но решать их обязаны студенты в процессе подготовки к семинару. Давая советы по изучению тем, лектор нацеливает студентов на необходимость вычисления проблем и путей их решения в рекомендуемой литературе.

При использовании проблемного обучения наглядность приобретает новую функцию – развития, активизации мыслительной деятельности студентов, поэтому необязательно, что бы наглядные пособия

всегда представляли собой иллюстрацию к освящаемому в лекции положению или содержали готовые ответы на поставленный вопрос. Следует использовать и такие наглядные пособия, в которых изображаются постановка вопроса, задачи, проблемы, предлагаемые лектором аудитории для самостоятельной работы над ними.

Литература:

1. Трофимова О.Н. Анализ представления студентов о профессиональных качествах менеджера. /О.Н.Трофимова// Образование и саморазвитие. – 2007 - №3 – С. 134-139
2. Трофимова О.Н. Личностное развитие как идентификация с профессией / О.Н. Трофимова// Научные исследования: информация, анализ, прогноз: кол.Монография под общ.ред. О.И. Кирикова–Воронеж: ВГПУ, 2007-13-С.187-192
3. Трофимова О.Н. Развитие личности как субъекта собственной жизнедеятельности путем противоречий / О.Н.Трофимова// Субъектность в личностном и профессиональном развитии человека: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Казань: Изд-во КСЮИ, 2004-С.134-135
4. Трофимова О.Н. Динамика развития личностных особенностей и профессиональных качеств менеджеров в системе высшего образования/ О.Н.Трофимова//Потенциал личности: комплексная проблема: Материалы VІVсероссийской конференции. – Тамбов: Изд-во ТГУ им.Г.Р. Державина, 2007.-С. 210-212
5. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030: Процветание, безопасность и улучшение благостояние всех казахстанцев: Послание Президента страны народу Казахстан. – Алматы: Білім, 1997
6. Ильин Е.Н. Искусство обучения. – М, 2000
7. Проблемы методологии педагогики и методики исследования / под ред. М.А. Данилова, Н.И. Болдырева. – М,1998

Эльвира Ситникова
(Курск, Россия)

ВИДЫ РИСКОВ НА РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ

Фондовый рынок Российской Федерации относится к категории развивающихся рынков, для которых характерна высокая доходность и более высокая степень риска. К основным свойствам, характеризующим российский рынок ценных бумаг, относятся:

- невысокое соотношение между объемами торгов и валовым внутренним продуктом;
- отсутствие целостной системы регулирования различных операций и событий, а также институциональная неопределенность;
- относительно высокий уровень инфляции в экономике, завышенные ставки по кредитам, зависимость курса национальной валюты от неэкономических факторов;
- отсутствие внутренних источников долгосрочного капитала, препятствующее появлению длинных позиций в крупных портфелях.

В настоящий момент самые большие объемы капиталов торгуются на Московской Бирже. По итогам 2012 г. Московская Биржа входит в 20 крупнейших фондовых площадок мира по совокупной капитализации торгуемых акций, а также в 10 крупнейших площадок по общим объемам торгов облигациями (в денежном выражении), а по итогам первого полугодия 2012 г. – по числу торгуемых срочных контрактов. По состоянию на 31 декабря 2012 г. на фондовом рынке Московской Биржи были допущены к торгам ценные бумаги 694 эмитента, в том числе бумаги крупнейших российских компаний по рыночной капитализации. [2]

Московская Биржа была образована в декабре 2011 г. в результате слияния двух основных российских биржевых групп: Группы ММВБ (Московская межбанковская валютная биржа), старейшей национальной биржи и ведущего российского оператора рынка ценных бумаг, валютного и денежного рынков и Группы РТС (Российская торговая система), крупнейшего оператора срочного рынка. Таким образом, на Московской Бирже участникам доступна современная и высокотехнологичная инфраструктура по торговле акциями, облигациями, валютой, инвестиционными паями, товарами (зерном, золотом, серебром), производными финансовыми инструментами, в том числе и внебиржевыми деривативами.

Доля рынков Московской Биржи в объеме торгов российскими активами представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 – Доля рынков Московской Биржи в объеме торгов российскими активами [5]

Деятельность на рынке ценных бумаг непосредственно связана с риском, т.к. любые решения, операции на рынке свидетельствуют, что его участник (инвестор, эмитент, посредник) берет на себя определенную величину рисков. В этой связи актуализируется задача систематизации основных видов рисков.

Риск – это стоимостное выражение вероятностного события ведущего к потерям. В экономике в целом и на рынке ценных бумаг постоянно возникают новые виды рисков. В связи с отсутствием универсальной классификации на рисунке 2 приведена сводная классификация рисков на фондовом рынке по различным критериям.

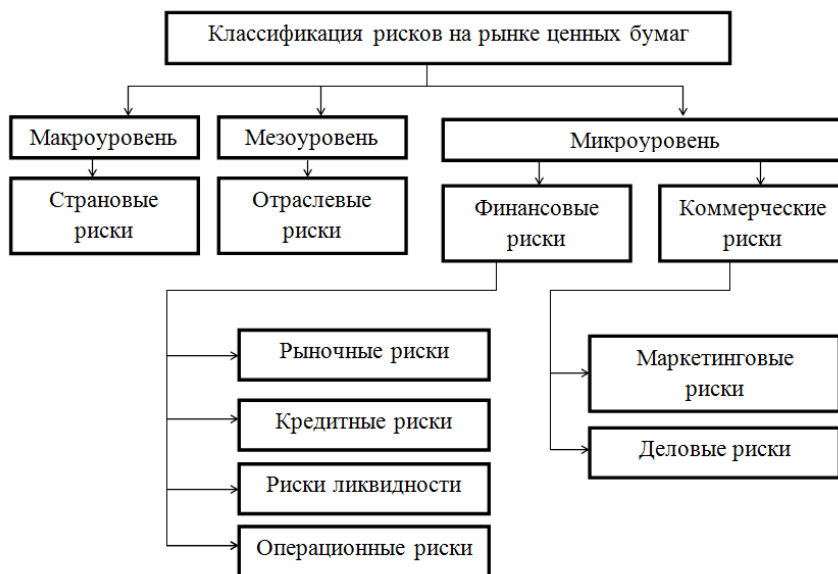

Рисунок 2 – Классификация рисков на рынке ценных бумаг

На макроуровне выделяют страновой риск, возникновение которого обусловлено воздействием социально-политических, экономических факторов, фискально-монетарной политикой государства.

Страновые риски – это риски вложения денежных средств в ценные бумаги стран с неустойчивым фондовым рынком. Уровень странового риска определяет инвестиционный климат. [4]

На мезоуровне проявляются риски, связанные с функционированием рынка ценных бумаг отрасли, с ее способностью функционировать и развиваться.

Отраслевой риск – риск, связанный со спецификой отдельных отраслей. С позиции этого вида риска все отрасли можно подразделить на подверженные циклическим колебаниям, на умирающие, стабильно работающие, быстро растущие. Отраслевые риски проявляются в изменениях инвестиционного качества и курсовой стоимости ценных бумаг и соответствующих потерях инвесторов в зависимости от принадлежности отрасли к тому или иному типу и правильности оценки этого фактора инвесторами. [3]

На микроуровне следует учитывать риски как отдельного оператора, так и риски фирмы – инвестиционной компании или брокерской конторы. Риски, связанные с отдельным оператором на рынке ценных бумаг, делятся на финансовые и коммерческие.

Финансовые риски – это возможность потерь, в результате неопределенности рынка, изменения действий контрагента или собственных ошибок. Финансовые риски включают в себя:

– рыночные риски – неопределенность стоимости активов в результате колебаний процентных ставок валют, цен акций и т.д.;

– кредитные риски – риски того, что выпустивший ценные бумаги окажется не в состоянии платить по ним, как и по другим кредитам, следовательно, предварительный анализ кредитоспособности эмитента существенно может снизить кредитный риск;

– операционные риски – приводящий к финансовым потерям риск ненадлежащего функционирования процедур совершения операций и управленческих систем кредитной организации, связанный с несовершенством системы внутреннего контроля, ошибками компьютерных систем, ошибками (мошенничеством) персонала, неадекватными процедурами деятельности персонала.

Коммерческие риски возникают в связи с отклонением от ожидаемых результатов деятельности предприятия и связаны с использованием потенциала фирмы. Коммерческие риски делятся на маркетинговые риски и деловые риски.

Маркетинговые риски предприятия – это риски, связанные с выбором стратегии поведения предприятия на рынке. Деловые риски определяются таким факторами, как эффективность управления, эффективность производственной и инвестиционной деятельности. [4]

Необходимо рассмотреть систематический и несистематический риск. Систематический риск – это риск кризиса финансового рынка в целом. Этот вид риска является недиверсифицируемым. Анализ систематического риска сводится к оценке того, стоит ли вообще иметь дело с портфелем ценных бумаг. Несистематический риск связан с конкретным финансовым инструментом, данный вид риска может быть систематизирован за счет диверсификации и оптимизации структуры самого портфеля. [3] Таким образом, систематический риск – это риск изменения цены бумаги при изменении поведения рынка в целом, а несистематический риск – риск неблагоприятного изменения цены бумаги при неизменном поведении рынка.

За последние годы обнаружили определенные тенденции развития российского рынка ценных бумаг: привлекаются новые участники; стабилизация рынка ценных бумаг; информатизация рынка ценных бумаг; интернационализация рынка.

Таким образом, работа на рынке ценных бумаг связан с рисками. Избежать рисков невозможно, но можно снизить их уровень и предусмотреть необходимые действия для смягчения их последствий. Для этого следует изучать природу возникновения рисков, выявлять отдельные их виды и степень их влияния на рейтинг ценных бумаг так как чем ниже рейтинг ценной бумаги.

Литература:

1. Бабуров Д.В., Грищаев С.А. Управление рисками на Российском фондовом рынке: проблемы и перспективы / Д.В. Бабуров, С.А. Грищаев // Наука и экономика. – 2010. – №1(1). – С.52-56
2. Бодрова К.В. Оценка и анализ рисков на рынке ценных бумаг / К.В. Бодрова // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2013. – №9(57). – С. 26-41
3. Мезенцева Е.А. Риски банковский операций с ценными бумагами / Е.А. Мезенцева // Актуальные проблемы гуманитарных естественных наук. – 2013. – №7-1. – С. 199-204
4. Ткаченко М.Г. Виды рисков и их влияние на рейтинг ценных бумаг / М.Г. Ткаченко // Амурский научный вестник. – 2009. – №2. – С. 306-313
5. Электронный ресурс / режим доступа: <http://moex.com/>

**Володимир Троян, Олександр Ткаченко
(Біла Церква, Україна)**

ПРОЦЕС СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Стратегічне планування як надзвичайно важлива складова стратегічного управління також посіло чільне місце у вітчизняному менеджменті. Але, незважаючи на визнану науковцями і керівниками безперечно важливість його впливу на ефективність діяльності господарюючого суб'єкта, воно, на жаль, у багатьох випадках не виконується належним чином, що в результаті призводить до зниження зазначеної ефективності і погіршення загальної конкурентної позиції підприємства на ринку.

Спираючись на здійснений аналіз наукових праць вітчизняних і зарубіжних науковців, можна стверджувати, що на сьогодні існує значна кількість різноманітних та доволі суперечливих підходів і поглядів стосовно здійснення процесу стратегічного планування на підприємствах, що в цілому визначає необхідність у проведенні нового етапу дослідження в даному напрямі.

В існуючій ринковій ситуації, враховуючи значну конкуренцію, вітчизняним підприємствам неможливо ефективно функціонувати без здійснення належного стратегічного планування.

Процес стратегічного планування є важливою функцією (складовою) загального стратегічного управління підприємством. В узагальненому вигляді стратегічне планування можна визначити як набір рішень і дій, які пов'язані з розробкою обґрунтованих взаємопов'язаних стратегій та ефективних методів їх реалізації, що в цілому має призвести до досягнення підприємством його місії.

Необхідно зазначити, що численні школи та підходи, які виникли за останні 40 років, запропонували найрізноманітніші визначення та моделі стратегічного процесу [3]. Як зазначає І.Б. Гурков [2] наявність стратегічного процесу на комерційному підприємстві характеризується трьома спільними ознаками, відносно яких спостерігається консенсус у науковому середовищі – стратегічні цілі, стратегія рефлексія, стратегічні дії.

Сучасне стратегічне планування передбачає розробку стратегічного ланцюга, який є сукупністю взаємопов'язаних елементів.

Слід зауважити, що до стратегічного планування прийнято застосовувати системний підхід, який полягає у розгляді виробничих, управлінських і підприємницьких проблем господарюючого суб'єкта не відокремлено, а в комплексній єдності. Загалом, у процесі планування маю вирішуватися такі важливі завдання, як пристосування підприємства до змін, які відбулися в зовнішньому середі вищі; внутрішній розподіл ресурсів і координація; організація передбачення змін тощо. При цьому високоефективний процес стратегічного планування має базуватися на так принципах:

1. принцип повноти, який передбачає охоплення плануванням усіх напрямів діяльності господарюючого суб'єкта;

2. принцип точності, який полягає в необхідності здійснення в процесі планування максимізації точності і достовірності всіх параметрів, що розглядаються;

3. принцип безперервності, що полягає в безперервності здійснення планування на підприємстві;

4. принцип економічності, за яким ефект від реалізації запланованих дій має перевищувати загальну суму витрат на планування;

5. принцип масовості, який передбачає залучення керівництвом до процесу планування підлеглих з різних функціональних відділів.

Ураховуючи сучасні умови ведення бізнесу, О.А. Добровенко [3] виділяє такі етапи процесу стратегічного планування: 1. вироблення стратегії, 2. стратегічний аналіз, 3. стратегічне програмування, 4. стратегічний контроль, 5. коригування стратегії [3]. Але, на нашу думку, враховуючи той факт, що базою для розробки стратегії підприємства є аналіз його зовнішнього і внутрішнього середовища, доречніше було б поставити етап «стратегічний аналіз» перед етапом «вироблення стратегії». Також етапу «вироблення стратегії» доцільно надати назву «встановлення цілей і розробка стратегії», що, на нашу думку, розкриє поетапність стратегічного планування більш чітко. Тоді етапи процесу стратегічного планування набудуть наступної послідовності: стратегічний аналіз; встановлення цілей і розробка стратегії; стратегічне програмування; стратегічний контроль; коригування стратегії.

Під стратегічним аналізом підприємства слід розуміти науковий метод пізнання характеру впливу факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, а також передового досвіду підприємств-аналогів на економічне становище підприємства в перспективі. Автор також зазначає, що переважна більшість вчених єдині у визначенні мети та об'єкта стратегічного аналізу. Так, під метою стратегічного аналізу розуміють змістовний і формальний опис об'єктів дослідження, виявлення тенденцій, особливостей, можливих напрямків розвитку підприємства. Предметом стратегічного аналізу є концептуальні напрями функціонування і розвитку підприємства, його організаційні, економічні та інформаційні ресурси та можливості, які розглядаються з погляду нарощування стратегічного потенціалу підприємства та зміцнення його позицій у довгостроковій перспективі.

Можна погодитися з думкою деяких науковців, які зазначають, що певні зміни прийнятої методики аналізу середовища дозволили б покращити вітчизняний менеджмент. Зокрема, такими заходами може стати здійснення SWOT-аналізу за контрольним переліком ефектів впливу факторів та введення в таблицю SWOT-аналізу індикаторів зміни кожного з цих факторів. При цьому керівники підприємств матимуть такі можливості:

- по-перше, проявити не лише власний досвід, а й протестувати повноту відомостей про ринок;
- по-друге, використати контрольний перелік факторів як концентрат досвіду провідних світових експертів, звзунти коло пошуку ключових факторів;
- по-третє, за допомогою індикаторів спостерігати за ключовими змінами на ринку, тобто створити систему швидкого попередження ризиків і можливостей

Розробка стратегії – це процес створення стратегії розвитку підприємства, яка відповідає його місії і стратегічним цілям. Розробкою стратегії в переважній більшості займається вище керівництво підприємства, враховуючи при цьому баланс між плануванням і випадковістю, а також методи управління випадковими подіями.

Однією з ознак ефективності стратегії є її раціональність. Для цього її необхідно структурувати і подати у вигляді детального плану з періодами, проміжними показниками досягнення завдань на-період і відповідальними особами. Залежно від обраного об'єкта стратегічного планування розрізняють: корпоративну стратегію, бізнес-стратегію, функціональну стратегію.

Література:

- 1 Балог А.Г. Упорядочивание процесса разработки стратегии предприятия / А.Г. Балог // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – №6, Т. 3 [164]. – С. 89-93.
- 2 Гурков И.Б. Интегрированная метрика стратегического процесса – попытка творческого синтеза и эмпирической апробации / И.Б. Гурков // Российский журнал менеджмента. – 2007. – №2. – С. 3-28.
- 3 Добровенко О.А. Еволюція поняття стратегічного планування / О.А. Добровенко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – №8(123). – С. 29-32.

- 4 Романов О.О. Аналіз впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на ефективність маркетингу / О.О. Романов // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – №6, Т. 3 [154]. – С. 114-119.

Володимир Троян
(Біла Церква, Україна)

ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЯК ОСНОВА АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Інноваційний розвиток та технічне забезпечення аграрного виробництва набуло досить актуального значення у період формування ринкових відносин у сільському господарстві.

Необхідність активізації інноваційної діяльності зумовлена сучасними вимогами щодо економії всіх видів ресурсів, впровадження альтернативних джерел енергії та дотримання умов збалансованого природокористування в аграрному виробництві. В умовах обмеженості інвестиційних ресурсів необхідно визначити першочергові заходи для активізації інноваційної діяльності в аграрному секторі.

Головним стратегічним завданням державної політики у сфері аграрної економіки є формування конкурентоспроможного аграрного виробництва, яке здатне забезпечити продовольчу безпеку держави, глибину переробки сировинних матеріалів та нарощування експорту окремих видів сільськогосподарської продукції. Фундаментальною основою підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції є державна підтримка наукових досліджень, впровадження ресурсозберігаючих та екологічно чистих „зелених” інноваційних технологій. Техніко-технологічне оновлення повинно охопити усі ланки агропромислового комплексу – сільське господарство, агропереробку та сільськогосподарське машинобудування [1, с. 3-9; 2, с.132].

Вивчення та узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду у сфері інноваційного розвитку аграрного виробництва дає змогу вибудувати стратегію інноваційної діяльності. Однією із форм інноваційної діяльності виступає інноваційне підприємництво, що є новою формою інтеграції науки та виробництва. Інноваційне підприємництво робить перші кроки в аграрній сфері [3, с. 26-30].

На даному етапі ще недостатньо розвинуто інноваційне підприємництво, яке повинно об'єднати підприємців та науковців спільною метою – створення інноваційного продукту. Інноваційна діяльність охоплює наукові, управлінські, виробничі, технологічні, маркетингові та інші фактори, які знаходяться у функціональному взаємозв'язку і створюють інноваційний продукт. Але реалізація інноваційних рішень стримується, на наш погляд, через такі причини:

По-перше, ще недостатньо сформована психологія інноваційного підприємництва, як необхідної умови підприємницької діяльності. Значна частина аграріїв сподіваються отримувати доходи, застосовуючи традиційні агротехнології.

По-друге, інноваційне підприємництво характерне невизначеністю майбутніх результатів та значними ризиками, що негативно впливає на залучення інвестиційних ресурсів.

По-третє, відсутня правова регламентація інноваційного підприємництва та трансферу технологій, який охоплює весь життєвий цикл від визначення напряму науково-технічної розробки до реалізації готової технології кінцевим споживачам, включаючи етапи просування продукту на інноваційний ринок, пошуку контрагентів і інше.

По-четверте, відсутність системної державної політики щодо підтримки інноваційного підприємництва та зацікавленості підприємців впровадження інноваційних рішень, адже з економічної точки зору найбільш вагомими залишаються показники прибутковості та інноваційної діяльності. У країнах ЄС рівень інноваційної діяльності враховується на усіх етапах розвитку підприємства та є визначальним для подальшого розвитку. Тому кожне підприємство формує свою стратегію розвитку з врахуванням наукових досліджень та прогнозів.

По-п'яте, відсутність координації та недостатня співпраця науково-дослідних установ з підприємницькими структурами.

По-шосте, недостатнє інформаційне забезпечення з питань інноваційної діяльності усіх структурних елементів інноваційного процесу.

Для вивчення стану інноваційної діяльності вперше в Україні Інститут економіки та прогнозування НАН України спільно із Державною службою статистики України провели обстеження 58 сільськогосподарських підприємств за 2009-2011 роки. Підприємства вибрані на основі офіційної інформації з площею сільгоспугідь від 10 га до 57 тис. га з достатнім рівнем прибутковості. За результатами обстеження встановлено загальні закономірності агроінноваційної діяльності, а саме: рівень інноваційної активності у рослинництві – 57%, тваринництві –30%; переважне впровадження іноземних розробок; переважання власних джерел інвестування; різноспрямованість інновацій за видами (ресурсні інновації – 88%, технології 77%, навчання кадрів); впровадження інновацій в охорону довкілля – понад 50%. У рослинницьких підприємствах переважно впроваджують такі інноваційні технології, як No-till, Mini – till, точне й органічне землеробство, GPS-моніторинг, точний висів, крапельне зрошення, чизельний обробіток ґрунту, фенний спосіб обприскування рослин [4].

Розглядаючи питання інноваційно-інвестиційного розвитку, не можна спрощено підходити до комерціалізації нововведень. Не можна спрощувати підходи до інтеграції НР, НДР та ДКР з потребами агропромислових підприємств тому, що завдання, етапи та стадії наукових досліджень не ідентифікуються (не

співпадають з мотивами та світосприйняттям) з потребами виробництва. Спроби реформувати науку на ринкових засадах дещо порушили постулати наукової та науково-технічної діяльності. Тому концепція інтеграції галузевої науки спрямована на створення ефективної наукоємкої аграрної сфери, спроможної забезпечити функціонування та розвиток конкурентоспроможного агропромислового комплексу [5, с. 3-22; 6; 7; 8].

Враховуючи те, що населення планети зростає більш швидкими темпами (1,4% в рік) ніж виробництво продуктів харчування (0,9% в рік) необхідно спрогнозувати обсяги виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції. Тому тенденції постійного збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва із застосуванням інноваційних технологій будуть зберігатися і в перспективі та будуть розвиватися на основі моніторингу попиту на сільськогосподарську продукцію. Попит на сільськогосподарську сировину і продукти харчування на вітчизняному ринку та у світі постійно зростає. За прогнозами науковців, така тенденція у світі збережеться на найближчі 50 років [6, с. 118-124; 9].

Сталий розвиток аграрного виробництва можливий на основі впровадження прогресивних форм та методів інженерно-технічного забезпечення. Тому сучасну систему інженерно-технічного забезпечення слід розглядати як частину системи інноваційної діяльності [10; 11, с. 118-129].

Найбільш стійкий розвиток аграрного виробництва, конкурентоспроможність продукції на вітчизняному і світовому ринках можна досягнути на основі інноваційних технологій та рішень, а саме:

- впровадження наукових досягнень, технічне й технологічне переоснащення аграрного виробництва та перехід ресурсозберігаючі технології;
- прискорення трансферу технологій сортів рослин, агротехнологій органічного точного землеробства, системи машин, альтернативних видів енергії;
- забезпечення населення продуктами харчування відповідно до норм харчування та нарощування виробництва екологічно чистої продукції, отриманої за інноваційними технологіями;
- оптимізація співвідношення обсягів експорту та імпорту сільськогосподарської продукції з акцентом на експорт продукції з достатньою глибиною її переробки та обґрунтований імпорт;
- вдосконалення методів мотивації працівників на розробку, впровадження та виробництво інноваційної продукції;
- вдосконалення механізмів управління науково-виробничими (кластерними) об'єднаннями з інноваційними технологіями та інвестиційним забезпеченням інновацій, об'єднання зусиль науково-дослідних, підприємницьких і виробничих структур на випуск інноваційної продукції;
- формування інвестиційних ресурсів для забезпечення та стимулювання інноваційного розвитку аграрно-продовольчого комплексу з відповідними інституційними структурами та кваліфікованими працівниками. Необхідно створити систему механізмів, що будуть сприяти інноваційному розвитку з мінімальним впливом інституційних чинників;
- розгляд інновацій та інвестиційної діяльності у тісному взаємозв'язку. Наявність інвестиційних ресурсів створюють об'єктивні умови для генерації та впровадження інновацій в основні засоби виробництва, агротехнології, управлінську сферу та людський капітал;
- підвищення ефективності використання земельних, трудових, матеріальних та фінансових ресурсів шляхом створення спільних виробництв з іноземним капіталом та інтеграційним об'єднанням товаровиробників у науково-виробничо-комерційні структури;
- покращення якості підготовки фахівців із землеустрою, аграрного виробництва, інженерно-технічного забезпечення, інноваційної та комерційної діяльності, що є необхідною умовою
- технічне переоснащення галузі, насамперед сільськогосподарських машин, які повинні відповідати агротехнічним вимогам, потребам споживачів та останнім досягненням науки і техніки.

Враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що у зв'язку з недостатньою державною підтримкою інноваційної діяльності аграрних підприємств та відсутністю сприятливої кредитно-фінансової системи, власні кошти підприємств, амортизаційні відрахування та кошти від продажу застарілого обладнання залишаються основними джерелами інвестування. В умовах обмеженості інвестиційних ресурсів необхідно інтегрувати всіх учасників ринку інноваційних ідей, розробок, товарів та послуг (науковців, винахідників, економістів, менеджерів, аграріїв) в один організаційно-економічний механізм з відповідною правовою базою, яку необхідно створити у найближчий час.

Таким чином, для розв'язання завдань інноваційного розвитку аграрного виробництва необхідно створити систему інформаційно-консультаційних послуг для ознайомлення з сучасними розробками конкурентоспроможної наукової продукції та послуг, а також створити психологічні умови сприйняття агроформуваннями наукових досягнень.

Література:

1. Дем'яненко М.Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва. / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іванина // Економіка АПК. – К.: – 2009. – № 9. – С. 3-9.
2. Білоусько Я.К. Тенденції і перспективи техніко-технологічного переоснащення сільського господарства / Я.К. Білоусько, В.Л. Товстопят // Агроінком. – К.: – 2011. – № 7-9. – С. 132.
3. Інноваційні процеси в аграрному секторі економіки / П.А. Лайко, М.М.Кулаєць, М.Ф. Бабієнко та ін. // Економіка АПК. – К.: – 2009. – № 9. – С.26-30.
4. Шубравська О.В. Розвиток агроінноваційної діяльності в Україні / О.В. Шубравська, К.О. Прокопенко // Економіка АПК. – К.: – 2013. – № 4. – С. 77-81.

5. Присяжнюк М.В. Концептуальні засади інноваційно-інвестиційного розвитку Національної академії аграрних наук України / М.В. Присяжнюк, В.Ф. Петриченко В.Ф. Володін // Економіка АПК. – К.: – 2013. – № 4. – С. 3-22.
6. Шпак А.П. Стратегія перспективного розвитку агропромислового виробництва Беларуси / А.П. Шпак // Економіка АПК. – К.: – 2013. – № 1. – С. 118-124. ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА 9'2013[47] Науково-виробничий журнал
7. Гончаров В.Д. Развитие инновационных процессов в агропромышленном комплексе России: моногр. / В.Д. Гончаров, С.В. Котеев, Н.Г. Рамазанов. – М.: Изд-во РГАУ-МСХА, 2012. – 196 с.
8. Музика П.М. Інноваційне підприємництво в аграрному виробництві України: моногр. / П.М. Музика. – Львів: ПГ1 «Кварт», 2005. – 306 с.
9. Россоха В.В. Формування інноваційно-інвестиційної політики в аграрній сфері економіки: моногр. / В.В. Россоха, О.М. Гусак. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 240 с.
10. Шпикуляк О.Г. Інноваційна діяльність як процес створення інновацій / О.Г. Шпикуляк, Л.М. Білосор, С.М. Удовиченко // Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / [П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с.
11. Шубравська О.В. Розвиток сільського господарства України в умовах дії інноваційних чинників / О.В. Шубравська, К.О. Прокопенко // Економіка та прогнозування. – К.: – 2011. – № 2. – С. 118-129.

Володимир Троян
(Біла Церква, Україна)

ОСВІТА УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМА «ВІДТОКУ МІЗКІВ»

Проблематика міграції висококваліфікованих фахівців, або, так званої інтелектуальної міграції властива багатьом країнам. Держави, які продукують кваліфікованих спеціалістів і не забезпечують їх працевлаштування, стають країнами – донорами. Хоча, в таких країнах як Японія, Німеччина і деяких інших, має місце перевиробництво економічно – активного і освіченого населення.

Антикризовий менеджмент багатьох країн світу користується послугами вітчизняних математиків, програмістів, медичних працівників, біологів (генна інженерія і біотехнології). Відмічаючи при цьому суттєву різницю у підготовці фахового спеціаліста пострадянського простору. Керівниками наукових установ закордонних закладів цінується здатність наших науковців бачити проблему в комплексі, на противагу вузькоспеціалізованим фахівцям європейської і американської школи.

Потужність діаспори наших співвітчизників зростає. Причиною «відтоку мізків» з нашої держави стають не кризові процеси в науковій спільноті, а у суспільстві загалом: криза соціальних, культурних, економічних і останнім часом політичних відносин.[1] Маємо на увазі кризу політичної влади, наслідком якої є зневіра населення у можливість подальшої демократизації і прогрес ринкових реформ, політична нестабільність, порушення прав людини, загострення міжнаціональних відносин і багато іншого.

За даними Державного комітету статистики, у період 1991 – 2013р з країни виїхало близько 1500 кандидатів наук і 46 докторів наук. Хоча, 70% вчених, за покращення фінансової ситуації в державі мають бажання повернутись в Україну. Цілком очевидно, що 0.7% ВВП України на розвиток науки є недостатнім. Піднявши цей показник до 2%, наш науковець зможе мати задовільний рівень матеріально – технічного забезпечення, оснащене робоче місце, гідний рівень заробітної плати. Європейський досвід свідчить, що 1 євро вкладений в науку приносить 5 євро прибутку[2]. Та на жаль, навіть створивши наукоємний продукт, що претендує на значний фінансовий зиск, ні вітчизняний бізнес, ні бюрократизована система патентування винаходів не проявляють зацікавленості до вітчизняного автора. Значну кількість винаходів, наші вчені патентують таки за кордоном, створюючи робочі місця і додаткову вартість в грошовому еквіваленті за межами держави. Тобто, навіть самореалізуватись нашому вченому, винахіднику – раціоналізатору є проблемним.

Це є свідченням відсутності внутрішнього споживача, масштабного внутрішнього ринку високих технологій. Причиною такої ситуації, на нашу думку, є зорієнтована на експорт економіка сировинних ресурсів нашої держави, активне проникнення на вітчизняний ринок імпортової високотехнологічної продукції і нездатність до створення, розвитку і промоції власного продукту, та відсутність бажання і стимулів приватного капіталу робити інвестиції у довгострокові, наукоємні проекти. Крім недостатньо сформованого внутрішнього ринку високих технологій, існує величезний світовий ринок науково – технологічної продукції [2]. Проте, шлях для наших розробників на високо конкурентний ринок також є проблемним. В першу чергу, проблемою створення державної підтримки просуванню української наукової продукції на світовий ринок розпочали займатись запізно. Відчутні кроки зроблено лише у 2013 році. Не менш важливими є соціальні та психологічні проблеми входження українського наукового співтовариства в новий світ управлінських і культурних відносин.

Варто відзначити, близько 20% вчених, що виїхали за кордон, працюють у якості наукових співробітників у межах тих наукових проектів, за якими вони спеціалізувались в Україні. В своїй більшості це найбільш кваліфіковані фахівці, вже відомі своїми працями за кордоном [1]. Решта ж залишають країну досить часто не для влаштування на роботу за фахом.

Економічний чинник міграції залишається почасти основним. Внаслідок кризових явищ в економіці єврозони і України значно погіршилася матеріальна база вітчизняної науки, більш того, в Україні катастрофічно бракує фінансування науки. Так, низький рівень оплати праці вчених, низька якість

життя у багатьох випадках є визначальними чинниками «відтоку мізків». Крім того, скорочується матеріально – технічне забезпечення дослідницького процесу, українські вчені не забезпечені сучасним науковим устаткуванням. Середній вік більшої частини засобів вимірювальної техніки становить 15 років і більше, тоді як в Японії і країнах ЄС такі прилади вважаються застарілими за віку 2 – 5 років [2]. Таким чином, на даний час відбувається процес зменшення параметрів науково – технічного потенціалу (чисельність зайнятих, витрат), погіршення їх якісних характеристик (вимивання найбільш працездатних співробітників, наукової молоді, соціально – психологічна деградація працівників, старіння матеріально – технічної бази, рейдерське захоплення академічних земельних ділянок і цілісних майнових комплексів).

Країни – акцептори, задовольняють інтелектуальну міграцію наступними чинниками: акумуляцією наукових знань і відповідним сприятливим середовищем, підвищенням кваліфікації і інтелектуального потенціалу вченого, можливістю професійної самореалізації, досягненням більшої конкурентоспроможності [1]. Також важливим чинником є кар'єрне зростання, а саме, заняття високих наукових і адміністративних посад, отримання наукових ступенів, як результат підвищення значущості наукових кадрів для організації за відсутності корупційної складової і політичної доцільності.

Процес «витоку мізків» в перспективі, очевидно, стане загрозливим для периферійних країн. На активацію таких процесів значний вплив має політична нестабільність і близькість індустріально розвинених країн. Тобто, країна з нестабільною економікою, вкладаючи близько 50 000 доларів США у підготовку випускника академії чи університету, втрачає їх при його міграції. Наслідком чого стає хронічний дефіцит кваліфікованих кадрів. Значно погіршиться ситуація у сфері науки і педагогіки, медицині і менеджменті [3]. Уповільняться процеси розвитку держави і як наслідок – зниження конкурентоспроможності.

Політика багатьох країн ґрунтується на принципі залучення іноземного інтелекту. Значна кількість університетів США і ЄС, що надають освітні послуги іноземним студентам, висувають певні вимоги, стосовно того, щоб після отримання певної кваліфікації, колишні студенти повинні на певний часовий період повернутись на Батьківщину.

Україна все ще залишається державою з вагомим науково – технічним потенціалом. Хоча ознаки руйнування інтелектуального потенціалу нації вже проглядаються (з країни виїжджає кожний 22-й дипломований спеціаліст). Інтелектуально сильною вважається країна, де 10% населення мають вищу освіту. Тому держава має створити належні умови для якісного навчання й наукових досліджень, аби зупинити відтік наукового потенціалу і сприяти поверненню еліти вітчизняної науки.

В Польщі, Словаччині, Угорщині і Чехії, урядами країн створюються навіть спеціалізовані гранти «Для тих хто повертається» [3].

Деякі аналітики вказують на те, що «відтік мізків» призводить і до позитивних наслідків. Так, частина інтелектуалів повертається на Батьківщину, залучивши при цьому передові знання, уміння і досвід. Цей процес назвали «циркуляцією інтелекту»; циклічні переміщення за кордон для навчання і подальшої роботи, а потім – повернення на Батьківщину і поліпшення професійної позиції за рахунок переваг, отриманих під час перебування за кордоном. Прихильники даної концепції вважають, що така форма міграції посилиться в майбутньому, особливо якщо економічні відмінності між країнами зменшуватимуться. Такі приклади вже не є рідкісними і для України, особливо серед творчої інтелігенції.

Враховуючи євроатлантичні прагнення нашої держави, слід скористатися досвідом країн ЄС, яка сприяла створенню науково – дослідних центрів для ефективного проведення науково – дослідних і конструкторських робіт для забезпечення конкурентоспроможності європейської наукової продукції на світових ринках. Фінансування в даних центрах здійснюється з бюджету Європейської Комісії за рахунок непрямих та узгоджених механізмів, при цьому ЄС виступає в ролі замовника, контролює виконання науково – дослідних робіт та є представником інтересів усього співтовариства. Одним із варіантів організації центрів досліджень та трансферу технологій в Україні є створення їх у межах програм схожого типу спільно з представниками української наукової діаспори з країн – членів ЄС. [1]

Також наші західні сусіди мають Європейську агенцію з координації наукових досліджень – спільна програма в галузі науково – дослідних робіт з метою вироблення передових напрямів науково – технологічного розвитку, які забезпечують зростання конкурентоспроможності країн – учасниць на світових ринках. Під егідою даної програми виконуються проекти у сфері інформатики, робототехніки, біотехнології, нових матеріалів, транспорту, охорони довкілля, дослідження морських ресурсів та інше. Нині Україна також є повноправним членом програми. Хоча участь українських науковців у проектах, що фінансуються даною програмою, дає змогу проводити дослідження світового рівня, проте в черговий раз постає питання фінансування. Оскільки програмою передбачається, що фінансування для кожного учасника проекту надається його урядом (переважно Міністерством, яке займається питаннями науки), кошти для українських учасників, хоча б частково, має віднаходити Міністерство освіти і науки України. До того ж, у багатьох програмах ЄС передбачається, що 10% витрат на виконання проекту відшкодовує сам учасник проекту. Саме тому під час розподілу бюджету на науково – дослідні роботи слід закладати статтю витрат на участь у європейських програмах, це дасть змогу при незначних фінансових витратах виходити на міжнародний науково – дослідний простір та за рахунок участі у спільних проектах ЄС зробити українську наукомістку продукцію конкурентоспроможною і науковці врешті облишать емігрантські настрої [1].

Ми, все ж таки схильні вважати що для фахівців із високим рівнем інтелекту причини міграції криються у протиріччях між рівнем розвитку особи, її потребами, можливостями і умовами їх задоволення. Серед спонукаючих причин міграції наукових кадрів виділяємо зовнішні по відношенню до

особи чинники і внутрішні – прагнення за допомогою еміграції до реалізації існуючих у неї потреб у розвитку.

Урядом України і Міністерством освіти і науки повинно бути сформовано політику в інтелектуальній сфері таким чином, щоб знання, кращі наукові школи, патентовані винаходи і наукоємні та високотехнологічні розробки українських науковців слугували, насамперед, розвитку науки і економіки України, а не іншим державам.

Література:

1. Майданік І. Інтелектуальна міграція в Україні у контексті міжнародної наукової співпраці/ І. Майданік // Україна: аспекти праці. – 2009. – №5. – 34 – 38.
2. Ніколаєвський В.М. Інтелектуальна міграція: причини, наслідки, виклики (Текст) /В.М. Ніколаєвський, В.В. Омельченко // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2006. – №723. – 140 – 147.
3. Интеллектуальная иммиграция и безопасность /Под ред. Г. Витковской и С. Панарина (Электронный ресурс). Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/56594.htm>.27.19.09.

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ**Gyulnar Mukanova
(Almaty, Kazakhstan)****CREATIVE TANDEM: ZATAEVICH AND SADVAKASOV**

History of Kazakhstan's independence created today. First conceptualized became possible to talk about the mutual influence between the government and ethnic identity. Noticeable progress in completing the historical science "white spots" and names are returned figures Alash first third of the twentieth century. In their cohort – our countryman, born in the village now Zharkyn of Akzhar area of North Kazakhstan region Smagul Sadvokasov (1900-1933 gg.).

His name in Soviet publications were treated as " enemy of the people ", but the opening of archives by the Decree of the President Nursultan Nazarbayev returned to society previously unknown data. Alternative media publish material that the reader can understand the role of self and views of individuals and parties.

North Kazakhstan will be interested to know that the group found a rare photo of Kazakh artists with famous collector of folklore musician AV Zataevich. It dates from 1927 and captured the Kazakh theater troupe on the road to Moscow, where he successfully passed ethnographic concert.

A curious fact: the picture image Smagul Sadvokasov and Zhumat Shanin was specifically erased, but the researchers were able to find the same picture, where they – in the center of the image. Both – the republic's leaders in the field of culture.

My quest in the department of rare books of the National Library (Almaty) crowned curious finding confirming familiarity Zataevich A. and S. Sadvokasov. In the notes to his collection» 1000 songs Kyrgyz people (tunes and melodies)," published in Orenburg in 1925, Zataevich bluntly pointed out that Smagul Sadvakasov (spelling of names is given as in the original) "... told me another version of the song " Kenesary march. " That is, despite the employment Smagul paid time and musical culture and possessed great knowledge in this area.

In this regard it should be noted that on the march from the collection Kenesary Zataevich mentioned only in Eltoka Dilmuhametova dissertation, which was successfully defended in Tashkent in 1946 (thesis' 's opponent was Kazakh historian E. Bekmakhanov). Name S. Sadvokasov as a source for obvious reasons of the thesis does not have. Fate decreed that protection revoked, the opponent was on a sentence of 25 years hard labor.

As well there was a meeting the maestro with S.Sadvokasov? It is known that respondents Zataevich met and Orenburg, the first capital of Kazakhstan, where he moved from Warsaw in 1920, and in Moscow. Smagul Sadvokasov worked in both cities as a member of the Central Executive Committee since 1921, Chairman of the State Planning Committee of the Kazakh autonomy (up to 1925).

During these years he – a prominent figure at the head of the youth movement (komsomol), the newspaper, meets with musicians and actors, teachers. He's in the midst of territorial demarcation of the republics of Central Asia in 1924-1925. Appointed Deputy Commissar of Education of Kazakhstan (1923 – 1924 gg.). In 1925 – 1927 years. S. Sadvokasov Commissariat headed the republic participated in the creation of the national theater and the first Kazakh university. Documented finding is confirmed by the text of his speech in Tashkent in 1926, at a meeting in honor of the first anniversary of Kazpedvuza where he mentions the collection Zataevich.

Zataevich book, in question, is unique because it does not sound just music steppe, set to music, but also the names of those whom subsequently made silent mode. But – manuscripts do not burn! Thanks to meticulous comments Zataevich, and he was working at Orenburg befriended prominent intellectuals: Bahytzhan Karataev, Ahmet Baitursynov, Alma Urzabayeva, Nazip Kulzhanova, Saken Seifullin, Nygmet Nurmakova, Ilyas Dzhansugurov, Alibi Dzhangildin Sarah AIAM, MUKHAMEDZHANOV Seralini, Beimbet Mailin Jusipbek Aimauytov, Temirbek Zhurgenev, Orazio Dzhandosova, Sabit Mukanov (then – student rabfak Orenburg) and others – may find the range of his respondents.

For example, in the book «1000 songs " tells in detail about kokchetavtse Ibra (Sandybaeve). About him Zataevich told Saken Seifullin reported that Ibra has 65 years, but recently he made in Petropavlovsk with a new song " Kaldyrgan." In the song, he bequeaths to his son, "the kingdom of songs." Listeners liked his other song «pouting " ("Life"). In collections Zataevich have information about other folk artists: Zhayau Musa Mukhit, Baluan Sholak, Birzhan sal, Kenen Azerbaev Kurmangazy and so on.

Zataevich at the end of the book thanked Kazakh friends, including – People's Commissariat of the republic and Alikhan Bukeykhanov, editor of the Kazakh department " Central Publishing Peoples of the USSR " in Moscow. At that time, in his words, was published Bukeykhanov made an excellent translation of " Hadji Murad " Tolstoy.

Son – Bukeykhanov, Smagul Sadvokasov could see his Zataevich during contacts with the publishing and Bukeykhanov. Zataevich emphasizes that, once in Orenburg by the will of fate, he found a job here, and competent support of Kazakh intellectuals. Generally, responsiveness and openness, sincerity Kazakh respondents Zataevich was amazing, because he sang, he said, even ministers! (Meaning Baitursynov, Seyfullin, Sadvokasov).

Interest in the study showed Zataevich Russian intellectuals. In particular, the convergence of cultures Russian and Kazakh peoples contributed to Maxim Gorky. So, in the book 1931 Zataevich writes that enough of the piano summer of 1929 one of Gorky adaevskih kyuis, that " it (the thing) loved." Gorky role in the petition to save the Kazakh writers arrested in the 30s known.

Appendix A lists Zataevich made everyone who helped him write songs in Kazakhstan and Moscow (CU TE students – Communist University of the Toilers of the East). So, songs and kui of Akmola Province informed him: Baitasov Gabdulla, Ainabekov Salyk, Begishev Abdrahman, Dosov Abulhair, Sabit Mukanov, Zhylkaydarov Mukhtar, Naymanbaev Sabit, Seyfullin Sadvakas (Sacken).

The latter, in particular, played enough on the lute «Equestrian march Abylaj khan ", and played brilliantly "teris қақпа " or a particular manner: hitting the strings from the bottom up. This list is only indicative of one province: it consisted of prominent people. Inviting them to the maestro probably performed at the direction of A.Baitursynov and S.Sadvokasov who knew propagandists culture.

Smagul Sadvokasov different analytical thinking and the ability to make strategic decisions. So, in the archives of the President of Kazakhstan kept special folder of documents, for example, Stalin signed Coded Telegram Khodzhanov, Nurmakova, Sadvakasova, Kuletova (January 1925), where, in particular, said: "We insist on the immediate shifting the center of Kyrgyzstan (Kazakhstan. – G.M.) from Orenburg to Semipalatinsk or Akmechet (Perovsk), at the option of the Central Committee.

«The idea of moving the capital Smagul announced in December 1921, being then a member of the Central Executive Committee and delegate Kirrespubliki the 9th Congress of Soviets that sources confirm this archive. And his whole flurry of activity in age – 20s! Was given to him to live only 33 years.

Among other curiosities found us – published in Arabic script magazine "Kyzyl Kazakhstan» 20s, came out in Orenburg, later – in Kyzyl – Orda. Editor in 1924-1925. – S. Sadvokasov at first issue in 1924 in connection with the death of Lenin published poems S. Seifulin, Sabit Mukanov, Nazipa Kulzhanova articles and other members of the national intelligentsia. All they saw in the media tool in education well owned them.

Such is the history of productive co-creative tandem of these associates, who believed in the long-term demand and historical and cultural heritage. Time will put everything in place. Returned honest names and merits beautiful, inspired dreams of people who taught and eager to learn, for the benefit of the future. Our youth will be useful to know what were diverse interests of the older generation, to learn from fellow civic engagement, responsiveness and dedication.

Literature:

1. Russian version: March 10, 2013 / / Union of Journalists of the North Kazakhstan region. <http://namig.kz/news/tvorcheskij-tandem-zataevich-i-sadvakasov>
2. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4.
3. Садвокасов С. Краеведение в национальных районах // «Известия Центрального Бюро Краеведения». – 1928. – № 6, Москва. – С. 25-33.
4. Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. – А.: «Қазақ университеті», 2013; Смагул Садвокасов и Лев Толстой // 5-е Багизбаевские чтения «Литература и язык в поликультурном пространстве». – Алматы, 2013. – СС. 156-159.

Гульнар Байгожина, Эльмира Макулбаева
(Караганда, Казахстан)

ВЛИЯНИЕ УЙГУРСКОГО СЕПАРАТИЗМА НА РЕГИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Проблема уйгурского сепаратизма – это сложная и малоизученная проблема. Уйгурский сепаратизм является фактором нестабильности в КНР и угрожает территориальной целостности страны, а также национальной безопасности Центрально-азиатского региона.

На наш взгляд, активизации этнического сепаратизма в Китае и, в частности в Синьцзян-Уйгурском автономном районе (СУАР) послужил распад СССР и формирование новых независимых государств на этнической основе.

СУАР самый большой район по площади из всех пяти автономных округов Китая. Уйгуры Китая являются одним из самых древних народов, населяющих территорию нынешнего СУАР и проживающих крупными диаспорами в ряде стран Центральной Азии.

Если говорить об истории, уйгуры – это древнейший тюркский народ. Синьцзян – это уйгурская этническая территория, где уйгуры составляют большинство населения. Также в состав СУАР включены территории трех других народов – казахов, кыргызов и таджиков [1].

В 1949 году в год образования Китайской Народной Республики, перед «мирным» присоединением Синьцзяна, в Китае существовала Восточно-Туркестанская республика (ВТР). Для пресечения сепаратистских идей правительство Китая за основу своей национальной политики взяло принцип районной автономии. Национальные округа и уезды были созданы еще до декрета об образовании СУАР, официальной датой создания которого является 1 октября 1955 года [2].

Однако многие уйгуры не признают законности данного акта и поддерживают борьбу за независимость Восточного Туркестана. С самого начала становления СУАР наблюдались периоды

обострения отношений между ханьцами и представителями малых народностей. Необходимо отметить, что периоды обострения были связаны с изменениями проводимой национальной политики китайским правительством.

До 1958 года населявшим Синьцзян народностям предоставили возможность для строительства своего административного образования без вмешательства со стороны китайских властей. Началась кампания репрессий под лозунгами борьбы с «пантюркизмом», «панисламизмом», «ревизионизмом».

В эти годы наблюдался самый многочисленный исход политических беженцев в истории Восточного Туркестана. Десятки тысяч национальных кадров, интеллигенции, мусульманского духовенства и т.д. спасаясь от репрессий нашли себе убежища в бывшем СССР, Турции, Саудовской Аравии и других странах. Основная масса беженцев нашла убежища в Центрально-азиатском регионе: в Казахстане, Узбекистане и Кыргызстане.

С тех пор на территории Центральной Азии разместились базы и штабы Национального объединенного революционного фронта (ОНРФ).

После обретения независимости в 1991 году республиками Казахстаном, Узбекистаном и Кыргызстаном в Алматы прошел съезд уйгуров Центральной Азии. Из всех регионов проживания уйгурских диаспор прибыло 150 делегатов. Итогом данного съезда стало образование на базе ОНРФ Международного комитета «Восточный Туркестан». Данный комитет установил прочные связи с соотечественниками по всему миру. Главной целью комитета являлось привлечение внимания мировой общественности к положению в Восточном Туркестане. При помощи данного комитета были организованы десятки акций протеста против проводимой китайской политики в Восточном Туркестане.

В Декларации ОНРФ отмечено, что ОНРФ признает и поддерживает вооруженную борьбу уйгурского народа против китайских захватчиков и считает ее методом борьбы, способным привести к освобождению народа и созданию уйгурского независимого государства. Однако организация не отказывается и от цивилизованного решения проблемы.

Отношения Китая с центрально-азиатскими странами основываются на основе общепризнанных принципов международного права, а именно невмешательства во внутренние дела друг друга. Однако уйгурский сепаратизм затрагивает национальные интересы и угрожает национальной безопасности как Китая так и странам Центральной Азии.

В частности, в Республике Казахстан, где проживает самая большая диаспора уйгур, кроме ОНРФ Восточного Туркестана действуют и другие организации, такие как: Уйгурская организация свободы, а также Межреспубликанская ассоциация уйгуров. Основная угроза, которую представляют эти организации, – это то, что они могут привлечь на свою сторону ультранационалистические объединения.

Некоторые лидеры этих организаций отстаивают идею о создании уйгурской автономии на территории Казахстана. Еще в советское время секретарь ЦК КП(б) К.Ж. Шаяхметов в своей докладной записке «Об образовании в составе КазССР Уйгурской автономной области», товарищу Н.С. Патоличеву пишет: «ЦК КП(б)» вносит на рассмотрение и разрешение ЦК ВКП(б) вопрос об образовании в составе КазССР Уйгурской автономной области, с включением в нее Панфиловского и Октябрьского районов Талды-Курганской области и Чиликского, Энбекши-Казахского, Уйгурского, Нарынкольского и Кегенского районов Алма-атинской области» [3, с.109].

Что касается Кыргызстана, то уйгуры попытались зарегистрировать партию за освобождение Восточного Туркестана, однако Министерство юстиции отказался легализовать организацию, которая своей целью поставила «отделение территорий сопредельного государства». Кроме уйгурской организации «Единство», здесь действуют несколько самостоятельных и не связанных друг с другом уйгурских организаций. Можем говорить о том, что уйгурская диаспора в Кыргызстане раздроблена. Причина раздробленности уйгурского движения в конфликте интересов интеллигенции и уйгурских предпринимателей. Интеллигенция обвиняет бизнесменов в том, что их главной целью является получение максимальной прибыли, они боятся рисковать своим бизнесом, ради заведомо неперспективной политики. В итоге даже официальные руководители уйгурского общества «Единство» не имеют реального влияния на свою многочисленную диаспору.

В конце 90-х годов в Ошской области Кыргызстана были совершены теракты, повлекшие многочисленные жертвы. 12 марта 2001 года Ошский городской суд обвинил в этом граждан Китая уйгурской национальности. Предполагаемая цель данных терактов – это спровоцировать кыргызско-узбекские столкновения и создать зоны нестабильности в приграничных с Китаем районах.

Таким образом, можно говорить о том, что «уйгурский вопрос» угрожает национальной безопасности Республики Кыргызстан, но и является козырем кыргызов по территориальным вопросам в отношениях с КНР [4].

Что касается Узбекистана, то в настоящее время здесь функционирует Республиканский Уйгурский культурный центр (РУКЦ) и его филиалы, который не является самостоятельной общественной организацией. Мероприятия, проводимые РУКЦ, в основном носят культурологическую направленность [5].

Прямого воздействия уйгурского сепаратизма на Туркменистан и Таджикистан не наблюдается, однако, те террористические организации, которые действуют на территориях данных стран, могут попасть под влияние уйгурских сепаратистов.

Таким образом, мы выяснили, что самые большие диаспоры уйгур живут в странах Центральной Азии. Наиболее активно уйгурские организации действуют в Казахстане и Кыргызстане, связанные именно с уйгурским сепаратизмом. В Алма-Ате и Бишкеке проводились митинги в поддержку борцов за отделение СУАР. Из всего вышесказанного следует, что уйгурский сепаратизм действительно угрожает национальной и региональной безопасности стран Центральной Азии, особенно Казахстану и Кыргызстану.

Литература:

1. Нарымбаев Е. Уйгурский сепаратизм в Казахстане невозможен // Казахстанская правда. – №1(82). – 2002.
2. Хафизова К. Сепаратизм в Синьцзян Уйгурском автономном районе Китая: динамика и потенциал влияния на ситуацию в Центральной Азии // <http://www.ca-c.org/journal/rus-01-2003/01.khaprimru.shtml>
3. Байгожина Г.М., Досова Б.А. Влияния уйгурского сепаратизма на национальную безопасность Республики Казахстан // Вестник КарГУ. – 2010. – № 3. – С.107-111
4. Гребенщиков И. Уйгуры в Кыргызстане // <http://ca.webtalk.ru/viewtopic.php?id=11>
5. У уйгуров в Узбекистане проблем нет? Аналитический центр «Prudent Solutins» // <http://www.analitika.org/ca/terrorism-separatism>

Научный руководитель:

магистр гуманитарных наук Байгожина Гульнар Муратовна.

Ганна Ветрова
(Ізмаїл, Україна)

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ ПІД ВЛАДОЮ РУМУНІЇ (1918-1940 рр.)

В сучасній вітчизняній історіографії регіональний фактор є одним із тих, що визначає розвиток історичної науки, адже кожен регіон є носієм низки специфічних особливостей в економічному, політичному та культурному житті. Історія Південної Бессарабії, розташованої на півдні Одеської області у пониззі межиріччя Дністра та Дунаю, потребує особливої уваги дослідників, адже досі має низку «білих плям» в своєму історичному поступі. Дослідженням становища регіону у складі Румунії займаються сучасні українські та молдавські науковці [5, 8, 9], однак, деякі аспекти цієї проблематики потребують подальшого висвітлення. Вхідження краю до складу Румунського королівства позначилося на всіх сферах життя населення, зокрема, справило потужний вплив на стан освіти. Розвиток кожного народу пов'язаний з відповідною державною політикою в освітній сфері, отже, у статті зроблено спробу проаналізувати її трансформацію в Південній Бессарабії під владою Румунії

Із входженням регіону до складу Румунії у систему освіти були покладені румунські стандарти. За 1920 – 1940 рр. мережа початкових шкіл виросла майже на 40% – з 1564 до 2188. Такі успіхи в освітній сфері пояснюються державною політикою, направленою на подолання неписьменності. Ця програма була започаткована націонал-лібералами в листопаді 1921 р. Вона передбачала покращення якості сільської освіти, ліквідацію неписьменності, розбудову в кожному селі школи та підготовку висококваліфікованих педагогів для навчальних закладів. 26 липня 1924 р. було прийнято новий закон, який передбачав право на отримання початкової освіти дітьми незалежно від статі, національності та раси, введення обов'язкової 7-річної середньої освіти [12]. 8 березня 1925 р. був прийнятий закон про реорганізацію середньої освіти, який вперше ввів іспит на звання бакалавра. Тільки ступінь бакалавра надавала право на вступ до вищої школи [2, с. 50].

У 1927 р. в Бессарабії було відкрито 10 педагогічних закладів училищного типу з 1932 учнями, 21 чоловічий та 14 жіночих ліцеїв, відповідно, з 1402 та 3225 учнями. Також в регіоні було дозволено відкривати приватні навчальні заклади. До 1926 рр. в Бессарабії почали діяти дві спеціалізовані школи, 45 дитячих садків, 39 приватних шкіл з державною програмою навчання на 4 500 учнів, 9 початкових шкіл зі своєю власною програмою, розрахованих на 1 640 учнів, одна середня школа на 168 учнів, 8 жіночих навчальних закладів, в яких навчалися 553 учениці, 9 приватних шкіл для хлопців на 598 учнів, 7 змішаних шкіл, розрахованих на 451 школяра. Серед цих шкіл були російськомовні, німецькомовні та єврейськомовні. До 1918 р. в Бессарабії не існувало розгалуженої системи дитячих садків і лише після прийняття загальнодержавної освітньої програми Румунії в регіоні ці заклади з'являються. У період 1918-1940 рр. було збудовано близько 50 дитячих садків [12].

Однак більшість шкіл були невеликі за розміром, їм не вистачало приміщень. За рівнем успішності та відвідуваності бессарабські школи знаходилися на останньому місці в системі народної освіти Румунії [5, с. 194-195]. За роки окупації кількість ліцеїв та гімназій в Бессарабії скоротилася з 76 до 39. Не кожен бессарабський селянин мав можливість віддати своїх дітей до школи через нестачу коштів, одягу тощо. У 1923 р. в бессарабських селах нараховувалося всього 40 середніх шкіл [4, с. 243].

Наявні в Південній Бессарабії школи не могли задовольнити потреб населення. У Вилковому з населенням 7 тис. чоловік у школах навчалося всього 300-350 дітей заможних батьків [11, с. 124-125].

Кількість учнів у Болградській гімназії протягом 20-х років скоротилося з 504 до 421 або на 16% [2, с. 52]. Таке становище спричинила політика румунської влади, загальний занепад господарства в Болграді, неврожаї 1923-1925 рр., які знизили рівень життя населення.

У двох гімназіях та початкових школах Ізмаїла навчалося близько 2 тис. учнів. Відвідування занять та успішність були низькими, відсоток учнів, переведених до наступного класу, по відношенню до числа прийнятих складав у 1928 р. 59%, а тих, що закінчили навчальний заклад – 0,4%. Неписьменними залишалось близько 70% жителів [3, с. 433]. В Кілії діяли три початкові школи та чоловіча гімназія, відкрита для дітей заможних батьків. Навчання велося за обмеженою програмою і тільки румунською мовою. 8 вчителів, які відмовилися прийняти румунське підданство, були звільнені з роботи. В Акермані в 20-х рр. кожен три з п'яти жителів були неписьменними [3, с. 257, 433].

З 1924 р. школа с. Чийшія або сучасного с. Городне Болградського району була повністю переведена на румунську мову. Місцеві вчителі І.С. Хіньєв, П.І. Іовчев, С.І. Стойков відмовилися присягнути румунській владі, за що були звільнені. У 1932 р. чотирирічна школа була реорганізована в семирічну. Початкова освіта була обов'язковою. Навчання було безкоштовним. Дітей в школу приймали з 7 років, однак багато з них не ходили до школи, за що батьки платили штраф. Деякі з дітей вступали до школи пізно – у віці 8-10 років, рідко хто доходив до 7 класу. У 1924 – 1940 рр. директором школи був викладач з Румунії І. Чичулеті, який викладав румунську мову. Він був жорстокою людиною: бив учнів без причини і навіть міг собі таке дозволити по відношенню до дорослих [13, с. 159].

У Бессарабії не тільки не було українських шкіл, а й не провадилася позашкільна освіта силами українського громадянства, як це відбувалося, наприклад, на Буковині [10]. В Акерманському повіті, де національні меншини складали 82%, тобто переважну більшість населення, національні школи були лише у євреїв і у німців, а росіяни, українці і болгари навчалися в румунських школах [9, с. 242].

У навчальних закладах був запроваджений суворий контроль. Спеціальні інструктори міністерства освіти та місцеві жандарми пильно слідкували за тим, щоб жодна з мов, окрім румунської, не лунала в школі. Обов'язковими для вивчення предметами стали румунська мова, румунська історія та географія [7, с. 146]. Навчання нерідною мовою негативно позначалося на інтелектуальному і навіть емоційному розвитку дітей.

Вчителі вважалися небезпечним політичним сегментом і тому перебували під наглядом не тільки шкільної адміністрації, а й жандармерії та сигуранци. Була ліквідована система українських початкових шкіл, гімназій та ліцеїв, їх замінили румунськими навчальними закладами [8, с. 143-144]. У 1928 р. вийшов наказ Міністерства освіти Румунії про зниження заробітної плати вчителям Бессарабії. Наказ передбачав, що вчителям окупованої території заробітна плата може бути підвищена лише за умови, що вони складуть екзамен з румунської мови. Вчителі отримували 330 – 340 лей на місяць, в той час як священик одержував 2 тис. лей [11, с. 124]. Вчителі-українці були змушені відвідувати курси румунської мови, в іншому разі їм загрожувало звільнення, або навіть депортація в глибинні села старої Румунії [8, с. 143-144].

В циркулярі Міністерства освіти Румунії від 16 липня 1934 р. директорів середніх шкіл змусили повідомити вчителів про те, що вживання будь-якої мови, окрім румунської, в школі й на вулиці каратиметься відставкою. Навіть на батьківських зборах заборонялося говорити російською мовою [1, с. 61]. На одному з батьківських зборів в Акерманській чоловічій гімназії батьки змушені були запросити перекладача для оголошення рішення зборів, оскільки директор гімназії не дозволив вести збори російською мовою. Вчительство зобов'язали брати активну участь у всіх національних румунських святах, в іншому випадку загрожував штраф і публічне попередження. Національна політика румунського уряду була направлена на обмеження участі національних меншин у державних установах, зокрема, на зменшення українських вчителів в навчальних закладах. В умовах хронічних безгрішшя та безробіття, під постійним тиском уряду, вчительство, особливо в містах, змушено було румунізуватися [6, с. 130-132].

Професійне навчання було представлене мережею ремісничих, індустріально-господарських і сільськогосподарських шкіл. Велику роль в освітній сфері мали професійно-технічні училища, які були відкриті в Акермані та Ізмаїлі. В 30-х рр. мережа таких шкіл помітно скоротилася, кожна школа випускала щорічно всього 15-16 осіб.

У Південній частині Бессарабії вищих навчальних закладів не було, не існувало науково-дослідних установ. Великою проблемою освітньої сфери була відсутність спеціалістів. Неодноразово піднімалося питання про заснування в краї університету, однак воно залишалось відкритим. Два факультети Яського університету було відкрито в Кишиневі: теологічний у 1926 р. та агрономічний у 1933 р. Незначна частина бессарабської молоді навчалася у вищих навчальних закладах Румунії, а також Чехословаччини, Бельгії, Швейцарії, Німеччини, Франції, Австрії та інших країн. У 1922-23 навчальному році в країнах Західної Європи навчалося 300 студентів-бессарабців. За даними управління поліції Акерманського повіту в 1933 р. зі 113 студентів, чиї батьки проживали в Акермані, 57 вчилися в університетах Румунії, решта – у вищих навчальних закладах Італії, Чехословаччини, Франції, Німеччини [9, с. 243]. З 1 квітня 1935 р. уряд заборонив батькам висилати грошей бессарабським студентам, які навчалися за кордоном [5, с. 312].

В цілому румунська система народної освіти виявилася малоефективною. За даними перепису 1930 р., неписьменними залишалися більше 72% жителів Бессарабії, середню освіту мали 86,3 тис.

чоловік або 3% всього населення, вищу – 10,8 тис. або 0,3% [5, с. 194-195]. Відсутність вищої школи, недосконалість системи середньої та професійної освіти, тиск на вчителів з боку влади та румунізація освітньої сфери мали несприятливі наслідки. Під владою Румунії край, як і у складі Російської імперії, залишався віддаленою від центру слабозрозуміною провінцією.

Перспективи подальшого дослідження даної проблематики пов'язані із вивченням освітнього життя Південної Бессарабії у радянську добу.

Література:

1. Ветрова Г.В. Політика румунізації на землях Південної Бессарабії (1918-1940 рр.) / Г.В. Ветрова // Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012 р. – С.59-62.
2. Здравствуй, Болград: Юбилейный сборник по случаю 180-летия основания г. Болград. – Болград: ООЦБК, 2002. – 108 с. – (Вестник Одесского обласного центра болгарской культуры в г. Болграде. Выпуск первый).
3. История городов и сёл УССР: в 26 т. / главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1978. – Т.: Одесская обл. – 1978. – 866 с.
4. История Молдавской ССР. – Кишинев. 1968 Т. 2: От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. – 1968.
5. История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней / [ред. кол. В.Е. Андрущак, П.А. Бойко и др.] – Ch.: «Elan-Poligraf», 2002. – 360 с. – (Асоциация ученых Молдовы им. Н. Милеску-Спэтару).
6. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 512 с.
7. Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918-1920 гг. / В.Н. Лунгу. – Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1979. – 216 с.
8. Рендюк Т. Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни / Теофіл Рендюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 19: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 137-155.
9. Русские Бессарабии: опыт жизни в диаспоре (1918-1940 гг.) / Алла Юрьевна Скворцова. – Ch.: Pontos, 2002 (F.E.-P. 'Tipogr. Centrală). – 280 с.
10. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях. [Електронний ресурс] / С. Сірополко.– Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult06.htm>.
11. Смішко П.Г. Борьба трудящихся Придунайских земель за возз'єднання з УРСР (1917-1940 рр) / П.Г. Смішко. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1969. – 260 с.
12. Surugiu N.. Dezvoltarea învățămîntului public în Basarabia în perioada interbelică (1918 – 1940). [Електронний ресурс] / Surugiu N. – Режим доступу: http://www.istoria.md/articol/200/Dezvoltarea_învățămîntului_public_în_Basarabia_în_perioada_interbelică.
13. Чийшія: Нариси історії та етнографії болгарського села Городне в Бессарабії / [Кол. Авт.: А.В. Шабашов, М.М. Червенков, Л.В. Суботін та ін.]. – Одеса, 2003. – 792 с. – (Сер.: Матеріали і дослідження з етнографії балканських етнічних спільностей України).

Володимир Власов
(Київ, Україна)

ГЕОЕКОНОМІКА ЗА УЯВЛЕННЯМИ ІТАЛІЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Термін „геоекономіка” за віком ще відносно молодий і італійські автори під геоекономікою розуміють дисципліну, яка вивчає ті аспекти міжнародної конкуренції, де головними діючими особами є не промислові корпорації або банки, а держави [1].

При цьому геоекономіка, на їх погляд, це економічна геополітика, яка йде на зміну переважно військовій політиці минулого промислово розвинутих країн, і разом з її законами і механізмами стає парадигмою адміністративно-правової організації держави [1, с.13].

Як зазначає Жан К., автор розділу „Геоекономіка: теоретичні аспекти, методи, стратегія і техніка”, економічний простір і ринок вже не співпадають з територією будь-якої держави, внаслідок чого відбувся перехід від системи „ринок-держава” до системи „багато держав – один ринок” [1, с. 19].

Згідно з К. Жан, нині військова міць потрібна, головним чином для того, щоб зменшити політичний ризик, пов'язаний з інвестиціями і торговельними відносинами, встановити порядок, законне право і міжнародну стабільність, тобто розповсюдити ринок, що тягнеться до глобальності, на регіони, де для цього ще не виникли відповідні умови. Разом із тим, найсильніші держави зацікавлені у підтримці Status quo, нав'язуючи такі правила, які відображають, фіксують і зміцнюють існуючу рівновагу сил.

Тут йдеться щодо „реколонізації“, коли вартість колоній зростає, а прибутки, які вони забезпечували, можна отримати при менших витратах з використанням побічних методів геоелекономіки [1, с. 21-22].

Автор виділяє на геоелекономічному просторі три геоелекономічних полюси: G-7-США, Європа та Японія, які, на його думку, закликані панувати у світовій економіці найближчі двадцять років. Зазначимо, що останні катастрофічні події в Японії ставлять під сумнів її панування як третього геоелекономічного полюсу плюс стримке формування надпотужної економіки Китаю, а також створення такого геоелекономічного об'єднання як БРІКС – Бразилія, Росія, Індія, Китай і Південна Африка.

При цьому він надає три можливих сценарії розвитку:

1. Усі три „полюси“ промислово-розвинутого світу продовжують політику співробітництва під егідою СОТ. Це єдиний сценарій, який є найбільш прийнятним для світового економічного зростання при можливій появі трансатлантичної НАФТА.

2. Усі три „полюси“ перетворюються на протидіючі економічні блоки, що негативно б відобразилося на зростанні світової економіки не тільки внаслідок штучних обмежень світового ринку, а й тому, що суперництво між блоками поглинало б величезні обсяги ресурсів.

3. Процес балканізації, що відбувається в політичній і стратегічній областях, розповсюджуватиметься на економіку, що призведе до повсякмісцевої геоелекономічної війни. Небезпека цього сценарію, на думку К. Жан, у зростанні впевненості в тому, що у геоелекономічному просторі перемаже той, хто зробить перший крок, намагаючись отримати перевагу раптовості, крок, спрямований на захист від конкуренції при побудові такого „бар'єра доступу на ринок“, який можна подолати лише за допомогою досить вартісної „любової атаки“ [1, с. 25-29].

Нині, як зазначає К. Жан, фінансовий тягар соціальної політики європейських „держав добробуту“ можна осмислити тільки при неймовірних показниках економічного зростання, досягненню яких якраз перешкоджає наявність такого соціального тягара [1, с. 31].

Початковими кроками у полегшенні цього тягара стали, як свідчать засоби масової інформації, нещодавнє підвищення вартості навчання у вищих закладах Великої Британії і пенсійного віку у Німеччині та Франції.

Дослідження К. Жан свідчать про те, що виникнення постіндустріального суспільства означає початок нової економічної географії, коли руйнується тісна залежність між багатством і територією, при цьому перша дематеріалізується і денационалізується, керівництво економікою вже не знаходиться виключно у веденні держави, а зміщується за галузевим принципом на регіональні, наддержавні або світові рівні.

При цьому, на його думку, головним у геоелекономіці є зацікавленість держави сприяти створенню умов, які дозволяють підвищувати ефективність „системи-країни“ в міжнародній конкуренції, а сама геоелекономіка націлена на вивчення структурних змін для зустрічі з такими проблемами, як глобалізація ринку, бунт капіталу і „примара бідності“ [1, с.36-37].

У розумінні К. Жан геоелекономіка базується не тільки на логіці, а й на синтаксисі геополітики і геостратегії, основні різниці між якими автор сформулював таким чином:

1. Стратегія надихається політикою і тому сенс має не „військова перемога“, а тільки політична. З іншого боку якраз у сфері геоелекономіки можливо стверджувати щодо економічної перемоги.

2. Якщо в геостратегії ігри можуть бути з нульовою сумою, то в геоелекономіці – навпаки.

3. Якщо в геостратегії звичайно тільки один ворог, то в геоелекономіці противниками є всі держави або геоелекономічні суб'єкти, над якими намагаються отримати недозволені економічні переваги.

4. Якщо в геостратегії держава здійснює повний контроль за своїми можливостями і знає їх сильні і слабкі сторони, то в геоелекономіці такий контроль здійснюється ними частково при наявності множини центрів прийняття рішень, за впливу на них транснаціональних сил, які не підкоряються командній волі і державному контролю [1, с. 42-43].

Виходячи з цілей і методології геоелекономіки К. Жан вважає, що подібно тому як існують структури для управління кризами і політико-стратегічного управління військовими конфліктами, саме так повинні бути передбачені механізми і структури для управління геоелекономічними кризами і конфліктами. Тобто, потрібна Національна Економічна Рада аналогічна Раді Національної Безпеки.

Ще один співавтор монографії С. Фіоре, спеціаліст в області геоелекономіки зазначив, що для приведення інституціональної системи у відповідність до вимог геоелекономічного суперництва необхідно:

1. Створити один або декілька органів, компетентних у питаннях геоелекономіки.

2. Включити їх у діюче інституціональне середовище, в ту область економіки, яка б дозволила здійснювати збір інформації, а також забезпечувала б управління через центральні структури.

При цьому наявність активної інформаційної мережі є визначальним фактором в розробці загальної політичної лінії та геоелекономічної стратегії. Оцінюючи те, що зовнішня мережа Італії в економічному плані базується на відділах по розвитку торговельного обміну (ІСЕ), зарубіжних бюро, торгових палатах і посольствах, особливу увагу автор приділяє економічній розвідці, яка повинна протидіяти: незаконній конкуренції на шкоду національним підприємствам; нелегальним комерційним операціям іноземних конкурентів; ворожим придбанням „стратегічних“ підприємств; дезінформації, що завдає шкоди національним підприємствам; здійснювати моніторинг зарубіжних технологічних

досягнень, які можуть негативно відобразитися на конкурентоспроможності окремих галузей національної економіки; моніторинг міжнародних фінансових ринків з метою прогнозування спекулятивних ситуацій, або ситуацій, здатних дестабілізувати національну економіку; здійснювати спостереження за ринками злиття і поглинань; за поведінкою великих мультинаціональних компаній; за джерелами енергії та стратегічної сировини з метою запобігання несподіваним перебоєм у постачанні [1, с. 62-80].

Тобто, італійські дослідники розвідку включили до тих інструментів, за допомогою яких країна виживатиме на глобальному гео економічному просторі.

Цікавими є наукові підходи італійських дослідників щодо вивчення геофінансового простору Євросоюзу, методологія якого полягає в тому, що:

- гео економічний і геофінансовий вибір базується на оцінці довгострокової перспективи і націлений на збереження й зміцнення інструментів саморухоючого розвитку;

- глобалізація фінансового ринку зробила невизначеним питання і тому майже непотрібним встановлення належності фінансових ресурсів. Тобто, фінансовий вибір націлений не на підсилення національного елемента фінансових ресурсів, а на підсилення здатності країни-системи використовувати міжнародні фінансові ресурси. Іншими словами отримати простий, диверсифікований та економічний доступ до фінансових ресурсів;

- з гео економічної точки зору фінансові ресурси є сировиною, наявність якої у кожний момент часу суворо обмежена. Тому в основі використання фінансових ресурсів знаходиться боротьба за їх джерела;

- в критерії економічності фінансових ресурсів особливо важливими є критерії безпеки, оцінка і аналіз яких може призвести до відмови від економічних джерел „фінансової сировини”, якщо вони є джерелом загальної загрози для системи, або підсилюють потенціал противника, або конкурента, або якщо вони взагалі недостатньо диверсифіковані;

- геофінанси вивчають довгострокові аспекти не просто конкуренції між державами, а конкуренції між країнами-системами у просторі майже абстрактному, зовнішньому по відношенню до всіх держав світу;

- з точки зору суб`єктів конкуренції в ній проти держав приймають участь „треті” особи, які водночас опосередковано можуть бути зв`язані з іншою країною-системою;

- з точки зору суб`єктивних умов можна стверджувати, що наприкінці XVII ст. успіх держав-націй залежав не стільки від володіння сировиною, скільки від контролю над ринками використання сировини та від володіння ноу-хау обміну [1, с.97-102].

Аналіз розвитку фінансових ринків дозволив італійським дослідникам дійти висновку, що розмаїття природи діючих на ньому осіб, множина операційних центрів, технологічний розвиток, розміри потоків капіталу зробили такий вплив міжнародного фінансового ринку на внутрішню економіку, що призвели до несумісності між стабільністю обмінного курсу, вільним переміщенням капіталу і незалежністю грошової політики, тобто так званого „трикутника незалежності” [1, с.102].

Оскільки контроль держави над банківською системою перестав бути при інтернаціоналізації ринків ефективним, коли банки стали створювати свої філіали „в податкових раях”, тобто в офшорних зонах, то проведення політики державою все частіше означає зіткнення з фінансовим ринком, а не з структурованою і контрольованою фінансовою системою.

Тому дослідники зробили висновки, що фактично держава більше нездатна політично здійснювати власний суверенітет на фінансовому ринку, не може технічно контролювати фінансовий ринок, а втрата суверенітету над фінансовою політикою повинна розглядатися як перевага для держави-спільноти.

Таким чином, рішення держави по фінансовій політиці будуть націлені на те, щоб дати напрямок стратегічному розвитку країни, а не на те, щоб покривати сьогоденні державні витрати [1, с.112-117.].

У кінцевому підсумку автори, за нашим аналізом, зазначають, що:

- глобалізація пояснюється тим, що територіальні кордони держав у значному ступені втратили свій економічний сенс, а лібералізація світової торгівлі, зниження тарифних бар`єрів і скорочення обмежень на рух капіталу залишили держави без частини їх повноважень по контролю за економікою;

- протекціонізм, не згадуючи вже про автаркію, перестав будь-що значити;

- інформаційна „революція” веде до того, що нові індустріальні держави можуть випускати продукцію найвищої якості і гідно конкурувати з продукцією розвинутих країн;

- намічається новий міжнародний поділ праці, процес якого відбувається настільки швидко, що не дозволяє проводити прогресивні структурні зміни;

- якщо раніше „цикл” країн, що розвиваються, залежав від „циклу” розвинутих країн, то нині він став незалежним;

- всесвітній глобалізації перешкоджають два фактори:

- 1) тенденція до створення інтегрованих об`єднань або регіональних блоків як між країнами з однаковим рівнем розвитку, так і багатого регіону з бідним;

- 2) тенденція до розпаду, „регіоналізму”, тобто до „балканізації”;

- економічний інтерес поєднується з політико-стратегічним інтересом;

- міжнародна конкуренція примушує держави нарощувати свою конкурентоспроможність

навіть у межах економічного „полюса”, або „блока”, в який вони входять.

Щоб вивчити поведінку держав у подібній ситуації і розробити належну техніку, тактику, стратегію й політику, якраз і виникла нова дисципліна – геоэкономика, як єдиний комплекс заходів, що здійснюється державами для підвищення конкурентоспроможності власної системи-країни на міжнародній арені [1, с.192-195].

Література:

1. Жан К. Геоэкономика: [пер. с итал.]/ К. Жан, П. Савона. – М.: Ad Marginem, 1997. – 207 с.

Олег Водяний
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ВПРОВАДЖЕННЯ НАУКОВИХ РОЗРОБОК В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОЇ ГІГІЄНИ В ПРАКТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Опіка про охорону здоров'я дітей становить одну із важливих задач як окремих громадських організацій, так і загалом – держави. В ряді культурно-просвітницьких і соціально-економічних заходів, направлених на досягнення цієї задачі, громадська думка не могла не звернути увагу на посилену захворюваність серед учнів, починаючи із середини XIX століття вплив шкільного середовища на здоров'я учнів стало предметом наукового дослідження. В розробці шкільно-гігієнічних питань брали участь лікарі-гігієністи, педагоги, спеціальні організації та конгреси, створивши з двох окремих наукових дисциплін, – гігієни і педагогіки, цілу науку шкільної гігієни із самостійними методами дослідження і спеціальними вимогами до її адептів. Шляхом наукових спостережень і статистичних досліджень, шкільна гігієна незаперечними фактами доводить безпосередній вплив шкільного середовища, тобто гігієнічних умов школи і всього шкільного режиму, на ступінь захворюваності та фізичний розвиток вихованців школи; встановлюючи між цими двома факторами прямий зв'язок і причинну залежність, вона реєструє цілий ряд захворювань, які виникають на цьому підґрунті і тому отримують назву «шкільних» хвороб; вона вказує і шляхи для усунення шкідливого впливу школи на здоров'я дітей, напрацювавши певні принципи гігієни викладання і чіткі гігієнічні норми.

Величезне суспільне значення всіх цих питань сприяло її популяризації. Проте початкова школа в середині XIX ст. була ще занадто далека від тих вимог, які висувала до неї шкільна гігієна і не тільки в галузі педагогіки, але і у відношенні навіть головних класних умов, таких як: розмірів класів, їх вентиляція, кількість і направленість світла, типу парт та ін.

Задачею ознайомлення суспільства з їх гігієнічним станом входило у обов'язки місцевого санітарного органу, спеціального відділу – шкільно-санітарного нагляду, головні цілі та задачі якого склалися з детального дослідження шкіл в гігієнічному відношенні і спостереження за впливом шкіл на фізичний розвиток дітей [1; 1-2 с.].

На прикінці XIX – початку XX століття в Україні гігієністами у навчальних закладах були проведені ряд досліджень, які були покликані визначити стан повітря, температурного режиму, вентиляції, розмірів та освітлення класних приміщень їх матеріально-технічного оснащення, щодо їх відповідності до санітарно-гігієнічних норм та завдань шкільної гігієни.

В числі вимог встановлених шкільною гігієною до навчальних закладів є обов'язкова вентиляція класних кімнат, вона займає таке ж передове положення, як розмір класів, їх освітлення та відповідні шкільні меблі. Але саме ця основна гігієнічна вимога менше всього дотримувалася в шкільних приміщеннях і ігнорувалася навчальними закладами [1, с. 16].

У Київській 1-ій гімназії на кожного учня приходилося від 5,0 до 7,0 куб. метра повітря. В середньому через вентиляційні канали за одну годину виводилася така кількість повітря, яка по об'єму була рівною третій частині класу [4, с. 60-61].

По тісноті скупчення шкіл Бахмутського повіту можна лише зрівнювати тільки з житлом гірняків Донецького басейну. Виявилось, що у 76% з всіх класних кімнат учні користувалися лише одним повітряним кубом, що було менше норми ніж встановлено шкільною гігієною [3, с. 7]. Гігієна з математичною точністю встановлює необхідний повітряний обмін для підтримки необхідної чистоти повітря в закритому приміщенні. Для дітей шкільного віку необхідний повітрообмін становить 18-20 куб. метрів чистого повітря в одну годину, виходячи з цього при об'ємній нормі класу в 5-7 куб. метрів на учня, повітря в класі повинно обмінюватися не менше 3-4 рази на годину. Повітря яке поступало в кімнату мало бути прогріте до 14-16° С. В класах вимагається постійний обмін повітря, але для цього необхідні особливі нагнітаючі пристосування, які циркулюють його по спеціальним каналам.

В Харківських навчальних закладах центральна вентиляційна система, з незалежним опаленням, існувала тільки в Пушкінській школі, де в кожний клас по особливим каналам нагніталось чисте атмосферне повітря, зволожено та нагріте до 15-16° С. У всіх інших школах, якщо і були штучні вентиляційні пристосування, то вони були або недостатні, або вкрай нераціональні. Насамперед у всіх класах були віконні квартирки, в більшості випадків по одній на клас. Крім квартирок в більшості училищ існували віддушини в димарі (їх не було в 1-ому, 9-ому, 16-ому і 20-ому), а в училищах 11-ому, 12-ому і 23-ому існували спеціальні канали, які виводили відпрацьоване повітря. Але ці невеличкі отвори в стінах носили назву вентиляційних тільки за непорозумінням, так як їх дія було надто

мізерною і крім того, в обмін виведеного ними повітря в класні кімнати поступало таке ж відпрацьоване повітря із сусідніх кімнат.

Таким чином у всіх міських приходських училищах м. Харкова умови вентиляції класів були вкрай незадовільні. [1, с. 17-18].

В жодному Харківському училищі, в жодному класі повітря не задовольняло всіх трьох основних показників його не шкідливості. Значно гірші показники у відсотковому відношенні вологості повітря.

За відсутністю даних медичного огляду учнів, було не можливо встановити вплив зіпсованого повітря на здоров'я дітей, але достатньо було побувати пересічній людині не більше четверті години у вбивчій атмосфері з 70-90% відносної вологості із 5,0-8,5 проміле, щоб відчути його негативний вплив [1, с.23-24].

Розглядаючи зовнішні умови школи, ми мали справу із зручностями і частково з явищами, які спрямовували свою дію на здоров'я учнів опосередковано, але коли переступаючи через поріг школи, ми зіштовхуємося з такими факторами, які впливають безпосередньо на здоров'я учнів, з такими гігієнічними умовами порушення яких тягне за собою цілий ряд патологічних змін в дитячому організмі, називають «шкільними» хворобами (короткозорість, викривлення хребта, комплекс нервових розладів тощо).

Ширина класної кімнати повинна бути така, щоб предмети, які знаходяться в її глибині і учні, які сидять біля стіни протилежній вікнам, були в достатній мірі освітлені, що досягалося при відстані, яка не перевищувала 7 метрів, більше 7-ми метрів (до 8-ми) ширина класу може бути допущена тільки при умові його хорошого освітлення і при існуванні проходу між партами і внутрішньою стіною класу. Найбільш зручна висота класної кімнати – 4 метри, при висоті більше 4,5 метри спостерігається дуже сильний резонанс, при висоті менше 3,5 метрів неможна дати класу необхідної величини вікна і потрібний об'єм повітря.

Ці граничні цифри лінійних розмірів класної кімнати визначаються тим самим максимальним розміром площі підлоги (70-80 кв. м) і її об'єму (250-300 куб. м) [1, с. 8-9]

Трохи менш задовільними по відношенню до розмірів приміщення виявилися міські школи. У відношенні просторості класів міські школи виявилися задовільними – на кожного учня в значній більшості приходилося не менше 1,1 кв. м площі підлоги. В сільських школах більшість класів було порівняно задовільно, як у відношенні об'єму повітря так і відношенні площі підлоги. Ці класні кімнати в сільських школах були невеликі за розмірами і поміщали в собі меншу частину учнів, більша ж частина яких поміщалася в переповнених і тісних класах, які вмщали в себе інколи по 70-100 чоловік [2, с. 131].

Найбільш доцільно як і в гігієнічному так і в педагогічному відношенню визнаються двохмісні парти і приймаючи в розмірі величину парти, проходи між рядами їх місце для дошки і стола вчителя, – шкільна гігієна вважає за норму 1,1-1,5 кв. метрів площі підлоги на учня, відповідно в класі з площею підлоги в 60-70 кв. метрів може бути розміщено близько 50 учнів.

Таким чином шкільна гігієна, встановлюючи максимальні розміри класів, визнає і найбільше число школярів, допустиме в ньому з гігієнічної точки зору – 50 учнів [1, с. 9].

Велика кількість спостережень підкріплених статистичними матеріалами вказують на те, що в учнів шкіл розвивається короткозорість. На скільки прогресує короткозорість у вихованців, видно на прикладі зі спостережень Ерісмана, який її виявив у 13,6% учнів підготовчого класу, 15,8% – першого класу, 22,4 % – другого класу та 30,7% – 3-го класу і т.д. Такий вплив шкільних занять пояснюється напруженням під час читання та письмової роботи і цілком зрозуміло, що ступінь поширення і зростання короткозорості на пряму залежить від навантаження зору, яке в свою чергу безпосередньо залежить від умов освітлення класних кімнат.

В даному питанні шкільна гігієна дає цілком зрозумілі вказівки і визначає не менш визначені вимоги відносно величини вікон і направлення світла. Вікна в класних кімнатах не повинні бути спрямовані на північ, також вони не повинні бути затемненими сусідніми будівлями, огорожами і навіть деревами. Найбільш природним направленим світлом по відношенню до учнів буде те де світло падає з лівої сторони. Сама величина вікон має бути такою, щоб класна кімната отримувала достатню кількість сонячних променів, які дають можливість працювати без зайвого напруження зору, але це досягається при тій умові, коли світлова поверхня і площа підлоги класної кімнати знаходяться у відношенні 1:4 або 1:5 і ніяк не менше 1:6, тобто коли на 1 квадратний метр світлової поверхні вікон приходиться 4 або 5 але у всякому випадку не більше 6 кв. м. площі класної підлоги [1, с. 27-28].

Тільки два училища (2-е та 22-е), класи яких цілком достатньо освітлені і до яких варто віднести 1-й клас 11-го училища, який знаходиться у таких же умовах. Якщо до цих семи класів ми додаємо і ті 11 класів в яких по відношенню світлової поверхні вікон до площі підлоги мають вище мінімальної норми 1:6, то ми отримаємо 18 задовільно освітлених класів, всього 25% [1, с. 30].

Було б дуже цікаво прослідкувати недостатнього освітлення класів на послаблення зору в учнів і на розповсюдження серед них короткозорості. На жаль, побідного роду досліджень в училищах не проводилося, але причинний зв'язок і залежність цих явищ настільки міцно встановлено, що ґрунтуючись виключно на даних санітарного обстеження, ми з впевненістю можемо говорити про безперечно шкідливий вплив на органи зору учнів в більш ніж в третині класів Харківських міських училищ.

Для покращення умов класного освітлення, шляхом збільшення вікон, в діючих будівлях на практиці можуть виникнути дуже великі труднощі. Але тим більше підстав наполягати на побудові і капітальній перебудові спеціальних навчальних будівель, як на єдиній радикальній мірі для задовільній постановці гігієнічної сторони справи в школах. Тим не менш деякі не достатки в умовах освітлення можуть бути усунені без особливих перешкод. Так наприклад: зміна направлення світла із правостороннього в лівостороннє досягається простою перестановкою парт і стола вчителя тощо [1; с.31-32].

З 1895 року в приміщенні Київської 1-ої гімназії було проведено електричне освітлення, яке не псує повітря продуктами горіння. В репетиторській встановлено вісім ліхтарів з вольтовою дугою. Знезаражуючі властивості сонячного світла достатньо відомі. Сильне світло вольтової дуги, за дослідженнями бактеріологів, наближується до сонячного за своїм впливом на спори бактерій. В Англії виникла ідея виготовляти вентиляцію в палаті озонуючим повітрям. Гігієністи (Wolffhugel, Csch) приписували озонованому повітрю дезінфікуючі властивості, тому під час роботи в репетиційних кімнатах восьми ліхтарів, з сильною вольтовою дугою, повітря в цих приміщеннях залишалося завжди іонізованим.

Сукупність всіх цих факторів могло б бути причиною того, що протягом 1898-1899 н. р., особливо не сприятливого в Києві для дітей шкільного віку по числу важких захворювань дифтерією, скарлатиною, тифом та ін., серед учнів Київської 1-ої гімназії не було жодного випадку захворювань інфекційними хворобами [4, с. 61-62].

Що стосується шкільних меблів, то найкраще облаштованими виявилися Київські міські школи – у всіх класах були раціонально влаштовані лави всі з нульовою або негативною дистанцією, двохмісні з різною висотою столу та лави, які відповідали росту учня. В сільських школах тільки менша частина учнів (біля 1/3) користувалися раціонально влаштованими меблями (земські школи Козелецького повіту), значна кількість учнів (церковно-приходські школи) користувалися лавами с позитивною дистанцією, за одну лаву сідало 5-8 чоловік, висота столів та лав була довільною і не відповідала росту учнів. Такими же незадовільними меблями були забезпечені класи в Софіївському духовному училищі [2, с. 131-132].

Облаштування класних меблів в Київській 1-ій гімназії дає можливість тримати всі меблі в належній чистоті і проводити без всяких труднощів і надзвичайно швидко загальний контроль за чищенням меблів [4, с. 61].

Велике гігієнічне значення мають шкільні лави, тому ми і зупинимося на них детальніше.

В той час ніким не був оскаржений той факт, що у дітей, які навчаються в школах, дуже часто спостерігалось неправильне положення хребта його викривлення і при тому частіше всього викривлення бокове (сколіоз). Численні спостереження встановлювали сколіоз у 25-29% учнів, і подібно до короткозорості сколіоз отримав назву «шкільної» хвороби переважно із-за джерела його походження. Викривлення хребта розвивається в учнів, завдяки неправильному положенні їхнього тіла під час писання, що в свою чергу залежить частково від неправильного освітлення класів (освітлення справа), але головним чином від нераціонального облаштування шкільних лав. Несприятливо впливає на ріст і розвиток грудної клітини, викривлення хребта цілий ряд функціональних порушень діяльності органів грудної порожнини і як наслідок являється шкідливим моментом в процесі розвитку дитячого організму.

Зважаючи на серйозність значення шкільних парт, гігієна мала б зайнятися напрацюванням відповідного типу лави, яка давала б правильну посадку учню під час роботи і тим самим вберегла його від можливих відхилень у фізичному розвитку. Таку задачу шкільна гігієна виконала, вказавши точні розміри окремих частин лав, їх взаємне розташування та відстань. Головні її вимоги по відношенню до шкільної лави зводяться до правильного встановлення в ній трьох розмірів: дистанції, диференціації і висоти сидіння. Дистанцією називається горизонтальна відстань між внутрішнім краєм дошки сидіння і підвісною лінією, проведеною від внутрішнього краю столу лави; диференціація – вертикальне розташування від внутрішнього краю столу лави до сидіння; висота сидіння – вертикальна відстань сидіння від підлоги або ніжки лави [1, с.-32-33].

Детальний аналіз медико-санітарного нагляду в школах, а саме діяльності шкільних лікарів за 1905 рік, розгорнуто презентовано в спеціальній статті, надрукованої у звіті училищної комісії і в журналі, виданим санітарним відділенням управи («Вопросы оздоровления г. Харькова», Сентябрь-Декабрь 1906 г.).

Лікування хворих учнів до компетенції шкільних лікарів не входило, вся їхня задача полягала у вивченні шкільного стану, умов навчання і фізичного стану дітей, в цілях ліквідації тих факторів в житті школи, які могли шкідливо впливати на здоров'я учнів, і в збереженні школи від інфекцій. Іншими словами, роль шкільних лікарів обмежувалася профілактикою та попередженням захворювань в учнів. Такі основні принципи організації і постановки шкільно-санітарного нагляду в Західній Європі і такі ж принципи лягли в основу положень, напрацьованих Пироговськими з'їздами вітчизняних лікарів, а також і інструкції для шкільних лікарів, виданою харківським міським управлінням 22-го березня 1901 року. Проте, місцева інструкція не позбавляє шкільних лікарів від лікувальних функцій, але відводить її на другий план, зобов'язуючи лікарів відвідувати школи всього раз у тиждень і пропонує їм «виписувати рецепти, або видавати ліки із шкільної аптеки» тільки «легко хворим, які не потребують постійного медичного нагляду».

Звіти шкільних лікарів свідчать, що їх роль обмежена у наданні медичної допомоги хворим учням, саме тією лікарською функцією, другорядне значення якої випливає із їхньої інструкцій. Крім того ці самі лікарські поради мають характер не лікування хворих, а скоріше реєстрацію тих захворювань, які виявляються лікарями шляхом опитування учнів під час не частих короткострокових відвідувань шкіл, тому що шкільні аптечки, які існували далеко не у всіх училищах, склалися із десятка дешевих і простих ліків і тому лікарям приходилося тільки виписувати рецепти, знаючи наперед, що велика частина з них, з-за неспроможності заплатити за ліки в приватних аптеках, залишиться в карманах пацієнтів,

Таку не відповідність між теорією та практикою, між положеннями та інструкціями і фактичним її виконанням цілком залежало від неправильної постановки справи і ненормальних умов діяльності шкільних лікарів. Лікарі були на утримуванні в 60-420 рублів в рік, що заставляло їх відноситися до праці по догляду за школами тільки, як прибавку до свого основного заробітку в цьому зосереджувалася основна причина, яка не давала їм можливості виконувати покладені на них завдання. Друга причина – це повна розрізненість у роботі лікарів, відсутність об'єднуючого колегіального органу, незважаючи на спільність задач, відсутність зв'язку із комісіями (училищної і санітарної) [1, с. 43-44].

Отже, шкільна гігієна відводила шкільному лікарю дуже важливу та відповідальну роль. Вона бачить в ньому авторитетного, для шкільної адміністрації та громадських закладів, консультанта по всім питанням, які стосуються облаштування шкіл, шкільної атмосфери і гігієни викладання, охоронця здоров'я учнів, який вишукує і нейтралізує шкідливі умови шкільного середовища та режиму, ефективного співробітника санітарного нагляду в боротьбі з інфекційними захворюваннями. Але для того, щоб виконати цю задачу, шкільні лікарі повинні були володіти спеціальною підготовкою в галузі шкільної санітарії і педагогіки, мали б бути достатньо матеріально забезпечені та об'єднанні з органами, які працюють у галузі освіти та загально-санітарної справи.

Література:

1. Гамалей К.М., Харьковские городские приходские училища в санитарном отношении, / Х. 1907, 50 с.
2. Левитский М., О состоянии глаз учащихся и об изменении их преломляемости в течении учения. По данным осмотра учащихся в сельских и средних школах, / К.-1909. с. 169
3. Лященко И.И., Санитарное состояние школ Бахмутского уезда, / Екатеринослав, 1911, 13 с.
4. Посадский И.В., Исследование воздуха и определение коэффициента вентиляции в Киевской 1-й гимназии, / К. 1899. 62 с.

Олеся Горбатовська
(Черкаси, Україна)

БИТВИ ПРИ МАРТИНІЧАХ І КРУСАХ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП НА ШЛЯХУ ЗВІЛЬНЕННЯ ЧОРНОГОРІЇ ВІД ОСМАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ

Становлення чорногорської державності було досить складним і тривалим процесом, однак закономірним. Довготривала боротьба чорногорського народу за свою державу багато в чому вплинула його на менталітет.

Звернення до обраної теми допоможе більш глибокому вивченню чорногорської історії та історії слов'янства загалом.

Битви при Мартинічах і Крусах, на жаль, висвітлені в малочисельних працях. Вивченням цієї проблеми займалися як вчені кінця XIX – початку XX століття – П. Ровінський [4], І. Вацлик [3], так і сучасні історики – Б. Павіцевіч [1], О. Симакова [5], Ю. Аншаков [2] та інші.

Метою статті є розглянути боротьбу за незалежність чорногорців із Османською імперією на прикладі двох битв.

Наприкінці XVIII століття загострилось багато державних політичних проблеми в Османській імперії. Найважче, звичайно, було відкрите повстання деяких місцевих периферійних очільників. Найбільший вплив на історію балканських народів спричинили, звичайно, політичні та сепаратистські рухи Скадарського візира – Махмуда-паші Бушателіє (1779–1796) і Алі-паші Янінског (1741–1822).

Скадар був центром економічного і політичного розвитку краю, що впливав не тільки на цю частину Балкан, а й на діяльність своїх дилерів відомих в інших областях Леванту.

Митрополитом Чорногорії в цей час став Петро І Петрович Негош, що провів кілька років за межами країни, національні справи знаходились у віданні чинного гувернадура Йована Радоніча. Новопризначений митрополит чорногорський з'явився у Чорногорії в лютому в 1786 році [1, с. 19].

Відразу ж після повернення, митрополит Петро І не зволікав, він почав робити підготовки оборони проти Скадарського візира.

Митрополит найперше розпочинає відновлення монастиря в Цетиньє, який розглядався не тільки як церковний, а й національний центр, який не може бути далі знаходитись в руїнах. Після цього митрополит закликав до об'єднання і згуртування братства, районів, племен, аби утворити нерозривний зв'язок національних підрозділів оборони на випадок зовнішньої загрози.

Розпочинається поляризація в умовах загострення ситуації. Майже в той же час після відправлення парламентаря із Скадару, прибули до Чорногорії військові аташе віденської монархії, а

також делегати з Петрограда. З австрійської військової делегації прибув батальйон і австрійські війська. Хоча представники союзників двох країн відкрито не зіткнулися швидко, серед них було непорозуміння про причетність чорногорських загонів до запланованих військових кампаній. І це було закономірним, адже У 1779 р. Петро входив до складу чорногорської делегації, яка у Відні просила у австрійської імператриці Марії Терезії про заступництво і фінансової допомоги князівству [2, с. 113].

З Карловіце, де він був коронований, Петро I відправився до Росії з метою поліпшення відносин з російським двором після періоду правління Стефана Малого. Владику Петра I і його майбутнього секретаря Франческо Дольчи де Вісковіча очікував недружній прийом. Петро був глибоко ображений. Після повернення на батьківщину він поклявся, що ноги його не буде в Росії. Однак, після повернення з Санкт-Петербурга, Петро заявив: «Той, хто проти Росії, той проти всіх слов'ян» [3, с. 18].

У липні в Цетиньє постійно обговорювали підготовку збройних загонів, загальну мобілізацію і настрої в суспільстві, 5 – 16 липня була проведена остання сесія парламенту. Відразу після цього, більшість чорногорських армій, на чолі з митрополитом рушили до Слатіна. Перед від'їздом митрополит направив звернення в листі, в якому зазначалося, «що наша кров пролита для християнської істинної віри». Лист митрополита знайшов великий відгук. Князь Грбальський запропонував зібрати військо в монастирі Станьєвіца, звідки він з військом легко може направлятися туди, де виникла необхідність у цьому.

Коли митрополит прибув до Слатіна, розділив свою армію на три частини. Важко точно визначити кількість військ з обох сторін займаються в головному бою. Дослідники зазначають 17000 солдатів. Вона була зустрінута чорногорською армією, яка налічувала 3400 воїнів, однак це було елітне військо. Безпосереднє командування здійснював митрополит, що був одягнений у військову форму і озброєний, як і будь-який чорногорський воїн [1, с. 42].

Митрополит був змушений зосередити основні сили армії на головному напрямку атаки противника. І Махмуд-паша привів велику кількість добірних підрозділів, під командуванням Ібрагіма-паші. Митрополит спостерігав, вибираючи момент, щоб перейти від оборони до атаки. Перестрілка проводилася в основному під пагорбом Височіца, чорногорці зуміли зламати противника і змусити його відступити. Описуючи момент, митрополит каже: «Блаженний Господе, Ти той, хто має таку силу надихнути наші війська, які й спонукали супротивника до переслідування, переслідували його до траншеї, в якій тільки третина із них прийшли, тому що кожен біг туди, куди бачив». Турецькі сили, близько 18 000 чоловік (за даними диякона Алексія), підходячи до Служа, боролися дев'ять днів з чорногорцями, без прогресу в Мартінічах. Нарешті, 11 липня було здійснено напад на позиції в Мартінічах. Чорногорці відбили атаки і завдали значної шкоди туркам. Продовжуючи описувати бій, митрополит підкреслив, що «Махмуд із військом були змушені тікати протягом ночі, залишивши на полі бою 473 вбитих, серед яких був його шурина, що володів Тираною, Якуп Ага Сердар».

Битва при Мартінічах в середині липня 1796 р. значною мірою вплинула на національно-визвольний рух на Балканах від Османської імперії. Після об'єднання Чорногорії з Брдою, Скадарського візир Махмуд-паша очолив нову військову кампанію. Два чорногорських загони під командуванням митрополита Петра I і гувернадура Йована Радоніча, загальним культистю 3000 осіб давали відсіч туркам [1, с. 44].

Завдяки цій перемозі Піпер і Белопавловичі вступили до складу Чорногорії. У той час, коли митрополит послав перші повідомлення з поля бою, ймовірно, не були зібрані всі дані про кількість вбитих і поранених. Те, що серед війська візира була паніка – немає ніяких сумнівів.

До чорногорців потрапила і значна здобич, в тому числі 18 турецьких прапорів війни, та безліч великих і малих гармат, більшість з яких опинилися в пастці, срібні шаблі, ножі, пістолети та одяг.

Імперські сераскери втікали, щоб врятувати свою голову від влади Чорногорії, його армії. Послідовники митрополита у Скадарі, Тирані, Барі, Улцині, Подгориці, Служі, Жабляці, Колашині і Нікшичі чекали зручного моменту для помсти.

Чорногорська перемога при Мартінічах стала досить обговорюваною при дворах Європи. Вітаючи митрополита з перемогою, посол Росії у Венеції попередив чорногорських правителів про нову загрозу з боку колишнього Скадарського бунтаря.

На початку серпня в 1796 році. Митрополит послав докладний звіт про битву при Мартінічах генеральному консулу Росії в Дубровнику А. Дікі. Це дало точну інформацію про кількість вбитих і поранених з обох сторін [1, с. 72].

Втрати у бою при Мартінічах в умовах війни, що продовжувалась змусили скликати парламент, що засідав з 6 по 17 серпня 1796 р., де відбулось затвердження першого закону для Чорногорії «Про порядок». Цей акт проголосив обов'язком кожного громадянина Чорногорії захищати свободу і незалежність, у випадках, коли противник намагається погрожувати недоторканності національних кордонів і національних територій. Текст підписано гувернадуром Йован Радонічем, Йованом Петровичем, Вуко Богдановичем та інші лідерами «всієї Чорногорії» [4, с. 304].

У серпні з'явилося повідомлення, що візир рухається з 20000 військом в Чорногорію.

У середині вересня в 1796 р. Чорногорія готується до зустрічі із військами скадарського візира знову, які були зосереджені недалеко від Подгориці, де тимчасово розташувалися.

Як тільки він дізнався про рух візирівського війська, митрополит Петро I почав збирати війська відповідно до зобов'язань Асамблеї в Цетиньє. Вже в середині вересня (9 – 20 вересня) почали прибувати в Цетиньє воїни.

Перед початком битви митрополит звернувся до солдатів і лідерів із промовою, що тільки він міг би написати її, додавши, що ніхто не «роздумує, вмираючи за православну віру і свободу Батьківщини».

Характеристики рельєфу, на якому візир мав намір провести великий наступ на митрополитську армію надавали чорногорцям серйозні переваги.

Битва почалася 22 вересня 1796 р., коли візир дав наказ про атаку. На головному напрямку атаки турецьких військ було село Круси. Як тільки бій почався, митрополит прибув на місце події, а також загін з регіонів Бусовника. В ході бою Махмуда–пашу було вбито. На полі бою залишилося 3400 убитих турецьких солдатів і офіцерів. Серед них були 300 найближчих сподвижників Махмуда–паші [5, с. 71].

Чорногорці повернулись із великою здобиччю, і шабля візира, і його знаряддя були передані до теперішнього митрополита. Пізніше він був відправлений їм як подарунок імператорові Павлу I і наслідному принцу Олександру. Урочистий вступ армії Чорногорії в Цетиньє влаштували 28 вересня 1796 р. Як і після святкування повернення переможців після битви при Мартінічах споруджено тріумфальний стовп [1, с. 105].

Битва при Крусах, знаменита тим, що в ній чорногорці перемогли турків у співвідношенні 6 тис. осіб проти 30 тис. осіб. Саме ця битва повністю звільнила Чорногорію від влади Османської імперії і мала вирішальне значення для всієї подальшої історії Чорногорії.

Чорногорська перемога при Крусах розішлась луною по всій Європі. Найсильніше враження, звісно, викликала в Санкт–Петербурзі. Завдяки перемозі над турками в 1796 р. міжнародний авторитет Чорногорії значно зміцнився. Через рік після цієї події до Габсбургів перейшли венеціанські володіння, і Чорногорія стала безпосередньо межувати з Австрією, що мало велике значення для подальшої економічного життя. Однак на початку XIX ст. Чорногорія залишалася однією з найвідсталіших країн Балканського півострова. У країні не було міст, її столиця Цетиньє була адміністративно – церковним центром і являла собою невелике поселення [2, с. 114].

Отже, боротьба за незалежність Чорногорії носила гострий характер і була продиктовано тогочасним економічним і політичним розвитком краю, а також посиленням сепаратистських тенденцій в самій Османській імперії. Великий вплив на результат згаданих подій справив чинник консолідації і мобілізації населення. Після війни ситуація досить швидко стабілізувалась і розпочалось створення власної моделі державного апарату та законодавчого забезпечення

Література:

1. Pavićević B. Sazdanje crnogorske nacionalne države (1796–1878) / B. Pavićević. – CID, 2007. – 697 str.
2. Аншаков Ю. П. Становление Черногорского Государства и Россия. (1798 – 1856 гг.) / Ю. П. Аншаков. – М.: Ин–т славяноведения РАН, 1998. – 388 с.
3. Вацлик И. Я. Черногорские царствующие династии / И. Я. Вацлик. – СПб., 1889. – 29 с.
4. Ровинский П. А. Черногория в её прошлом и настоящем: в 3 т. / П. А. Ровинский. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 2. – 660 с.
5. Симакова О. А. История южных славян с древнейших времен до 1914 г.: Учеб. пособие для студентов ист. фак. / О. А. Симакова, С. С. Александрович, А. П. Сальков. – Мн.: БГУ, 2004. – 191 с.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент Сухушина О.В.

**Айдар Жетписбаев, Меруерт Алиева,
Жайдары Мусаева
(Караганды, Казахстан)**

ИСТОРИЧЕСКИЕ И НОРМАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Со дня обретения Независимости Республикой Казахстан, одним из ключевых направлений внутренней политики является гармонизация межэтнических отношений. Граждане страны сумели избежать напряженных отношений друг с другом, во многом благодаря исторически сложившимся условиям и действиям Президента Республики, который подчеркивал особую важность данного вопроса.

В ходе становления Казахстана, понятия связанные с этнической политикой также эволюционировали. В конце 20 века использовался преимущественно советский подход. Например для определения этничности использовался термин «национальность». Если во время СССР это было логично – граждане Советского Союза, являются представителями «братских» республик, то позже это вызывало ряд вопросов. Так как во многих странах мира термин «национальность» носил характер политонима.[1, с.90]

На сегодняшний день ведется обширная работа по совершенствованию законодательной базы и решению практических задач. Подобное возможно лишь с опорой на существующее законодательство и собственный исторический опыт.

Основным источником по поводу этнической политики является Конституция Республики Казахстан. Пятая статья запрещает создание политических партий на основе этнической принадлежности, а также запрещает деятельность общественных движений пропагандирующие межэтническую или межрасовую рознь. Эта статья закреплена также в **законе Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344-II «О политических партиях»**. [2]

В статье 14 признается всеобщее равенство перед законом и судом. Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам.

Статья 19 позволяет определять и указывать или не указывать свою национальную, партийную и религиозную принадлежность. Каждый имеет право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества.

Свобода слова и творчества гарантируются статьей 20. Но не допускаются пропаганда или агитация насильственного изменения конституционного строя, нарушения целостности Республики, подрыва безопасности государства, войны, социального, расового, национального, религиозного, сословного и родового превосходства, а также культ жестокости и насилия. В статье 39 говорится о правах и свободах человека и гражданина, но любые действия, способные нарушить межнациональное согласие признаются неконституционными. [3]

50 статья Республики Казахстан дает прямую возможность представителям этнических общин, участвовать в законотворчестве, путем членства в Парламенте. Данная норма также закреплена в Конституционном законе Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года N 2464 «О выборах в Республике Казахстан». [4] Понятие «Титульной нации» в Конституции РК отсутствует.

Основным законом, характеризующим состояние межэтнических отношений, является Закон Республики Казахстан "Об Ассамблее народа Казахстана" от 20.10.2008 N 70-4. Этот институт – уникальное образование, выполняющее роль консультативно-совещательного органа при Президенте РК. Ассамблея имеет обширную структуру и представляет собой площадку для диалога этносов страны.

Закон Республики Казахстан «О браке и семье» имея в себе социальную и культурную составляющую помогает решить вопросы связанные с определением этнической принадлежности детей, а также связанных с этим свобод. [5]

Трудовой кодекс регламентирует не допущение ущемление прав работников национальным, религиозным и другим признакам. Указывать этнические критерии при поиске сотрудников также строго запрещено.

Уголовный кодекс РК содержит две основные статьи: 160 – Геноцид и 164 – возбуждение социальной, национальной, родовой, расовой или религиозной вражды.

Важное значение имеют также распоряжения и Указы Президента, постановления Правительства. Как правило они носят предписательный и рекомендационный характер, а также связаны с выполнением международных обязательств страны.

Особое значение имеют стратегические и программные документы. Ежегодно Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев обращается с Посланием народу Казахстана, в котором всегда обозначены конкретные меры, в том числе и в сфере этнической политики.

Несмотря на реальные достижения Республики Казахстан, необходимо дальнейшее совершенствование законодательства и претворять в жизнь дальнейшие меры по гармонизации межэтнических отношений. Например, в законах принятых в 90-х годах 20 века для повсеместно используется термин «национальность», сейчас же исходя из требований времени следует говорить об «этнической принадлежности». Термин «межнациональные отношения» должны подразумевать собой неполитическое взаимодействие граждан разных стран.

В силу кризиса «мультикультурализма» постсоветские страны должны выбрать собственный путь, но только лишь изучив опыт других многоэтнических стран.

Литература:

1. Терминологический словарь библиотекаря по социально-экономической тематике. – СПб: Российская национальная библиотека, 2011. – 136 с.
2. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1032141
3. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029
4. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102748
5. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

Олена Куц
(Київ, Україна)

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Кінець княжої доби спричинив поділ українських земель між кількома державами. Складні процеси в розвитку української історії та культури XIV – першої половини XVII ст. були обумовлені відсутністю єдиного політичного центру, спустошливими турецько-татарськими набігами, іноземним гнобленням. Вплив західноєвропейського Відродження в XV – на початку XVII ст. призвів до піднесення етнічного самоусвідомлення українців, що засвідчує творчий доробок тих часів. Питання національної ідентичності, мови, освіти, релігії виступають на перший план культурного життя. «...Збереження етносу було передумовою і запорукою майбутнього політичного відродження», – зазначав відомий український історик Я.Д. Ісаєвич [3, с. 803].

Першою ластівкою поширення гуманістичних ідей в Україні стало певне культурно-національне піднесення, яке увійшло в історію під назвою Олельківського ренесансу [7, 14-23]. У 1440 р. відбулося відновлення Київського князівства на чолі з династією Ольгердовичів – Олельковичів [12, 297], що проіснувало до 1471 р. Політика Олельковичів, спрямована на відновлення ролі Києва як центру збирання українських земель призвела до швидкого інтенсивного економічного та культурного розвитку Києва та Київського князівства. Відбудова культових споруд міста, зокрема, Успенського собору Києво-Печерської Лаври, увага до пам'яток книжного мистецтва («Ліствиця» (1455), «Златоструй» (1474), дві редакції Києво-Печерського патерика 1460-1462), діяльність науково-перекладацького гуртка («Шестокрыл», «Космографія», «Олександрія» тощо) [2, с. 102-105] – неповний перелік надбань тогочасної культури. Як зазначають дослідники, Київ стає центром раціоналістично-гуманістичного руху [3, с. 466]. «Цілий ряд течій, а як не течій – повівів, рефлексів світового життя, – наголошував М.С. Грушевський, – пройшло над нашим громадянством, випереджуючи часом на ціле століття аналогічні рефлексії реформації..., і викликало відгомони в житті і письменності» [1, с. 104]. Ренесансні тенденції призвели до зростання національної свідомості, намагань послабити візантійські впливи і повернутися до власних традицій, спираючись на історичне минуле – могутність Київської Русі [10, с. 318]. Проте розірваність українських земель, поступовий неухильний наступ на національне державотворення гальмували розвиток нових явищ у сфері духовної культури.

Ідеї Відродження і Реформації починають впливати на українську культуру майже одночасно, тому їх впливи перехреснюються, відбувається своєрідний реформаційно-ренесансний синтез. Зацікавленість питаннями релігійної моралі, активна участь у реформаційному русі, органічне злиття ідей світського гуманізму та релігійної реформи дають підстави відносити тогочасну українську культуру до «Північного Ренесансу» [3, с. 483].

Гуманізм був характерною рисою світогляду доби Відродження та Реформації і передбачав перехід до світської культури нового типу. На Заході такий перехід відбувався в XV-XVI ст. під впливом Відродження, в Україні – за доби Реформації і Бароко (XVI – XVII ст.). Реформаційно-ренесансні ідеї поширювались в Україні через систему освіти, книгодрукування, діяльність братств, завдяки українцям, що вчилися в університетах Західної Європи.

Українські студенти навчались в Болоньї, Падуї і Римі (Італія), Парижі (Франція), Лейдені та Лейпцигу (Німеччина), Празі (Чехія), Кракові (Польща) та інших містах. У Краківському університеті українці вчилися з моменту його заснування (1364), протягом XV – XVI ст. тут отримали освіту близько 800 чоловік.

Українці, котрі для здобуття вищої освіти були змушені навчатись за кордоном, після закінчення навчання, як правило, не повертались до рідного краю. Вони почувались членами загальноєвропейської гуманістичної спільноти, але намагались не поривати остаточно зв'язків з Батьківщиною, додаючи до своїх імен або назву країни (Станіслав Оріховський-Роксолан), або рідного міста (Юрій Дрогобич) [9, с. 133]. Саме вони стали першими українськими гуманістами. Серед них: вчений європейського масштабу Юрій Дрогобич, професор медицини та астрономії Болонського та Краківського університетів, який першим з українців почав писати вірші латиною та видав книжку за кордоном («Прогностична оцінка поточного 1483 року...»); перший гуманістичний поет в українській літературі Павло Русин з Кросна, магістр Краківського та Віденського університетів, в котрого вийшла віршована збірка латиною, а творчий доробок складає 4000 рядків; Станіслав Оріховський, вихованець кількох західноєвропейських університетів, автор блискучих публіцистичних творів – «рутенський Демосфен» та багато інших [11, с. 12-14]. Відомий дослідник М. Попович підкреслює: «Насамперед ця культурна верхівка зберігала зв'язки з національним суспільством, незримо впливала на нього; їх вдома шанували, у них училися... Їх тінь і їх слід лишалися в тому цілому, що називається «нація» [8, с. 174].

Монополію церкви в українській освіті вперше було подолано із заснуванням Острозької слов'яно-греко-латинської академії (1576-1636). Формальна невизначеність статусу закладу, його приватний характер опосередковано сприяли виникненню в Україні першої світської публічної школи, незалежної не тільки від державних чинників та католицької церкви, але навіть від православної [3, с. 542].

В Острозі в основу навчального процесу було покладено ідею «тримовного ліцею» Еразма Роттердамського – вперше серед українських шкіл викладання велося церковнослов'янською, грецькою та латинською мовами [3, с. 541]. Програма базувалася на вивченні семи «вільних наук» – «тривіуму» («три шляхи» – три гуманітарні науки): граматики, риторика (красномовство), діалектика (мистецтво вести бесіду); та «квадривіуму» («чотирипуття»): арифметика, геометрія, астрономія, музика. Острозька слов'яно-греко-латинська академія докорінно відрізнялась від західноєвропейських шкіл активним використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразно національним характером. Вона стала першим українським навчальним закладом, що давав початкову і середню освіту з елементами вищої [3, с. 539].

Запровадження в навчальну практику українських шкіл семи «вільних наук» позитивно впливало не тільки на піднесення рівня освіти й наближення її до загальноєвропейських форм, а й об'єктивно сприяло розвитку цих наук на місцевому ґрунті.

Другою в Україні православною школою вищого, ніж початковий, рівня стала Львівська братська школа (Львівське братство вперше згадується під 1463 р. [6, с. 1417], у 1585 р. розроблено Статут Львівського Успенського братства та відкрито школу). З перших днів існування вона мала всестановий характер. Плата за навчання була порівняно незначною «убогих за прости біг (безплатно), а багатих за рівним датком» [3, с. 556]. Введенням викладання філософії керівники школи намагалися вийти за рамки середньої освіти – таким чином школа ставала перехідним етапом до навчального закладу вищого типу.

Братства значно вплинули на поширення письменності та підвищення рівня шкільної освіти. Завданням шкіл та друкарень було не лише просвітництво, але й виховання у молоді патріотизму, поваги до культури, віри, звичаїв українського народу. З іншого боку, програма слов'яно-греко-латинських шкіл передбачала здобуття освіти, яка дозволяла оволодівати досягненнями західноєвропейської науки та культури.

Окрім православних шкіл в XVI ст. на українських землях працювали й католицькі (Львів, Перемишль, Ярослав) та протестантські (Дубецьк, Киселин). Формуванню світогляду української молоді як людей двох культур – європейської «латинської» та традиційної «руської» сприяла діяльність «університету пограниччя» – Замойської академії – вищого навчального закладу, відкритого Яном Замойським (канцлером і великим коронним гетьманом) в центрі його володінь на Холмщині, як раз біля етнічної межі українських і польських земель [3, с. 588-591].

Першим вищим навчальним закладом не лише в Україні, а на всіх східнослов'янських землях, стала Києво-Могилянська колегія (утворилась у 1632 р. внаслідок злиття шкіл – київської братської (1615) та лаврської (1631)). Київська братська школа зібрала навколо себе найкращих вчених того часу – автора полемічних філософських творів І. Копинського, богослова З. Копистенського, філолога Л. Зізання, архімандрита Києво-Печерської Лаври Є. Плетенецького та ін. Все це дало підстави М. Грушевському назвати київський культурний гурток другою українською академією після групи вчених при Софійському соборі часів Ярослава Мудрого. Києво-Могилянська колегія згуртувала навколо себе найвідоміших культурно-освітніх діячів, вчених, літераторів. Саме завдяки діяльності колегії та Києво-Печерської друкарні Київ знову став найвизначнішим культурним осередком України. Як і тогочасні європейські університети, вона організовувала філіальні школи, де навчання велося за її програмою (1634 р. – у Вінниці та Крем'янці) [3, с. 564-575].

Польський уряд, діючи в інтересах католицької церкви та її навчальних закладів, прагнув не допустити до створення української латиномовної школи вищого рівня та її філій. У 1634 р. король Владислав IV заборонив викладання у Київській колегії та її філіальних школах латинською мовою та богослов'я, що вважалося прерогативою вищих навчальних закладів [3, с. 569].

Розвиток української культури певною мірою обумовлювався інтересами національно-визвольної боротьби і постійно перебував в полі інтересів козацтва – нової суспільно-політичної сили, що цю боротьбу очолила. Складається та зміцнюється союз православних церковних і культурно-освітніх діячів з політичним проводом козацчини. У 1620 р. за підтримки гетьмана П. Сагайдачного було відновлено православну ієрархію. У 1636 р. сейм під тиском козаків і православної шляхти був змушений дозволити вивчати в Київській колегії мови та науки, проте лише початкові ступені філософського циклу – діалектику і логіку. Викладання богослов'я, що засвідчувало статус навчального закладу як академії, заборонялося [3, с. 569].

У 1689 р. з відкриттям у Київській колегії класів богослов'я вона фактично перетворюється на академію [13, с. 184]. Формально статус навчального закладу був визнаний царськими грамотами 1694 і 1701 рр. В указі Петра I 1701 р. Київська колегія прямо називалась академією. Київський міський уряд не раз ігнорував положення грамоти 1694 р., користуючись певними неточностями у формулюванні прав академії. На прохання вчителів та учнів митрополит В. Ясинський звернувся до Петра I з проханням підтвердити права академії [4, с. 508-509]. На честь засновника колегії – видатного просвітителя та гуманіста Петра Могили – її почали називати Києво-Могилянською (в наш час – Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Гуманістичні ідеї завжди були притаманні українській культурі. Їх поширення та творче осмислення на національному ґрунті в XV – на початку XVII ст. спричинили зростання національної свідомості, інтерес до вітчизняної історії, культури, мови.

Література:

1. Грушевський М.С. Історія української літератури. В 6 томах 9 книгах. Том V: Культурні і літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610 pp.). Кн. 1. К.: Либідь, 1995. – 255 с.
2. Дзюба О.М., Павленко Г.І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина ХВП ст.): Посібник-довідник. – К.: «АртЕк», 1998. – 200 с.
3. Історія української культури у п'яти томах. Том 2: Українська культура ХШ – першої половини ХВП століть. К.: Наукова думка, 2001. – 847 с.
4. Історія української культури у п'яти томах. Том 3. Українська культура другої половини ХП – ХШ століть. К.: Наукова думка, 2003. – 1246 с.
5. Кашуба М. Гуманістичні та реформаційні ідеї в Україні другої половини ХВП ст. / Європейське Відродження та українська література XIV-XVШ ст. К.: Наукова думка, 1993. С. 57-74.
6. Кравців Б. Львівське Успенське братство / Енциклопедія українознавства. Т. 4. Львів, 1994. С. 1417-1418.
7. Пасічник І., Кралюк П. Тенденції в розвитку релігійного й культурного життя на українських землях у XVI ст. / Наукові записки. Серія «Філософія». Матеріали наукової конференції «Віра і розум в історії слов'янської філософії» – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип. 4. – 2008. – С. 14-23.
8. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.
9. Савчук О. Поет-гуманіст Павло Русин з Кросна / Європейське Відродження та українська література XIV-XVШ ст. К.: Наукова думка, 1993. С. 126-150.
10. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посібник. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
11. Українська література XIV – XVI ст. Авт. вступ. ст. і ред. тому В.Л. Микитась. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с.
12. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини ХВП ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.
13. Яременко М.В. Києво-Могилянська академія / Енциклопедія історії України. Т. 4. К.: Наукова думка, 2007. С. 183-186.

**Динара Мусақызы
(Семей, Казахстан)**

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ШАКАРИМА

Наследие Шакарима весьма разнообразно и при том довольно трудоемко по своей трактовке. В большей степени это касается его философских воззрений. В этой сфере он не признавал истинности ни одного из известных ему воззрений. Он был предельно толерантным буквально ко всем идеям, и к сугубо теологическим и к строго научными положениями философского материализма. Его нисколько не смущал оккультизм и спиритизма. И в то же время он серьезно задумывался над значением новейших открытий естествознания.

Главным предметом философствования Шакарима является человек, именно к нему сводятся историко-философские изыскания и размышления мыслителя.

По мнению современного казахстанского философа О.А.Сегизбаева, философия Шакарима представляет собой теологический гуманизм, так как она «всецело направлена на то, чтобы дать теологическое обоснование необходимости очеловечивания человека» [7; с.386].

Анализ творческого наследия Шакарима показывает, что многие вопросы были поставлены им исключительно глубоко, а высказанные идеи могут вполне быть оценены только сегодня. По существу, он опередил свое время, потому что сейчас мы решаем те проблемы, над которыми размышлял много лет тому назад. Вектор мысли Шакарима, представляет собой пример философского понимания мира и гуманистической ориентированности, определялся одним коренным вопросом, который волновал мыслителя – это истоки жизни народа, судьбы народа, его нравственных устремлений и идеалов, возможностей его приобщения к общечеловеческим ценностям и прогрессу.

Историко-философские взгляды Шакарима, пронизанные высоким нравственным пафосом и глубокой мыслью о гуманистической сущности культуры как воплощении творческих сил человека, чем и актуальны для современного Казахстана, в условиях поиска национальной идентичности, формируя нравственный облик и смыслы современности, определяя направление будущих перспектив.

Сущность человека, его природу и историческое назначение Шакарим определяет в знании, и прежде всего в знании истины, что является приобретаемым качеством человека. Знание истины не ограничивается чисто рациональным знанием, так как кроме научных познаний здесь необходимы проникновение нравственного начала, знание добродетели. Знание истины предполагают, по мнению философа, «осведомлённость в науках и различных религиях» [3], раскрепощение разума и беспристрастие, что даётся через здравый рассудок и критическое оценивание любой научной концепции и религиозного учения.

Однако Шакарим, несмотря на всю убедительность приведённых им аргументов в пользу материалистической концепции, считает, что светская наука уделяет мало внимания духовной сфере человека, а сама душа связывается с деятельностью мозга. Основным недостатком материалистической концепции философ считает восприятие человеком своего тела как своей личности, отсюда его самодостаточность и самодовольство, осознание своего бытия как телесного и материального, из чего вырастают аморальность и бездуховность.

В стремлении Шакарима Кудайбердиева к познанию разнообразных учений и мировоззрений, к единению науки, философии, религии, в поисках истины, оправдания нравственности и духовности как высших законов человеческого бытия проявляется особый стиль философского сознания. В философии Ш.Кудайбердиева налицо мировоззрение, которому присуще целостное рассмотрение проблемы человека и бытия, уникальное учение с характерными ему многогранностью и глубиной.

Свою концепцию, с выделением категории совести, Ш.Кудайбердиев противопоставляет атеистическому материалистическому мировоззрению. При этом совесть выступает не как этическое понятие, а как философская категория. Именно совесть, по убеждению философа, способна разрешить вопросы человеческого бытия, науки и философии, а также возродить духовность в человеке.

Ш. Кудайбердиев определяет совесть как «единство человеческой скромности, справедливости и доброты» [3; с.28]. Совесть позволяет сохранить человеку человечность и личное нравственное достоинство. В итоге философ приходит к выводу, что совесть есть высшее желание и потребность души, так как «душа является такой сущностью, которая никогда не исчезает, не поддаётся порче, а с каждым разом всё совершенствуется, идёт к возвышению.

В работе «Казахская философия XV – начала XIX вв.» О.А. Сегизбаева, где дается разностороннее и развернутое исследование философии Шакарима, указывается, что «философ считает, что отсутствие веры в существование Творца и бессмертие души оказывает на людей пагубное влияние и делает их аморальными, злыми, а не добрыми» [7; с.374]. Также в этой работе указывается, что ответ на вопрос о существовании Творца, «по мнению Шакарима Кудайбердиева, должен был ориентировать человека на праведное поведение и добрые дела, добрые не для Творца, а для сотворенного им мира и самого человека» [7; с.373]. Что касается совести в учении казахского философа, составляющей субстанциональную основу души и изначальную ее потребность, то в системе философских взглядов мыслителя О.А.Сегизбаев определяет ее как истину, которая может очистить от нравственной скверны и поставить на путь праведной жизни.

Определение совести в учении Шакарима философами У.К.Альжановой и К.К.Бегалиновой как субстанции и основы мироздания, так как она «первична, существует до человека, эквивалентна Космосу и, появляясь на свет, человек соприкасается с такой Совестью, вбирает ее в себя»⁴, на наш взгляд, помимо метафизического аспекта совести, подразумевает ее наиндивидуальность. Данное качество совести выводится из понимания ее самим Шакаримом как некоей субстанции, вечной, сопровождающей душу в ее бытии в процессе перевоплощений и способствующей ее восхождению. Осознание совести как вечной субстанции и необходимого атрибута духовного состояния человека способствует улучшению его природы и возвышению в результате освобождения от приоритета материально-телесного аспекта личности. Совесть как некий духовный идеал, согласно учению Шакарима, подразумевает, что вне вмещения его в сознание и поведенческие акты индивида невозможно говорить о том, что он состоялся в качестве существа разумного, нравственного и ответственного.

В историко-философских воззрениях мыслителя можно проследить понимание им взаимообусловленности и взаимосвязанности процессов гуманизации человека и общества.

Главной ее задачей и предназначением является, по замыслу мыслителя, духовное воспитание подрастающего поколения, включающее взращивание в них гуманных человеческих качеств и формирование в нем чувства отвращения к человеческим порокам и низменностям.

Согласно воззрениям Шакарима, субстанциональной основой всего социального является не просто совместная деятельность людей, направленная на усилия по созданию чего-либо, а именно духовно-ориентированная деятельность. Помимо этого, жизненно необходимого для общества условия, согласно Шакариму, исчезает сама возможность координирования и направления усилий людей и их активности на совместную деятельность, так как для этого нужны согласие, сотрудничество и взаимопонимание между индивидами, составляющими общество. Следовательно, по мнению казахского философа, духовность является основой социального образа жизни людей, так как вне ее исчезают возможности для их плодотворной совместной деятельности и проживания. Вне духовности в социуме происходит нарастание центробежных тенденций, усиливающих социальную конфликтность между людьми вследствие исчезновения противовеса эгоистическим стремлениям индивидов, создаваемым духовностью и культурой.

В этой связи в контексте историко-философских воззрений Шакарима становится ясным, что человеческая деятельность вне духовности утрачивает свой смысл, так как в связи с ее утерей деятельностная активность людей обесмысливается в силу того, что главное ее предназначение не только в создании материально-вещных условий и предпосылок существования и деятельности людей, общественного бытия в целом, а в воспроизводстве человекозначимых смыслов как в самой деятельности, так и в ее продуктах и результатах. Вне этого условия в общественных связях и

отношениях, сопутствующих человеческой деятельности, а также в ее продуктах отсутствует сам человек во всей полноте его разумных и нравственных свойств. Сам дух человека перестает присутствовать в общественных связях, деятельности людей и в ее результатах, что в конечном итоге, расчеловечивает и обесмысливает их, так как их главная задача и конечный итог – это производство самого человека как существа, совмещающего в себе некие смыслы, придающие ему духовный, очеловеченный облик, который не передается генетически, а формируется лишь посредством общественной жизни. Поэтому субстанциональной задачей общества, скрытой за социальной структурой, социальными связями и институтами, является формирование человека как существа разумного, нравственного, духовного. Решение этой задачи способствует сохранности свойств общества, обеспечивающих его целостность и стабильность.

Таким образом, духовность является центральной проблемой историко-философских воззрений Шакарима. Духовность определяется им как основа, очеловечивающая человека, и условие, придающее общественному развитию гуманизованную направленность. Пути становления человека и общества духовными мыслитель видел в силе просвещения, воспитания и культуры, свет которых одухотворяет сознание личности гуманистическими ценностями, нравственно оздоравливает социального индивида, способствует общественному прогрессу, так как он во многом связывается с уровнем развития сознания членов общества.

Категория духовности в философии Шакарима Кудайбердиева обретает характер всеобщности и универсальности в силу ее общечеловеческой значимости. Духовность определяется им как универсальная мера человечности и культуры в индивиде. Ее отсутствие во внутреннем измерении индивида определяется казахским мыслителем как показатель и критерий антигуманизма и бескультурья человека, что, в принципе, лишает его универсальной человекозначимой природы, заключаемой во всеобщих смыслах духовности, способствующих очеловечиванию индивида, его возвышению над своей природно-инстинктивной основой, что качественно отличает человека от материально-природного бытия, его процессов и явлений.

В целом, несмотря на теологический и мистический характер философии Шакарима, его концепция духовности обладает не абстрактным гуманизмом, а реальными чертами, приближенными к социальной действительности. Предпринимается своего рода попытка помочь человеку уточнить время его существования, отличить себя в толпе как предшественников, так и современников. Шакарим, по всей видимости, искренне верил в то, что лишь философия способна приоткрыть тайну бытия, подарить счастье и вообще осуществить эстетическое оправдание человеческого существования.

Литература:

1. Альжанова У.К., Бегалинова К.К. Философия в системе целостного знания. – Алматы: ДГП ВЦС ВКО, 2000. – 57 с.
2. Достоевский Ф.М. Два лагеря теоретиков // Полн. собр. соч.: В 30 т. – Т.26. – Л.: Наука, 1976. – 184 с.
3. Кудайбердиев Ш. Три истины. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 178 с.
4. Кудайбердиев Ш.. Записки Забытого. – Алматы: Ел, 1993. – С. 93.
5. Омаргазин Р.Б. Вестник КарГУ, Караганда 2006
6. Рысбекова Ш. Размышление Абая о духовном мире человека // Евразийское сообщество. – 1999. – № 3. – 87 с.
7. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX вв. – Алматы: Ғылым, 1996.-256 с.

Сергій Цимай
(Черкаси, Україна)

ФОРМУВАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ФАКТОР ДЕМОРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ХVІІІ СТ.

Для розуміння сучасної політичної ситуації в Україні варто звернутися до історичного минулого нашої країни. Формування нації неможливе без участі еліти – представників освічених верств суспільства. Прийняття Гетьманщиною протекції російського царя уповільнив процес самоідентифікації українського народу та призвело до формування комплексу малороса, відлуння якого ми відчуваємо і зараз. Детальнішої уваги потребує розгляд процесу інкорпорації української еліти в Російську імперію у ХVІІІ ст.. З огляду на це дана проблематика є актуальною.

Мета статті – показати деструктивний вплив формування малоросійської свідомості в українській еліті.

Дослідженням проблеми малоросійської свідомості займалися А.Котенко [1], В. Каноненко [2], М. Рябчук [3], З. Когут [5].

В ХVІІІ ст. в російській мові поступово виникає поняття «малоросіяни», що мало географічне (не етнічне) значення для жителів України-Малоросії. І навіть на початку ХІХ ст. поняття «малорос», що означало населення України, пов'язане з росіянами спільним царем та релігією, та в жодному разі не етнічно чи історично [1].

Малоросійська свідомість почала формуватись протягом 1720-х – 1760-х років, коли козацька еліта намагалась прирівняти себе в правах до російського дворянства і замість політичної чи етнічної стала надавати перевагу становій ідентичності [2, с. 127]. Досліджуючи стан колективної свідомості в Україні, американський професор Оксана Грабович констатує такий факт, як негативне уявлення українців про себе: «Негативний самообраз твориться впродовж доволі тривалого часу шляхом проектування негативних якостей колоніальної влади(суспільства) на об'єкт колонізації». Сприймавши негативні проєкції домінуючої культури, поневолена нація починає відчувати комплекс неповноцінності, наприклад, феномен малоросійства [3].

Малоросійство має дуже багато спільного з колабораціонізмом та психологічним комплексом меншовартості. Великий український мислитель-державник та ідеолог українського консерватизму В'ячеслав Липинський визначив малоросійство як «хворобу бездержавності». Воно проявляється в байдужому і часто негативному ставленні до українських національно-державотворних прагнень, традицій, проте в активній підтримці російської культури й великодержавної політики [4].

Характеризуючи стан української еліти, варто зазначити, що вона від самого початку формувалася як служилий стан і ним залишилася. Вже з 1680-тих років формується в окрему соціальну верству, з якої походили майже всі службовці Гетьманщини. Ця нова еліта отримала офіційне визнання як Значне військове товариство. В обмін за свою службу українська еліта мала певні привілеї. Найбільшим із них було право володіти маєтками, в яких селяни відробляли панщину. По-друге, еліта мала деякі судові прерогативи. Справи представників двох вищих прошарків Значного товариства розглядалися у найвищому судовому органі Гетьманщини – Генеральному військовому суді. Уся знать, незалежно від позиції в ієрархії, мала імунітет від будь-яких позовів судів нижчого рангу. Нарешті, еліта, принаймні два її вищих прошарки, могла впливати на політичні рішення через Раду старшин. Вона обговорювала всі важливі державні справи, зокрема закордонні справи, фінанси, оподаткування й судові реформи. У 1760-х роках українська еліта нараховувала від 2100 до 2300 дорослих чоловіків [5, с. 28].

До середини XVIII століття українська еліта трансформувалася з нечисленного прошарку козацької старшини та знатних людей у досить розвинуту українську шляхту, котра почала ототожнювати себе зі знаттю польських часів.

У зв'язку з інкорпорацією українського шляхетства в російське дворянство Катерина II 1783 року видала указ, що завершив закріпачення українського селянства. Видаючи цей указ, вона керувалася необхідністю забезпечити надходження податків і зберегти єдність імперії [5, с. 31].

Іншим потужним стимулом до злиття української еліти з російською була Грамота дворянству, видала Катериною II 1785 року. Аж до 1780-х українська знать подавала петиції про визнання місцевих чинів, але не завжди вимагала прирівняти її до російського дворянства. Таку позицію слід пояснити не лише локальним патріотизмом, але також деякими практичними міркуваннями. Українська еліта претендувала на права давньої шляхти, які значно перевершували права російського дворянства. Попри те, що українська шляхта прагнула прирівняти свої місцеві чини до відповідних рангів імперської Табелі, вона бажала залишити за собою ці чини й користуватися, бодай на обмеженій території, широкими шляхетськими правами. Грамота 1785 року надала дворянам різні особисті й соціально-економічні привілеї, що істотно зменшило різницю між російським дворянством і шляхтою. Таким чином, лише ставши частиною російського дворянства, українська шляхта могла здобути велику частину тих привілеїв, на які вона претендувала вже понад століття. Генерал – губернатор Румянцев сприяв інтеграції добре спланованою політикою залучення української знаті на імперську службу [1]. Відповідно «малоросійство» трансформується в компроміс між служінням Російській імперії і побутовим патріотизмом, вибудовується така модель «центр – провінція» зі всіма наслідками як для культурного, так і громадсько-політичного життя [3].

Інтеграція української еліти в імперію виявилася настільки успішною, що саме українець Андрій Милорадович і його переважно українські підлеглі підготували запровадження імперських інституцій у Гетьманщині. Фактично українська знать на той час уже залежала від місцевих та імперських урядових посад. Економічні обставини змушували синів шляхетних родин робити кар'єру на урядовій службі. Реформи провінційного урядування надали українській дрібній знаті безпрецедентні кар'єрні можливості, насамперед на території колишньої Гетьманщини, а також у сусідніх провінціях, у війську і в самому Санкт-Петербурзі [5, 46].

Пристосуванська політика української еліти дала можливість укорінення комплексу малороса та перервала тяглість історичної свідомості. Російська держава підтримувала малоросійство як запоруку культурного і політичного провінціалізму, прибираючи залишки національної пам'яті та сентиментів [6, с. 111].

Хоча соціального визнання, економічних вигод і нових кар'єрних можливостей на імперській службі достатньо, щоб пояснити послаблення автономістських почуттів еліти, не менш важливим, але недооціненим фактором був занепад українських інституцій. Остання Рада старшин, яка прийняла самостійне рішення у справах Гетьманщини, зібралася 1763 року. Від 1764 року до 1780-х генерал-губернатор Рум'янцева запровадив багато реформ щодо інтеграції Гетьманщини в імперські структури. Імперські практики не лише проникали в адміністрацію Гетьманщини, але й відбивалися на новій структурі еліти. Членство у Значному військовому товаристві дедалі більше розглядали як почесний чин, позбавлений будь-яких реальних функцій. Наприкінці 1770-х членами Значного військового

товариства могли бути навіть діти. Для російського дворянства це було поширеною практикою, але суперечило організаційній структурі та справжньому призначенню Значного військового товариства.

Загалом, українська знать зазнала глибокої трансформації ще до того, як була інкорпорована в російське дворянство у 1760-х роках, коли інституції Гетьманщини ще були життєздатними, шляхта вірила, що вона є основним політичним представником окремого краю під протекцією царя. У 1780-х роках, коли інституції Гетьманщини занепали, а соціально-економічні позиції верхівки були більш-менш забезпечені, українська еліта розглядала себе як представника вже не окремої країни, а регіону, включеного до імперської системи [5, с. 51]. Таким чином, колонізований народ не лише змушений нести на собі тіню частину домінуючої культури, а й діяти в її межах. Більше того, оскільки колонізований народ унаслідок своєї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проектувати на нього свої власні негативні якості (колективну тінь), він змушений проектувати їх на себе. Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою [3].

Опозиційні тенденції затримали, але не могли зупинити поступову асиміляцію українського шляхетського стану російським дворянством. Незважаючи на стійкість певних місцевих традицій, у підсумку фактори на користь інтеграції виявилися значно сильнішими. Найважливішим із них був незавершений розвиток української шляхти. Хоча внутрішня організація, конституційне становище та політичні погляди української шляхти були достатньо сформовані, вони не були санкціоновані столітніми традиціями, а отже, не мали легітимності польської та угорської шляхти. По-друге, ті шляхетські традиції, що встигли оформитися, були згодом послаблені внаслідок запровадження російських практик, відмови асиміляторів від цих традицій і напливу нових членів під час інкорпорації у дворянство.

Іншим фактором, який значно полегшив інтеграцію української знаті в імперське суспільство, була культурна й мовна близькість між українцями та росіянами. Ідентичність німецьких остзейських баронів або польської шляхти, так само як і української знаті, ґрунтувалася на історичних «правах і вольностях» [5, 54]. Наслідком такої вмільої й цілеспрямованої політики став вражаючий феномен «національної непритомності», що є характерним для національної самосвідомості доби феодалізму. Порівнюючи стан сучасної ідентифікації громадян України з самоідентифікацією суспільства Доби Гетьманщини, М.Рябчук робить висновок: «За всіма ознаками це – психологія суто середньовічного етносу, що ніби застиг десь у добі гетьманщини – якраз напередодні остаточної колонізації України Росією, – коли всі були «руські» і всі «православні»» [3].

Оскільки українська знать не уявляла жодної альтернативи служінню цареві, навіть явно невдоволені не спромоглися ні на що більше, як прийняти імперську систему. Інтеграція та часткова асиміляція української еліти в суспільство Російської імперії великою мірою вплинула на подальший розвиток України.

Отже, знищення офіційних інституцій Гетьманщини сприяло укоріненню малоросійської свідомості, українська еліта дедалі глибше занурювалася в імперське культурне середовище. У традиційному суспільстві, де політичне лідерство було ексклюзивною прерогативою вищих класів, асиміляція національної еліти іншою культурою означала втрату національного політичного представництва. Поступове формування малоросійської свідомості справило деструктивний вплив на провідну частину суспільства – еліту. Відлуння цих подій ми можемо спостерігати і в сучасному суспільстві. Детальніше розуміння процесу формування комплексу малороса в українському суспільстві демонструє практичне значення історичного минулого. Урахування помилок попередників допоможе в подоланні комплексу малороса в частині сучасного суспільства.

Література:

1. Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: эволюция понятия до первой мировой войны. Новое литературное обозрение. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aej.org.ua/analytics/1125.html>
2. Каноненко В. Элита Войска Запорожского – Гетманщины между проектами Малороссии и Российской империи (конец 20-х – начало 60-х гг. XVIII в.) / В. Каноненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 127-134
3. Рябчук М. «Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/books_ua.php?text=48
4. Квасниця О. Національна еліта – духовно-інтелектуальне ядро нації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/publicystyka01/Publicystyka_P1_06_Kvasnycia.pdf
5. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство/ З. Когут // Коріння ідентичности. Студії ранньомодерної та модерної історії України. –К.: «Критика», 2004. – С.27-80.
6. Панасюк Л. В. Ідентичність та білінгвізм в Україні// Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. –К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 46. – С. 111 – 115.

СЕКЦИЯ: МАТЕМАТИКА

Лаззат Алдибаева, Жаныл Керимова
(Казахстан, г. Алматы)РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ПОГРАНИЧЕНОГО СЛОЯ
НЕНЬЮТОНОВСКИХ ЖИДКОСТЕЙ ВАРИАЦИОННЫМ МЕТОДОМ

Рассмотрим стационарное двумерное течение неньютоновских (степенных) жидкостей в пограничном слое плоской пластины. Набегающий поток будем считать однородным и движущимся со скоростью U_∞ . Ось x направим вдоль пластины, y - перпендикулярно к ней. Начало координат поместим на передней кромке пластины. При этом течение описывается системой уравнений:

$$u \frac{\partial u}{\partial x} + v \frac{\partial u}{\partial y} = \frac{k}{\rho} \cdot n \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}, \quad (1)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} = 0$$

с граничными условиями

$$u(x,0) = 0, \quad v(x,0) = v_0 \quad \text{при } 0 \leq x \leq L,$$

$$u = U_\infty \quad \text{при } y = \infty, \quad (2)$$

$$u(0, y) = U_\infty \quad \text{при } -\infty \leq y \leq +\infty$$

Общий подход к решению подобной задачи методом локального потенциала или возрастания общей энтропии приводит к рассмотрению следующей системы, близкой к стационарному состоянию.

$$\rho \left(\frac{\partial u}{\partial t} + u \frac{\partial u}{\partial x} + v \frac{\partial u}{\partial y} \right) = kn \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}, \quad (3)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} = 0$$

Умножим первое уравнение системы (3) на $\left(-\frac{\partial u}{\partial t}\right)$, а второе на $\left(-\frac{\rho}{2}\right) \cdot \left(\frac{\partial v^2}{\partial t}\right)$, полученные

результаты сложим.

$$\begin{aligned} \psi = -\rho \left(\frac{\partial u}{\partial t} \right)^2 &= \rho u \frac{\partial u}{\partial x} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} + \rho v \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} - kn \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} - \\ &- \frac{\rho}{2} \cdot \frac{\partial v^2}{\partial t} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \right) \leq 0 \end{aligned} \quad (4)$$

Пусть $\frac{\partial u}{\partial t}$ определена в прямоугольной области $A(0 \leq x \leq L, 0 \leq y \leq \infty)$. Тогда

$$\varphi = -\rho \cdot \int_A \left(\frac{\partial u}{\partial t} \right)^2 dA = -\rho \int_0^L \int_0^\infty \left(\frac{\partial u}{\partial t} \right)^2 dy dx \leq 0. \quad (5)$$

Подынтегральную функцию ψ преобразуем к виду:

$$\begin{aligned} \psi &= \rho \frac{\partial}{\partial x} \left(u \cdot u \frac{\partial u}{\partial t} \right) + \rho \frac{\partial}{\partial y} \left(u \cdot v \frac{\partial u}{\partial t} \right) - kn \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} \right) - \\ &- \rho u \cdot u \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) - \rho u \cdot v \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) - \frac{\rho}{2} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \right) \cdot \frac{\partial}{\partial t} (u^2 + v^2) + \frac{kn}{2} \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2. \end{aligned} \quad (6)$$

Интегрируя по частям и применяя теорему Остроградского о дивергенции, уравнение (5) преобразуем к виду:

$$\begin{aligned} \varphi &= \int_0^L \int_0^\infty \left[-\rho u u \cdot \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) - \rho u \cdot v \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) + \frac{k}{2} n \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 - \right. \\ &- \left. \frac{\rho}{2} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \right) \cdot \frac{\partial}{\partial t} (u^2 + v^2) \right] dy dx + J \end{aligned} \quad (7)$$

где

$$J = \int_c \left(\rho u \cdot u \frac{\partial u}{\partial t} dy + \rho u \cdot v \frac{\partial u}{\partial t} dx - kn \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} dx \right) \quad (8)$$

C – граница области $A(0 \leq x \leq L, 0 \leq y \leq \infty)$.

Легко заметить, что уравнение (7) приобретает определенный физический смысл, если воспользоваться принципом локального потенциала. При этом все состоящие скорости в (7), как коэффициенты при производных по времени, вычисляются при стационарном состоянии. Такая операция позволяет вынести $\frac{\partial}{\partial t}$ за знак интеграла, так как граница области не зависит от времени.

Величина интеграла может уменьшаться со временем, в стационарном состоянии течение в пограничном слое соответствует минимуму функционала

$$E^* = \int_0^L \int_0^\infty \left[-\rho u^0 \cdot u^0 \cdot \frac{\partial u}{\partial x} - \rho u^0 \cdot v^0 \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{k}{2} n \cdot \left| \frac{\partial u^0}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 - \right. \\ \left. - \frac{\rho}{2} \cdot \left(\frac{\partial u^0}{\partial x} + \frac{\partial v^0}{\partial y} \right) \cdot \frac{\partial}{\partial t} (u^2 + v^2) \right] dy dx + \\ + \int_c \left(\rho u^0 \cdot u^0 \cdot u dy + \rho u^0 \cdot v^0 \cdot u dx - kn \cdot \left| \frac{\partial u^0}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 \cdot u dx \right), \quad (9)$$

где E^* -возрастание общей энтропии, $\frac{\partial E^*}{\partial t}$ -скорость возрастания общей энтропии.

Профили скоростей зададим в виде:

$$u = U_\infty \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{f}\right) \right], \quad (10)$$

$$v = v_0 + U_\infty \cdot f' \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{f}\right) - \frac{y}{f} \exp\left(-\frac{y}{f}\right) \right], \quad (11)$$

где f -неизвестная пока функция x , f' -производная по x .

Нетрудно показать, что функции (10) и (11) удовлетворяют как уравнению неразрывности, так и граничным условиям (2), если $f(x) \rightarrow 0$ при $x \rightarrow 0$.

Следуя [3], для функционала E имеем следующее выражение:

$$E^* = \int_0^L \int_0^\infty \left\{ \rho U_\infty^3 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \frac{y f'}{f^2} \cdot e^{-\frac{y}{f}} - \rho \cdot \left[U_\infty^2 \cdot v_0 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) + \right. \right. \\ \left. \left. + U_\infty^2 \cdot f'^0 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} - \frac{y}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \right] \cdot \frac{1}{f} e^{-\frac{y}{x}} + \right. \\ \left. + \frac{k}{2} \cdot n U_\infty^{n+1} \cdot \left| \frac{1}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right|^{n-1} \cdot \frac{1}{f^2} \cdot e^{-\frac{2y}{f}} \right\} dy dx + \int_0^\infty \rho U_\infty^3 \cdot \left[\left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f}} \right) - 1 \right] \Big|_{x=L} dy \quad (12)$$

Вычислим вариацию E^* по f , сохраняя неизменной f^0 .

$$\delta E^* = \int_0^L \int_0^\infty \left\{ \rho U_\infty^3 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \left(\frac{y \delta f'}{f^2} - \frac{2y f'}{f^3} \cdot \delta f + \frac{y^2 f'}{f^4} \cdot \delta f \right) \cdot e^{-\frac{y}{f}} - \right. \\ \left. - \rho \cdot \left[U_\infty^2 \cdot v_0 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) + U_\infty^2 \cdot f'^0 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} - \frac{y}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \right] \cdot \right. \\ \left. \cdot \left(-\frac{1}{f^2} + \frac{y}{f^3} \right) e^{-\frac{y}{x}} \delta f + kn \cdot U_\infty^{n+1} \cdot \left| \frac{1}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right|^{n-1} \cdot \left(-\frac{1}{f^3} + \frac{y}{f^4} \right) \cdot e^{-\frac{2y}{f}} \delta f \right\} dy dx - \\ - \int_0^\infty \rho U_\infty^3 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \frac{y}{f^2} e^{-\frac{y}{f}} \delta f \Big|_{x=L} dy.$$

Полагая $f^0 = f$ и многократно интегрируя, получим

$$\delta E^* = \int_0^L \left(\frac{\rho U_\infty^3}{9} \cdot \frac{f'}{f} - \frac{\rho U_\infty^2 \cdot v_0}{4} \cdot \frac{1}{f} - \frac{k U_\infty^{n+1} \cdot n^2}{(n+1)^2} \cdot \frac{1}{f^{n+1}} \right) \delta f \cdot dx. \quad (13)$$

Приравнивая вариацию δE^* нулю для всех допустимых вариаций δf , имеем уравнение Эйлера-Лагранжа

$$f^n \cdot f' - \frac{9v_0}{4U_\infty} \cdot f^n - \frac{9k \cdot U_\infty^{n+1} \cdot n^2}{\rho(n+1)^2} = 0 \quad (14)$$

При этом функция f^0 должна быть положительной. Действительно, если $f^0 < 0$, то можно записать $f^0 = -|f^0|$. Следовательно,

$$u^0 = U_\infty \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{f^0}\right) \right] = U_\infty \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{|f^0|}\right) \right],$$

что противоречит выполнению условия, $u^0 > 0$ так как $e^{\frac{y}{|f^0|}}$ всегда положительна.

Так как $u = U_\infty$ при $x = 0$, то задача сводится к решению обыкновенного дифференциального уравнения (14) при условии $f(0) = 0$.

Для сравнения приближенного решения (8)-(9) с точным полученным интегрированием уравнения (14), рассмотрен частный случай, когда $v_0 = 0$

(непроницаемая пластинка) и $n = 1$ (ньютоновская жидкость), $n = 0,5$ (псевдопластичная жидкость).

Решением уравнения (14) в этом случае является выражение:

$$f = \left(\frac{9n^2}{n+1} \right)^{\frac{1}{n+1}} \cdot \left(\frac{1}{\text{Re}_x} \right)^{\frac{1}{n+1}} x, \quad (15)$$

где $\text{Re}_x = \frac{\rho U_\infty^{2-n}}{k} \cdot x^n$.

При этом решение (10) имеет вид:

$$u = U_\infty \cdot (1 - e^{-c\eta}),$$

$$v = v_0 + U_\infty \cdot \frac{y}{x} \cdot \frac{1}{(n+1) \cdot c\eta} \cdot [1 - (1 + c\eta) \cdot e^{-c\eta}] \quad (16)$$

$$\eta = \frac{y}{x} \cdot \left[\frac{\text{Re}_x}{n(n+1)} \right]^{\frac{1}{n+1}}, \quad c = \left[\frac{(n+1)^2}{9n} \right]^{\frac{1}{n+1}} \quad (17)$$

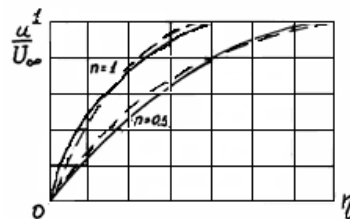

Рис. 1. Сравнение приближенного решение (16) с точным где пунктирная линия приближенное решения (16), сплошная –точное

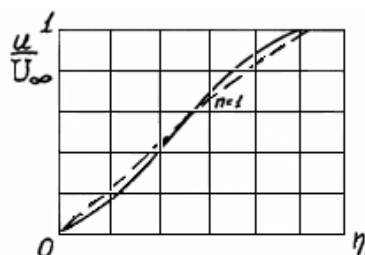

Рис. 2. Сравнение приближенного решения (16) с точным для случая проницаемой пластины

($v_0 \neq 0$), когда $v_0(x) \approx x^{-\frac{1}{2}}$.

В заключение отметим, что указанный вариационный метод дает профиль скоростей, который зависит от реологического индекса n , что подобно зависимости от n в случае точного численного решения. Таким образом, данный метод имеет определенное преимущество по сравнению с методом Кармана-Польгаузена, поскольку дает форму решения, в точности удовлетворяющую тем же граничным условиям, что и численное. Точность повышается по мере уменьшения n ($n < 0,5$). Значительное преимущество данного метода состоит в том, что он дает аналитическое выражение для профиля скорости, т.е. приводит к решению в такой форме, которой оперировать легче, чем например, решением в рядах Блазиуса или численным.

Литература:

1. Берковский Б.М., Шульман Э.П. // Пограничный слой неньютоновских жидкостей. – Минск 1966,-158 с.
2. Шехтер Р. // Вариационные методы в инженерных расчетах. –М.: Мир, 1971. – 112 с.

Л.Т. Алдибаева, Ж.Н. Керимова
(Алматы, Казахстан)

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ПОГРАНИЧЕНОГО СЛОЯ НЕНЬЮТОНОВСКИХ ЖИДКОСТЕЙ ВАРИАЦИОННЫМ МЕТОДОМ

Рассмотрим стационарное двумерное течение неньютоновских (степенных) жидкостей в пограничном слое плоской пластины. Набегающий поток будем считать однородным и движущимся со скоростью U_∞ . Ось x направим вдоль пластины, y -перпендикулярно к ней. Начало координат поместим на передней кромке пластины. При этом течение описывается системой уравнений:

$$u \frac{\partial u}{\partial x} + v \frac{\partial u}{\partial y} = \frac{k}{\rho} \cdot n \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}, \quad (1)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} = 0$$

с граничными условиями

$$u(x,0) = 0, \quad v(x,0) = v_0 \quad \text{при } 0 \leq x \leq L,$$

$$u = U_\infty \quad \text{при } y = \infty, \quad (2)$$

$$u(0, y) = U_\infty \quad \text{при } -\infty \leq y \leq +\infty$$

Общий подход к решению подобной задачи методом локального потенциала или возрастания общей энтропии приводит к рассмотрению следующей системы, близкой к стационарному состоянию.

$$\rho \left(\frac{\partial u}{\partial t} + u \frac{\partial u}{\partial x} + v \frac{\partial u}{\partial y} \right) = kn \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2}, \quad (3)$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} = 0$$

Умножим первое уравнение системы (3) на $\left(-\frac{\partial u}{\partial t}\right)$, а второе на $\left(-\frac{\rho}{2}\right) \cdot \left(\frac{\partial v^2}{\partial t}\right)$, полученные результаты сложим.

$$\psi = -\rho \left(\frac{\partial u}{\partial t} \right)^2 = \rho u \frac{\partial u}{\partial x} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} + \rho v \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} - kn \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} - \frac{\rho}{2} \cdot \frac{\partial v^2}{\partial t} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \right) \leq 0 \quad (4)$$

Пусть $\frac{\partial u}{\partial t}$ определена в прямоугольной области $A(0 \leq x \leq L, 0 \leq y \leq \infty)$. Тогда

$$\varphi = -\rho \cdot \int_A \left(\frac{\partial u}{\partial t} \right)^2 dA = -\rho \int_0^L \int_0^\infty \left(\frac{\partial u}{\partial t} \right)^2 dy dx \leq 0. \quad (5)$$

Подынтегральную функцию ψ преобразуем к виду:

$$\begin{aligned} \psi = & \rho \frac{\partial}{\partial x} \left(u \cdot u \frac{\partial u}{\partial t} \right) + \rho \frac{\partial}{\partial y} \left(u \cdot v \frac{\partial u}{\partial t} \right) - kn \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} \right) - \\ & - \rho u \cdot u \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) - \rho u \cdot v \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) - \frac{\rho}{2} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \right) \cdot \frac{\partial}{\partial t} (u^2 + v^2) + \frac{kn}{2} \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2. \end{aligned} \quad (6)$$

Интегрируя по частям и применяя теорему Остроградского о дивергенции, уравнение (5) преобразуем к виду:

$$\begin{aligned} \varphi = & \int_0^L \int_0^\infty \left[-\rho u u \cdot \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) - \rho u \cdot v \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) + \frac{k}{2} n \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 - \right. \\ & \left. - \frac{\rho}{2} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \right) \cdot \frac{\partial}{\partial t} (u^2 + v^2) \right] dy dx + J \end{aligned} \quad (7)$$

где

$$J = \int_c \left(\rho u \cdot u \frac{\partial u}{\partial t} dy + \rho u \cdot v \frac{\partial u}{\partial t} dx - kn \cdot \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} dx \right) \quad (8)$$

c – граница области $A(0 \leq x \leq L, 0 \leq y \leq \infty)$.

Легко заметить, что уравнение (7) приобретает определенный физический смысл, если воспользоваться принципом локального потенциала. При этом все состоящие скорости в (7), как коэффициенты при производных по времени, вычисляются при стационарном состоянии. Такая операция позволяет вынести $\frac{\partial}{\partial t}$ за знак интеграла, так как граница области не зависит от времени.

Величина интеграла может уменьшаться со временем, в стационарном состоянии течение в пограничном слое соответствует минимуму функционала

$$\begin{aligned} E^* = & \int_0^L \int_0^\infty \left[-\rho u^0 \cdot u^0 \cdot \frac{\partial u}{\partial x} - \rho u^0 \cdot v^0 \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{k}{2} n \cdot \left| \frac{\partial u^0}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 - \right. \\ & \left. - \frac{\rho}{2} \cdot \left(\frac{\partial u^0}{\partial x} + \frac{\partial v^0}{\partial y} \right) \cdot \frac{\partial}{\partial t} (u^2 + v^2) \right] dy dx + \\ & + \int_c \left(\rho u^0 \cdot u^0 \cdot u dy + \rho u^0 \cdot v^0 \cdot u dx - kn \cdot \left| \frac{\partial u^0}{\partial y} \right|^{n-1} \cdot \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 \cdot u dx \right), \end{aligned} \quad (9)$$

где E^* -возрастание общей энтропии, $\frac{\partial E^*}{\partial t}$ -скорость возрастания общей энтропии.

Профили скоростей зададим в виде:

$$u = U_\infty \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{f}\right) \right], \quad (10)$$

$$v = v_0 + U_\infty \cdot f' \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{f}\right) - \frac{y}{f} \exp\left(-\frac{y}{f}\right) \right], \quad (11)$$

где f -неизвестная пока функция x , f' -производная по x .

Нетрудно показать, что функции (10) и (11) удовлетворяют как уравнению неразрывности, так и граничным условиям (2), если $f(x) \rightarrow 0$ при $x \rightarrow 0$.

Следуя [3], для функционала E имеем следующее выражение:

$$\begin{aligned}
E^* = & \int_0^L \int_0^\infty \left\{ \rho U_\infty^3 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \frac{y f'}{f^2} \cdot e^{-\frac{y}{f}} - \rho \cdot \left[U_\infty^2 \cdot v_0 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) + \right. \right. \\
& + U_\infty^2 \cdot f^{0'} \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} - \frac{y}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \left. \right] \cdot \frac{1}{f} e^{-\frac{y}{x}} + \\
& + \frac{k}{2} \cdot n U_\infty^{n+1} \cdot \left| \frac{1}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right|^{n-1} \cdot \frac{1}{f^2} \cdot e^{-\frac{2y}{f}} \left. \right\} dy dx + \int_0^\infty \rho U_\infty^3 \cdot \left[\left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f}} \right) - 1 \right]_{x=L} dy
\end{aligned} \quad (12)$$

Вычислим вариацию E^* по f , сохраняя неизменной f^0 .

$$\begin{aligned}
\delta E^* = & \int_0^L \int_0^\infty \left\{ \rho U_\infty^3 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \left(\frac{y \delta f'}{f^2} - \frac{2y f'}{f^3} \cdot \delta f + \frac{y^2 f'}{f^4} \cdot \delta f \right) \cdot e^{-\frac{y}{f}} - \right. \\
& - \rho \cdot \left[U_\infty^2 \cdot v_0 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) + U_\infty^2 \cdot f^{0'} \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} - \frac{y}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right) \right] \cdot \\
& \cdot \left(-\frac{1}{f^2} + \frac{y}{f^3} \right) e^{-\frac{y}{x}} \delta f + kn \cdot U_\infty^{n+1} \cdot \left| \frac{1}{f^0} \cdot e^{-\frac{y}{f^0}} \right|^{n-1} \cdot \left(-\frac{1}{f^3} + \frac{y}{f^4} \right) \cdot e^{-\frac{2y}{f}} \delta f \left. \right\} dy dx - \\
& - \int_0^\infty \rho U_\infty^3 \cdot \left(1 - e^{-\frac{y}{f^0}} \right)^2 \cdot \frac{y}{f^2} e^{-\frac{y}{f}} \delta f \left. \right|_{x=L} dy.
\end{aligned}$$

Полагая $f^0 = f$ и многократно интегрируя, получим

$$\delta E^* = \int_0^L \left(\frac{\rho U_\infty^3}{9} \cdot \frac{f'}{f} - \frac{\rho U_\infty^2 \cdot v_0}{4} \cdot \frac{1}{f} - \frac{k U_\infty^{n+1} \cdot n^2}{(n+1)^2} \cdot \frac{1}{f^{n+1}} \right) \delta f \cdot dx. \quad (13)$$

Приравнявая вариацию δE^* нулю для всех допустимых вариаций δf , имеем уравнение Эйлера-Лагранжа

$$f^n \cdot f^1 - \frac{9v_0}{4U_\infty} \cdot f^n - \frac{9k \cdot U_\infty^{n+1} \cdot n^2}{\rho(n+1)^2} = 0 \quad (14)$$

При этом функция f^0 должна быть положительной. Действительно, если $f^0 < 0$, то можно записать $f^0 = -|f^0|$. Следовательно,

$$u^0 = U_\infty \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{f^0}\right) \right] = U_\infty \cdot \left[1 - \exp\left(-\frac{y}{|f^0|}\right) \right],$$

что противоречит выполнению условия, $u^0 > 0$ так как $e^{\frac{y}{|f^0|}}$ всегда положительна.

Так как $u = U_\infty$ при $x = 0$, то задача сводится к решению обыкновенного дифференциального уравнения (14) при условии $f(0) = 0$.

Для сравнения приближенного решения (8)-(9) с точным полученным интегрированием уравнения (14), рассмотрен частный случай, когда $v_0 = 0$

(непроницаемая пластинка) и $n = 1$ (ньютоновская жидкость), $n = 0,5$ (псевдопластичная жидкость).

Решением уравнения (14) в этом случае является выражение:

$$f = \left(\frac{9n^2}{n+1} \right)^{\frac{1}{n+1}} \cdot \left(\frac{1}{\text{Re}_x} \right)^{\frac{1}{n+1}} x, \quad (15)$$

$$\text{где } \text{Re}_x = \frac{\rho U_\infty^{2-n}}{k} \cdot x^n.$$

При этом решение (10) имеет вид:

$$u = U_\infty \cdot (1 - e^{-c\eta}),$$

$$v = v_0 + U_\infty \cdot \frac{y}{x} \cdot \frac{1}{(n+1) \cdot c\eta} \cdot [1 - (1 + c\eta) \cdot e^{-c\eta}] \quad (16)$$

$$\eta = \frac{y}{x} \cdot \left[\frac{\text{Re}_x}{n(n+1)} \right]^{\frac{1}{n+1}}, \quad c = \left[\frac{(n+1)^2}{9n} \right]^{\frac{1}{n+1}} \quad (17)$$

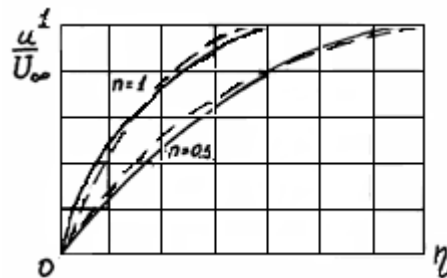

Рис. 1. Сравнение приближенного решения (16) с точным где пунктирная линия приближенное решения (16), сплошная –точное

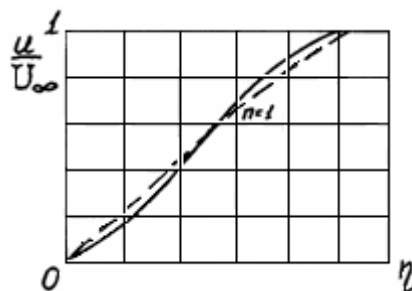

Рис. 2. Сравнение приближенного решения (16) с точным для случая проницаемой пластины ($v_0 \neq 0$), когда $v_0(x) \approx x^{\frac{1}{2}}$.

В заключение отметим, что указанный вариационный метод дает профиль скоростей, который зависит от реологического индекса n , что подобно зависимости от n в случае точного численного решения. Таким образом, данный метод имеет определенное преимущество по сравнению с методом Кармана-Польгаузена, поскольку дает форму решения, в точности удовлетворяющую тем же граничным условиям, что и численное. Точность повышается по мере уменьшения n ($n < 0,5$). Значительное преимущество данного метода состоит в том, что он дает аналитическое выражение для профиля скорости, т.е. приводит к решению в такой форме, которой оперировать легче, чем например, решением в рядах Блазиуса или численным.

Литература:

1. Берковский Б.М., Шульман Э.П. // Пограничный слой неньютоновских жидкостей. – Минск 1966,-158 с.
2. Шехтер Р. // Вариационные методы в инженерных расчетах. –М.: Мир, 1971. – 112 с.

Ляззат Алдибаева, Асият Ахсупова
(Казахстан, г. Алматы)

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КС

На основе теоретических материалов, изложенных для распределенных КС, имеющих вышеприведенную структуру системы определим математическое обеспечение в виде совокупности алгоритмов, т.е. алгоритмического обеспечения будущей системы обеспечения надежности функционирования распределенных КС университета.

На основе программно-целевого анализа распределенных КС, задача оперативного управления сформулирована таким образом.

Пусть в момент $t=t$ для $(SZ(t), S(t), G(t), W(t))$ имеет место: $S(t) \neq SZ(t)$, где $S(t)$, $SZ(t)$ -текущие и

целее состояние распределенных ИС, которые соответствуют текущему режиму состояния функционирования распределенных ИС.

Тогда при состоянии ресурсов управления $G(t)$ необходимо:

а) установить такую $SZh \in SZ$, для которой выполняется

$$W1(SZh) = m \text{ а } x \{W1(SZi): \forall SZi \in SZ\},$$

где SZh – новое целевое состояние.

б) принять такое управляющее решение U_i , которое:

1) во-первых, обеспечивает перевод распределенных КС из $S(t)$ в SZh на базе такого ресурса управления g , что $g \subseteq G(t)$;

2) во-вторых, обеспечивает выполнение условия:

$$W2(U_i) = m \text{ а } x \{W2(U_j): \forall U_j \in UR\}.$$

Полагаем, что для $W1$ и $W2$ выполняется: $W1 \geq W2$.

Сформулированная общая задача оперативного управления распределенных КС декомпозирована на подзадачи соответствующих фаз ЦУ. Для этого условия проявления задачи и ее решения могут быть редуцированы таким образом:

– различная реализация ZD (RZ) имеет различную проблемность (Π_r), т. е. $ZD \rightarrow \{(RZ_i, \Pi_i)\}$;

– RZ решается с помощью множества операции $\{O_{pi}\}$;

– большинство показателей качества решения ZD имеет свойства аддитивности в виде:

$$W = (W1, W2) = \sum_i w_i,$$

Таким образом, $\{O_{pi}\}$ в различных схемах решения могут быть объединены в операции, выполняемые в фазах: А, П, Р. Отсюда ZD является общей задачей ЦУ и может быть декомпозирована на задачи указанных фаз ЦУ, т.е. $ZD=(ZA, ZW, ZR)$. Результатами решения их является:

$$ZA \rightarrow TD; ZW \rightarrow YR; ZR \rightarrow UB,$$

Далее, указываются взаимосвязи задачи О-управления с такими общесистемными задачами управления как:

– эффективность управления;

– надежность;

– живучесть;

– безопасность функционирования СУ и т.д.

Глава завершается формулировкой цели и задачи исследования, решение которых обеспечивает автоматизацию процессов О-управления в приведенной выше постановке.

Структурно-операционный состав основных алгоритмов следующий:

Алгоритм обнаружения патологий.

Описание или представление состояния распределенных КС $S(t)$ в виде S^k т.е. $S(t) = S^k$ необходимо для контроля объекта, которое имеет следующую структуру:

$$S^k = \langle P_i, P_i': i=1, m_1 \rangle, P_i, P_i' \in E, P_i \in P^k,$$

где P_i, P_i' – значение и скорости его изменения контролируемого параметра $P_i \in P^k$, которые являются чувствительными к проявлению нарушений;

E – множество действительных чисел, которые составляют значения P_i, P_i' .

Принятие решений о наличии нарушения в функционировании объекта в виде: $NP=\{1, \text{имеется нарушение, если } S^k \not\subseteq V_t; 0, \text{нет нарушения, если } S^k \subseteq V_t\}$.

Выполнение условия $S^k \subseteq V_t$ устанавливается решающим правилом: $\rho_1(S^k, V_t) \leq \rho_1$, где $\rho_1(S^k, V_t)$ – расстояние между S^k и V_t , V_t – описание класса состояния объекта, соответствующих нормальному функционированию его в текущем режиме, ρ_1 -порог близости.

Алгоритм анализа.

Если текущий переходный процесс Π_t , возникаемый в результате наступления текущего нарушения N_t представить в виде: $\Pi_t = S\Pi^t = \langle S_1^t, S_2^t, \dots, S_g^t, \dots, S_n^t \rangle$, то найдется $\exists S_q^t \in S\Pi^t$, которое является S_i^p . Отсюда вытекает, что метод анализа или диагностирования должен состоять из следующих шагов.

Описание $S(t)$ согласно (2).

Описание или представление состояния распределенных ИС $S(t)$ в виде S^D т.е. $S(t) = S^D$ необходимо для диагностирования объекта, которое имеет следующую структуру:

$$S^D = \langle DP_i: i=1, m_2 \rangle, DP_i \in D,$$

где DP_i – диагностический признак, характеризующий состояние j -го узла ОУ (Y_j) по l -ому аспекту (если узел характеризуется во многих аспектах), $i=j+l$;

D – множество целых чисел, которые составляют значения DP_i . Если $F_{ih}(P^i, P^i, C^i, C^i)=1$, то $DP_i=h$, где P^i – вектор контролируемых параметров, значение которых характеризует состояние Y_i , по l -ему аспекту;

C^i, C^i – векторы пороговых значений.

Если $(S^c \subseteq S_i^c) \& (S^D \subseteq S_i^D)$, то принятие диагностического решения о том, что $N_t = N_i$. Где $S^D \subseteq S_i^D$ если: $[\rho_2(S^D, S_i^D) = \min\{\rho_2(S^D, S_i^D): \forall S_i^D \in S_i^D\}] \& [\rho_2(S^D, S_i^D) \leq \rho_2]$, N_i -обозначение причины текущего, т.е. еще не установленного (идентифицированного) нарушения.

Если $\forall j [\rho_2(S^D, S_j^D) > \rho_2] \& [t-t_n < T] \& [t-t_D \geq \Delta t'_d]$, то принимается решения о повторении процесса диагностирования, где $\Delta t'_d = \Delta t'/k$, $\Delta t' = \min\{\Delta t'_{ij}: \Delta t'_{ij} = t_{j+1} - t_{ij}; t_{j+1}, t_{ij} \in T_i\}$, $k \in (2, 4) = \text{const}$, $T = \max\{T_i: i=1, m\}$.

Алгоритм принятия решений.

На этапе принятия управляющих решений определяется цель функционирования ОУ и управляющие решения. Они выполняются алгоритмами, имеющими одинаковую операционную структуру, выполняющие одинаковые операции, хотя реализация некоторых из них на параметрическом уровне различаются. Поэтому имеет смысл рассмотреть их вместе.

Описание S(t):

а) для выбора цели, т.е. нового режима функционирования распределенных КС для текущего состояния S(t) представляется в виде

$$S^B = \langle P_i; i=1, m_3 \rangle, P_i \in E, P_i \in P^B, \\ G^B = \langle G_i; i=1, m_4 \rangle, G_i \in \{0, 1\},$$

где $P_i \in P^B$ – параметр, значение которого показывает расстояние между S(t) и целевым состоянием объекта по P_i ;

G_i – состояние i-ого рабочего органа PY_i , т.е. $G_i = \{1, \text{если } PY_i \text{ исправен}; 0, \text{если } PY_i \text{ неисправен}\}$;

б) для принятия решений (управляющего решения (u_i)), обеспечивающего достижения или установления на распределенных КС нового режима функционирования распределенных КС при текущем состоянии S(t) представляется в виде

$$S^N = \langle X_i; i=1, m \rangle; G^N = G^B = \langle G_i; i=1, m_4 \rangle; \\ X_i = x_{1k} x_{2j} x_{3l} x_{4h}; x_{1k}, x_{2j}, x_{3l}, x_{4h} \in D,$$

где X_i – понятие, описывающее состояние Y_i по k-ому аспекту, который состоит из значений следующих признаков;

x_{1k} – признак типа обобщенного параметра узла, который характеризует k-ый аспект узла;

x_{2j} – адрес узла;

x_{3l} – состояние узла по $P_k^{об}$;

x_{4h} – качественное значение $P_k^{об}$, $x_3 = \{x_{31} - \text{выше}, x_{32} - \text{ниже}, x_{30} - \text{в норме}\}$, $x_4 = \{x_{40} - \text{нет отклонения}, x_{41} - \text{немного}, x_{42} - \text{намного}, \dots\}$.

Установление:

а) $S_j^{u,p}$, если для (S_t^c, N_t, S_t^B) , выполняются условия $\forall S_t^c, N_t, S_t^B (S_t^c \subseteq S_j^c) \& (N_t \subseteq KN_j) \& (S_t^B \subseteq SO_j)$;

б) U_j^D , если для (S_t^c, S_t^N, S_t^u) , выполняются условия $\forall S_t^c, S_t^N, S_t^u (S_t^c \subseteq S_t^c) \& (S_t^N \subseteq S_t^N) \& (S_t^u \subseteq SO_t)$, где $S_t^B \subseteq SO_j$, если $\rho_3(S_t^B, SO_j) \leq \rho_3$; $S_t^N \subseteq SO_t$, если $[\rho_4(S_t^N, SO_t) = \min \rho_4(S_t^N, SO_t)] \& [\rho_4(S_t^N, SO_t) \leq \rho_4]$.

Установление:

а) таких $S_j^{u,p} \subseteq S_j^{u,p}$, что для $\forall S_j^u \subseteq S_j^{u,p}$ выполняется $KG_j \subseteq G_t^B$;

б) таких $U_j^D \subseteq U_j^D$, что для $(\forall U_k \in U_j^D) \& (\forall Z_i \in \{U_k\})$ выполняется $G_i = 1$, где $KG_j \subseteq G_t^B$, если $\rho_5(G_t^B, KG_j) \leq \rho_5$; $G_i = 1$ означает, что PY_i исправно: $\{U_k\}$ -множество команд решения U_k .

Принятие такого $S_j^u \in S_j^{u,p}$, что $j = \min\{L_j\}$ и такого $u_i \in U_j^D$, что $i = \min\{J_j\}$, где L_j, J_j – индексы элементов $S_j^{u,p}$, и U_j^D .

Утверждение Выбранные элементы S_j^u, U_i являются единственно наиболее предпочтительными, соответственно среди: $S_j^{u,p}$ и U_j^D .

Алгоритм реализации решений.

Шаг 1. Выделение k-го фрагмента u_i : $u_{ik} = Z_{ik} = \{z_t, z_p, \dots, z_i, \dots, z_q\}$, где Z_{ik} – совокупность одновременно реализуемых команд u_i , k – порядковый номер фрагмента, $k = 1, 2, 3, \dots, n_i$.

Шаг 2. Для $\forall z_i \in Z_{ik}$ установление номера шага реализации $h=1$ и совокупности основных параметров таких, что $(\forall P_i \in P_i^0) \& (B(Z_i, P_i) = \max\{B(z_t, P_j), z_t \in Z_{ik}\})$, где $B(\cdot)$ -величина влияния команд на P_j .

Шаг 3. Описание или представление состояния распределенных ИС S(t) в виде S^p т.е. $S(t) = S^p$ необходимо для реализации принятых решений агентами с целью установить на распределенных КС выбранный режим функционирования. Для реализации принятых решений состояние распределенных КС представляется таким образом:

$$S^p = \langle S^{p1}, S^{p2} \rangle; S^{p1} = \langle P_i; i=1, m_6 \rangle; S^{p2} = \langle P_i'; i=1, m_6 \rangle,$$

где $P_i \in P^y$ – управляющий параметр, в общем случае $m_6 \neq m_5 = m_3$.

Шаг 4. Расчет и выдача управляющих воздействий v_{ih} по $\forall z_i \in Z_{ik}$: $v_{ih} = K_{ij}(P_i^* - P_j) = K_{ij} * \varepsilon_j$, где для $P_j \in P_i^0$: если $h = 1$, выполняется: $B(z_i, P_j) = \max\{B(z_i, P_i), P_i \in P_i^0\}$; иначе, если $h \geq 2$, то $\varepsilon_j = \{\max(\varepsilon_i; \varepsilon_i \in \varepsilon'_i)\}$, при $|\varepsilon'_i| \neq 0$; $\min(\varepsilon_i; \varepsilon_i \in \varepsilon''_i)$, при $|\varepsilon'_i| = 0$, где $\varepsilon_i = \varepsilon'_i \cup \varepsilon''_i$. Для $\forall \varepsilon_i \in \varepsilon'_i$ выполняется $\varepsilon_i < 0$, а для $\forall \varepsilon_q \in \varepsilon''_i - \varepsilon_q > 0$.

Шаг 5. Анализ результатов выдачи управляющих воздействий $\mu = \{1, \text{если } S^{p1} \subseteq S_j^u; 2, \text{если } (S^{p1} \not\subseteq S_j^u) \& (S_k^{p1} \subseteq S_{jk}^u); 3, \text{если } (S^{p1} \not\subseteq S_j^u) \& (S_k^{p1} \not\subseteq S_{jk}^u)\}$.

Условия $S^{p1} \subseteq S_j^u$ выполняются, если $\rho_6(S^{p1}, S_j^u) \leq \rho_6$, а $S_k^{p1} \subseteq S_{jk}^u$, если $\rho_7(S_k^{p1}, S_{jk}^u) \leq \rho_7$, где $\rho_6(\cdot), \rho_7(\cdot)$ – расстояние между соответствующими состояниями ОУ; S_k^{p1}, S_{jk}^u – текущее и целевое состояние k-ого фрагмента объекта, на состояние которого оказывают влияние команды z_{ik} ; $S_k^{p1} \subseteq S^{p1}, S_{jk}^u \subseteq S_j^u$.

Шаг 6. Принятие решения о характере реализации u_i . Если $\mu = 1$, то закончить реализацию u_i , иначе если $\mu = 2$, то $k = k + 1$ и переходить на шаг 1, иначе если $\mu = 3$, то на шаг 3.

Для реализации представленной логико-операционной структуры алгоритмов на базе базовых унифицированных процедур разработаны проблемно-ориентированные процедуры операций этих

алгоритмов. Для этого операционный состав алгоритмов О-управления $Op = \{Op_i; i=1, n\}$, где Op_i – i-ая операция алгоритма управления, представляет из двух типов операций:

- элементарных или базовых (БО);
- производных или составных (СО).

В качестве базовых взяты операции: классификации и выбора.

Установлена инвариантная структура процедуры классификации, пригодная для реализаций всех операций классификаций, которые необходимы для решений всех, возникаемые при О – управления распределенных ИС. В качестве функций меры $\rho(\cdot)$ и решающего правила (предикат $P(\rho(\cdot))$) могут быть взяты одни из известных функций (геометрический, алгоритм ближайшего соседа, алгоритм вычисления оценок и т.д.).

Базовая процедура выбора разработана на основе так называемого корпоративного метода принятия решений. Она позволяет, исходя из множества критериев, выбрать объект любой природы из ограниченного набора путем предварительной их аранжировки.

На основе предложенной методики определена функциональная структура системы оперативного управления, которая обеспечивает решение задач сформулированных задач обеспечения надежности распределенных КС на основе полученных методов решения. Корректировки данных, используемых для принятия решения и интерфейса.

Литература:

1. Информационные технологии в бизнесе / Под ред. М. Желены. – СПб: Питер, [2002.-1120 с.]:
2. Коротков А.В. Интегрированные информационные системы в бизнесе. [– М.: 2006.]

Азизбек Маманазаров, Наргиз Икромова
(Фергана, Узбекистан)

БИР НОЛОКАЛ ЧЕГАРАВИЙ МАСАЛА ҲАҚИДА

В статье поставлена и исследована одна нелокальная краевая задача для смешанно-параболического уравнения в полосе.

One non local boundary-value problem for the mixed parabolic equation is investigated in limited area.

D орқали $y=0$ ва $y=h$ тўғри чизиқлар орасидаги полосани белгилайлик, бу ерда $h = const > 0$. Бу соҳада қуйидаги операторни қарайлик:

$$Lu \equiv \begin{cases} L_1 u \equiv u_{xx} - u_y, & (x, y) \in D_1 = D \cap (x > 0), \\ L_2 u \equiv u_{yy} + u_x, & (x, y) \in D_2 = D \cap (x < 0). \end{cases}$$

Аниққи $L_1 u = 0$ – D_1 соҳада тўғри параболик тенглама, $L_2 u = 0$ эса D_2 соҳада тескари параболик тенгламадир [1]. Шунинг учун $Lu = 0$ тенгламани D соҳада аралаш параболик тенглама деб аташ мумкин. Бу тенглама учун D соҳада қуйидаги масалани ўрганамиз.

А масала. D соҳанинг ёпиғида аниқланган, узлуксиз ва чегараланган шундай $u(x, y)$ функция топилсинки, у D_1 ва D_2 соҳаларда мос равишда $L_1 u = 0$ ва $L_2 u = 0$ тенгламаларни ҳамда қуйидаги улаш шarti

$$\lim_{x \rightarrow 0} u_x(x, y) = a_1(y) \lim_{x \rightarrow +0} u_x(x, y) + a_2(y) D_{0y}^\alpha [b_2(y) u(0, y)] + a_3(y) D_{yh}^\beta [b_3(y) u(0, y)] + b_1(y), \quad 0 < y < h$$

ва чегаравий шартларни қаноатлантирсин:

$$u(x, 0) = \varphi_1(x), \quad 0 \leq x < +\infty, \quad (1)$$

$$u(x, 0) = \varphi_2(x), \quad -\infty < x \leq 0, \quad (2)$$

$$u(x, h) = \varphi_3(x), \quad -\infty < x \leq 0, \quad (3)$$

бу ерда $a_j(y), b_j(y), \varphi_j(x), j = \overline{1, 3}$ -берилган функциялар бўлиб, $a_j(y) \in C[0, h]$, $b_j(y) \in C[0, h], j = \overline{1, 3}$ ва $a_1(y) \neq 0, y \in [0, h]$; $\varphi_1(0) = \varphi_2(0) = 0$ ва $\varphi_1(x), \varphi_2(-x), \varphi_3(-x)$ функциялар $[0, +\infty)$ оралиқда узлуксиз ва чегараланган; $\alpha \hat{=} \beta$ лар эса $(0, 1)$

сегментдан олинган ихтиёрий ҳақиқий сонлар; D_{0y}^α ва D_{yh}^β лар каср тартибли дифференциал операторлар бўлиб [2],

$$D_{0y}^\alpha g(y) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{d}{dy} \int_0^y (y-t)^{-\alpha} g(t) dt,$$

$$D_{yh}^\beta g(y) = -\frac{1}{\Gamma(1-\beta)} \frac{d}{dy} \int_y^h (t-y)^{-\beta} g(t) dt$$

тенгликлар билан аниқланади; $\Gamma(z)$ -Эйлернинг гамма функцияси [2].

Қўйилган масаланинг ечими мавжуд ва ягоналигини исботлаймиз. Фараз қилайлик, $u(x, y)$ – \tilde{A} масаланинг ечими бўлсин. Масала шартларига асосланиб,

$$u(+0, y) = u(-0, y) = \tau(y), \quad 0 \leq y \leq h; \quad (4)$$

$$\lim_{x \rightarrow +0} u_x(x, y) = \nu(y), \quad 0 < y < h \quad (5)$$

белгилашларни киритайлик.

Маълумки, $L_1 u = 0$ тенгламанинг D_1 соҳада аниқланган, узлуксиз ва чегараланган ҳамда (1),(5) шартларни қаноатлантирувчи ечими

$$u(x, y) = \int_0^{+\infty} \frac{\sqrt{x\xi}}{2y} I_{-1/2} \left(\frac{x\xi}{2y} \right) e^{-\frac{(x^2+\xi^2)}{4y}} \varphi_1(\xi) d\xi - \frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^y \nu(t)(y-t)^{-1/2} e^{-\frac{x^2}{4(y-t)}} dt, \quad (6)$$

кўринишда аниқланади [3], бу ерда $I_{-1/2}(z)$ – мавҳум аргументли Бессел функцияси [2].

$\sqrt{\pi} (z/2)^{1/2} I_{-1/2}(z) \Big|_{z=0} = 1$ тенгликни [2] ва (4) белгилашни эътиборга олиб, (6) формулада $x \rightarrow +0$ да лимитга ўтаемиз. Натижада номаълум $\tau(y)$ ва $\nu(y)$ функциялар орасидаги D_1 соҳадан олинган

$$\tau(y) = -\frac{1}{\sqrt{\pi}} \int_0^y \nu(t)(y-t)^{-1/2} dt + \Phi(y), \quad 0 \leq y \leq h \quad (7)$$

$$\text{муносабатга эга бўламиз, бу ерда } \hat{O}(y) = (\pi y)^{-1/2} \int_0^{+\infty} \varphi_1(\xi) e^{-\xi^2/4y} d\xi. \quad (7)$$

тенглик каср тартибли интеграл белгиси орқали ушбу $\tau(y) = -D_{0y}^{-1/2} \nu(y) + \hat{O}(y)$, $0 \leq y \leq h$ кўринишда ёзилади. Бу тенгликка $D_{0y}^{1/2}$ дифференциал операторни татбиқ қилиб ва $D_{0y}^{1/2} D_{0y}^{-1/2} \nu(y) = \nu(y)$ тенгликни эътиборга олиб [2], қуйидагига эга бўламиз:

$$\nu(y) = -D_{0y}^{1/2} \tau(y) + D_{0y}^{1/2} \Phi(y), \quad 0 < y < h. \quad (8)$$

Энди масала шартларини ва (4) белгилашни ҳисобга олиб, $L_2 u = 0$ тенглама ва (2), (3) шартларда x ни нолга интиштирамиз:

$$\tau''(y) + \lim_{x \rightarrow 0} u_x(x, y) = 0, \quad 0 < y < h; \quad \tau(0) = 0, \quad \tau(h) = \varphi_3(0). \quad (9)$$

Улаш шартини, (4),(5) белгилашларни ва (8) тенгликни эътиборга олсак, (9) тенгликлардан $\tau(y)$ номаълум функцияга нисбатан

$$\tau''(y) - a_1(y) D_{0y}^{1/2} \tau(y) + a_2(y) D_{0y}^\alpha [b_2(y) \tau(y)] + a_3(y) D_{yh}^\beta [b_3(y) \tau(y)] = -b_1(y) - a_1(y) D_{0y}^{1/2} \hat{O}(y), \quad 0 < y < h \quad (10)$$

кўринишдаги интегродифференциал тенглама ва

$$\tau(0) = 0, \quad \tau(h) = \varphi_3(0) \quad (11)$$

чегаравий шартлар келиб чиқади.

Агар $\{(10),(11)\}$ муносабатлардан фойдаланиб, $\tau(y)$ функцияни бир қийматли топсак, $v(y)$ функция (8) тенгликдан топилади. Сўнгра \tilde{A} масаланинг ечими D_1 соҳада (6) формула билан, D_2 соҳада эса $L_2 u = 0$ тенглама учун биринчи чегаравий масаланинг ечими [4] сифатида қуйидаги формула билан аниқланади:

$$u(x, y) = \int_0^1 \tau(\eta) G(0, \eta; x, y) d\eta + \int_x^0 \varphi_1(\xi) G_\eta(\xi, 0; x, y) d\xi - \int_x^0 \varphi_2(\xi) G_\eta(\xi, 1; x, y) d\xi$$

бу ерда

$$G(\xi, \eta; x, y) = \frac{1}{2\sqrt{\pi(\xi-x)}} \sum_{n=-\infty}^{\infty} \left\{ \exp\left[-\frac{(y-\eta+2n)^2}{4(\xi-x)}\right] - \exp\left[-\frac{(y+\eta+2n)^2}{4(\xi-x)}\right] \right\}, \xi > x.$$

Шунинг учун бундан буён $\{(10),(11)\}$ масала билан шуғулланамиз, яъни $\{(10),(11)\}$ масала ечимининг мавжуд ва ягоналигини исботлаймиз.

Аввал бир жинсли масалани, яъни қуйидаги масалани қараймиз:

$$\left. \begin{aligned} \tau''(y) - a_1(y) D_{0y}^{1/2} \tau(y) + a_2(y) D_{0y}^\alpha [b_2(y) \tau(y)] + \\ + a_3(y) D_{yh}^\beta b_3[(y) \tau(y)] = 0, 0 < y < h; \quad \tau(0) = \tau(h) = 0. \end{aligned} \right\} (12)$$

Лемма. Агар $[0, h]$ ораликда $a_1(y) > 0$, $a_2(y) \leq 0$, $a_3(y) \leq 0$ ва $b_2(y) > 0$, $b_3(y) > 0$ тенгсизликлар бажарилиб, $b_2(y)$ – камаймайдиган, $b_3(y)$ эса ўсмайдиган функция бўлса, (12) масала фақат тривиал ечимга эга бўлади.

Исбот. Фараз қилайлик, (12) масала $\tau(y) \not\equiv 0$, $0 \leq y \leq h$ ечимга эга бўлсин. Унда $\sup_{[0, h]} |\tau(y)| = |\tau(\xi)| > 0$, $\xi \in [0, h]$ бўлади. $\tau(0) = \tau(h) = 0$ шартларга асосан $\xi \in (0, h)$

эканлиги келиб чиқади. У ҳолда, $\tau(y)$ функция $y = \xi$ нуқтада мусбат максимумга ёки манфий минимумга эришади. Буни ва лемма шартларини ҳамда бутун ва каср тартибли ҳосилалар хоссаларини эътиборга олсак [2], $\tau(\xi)$ - мусбат максимум (манфий минимум) бўлганда

$$\tau''(\xi) \leq 0 (\geq 0), \quad a_1(\xi) D_{0y}^{1/2} \tau(y) \Big|_{y=\xi} > 0 (< 0),$$

$$a_2(y) D_{0y}^\alpha [b_2(y) \tau(y)] \Big|_{y=\xi} \leq 0 (\geq 0), \quad a_3(y) D_{yh}^\beta [b_3(y) \tau(y)] \Big|_{y=\xi} \leq 0 (\geq 0)$$

тенгсизликлар ўринли бўлади. Булардан (12) даги биринчи тенгликка зид бўлган

$$\tau''(\xi) - [a_1(y) D_{0y}^{1/2} \tau(y) - a_2(y) D_{0y}^\alpha b_2(y) \tau(y) - a_3(y) D_{yh}^\beta b_3(y) \tau(y)] \Big|_{y=\xi} < 0 (> 0)$$

тенгсизлик келиб чиқади. Бу қарама-қаршилик $\tau(y) \not\equiv 0$, $0 \leq y \leq h$ деган фаразимиз нотўғри эканлигини кўрсатади. Демак, (12) масала фақат тривиал ечимга эга экан. Лемма исбот бўлди.

1-теорема. Лемма шартлари бажарилган бўлсин. У ҳолда, агар $\{(10),(11)\}$ масаланинг ечими мавжуд бўлса, у ягонадир.

Исбот. Фараз қилайлик, $\{(10),(11)\}$ масала $\tau_1(y)$ ва $\tau_2(y)$ ечимларга эга бўлсин. У ҳолда, $\tau_1(y) - \tau_2(y) = \tau(y)$ функция (12) масаланинг ечими бўлади. Юқоридаги леммада исботландики, бу масала фақат $\tau(y) \equiv 0$, $0 \leq y \leq h$ ечимга эга. Бундан $\tau_1(y) = \tau_2(y)$, $0 \leq y \leq h$ эканлиги келиб чиқади. Демак, $\{(10),(11)\}$ масаланинг ечими мавжуд бўлса, у ягонадир. 1-теорема исботланди.

Энди $\{(10),(11)\}$ масаланинг ечими мавжудлигини кўрсатишга ўтамиз.

2-теорема. Лемма шартлари ва $a_1(y), a_2(y), a_3(y) \in C^1[0, h] \cap C^2(0, h)$ шартлар бажарилган бўлсин. У ҳолда $\{(10),(11)\}$ масаланинг ечими мавжуд.

Исбот. Лемма шартлари бажарилганлиги учун, агар масала ечими мавжуд бўлса, у ягона. Ечим мавжудлигини исботлаш мақсадида (10) тенгламани

$$\tau''(y) = a_1(y)D_{0y}^{1/2}\tau(y) - a_2(y)D_{0y}^\alpha [b_2(y)\tau(y)] - \\ - a_3(y)D_{yh}^\beta [b_3(y)\tau(y)] - b_1(y) - a_1(y)D_{0y}^{1/2}\hat{O}(y), \quad 0 < y < h$$

кўринишда ёзиб, унинг ўнг томонини вақтинча маълум функция деб ҳисоблаймиз. У ҳолда, бу тенгламанинг (11) шартларга бўйсунувчи ечими

$$\tau(y) = \int_0^h H(y,t) \{ a_1(t)D_{0t}^{1/2}\tau(t) - a_2(t)D_{0t}^\alpha [b_2(t)\tau(t)] - \\ - a_3(t)D_{th}^\beta [b_3(t)\tau(t)] - a_1(t)D_{0t}^{1/2}\Phi(t) - b_1(t) \} dt + \varphi_3(0)(y/h) \quad (13)$$

кўринишда аниқланади[5], бу ерда $H(y,t)$ -масаланинг Грин функцияси:

$$H(y,t) = \begin{cases} y(h-t)/h, & 0 \leq y \leq t, \\ (h-y)t/h, & t \leq y \leq h. \end{cases}$$

Қаср тартибли ҳосилалар ёйилмасидан, бўлақлаб интеграллаш қоидаидан, такрорий интегралларда интеграллаш тартибини ўзгартириш қоидаидан ва $H(y,t)$ функциянинг кўринишидан фойдалансак, (13) ни

$$\tau(y) + \int_0^h \tau(\eta)K(y,\eta)d\eta = \Phi_1(y), \quad 0 \leq y \leq h, \quad (14)$$

кўринишда ёзиш мумкин, бу ерда

$$\Phi_1(y) = - \int_0^h H(y,t) [a_1(t)D_{0t}^{1/2}\Phi(t) + b_1(t)] dt + \varphi_3(0)(y/h),$$

$$K(y,\eta) = \frac{y}{\sqrt{\pi}h} \int_\eta^h (t-\eta)^{-1/2} [-a_1(t) + (h-t)a'_1(t)] dt - \\ - \frac{y \cdot b_2(\eta)}{\Gamma(1-\alpha)h} \int_\eta^h (t-\eta)^{-\alpha} [-a_2(t) + (h-t)a'_2(t)] dt + \\ + \frac{(h-y) \cdot b_3(\eta)}{\Gamma(1-\beta)h} \int_0^y (\eta-t)^{-\beta} [a_3(t) + t \cdot a'_3(t)] dt + \\ + \frac{y \cdot b_3(\eta)}{\Gamma(1-\beta)h} \int_0^y (\eta-t)^{-\beta} [-a_3(t) + (h-t) \cdot a'_3(t)] dt, \text{ агар } y < \eta \text{ бўлса;}$$

$$K(y,\eta) = \frac{h-y}{\sqrt{\pi}h} \int_\eta^y (t-\eta)^{-1/2} [a_1(t) + t \cdot a'_1(t)] dt + \\ + \frac{y}{\sqrt{\pi}h} \int_y^h (t-\eta)^{-1/2} [-a_1(t) + (h-t) \cdot a'_1(t)] dt - \\ - \frac{(h-y) \cdot b_2(\eta)}{\Gamma(1-\alpha)h} \int_\eta^y (t-\eta)^{-\alpha} [a_2(t) + t \cdot a'_2(t)] dt - \\ - \frac{y \cdot b_2(\eta)}{\Gamma(1-\alpha)h} \int_y^h (t-\eta)^{-\alpha} [-a_2(t) + (h-t) \cdot a'_2(t)] dt -$$

$$-\frac{(h-y) \cdot b_3(\eta)}{\Gamma(1-\beta)h} \int_0^\eta (\eta-t)^{-\beta} [a_3(t) + t \cdot a'_3(t)] dt, \text{ агар } y > \eta \text{ бўлса.}$$

(14) – номаълум $\tau(y)$ функцияга нисбатан Фредгольм типдаги иккинчи тур интеграл тенглама бўлиб, $y \in \{(10),(11)\}$ масалага эквивалентдир. $\Phi_1(y)$ ва $K(y, \eta)$ функцияларнинг тузилишидан ва берилган функцияларга қўйилган шартлардан фойдаланиб кўрсатиш мумкинки, $\Phi_1(y) \in C[0, h] \cap C^2(0, h)$; $K(y, \eta), K_y(y, \eta), K_{yy}(y, \eta)$ функциялар эса $\{(y, \eta) : 0 \leq y, \eta \leq h\}$ тўртбурчакнинг $y \neq \eta$ нуқталарида узлуксиз, $y = \eta$ бўлганда эса $K(y, \eta)$ функция биринчи тур узилишга эга бўлиши мумкин. (12) бир жинсли масалага

$$\tau(y) + \int_0^h \tau(\eta) K(y, \eta) d\eta = 0 \quad (15)$$

бир жинсли тенглама мос келади. (12) масала фақат тривиал ечимга эга бўлганлиги учун, (15) бир жинсли интеграл тенглама ҳам фақат тривиал ечимга эга бўлади. У ҳолда, Фредгольм альтернативасига асосан [1], (14) интеграл тенгламанинг ечими мавжуд ва ягона. $\Phi_1(y)$ ва $K(y, \eta)$ функцияларнинг хоссасидан фойдаланиб, (14) тенгламанинг $\tau(y)$ ечими $C[0, h] \cap C^2[0, h]$ синфга қарашлилигини кўрсатиш қийин эмас. Демак, $y \in \{(10),(11)\}$ масаланинг ҳам ечими бўлади. 2-теорема исботланди.

Адабиётлар:

1. Салоҳиддинов М.С. Математик физика тенгламалари. -Тошкент: Ўзбекистон. 2002.
2. Ўринов А.Қ. Махсус функциялар ва махсус операторлар. -Фарғона: Фарғона нашриёти, 2011.
3. Сопуев А., Джураев Дж.Т. Краевые задачи для вырождающегося парабола-гиперболического уравнения // Дифференц. уравнения. – Минск, 1989, Т.25, №6. –С.1009-1015.
4. Джураев Т.Д. Уравнения смешанного и смешанно-составного типов. – Ташкент: Фан.1979.
5. Бойқўзиёв Қ. Дифференциал тенгламалар. – Тошкент: Ўқитувчи. 1983.

Ислом Неъматов, Гулноза Хожиакбарова
(Ферғана, Ўзбекистан)

ХАРАКТЕРИСТИК ФУНКЦИЯЛАР УЧУН БАЪЗИ ЛИМИТ ТЕОРЕМАЛАР

Айтайлик

$$\zeta_v = \sum_{j=1}^v \xi_j$$

ҳар хил тақсимланган тасодифий сондаги тасодифий кўшилувчилар йиғиндиси бўлиб, $v(\lambda), \lambda > 0$ – параметрга боғлиқ бўлган бутун санокли қийматларни қабул қилувчи тасодифий миқдор бўлсин.

ξ_j тасодифий миқдорнинг характеристикалари куйидагича бўлади:

$$M \xi_j = a_j, \quad D \xi_j = v_j^2,$$

таксимот функцияси

$$F_\lambda(x) = P\{\zeta_{v(\lambda)} < x\},$$

характеристик функцияси

$$f_\lambda(t) = M \exp\{it \zeta_v\}$$

куйидаги белгилашларни киритамиз:

$$A_k = \sum_{j=1}^k a_j, \quad V_k^2 = \sum_{j=1}^k v_j^2, \quad \sum_{k=1}^{\infty} A_k P_k = \rho$$

$v=v(\lambda)$ нинг характеристикалари:

$$P[v(\lambda) = k] = p_k, \quad \sum_{k=1}^{\infty} P_k = 1$$

$$Mv(\lambda) = \sum_{k=1}^{\infty} kp_k = \alpha$$

$$Dv(\lambda) = \sum_{k=1}^{\infty} (k - \alpha)^2 p_k = \gamma^2$$

Хар хил таксимланган холат учун

$$\sum_{k=1}^{\infty} (A_k - \rho)^2 p_k = \gamma_1^2$$

$$\sum_{k=1}^{\infty} V_k^2 p_k = \sigma_1^2$$

$$\eta_\lambda = \frac{\zeta_v - \rho}{\sigma}$$

$$\theta_\lambda(t) = M \exp\left\{it \frac{A_k - \rho}{\gamma_1}\right\}$$

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \exp\left\{-\frac{x^2}{2}\right\}$$

Куйида келтириладиган леммаларнинг исботи [2] да келтирилган:

Лемма 1. $M\eta_\lambda = \rho$

Лемма 2. $D\eta_\lambda = \sigma^2 = \sigma_1^2 + \gamma_1^2$.

Ушбу теорема, биринчидан бир хил таксимланган тасодифий миқдорлар учун берилган теоремаларни умумлаштиради (масалан [3] даги теоремани), иккинчидан иқтисодий масалаларига, тармоқланувчи процессларга, оммавий хизмат назариясига, физикага татбиқ қилинади.

Теоремани баёнлаш учун А шартни киритамиз:

А шарт: $\lambda \rightarrow \infty$ да $\sigma^2 \rightarrow \infty$ ва $\gamma = o(\sigma^2)$.

Теорема. Агар А шарт бажарилса, у холда

$$f_\lambda(t) = \theta_\lambda(\delta t) \exp\left\{-\frac{t^2}{2}(1 - \delta^2)\right\} + o(1)$$

бу ерда $\delta = \gamma / \sigma$.

Исбот.

$$\begin{aligned} f_\lambda(t) &= \sum_{k=1}^{\infty} e^{-it\rho/\sigma} \prod_{j=1}^k f_j(t/\sigma) p_k = \\ &= \sum_{k=1}^{\infty} e^{it(A_k - \rho)/\sigma} \prod_{j=1}^k \bar{f}_j(t/\sigma) p_k, \end{aligned}$$

Бу ерда

$$\bar{f}_j(t) = f_j(t) \exp\{-ita_j\}$$

[1] мақолада С.Х.Сирождинов ва Г.Оразов томонидан қуйидаги тенглик берилган:

$$\prod_{j=1}^k f_j(t/\sigma) = \exp\left\{-\frac{V_k^2 t^2}{2\sigma^2}\right\} + o(1)$$

Шунга асосан

$$f_\lambda(t) = \sum_{k=1}^{\infty} \exp\left\{it \frac{A_k - \rho}{\sigma} - \frac{V_k^2 t^2}{2\sigma^2}\right\} p_k + o(1) =$$

$$\begin{aligned}
&= \sum_{k=1}^{\infty} \exp\left(it \frac{A_k - \rho}{\sigma}\right) \left[\exp\left(-\frac{V_k^2 t^2}{2\sigma^2}\right) - \exp\left(-\frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}\right) \right] P_k + \\
&+ \sum_{k=1}^{\infty} \exp\left(it \frac{A_k - p}{\sigma} - \frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}\right) p_k + 0(1) = J_1 + J_2 \quad (1)
\end{aligned}$$

J_1 ва J_2 ларни баҳолаймиз.

J_1 ни баҳолаймиз.

Исботлаш осонки

$$\left| e^{-\frac{V_k^2 t^2}{2\sigma^2}} - e^{-\frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}} \right| \leq \frac{|V_k^2 - \sigma_1^2| t^2}{2\sigma^2} e^{-\min(V_k^2, \sigma_1^2) \frac{t^2}{2\sigma^2}}$$

Теоремани шартига асосан, чекли t лар учун

$$\begin{aligned}
&\left| \sum_{k=1}^{\infty} e^{it \frac{A_k - \rho}{\sigma}} \left[e^{-\frac{V_k^2 t^2}{2\sigma^2}} - e^{-\frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}} \right] P_k \right| \leq \\
&\leq \sum_{k=1}^{\infty} P_k \left| \exp\left(-\frac{V_k^2 t^2}{2\sigma^2}\right) - \exp\left(-\frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}\right) \right| \leq \\
&\leq \frac{t^2}{2\sigma^2} \sum_{k=1}^{\infty} P_k \left| V_k^2 - \sum_{j=1}^k V_j^2 P_j \right|
\end{aligned}$$

бу ерда $\sigma_1^2 = \sum_{j=1}^{\infty} V_j^2 P_j$, $\left| V_k^2 - \sum_{j=1}^k V_j^2 P_j \right|$ ни баҳоси [2] да келтирилган.

Шунга асосан

$$\frac{t^2}{2\sigma^2} \sum_{k=1}^{\infty} P_k \left| V_k^2 - \sum_{j=1}^k V_j^2 P_j \right| \leq \gamma \frac{2T}{\sigma^2} t = 0(1)$$

бунда $T < \infty$,

Иккинчи қўшилувчи J_2 ни қараймиз,

$$\begin{aligned}
&\sum_{k=1}^{\infty} \exp\left[it \frac{A_k - \rho}{\sigma} - \frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}\right] P_k = \\
&= \exp\left(-\frac{\sigma_1^2 t^2}{2\sigma^2}\right) \sum_{k=1}^{\infty} \exp\left[\frac{A_k - p}{\gamma_1} \cdot \frac{\gamma_1}{\sigma}\right] P_k = \\
&= e^{-\frac{t^2}{2}(1-\delta^2)} \sum_{k=1}^{\infty} e^{it \frac{A_k - \rho}{\gamma_1} \frac{\gamma_1}{\sigma}} P_k = \\
&= \theta_{\lambda}(\delta t) \exp\left\{-\frac{t^2}{2}(1-\delta^2)\right\}
\end{aligned}$$

J_1 ва J_2 қийматини (1) га қўйсақ теорема исботланади.

Адабиётлар:

1. С.Х. Сирождидинов, Г. Оразов. Обобщение одной теоремы Г.Роббинса. Сб. 1965. Ташкент.
2. И. Неъматов. Кандидатская диссертация. Ташкент. 1975.
3. T. Robbins. Asymptotic distribution of the sum of a random number of random variables. Bull.of the Amer. 54. № 12. 1948.

Рашид Расулов
(Фергана, Узбекистан)

ЧОРАК ДОИРА ТАШҚАРИСИДА БИГАРМОНИК ТЕНГЛАМА УЧУН НОКОРРЕКТ ҚЎЙИЛГАН МАСАЛА ХАҚИДА

Ушбу мақолада чорак доира ташқарисиди бигармоник тенглама учун нокоррект қўйилган масала шартли корректликка текширилган ва тақрибий ечими курилган.

Масала. $D = \left\{ (\rho, \phi) : a < \rho < +\infty, 0 < \phi < \frac{\pi}{2} \right\}$ соҳада қуйидаги шартларни

қаноатлантирувчи $u(\rho, \phi)$ функция топилсин:

$$\Delta^2 u(\rho, \phi) = 0, \quad (\rho, \phi) \in D, \quad (1)$$

$$u(\rho, 0) = \frac{\partial}{\partial \phi} u(\rho, \frac{\pi}{2}) = 0, \quad a < \rho < +\infty, \quad (2)$$

$$\Delta u(\rho, 0) = \frac{\partial}{\partial \phi} \Delta u(\rho, \frac{\pi}{2}) = 0, \quad a < \rho < +\infty, \quad (3)$$

$$u(b, \phi) = 0, \quad 0 \leq \phi \leq \frac{\pi}{2}, \quad (4)$$

$$\frac{\partial u(b, \phi)}{\partial \rho} = f(\phi), \quad 0 < \phi < \frac{\pi}{2}, \quad (5)$$

$$\lim_{\rho \rightarrow +\infty} u(\rho, \phi) = \lim_{\rho \rightarrow +\infty} \frac{\partial}{\partial \rho} u(\rho, \phi) = 0, \quad 0 < \phi < \frac{\pi}{2}, \quad (6)$$

бу ерда $a < b$, $f(\phi)$ — берилган функция, Δ — Лаплас оператори.

Аввал (1)-(6) масала нокоррект қўйилганлигини кўрсатамиз [1]. Ҳақиқатдан ҳам

$$f(\phi) = \varepsilon \cdot \sin(2m+1)\phi$$

бўлганда

$$u_m(\rho, \phi) = \varepsilon \frac{\rho^2 - b^2}{2b} \left(\frac{b}{\rho} \right)^{(2m+1)} \sin(2m+1)\phi$$

функция (1)-(6) масаланинг ягона ечими бўлишини бевосита текшириб кўриб ишонч хосил қилиш мумкин.

Ихтиёрий $\varepsilon > 0$ сон учун шундай $N > 0, C > 0$ сонлар топиладики, $m > N, a < \rho < b$ бўлганда

$$\left\| \frac{\partial u_m(b, \phi)}{\partial \phi} \right\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} \leq \varepsilon \left\| u_m(\rho, \phi) \right\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} > C > 0$$

бўлади. Бундан масаланинг ечими турғун эмаслиги, яъни масала нокоррект қўйилганлиги келиб чиқади.

(1)-(6) масала ечимининг турғунлигини характерловчи қуйидаги теорема ўринли бўлади.

Теорема. Агар $u(\rho, \phi)$ функция

$$\|u(a, \phi)\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} \leq M, \quad (7)$$

$$\left\| \frac{\partial u(b, \phi)}{\partial \rho} \right\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} \leq \varepsilon,$$

$$\int_0^{\frac{\pi}{2}} f(\phi) \sin \phi d\phi = 0$$

шартларни бажарса, у ҳолда

$$\|u(\rho, \phi)\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} \leq \frac{|\rho^2 - b^2|}{b^2 - a^2} M \left(\frac{a}{\rho}\right)^{2\lambda(\varepsilon)+1},$$

тенгсизлик ўринли бўлади. Бу ерда $\lambda(\varepsilon)$ сон

$$\frac{b^2 - a^2}{2b} \left(\frac{b}{a}\right)^{2\lambda+1} = \frac{M}{\varepsilon},$$

тенглама илдизи.

Ушбу теоремадан (7) корректлик тўпламида (1)-(6) масала ечимининг ягоналиги келиб чиқади.

Фараз қилайлик, $f(\phi)$ функция δ аниқликда берилган бўлсин, яъни бу функциянинг ўрнига унинг тақрибий қиймати $f_\delta(\phi)$ функция берилган бўлиб,

$$\|f(\phi) - f_\delta(\phi)\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} \leq \delta$$

тенгсизлик ўринли бўлсин.

(1)-(6) масаланинг тақрибий ечими сифатида қуйидаги функцияни оламыз [2]:

$$u_{n\delta}(\rho, \phi) = \frac{\rho^2 - b^2}{2b} \sum_{m=1}^n \bar{a}_m \left(\frac{b}{\rho}\right)^{2m+1} \sin(2m+1)\phi,$$

бу ерда \bar{a}_m сонлар $f_\delta(\phi)$ функциянинг Фурье коэффициентлари.

(1)-(6) масаланинг аниқ ва тақрибий ечимлари орасидаги фарқни баҳоловчи қуйидаги тенгсизликка эга бўламыз:

$$\|u(\rho, \phi) - u_{n\delta}(\rho, \phi)\|_{L_2(0, \frac{\pi}{2})} \leq |\rho^2 - b^2| \left[\left(\frac{b}{\rho}\right)^{2n+1} \frac{\delta}{2b} + \left(\frac{a}{\rho}\right)^{2n+3} \frac{2bM}{b^2 - a^2} \right].$$

Адабиётлар:

1. Лаврентьев М.М. Некорректные задачи для дифференциальных уравнений. – Новосибирск: НГУ, 1981. – 75 с.
2. Атаходжаев М.А. Ахмедов З.А. Об одной условно-корректной задаче для бигармонического уравнения // Изв. АН РУз Серия физ-мат. наук, 1980. 1.–с. 3-9.

Лейла Фазылова, Асылзат Сланбекова, Бауыржан Аманжол
(Қарағанда, Қазақстан)

EXCEL ҚОСЫМШАСЫНЫҢ ТАЛДАУ ПАКЕТІНІҢ КӨМЕГІМЕН БЕРІЛГЕН БАҚЫЛАУЛАРҒА ДИСПЕРСИЯЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ

Дисперсиялық талдау теориясының негізін ХХ ғ. 20-жылдарында ағылшын математигі және генетигі Рональд Фишер қалаған. Тәжірибе кезінде шешім қабылдайтын тұлға алдында сол немесе басқа фактор немесе олардың комбинациясы басқарушы объектінің немесе процесстің нәтижелі белгісіне қандай шамада ықпал ететіні туралы сұрақ туындайды. Бұл сұраққа ғылыми негізделген жауапты белгіге әсер ететін факторлар санына байланысты бірфакторлы және көпфакторлы болып бөлінетін дисперсиялық талдау береді. Дисперсиялық талдау деп екі немесе одан көп таңдамаларды таңдама дисперсияларды салыстыру арқылы зерттеуге арналған статистикалық әдістер тобын айтады.

Дисперсиялық талдау әдістері бұрыннан бері өңделгенімен тәжірибеде олар есеп айырысу формулаларының күрделілігіне байланысты қолданылмайды. Excel қосымшасының талдау пакетіндегі «Бірфакторлы дисперсиялық талдау», «Қайталаусыз екіфакторлы дисперсиялық талдау» және «Қайталаумен екіфакторлы дисперсиялық талдау» саймандары көмегімен фактордың нәтижелі белгіге әсерін бағалауға болады.

Дисперсиялық талдау шағын сұрыптау жағдайында факторлық белгілердің нәтижелі белгіге әсерін сандық зерттеу үшін бағытталған. Дисперсиялық талдау әдістері объект-аналогтардың біртұтас деректер қорын қалыптастыруға және зерттеліп жатқан нәтижелі белгіге нақты факторлардың әсерін бағалауға мүмкіндік береді [1]. Факторлардың нәтижелі белгіге ықпалын салыстыру үшін белгілі бір статистикалық материал қажет – яғни, фактордың әр деңгейіне нәтижелі белгі мәнінің айқын сұрыптауы сәйкес келу керек. Статистикалық материал 1 кестеде көрсетілген.

Бірфакторлы талдауға арналған эксперимент матрицасы

Фактор деңгейі	Таңдау номері			
	1	2	...	p
Нәтижелі белгінің мәні	x_{11}	x_{12}	...	x_{1p}
	x_{21}	x_{22}	...	x_{2p}

	x_{n_11}	x_{n_22}	...	$x_{n_p p}$
Сұрыптау көлемі	n_1	n_2	...	n_p

Жалпы бақылаулар саны $n = n_1 + n_2 + \dots + n_p$. Фактордың сандық ықпалы жайлы айтпас бұрын, осындай ықпалдың бар екенін белгілеу қажет. Мүмкін нәтижелі белгі мәнінің айырмашылығы фактордың әртүрлі деңгейі үшін кездейсоқтық әрекетімен түсіндірілетін шығар. Статистика бойынша бұл болжам 1 кестедегі барлық сұрыптаудың біртектілігін тексеруді білдіреді, яғни нәтижелі белгінің барлық мәнінің бір басты жиынтыққа тиістілігін тексеру. Дисперсиялық талдаудың басты процедурасы болып осы гипотезаны статистикалық критерилер арқылы тексеру болып табылады. Бірфакторлы дисперсиялық талдаудың негізгі идеясы фактор әсерінен туындаған зерттеліп жатқан белгінің дисперсиясын осы белгіні өлшеуде кеткен қателер дисперсиясымен салыстыру болып табылады. Егер олардың арасындағы айырмашылық үлкен болса, онда фактор зерттеліп жатқан белгіге айтарлықтай әсер етеді.

А факторы әртүрлі p дәрежелі n бақылауларға ие болсын. Сәйкесінше, $N=pn$ жағдайы x_{ij} – дің қасиеті X қарастырылды, мұндағы i – бақылау номері, ($i = 1, 2, \dots, n$), j – фактор деңгейінің номері ($j = 1, 2, \dots, p$). Фактордың әсері X тің мәніне қаншалықты көп болса, соғұрлым А факторының мәндері бір бірінен көп ерекшеленеді.

Мынадай ұғымдар кездеседі [2]:

- квадраттың жалпы қосындысы – квадрат қосындысы олардың ортақ орташа белгісінің мәнінен ықтимал мәндерінің ауытқулары

$$S = \sum_{j=1}^p \sum_i^n (x_{ij} - \bar{X})^2;$$

- топтар арасындағы квадрат қосындысы немесе фактордан – орташа мәннен топтар бойынша мәндердің ауытқулары квадраттың қосындысы

$$S_1 = n \sum_{j=1}^p (\bar{x}_j - \bar{X})^2;$$

- топ ішіндегі квадрат қосындысы – квадрат қосындысы әр топтың мүмкін болар мағыналардың жетіспеушілігі (фактор деңгейі) осы топтың орташа мағынасы

$$S_2 = \sum_{j=1}^p \sum_{i=1}^n (x_{ij} - \bar{x}_j)^2;$$

мұнда \bar{x}_j , \bar{X} – топтың орташа мәні бойынша және нәтижелі белгінің ортақ орташа мәні келесі формулалар бойынша анықталады

$$\bar{x}_j = \frac{\sum_{i=1}^n x_{ij}}{n}; \quad \bar{X} = \frac{\sum_{j=1}^p \bar{x}_j}{p}.$$

Фактордың ықпалын бағалау үшін квадраттардың жалпы қосындысын топтар арасындағы және топ ішіндегі квадраттар қосындысынан тұратын бүтінге бөлу қажет. Демек,

$$S = S_1 + S_2.$$

S_1 қосындысы фактор деңгейлеріне нәтижелі белгіге ықпалын қамтып көрсетіп жатыр, S_2 қосындысы – өлшемдердің қателіктердің ықпалы. Так как $S_2 = S - S_1$ болғандықтан, S_2 қосындысы квадраттардың қалдық қосындысы деп атайды. S, S_1, S_2 квадраттар сомасы

дәрежелерге лайықты сандарға бөлінген, σ^2 дисперсияға ығыстырылмаған бағалар беріп жатыр:

$$s^2 = \frac{S}{N-1};$$

$$s_1^2 = \frac{S_1}{p-1};$$

$$s_0^2 = \frac{S_2}{p(n-1)} = \frac{S_2}{p(n-1)}.$$

Бірінші бағасы жалпы дисперсиялық баға деп аталады (немесе таңдаулы дисперсия), екінші – факторлық дисперсия бойыншы баға (группа немесе дисперсия араларындағы баға) және үшіншісі – қалдық дисперсияның бағасы (ішкі группалық дисперсия мен қалдық дисперсия арасындағы баға). S_1 сомасы тәуелсіз деңгейге ие $m_1 = p - 1$, тиісінше $S_2 - m_2 = p(n - 1) = np - p$ тәуелсіз деңгейіне ие. Тәуелсіз деңгейлер жалпы саны $S - m = N - 1 = (p - 1) + (N - p)$.

Егер s_1^2 факторлы дисперсиясы s_0^2 ден аз болса, онда X белгісіне фактор өз әсерін тигізбейді. Дисперсияның бағаларының мәндерін есептеуде Фишердің F -критериясы қолданылады, есептік мағына мына дисперсиялық қатынаспен қарастырылады

$$F = s_1^2 / s_0^2 \quad \text{болғанда} \quad s_1^2 > s_0^2.$$

Егер $F > F_{кр}$, онда қабылданған деңгейде A факторы X белгісіне бөлінеді.

Нақты мысалдармен бірфакторлы дисперсиялық талдау мен мүмкін нәтижелерді қарастырайық.

Мысал [3]. A және B жарнамаларына сәйкес екі топ дилерлері автокөлік сатады. Үшінші топ дилері жарнамасыз жұмыс істейді. Әр топта 4 дилер қатыстырылған. Сонда, $p=3$, $n=4$. Әр түрлі топтағы дилерлер сатқан автокөлік саны 2-ші кестеде көрсетілген. Енді жарнаманың екі түрінің автокөлік сатылымына әсерін анықтау қажет.

2 Кесте

Берілген мәліметтерді салыстыру

Дилер	Жарнама А	Жарнама В	Жарнама жоқ
1	32	40	25
2	35	43	28
3	37	46	31
4	39	49	34

Электрондық кесте жұмыс парағындағы ақпараттар 3-кестеде келтірілген.

3 Кесте

Электрондық кесте жұмыс парағындағы ақпараттарды орналастыру

	A	B	C	D	E
1	Жарнаманың автокөлік сатылымына әсері				
2		Жарнама А	Жарнама В	Жарнама жоқ	
3	Дилер	X_{i1}	X_{i2}	X_{i3}	
4	1	32	40	25	
5	2	35	43	28	
6	3	37	46	31	
7	4	39	49	34	

Бірфакторлы дисперсиялық талдау құралының көмегімен жарнаманың автокөлік сатылымына әсерін тексереміз. Ол үшін курсорды ақпараттан бос ұяшыққа орналастырып Сервис менюіне кіреміз және Анализ данных операциясын таңдаймыз. Егер ондай операция жоқ болса, онда Надстройки менюін таңдап Пакет анализді жүктейміз. Анализ данных диалог терезесінен бірфакторлы дисперсиялық талдау құралын таңдаймыз. 4 кестеде дисперсиялық талдау есебі көрсетілген.

Дисперсиялық талдаудың шығатын параметрлері болып мыналар табылады: орташа, дисперсиялар, Фишер критеріі және т.б. Зерттелетін фактордың әсері Фишер критеріімен анықталады. Егер мән мөлшері 0,05-тен аз болса, онда Фишер критеріі мәнді сондықтан зерттелетін фактор әсері есептелінеді.

Жарнаманың автокөлік сатылымына әсерінің дисперсиялық талдауы

I	J	K	L	M	N	O
Бірфакторлы дисперсиялық талдау						
БАРЛЫҒЫ						
Топ	Счет	Сумма	орташа	Дисперсия		
Xi1	4	143	35,75	8,91666667		
Xi2	4	178	44,5	15		
Xi3	4	118	29,5	15		
Дисперсиялық талдау						
вариация бастауы	SS	df	MS	F	P-Мағына	F критикалық
Топтар арасы	454,167	2	227,0833	17,5053533	0,000790822	4,256494729
Топтар іші	116,75	9	12,97222			
Барлығы	570,917	11				

4 – кестеде көрсетілген: SS – квадраттар қосындысы; df – тәуелсіздік деңгейі; MS – дисперсиялар; F – F – Фишер критеріінің есептік мағынасы; P – мән. Егер $P \leq \alpha = 0,05$, онда зерттелетін фактор статистикалық мәнді. Біздің жағдайда $P = 0,000790822$.

$F > F_{кр}$ болғандықтан жарнама автокөлік сатылымына міндетті түрде әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бешенков С. Н. Экономико-математические методы в управлении. – Смоленск: Маджента, 2005. – 54 с.
2. Ершова Н. М. Дисперсионный анализ данных наблюдений: Конспект лекций. – Днепропетровск: ПГАСА, 2009. – 72 с.
3. Красовский П. С. Исследование и оптимизация свойств строительных материалов с применением элементов математической статистики: Учебное пособие. – Хабаровск: ДВГУПС, 2004. – 128 с.

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА**Роза Абитаева, Света Саменова
(Жезқазған, Қазақстан)****МӘДЕНИЕТ – ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ӨЛШЕМІ**

Мәдениет адам дамуының өлшеуіші, әрі ол өзінің барлық тарихи кезеңінде адам өмірінің құндылықтарының меңгерілу ауқымын сипаттап қана қоймай, адамның осы құндылықтарға ену тәсілдерін де сипатайды. Сол себептен де мәдениет адамзат іс-әрекетінің кез-келген түрін, қоғамдық өмірдің барлық жағын қамтиды, адамның ойлау стилі мен мінез-құлқын да қалыптастырады. Ол тек адамның білімділік деңгейін, оның кеңдігі мен тереңдігін ғана емес, сондай-ақ тәрбиелілігін, интеллектуалдылығын, яғни өз ойын анық жеткізе алу, зейін қойып тыңдай алу, қарсы әрекеттерді дұрыс жасай алу, жағдаятқа байланысты өзін дұрыс ұстай алу іскерліктерін де сипаттайды.

Мәдениет – адам әрекетінің саналы қызметінің көрінісі. Олай болса, сол әрекеттің қызмет нәтижелері де мәдениет дәрежесін паш етеді. Мәдениет адамсыз жаралмайды. Адамның дамуы мәдениетке тікелей байланысты.

Қарым-қатынас пен мәдениеттің ажырамас тұтастығын көрсететін негізгі жол – тұлғаны дамыту, тәрбиелеу, қалыптастыруда оның қоршаған дүниені қабылдауы, меңгеруі және табиғи, әрекеттік, әлеуметтік қатынасы.

Мәдениет ұғымын жан-жақты қарастыратын болсақ, теориялық зерттеулер бұл тұрғыда әртүрлі бағыттар ұсынады, яғни тұлғаны дамытуда мәдени дамуды қарым-қатынас реттейді, оларды басқаратын және жіктейтін механизмдерін, заңдылықтарын анықтайды. Ғылыми теориялық бағытта, қарым-қатынас мәдениеті – рухани қатынастар мен материалдық байлықтың құндылықтарының адамзат санасындағы бейнесі, тұрмыс тарихындағы өткені мен бүгінгі күнінің іс-әрекеті, мінез-құлық, жүріс-тұрысындағы нормаларының сипаты.

Мәдениет – көпқырлы үдеріс. Адамның өмірлік іс-әрекетінің барлық сфераларында мәдениетті көреміз. Мәдениет өзінің ішкі механизмдерімен адам тұлғасына бағытталғандықтан, оны өзін-өзі танып білу немесе адамның рухани өмірбаяны деп есептейді [1, 28 б.]. Мәдениеттің өмір сүруінің шарты, ол бір ұрпақтан екінші ұрпаққа сабақтастықпен беріліп отырады. Сондықтан мәдениет өзін-өзі тарату мәселесін алдыңғы орынға қояды. Яғни, мәдениет, таным, қабылдау, принциптер мен түсініктердің жүйесі болып саналады да, солар арқылы мәдениетті трансляциялау үдерісі жүзеге асады. Бұл жүйе адам тұлғасының өлшемі туралы мәдениетте жинақталған тиісті білімді, шеберлік, тәжірибені қамтамасыз етеді.

Адамдар ақпаратпен, бағалаулармен, ойларымен алмаса отырып, олардың қатынасына өздері өмір сүріп отырған қоғамның жалпы мәдениеті із қалдырып отырғандығын да өздері білмейді. Бұл факторды дұрыс бағаламай көп жағдайда қарым-қатынасқа кері ықпалын тигізеді. Адамдар бір-біріне бір нәрсені дәлелдегісі келіп, бірақ онысы жүзеге аспай жатса, міндетті түрде өздерін емес, екінші жаққа кінә артуға талпынады. Бұның себебі олар қарым-қатынастың формасы мен тәсіліне мән бермегендіктен болатындығын білмейді. Қарым-қатынас кезінде өзара түсіністік пен мінез-құлықтың үйлесімділігіне қол жеткізіледі, ал оның нәтижесінде адамның еңбек пен таным субъектісі ретіндегі сапалары қалыптаса бастайды. Қарым-қатынас тек бірлескен ұжымдық іс-әрекетке себеп болып қана қоймай, сондай-ақ адам тұлғасының қалыптасуының маңызды құралы болып табылады. Себебі адамды тәрбиелеу дегеніміз – ол тек оның көзқарастары мен түсініктеріне ықпал ету ғана емес, ол басқа адамдармен қатынасын, мінез-құлқын тәжірибелік тұрғыда реттеп отыруды білдіреді. Қарым-қатынас адамдардың дүниетанымын кеңейтуге, интеллектісінің дамуына, ұжымдық сапаларды меңгеруге, білімдердің, іскерліктердің дамуына ықпал етеді. Ол мақсаттылық сезімдері мен еріктерін, бағалау, бағдарлаудың, яғни қоғамның белсенді мүшесі ретіндегі тұрақты қажеттіліктерін сипаттайды. Сол себептен жалпы адам мәдениеттілігінің көрсеткіштері жүйесіндегі қарым-қатынастың маңыздылығын ұмытпаған жөн, ең бастысы халықтық білім беруді қалыптастыруға деген ел алдындағы міндеттерді кәсіби тұрғыда орындауға жауапты адамдар үшін қарым-қатынастың маңызы зор.

Оқытушының іс-әрекет мазмұнындағы белгілі-бір қасиеттердің болмауы кәсібилікке, кәсіби қарым-қатынастың даму деңгейіне кері әсер етеді. Мұғалім қарым-қатынасының кәсіби мәдениеттілігіне оқытушылық қабілеттерді, сондай-ақ басқа адамдармен өзара байланыс орната алу іскерлігін жатқызуға болады. Яғни, педагогикалық іс-әрекетпен қойылған нақты оқыту мен тәрбиелеудің міндеттерін шешу барысындағы ойларды, сезімдерді, ақпараттарды түсіну, қабылдай алу, меңгеру секілді әлеуметтік мәнді көрсеткіш болып табылады.

Оқытушының кәсіби қарым-қатынас мәдениеттілігі жоқтан пайда болмайды, ол белгілі бір педагогикалық іс-әрекеттік жағдайда қалыптасады, сол себептен оның маңызды құрамдас бөлігі, әрі құралы болып табылады. Оқытушының кәсіби қарым-қатынас мәдениеттілігі бейімделу дәрежесімен, деңгейімен анықталады.

Біздің мәдениет жеткілікті деңгейде демократты және плюралисті, ол индивидке өзіне қажет мінез-құлқын таңдауға мүмкіндік береді. Сау адам қоғамда онша ерекшеленбейді, ол айрықша киім кимейді, сөйлеу мәнерімен ерекшеленбейді. Ол ішкі бостандыққа ие, басқа адамдардың қалауына

қаламауына тәуелді емес, ол мәдениетке қандай да бір деңгейде тәуелді емес тұлға ретінде қарастырыла алады.

Педагогикалық бағыттағы мәдениет – адамдардың бірлескен ғылыми, моральдық-әлеуметтік көркем және техникалық құндылықтар жасаудағы қарым-қатынас жиынтығы, яғни адам тұлғасына бағытталған өзін-өзі танып білу немесе рухани өмірбаяны. Адамның мәдениеттілігінің негізгісі – әріптестермен, туыстармен, таныстармен, өзге адамдармен қарым-қатынас жасай білу.

Жоғарыда көрсетілгендей, қарым-қатынас мәселелерін шешуде білім жеткіліксіз, сондықтан жеке тұлғада адам мен адамның үйлесімді қарым-қатынасын қамтамасыз ету, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру қажеттігі туындайды. Себебі қарым-қатынас мәдениеті білімді белсенділікке, нақты іс-әрекетке бағыттайтын құрал. Осыған байланысты жоғары оқу орындарында теориялық білім және кәсіби біліктілікке тәрбиелеуде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі айқындалады. Қарым-қатынас пен мәдениеттің ажырамас тұтастығын көрсететін негізгі жол – тұлғаны дамыту, тәрбиелеу, қалыптастыруда оның қоршаған дүниені қабылдауы, меңгеруі және табиғи, әрекеттік, әлеуметтік қатынасы.

Кәсіби педагогикалық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру механизмі, әрбір сапалық деңгейде қайталанатын және бір этаптың төмендеуі, қорытынды нәтижені өзгертетін бір-бірімен тығыз байланысты үдеріс. Бұл кәсіби педагогикалық қарым-қатынасты қалыптастыру үдерісінде әрбір білім алушылардың жеке қасиеттерін білу қажет. Жеке тұлғаны қалыптастыру міндеттері жеке тұлғаны дамытудың мәні сезімдік әрекеттерін білу, өз жұмысын жақсы меңгеру т.б. болып табылады.

Бірінші тенденцияның мазмұны мәдениеттің әр түрлі бағытын (материалдық және рухани мәдениеті, жеке тұлғалық мәдениеті, іс-әрекет мәдениеті, қарым-қатынас мәдениеті, адамгершілік мәдениеті және эстетикалық мәдениет, кәсіби мәдениет) жеке-жеке зерттейді. Ал екінші тенденция мәдениеттің әр қырын бір-бірімен байланыстырып, біріктіріп бүтін бір ғылым ретінде айқындауға тырысады. Оқытушының кәсіби қарым-қатынас мәдениетін зерттеу көрсетілген екі тенденцияға сай келу керек.

Осы зерттеудің механизмі мен функциясын 4 деңгейде қарауға болады: 1) деңгейде мәдениеттің рухани және материалдық мәдениетпен тұтастығын көрсетеді; 2) адамның жеке қалыптасуын жеке мәдениеттің пайда болуын зерттейді; 3) педагогикалық, мәдениеттілікте тәрбие тәжірибесімен, кәсіби және кәсіби емес деңгейде айналысушы адамды педагогикалық мәдениеттілікті жүргізуші ретінде қарастырады; 4) кәсіби педагогикалық мәдениетті кәсіби деңгейде нақты педагогикалық іс-әрекет ретінде анықтайды.

Мамандықтың (кәсіптің) әлеуметтік-мәдени көрінісі күрделі құрылымдық пәнді игеруді, кәсіби іс-әрекетте нәтижеге, мақсатқа, құндылыққа, нормаларға, әдістер мен үлгілерге жетуді меңгеру болып табылады.

Мәдениетті педагогикада, философияда, психологияда, антропологияда, өнерде, дінде, т.б. жаңа білімді сіңіру арқылы байыту керек. Маманның кәсіби педагогикалық жоғары деңгейі кәсіби міндеттерді шешуге, ойлау мен түйсінуді кәсіптік дамыту қабілеттіліктеріне негізделеді. Бірақ құбылыстың мәнін бағаламай тек сенім арқылы қабылданған қағидаға сүйенетін толымсыз ойлау қаупі кәсіби мәдениеттілікті орта деңгейде және тар кәсібилікке әкеп соғады.

Сонымен кәсіби педагогикалық мәдениеттің мазмұнын тұлғаның кәсібилік сапа компоненттері мен функциялары арқылы ашуға болады.

Қарым-қатынас мәдениеті – бұл әртүрлі жағдайдағы білім, шеберлік, дағды, іс-әрекеттің жүйесі. Педагогтің жеке дара мәдениеті – тұлға әлемі. Мұғалім мәдениеті өзін-өзі жетілдіру үшін, педагогикалық еңбектің мақсатын және оларға жету тәсілдерін еркін таңдауға мүмкіндік беретін кәсіби іс-әрекет пен өзіндік сана сезім негізінде қаланады, іс-әрекеттің кәсіби және интеллектуалды тәжірибесін меңгеру жағдайында туындайды. Педагогикалық қарым-қатынастың кәсіби мәдениеті – бұл оның іскерлігі мен дағдысының, басқа адамдармен қатынас орната алуының, басқаны қабылдау, түсіну, ойын жеткізу арқылы оқу және тәрбие міндетін шеше алуының әлеуметтік маңызы бар көрсеткіші болып табылады. Кәсіби мәдениет – еңбек нәтижесі мен азаматтың жалпы мәдениетінің өнімі. Тұлғалық мәдениет дегеніміз – әлеуметтік іс-әрекеттің әр түрлі формалары арқылы әлеуметтік шараларды, ережеге сәйкес өзін-өзі жүзеге асыруы, ал білім беру жүйесінде педагогтің қызметтік мәртебесіне бара-бар. Мұғалім кәсіпкердің әлеуметтік құндылығы осы мәдениеттің кірігуімен тұтастығын қамтамасыз етеді. Мәдениет өзін-өзі реттеу негізінде әлеуметтік-кәсіби ортада қалыптасып дамиды.

Педагог-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, мұғалім мәдениетін төмендегідей бөліктермен анықтауға болады:

1. Мұғалімнің сыртқы келбет мәдениеті;
2. Мұғалімнің өзін-өзі басқару мәдениеті;
3. Мұғалімнің мимика және пантомимика ишараларының мәнерлі негіздері,
4. Мұғалімнің мәдениеті, әдебі, сөйлеу шеберлігі, шешендік қасиеттері, демалуы, дауысы, дикциясы, екіпіні.

Кез келген іс-әрекет қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Білім мен қарым-қатынасты дұрыс ұйымдастыру бұл – оқу үдерісін дұрыс пайдалану және баланың әр жақты жеке тұлға болып жіктелуі үшін ең қажетті шарт [2,19].

Мұғалімге педагогикалық білім мен ақпаратты тасымалдаушы ғана болу бүгінгі күнде жеткіліксіз. Ендеше бүгінгі мұғалім жоғары педагогикалық және психологиялық мәдениетті меңгеруге міндетті.

Әдебиеттер:

1. Запятая О.В. Общие умения коммуникации как компонент содержания образования. Красноярск: Красноярский Краевой институт повышения, 2005. 48 с.
2. Баширова Ж.Р., Абитаева Р.Ш., Саменова С.Н. Педагогикалық қарым-қатынас. Жезказған, 2013. – 140 б.

Айгуль Ахатова, Бақтыгүл Касымова
(Қарағанды, Қазақстан)

БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТІҢ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақалада қазіргі уақыттағы инновациялық бағдарламалар мен интеграциялау шаралары турасында айтылады. Сондықтан өзара әріптестікті арттырып, жан-жақты білім беру мен заманауи технологияларды игеру, бәсекеге қабілеттілікті арттыру, интеграциялауда аса қажеттілігі басты назарға алынады.

Қазіргі әлемдік мәселе – бүкіләлемдік тарихи үрдістерді бір жүйеге келтіріп, ортақ тұтастықты құру. [1, 25б.]. Бұл айтылған мәселені жүзеге асыру үшін, қандай салада болмасын инновациялық технологияларды жүзеге асыру басты міндет болып отыр. Инновация дегеніміз – ол аудио, видео, компьютер, сонымен бірге жаңа әдіс – тәсілдердің жиынтығы. Қазір еліміз дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Біз бүгінде бәсекеге қабілетті, әлеуеті зор, экономикасы қуатты ел құрудамыз. Қазіргі уақытта инновациялық бағдарламалар мен интеграциялау шаралары жөнінде кеңінен айтылып келеді. Интеграцияға алдымен саясаткерлер мен азаматтар мүдделі болуы тиіс. Интеграцияның жеңіл процесс еместігі белгілі. Оған тәжірибе жинақтап, уақытпен бару керек.

Дегенмен де әртүрлі жеделдетілген және көп сатылы интеграция формалары экономикалық интеграцияны құруға деген қажеттілікті толық түсініп, саясаткерлер мен тұрғындардың ортақ еркі бір арнаға тоғысқан кезде, яғни әбден пісіп-жетілген кезеңде ғана көкейге қонымды болары сөзсіз. [2].

Бұл тұрғыда екіжақты өзара байланыстардың аса қажеттігін баса айтқан шетелдік ғалымдар тәжірибе алмасу мәселесіне көңіл аударады. Қазақстан бүгінде халықаралық білім жүйесі көшкен Болон процесін қабылдап, студенттер кредиттік жүйе арқылы білім алуда. Бұл жүйеге көшу – Қазақстанның басқа елдермен қарым-қатынасының нығая түсуіне үлесін тигізбек. Осының негізінде халықаралық ғылыми және білім кеңістігіне интеграциялану тетіктері, академиялық жеделдікті дамыту мәселелері мен міндеттері және ортақ білім беру жоспарын түзу инновациялық, ғылыми жобалардағы ынтымақтастықтың маңызы зор. Еліміздің әлемдік қауымдастықтарға мүшелікке енуі білім мен ғылым саласында да интеграция үдерісінің дамуын қажет етеді. Сол себепті, қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік стандарттарға сәйкестендіріліп, өзге елдердегі жоғары оқу орындарымен байланыс орнату – Қазақстан үшін аса маңызды.

Осы тұрғыда халықаралық семинарға қатысушылар студенттер мен магистранттар, Phd докторанттарға, сондай-ақ ұстаздар қауымына ортақ білім жоспарларын түзіп, әріптес жоғары оқу орындарының дамуына ықпал ету, алдыңғы қатарлы еуропалық университеттерде жас ғалымдар мен ЖОО ұстаздарының біліктілігін арттыру қажеттігін ерекше атап өтті. Осы орайда, Қазақ Ұлттық Аграрлық университетінде академиялық ұтқырлықтың модельді орталығы ашылғанын айта кету керек. CASIA Erasmus Mundus жобасының үйлестірушісі, Нидерландының Вагенинген университетінің өкілі Ева Виетсма: «Біз әрқилы жобаларды жүзеге асырамыз. Біз студенттердің ұтқырлық орталығын Қазақстаннан ашу дұрыс деп шештік. Оған Қазақстан мемлекеті біраз қаржы да бөлуде. Бұдан былай қазақстандық студенттер Еуропаға шықса, еуропалық студенттер де Қазақстанға келіп, тәлім алу мүмкіндігіне ие болады», – деді.

Бұдан әрі де үлкен жетістіктерге қол жеткізудің басты мақсаты – ғылым мен білім арасындағы шекараны болдырмау. Білім деңгейі өте жоғары деңгейде деп айтуға болады. Жастардың білім алуға деген талпынысы, ғылымды сіңіруге деген ұмтылысы қызықтырады. Кеңестік одақ тарағаннан кейін біздің республикалар әр салада жоғалтып алғанын қайта тауып, тез арада ілгерілеп келеді. Қазіргі дамып келе жатқан заманымызда инновациялық дамудың, түрлі ақпараттық технологияның арқасында жұмысты жедел түрде бітіріп уақыт үнемдеуге мүмкіншілік зор. Алайда, құрал-жабдықтың болғаны бір бөлек, онымен жұмыс істей алатын мамандар қажет. Және соған лайықты жағдай жасалу керек.

Әр мемлекет кадрлық әлеует жағынан бәсекеге қабілетті болуы керек. Қазір заман біз ойлағандай емес, өте тез зымырап жатыр. Біз заман ағымымен ілесіп отыруымыз керек. Мұндай оқу орындарын Украинада, Қазақстанда, Белоруссияда да ашу керек. Өйткені біз жақында бәріміз бірыңғай экономикалық кеңістікте жұмыс істейтін боламыз. Бұл тұрғыда құжаттар талқыға салынууда. Енді алда тұрған мақсаттарға ұмтылу керек. Еңбек ресурстары мемлекетке жаңа жобалар енгізу үшін барлық қолайлы жағдайды жасап, бірлесіп білім беру бағдарламасын жасақтап, кадрларды қайта дайындау қажет. Зейнетақы бағдарламасын да қайта қарап, экономикада, саясатта, агрокәсіпте жұмыс істейтін мамандарды қолдап, жаңа технологияның тілін білетіндерге жол ашу керек.

Интеграция мәселесі Германия мен Франция да бар. Интеграциялық процесті дамыту үшін Ресейдің мектептерінде арнайы бағдарлама қолға алынған. Бұл бағдарлама тіпті кішкентай ауылды мектептерде де жүзеге асуда. Ол үшін интернет, интерактивті оқулықтар пайдаланылуда. Қазір бізде барлық жастағы адамдарға интернетпен, интерактивті тақтамен жұмыс істеуді үйрететін арнайы курстар көп. Интернет – адамның бір – бірімен байланысына қылау түсірмеуі керек. Адам бір-біріне көмек беруі керек. Адам факторы білім саласында жалғасуы керек. Соңғы уақыттарда жоғары оқу орындарындағы білім жүйесінде жаппай интернетке деген көзқарас басым. Күнделікті болып жатқан жаңалықтардан хабардар болып отыруға интернет ресурстарының пайдасы өте зор. Әрине бұл жақсы көрсеткіш. Алайда, белгілі бір мақсатқа сай емес интернетті қолдану өте зиян. Оқушы интернетпен жұмыс жасағанда «неге?» және «не үшін?» қолданып отырғанын білуі керек. Сабақ беру барысында әр оқытушы осы мәселені оқушылар санасына құйып, ескеріп айтып отырғаны абзал. [3,126.].

Еліміздің ертеңі – бүгінгі біздің жастарымыз. «Жас баланың миы, ақ қағаз тәрізді. Оған не жазсаң, сол болады», – деп ұлы ақынымыз Мағжан Жұмабаев айтқандай, өскелең ұрпақ қазіргі заман талабына сай жаңа инновациялық әдіс технологиясымен білім алса, «көзі ашық, көкірегі ояу» азамат болары сөзсіз.

Міне бұл – жаңа заманауи технологияның пайдасы.

Бәріміз бір-бірімізбен бірлікте жұмыс істейтін болсақ, басқа мемлекеттердің ғылымдағы жетістіктерімен тәжірибе алмасуға септігін тигізеді. Білім мен ғылым саласындағы интеграциялық процестер саясат пен экономиканың екпінінен еш қалыспауы тиіс. Яғни, оқу ордалары көрші мемлекеттердегі әріптестерімен тонның ішкі бауындай араласуы керек. Тап осы мақсатты жүзеге асыратын, жүйелі жұмыс істейтін халықаралық бірлестіктер бүгінде молынан. Соның бірі – ТМД елдерінің тіл және мәдениет жөніндегі Жоғарғы оқу орындарының қауымдастығы болса, екіншісі – Шанхай ынтымақтастығы ұйымы шеңберіндегі гуманитарлық университеттердің консорциумы.

Мамандардың ойынша өзара әріптестікті арттырып, жан-жақты білім беру мен заманауи технологияларды игеру, бәсекеге қабілеттілікті арттыру, интеграциялауда аса қажет. Маманды бірлесіп дайындап, бірыңғай білім беру бағдарламасын жасаған жөн. Сонда біздің елде оқыған бакалавр, магистр, докторлардың дипломдары консорциумға мүше елдердің барлығында жарай беретін болады. Мысалы, бізге керек болатын болса, Москвадан кейбір программаларын біздің студенттер оқиды да, сол Москвадағы жақсы профессорларды тыңдап, солардың курстарынан өтіп, содан білім алып. Керек болатын болса, Тәжікстаннан, керек болатын болса, Қытайдан, басқа жақтан сол білімді алмастыру, білімді нағыздау, тереңдету. Сондай деңгейге көтеру үшін.

Білім саласындағы интеграциялық процестердің болашағы зор. Қандай шаруаны болмасын бірлесіп атқарса, нәтижелі болады. Бірлескен жобаларды іске асырсақ, маманды бірлесе даярласақ, ұтылмаймыз. Әрине, әлі де біраз шешілмеген мәселелер бар. Біз оларды бүгінгідей басқосуларды жан-жақты талқылап, ортақ шешімге келуге тиістіміз.

Қазіргі таңда Қазақстанның алдында жаңа міндеттер тұр. Оның бірі өңірлік интеграция мен ғылыми-инновациялық даму. Аталған мәселелерді шешу көп жағдайда қоғамның өзіне байланысты. Басқосуда Қазақстан әлеуметтанушылары қауымдастығының президенті Марат Тәжин қазіргі уақытта әлемде діншілдіктің күрт артып отырғандығын алға тартып, әлеуметтанушылардың аталған мәселеге ден қою керектігін ескертті. [4]. Қазіргі уақытта бәріміз де діншілдіктің әр түрлі аймақтарда өзіндік толқынмен дамып отырғандығын көріп отырмыз. Кей жерлерде дінге бой ұру жәйттері – жаңашылдыққа қарсы қатаң жауап іспетті. Дін аймақтық және геосаяси деңгейде елеулі саяси фактор болып отыр. Сол себепті жаңалану процестерінің бөлігі ретіндегі діншілдік пен діни институттарға социологиялық зерттеулер жүргізу аса маңызды.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқанындай «біз бұдан бұрын да биік белестерді бағындырдық. Сондықтан, мақсатқа жету біздің қолымыздан келеді. Біз оған жетудің жолдарын жақсы білеміз. Ол үшін қажетті ресурстар бүгін мемлекетте жеткілікті. Біздің міндетіміз – айқын, алған бағытымыз дұрыс деп санаймын. Бұл жолда біз үшін ең бастысы – тәуелсіз Қазақстанның тұтастығы мен тұрақтылығы» деген болатын. [5]. Олай болса, еліміздің инновациялық-индустриялық дамудың іргетасы қаланып отыр, оны дамыту үшін талантты ғалымдардың күш жұмылдырғаны жөн. Әрбір ғылыми жаңалық еліміздің тұғырын бекіте түсуге арналуы керек. Берілген білімнің сапалылығы қаншалықты болса, мемлекетіміздің де көрінер тұсы сол болмақ!

1. Хамидов А.А. Проблема глобализации без альтернативы: глобализм или антиглобализм // Евразия. – 2005. – №1.-25 бет.
2. <http://www.zonakz.net>
3. Нағымжанова Қ.М. Инновациялы – креативті технологиялар. – Өскемен, 2005ж.
4. Қазақстан әлеуметтанушыларының IV конгресі
5. <http://www.egemenkz>

Людмила Брагинец
(Костанай, Казахстан)

СТРУКТУРИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК СРЕДСТВО РЕАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ БАКАЛАВРОВ БИОЛОГИИ

Важнейшим направлением современных образовательных стратегий является стратегия развивающего обучения, при которой знания являются не целью, а средством развития личности обучаемого. Объективная необходимость такой стратегии вызвана лавинообразно нарастающим потоком информации в современном обществе. Поэтому важнейшие умения, которыми должен овладеть будущий специалист, заключаются в умениях работы с информацией.

Современные педагоги высшей школы стоят перед проблемой переосмысления и реконструирования содержания профессионального знания таким образом, чтобы обеспечить оптимальность его содержания – минимум материала и максимум внимания главным, наиболее общим и значимым сведениям и идеям.

Одна из перспективных – технология фреймового обучения, предполагающая использование наглядности в виде крупноблочных и тематических опор-моделей.

Анализ многочисленных исследований, ставящих в центр внимания «сгущение» учебной информации, увеличение плотности единицы учебного процесса, показывает, что к наиболее значимым педагогическим идеям относятся: укрупнение дидактических единиц (П.М. Эрдниев, Б.П. Эрдниев); проблемно-модульное обучение (М.А. Чошанов), концентрированное обучение (Г.И. Ибрагимов, А.А. Остапенко), фреймовая технология, причём в работах М.А. Чошанова, А.А. Остапенко, В.Э. Штейнберга термин «фрейм» (англ. frame – каркас, рама) употребляется в контексте дидактики, но только применительно к структурированию учебного материала. Название технологии взято из теории системного представления знаний американского исследователя Мэрвина Минского [1].

Поиски познавательных возможностей привели к определению средств, которые помогают студенту обнаружить существенные стороны в изучении биологических дисциплин, существенные признаки и взаимоотношения объектов и явлений и сделать их содержанием познавательной деятельности. Оптимальный вариант состоит в том, чтобы «материализовать» эти существенные признаки и взаимоотношения, спроецировать их в плоскость непосредственно воспринимаемых моделей, которые можно видеть и осязать и с которыми можно производить различные манипуляции. Такая деятельность позволяет учащимся успешнее усваивать знания и умения, понимать принципы, связи и закономерности, лежащие в основе явлений и предметов.

Теоретически работу преподавателя над созданием наглядных моделей можно разделить на три шага: 1) шаг обобщения; 2) шаг укрупнения; 3) шаг фиксирования созданной структуры содержания.

На первом шаге происходит осмысление содержания преподаваемого материала: выявляются основные дидактические единицы знаний (понятия, факты, явления, правила, законы и т.п.) и устанавливаются связи (логические, ассоциативные, эмоциональные, формальные) между ними, которые, в свою очередь, являются такими же значимыми дидактическими единицами. **Второй шаг** предполагает укрупнение дидактических единиц, а **третий** – фиксирование укрупнённых дидактических единиц в виде знаково-символьных структур (наглядных моделей) [3].

Комбинированные фреймы сочетают разные виды кодирования (рисуночный, знаковый, цветовой) и укрупнения (формула, кратная запись).

3-й шаг-структурирование укрупнённого материала сводится к созданию непосредственно наглядных моделей. Кодированному и укрупнённому материалу придаётся целостная форма, которая позволит с наибольшим эффектом усваивать данные знания. Структурированный материал даёт возможность вариативной работы с ним, повышает эффективность обучения.

С целью структурирования учебной информации мы использовали следующие **типы фреймов**:

Блок-схемы. Для этих опор характерен алгоритмический подход, применяемый в информатике. Существенным отличием блок-схемы от других типов является жёсткая структура изображённого материала. То есть при отсутствии хотя бы одного элемента опоры теряет свою стройность и красоту из-за разрыва причинно-следственных связей. Блок-схемное представление используется в преподавании практически всех дисциплин.

Блок-схемам свойственны чёткость изображаемых понятий, алгоритмическая последовательность частей опоры, взаимосвязь элементов опоры.

Граф-схемы. В математической теории графов – граф – множество точек (вершин), некоторые из которых попарно соединены отрезками (рёбрами, связями). Графы – это схематические модели каких-либо процессов, систем и т.п. Общеизвестный пример такого рода уплотнения информации – схема станций метрополитена. Под «точкой» в граф-схеме понимается не обязательно то, что подразумевает под этим геометрия. Это может быть любое графическое изображение, соединённое каким-либо графическим способом с другим изображением.

Распространённым способом концентрации информации является граф-схема «паучок». Термин этот в дидактику ввёл английский исследователь Д. Хамблин [4].

Н.Г. Салмина в своей работе отмечает, что «специальные исследования о влиянии формы представления содержания схемы ориентировочной основы действия (ООД) на результат усвоения» показывают, что «представление схемы ООД в виде «древа» наиболее результативны». Высокая эффективность применения граф-схемы типа «древо», видимо, обусловлена особенностями человеческой психики [5].

Удобство граф-схем как раз и заключается в целесообразности их использования для иллюстрирования «целого, состоящего из многих элементов, иерархизованных в нескольких планах, например, в систематике растений и животных.

Символика «древа имеет, как правило, трёхчастную структуру «по вертикали» (корни – ствол – ветви, прошедшее – настоящее – будущее и т.д.) и четырёхчастную (квадратичную) структуру «по горизонтали» (четыре стороны света, четыре времени года). Данная символика имеет религиозные или мифологические корни и благодаря своей архетипичности легко усваивается обучающимися.

Граф-схемы типа «здание» создают на «фундаменте» (методологический уровень), последовательно наращивая «корпуса» (теоретический уровень) и «крышу» (прикладной уровень)

Действительно, количество данных оснований может быть разным, а соответственно, и дидактические структуры могут быть одномерными линейными), двухмерными (таблично-матричными) или многомерными (голографическими).

В ходе преподавания биологических дисциплин мы использовали разные типы фреймов.

Практика преподавания подтвердила: процесс формирования и развития биологических понятий у студентов будет осуществляться более быстрыми темпами и более эффективно, если использовать фреймовое обучение. В параллельной группе, где фреймы систематически использовались в процессе обучения, показатель качества успеваемости был на 14% выше, нежели в группах, где фреймы применялись эпизодически.

Анализ результатов позволил сделать следующие выводы:

1. Фреймовое моделирование выступает в роли специфического учебного средства, позволяющего преподавателю организовать учебный процесс на технологическом уровне, способа систематизации и содержательного обобщения знаний в опорно-логических блоках (знаково-символическое уплотнение учебной информации);

2. Оно способствует усвоению знаний, приобретению устойчивых навыков работы по свертыванию-развертыванию учебной информации; установлению новых связей (в сочетании с последующей работой по фрейму – обеспечивает глубокую проработку изучаемого теоретического материала) а, следовательно, высокую эффективность обучения;

3. Наглядное моделирование создаёт необходимые предпосылки для индивидуализации обучения и повышения его результативности (в силу дидактической операциональности и четкой ориентированности на развитие целостных представлений об изучаемых объектах и процессах). Успешная самостоятельная и продуктивная работа студентов с большим объемом учебной информации, автономность учения, осознание своих способностей и потребностей в учении, творчество в учебной деятельности обеспечивает лично-ориентированный подход в обучении.

4. Педагог, проектируя и конструируя дидактический комплекс учебной дисциплины на основе знаково-символического моделирования, через информационную составляющую процесса обучения может реализовывать целостную технологию обучения как вариант управления качеством обучения.

5. Полученная модель остается **открытой** для поиска, систематизации и включения в нее новых знаний, точек соприкосновения с другими теориями. При этом происходит междисциплинарное обогащение, которое позволяет связывать необходимый для изучения учебный материал из различных источников.

6. Выступая универсальным методом научного познания, педагогическое моделирование позволяет составить по аналогии схематичную модель любого изучаемого понятия как процесса пошагового содержательного обобщения.

7. При составлении фреймов наиболее отчетливо проявляется их «концентрирующая» функция, что в условиях информационной насыщенности решает проблему «перегрузки» студентов.

8. Фреймы могут использоваться на разных этапах занятий и обеспечивают широкий арсенал приёмов по их применению.

Использование фреймов основывается на деятельностном подходе, который заключается в вовлечении студентов в специально разработанную систему деятельности и отработке умений и навыков. Теоретически обоснованным и оправдавшим себя на практике является подход целостности, органического единства всех компонентов процесса формирования логического мышления. Интеллектуальные, организационные и практические умения формируются в диалектическом единстве, взаимосвязаны и взаимообусловлены.

Кредитная система обучения как вариант модульно-рейтинговых технологий предполагает обязательное структурирование учебного материала на смысловые единицы разных иерархических уровней.

На наш взгляд, для успешного формирования профессиональных компетенций бакалавров биологии необходимо в большей степени использовать резервы фреймовой технологии в структурировании и логизации учебной информации.

Литература:

1. Минский М. Фреймы для представления знаний. М.: Энергия, 1979.с.
2. Остапенко АА., Шубин СИ. Крупноблочные опоры: составление, типология, применение.//Школьные технологии, 2001, №7-с.68-72
3. Штейнберг В.Э. Теоретико-методологические основы дидактических многомерных инструментов для технологий обучения. Диссерт. докт. пед. наук. Екатеринбург, 2000.
4. Хаблин Д. Формирование учебных навыков. М.: Педагогика, 1986.
5. Салмина Н.Т. Знак и символ в обучении. М.: МГУ, 1989. С. 269

Оксана Бунчук
(Мелітополь, Україна)

**ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПЕРШИМИ
ВСЕУКРАЇНСЬКИМИ УЧИТЕЛЬСЬКИМИ З'ЇЗДАМИ 1917 РОКУ**

На сьогоднішній день однією з найважливіших проблем є відродження національної самобутності школи, покликаної формувати високий інтелект нації, її соціальний і культурний генофонд. Підвищення національної свідомості молоді через систему освіти – гарант майбутнього українського народу. Сьогодні йде пошук не лише шляхів оновлення освіти, а й принципово нових перспектив і можливостей – до школи нової генерації – української національної школи.

В аналізі минулого одне з основних місць посідає питання освіти й шкільництва. Нація, що належним чином дбала про розвиток освіти та духовності, ні за яких обставин не втрачала назавжди своєї незалежності, вона росла і плекала власну інтелектуальну еліту, будителів національної свідомості – своє майбутнє [4, с. 13].

Підготовка вчителів до педагогічної діяльності українською мовою у 1917-1920 рр. під керівництвом провідних громадських діячів – важлива сторінка української історії педагогіки, що має цінне наукове, теоретичне й пізнавальне значення й вимагає поглибленого й об'єктивно аргументованого дослідження.

Одним із головних напрямів науково-педагогічної діяльності просвітницьких товариств в 1917 р. було проведення Всеукраїнських учительських з'їздів, постанови яких відіграли суттєву роль в підготовці українського вчителя.

Перший з'їзд відбувся 5-6 квітня 1917 р. У ньому взяли участь 500 педагогів початкових, середніх і вищих навчальних закладів України, які працювали в трьох секціях: початкової, середньої й вищої освіти. Перший український попечитель Київської шкільної округи М. Василенко у своїй вітальній промові зробив акцент на тому, що програма першого учительського з'їзду була підготовлена саме українськими громадськими діячами.

«Нова Рада» повідомляла, що на спільному засіданні та на засіданнях секцій були заслухані доповіді, в яких розглядалися головні проблеми побудови національної школи та підготовки педагогічних працівників. Серед них були виступи: «Про заснування українських середніх шкіл» О.Дорошкевича, «Про українізацію сучасних середніх шкіл» А. Лещенка, та «Про формування вчительських кадрів» В.Дурдуківського [7, Нова Рада, 25 березня].

Отже, треба зазначити, що, на відміну від багатьох наступних учительських з'їздів, цей з'їзд був ініційований не «зверху», а «знизу» – українськими працівниками освіти та культури.

Л. Лікарчук зазначав: «За покликом серця, вболіваючи за майбутнє рідної школи та України, зібралися українські вчителі і викладачі, щоб висловити свою думку щодо можливих шляхів розбудови освітньої справи. І це їм вдалося» [5].

10-12 серпня, відповідно до постанови першого Всеукраїнського з'їзду, відбувся другий Всеукраїнський учительський з'їзд. На з'їзд прибуло понад 700 делегатів, переважно це були вчителі народних шкіл. На відміну від першого з'їзду, який пройшов на хвилі могутнього патріотичного піднесення, другий форум учителів був насичений діловитістю і конкретністю. Між першим і другим з'їздами посилилась позиція Центральної Ради та утворився Генеральний Секретаріат освіти, для якого резолюції другого з'їзду стали програмою діяльності [11].

Протягом трьох днів продовжувалась напружена робота з'їзду, серед інших були заслухані доповіді й членів ТШО: О. Дорошкевича «Про літні вчительські курси», А. Лещенка «Про діяльність Товариства шкільної освіти», С. Русової «Націоналізація школи», Я. Чепіги «Соціалізація народної освіти», П. Холодного «Єдина школа».

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд був прямим продовженням першого форуму українських педагогів, його постанови значно поглибили й конкретизували головні питання, порушені на першому з'їзді. Велика увага приділяється в постановах з'їзду підготовці кадрів українських учителів. Як і на першому з'їзді, надія покладалася на вчительські курси, підготовчу роботу до яких треба було вести протягом навчального року. Значним досягненням була постанова про необхідність заснування в Києві науково-педагогічної Академії, яка б готувала кадри лекторів, інструкторів і вчителів середніх шкіл.

І знову на з'їзді особливу увагу було приділено проблемі українізації школи. Інші постанови щодо українізації школи підтверджували рішення першого з'їзду. До цього слід додати, що українські вчителі, вимагаючи українізації школи, підтвердили свою національну толерантність, виступаючи за організацію для дітей інших національностей рідної школи.

Було також розглянуто питання дошкільної освіти. Передбачалось заснування при школах українських дитячих садків і підготовка кадрів діячів дошкільного виховання, а для цього було необхідно українізувати вчительські інститути.

Продовжувала бути в центрі уваги вища школа України. Розвиваючи постанови першого з'їзду, було ухвалено доручити Секретаріату освіти подбати про запровадження у вищих навчальних закладах викладів паралельних курсів українською мовою. Для здійснення цього секція вищої школи при Науковому товаристві і Секретаріат освіти мали забезпечити курси науковими силами і відкрити паралельні кафедри. Але найбільш вражаючою і дійсно знаменною для вищої школи була постанова з'їзду про відкриття восени 1917 р. Українського народного університету [3].

Отже, перші Всеукраїнські учительські з'їзди відіграли велику роль у справі відродження української школи, поклали національно-ідеологічну основу організації освітньо-виховної справи в Українській Народній Республіці, визначили напрями майбутньої системи освіти, окреслили обличчя майбутньої української школи [6, с. 17]. Саме на з'їздах вперше було покладено початок перебудови на демократичних засадах системи управління освітою в Україні, були розроблені конкретні заходи щодо подальшого розвитку початкової, середньої та вищої школи. О. Дорошкевич підсумовував у журналі «Вільна Українська Школа»: «З'їзди дали нам обґрунтовану теорію, добре розроблену схему. Тепер слово за життям, за практикою, за живим ділом. І тільки це живе діло дасть належну оцінку роботі з'їздів» [2, с.31].

Серед провідних напрямів у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл була підготовка вчителів до викладання в школах українською мовою та навчання учнів українознавчих дисциплін.

Тому перший з'їзд підтримав рішення провідних громадських діячів щодо організації Академії наук як найвищого наукового закладу, що має розбудовувати науку, досліджувати питання українознавства і сприяти удосконаленню шкільної освіти. Як перший практичний крок реалізації цих постанов, з'їзд ухвалив організацію інструкторських курсів у Києві, що мали підготувати лекторів для курсів українізації. У своїй постанові з'їзд визнав за потрібне «влаштування педагогічних курсів по змозі в повітових містах для підготовки вчителів шкіл, а також курси для підготовки інструкторів для цих курсів» [8].

Отже, за відсутності підготовлених учительських кадрів для викладання українознавчих предметів, виникла необхідність проведення у період літніх шкільних канікул курсів з українознавства для учителів. На них потрібно було за короткий час (тривалістю до одного місяця) ознайомити вчителів з теоретичними українознавчими проблемами, шкільними програмами, підручниками і методичними посібниками та показати можливості їх практичного використання. Важливо було, щоб учителі отримали не лише теоретичні знання, а й навички практичної роботи.

Після завершення роботи першого учительського з'їзду розпочалась робота з організації курсів українознавства для вчителів. Місцева преса публікувала на своїх сторінках інформаційні матеріали про час та місце проведення курсів. На нараді шкільних та громадських діячів у м. Києві при управлінні Київської шкільної округи 16 – 17 квітня 1917 р. були розроблені плани щодо проведення літніх учительських курсів. З осені 1917 року вчительські семінарії та інститути також повинні були стати українськими [10, с.4].

Організацією курсів займалося Товариство шкільної освіти при підтримці Всеукраїнської Учительської Спілки. З цією метою комісії Товариства складали правопис, арифметичну, граматичну, географічну та інші термінології.

Вже в травні 1917 р. через періодичну пресу Рада ТШО повідомляла всіх учителів, що комісіями Товариства підготовлені правопис, різного типу термінології, які будуть роздаватися на літніх вчительських курсах [10, с.4].

Інструкторські курси проходили у Києві, в червні 1917 року. Слухачами на них були педагоги, делеговані повітовими або губернськими учительськими зборами. Слухачів, за спогадами Г. Ващенко, було приблизно 30. Лекції на інструкторських курсах читали: професори Михайло і Олександр Грушевські, О. Левицький, В. Науменко, С. Русова, Ф. Сушицький та інші. Були прочитані лекції з історії України, української мови та літератури, подана була українська термінологія з математики, граматики і т. ін. Крім учителів сільських і міських шкіл, було багато священиків, директорів та інспекторів шкіл. Піднесення на курсах було надзвичайне. Піднесений настрій слухачів стимулював енергію лекторів, і вони докладали всіх зусиль, щоб найкраще підготуватись до своїх лекцій [1, с.13].

У кінці червня слухачі інструкторських курсів як лектори роз'їхалися по містах України для того, щоб курси відбулися по всій Україні [1, с.10-11].

Матеріальною стороною організації вчительських курсів на місцях займалися земства. У Державному архіві м. Києва збереглося листування просвітницьких товариств з земськими управами. Тут зібрано листи, телеграми від повітових земств з проханням надіслати лекторів на курси чи забезпечити земства українськими підручниками, термінологією хоча б в одному екземплярі для ознайомлення з ними слухачів курсів. На кожному зверненні стоїть резолюція Ради Товариства про його розгляд. В листах-відповідях на звернення земств вказувалася можливість надання лекторів,

перелік літератури, яка є на книжковому складі ТШО або яка скоро вийде з друку, ціна замовлення, задатку й інше.

Таким чином, за допомогою місцевих самоврядувань провідними діячами було організовано до сотні літніх вчительських курсів, через які й було перепідготовлено кілька десятків тисяч учителів [9, с. 18-19].

Курси дали можливість учителям поповнити свої знання з українознавства, ознайомитися з термінологіями з різних предметів, удосконалити українську розмовну мову, знання з правопису, а також ознайомитись з новими підходами до організації навчально-виховної роботи в українській школі.

Література:

1. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен: накладом Центрального комітету СУМ, 1957 – 48 с.
2. Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. – 1917. – № 2.
3. Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 10, 11, 14, 15, 16 серпня
4. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
5. Лікарчук І. Л. Стешенко Іван Матвійович // Міністри освіти України [Монографія]: В 2 т. – К., 2002. – Т.1: (1917-1943 рр.). – 2002.
6. Майборода В. К., Майборода С. В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // Рідна школа. –1992. – № 5-6. – С – 3-9; №11-12. – С. 6 –16; 1993. – № 7. – С. 65-67.
7. Нова Рада – 1917– 25 березня, 6 квітня, 5 травня, 9 травня, 13 травня, 18 серпня.
8. Постанови в справі організації освіти винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5 – 6 квітня передані ним 5 мая Українській Центральній Раді // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7. – Травень.
9. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917 – 1919 рр. / С. Постернак. – Київ, 1920. – 128 с.
10. Робітнича газета. – 1917. – 30 травня.
11. Робота другого Всеукраїнського учительського з'їзду // Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 10, 11, 14, 15, 16 серпня.

Наталія Гнатюк
(Луцьк, Україна)

РОЛЬ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ СПЕЦІАЛІСТА У ТЕХНІЧНИХ ВНЗ

Проблема інтеграції та міждисциплінарної взаємодії навчальних дисциплін у педагогічних системах тісно пов'язана з проблемами міжпредметних зв'язків і професійної спрямованості навчання, які є першим рівнем інтеграції і на сьогодні виходять на одне із чільних місць у педагогіці. Без міждисциплінарного узгодження матеріалу спостерігаються такі негативні явища, як непотрібне дублювання матеріалу, слабка опора на відомий із суміжних дисциплін матеріал. Наслідком цього є зайві витрати часу, зниження ефективності навчання. Використання вивченого матеріалу сприяло б прискоренню досягнення бажаних результатів. Міждисциплінарна неузгодженість у трактуванні низки понять ускладнює їх засвоєння, не дозволяє усвідомити специфіку вживання понять у різних дисциплінах.

У працях науковців розглянуто роль міжпредметних зв'язків у професійній підготовці майбутніх фахівців, серед яких важливе місце займає сприяння формуванню наукового світогляду, розвитку мислення, підвищенню свідомості в засвоєнні знань, оволодінню загальними методами мислення, самостійному набуттю знань, формуванню пізнавальних інтересів, внесенню проблемності й елементів творчості, а також оволодіння інноваційними методами та формами професійної підготовки. Отже, міжпредметні зв'язки функціонують в освіті як фактор комплексного впливу на особистість, на її пізнавальні і творчі можливості, як фактор її всебічного розвитку.

Основним засобом реалізації міжпредметних зв'язків є міжпредметне (інтегроване) завдання, яке характеризується як пізнавальне завдання і включає студента в діяльність (аналіз, синтез, узагальнення, систематизацію, моделювання та ін.) щодо встановлення та засвоєння зв'язків між структурними елементами різних навчальних дисциплін. У залежності від логічної спрямованості є три основних типи міжпредметних завдань: індуктивні, в яких узагальненню піддаються факти із різних навчальних дисциплін; частково індуктивні, в яких відбувається міжпредметне узагальнення вже узагальнених предметних знань (понять, теорій, законів); дедуктивні, що потребують доведення загальних предметних положень за допомогою знань із різних предметів. Усі три види інтегрованих завдань застосовувались викладачами в експериментальних групах.

Прикладами міжпредметних завдань є такі:

Завдання 1. *Знайти в мережі Інтернет інформацію про „зварювання судин”, визначити фізичні (технічні) основи цього процесу та скласти опис відповідного „апарату зварювання”.*

У відповідних інформаційних повідомленнях, наприклад за адресами <http://www.vashlikar.com.ua/pages.php?id>, http://clinica.lviv.ua/news_zvar.html <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/247347.html> та ін., студент зустрине багато наукових понять, зокрема: *високочастотна електрoхiрургiя, електротермiчна денатурацiя бiлкових молекул, процес коагуляцiї, енергетичний блок, бiполярнi зварювальнi медичнi інструменти, гiстофiзичнi змiни в ендотелiї* та ін. Тому для виконання цього завдання студенту необхідно пригадати й синтезувати знання одразу з кількох наук, проаналізувати фізичні процеси, що відбуваються під час зварювання тканин, скласти схему відповідного обладнання, описати його електротехнічні характеристики та ін.

Завдання 2. Створити збірку текстів англійською мовою з лазерної та оптоелектронної техніки.

До збірки, структурованої студентами, ввійшли тексти, що взяті з оригінальних технічних журналів та монографій на англійській мові. Деякі з них супроводжуються рисунками. Використання цих текстів на заняттях іншими студентами дає змогу їм поступово ознайомитися з найтипівішою термінологією, словосполученнями та фразеологією оптоелектроніки. Оскільки тексти містять граматичні форми і обороти, що характерні для оригінальної науково-технічної літератури, то на заняттях викладачем надаються вправи на закріплення навичок перекладу типових граматичних явищ, що становлять складність під час перекладу їх на рідну мову. Особлива увага приділяється таким граматичним темам, як інфінітив та інфінітивні конструкції, дієприкметник та дієприкметниковий оборот, модальні дієслова. В систему лексичних вправ входять також вправи на підбір синонімів, антонімів, на розпізнавання знайомих інтернаціональних слів.

Необхідність виконання інтегрованих завдань саме такого типу пояснюємо тим, що вся майбутня професійна діяльність фахівця технічного профілю має інтегрований характер, а тому потребує вміння розв'язувати саме інтегровані професійні завдання. Крім того, навчальні підручники, навіть посібники з інтегрованим матеріалом, не в змозі встигати за розвитком технічної галузі. Матеріал про найновіші наукові досягнення можна найшвидше знайти в мережі Інтернет, а його опрацювання студентами з точок зору різних навчальних дисциплін сприяє формуванню міцних професійних знань, забезпечуючи їх гнучкість.

Широке використання міждисциплінарних зв'язків дозволило студентам опрацьовувати теоретичні основи тієї або іншої дисципліни, виконуючи завдання із суміжних дисциплін відповідно до своєї професійної спрямованості і тим самим розвивати професійні знання і професійно важливі якості.

Встановлення й поглиблення міжпредметних зв'язків змісту дисциплін інформаційно-комп'ютерного циклу зі змістом дисциплін інших циклів, що читаються майбутнім фахівцем технічного профілю, усуває дублювання у вивченні матеріалу, економить час і створює сприятливі умови для реалізації ефективної практично-спрямованої професійної підготовки.

Дисципліни „Інженерна і комп'ютерна графіка” та „Обчислювальна техніка і програмування”, а також більшість дисциплін циклу професійної та практичної підготовки мають комплексний міждисциплінарний характер і об'єднують низку навчальних дисциплін, що пов'язані з вивченням багатогранності феномену ІКТ, а також закономірностей і особливостей їх прояву в різних середовищах професійної діяльності фахівця технічного профілю.

Аналіз наукової літератури, зокрема праць Р.С.Гуревича, І.М.Козловської та ін. дозволив визначити на основі різних принципів підходів види міжпредметних зв'язків у процесі підготовки з інформаційних технологій майбутніх фахівців технічного профілю, а саме:

– з точки зору хронологічного підходу щодо проходження різних навчальних програм можна виділити синхронні зв'язки (узгоджені в часі) та асинхронні зв'язки (не узгоджені в часі), а також передуючі, паралельні та випереджаючі;

– з точки зору інформаційного підходу до трактування міжнаукових знань на основі загальних теоретичних положень – інформаційні зв'язки (об'єктні, понятійні), засновані на використанні одного і того самого закону, ідеї, гіпотези, принципу, правила, математичної функції, змістового елемента тощо;

– з точки зору діяльнісного підходу до формування міждисциплінарних практичних умінь і навичок – процесуальні зв'язки, що забезпечують міжпредметні зв'язки в процесі різних навчально-пізнавальних ситуацій, які здійснюються в інформаційно-комп'ютерному навчальному середовищі і відтворюють реальну професійно спрямовану діяльність;

– з точки зору методичного підходу щодо використання одного і того самого методу дослідження (пізнання) – інструментальні зв'язки, що відтворюють міжпредметні зв'язки в процесі застосування певного методу, наприклад, автоматизованого тестування, електронного анкетного опитування, моделювання та ін.;

– з точки зору структурного підходу до організації міжпредметних зв'язків у викладанні інформаційно-комп'ютерного циклу дисциплін майбутнім фахівцям технічного профілю – різноциклові зв'язки, які відтворюють взаємозв'язки циклів навчальних дисциплін і дозволяють розглядати зміст навчального матеріалу з огляду на його професійну значущість.

На сьогодні найрозповсюдженішим механізмом реалізації інтеграції знань є методика встановлення міжпредметних зв'язків шляхом створення проблемних ситуацій (метод проектів, проблемне навчання). Тому характерною особливістю міжпредметних зв'язків професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх фахівців технічного профілю за експериментальною методикою

є їх професійна спрямованість, тобто орієнтація на підготовку професіонала з цілісністю наукового світогляду, системністю, критичністю, логічністю, науковістю, раціональністю та інтегративністю мислення, здатністю до продуктивної творчої роботи, високою інформативною компетентністю тощо.

У разі використання даної методики створюються умови для вирішення студентами комплексної міжпредметної навчальної проблеми, яка охоплює зміст відповідних дисциплін і вимагає вирішення як завдань професійної підготовки, так і розвитку та виховання студентів. Педагогічний досвід показує, що застосування проблемного навчання в процесі професійної підготовки з інформаційних технологій розвиває цілеспрямованість та пізнавальну самостійність у майбутніх фахівців технічного профілю, перетворюючи їх із пасивного приймача інформації на активного учасника навчально-пізнавального процесу.

Синтез, інтеграція й застосування знань із різних навчальних дисциплін здійснюються успішніше, якщо форма організації вирішення проблемного завдання носить колективний характер. Колективна проектна діяльність студентів у малих групах, допомагає кожному із них активно використовувати знання тих дисциплін, з яких успіхи вищі, що сприяє внутрішній мотивації студентів до навчання. Наприклад, працюючи над проектним завданням „Комп'ютерна презентація приладу”, студент використовує знання, які одержав, вивчаючи дисципліни „Обчислювальна техніка та програмування”, „Інженерна та комп'ютерна графіка”, „Електронні прилади” та ін.

Поява нових установок на колективний характер і зміст інформаційно-професійної діяльності призводить до переосмислення потреб і інтересів, системи цілей і орієнтирів у професійній діяльності, до необхідності вдосконалення поглядів, переконань і світогляду. Ці зміни спонукають до активізації колективно-творчої діяльності.

Отже, успішна професійна підготовка майбутніх фахівців технічного профілю неможлива без засвоєння ними знань, умінь і навичок з інформаційних технологій, іноземної мови та без розвинених навичок з інтеграції знань з різних наукових галузей.

Література:

1. Педагогика: Большая современная энциклопедия /сост. Е.С.Рапацевич. – Минск. Совр. слово, 2005. – 720 с.
2. Интеграция преподавания теоретических и клинических дисциплин: Сборник научно-методических трудов. – Иваново, 1996. – 135 с.
3. Веселкова Т.С. Междисциплинарные тесты как средство диагностики системности знаний учащихся /Веселкова Т.С.: Автореф. дис. канд. пед. наук. – Ижевск, 2000. – 19 с.
4. Козловська І.М. Інтегративний підхід у дидактичних дослідженнях проблем професійної освіти /Козловська І.М. //Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Збірник наукових праць /За ред. І.А.Зязюна та Н.Г.Никало. – К., 2003. – С.360-367.
5. Гуревич Р.С. Роль інтеграції навчальних знань у гуманізації технічної освіти / Гуревич Р.С, Коломієць А.М. //Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. – 2002. – Вип.3. – С.45-53.
6. Гуревич Р.С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах: Монографія /За ред. С.У. Гончаренка. – К.: Вища шк., 1998. – 286 с.
7. Хриков Є.М. Управління якістю освітніх послуг у системі неперервної освіти /Є.М.Хриков //Розвиток системи безперервної освіти в регіоні: зб. наук. пр. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – С.3-10.

Оксана Гузалова
(Одеса, Україна)

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Актуальність дослідження питання дистанційної освіти (ДО) обумовлена тим, що у зв'язку із швидким старінням змістового компоненту предметів, новими відкриттями науки й техніки, особливе значення набуває підготовка майбутніх фахівців у сфері використання нових засобів пошуку знань і методів доступу до актуальної наукової й навчальної інформації. Отже, для якісної підготовки фахівців у процесі навчання необхідно спрямовувати їх на набуття навичок використання інформаційних і зокрема, телекомунікаційних технологій у своїй навчальній, науково-дослідній та практичній діяльності. Сьогодні, в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій, особлива увага приділяється вмінню майбутніх фахівців користуватися сучасною комп'ютерною технікою та застосовувати новітні досягнення науки у своїй діяльності [1].

Світовий процес переходу від індустріального до інформаційного суспільства, а також соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають суттєвих змін у багатьох сферах діяльності держави. В першу чергу це стосується реформування освіти. Тому, передбачено запровадження у навчально-виховному процесі новітніх педагогічних технологій та науково-методичних досягнень, створення нової системи інформаційного забезпечення освіти, входження України у міжнародну систему комп'ютерної інформації [6].

Крім того в умовах глобалізації виникають нові вимоги до сучасних фахівців: по-перше, кількість інформації, яку сучасний студент повинен переробити навіть впродовж всього дня, вражає

своїм обсягом, по-друге, до сучасного молодого спеціаліста висуваються вимоги, відповідно до яких, він повинен вільно орієнтуватися у навколишньому середовищі, що постійно змінюється, по-третє, він має володіти певною гнучкістю мислення, яка дозволяє винаходити найбільш ефективні способи розв'язання проблем, що виникають, проводити пошуково-дослідницьку роботу в тій чи в іншій галузі виробництва спочатку під керівництвом кваліфікованого спеціаліста, а потім самостійно аналізувати, удосконалювати, модернізувати, критично мислити, швидко перенавчатися, проявляти творчу ініціативу, бути комунікативним, застосовувати і реалізовувати наукові і культурні досягнення, вміти оцінювати сучасні процеси та проблеми в суспільно-політичному житті держави тощо [2].

Ясно, що наявність розвинутого творчого мислення у цих умовах є необхідним.

Найбільш ефективному рішенню вказаних проблем сприяє дистанційне навчання (ДН), тому запропонована тема є актуальною.

Мета статті – розглянути особливості, переваги, труднощі та перспективи дистанційної форми навчання для системи вищої освіти України у сучасних умовах.

Дистанційна форма навчання передбачає як наявність творчих здібностей, творчого мислення, так і наявність вмінь використовувати інформаційні, телекомунікаційні технології у своїй навчальній, науково-дослідній та практичній діяльності, набуття навичок користування сучасною комп'ютерною технікою та застосовування новітніх досягнень науки у своїй діяльності.

Дистанційна форма навчання вирішує такі специфічні завдання як: посилення активної ролі студента у власній освіті, забезпечення можливості спілкування студента з педагогами-професіоналами з різних країн світу, створення умов для змагання з великою кількістю однолітків, які живуть в різних країнах, шляхом організації участі у різноманітних конкурсах, проектах, олімпіадах. Неперервне навчання, перенавчання, перейняття світового досвіду є необхідною умовою формування конкурентоспроможного фахівця, що відповідає вимогам сучасності.

Дистанційне навчання (англ. *distant learning*) – новий засіб реалізації процесу навчання, основою якого є використання сучасних інформаційних та телекомунікаційних технологій, що дозволяють навчатися на відстані без безпосереднього, особистого контакту між викладачем і учнем [3].

Основними принципами дистанційного навчання є інтерактивна взаємодія у процесі, надання студентам можливості самостійної роботи з освоєння досліджуваного матеріалу, а також консультативний супровід у процесі дослідницької діяльності. Дає змогу навчатися на відстані, за допомогою диспутів експертів із кількох країн, за відсутності викладача [4].

Разом з певними перевагами перед традиційною формою навчання (розширення світогляду, можливість навчання у зручному для кожного студента режимі, врахування індивідуального підходу до кожного учасника навчального процесу, придбання навичок професійного спілкування з фахівцями з різних країн світу) дистанційна форма має і ряд недоліків, серед яких: вартість організації діючої системи (створення курсів, закупівля сучасного технічного забезпечення, залучення до процесу широкого кола фахівців: дизайнер, фасилітатор, тьютор, фахівець з методів контролю, забезпечення навчальними аудіо – і відеоматеріалами, якісними навчальними посібниками), залежність від комунікаційної інфраструктури (пошта, телефонний зв'язок, транспорт тощо), а також від деяких виробничих галузей (друкарні, телерадіомовні компанії тощо), які опосередковано впливають на діяльність дистанційних навчальних закладів.

Застосування дистанційної форми навчання передбачає зміну ролі викладача. Ця зміна відбувається у зв'язку з появою методів, заснованих на сучасних інформаційних технологіях. Застосування дистанційної форми навчання потребує від викладача розширення сфери його вмінь та навичок, а саме володіння навичками роботи з новими інформаційними технологіями та вмінь пристосовуватися до нового типу роботи, що припускає виконання організаторської, інформативної, розвиваючої та комунікаційної ролі педагога.

Інформаційні технології є важливим інструментом поліпшення якості освіти, оскільки дозволяють необмежено розширити доступ до інформації, урізноманітнюють технології тощо. Застосування інформаційних технологій докорінно змінює роль і місце педагога та учня в системі «учитель – викладач – інформаційна система – учень і студент». Інформаційні навчальні технології – це не просто передаточна ланка між педагогом та учнем, вони сприяють особистісно зорієнтованому підходу в навчанні [6].

Технології ДН складаються з педагогічних та інформаційних. Педагогічні технології дистанційного навчання – це технології опосередкованого активного спілкування викладачів зі студентами з використанням телекомунікаційного зв'язку та методології індивідуальної роботи студентів із структурованим навчальним матеріалом, представленим у електронному вигляді [6].

В Україні створена така система дистанційної освіти, яка реалізує наступні принципи:

- безперервність – забезпечення в дистанційній освіті всіх рівнів, які прийняті в системі безперервної освіти в Україні: початкової, загальної середньої, професійної підготовки, вищої, додаткової, післядипломної освіти;
- демократизація – надання рівних можливостей всім закладам освіти у рішенні нормативно-правових, навчально-методичних, фінансово-економічних питань;
- інтеграція – створення віртуальної електронної бібліотеки навчальних дистанційних курсів, банків даних та баз знань із захистом авторських прав;

➤ глобалізація – відкритість інформаційних ресурсів та організація навчальних процесів з використанням телекомунікаційних мереж, включаючи мережу української академії наук; усунення перешкод для самостійної діяльності навчальних закладів і сприяння розвитку різноманітних форм дистанційної освіти, які забезпечують державні стандарти освіти; збереження існуючих регіональних центрів, інших об'єднань навчальних закладів та їх структурних підрозділів, які здійснюють дистанційну освіту [6].

Система ДН підтримує такі форми навчання:

1. Лекції ДО (передбачають використання гіпертексту, мультимедія тощо);
2. Консультації: off-line (проводяться викладачем курсу за допомогою електронної пошти); on-line (проводяться викладачем курсу в режимі телеконференції);
3. Практичні заняття;
4. Лабораторні роботи (проводяться під час виїздів викладачів або під керівництвом тьюторів безпосередньо в навчальному центрі або філії ВНЗ, який має необхідну матеріальну базу)
5. Самостійна робота [5].

Система дистанційного навчання визнана однією з найдорожчих.

Однак витрати на забезпечення її роботи виправдані, оскільки такий підхід до отримання знань дозволяє підвищувати кваліфікацію фахівців різних напрямків; забезпечувати освітою людей з обмеженими фізичними можливостями; надавати змогу перенавчатися (отримувати вищу освіту з іншої спеціальності), що є дуже важливим в сучасному стрімкому ритмі життя; набувати навичок роботи з новим обладнанням, яке тільки починає застосовуватися у країні; отримувати знання з рідкісних спеціальностей тощо.

Спрямовуючи свої сили у напрямку розвитку технологій дистанційної освіти, ми таким чином наголошуємо на необхідності більш якісної підготовки фахівців.

Для виявлення стану справ щодо необхідності застосування технологій ДО було проведено соціологічне опитування серед викладачів та співробітників (фахівців з вищою освітою) ВНЗ «Одеська державна академія технічного регулювання та якості». У пілотажному дослідженні прийняли участь 105 фахівців з вищою освітою. Було отримано такі результати експерименту: приблизно 80 % респондентів виступили за впровадження дистанційної форми освіти в рамках навчального процесу в вищій школі, з них 60 % виявили бажання підвищувати свою кваліфікацію, застосовуючи інтерактивні форми навчання; 20 % респондентів виказали задоволення сучасним станом своєї освіченості.

Отже, застосування технологій ДО у вищій школі має суттєво покращити якість підготовки та перепідготовки фахівців. Результати проведеного нами дослідження вказують на готовність більшості високо освічених фахівців до впровадження дистанційної форми навчання у вищій школі.

Література:

1. Гузалева О.В. Використання інформаційних технологій у процесі підготовки аспірантів технічних спеціальностей в межах викладання дисципліни «Педагогіка і психологія вищої школи»: зб. наук. праць за матеріалами десятої всеукраїнської конференції студентів і молодих науковців "Інформатика, інформаційні системи та технології", 29 березня 2013 р. / Міністерство освіти і науки України, ПНПУ імені К. Д. Ушинського, ОНУ імені І. І. Мечнікова. – Одеса, 2013. – С.162 – 164.
2. Гузалева О.В. Організація творчої діяльності студентів та її специфіка в закладах вищої технічної освіти [Електронний ресурс] / О.В.Гузалева // Електронне наукове фахове видання "Народна освіта". – Випуск №1(10), 2010. – Режим доступу: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua>
3. Дистанційна освіта. Всеукраїнський шкільний портал. Режим доступу: <http://ed.net.ua/dist.html>
4. Дистанційне навчання. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Дистанційне_навчання
5. Громова Т. Підготовка преподавателя к дистанционному обучению / Т.Громова / Народное образование, 2006. – № 5 – С. 153 – 156.
6. Тамаркіна О. Л. Дистанційна освіта у вищій школі [Електронний ресурс] / О. Л. Тамаркіна // Publishing house Education and Science s.r.o. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/8_NND_2010/Pedagogica/60614.doc.htm

Айнұр Дүйсенбекова
(Қазақстан, Қызылорда)

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қоғамдағы адамзаттық қажеттіліктер артқан сайын, кез-келген өзгерістерге шығармашылық арқылы жету, мәселелерді дәстүрлі емес және сапалы шешетін, қоғамның жылдам ырғақпен дамуына байланысты, адамдарды жағдайлары тез ауысатын өмірге дайындау қажет. Қоғамның жеке тұлғаның шығармашылық ынтасына деген қажеттілігі неғұрлым табанды болса, соғұрлым шығармашылық мәселелердің стимулын және жағдайын, оның шығу көзін теориялық тұрғыда тереңірек қарастыру қажет.

Қазіргі білім беру стратегиясы барлық білім алушыларға өз таланттарын және шығармашылық талаптарын, жеке жоспарларын іске асыруларына мүмкіндік жасауда. Бұл позициялар Отандық мектептердің гуманистік даму тенденциясына сәйкес келеді. Білім алушылардың жеке мүмкіндіктерімен педагогтар хабардар болып, оларды үздіксіз дамытып «арттырулары» қажет. Ұжымдық немесе жеке оқу түрі болсын бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық әрекеттерімен байланысты ойлау қабілеттерін дамыту өзекті мәселе.

Негізгі құндылықтарды білмей, балалар жалған, күмәнді құндылықтарды тез қабылдайды. Білім берудің негізгі мақсаты өсіп келе жатқан ұрпақты болашаққа дайындау болып табылады. Шығармашылық – бұл осы мақсатты тиімді іске асырушы жол.

Шығармашылық – дамудың көрсеткіші креативтілік болып табылады. Психологиялық зерттеулерде креативтілік ұғымы индивидтің жеке және ақыл-ой ерекшеліктерін, мәселелерді дербес шеше алуға қабілеті бір тума ойлардың туындауы және оларды шеше білу кешенімен түсіндіріледі [1].

Креативтілікті индивидтің жеке және тұлғалық ерекшеліктерімен көптеген тұлғаларға тән үрдіс және кешен деп қарастыру қажет.

Қазіргі ғылыми зерттеулер тұлғада шығармашылық дамыту бұл жалпы дамуға қайталанбас ықпал беретінін дәлелдейді: эмоциялық сферасы қалыптасады, ойлауы жетіледі, әсемдікке, өнерде және өмірде бала сезімтал бола бастайды. Сабақтағы шығармашылық тапсырмалар тұлғаның жалпы шығармашылығының дамуына, бұл өз кезеңінде қайырымдылықты, қиялды, образдық – ассоциациялық ойлауды, есті белсендіріп, байқампаздықты, интуицияны тәрбиелеп, баланың ішкі әлемін қалыптасуына себепші болады.

Шығармашылық, шығармашылық қабілеттер және олардың дамуы адамзаттың мәңгі мәселелерінің бір қатарына жатады. Ғылыми білімдердің даму тарихында бұл мәселе әртүрлі мектептердің және бағыттардың зерттеушілерінің назарын өзіне аударып келеді. Ерте кезде – ақ философтар шығармашылық феноменды аңғаруға және адам дамуына ықпалы қаншалықты екенін анықтауға ұмтылды (Платон, Аристотель, Ф.Аквинский, И.Кант). Орыс философиясында шығармашылық зор түсініктердің бірі екендігін мойындайды (В.С.Соловьев, В.Н.Лосский, И.А.Бердяев) [2].

Психология ғылымындағы креативтілікке арналған талдаулар (анализдер) жеткілікті түрде қарама-қайшылықты суреттейді бірақ «креативтілік» ұғымы ғылыми айналымға механизмдерді және адамның шығармашылық әрекетінің заңдылықтарын зерттеуші термин ретінде енген. Көптеген авторларда креативтілік түсінігінің мәніне жақын келетін «шығармашылық қабілеттер», «шығармашылық белсенділік»; синоним ретінде жиі қолданылады.

Сонымен, Дж.Гилфорд, П.Порренс, К.Роджерс, Э.Фром, Э.Д.Телегина және В.А.Терехов креативтілік деп адамның ойлау таптаурындарының тәсілдерінен бас тартып және мәселені шешудің әртүрлі тәсілдерін табу, тануға және таңқалуға қабілеттілік жаңаны ашуға ұмтылу, дербестілік және белсенділік деп түсінеді. В.Н.Козленко, Г.В.Ожиганова және А.В.Гаврилин креативтілікті жеке тұлғаның ақиқаттағы қажеттіліктерін ізденістік қайта жасау қатынасы деп қарастырады. Ізденістік қайта жасау белсенділігі қоршаған ортамен белсенді әрекеттесу кезінде көрінеді. Р.Стернберг және Любата креативтілік өмірге қатынас, қабілеттілік және танымдық сфералар ғана емес, сонымен қатар өмірлік ұстаным дейді. С.Ю.Канн креативтілікті шығармашылық потенциялының шығармашылық құрылымы және жеке тұлғаның интегралды сапасы болып табылатын, құрамалы білім деп атайды. У.В.Кола және М.И.Фидельман креативтілікті жеке тұлғаның шығармашылық потенциялын құрайшы ой комплексі және жеке ерекшеліктері деп қарастырады.; Н.С. Лейтес және М.А. Холодная «ерекше ақыл құрылымы»; В.Н.Дружинин жалпы қабілеттердің бірі –қиялмен фантазияны қатыстыра отырып қайта жасау.

Сол себептен бүгінгі таңда креативтілікке арналған нақты қалыптасқан анықтама жоқ.

Креативтіліктің көп және әртүрлі анықтамалары, креативтілік құрылымын қарастыруға ықпал етеді (Р. Милгрэм, Н.В. Хазратова, В.С. Юркевич, В.С. Шубинский және т.б.). Ғылыми әдебиеттерді қарау арқылы креативтіліктің мазмұнын аштық: жеке тұлғаның нақты ерешеліктері және ақыл ойдың нақты сипаттамасы (И. Ветлугина, Л.Б. Ермолаева, Томина, В.Н. Дунчев, В.Н. Козленко, А.Н. Лук, Я.А. Понамарев, П.А. Процесский, F.Barron, D.Simonton, C.W.Taylor, E.P. Torrens және т.б.).

Зерттелген шығармашылық үрдістің құрылымын қарастыра келе: шығармашылық үрдісінің динамикасында фаза немесе деңгейлерді бөлуге болады.

Басқаша айтқанда креативтілік мазмұнын құрушы шығармашылық қабілеттілік үрдісі жүйелі түрде маңызды, соғыған қарамастан бір тұтас жүйе болып қалады.

Шығармашылық үрдіс динамикасын мазмұнды талдау негізінде, біз шығармашылық үрдіс қабілеттерін қамтамасыз ететін жалпы немесе жан жақты, яғни нақты бір әрекет ерекшеліктеріне тәуелді еместігін бөліп көрсеттік. Бұл: қатынастық (креативтілік құрамында), зерттеушілік және әрі қарай өзін дамытуға жеке тұлға креативтілігінің әлеуметтік аспектісі анықталады. Әр түрлі әлеуметтік зерттеулерді қарастыра отырып (А.В.Мудрик, В.В.Шаронов, М.М.Бахтин) сәтті әлеуметтіндіруді шығармашылық үрдісі; Жеке тұлға адамның шығармашыл өмірінің өнімі әлеуметтенудің субъектісі екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай контексте креативтілік зерттеледі: Біріншіден, жеке тұлға қасиеттері ретінде әлеуметтік үрдісте қалыптасушы;

Екіншіден жан – жақты қабілеттер жүйесі, адам өмірлік шығармашылық үрдісінде қолданады, яғни әлеуметтенудің сәтті факторы ретінде шығармашылық жеке тұлға бақыт табатын «адам мұқтаждықтары өмір сүріп жатқанын шын мәнінде түсінетін» деп бір тұтас ынтымақтастықпен

педагогтар құптайды, оқушылардың креативтілігін тиімді қалыптастыратын педагогикалық жағдайларды іздестіріп оларды талаптандырады (А.В.Гаврилин, Н.И.Новикова, Л.А.Смывина, Л.П.Стрелкова, А.С. Чернышев, В.А. Ясвин, И.В.Ермакова, Е.Е.Кравцова, Ю.А.Лунев, В.А.Петровский) [3].

Педагогикалық зерттеулердің көпшілігі креативтілікті зерттеуге арналған, креативтіліктің қалыптасуы қазіргі ғылыммен дәлелденген педагогикалық жағдайлардың бір қатары бөлінген. Бұл: диалогтық әрекеттестілік, әлеуметтік нығаю, креативтілік тәртіптің үлгісі эмоциялық жағдайларды тудыру, заттық тәртіп белгілеу, заттық-ақпараттық арту.

Шығармашылық – белгілі бір ерекшелігі бар, және материалдық немесе рухани аймақта объективті немесе субъективті жаңа нәрсе жасап шығаруға келтіру үрдісі.

Креативтілік – бұл жеке тұлғаның интегральді мінездемесі, жан-жақты қабілеттер жүйесі, шығармашылық әрекеттің орындалуын қамтамасыз ету және жеке тұлғаның өмірлік шығармашылық үрдісінің ескертілуі.

Шығармашылық әрекет – нәтижесінде креативтілік қалыптасып маңыздалатын адам белсенділігінің ерекше формасы.

Шығармашылық белсенділік – қоршаған ортамен әрекеттестік негізінде өзіндік шығарушылық және дамытушылық.

Креативтіліктің кейбір анықтамалары іс – әрекет нәтижесі, өнім терминінде жүйеленсе, басқалары – тұлғалық құрал процесінің терминінде жүйеленеді. Бір автор креативтілікті сирек кездесетін қабілеттің арнайы түрімен түсіндірсе, екіншісі, барлық дені – сау тұлғалардың белгілі – бір деңгейде иемденетін жалпы креативті қабілетті назарға алады.

К.Спирмен креативтілікті адамзаттың ойының күші ретінде есептесе, Симпсон креативті ойлау процесіндегі идеялар қатарының жалпы қабылданған қатарының бұзылуы ретінде сипаттаған.

Е.Торренстің пікірінше, креативтілік – бұл арнайы емес, өнімді ойлау, зиятқа, жеке сипаттарға жүгінетін жалпы қабілет деп түсіндіреді. Ол шығармашылық процесті проблеманы қабылдау, шешім қабылдау, болжамды құру, түрлендіру, шешімін табумен сипатталады деген.

Кеңес психологиясында креативтілік адамның шығармашылық мүмкіндігі ретінде, адамның әлеуметті маңызды шығармашылықты белсенділік айқындай алу қабілетін қамтамасыз ететін адамның тұрақты әрі ерекше құралы ретінде қарастырылады (Н.М. Гнатко) [4].

Осыған орай, «шығармашылық» және «креативтілік» түсініктеріне сипаттама беру үшін: процессуалды – нәтижелі (шығармашылықты айқындау үшін) және субъективті жүйелеуші (креативтілікті түсіндіру үшін) түсініктері қолданылады. Қазіргі таңда креативтіліктің өлшемдері ретінде зиятты іс – әрекеттің құрамдық кешені қарастырылады:

1) уақыт бірлігінде туындаған идеялар саны;

2) сонылық (жалпы қабылданған ұқсас сұрақтарға «сирек идеялар» құра білу қабілеті);

3) қабылдағыштық «ерекше бөліктерге сезімталдық таныту, бір идеядан екіншісіне жылдам, әрі икемді түрде ауыса алу;

4) болжамды өңдеуге қабілеттілік;

5) метаморфтылық (өз ойларын айқындауда белгісі бар, байланысқан құралдарды қолдану).

И.Н. Дубина «креативтілік» түсінігіне келесілерді жатқызады:

1) Әлеуметтік – мәдени ортаның құрған әсеріне қарамастан субъектінің өз проблемаларын жаңашылдықпен шеше алу қабілеті (жаңа әдіс, жаңа құрылым, жаңа шығармашылық бейне және т.б.);

2) Жаңа құрылымдық процесі «жаңашыл іс – әрекет пен жаңа идеялардың туындау процесі);

3) Жаңашыл іс – әрекет өнімдері.

Яғни креативтілік, шығармашылық сияқты жаңаны қабылдап, түсіну, танумен байланысты, жаңа қорытынды немесе сонылы шешім табу мен оны алу әдістерін алға қояды.

Қазіргі таңда қоғамдағы болып жатқан өзгерістер ең алдымен білім берудің жаңа бағыттарын, әдіс-тәсілдерін айқындауды алға тартып отыр. Қоғамның қай саласы болмасын мамандардан өз кәсібіне сай терең білімімен қатар оның бойынан күрделі мәселелерді шешудегі ерекше қабілеттілік, тапқырлық, шығармашылық қасиеттер талап етілуде. Жоғары оқу орындарындағы жүргізіліп жатқан бетбұрыстар мамандарды даярлауда білім сапасының әлемдік стандарт талаптарына сай келуін басты бағыт етіп алуда. Білім сапасының артуы бүгінгі таңда білім берудегі кредиттік жүйенің енгізілуімен, оқылатын пәндердің көлемі мен мазмұнының өзгеруімен, оқытудың жаңа технологияларын іздестіру жолдарымен жүзеге асуда.

Интеллектуалдық белсенділіктің креативтілік деңгейіндегі адамдар құбылыстардың себептерін түсінуге тырысады, ал бұл өз кезегінде зерттеудің жаңа мақсаттарына айналады, талдау үрдісін тереңдетеді.

Болашақ мамандардың интеллектуалдық капиталы осы көрсетілген барлық талаптардан тұратындықтан, педагогика және психологиядан алынатын білім де оны биік деңгейде, яғни ғылыми жаңалықтар ашу, жоғары технологияларды күнделікті қолдану сияқты талаптарға сай болуы керек. Педагогика мен психологияға деген қызығушылықты, ол арқылы адамның креативтік қабілетін ашу, оның шығармашылық ойлауын қалыптастыру, әлемді өзінше тани білуге жетелеу арқылы дамытуға болады

Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесі саясатының басты мақсаттарының бірі жан – жақты, жоғары білімді, шығармашылық қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Жақсы мұғалім – бұл қай кезде де ең алдымен кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық әлеуеті мол

тұлға. Ол оқытудың жаңа технологияларын өмірге ендіруге дайын, оқу-тәрбие ісіне шынайы жанашырлық танытатын қоғамның ең озық бөлігінің бірі деп септеледі. Және солай болуға тиіс, Жоғары оқу орнында білікті мұғалімді даярлау үшін оқытушының да, студенттің де қажымас еңбегі қажет. Педагогикалық практика мұғалімді кәсіби даярлау жүйесінде басты элемент болып табылады. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының педагог кадрларды даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру саласында «педагог кадрларды даярлау бағдарламаларына оқытудың бүкіл жылдар бойы үздіксіз педагогикалық және психологиялық-педагогикалық практиканы енгізу» қажеттігі көрсетілген [5].

Шығармашылық тапсырмалар жүйесі тиімділігінің педагогикалық шарттарының бірі – тапсырмаларды орындау үдерісіндегі мұғалім мен оқушылардың өзара тұлғалық әрекеттестігі. Оның мәні – тура және кері байланыстың үздіксіздігі мен субъектілердің бір-біріне әсер етуінің үйлесімділігінде.

Шығармашылық әрекетті ұйымдастыру үдерісінде мұғалім мен оқушылардың өзара тұлғалық әрекеттестігі оқытуды ұйымдастыру формаларының үйлесуі, шығармашылық әрекет әдістері мен стилін таңдауға бинарлық қатынаспен түсіндіріледі.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, креативтік менеджментті қалыптастыру мәселесін шешуге түрлі объективті және субъективті факторлар әсер етеді. Біріншіден, еліміздің бір қоғамдық формациядан екінші қоғамдық формацияға көшіп, әлеуметтік-экономикалық дамуының әлі де толық тұрақталмаған жағдайда болуы және білім жүйесін жаңарту үдерісінің толық түрде жүзеге асып, аяқталмауы. Екіншіден, осы мәселені зерттеуге қатысты отандық іс-тәжірибенің жеткіліксіздігі. Үшіншіден, креативтік менеджментті қалыптастыруды жүзеге асыратын педагог кадрлар дайындау мәселесінің әлі де толық қолға алынбай отырғандығы. Төртіншіден, креативтік менеджментті қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, бүгінгі қоғам дамуына жауап беретін қазақ тіліндегі оқу-әдістемелік кешендермен жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмеуі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хайдарова С. Оқушының шығармашылығын дамыту. // Бастауыш мектеп. – 1997. – №4. – 15-16 бб.
2. Байжұманова Б.И. Бастауыш мектеп оқушыларының танымдық қабілетін дамыту. // Қазақстан мектебі. – 1999. – №2. – 4-5 бб.
3. Шевченко Л.Л. Педагогическое творчество. – М., 1996.
4. Козырева Л.А. Лекции по педагогике и психологии творчества. – Пенза, 1994.
5. Рахимов А.З. Психология творчества. – Уфа, 1995.

Ғылыми жетекші: п.ғ.д., Б.Сайлыбаев.

Виктория Жалкевич
(Костанай, Қазақстан)

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ДЕБАТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ БИОЛОГИИ

Ушедший XX век поставил перед образованием сверхсложную задачу повышения качества образования. Сегодня реализуется много новых программ и тенденций в образовании, направленных на то, чтобы помочь обучающимся овладеть большим запасом знаний, без которых не может произойти адаптации к новым условиям жизни, привитие им навыков самообразования, творческого использования полученных знаний.

Для реализации лучших свойств и саморазвития личности обучающегося и повышения эффективности учебного процесса разрабатываются новые современные методы и приёмы преподавания, к которым относятся нетрадиционные педагогические технологии. [1, с.23] Среди них можно выделить технологии модульного обучения, проектные технологии, высокие интеллектуальные и интегральные технологии обучения, в которых особое значение имеют интеллектуальные технологии.

Аспект практической реализации современных интеллектуальных технологий в образовательном процессе является в настоящее время наиболее актуальным.

Биология – это одна из наук, где можно качественно реализовать интеллектуальные технологии. Она обучает законам окружающего природного мира, ставит перед человеком глобальные экологические проблемы для их решения, знакомит с возможностями организма, имеет огромный практический потенциал, связана с большим количеством других наук, помогает формировать мировоззрение, обладает многочисленными фактами, развивающими интерес обучающегося. Применение интеллектуальных технологий при обучении биологии дает возможность овладеть обучающимся технологиями жизнетворчества, создать условия для раскрытия потенциала самосознания, самооценки, самореализации, самоконтроля, интеграции в социокультурный простор, развивает творческие и интеллектуальные способности обучающегося. Для успешной активной жизни в обществе в век информационных и интеллектуальных технологий молодым людям необходимы навыки критического мышления, конструктивный подход к решению задач, умение привлекать необходимую информацию для достижения конкретных целей. Выработке таких навыков во многом способствует интеллектуальная технология «Дебаты», которую мы применяем в практике обучения

биологии по таким темам, как «Птицы в неволе “за” и “против”; “Курение вред или польза?»; “Здоровый образ жизни”.

Технология «Дебаты» дает обучающимся возможность поиска, обобщения, самостоятельной работы и самооценки. [2, с.15]

Дебаты можно рассматривать как инновационную технологию, направленную на развитие обучающегося, на развитие его личностного потенциала и интеллектуальных способностей. Технология «Дебаты» предполагает:

- Активное участие самого обучающегося в поисковой учебно-познавательной деятельности, основанной на внутренней мотивации;
- Организацию совместной деятельности, партнерских отношений обучающихся и обучаемых, включение участников в педагогически целесообразные воспитательные отношения в процессе обучения.

Использование технологии «Дебаты» в процессе обучения создает устойчивую мотивацию, так как достигается личностная значимость учебного материала. Наличие элемента состязательности стимулирует творческую поисковую деятельность, а так же тщательную проработку изучаемого материала. [2, с.45]

Задачи, которые решают дебаты:

- Обучающие – способствуют актуализации, систематизации и закреплению изученного материала;
- Развиваются интеллектуальные, логические и лингвистические способности, творческий потенциал;
- Воспитательные – приобщают к культуре спора и ведения дискуссии, терпимости и толерантности к оппонентам, признанию множественности подходов при решении проблемы;
- Коммуникативные – улучшают межличностное общение в условиях совместной деятельности;
- Социализирующие – способствуют приобщению к нормам и ценностям гражданского общества, адаптируют к условиям современного мира, развивают умение работать в команде.

Инновационная технология «Дебаты» по праву принадлежит к так называемой «открытой педагогике», в которой обучение рассматривается как процесс развития умений, способностей и личностных качеств обучающегося, а обучающий выступает как руководитель этого процесса. Данная технология позволяет решить одну из главных задач образования, а именно: построение правового государства посредством подготовки молодого поколения – эрудированных, целеустремленных, уверенных в себе, свободных от стереотипов граждан с высокой культурой и глубоким мышлением. [3, с.82]

Преимущества технологии «Дебаты»:

- Формирование критического мышления обучающихся
- Дифференциация содержания учебного материала
- Обеспечение индивидуализации учебной деятельности
- Разнообразие форм и методов обучения
- Формирование функциональной компетентности учащихся.

Подготовка к дебатам: формируются команды по три человека (спикера) – команда утверждения «за» и команда отрицания «против». Обучающиеся готовятся к дебатам в течении двух – трех недель. Преподаватель выступает в качестве консультанта. В ходе дебатов спикеры поочередно выступают с речами, чтобы продемонстрировать судьям большую убедительность позиции своей команды, по сравнению с позицией оппонентов. Кроме выступлений спикеров, в игре есть раунды перекрестных вопросов, когда спикер команды оппонентов задает выступающему спикеру вопросы для уточнения каких-либо моментов речи или даже принижения приведенной аргументации. Каждая команда имеет право взять на протяжении игры время на подготовку к выступлению-таймаута – не более двух минут на каждую подготовку, общая продолжительность таймаута для команды – десять минут. За соблюдением регламента следит таймкипер. Он записывает время использованное спикером и фиксирует продолжительности таймаутов для каждой команды. С помощью специальных карточек таймкипер предупреждает команды о том, что до окончания выступления (подготовки) осталось 2 минуты; 1 минута и 30 секунд и подает сигнал об окончании времени выступления (подготовки). Решение о победе какой-либо из сторон в дебатах выносит третья, независимая сторона – эксперты, которые вносят свои оценки в протокол. Протокол предусматривает оценивание речи спикера на основании нескольких критериев. По каждому из этих критериев максимальное количество баллов – 10. Каждый из судей заполняет свой протокол независимо от других в соответствии со своими впечатлениями. Мнение разных судей могут не совпадать. Также судья заполняет таблицу, содержащую аргументы сторон, которая помогает объективно оценить игру каждой команды.

Решая интеллектуальные задачи до и во время игры, участники дебатов учатся мыслить самостоятельно. Любое выступление почти невозможно без использования мимики и жестов. Благодаря регулярной практике дебаты имеют возможность научиться контролировать свои манеры выступления, а также с помощью невербальных способов убеждения влиять на внимание и настроение аудитории. Во время дебатов участникам приходится принимать множество решений

(например интерпретировать резолюцию, распределять роли в команде, найти пути решения проблемы, заданной темой игры). Азарт способствуют принятию хорошо обдуманых решений. Каждый дебатный раунд – это поединок интеллектов. Наличие таких номинаций как «лучшая команда», «лучший спикер», так же вызывает азарт у участников. Технология «Дебаты» в процессе обучения развивает креативность, продуктивность, гибкость мышления, умение взглянуть на проблему по-новому, использовать инновационные подходы к решению проблемы, способность видеть необычное в привычных явлениях. Умение убеждать является неотъемлемой частью дебатов, поскольку перед участниками ставится задача убедить независимую сторону в своей правоте. Участники вынуждены выслушивать и отстаивать точку зрения, которую могут абсолютно не разделять. В этих условиях игры они должны адекватно на нее реагировать, и могут конструктивно отрицать ее [4, с.96].

Таким образом, приобретая значительный опыт демократичного реагирования на мнение, которое противоречит их собственному, дебаты вырабатывают терпимость, толерантность к инакомыслящим не только во время дебатирования, но и в жизни. Именно наглядность результатов и возможность перенести их в жизнь делает такой привлекательной технологию «Дебаты» для обучающихся.

Литература:

1. Михельевич В.Н., Нестеренко В.М., Кравцов П.Г. Инновационные педагогические технологии – Самара, 2011. – 252с.
2. Мухина С.А., Соловьева А.А. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении. М. Феникс, 2004. – 384с.
3. Мухамбетова А.Б. К вопросу развития исследовательских умений учащихся в курсе биологии / А.Б. Мухамбетова//Школа будущего. – 2008. №1 77-86с.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2005.-272с.

Жанар Жұбантаева
(Қазақстан, Павлодар)

ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТҮРЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Бүгінгі күні білім беру жүйесі заман талабына жауап беретін күрделі өзгерістерге енуде. Сондай өзгерістердің қатарында үздіксіз білім беру мәселесінің мақсат-міндеттері, оның қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы жетекші рольді иелейтіндігі, қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызы алға тартылған. Бұл мақалада үздіксіз білім беру жүйесіндегі инновациялық технологиялардың маңызы мен қызметтері сөз етіледі. Ең алдымен, үздіксіз білім беру, инновация, технология, инновациялық технология ұғымдарының анықтамаларына қысқаша тоқталып өтсек.

Үздіксіз білім беру – адамның барлық жас ерекшеліктері кезеңінде оның өмір салтының табиғи және ажырамас бөлігінен тұратын адамның оқу-іс әрекетін жариялайтын білім беру тәжірибесіне берілген көзқарастар жүйесі. Ол ересек өмірдің барлық кезеңдеріне шамаланған білім сатысының жаңа баспалдақтармен құрылып аяқталу қажеттілігімен қамтылады. Үздіксіз білім берудің негізгі мақсаты ретінде тұлғаның шығармашылық әлеуетінің өмірбойылық сапасының арттырылуы түсіндіріледі.

Үздіксіз білім беру тұжырымдамасының алғашқы бастамаларын Платон, Конфуций, Сократ, Аристотель, Сенека және басқа да грек ойшыл алыптарының еңбектерінен байқалады. Сонымен бірге Вольтер, Гете, Руссо көзқарастарындағы үздіксіз білім беру идеялары адамзаттық даму толықтығына жетумен байланысты қарастырылған. Үздіксіз білім беру идеясын жүзеге асырудың алғашқы талпыныстары Еуропа қалаларында XIII-XIV ғасырларда қолөнер цехтарында ашылған «цехтық мектептер» болып табылды[1].

Үздіксіз білім берудің заманауи алғышарттарының негізін қалаған Ян Амос Коменскийдің ойлары қазіргі уақыттағы үздіксіз білім беру тұжырымдамасында нақтылы түрде көрсетілген педагогикалық мұраның ой өзегі болып табылады. Алайда өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғында үздіксіз білім беру тұжырымдамасы білім беру жүйесінің орталығы болмай жатып, сәтсіздікке ұшырады.

«Үздіксіз білім беру» термині алғаш рет 1968 жылы ЮНЕСКО материалдарында жарияланып, соңынан Э.Фор жетекшілігімен жарияланған комиссияның баяндамасынан соң ЮНЕСКО тарапынан әлемнің барлық мемлекеттерінде реформалар немесе жаңа енгізілім үшін «басқарушы құрылым» негізгі принципі ретінде мақұлданды[2,288].

Үздіксіз білім беру жүйесі әлемнің барлық елінде кеңінен тараған. Ол өз ішіне адамның тал бесіктен жер бесікке дейінгі өмір кезеңінде алатын білім мен тәрбиенің түрлерін: мектепке дейінгі, орта білім, орта және арнайы білім, жоғары, академиялық, қосымша және т.б. қамтиды.

Инновация сөзі «ин» және «нове» сөздері тұрғысынан латын тілінде XVII ғасырдың орталарында қолданылып, біраз салаларға бірқатар жаңа енгізулердің енуімен байланысты сөз

етіледі, демек инновация бір жағынан жаңарту, іске асыру, енгізу үдерісі болса, екінші жағынан белгілі әлеуметтік тәжірибеге жаңарту, сонылауды айналдыру бойынша іс-әрекет болып табылады. Инновациялық іс-әрекет өз ішіне бір-бірімен өзарабайланысты жұмыс түрлерінің жүйесін қамтиды, олар: ғылыми-зерттеу іс-әрекеті, жобалық іс-әрекет және білім беру іс-әрекеті.

Қазіргі күн тұрғысынан «инновациялық білім» дегеніміз не?

Инновациялық білім өздігінен дамуға икемді, сондай-ақ білім алушылардың толыққанды дамуы үшін жағдай жасайтын дамытпалы және дамушы білім. Өзарабайланысты үш құрамдас бөліктен: құзыреттілік, құзыреттілікті қалыптастыратын белсенді әдістер, заманауи инфрақұрылым.

Қазіргі таңда мектептің білім беру жүйесінде әртүрлі педагогикалық инновациялар қолданылады. Бұл ең алдымен, мекеменің салты мен мәртебелілігіне байланысты. Осыған қарамастан, инновациялық технологияға қатысты келесі түрлерін атап өтуге болады.

- Пәнді оқыту барысында қолданылатын ақпараттық-қатысымдық оқыту технологиясы (ИКТ);
- Пәнді оқыту барысында қолданылатын тұлғалық-бағдарлы оқыту технологиясы (ЛОТ);
- Оқу үдерісі мен мектеп оқушысының білім сапасын ақпараттық-аналитикалық қамтамасыз

ету;

- Зияткерлік даму мониторингі;
- Қазіргі оқушыны қалыптастыруда жетекші механизм ретіндегі тәрбие технологиясы;
- Оқу үдерісін дамыту шарты тұрғысындағы дидактикалық технологиялар;
- Мектептің оқу-тәрбие үдерісіне инновациялық технологиялардың енгізілуінің психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуі.

1. Оқу үдерісінде ақпараттық-қатысымдық технологияны қолдану үшін ең алдымен, мектептің ақпараттық ортасын қалыптастыру, оқытуды ақпараттандыру, яғни, «оқушы-компьютер-мұғалім» объектілік қарым-қатынасын орнату, мұғалімнің ақпараттық мәдениетінің болуы сияқты мәселелер шешілуі қажет.

Ақпараттық-қатысымдық технологияның білім беруде 3 негізгі ерекшеліктері мен 3 негізгі кемшіліктері байқалған. Негізгі ерекшеліктері:

2. АҚТ-ның көмегімен оқытушы мен білім алушы зейініне жәрдемдесу мақсатында оқыту мен білім алу үдерісі кезеңінде бейне арқылы көрсету жеңіл қолданысқа ие болуы мүмкін;

3. АҚТ-ның көмегімен оқытушы күрделі құрылымдарды жеңіл түсіндіре отырып, білім алушының материалды анағұрлым кеңінен түсінуін қамтамасыз етеді.

4. АҚТ-ның көмегімен оқытушы интерактивті сыныптарды қалыптастырып, сабақты жағымды өткізіп, оқушылардың сабаққа белсенді қатысуы мен білімдерінің бір жерге шоғырлануына ықпал жасайды.

Негізгі кемшіліктері:

- Техникалық жағынан күйге келтірілуі қауіпті болуы мүмкін;
- Сатып алуда өте қымбат;
- АҚТ-құралдармен жұмыс істеу тәжірибесі жеткіліксіз оқытушыларда қиындықтар туындауы мүмкін[3].

2. Е.В.Бондоревская жеке тұлғаға бағдарланған оқытудың мазмұнында жеке тұлғаны дамытуға және қалыптастыруға қажетті мынадай 4 компонент міндетті түрде болуы қажет деп атап көрсеткен. Олар: аксеологиялық, когнитивті, шығармашылық-әрекеттік және жеке тұлғалық. Осы жеке тұлғаға бағдарланған оқытудың мазмұнының төрт компоненті де негізінен сөйлесу, шығармашылық іс-әрекет арқылы әрбір жеке тұлғаның жекелеген дамытуға жағдай жасауға, өз бетінше шешім қабылдауға және шығармашылығына, оқу әдістері мен мазмұнын таңдауға толық мүмкіндік береді деп тұжырымдайды.

3. Оқыту сапасын басқаруда ақпараттық-талдау әдісі сияқты инновациялық технологияның қолданылуы әрбір баланың жеке, сынып, жұппен жұмыс істеу, мектеп ішіндегі рөлі негізінде оның дамуын риясыз объективті түрде қадағалауға мүмкіндік береді. Аталмыш технологияның келесі бір түрі – сыныптық-жалпылама бақылау құралы оқушының оқу жоспарындағы кез келген пән бойынша игерген білімін, сондай-ақ жеке педагогтің жұмыс жүйесімен танысып шығу үшін де ұтымды түрде қолданылады.

4. Тестілеу және үлгерім динамикасы графигін құру көмегімен әрбір оқушының оқу сапасын талдау және диагностикалау

5. Қазіргі білім жағдайында ажырамас факторлардың бірі болып табылады. Оқушыларды тұлға дамытудың қосымша түрлеріне: ұлттық дәстүрлер бойынша мәдени көпшілік шараларға, театрға, балалар шығармашылығының орталығына және т.б. тарту іс-әрекеттері жүзеге асырылады.

6. Бұл жерде бұрыннан қолданылып келе жатқан және жаңа әдіс-тәсілдер де қолданылады. Олардың қатарына оқу құралдары, ойын, жобаны рәсімдеу және қорғау, аудиовизуальды технология құралдары, «кеңесші» жүйесі, топтық, «кіші топ» жүйесі т.б. жатады[1].

Сол немесе басқа инновацияларды қолданудың ғылыми-педагогикалық негіздемесі жобаланады. Олардың талдамасы белгілі саланың жетекші мамандарының кеңес беруімен әдістемелік кеңестерде, семинарларда талданады.

Әдебиет:

1. https://sites.google.com/a/shko.la/ejrno_1/vypuski-zurnala/vypusk-16-sentabr-2012/innovacii-poiski-i-issledovania/sovremennye-innovacionnyetehnologii-v-obrazovanii

2. http://i1121.petrus.ru/journal/content_list.php?id=8541

3. Әбиев Ж.Ә., Бабаев С.Б., Құдиярова А.М. Педагогика. – Алматы: «Дарын»,-2004. –448 б.

**Анара Жукина, Айман Нуркамыт
(Казахстан, г. Алматы)**

ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС–МЕТОДА НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Кейс-метод (Case study) – метод анализа ситуаций. Суть его в том, что студентам предлагают осмыслить реальную жизненную ситуацию, описание которой одновременно отражает не только какую-либо практическую проблему, но и актуализирует определенный комплекс знаний, который необходимо усвоить при разрешении данной проблемы. При этом сама проблема не имеет однозначных решений [1].

Новые технологии обучения с использованием современных технических возможностей на сегодняшний день имеют ключевое значение в осмыслении реального состояния современной отечественной образовательной практики, в выявлении имеющихся противоречий социально-образовательного характера и обосновании перспектив их эффективного разрешения.

Кейс-метод в данной дисциплине позволит активизировать различные факторы: теоретические знания, практический опыт обучаемых, их способность высказывать свои мысли, идеи, предложения, умение выслушать альтернативную точку зрения, и аргументировано высказать свою.

С помощью этого метода студенты получают возможность проявить и усовершенствовать аналитические навыки, научиться работать в команде, применять на практике теоретический материал.

Использование этого метода необходимо еще и потому, что он позволяет увидеть неоднозначность решения проблем в реальной жизни. Можно быть замечательным специалистом-теоретиком (наша система высшего образования может с легкостью обеспечить высокий уровень теоретических знаний), но научиться находить наиболее рациональное решение, быть готовым соотносить изученный материал с практикой – этому нужно учить с помощью активных методов обучения, в том числе включая кейсы в учебные курсы [2].

Кроме этого, привлекательным является так же и то, что описание реальных (жизненных) ситуаций или проблем потенциально затрагивает широкий спектр образовательного материала и в силу этого может быть использован неоднократно.

В силу этих причин, мы предполагаем в дальнейшем, изменить характер проведения практических занятий используя кейс метод. Для этого, необходимо будет постепенно сформировать банк описаний проблемных ситуаций возникавших в жизни.

Примерная схема обучения по кейс–методу

Этап работы	Деятельность преподавателя	Деятельность студентов
До начала занятий	<ol style="list-style-type: none"> 1. Разработка кейса 2. Определение списка необходимой для усвоения учебной темы литературы 3. Разработка сценария занятия 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Получение кейса. 2. Изучение литературы. 3. Самостоятельная подготовка.
Во время занятий	<ol style="list-style-type: none"> 1. Организация предварительного обсуждения содержания кейса 2. Руководство групповой работой 3. Организация итогового обсуждения 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Изучение дополнительной информации для овладения материалом учебной темы и выполнения задания (нахождение решения) 2. Представление и отстаивание своего варианта решения задания 3. Выслушивание точек зрения других участников
После занятий	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оценка работ студентов 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окончание выполнения практической части задания

Порядок (алгоритм) работы по кейс – методу

№ п/п	Наименование этапа	Время этапа урока
1	Подготовка к занятию преподавателем и студентами.	Домашняя работа
2	Организационная часть. Выдача кейса.	2
3	Индивидуальная самостоятельная работа студентов с кейсом. Получение дополнительной информации.	10
4	Проверка усвоения теоретического материала по теме.	10
5	Работа студентов в микрогруппах.	15
6	Дискуссия (коллективная работа студентов).	5
7	Оформление студентами итогов работы.	5
8	Подведение итогов преподавателем.	3

Изменяя задания к кейсам можно создавать новые исследовательские ситуации, поэтому мы предполагаем возможность использования одних и тех же кейсов с разными заданиями. Данный подход с нашей точки зрения позволит повысить эффективность деятельности преподавателя и покажет студенту сложность и многоплановость проблемных ситуаций возникающих в реальной жизни.

В ходе обучения, можно обнаружить, что качественно организованный кейс-метод позволит качественно использовать самостоятельную работу и позволит сделать обучение значимой деятельностью для каждого студента, ведь в данной ситуации он не только обучаемый, но и искатель, практик, экспериментатор, он не пассивен, он активно участвует в получении, накоплении и применении знаний.

Литература:

1. Смолянинова, О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case Study // Инновации в российском образовании: сб. – М.: ВПО, 2000.
2. Ситуационный анализ, или анатомия Кейс-метода // под ред.Ю.П. Сурмина – Киев: Центр инноваций и развития, 2002.

**Екатерина Конькова, Вера Омарова
(Павлодар, Казахстан)**

ДИАГНОСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ 9-Х КЛАССОВ

К моменту окончания школы юноши и девушки сталкиваются с проблемой выбора будущей трудовой деятельности, поэтому сегодня профессиональной ориентации отводится новая роль – это необходимость создания условий для психолого-педагогической поддержки молодежи в ее профессиональном самоопределении, помощи в выявлении профессиональных интересов, склонностей, определения реальных возможностей в освоении той или иной профессии, успешной социализации в обществе и активной адаптации на рынке труда. В связи с этим существенно возрастает значение допрофильной подготовки и профильного обучения, где профессиональная ориентация является одним из важных компонентов.

Среди ошибок, допускаемых школьниками при выборе профессии, можно назвать следующие:

- отношение к выбору профессии как к неизменному;
- бытующие мнения о престижности профессии;
- выбор профессии под влиянием товарищей (за компанию, чтобы не отстать);
- перенос отношения к человеку, представителю той или иной профессии, на саму профессию;
- увлечение только внешней или какой-нибудь частной стороной профессии;
- отождествление школьного учебного предмета с профессией или плохое различение этих понятий;
- устарелые представления о характере труда в сфере материального производства;

- неумение/ нежелание разбираться в своих личностных качествах (склонностях, способностях);
- незнание/ недооценка своих физических особенностей, недостатков, существенных при выборе профессии;
- незнание основных действий, операций и их порядка при решении, обдумывании задачи при выборе профессии.

Изучение учащихся в целях профориентации (*предварительная профдиагностика*), составляет один из важнейших составных компонентов работы со школьниками.

В течение 2012-2013 года нами было проведено исследование профессиональной направленности в 9-х классах (119 человек). При заполнении анкет ребята задавали дополнительные вопросы и живо интересовались вопросами выбора профессии – этот вопрос сейчас актуален для них.

На вопрос о том, что ребята собираются делать, после окончания 9-го класса 62% ответили, что собираются учиться дальше в 10 классе, 3% хотят учиться в профессионально-технических лицеях, а 35 % намерены продолжить обучение в колледже. Это говорит о том, что большинство ребят хотят учиться дальше.

Большинству ребят, 66%, родители советуют продолжать учиться в 10 классе, 6% – идти в профессионально-технических лицеях, 28% советует поступать в колледж. Это количество в основном совпадает с выбором учеников, что может говорить о согласованности мнения родителей и детей.

На вопросы об осведомленности о содержании выбираемой профессии и о требованиях избираемой профессии к человеку мы получили следующие результаты:

- 96% ответили, что знают кое-что;
- 4% учащихся не знают ничего.

Полученные данные позволяют говорить о недостаточной осведомленности учащихся о будущей профессии.

На вопрос о мнении ребят смогут ли они осуществить свои профессиональные намерения, 51% ответили, что смогут, 40% – есть трудности в учёбе, 3% – материальные проблемы и только 6% – не смогут. Это говорит о том, что существуют проблемы, которые могут способствовать неосуществлению планов учащихся, но большая половина школьников уверена в своих возможностях.

На вопрос, имеются ли у ребят запасные планы, на случай неосуществления ближайших планов 84% ответили, что у них есть другие планы, а 16% не имеют других вариантов.

На вопрос о препятствиях, которые могут быть при освоении профессии, школьники считают, что это:

- плохое здоровье – 34%;
- быстрая утомляемость – 24%;
- повышенная нервная чувствительность – 31%;
- раздражительность – 38%;
- вспыльчивость – 28%;
- быстрая утомляемость от общения с людьми – 37%;
- неаккуратность – 28%;
- конфликтность – 22%.

Среди черт, которые являются образцом для учеников, школьники отметили:

- знание своего дела – 70%;
- вдумчивость – 18%;
- пытливость – 2%;
- цепкость в работе – 34%;
- творческий склад ума – 41%;
- требовательность к себе и к своей работе – 31%;
- высокая результативность труда – 58%;
- умение учитывать условия и обстоятельства – 26%;
- умение преодолевать трудности – 48%;
- уверенность в своих силах – 67%.

Среди требований к своей будущей профессии ребята выделили: отсутствие чрезмерной нагрузки – 23%, конкретные результаты труда – 43%, возможность творчества и развития способностей – 29%, высокая зарплата – 78%, возможность заниматься любимым делом – 45%, общение с интересными людьми – 40%, высокая общественная значимость – 40%, разнообразие в содержании работы – 26%, возможность регулировать рабочее время – 23%; наличие свободного времени – 35% школьников.

У 54% опрошенных учащихся выявлена высокая настойчивость в осуществлении своих профессиональных намерений, у 41% – средняя и у 5% – низкая. Эти результаты говорят о том, что большинство ребят чувствуют себя уверенными и настроены на положительный результат в достижении цели.

Среди профессиональной мотивации школьники назвали:

- мотивы социальной значимости – 36%;
- мотивы самоутверждения в труде – 20%;
- мотивы профессионального мастерства – 39%.

Не смогли назвать профессиональные мотивы 5% школьников.

На вопрос о том, какие из профессий предпочтут ученики, если другого выбора не будет, моторист, строитель и овощевод отметили 4%, полицейский 35%, сторож 2%, шофер 8%, няня 23%, продавец 16%, работу кулинара выбрали 22%.

Среди склонностей согласно дифференциально-диагностическому опроснику «Я предпочту» Е.С. Климова, в основу которого положена идея о делении всех существующих профессий на 5 типов по признаку предмета или объекта [1], с которым взаимодействует человек в процессе труда, предпочли:

- человек – природа – 12%;
- человек – техника. 19%;
- человек – человек – 26%;
- человек – знаковая система – 20%
- человек – художественный образ – 23% школьников.

Система «человек-природа» охватывает все профессии, связанные с растениеводством, животноводством и лесным хозяйством; «человек-техника» – технические профессии; «человек-человек» – профессии, связанные с обслуживанием людей, с общением; «человек-знаковая система» – профессии, связанные с обсчетами, цифровыми и буквенными знаками, в том числе и музыкальные специальности; «человек-художественный образ» – творческие специалисты.

Итак, среди интересов школьников преобладающими предпочтениями оказались системы «человек – человек» и «человек – художественный образ». Это профессии связанные с общением с другими людьми, а также их деятельность направлена на создание, совершенствование.

На основе полученных результатов нами было организовано **оказание действенной помощи в трудовом самоопределении учащихся, основанная на индивидуальном изучении личности, проведение профпросвещения и профконсультации, направленных на решение вопросов, связанных с выбором профессии, планированием профессиональной карьеры, построением нового профессионального проекта с учетом склонностей, интересов и сформировавшихся способностей личности конкретного школьника, а также потребностей общества, государства и экономики.**

Литература:

1. Профориентация старшекласников: сборник учебно-методических материалов / сост., ред. и коммент. Т.В.Черниковой. – Волгоград: Учитель, 2006. – 120 с.

Наталья Митина, Альбина Ахатова
(Талдыкорган, Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕО МАТЕРИАЛОВ В ПРОЦЕССЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Уникальные возможности новых технологий позволяют развивать умения и навыки высокого уровня, включающие способность к рефлексии, сопоставлениям, синтезу и анализу, выявлению связей и нахождению путей решения комплексных проблем, планированию и групповому взаимодействию. Технические средства обучения уже довольно давно вошли в наши образовательные учреждения и получили широкое распространение. Накоплен интересный практический опыт, разработаны научные основы их применения. Информация становится главным ресурсом научно-технического и социально – экономического развития мирового сообщества и существенно влияет на ускоренное развитие науки, играет значительную роль в процессах воспитания и образования, культурного общения между людьми. С ростом объема информации, которую необходимо усвоить на уроках музыки, возникает необходимость использования новых технологий при освоении и закреплении учебного материала. Известно, что люди запоминают менее 10% прочитанной информации, примерно 30% от услышанного и более 70% от того, что слышат и видят одновременно. Использование информационно – коммуникационных и мультимедиа технологий в музыкальном образовании позволит радикально изменить существующую систему обучения музыке в общеобразовательной школе.

На этой основе складывается совершенно новый подход к организации процесса музыкального воспитания: необходимо не просто сообщать детям определенные сведения из области музыкальной грамоты и формировать у них исполнительские навыки, а направить усилия на воспитание любви и интереса к музыке, потребности слушать ее, воспроизводить и даже сочинять (Б.В. Асафьев, Н.К. Брюсов, В.Н. Шацкая, А.А. Шеншин). Определяя основное направление данного процесса, специалисты-музыканты представляли его следующим образом: от живого общения с

музыкой к формированию обобщенных представлений о музыкальной речи, от музыкального переживания – к развитию навыков и умений.

Организация учебного процесса по музыке может стать более инновационной в том смысле, что будут широко применяться аналитические, практические и экспериментальные принципы обучения, активно использоваться ТСО, среди которых важная роль принадлежит видеоматериалам. Так, используя на уроках музыки видеоматериалы, учитель имеет возможность представить вниманию школьников произведения для слушания, разучивания и исполнения как зрительный, так и как звуковой ряд. Это тем более ценно, что по утверждению психологов, зрение и слух вот те органы чувств, через которые человек получает большую часть сведений об окружающем мире. В том числе через зрительный канал мы получаем до 69% всей воспринимаемой информации. Опыт преподавания и многочисленные исследования убедительно показали, что естественное, органическое включение видеоматериалов (как составной части аудиовизуальных и технических средств обучения) в учебный процесс позволяют повысить эффективность и качество уроков музыки. Этому способствуют, прежде всего, такие факторы, как:

- создание на уроке естественной, управляемой учителем, и, отчасти техническим средством, творческой среды;
- создание комфортных условий обучения музыке вследствие опоры на разные каналы музыкального восприятия – слуховые и визуальные;
- создание на занятии приподнятого настроения благодаря эстетическому и эмоциональному характеру восприятия;
- возможность не только слушания произведения, но и визуального восприятия информации;
- развитие положительной мотивации к обучению.

Как подчеркивается в работах А.Н. Шукина, Г.Г. Городиловой, все многочисленные положительные факторы применения видео могут быть реализованы только при соблюдении определенных дидактических условий, а именно: применение их должно носить систематический характер; средства обучения должны отвечать целям и задачам уроков музыки [1, 2].

Видеоматериалы реализуют различные типы наглядности. В научно – методической литературе много говорится о важной роли, которую играет принцип наглядности в обучении музыке. Так, Борис Тричков предлагал использовать для развития навыков интонирования метод «столбица», согласно которому мелодическая линия песни наглядно изображалась в виде «лестницы». Наглядное представление движения мелодии способствует более точному ее интонированию детьми. Особенно важное место в наше время занимает, так называемая, видео наглядность в связи с тем, что телеэкран изменяет во многом форму подачи учебной информации. Ее изложение становится более содержательным, благодаря выразительности зрительного ряда и более действенным – через органическое сочетание слова, музыки и образа. Так, в свое время И.Рахманинов писал, что экран помогает мобилизовать речевую активность учащихся, т.к. «слушая озвученный фильм и пленку, понимая их содержание, учащийся начинает ощущать практическую пользу изучения музыки» [3, с. 21].

Как отмечал А.А.Леонтьев, использование видеоматериалов с точки зрения психологии важно, прежде всего, при решении следующих задач:

- 1) системной презентации материала для целей ориентировки;
- 2) опоре на этапе внешнего материального действия;
- 3) опоре при формировании коммуникативно-речевых умений [3].

Особенно важным представляется использование видео для усиления положительной мотивации обучения, что происходит благодаря следующим особенностям видео как части аудиовизуальных средств обучения: 1) видео стимулирует творческую активность на основе яркости и наглядности аудиовизуальной информации; 2) при работе с аудио-видео изображением повышается интерес к урокам музыки; 3) происходит большая концентрация и устойчивость внимания; 4) познавательная деятельность учащихся осуществляется более динамично.

Опора на видеоматериалы при формировании музыкально – творческих умений у учащихся представляется особенно важной, так как именно видеоматериалы являются наиболее адекватным по своей природе учебным средством для формирования данных умений (прежде всего в исполнении и слушании музыки). С точки зрения жанровой классификации, мы предлагаем использовать на уроках музыки следующие виды видеоматериалов: мультипликационные, учебные кино – и видеоматериалы, познавательные передачи, художественные и документальные фильмы.

Необходимо определить перечень достойных внимания *мультипликационных* фильмов, которые стоит посмотреть детям на уроках музыки и во внеурочной работе по музыке. Качественные мультфильмы «вселяют» в сознание ребенка все наилучшее, доброе, светлое. Так, мы предлагаем использовать на уроках музыки мультфильм «Ақсақ Құлан» («Хромой Кулан»). Режиссер мультфильма Амен Хайдаров. Мультфильм создан по мотивам народной легенды, рассказывающей историю появления двухструнной домбры. Музыка для казахского народа была неотъемлемой частью жизни, и легенда повествует о том, что музыка бывает красноречивее всяких слов. Мультфильм назван в честь известнейшего казахского кюя – «Ақсақ Құлан». Слушая этот кюй, композитора Нургисы Тлендиева, у школьников формируется представление о музыкальной речи, развивается культура слушания. Как, утверждал Б.В. Асафьев, в процессе музыкального воспитания очень

активно развивается слуховая чувствительность детей, а значит, создается дополнительная возможность для более тонкого и глубокого постижения окружающего мира [4].

На уроках музыки в 5 классе по теме «Моя родина Казахстан», мы предлагаем использовать отрывки из мультипликационного фильма «Қошқар мен Теке» («Баран и Козел»), созданного в 2009 году на киностудии «Казахфильм». В мультфильме говорится о том, что козел и баран уходят из родного дома в поисках новой счастливой жизни. Но только лишь пройдя через трудности, они понимают, что настоящее счастье – это жизнь на родной земле. Мы считаем, что использование данного мультфильма будет способствовать формированию гражданской позиции школьников, развитию любви к родине, воспитанию гражданственности, чувства любви к родине, к родной земле. По этому поводу Б.В. Асафьев утверждал, что основная роль музыкального искусства заключается в обогащении социального опыта личности. «Важнее научить ребенка наблюдать музыкальные явления, эмоционально откликаться на них» [4, с.12]. Роль видеоматериалов особенно велика при развитии положительной мотивации к учебе. С этой целью мы предлагаем на уроках музыки для 3 класса по теме «Музыкальная грамота» использовать мультфильм Г.Сапгира, Р.Страутмане – «До – ре – ми». На основе этого мультфильма школьники быстро, в игровой занимательной форме, запоминают все ноты, вследствие чего повышается мотивация к урокам музыки, развивается музыкальная и зрительная память, восприятие музыки.

В настоящее время видеозаписи представляют возможность свободного отбора и показа любых видеоматериалов, с учетом поставленной педагогической цели, функционируют в качестве интегративного элемента видеокomпьютерной системы. Многие методисты и психологи в своих исследованиях выделяли различные достоинства *учебных кино и видеоматериалов*. На уроках музыки детям можно предлагать для просмотра музыкально – познавательные передачи, например, «Айголек». По жанру эта передача представляет собой музыкальный конкурс для детей на казахском языке. У школьников в результате просмотра самых ярких моментов этой передачи, появится интерес к урокам музыки, стимул обучаться пению, желание участвовать в различных музыкальных школьных и внешкольных конкурсах.

Из *документальных фильмов*, наиболее полезными для использования на уроках музыки, считаем серию фильмов «Великие тайны великих людей», созданную на киностудии «Казахфильм». Так, по теме «Мукан Тулебаев и его творчество», мы используем на уроках музыки фрагменты фильма «Мукан Тулебаев», в результате чего школьники знакомятся с жизнью и творчеством композитора. В свою очередь по теме: «Музыка Абая Кунанбаева» – (5 класс), мы предлагаем фильм из этой же серии – «Абай».

Опыт преподавания показал, что проведение урока музыки с использованием видеоматериалов вносит существенные изменения в учебный процесс: происходит корректировка содержания и формы получения и обработки учебной информации, характера ее восприятия по сравнению с традиционным уроком. Наряду с этим, вследствие функционирования нового средства обучения, меняются взаимоотношения учителя и учащихся, которые перерастают в сотворчество.

На основе вышеизложенного, мы выделили функции, которые выполняют видеоматериалы в учебном процессе: воссоздают реальную ситуацию общения исполнителя со слушателем; являются важным стимулом музыкальной грамотности; служат содержательной основой музыкального воспитания; дают адекватное отражение важных аспектов жизни изучаемых композиторов и исполнителей; знакомят со спецификой материалов телевидения, транслируемых по каналам телевидения, готовят учащихся к восприятию и пониманию аудиовизуальных материалов.

М. Акешова выделяет следующие психологические особенности видеоматериалов: «создаются благоприятные возможности для системной работы мозга; выявляется большая емкость и прочность запоминания учебного материала учащимися; облегчается визуализация проблемы при постановке и решении поставленных коммуникативных задач; облегчается включение учащегося в спонтанное общение» [5, с.173].

На уроках музыки при использовании видеоматериалов учащиеся из пассивных наблюдателей превращаются в активных участников, что иногда происходит помимо их воли, так как при восприятии музыкальной передачи, музыкального мультипликационного фильма возбуждается непроизвольное внимание, переходящее в произвольное. Это позволяет организовать переход к высшей степени внимания в связи с установками преподавания и, решаемыми задачами музыкального воспитания. Подача звучащей и, насыщенной зрительно – образными ассоциациями информации, образующей непрерывный поток, оказывается еще более адаптированной для восприятия музыкального искусства школьниками. Видеоматериалы, к какому бы виду не относились, будь то студийная запись, имеющая массовый тираж, или самодельная, произведенная в учебном заведении, она всегда должна быть подчинена задачам образовательного цикла и иметь, вследствие этого, сугубо прикладной характер. Включение ее в музыкально-педагогический процесс должно протекать органично и плодотворно.

Литература:

1. Щукин А.Н. Методика использования аудиовизуальных средств. – М: Наука, 1997 – 19с.
2. Городилова Г.Г. Аудиовизуальные и технические средства в обучении. – М: МГУ, 2005. – С.103-112.
3. Платонов И.Б. Телевидение в процессе обучения иностранному языку. – М. – 2000, 67 с.

4. Асафьев Б.В. О хоровом искусстве – Л.: Музыка, 1980. – 216 с.
5. Акешова М. Роль и место видеоматериалов в формировании коммуникативной компетенции // Улт тағылымы, №3, – Алматы, 2008. – С. 170-175.

Оксана Міхєєва
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З ПРИЙОМНИМИ СІМ'ЯМИ

В умовах сучасної України актуалізація уваги до становлення професійної соціально-педагогічної діяльності та до підготовки фахівців даної сфери, зумовлена багатьма чинниками: зміною соціально-економічної ситуації; розпадом традиційних економічних, політичних, суспільних структур; кризами, що виникають в сім'ї, духовному житті суспільства, в окремої людини; загострення таких проблем, як бідність, безробіття, бездомність, алкоголізм, наркоманія; соціальні і психологічні конфлікти; відсутність цілісної соціальної політики.

На сьогоднішній день гостро стоїть питання про подолання соціального сирітства та впровадження інноваційних форм опіки, тому є й *актуальним* питання підготовки відповідних кадрів та спеціалістів, які будуть здійснювати дану діяльність.

На сучасному етапі розвитку науки існують дослідження, які присвячені проблемам підготовки соціальних педагогів: О. Безпалко, В. Бочарова, Р. Вайнола, Ю. Галагузова, Л. Ваховський, І. Зверєва, А. Капська, О. Карпенко, І. Козубовська, Н. Кривоконь, Н. Максимова, Л. Міщик, В. Поліщук, С. Харченко, І. Цимбал.

Питаннями становлення інноваційних форм опіки та підготовки відповідних спеціалістів займалися: Г. Бєвз, І. Зверєва, Н. Комарова, Г. Лактіонова, Ж. Петрочко, І. Пєша, Трубавіна.

Багатогранність наукових досліджень із даної теми дає можливість цілісно поглянути на проблему підготовки відповідних фахівців та забезпечити належний рівень їх кваліфікації.

Проаналізувавши сучасні підходи, що використовують при підготовці соціальних педагогів дозволили нам визначити основні з них і використати у своїй роботі:

1. Міждисциплінарний (Малькова М.) суть його полягає у поєднанні різних дисциплін та предметного зв'язку між ними: соціальних, психолого-педагогічних, філософських, гуманітарних; розширення кількості спеціальних дисциплін та спецкурсів, які розкривають питання роботи з прийомними сім'ями, специфіки їх створення та здійснення соціального супроводу, а також сприятимуть поглибленню знань студентів з даної проблеми та формуванню спеціальних умінь [5, с. 50];

2. Комплексно-інтегративний (Л. Міщик, В. Поліщук) – характеризує зв'язок теоретичної та практичної підготовки [6, с. 30];

3. Діяльнісно-технологічний (С. Архипова, І. Зверєва, Л. Коваль, О. Пехота) представники вважають, що ефективність підготовки залежить від активності студентів та від рівня оволодіння ними основними соціально-педагогічними технологіями [1, с. 3-9];

4. Професійно-спрямований (О. Карпенко, В. Сластьонін, Ю. Поліщук) передбачає формування спеціальних умінь та перехід у процесі практичної діяльності до вищого рівня професійного розвитку [3];

5. Особистісно-орієнтований (Н. Кузьміна, Н. Ничкало) ґрунтується на засадах партнерства, співпраці студента та викладача, включення студента у творчу наукову діяльність [4].

Розроблена нами концепція підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями враховує та побудована на *принципах*: єдності теорії та практики, що дозволяє студенту застосувати отримані теоретичні знання на практиці для більш ефективної роботи у напрямку роботи з прийомними сім'ями; системності та послідовності, цей принцип дозволяє засвоїти основні знання та сформувати відповідні уміння від простих до складних; стимулювання потенційних можливостей студента (використання особистісно-розвивальних технологій).

Зміст професійної підготовки майбутнього соціального педагога до роботи з прийомними сім'ями включає в себе такі складові: теоретичну, практичну та особистісну. Ці складові є структурою, що дозволяють опанувати студенту необхідні знання, уміння, навички в даному напрямку, а також розвинути особистісні якості [3, с. 146-147].

Теоретична складова системи підготовки майбутніх соціальних педагогів спрямована на формування теоретичної готовності та включає в себе обов'язкове вивчення комплексу дисциплін гуманітарного, природничого та соціально-педагогічного циклу. Дана складова передбачає оволодіння спеціальними знаннями з проблеми створення, функціонування та роботи з прийомними сім'ями [2].

Ця складова формується у процесі вивчення фахових дисциплін, спецкурсів, де студент отримує відповідні знання з даної проблеми, а потім застосовує ці знання в практичній роботі та удосконалює їх у процесі практичних, самостійних та індивідуальної роботи.

Для реалізації та підкріплення теоретичної складової підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями ми прагнули впровадити в практику навчально-виховного

процесу вищих навчальних закладів таку соціально-педагогічну умову, як доповнення змісту фахових дисциплін у контексті підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями.

Отже, оновлення змісту програм фахових дисциплін, деталізація, удосконалення звучання питань та завдань для студентів сприяло ефективності теоретичної підготовки студентів.

Крім оновлення змісту дисциплін було заплановано впровадження в навчальний процес підготовки майбутніх соціальних педагогів курсу «Соціальний супровід прийомних сімей», що було визначено нами як провідна соціально-педагогічна умова підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями.

Визначальним при вивченні даної навчальної дисципліни є розвиток професійної компетентності студентів, сприяння у засвоєнні теоретичних знань, практичних умінь, формування високого рівня готовності до здійснення роботи з прийомними сім'ями, підготовка спеціалістів до практичної реалізації державної програми щодо розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

В ході вивчення даної дисципліни студенти брали участь у рольових іграх, використовувались навчальні вправи, мозковий штурм та метод аналізу ситуацій. Студенти розробляли власну кваліфікаційну характеристику та основні вимоги до спеціалістів, які працюють з прийомними сім'ями.

У процесі індивідуальної навчально-дослідної роботи вони здійснювали підготовку рекламно-інформаційної продукції, розробляли рекомендації та пам'ятки для прийомних батьків та прийомних дітей, які сприяють ефективному спілкуванню, здійснювали розробку та підготовку програм клубу для прийомних батьків «Назустріч один одному», клубу вихідного дня «Поділяючи радість», програми тренінгових занять для прийомних батьків та прийомних дітей: «Кроки на зустріч», «Світ емоцій», «Всі разом», «Двері у великий світ», «Шлях до успіху». Для ознайомлення з практичними аспектами роботи соціального педагога з прийомними сім'ями організовувались зустрічі з працівниками соціальних служб, що працюють в даному напрямку, працівниками Інституту проблем сім'ї, які готують спеціалістів для роботи з прийомними сім'ями.

Отже, при виконанні різних завдань на практичних заняттях студенти набували умінь щодо роботи з прийомною сім'єю, що дало змогу забезпечити виконання такої соціально-педагогічної умови, як формування вмінь і навичок роботи з прийомними сім'ями під час практичних занять, та професійної практики.

Практична складова підготовки включає в себе формування технологічної готовності майбутнього фахівця. Ця складова передбачає оволодіння студентом основними методами та технологіями роботи з прийомними сім'ями. Практична складова формується у процесі проходження практик студентом з метою оволодіння відповідним соціально-педагогічним інструментарієм. В ході практичної підготовки відбувається удосконалення умінь, а також встановлення взаємозв'язку теорії з практикою [3, с.8-20].

Нами було доповнено програму проходження соціально-педагогічної практики для студентів 4 курсу спеціальності «Соціальна педагогіка» відповідними завданнями, що стосуються роботи соціального педагога з прийомними сім'ями та здійснення соціального супроводження як одного із видів соціальних послуг. Під час проходження практики студенти брали участь у проведенні рекламно-інформаційної кампанії «Чужих дітей не буває»; готували рекламно-інформаційні матеріали даної компанії, організували волонтерську групу. А також студенти розробили навчальну програму школи для прийомних батьків «В наших руках долі дітей». В рамках нашого дослідження працювала студентська науково – проблемна група, що займалася вивченням питання прийомного батьківства, особливостей роботи соціального педагога з прийомними сім'ями, специфіку такої роботи.

Отже, з вище викладеного видно, що нами було запроваджено безліч різноманітних форм та методів роботи для формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями. Технологічне забезпечення підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями здійснювалося шляхом поєднання теоретичної та практичної підготовки, різних форм роботи зі студентами (рекламно-інформаційна кампанія, майстер-класи, зустрічі з спеціалістами).

Особистісна складова або самовдосконалення передбачає розвиток особистісних якостей студента та його творчості [2, с. 35,36,48,49].

Отже, ми дійшли *висновку*, що основними особливостями української підготовки соціальних педагогів до роботи з прийомними сім'ями є врахування трьох складових підготовки (теоретичну, практичну та особистісну). А також чітке розмежування функціоналу, обов'язків та відповідна підготовка спеціаліста різного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Перспективи подальшої роботи ми вбачаємо в тому, що питання підготовки спеціалістів (соціальних педагогів, соціальних працівників), що працюють з прийомними сім'ями залишається відкритим, що зумовлює необхідність розробки конструктивного підходу до його розв'язання.

Література:

1. Архипова С.П. Педагогічні аспекти підготовки соціальних педагогів/ С.П. Архипова// Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки. – Черкаси, 1999. – Вип.10. – С. 3-9.
2. Басов Н.Ф. Социальный педагог: введение в профессию: учебное пособие для студентов высших учеб. заведений/Н.Ф. Басов, В.М. Басова, А.Н. Кравченко. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 167 с.

3. Карпенко О.Г. Професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичний та організаційно-технологічний аспекти: Монографія./ За ред. С.Я. Харченко. – Дрогобич: Коло, 2007 – 374 с.
4. Кузьмина Н.В. Акмелогическая теория повышения качества подготовки специалистов образования/ Н.В. Кузьмина. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. – 144с.
5. Малькова М.О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05/ Малькова Марина Олександрівна. – Луганськ, 2006. – 255с.
6. Міщик Л.І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Міщик Людмила Іванівна. – Запоріжжя, 1997. – 358 с.

Оксана Міхєєва, Тетяна Зеленко
(Київ, Україна)

НОРМАТИВНО-ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДГРУНТЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ – СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

На сьогоднішній день в Україні в умовах економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, радикальної соціально-культурної трансформації постає проблема щодо необхідності розробки нових форм утримання та виховання дітей, які перебувають у особливо складних і дискомфортних умовах. Перш за все це стосується дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Під час перебування дитини у прийомній сім'ї держава не тільки фінансує, а й контролює утримання і виховання дитини, надає допомогу у її розвитку, соціалізації, організовує соціальний супровід сім'ї та дитини.

Питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування хвилює багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. В цьому напрямку працюють відомі науковці Г.Бевз, С.Волинець, А.Капська, В.Кузьмінський, Н.Комарова, С.Мещерякова, І.Пеша, Н.Салабай, І.Трубавіна, О.Яременко та інші.

Основними нормативними актами, які регулюють питання соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є Конституція України (1996р.), Сімейний кодекс України (2002р.), Закони України «Про охорону дитинства» (2001р.), «Про освіту» (1991р.), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992р.), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005р.).

Згідно із статтею 24 Закону України «Про охорону дитинства» утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує держава. Законом визначено форми влаштування таких дітей, а саме: передача під опіку чи піклування, на усиновлення або влаштування на виховання в сім'ї громадян (прийомні сім'ї), в будинки дитини, дитячі будинки, дитячі будинки сімейного типу [2;5].

Законом України «Про охорону дитинства» (2001р.) визначено основні форми сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, такі як прийомна сім'я і дитячий будинок сімейного типу, які на сьогодні є одними із альтернативних форм.

Метою створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Вихованці оформлюються в сім'ї до досягнення вісімнадцятирічного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах[6].

Створення прийомних сімей дозволяє вирішувати питання тимчасового влаштування долі дитини, батьки якої за певних обставин, певний проміжок часу не можуть займатися вихованням дитини. У такому разі дитина влаштовується в родину на той проміжок часу, поки родина не справиться з проблемами, які не дозволяють біологічним батькам займатися дитиною, забезпечувати необхідний рівень життя та розвитку.

Діти, які виховуються в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, не втрачають статусу дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківської опіки, що передбачає наявність прав на пільги, які гарантуються державою таким дітям: при отриманні житлової площі, матеріальної підтримки, влаштуванні на навчання тощо. За вихованцями зберігається право на житло і майно що їм належить. За його збереження до досягнення дитиною повноліття відповідають органи опіки і піклування [3;4].

Від існуючих форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, прийомні сім'ї відрізняються перш за все тим, що держава надає сім'ї, яка бере на виховання дитину, матеріальну та соціальну підтримку. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.02.2006 року № 106 затверджено Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячому будинку сімейного типу та прийомній сім'ї за принципом «гроші ходять за дитиною» [3].

Необхідною умовою є підготовка кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу та прийомної сім'ї до соціальної ролі вихователів прийомних дітей, що забезпечується проходження ними системи із відповідної підготовки.

Рішення про створення прийомної сім'ї ухвалюється місцевими органами виконавчої влади на підставі заяви кандидатів і висновку відділу у справах сім'ї та молоді про можливість створення таких сімей. Між органами виконавчої влади і батьками, що беруть на себе зобов'язання щодо виховання дітей-сиріт, складається угода, де визначають права і обов'язки кожної з сторін, містяться вимоги до умов виховання і утримання дітей у родині. У разі невиконання зобов'язань одним з учасників угоди спірні питання можуть бути розглянуті у судовому порядку.

До прийомної сім'ї влаштовуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, незалежно від місця їх перебування до влаштування.

При влаштуванні дітей у прийомну сім'ю сімейних правовідносин не виникає. Вихованці мають право підтримувати контакти з біологічними батьками й іншими родичами в тому разі, якщо таке спілкування не суперечить інтересам дитини і не заборонене рішенням суду. Форми таких стосунків визначаються органами опіки і піклування за погодженням з батьками–вихователями та прийомними батьками.

Згідно закону не можуть бути прийомними батьками і батьками – вихователями особи:

- визнані у встановленому порядку недієздатними чи обмежено дієздатними;
- позбавлені батьківських прав;
- колишні опікуни (піклувальники, усиновителі), позбавлені відповідних прав за неналежне виконання покладених на них обов'язків;
- за станом здоров'я не можуть виконувати зобов'язання по вихованню дітей (інваліди I і II групи, особи, що мають глибокі органічні ураження, алкогольну і наркотичну залежність, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, у яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, схильність до насильства);
- з якими на спільній житловій площі проживають члени родини, що мають глибокі органічні ураження нервової системи, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, схильність до насильства [6; 7].

Крім того, прийомними батьками (батьками-вихователями) не можуть бути особи, які не пройшли курс підготовки кандидатів у прийомні батьки, а також ті, що не мають достатнього матеріального забезпечення. Кандидати, що мають бажання створити прийомну сім'ю в обов'язковому порядку проходять курс підготовки, організований відділами у справах сім'ї та молоді.

Прийомні батьки несуть відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток дітей.

Особливістю діяльності прийомної сім'ї є державне фінансування такої родини, виділення коштів на утримання дітей. Вихованці прийомної сім'ї перебувають на державному забезпеченні. Щомісячно батькам виділяються кошти на харчування вихованців, придбання для них одягу, медикаментів, предметів особистої гігієни, іграшок, книг, інвентарю й устаткування, а також кошти на оплату комунальних послуг. Фінансування прийомної сім'ї проводиться із відповідних місцевих бюджетів.

У прийомній сім'ї може бути влаштовано від одного до чотирьох прийомних дітей. Однією з умов улаштування прийомної дитини є можливість виділити їй індивідуальне місце проживання в прийомній родині.

Однією із специфічних відмінностей прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу від усиновлення та опіки (піклування) є державна соціальна підтримка таких сімей, що реалізується у формі соціального супроводу. Соціальний супровід – це діяльність спеціаліста (або групи спеціалістів), спрямована на створення необхідних соціально – психологічних умов розвитку прийомних дітей та дітей-вихованців у прийомній сім'ї [1, 2].

Така форма соціальної роботи виступає, з одного боку, як контроль за умовами виховання та утримання, з другого боку як система дієвої допомоги у вирішенні життєвих проблем сімей, які виховують дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Технології соціального супроводу апробовані в практичній діяльності спеціалістів відділів у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для молоді і закріплені нормативними документами Державного комітету у справах сім'ї та молоді. Затверджена наказом Державного комітету у справах сім'ї та молоді від 1 жовтня 2002 року програма « Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей». Проте визначення соціального супроводу як специфічної форми державної соціальної підтримки сім'ї потребує закріплення в Положеннях про прийомну сім'ю.

В останні роки спостерігається поступове зростання кількості дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей в Україні. Проте створення таких сімей поки що не набуло такого рівня, як усиновлення та опіка (піклування).

До тих пір, поки умови фінансування прийомних сімей не будуть прирівняні до умов фінансування державних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (фінансування з обласного рівня), при вирішенні долі дитини, яку не було усиновлено або оформлено під опіку, перевага буде надаватися влаштуванню до інтернатного закладу.

Стимує розвиток інституту прийомної сім'ї законодавча неузгодженість. Ця форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначені Законом України «Про охорону дитинства».

Аналіз нормативної бази, що регулює влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в сім'ї громадян демонструє потребу в створенні і юридичному визначенні єдиного механізму державної системи соціального захисту таких дітей. На сьогодні питаннями влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, опікуються чотири міністерства: Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство праці та соціальної політики. Відсутність на рівні виконавчих органів влади єдиної структури, відповідальної за формування стратегії роботи державних органів різних рівнів щодо профілактики соціального сирітства та захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ускладнює реалізацію правового захисту цієї категорії дітей.

Література:

1. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 року. – К.: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2006.
2. Освіта в Україні: нормативна база / за ред. В. Попко. – 2-е вид. – К.: КНТ, 2006. – 484 с., с. 49
3. Комарова Н.М., Пеша І.В. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн.. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн.1. с.8
4. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей/ Р.Картер – К.: Логос, 2005.
5. Реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи/ за ред. Ж.В.Петрочко. – К.: Науковий світ, 2006.
6. Соціальна педагогіка: Підручник. 4-е вид. випр. та доп. /За ред. Капської А.Й.. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С.241-257.
7. Створення та соціальний супровід прийомної сім'ї і дитячих будинків сімейного типу/ Лактіонова Г.М., Петрочко Ж.В. – К., Науковий світ, 2006.

Науковий керівник:

канд. пед. наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М.П. Драгоманова Міхеєва Оксана Юріївна.

**Х.Ж. Худойкулов,
Д.О. Химматалиев, Д.И. Мукумова
(Ташкент, Узбекистан)**

ПОВЫШЕНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РОДИТЕЛЕЙ ЗА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Известно, что школа, учителя, классные руководители могут успешно выполнять свои функции по воспитанию подрастающего поколения только в тесном сотрудничестве с семьей, с родителями школьников. Лишь общими целенаправленными усилиями педагогов и родителей удаётся плодотворно влиять на развитие личности ребенка, решать воспитательные задачи. Однако для этого важно, чтобы отец и мать сознавали свою высокую ответственность за воспитание детей и повседневно подтверждали её на практике. Педагогам как профессионалам, работающим с детьми, видны успехи и недостатки семейного воспитания. Поэтому школа, учителя в определенной мере выражают требования общества к результатам воспитания детей в семье, к повышению ответственности родителей.

Ещё далеко не все отцы и матери в полной мере сознают свою родительскую ответственность и тем более проявляют её на деле. В беседах с родителями учащихся нередко приходится слышать такое: «Для нас главное-накормить и одеть ребенка да проследить за выполнением школьных заданий». Несомненно, что, наряду с другими причинами, подобное отношение родителей к детям играет определенную роль в росте среди школьников негативных явлений-таких, как потребительство, равнодушие, нигилизм, жестокость и др.

Об актуальности дальнейшего повышения ответственности родителей за подготовку юной смены говорят допускаемые ими ошибки в семейном воспитании. Причем об этих ошибках рассказывают сами отцы и матери сознавая их и тем не менее мирясь с ними. Вот некоторые их высказывания: «Даем детям очень много но мало спрашиваем с них»; «Плохо приучаем к труду»; «Мало самостоятельности предоставляем детям»; «Недостаточно общаемся с детьми не удаляем внимания проведению досуга»; «Проявляем несдержанность и грубость в отношениях с детьми». Преодолению ошибок нередко препятствует именно недостаточное осознание родителями своей ответственности за подготовку подрастающего поколения.

Повышение ответственности за воспитание детей непосредственно связано, в первую очередь с повышением педагогической культуры населения. Знание родителями цели, задач, содержания воспитания, владения методами воспитательной работы, учет возрастных, половых и индивидуальных особенностей детей, достаточно полное предоставление о деятельности школы где учится сын или дочь, знакомства с положительным опытом воспитания в других семьях – все это помогает им как в осознании своего гражданского долга воспитателей, так и в формировании личности собственного ребенка.

В нашей стране многое делается для распространения педагогической науки. Педагогический всеобщ в школах народных университетов, родительские собрания, конференции по обмену опытом воспитания, педагогические консультации, школа молодой семьи, а также соответствующие материалы средств массовой информации, педагогическое самообразование и другие формы позволяют вооружать матерей и отцов знаниями и умениями семейного воспитания.

К сожалению вне системы педагогического всеобща нередко оказываются именно те родители которые объективно в этом особенно нуждаются. По этому по-прежнему остается актуальной задача дальнейшего развертывания и совершенствования пропаганды педагогических знаний среди населения и прежде всего родителей.

Роль учителя, классного руководителя в этой важной деятельности незаменима. Имея представление о реальном ребенке – своем воспитаннике его достоинствах и недостатках, зная отца и мать, их уровень педагогической культуры, учитель получает возможность обоснованно и конкретно строить свою работу по вооружению родителей необходимыми педагогическими знаниями и умениями. Опыт свидетельствует, что повышению ответственности родителей за воспитание детей способствует их систематическое приобщение к жизни и деятельности школы, где обучается сын или дочь. Общение родителей с учителями, знакомства со школьными требованиями, режимом наблюдения за своими детьми и их товарищами в условиях школы, личный вклад в их воспитание расширяют педагогический кругозор родителей дают им возможность проникнуться насущными заботами школы сознанием общей ответственности за подготовку юной смены.

Привлечение родителей к участию в школьных делах в учебно-воспитательной работе помогает педагогам решать многие задачи существенно облегчает их труд. В зависимости от индивидуальных склонностей, способностей, профессии одни родители могут принять участие в оформлении классной комнаты, оборудовании учебных кабинетов, изготовлении наглядных пособий другие охотно проведут беседу расскажут о себе своей специальности третьи организуют кружок или секцию, экскурсию, поход, соревнования.

Новые благоприятные возможности в этом отношении возникают в связи с созданием школьных советов и включением в их состав родителей учащихся. Активно участвуя в решении различных вопросов жизни и деятельности школы родители-члены школьного совета проникаются сознанием своей ответственности за подрастающую смену, стремятся подтянуть других родителей, воздействовать на нерадивых школьников.

Педагогам классным руководителям важно всеми мерами содействовать этому процессу, поддерживать родителей-активистов строить отношения с ними на основе партнерства и тесного сотрудничества. Как показывает практика, большое значение имеет постоянная деловая связь школы с трудовыми коллективами по месту работы родителей школьников, регулярное информирование их о достижениях и упущениях в семейном воспитании детей. В создании и сплочении родительского коллектива, а значит и коллектива учащихся, в школе большую роль играет родительский комитет. Основная цель родительского комитета – содействовать школе в осуществлении современного и достойного воспитания обучения детей. Каждый член родительского комитета должен пользоваться авторитетом среди родителей школы, обладать данными организатора, руководителя, иметь способности воспитателя, а так же быть хорошим семьянином и производителем. Члены родительского комитета должны осознать ответственность, которая возлагается на них в деле воспитания детей и взрослых, не должны разглашать сведения, полученные в процессе работы с разными семьями, делать их предметом обсуждения и пересуды.

В состав родительского комитета школы входит председатель и несколько членов, ответственных за отдельные участки работы. Каждый из ответственных подбирает себе актив из числа родительского комитета помогает в процессе воспитания и обучения детей.

Родительский комитет в школе избирается на одном из первых родительских собраний, после начала учебного процесса.

Каждый из членов родительского комитета со своим активом оказывает помощь в школе, помогая учителю в работе с учащимися и родителями. Заседания комитета проводятся, как правило, один раз по четвергам, если возникает необходимость, то собирается внеочередное совещание. На одном из первых заседаний члены комитета знакомятся с планом работы школы, своими правами и обязанностями, на следующем заседании с работой родительского комитета – это улучшает воспитание и обучение детей.

Таким образом, работа родительского комитета оказывает положительное влияние на родителей и учителей, способствует установлению откровенных, доверительных отношений. Родительский комитет в школе помогая друг другу и во всем поддерживая друг-друга, смогут выполнить ту задачу, которую поставлена перед родителями и педагогическим коллективом – это

воспитать всесторонне развитого человека, духовно-богатого творца созидателя нашего будущего. Это повышение ответственности родителей за воспитание детей.

Литература:

1. Формирование гармонично развитого поколения в современных условиях: Сборник научно-методических статей. Ташкент. 2011г.
2. Гордина Л. Ю. Спутник классного руководителя. Москва. Просвещение. 1990г.
3. Худайкулова Ф.Х Родительский комитет в школе. Ташкент. УЗ.НИИПН. 2011г

Володимир Олійник
(м. Київ, Україна)

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Модернізація суспільства неможлива без кваліфікованих кадрів, талановитих вчених, якісної освіти й постійного професійного навчання. Відтак вона потребує зростання наукового потенціалу держави, накопичення об'єктів інтелектуальної власності та ін. Найбільша увага у зв'язку з цим повинна приділятися освіті, створенню умов для підвищення трудової й творчої діяльності [9, с. 327].

Сьогодні, у зв'язку із зростаючою роллю глобалізації суспільства, особливо затребуваною стає післядипломна освіта, перед якою постають питання формування та неперервного розвитку інтелектуального потенціалу людини в постдипломний період.

Термін «післядипломна освіта» вперше з'явився у науковому трактуванні і застосуванні у освітньому полі в Україні і зафіксований у Законах України «Про освіту» (ст. 29; 47; 48), «Про вищу освіту» (ст. 10).

Система післядипломної освіти цілком виправдано вважається відкритою і в якій проявляється випереджувачий характер навчання. Саме зміни в системі післядипломної освіти відображають сутнісні перетворення, що відбуваються в освіті. Тому надзвичайно важливим є ґрунтовний аналіз сутності системи післядипломної освіти, а також причин та умов змін, які відбуваються в ній.

Метою статті є дослідження процесів глобалізації та їх вплив на розвиток системи післядипломної освіти.

На сучасному етапі розвитку суспільства одним з явищ світового характеру є процеси глобалізації, які впливають на всі сфери життєдіяльності суспільства. Особливий інтерес являють чотири взаємопов'язані сфери суспільного розвитку: економічна, політична, культурно-освітня і технологічна. Під впливом цих процесів посилюється інтенсивність набуття і застосування знань. Знання, а також посилююча мотивація до їх постійного оновлення, стають одним з вирішальних факторів конкуренції на ринку праці. Тому на увагу заслуговує питання – як повинна реагувати система післядипломної освіти на зміни, що відбуваються в сучасному світі.

Цілком зрозуміло, що ефективність функціонування системи післядипломної освіти залежить від того, наскільки остання відповідає сучасним потребам суспільства та умовам, в яких вона створюється. Тому надзвичайно важливим є усвідомлення сутності освітньої глобалізації, визначення ступеня її впливу на систему післядипломної освіти з метою раціонального використання переваг, яких можна отримати від процесів глобалізації, а також протидії можливим загрозам, які вони несуть.

Дослідженню процесів глобалізації у сфері вищої освіти приділяють увагу такі вітчизняні вчені як В.П. Андрущенко, В.С. Журавський, М.З. Згуровський, К.В. Корсак, В.Г. Кремень, П.В. Кряжев, В.І. Луговий, С. М. Николаєнко, В.О. Огнев'юк, В.В. Пашков, В. А. Яблонський та ін.

Проте, на сьогодні існує чимало проблем, які стосуються глобалізаційних процесів у сфері освіти, і які потребують вирішення. Перш за все постає питання про глобалізацію як явище в постіндустріальному суспільстві та місце і роль національної системи післядипломної освіти в урегулюванні соціально-економічних та суспільних відносин, що виникають в умовах глобалізації. Насамперед це пов'язано з якістю підготовки кадрів, де якість освіти приймається за особливий показник результативності глобальних інновацій і забезпечує конкурентоздатність держав на світовому ринку праці; можливість мобільності робочої сили в міждержавному просторі за умов забезпечення високої якості освітньо-кваліфікаційного рівня спеціалістів – випускників університетів.

Існує велика кількість підходів до визначення і розуміння поняття «глобалізація».

У економічному енциклопедичному словнику глобалізація (фр. global – загальний, всесвітній, від лат. globus – куля) є процесом взаємодії національних і глобальних суспільних процесів, в ході яких відбувається поступове обмеження національних особливостей суспільних відносин, а також їх поступове підпорядкування системі глобальних відносин, в тому числі законів і закономірностей такої взаємодії. Глобалізація являється новітньою формою розвитку інтернаціоналізації й охоплює як базисні, так і надбудовчі відносини (право, політику, культуру, ідеологію та ін.). При цьому в основі глобалізації лежить економічна глобалізація [5, с.130].

У книзі за загальною редакцією академіка В.Г. Кременя зазначається, що в умовах складних і суперечливих процесів глобалізації передусім активно формуються інноваційні утворення «світовий освітній простір», «європейський освітній простір», «світові освітні мережі». Різні рівні інтеграції освітніх, наукових, педагогічних, урядових, громадських організацій створюють небачені можливості

для їх співпраці, взаємодії в умовах інтернаціоналізації різних сфер життя суспільств. Відбувається глобалізація навчальної, дослідницької, інноваційної діяльності за рахунок формування нових систем дистанційного навчання і дослідницьких мереж, які діють у світі незалежно від географічних та політичних кордонів [1, с. 11].

М.А. Дмитренко розглядає глобалізацію як тривалий процес інтеграції національних держав з метою розв'язання глобальних проблем. Більшість теорій глобалізації виходять із того, що світ поступово і невідворотно рухається в напрямі утворення єдиної світової системи, у першу чергу економічної, з єдиним ринком товарів, послуг, фінансів, робочої сили [4, с. 9].

У дослідженні Р.В. Войтович йдеться про те, що глобалізація призводить до «переформатування» сучасного світу, до коригування національних систем державного управління, зміни стратегій соціально-економічного, політичного та духовного розвитку, що породжує взаємозалежність світу, яка і складає основу його функціонування. При цьому дана взаємозалежність уніфікує і стандартизує фактори розвитку кожної країни, являється певним індикатором визначення сталості розвитку держав відповідно до викликів глобалізаційних процесів, які й являються основним критерієм об'єднання країн у певні глобальні структури [2, с. 3].

На думку І.М. Осадчої, глобалізація, – це черговий етап інтернаціоналізації, заснований на розвитку інформаційних технологій. Саме сучасні технології зв'язку та інформації створили цілком нові умови для руху капіталу, для швидкого переливання його з однієї країни в іншу [6, с. 3].

О.В. Сагінова глобалізацію розглядає у трьох аспектах: політико-економічному, соціокультурному та освітньому.

Політико-економічний аспект глобалізації характеризується створенням міжнародного ринку праці, зростанням та розвитком інформаційно-комунікаційних технологій в економічних процесах, перетворення глобалізації у важливий фактор формування економіки знань. У свою чергу соціокультурний та освітній аспекти підтримують і посилюють економічні процеси глобалізації, а також дозволяють пом'якшити негативний вплив цього процесу, скористатися його перевагами і при цьому зберегти національні особливості держави [7, с. 12].

З визначеного випливає, що:

- глобалізація є процесом, який значно розширює соціально-політичну, економічну, інформаційну, культурну, освітню та ін. взаємодію між державами;
- глобалізація є загальносвітовим неперервним явищем;
- глобалізація тісно пов'язана з якоюсь сферою (економікою, політикою, культурою, освітою та іншими сферами життєдіяльності суспільства);
- глобалізація сприяє утворенню взаємозв'язків, взаємозалежності між суб'єктами суспільних відносин;
- глобалізація спричиняє як позитивні, так і негативні наслідки.

Таким чином, глобалізація значно розширює соціально-політичну, економічну, інформаційну, культурну, освітню та ін. взаємодію між державами. В епоху глобалізації найвпливовішими факторами соціально-економічного розвитку кожної країни стають інформація, наука і освіта.

Післядипломна освіта є чи не найважливішою ланкою глобалізаційних перетворень, в рамках якої здійснюється отримання новітніх науково-виробничих, інформаційних, освітніх та ін. технологій та їх впровадження у різні сфери господарювання, а також неперервне оновлення знань, умінь та навичок фахівцями відповідно до сучасних європейських і світових вимог. В той же час за допомогою передових освітніх технологій, випереджуючого розвитку кожного фахівця можливо усунення прогалин у соціально-економічній, культурній, політичній та ін. сферах суспільного життя.

Значний інтерес для вивчення впливу глобалізаційних процесів на постдипломну освіту становить інформатизація. Завдяки останній відбувається процес створення, розвитку і масового застосування інформаційних засобів і технологій, що забезпечує досягнення і підтримку рівня інформованості населення, необхідного і достатнього для покращення умов праці та життєдіяльності кожної людини [10, с. 3-19].

Глобалізація безпосередньо стосується установ і закладів системи післядипломної освіти, адже особливо актуальним завданням є поширення освітніх особливостей європейської системи постдипломного навчання, уніфікація та стандартизація навчальної, дослідницької, інноваційної, мережевої, економічної, правової та інших сфер освітньої діяльності. Можна стверджувати, що на інституції післядипломної освіти покладено місію адаптації європейських норм системи вищої освіти і, відповідно, підвищення кваліфікації та перепідготовки українських фахівців.

Відповідно, післядипломна освіта покликана стати одним з головних соціальних інститутів сучасного суспільства, виконуючи при цьому низку нових функцій: 1) організація та проведення міжнародних наукових досліджень і конференцій; 2) забезпечення потреб фахівців у постійному накопиченні та оновленні знань, науково-технічних, інформаційно-комунікаційних та ін. технологій; 3) забезпечення розвитку післядипломної освіти.

Таким чином, глобалізація у сфері післядипломної освіти – це неперервний, об'єктивно існуючий, загальноосвітній процес, який поширюється на відносини у сфері післядипломної освіти, що мають світове значення, обумовлює виникнення взаємозв'язків та взаємозалежності між суб'єктами таких освітньо-правових відносин, сприяє уніфікації нормативно-правових норм, створення єдиного освітнього простору та може мати як позитивні, так і негативні наслідки [8, с. 22-23].

Дані твердження породжують необхідність вести пошук нових стратегічних підходів до управління та розвитку післядипломної освіти. При цьому, насамперед, враховуючи той факт, що на сьогодні українська система освіти, зокрема післядипломна, принципово відрізняється від європейської та світової, не тільки не відповідає вільним ринковим відносинам, але й відірвана від наших конкретних життєвих проблем [3, с. 695-696].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що проблематика управління та розвитку післядипломної освіти відрізняється своєю неоднорідністю, проявляючись у суперечливих суб'єктно-об'єктних відносинах із соціумом. Випробуючи на собі вплив сучасних глобалізаційних тенденцій суспільного розвитку, післядипломна освіта стає його рушійною силою, каталізатором. Вирішення завдань трансформації післядипломної освіти буде сприяти не тільки підвищенню її конкурентоспроможності на європейському ринку праці, але й реалізації своїх національних особливостей з урахуванням їх зближення з європейським і світовим освітнім простором.

Література:

1. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексєєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.]; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя. – К.: Інформ. системи, 2010. – 342 с.
2. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз): монографія / Р. В. Войтович / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 608 с.
4. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О. С. Білорус (кер. і наук. ред.), Д. Г. Лук'яненко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
5. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції: монографія / М. Дмитренко. – 2-ге вид. з доповн. та змін. – К.: «Університет Україна», 2011. – 820 с.
6. Економічний енциклопедичний словник: у 2-х т. / С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устенко, С.І. Юрій; за ред. С. В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – т. 1: А – Н. – 616 с.
7. Осадчая И. Глобализация и государство: новое в регулировании экономики развитых стран / И. Осадчая // МЭиМО. – 2002. – № 11. – С. 3.
8. Сагинова О. В. Управление процессами глобализации образования в высшей школе России (теория, методология, практика): дис. ... на соиск. ученой степени докт. экон. наук: спец. 08.00.05 / О.В. Сагинова. – М., 2006. – 330 с.
9. Стеценко С. Г., Васечко Л. О. Глобалізація та право: національний вимір: монографія / С.Г. Стеценко, Л.О. Васечко. – К.: Атіка, 2012. – 132 с.
10. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А. В. Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.
11. Юсупов Р. М., Заболотский В. П. Научно-методические основы информатизации / Р. М. Юсупов, В.П. Заболотский. – СПб.: Наука, 2000. – 455 с.

Науковий консультант:

доктор економічних наук, професор Куценко Віра Іванівна.

Вера Омарова
(Павлодар, Казахстан)

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДПРАКТИКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Социальные перемены, происходящие в обществе, по-новому ставят вопрос о профессиональной компетенции будущего учителя.

Качество образования будущего учителя и уровень сформированности его профессиональной компетентности являются социальными критериями состояния и результативности процесса образования, его соответствия потребностям современного общества в формировании и развитии профессионально-личностной компетентности специалиста.

В настоящее время наблюдается несоответствие уровня подготовки будущих учителей современным требованиям в силу чрезмерной теоретизации процесса профессионального обучения и его оторванности от происходящих в школе реальных процессов. Как следствие, можно отметить недостаточную сформированность у студентов коммуникативной культуры, способов взаимодействия с разными категориями учащихся и их родителями, неготовность большинства выпускников брать на себя ответственность за определенную деятельность, отсутствие инициативы, оригинальности мышления, стремления к самосовершенствованию и развитию, уверенности в себе и способности справляться с трудными ситуациями.

Согласно ГОСО РК 5.04.019 – 2011. по направлению высшее образование (бакалавриат) на долю профессиональной практики отведено только 12 кредитов (это 8,2 %): «Количество кредитов, выделяемых на практику, должно быть не менее 6 кредитов. При этом для всех специальностей бакалавриата планируется учебная практика объемом 2 кредита, а также педагогическая и/или

производственная практика общим объемом не менее 4 кредитов» [1, с.21]. Доминирование теории над практикой очевидно. Необходим коренной пересмотр педагогической практике в вузе.

Основная цель практики – создание условий для самореализации, самовыражения, самоопределения личности студента как субъекта профессиональной деятельности, как личности компетентного педагога, способного работать в условиях конкуренции и различных типов учебных заведений.

Реализация этой цели требует решения студентами следующих задач:

– **организационных** – включение в деятельность по организации и проведению учебной работы, воспитательных и внеклассных мероприятий;

– **коммуникативных** – включение в процесс общения со всеми субъектами образовательного процесса (учениками разного возраста, педагогами, родителями, коллегами-практикантами);

– **технологических** – использование в педагогическом процессе новых подходов и современных технологий (целеполагания, планирования, организации, контроля, оценки и пр.);

– **информационных** – взаимодействие с цифровыми технологиями, использование их возможностей в различных аспектах профессиональных ситуациях;

– **исследования в действии (action research)** – включение в аналитическую работу по осмыслению деятельности учителей, учеников и собственной педагогической деятельности.

Педагогическая практика в свете современных требований приобретает исследовательский характер. Занимаясь педагогической деятельностью как исследовательской, будущий учитель субъективно переживает смысл использования научных знаний не только для повышения эффективности результатов учебно-воспитательной работы со школьниками, но и для себя лично.

Субъектом собственной профессиональной деятельности педагог может стать только при условии развитой рефлексии, дающей возможность осознания своих личностных особенностей (дефицитов и ресурсов), проектирования и осуществления собственной деятельности на основе ценностей педагогической профессии, которые обрели для него личностный смысл.

Кроме содержательной стороны практики, ее целенаправленности на формирование профессионально значимых компетенций и реализации новых подходов в образовании возникает множество проблем организационного плана.

Кроме того, анализ содержания подготовки в педагогических вузах позволяет констатировать, что подготовка будущих педагогов ориентирована, в основном, на работу в общеобразовательной школе и не предусматривает подготовку выпускников педвузов к работе в старшей профильной школе, в сфере профессионального и технического образования.

В связи с этим на современном этапе развития высшего педагогического образования становится актуальной задача приведения содержания и организации подготовки будущих специалистов-выпускников вузов в соответствии с расширением сферы их будущей профессиональной деятельности: профильные классы старшей школы, технические и профессиональные лицеи, колледжи.

В ходе непрерывной практической подготовки педагогов мы предлагаем ввести сертификацию по уровням образования в вузе:

– базовый уровень (I-II курсы): педагог-организатор досуговой деятельности детей и подростков;

– основной уровень (III курс): педагог-организатор предпрофильного обучения (пространства);

– профилирующий уровень: педагог старшей профильной школы; педагог начального и среднего профессионального образования.

«Типовые квалификационные характеристики должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц» среди специалистов среднего уровня квалификации без категории, имеющих техническое и профессиональное образование (среднее специальное, среднее профессиональное, музыкальное) называют:

– **педагога-организатора**, который организует работу клубов, кружков, секций, любительских объединений, индивидуальную работу с детьми и подростками. Руководит одним из направлений: научно-техническим, художественно-творческим, спортивно-туристическим и др.;

– **вожатого, старшего вожатого**;

– **культурного организатора**;

– **аккомпаниатора** (при наличии музыкального образования).

Общее среднее образование достаточно для **помощника воспитателя дошкольной организации** [2].

При внесении соответствующих изменений в «Типовые квалификационные характеристики должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц» можно было бы предусмотреть возможность занятия данных должностей студентами III курсов, получившими соответствующие сертификаты в период обучения в вузе на I-II курсах.

Создание педагогических условий для реализации обновленного содержания педагогической практики в рамках традиционно организованного учебного процесса некорректно в силу своей недостижимости. Адекватным решаемой проблеме будет создание динамически развивающегося

образовательного пространства, ориентированного в целостности на развитие профессиональных компетенций:

1. Прежде всего, это формирование профессионально ориентированной на педагогическую профессию школьников. Решением данной проблемы должны стать педагогические классы при вузах.

2. Создание образовательного консорциума «детский сад – школа – колледж – вуз», как модели сетевой организации и непрерывного образования.

3. Для того чтобы стало возможным грамотное сопровождение студентов в период педагогической практики, необходима соответствующая подготовка методистов, которые должны знать современные тенденции в образовании и уметь их самому реализовывать в практической деятельности. Логично предположить, что каждый методист помимо занятий в вузе должен работать (на 0,25-0,5 ставки) непосредственно в организациях образования.

Тогда возникает возможность переноса части занятий по методике преподавания предмета непосредственно в школу, где методист мог бы наглядно демонстрировать на практике реализацию современных подходов в преподавании и обучении.

4. Необходимо пересмотреть нормы времени, отводимые на руководство педпрактикой со стороны преподавателей вуза. Согласно п.8.9 ГОСО РК 5.03.015 – 2009 «Учебная работа и педагогическая нагрузка. Основные положения» за руководство практикой преподавателю планируется педагогическая нагрузка из расчета 1 академический час в неделю на одного обучающегося, это с учетом того, что нагрузку делят между собой педагоги, психологи и методисты по специальности, что явно не достаточно [3, с.9].

5. Поскольку процесс профессионального становления педагога не заканчивается с окончанием вуза необходимо предусмотреть и нормативно закрепить категории учителей:

- учитель-стажер или начинающий учитель, который получает помощь и поддержку;
- учитель-ментор, который осуществляет функции наставника для начинающих учителей и участвует в преподавании вузовских курсов для студентов – будущих педагогов, участвует в исследовательской деятельности в школе и в вузе;

- учитель-профессионал, который осуществляет функции лидера в своей школе – руководителя методического объединения, команды учителей, междисциплинарной группы и т.п.

Подготовка магистрантов по направлению «Образование» в настоящее время осуществляется в университетах.

Необходимо:

- начать ориентированную подготовку специалистов для работы в 12-летней школе, восстановить преемственность содержания образовательных программ бакалавриата и послевузовского образования.

Безусловно, более качественную подготовку и целенаправленную практикоориентированную подготовку таких специалистов обеспечат педагогические вузы. Они обладают неоспоримым преимуществом перед классическими университетами. Это фундаментальная педагогическая подготовка, налаженная система педагогической практики, традиции тесное взаимодействие с системой образования региона.

Выделение целевых гранты для будущих магистрантов – учителей, руководителей образовательных учреждений, работников сферы образования позволит привлечь педагогов к обучению в магистратуре и подготовить их к качественной реализации задач по переходу на 12-летнее образование.

Литература:

1. Государственный общеобязательный стандарт образования республики Казахстан. Высшее образование. Бакалавриат. Основные положения. ГОСО РК 5.04.019 – 2011. Утвержден Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от « 17 » июня 2011 г. № 261. – Астана: МОН РК, 2011. – 21 с.
2. Об утверждении Типовых квалификационных характеристик должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц (с изменениями и дополнениями от 09.06.2011 г.). Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 13 июля 2009 года № 338. – Астана, 2011. – 68 с.
3. Учебная работа и педагогическая нагрузка. Основные положения. ГОСО РК 5.03.015 – 2009. – Астана: МОН РК, 2009. – 13 с.

Светлана Пустовит
(Калуга, Россия)

ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ИЗДАНИЙ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

В настоящее время в практике обучения химии учителями широко применяются электронные ресурсы, в том числе электронные издания. Качество большинства из них остаётся низким, что проявляется как в отношении технических ошибок, допускаемых производителями, так и методически

неграмотном их выполнении. К примеру, при работе с мультимедийным обучающим комплексом по органической химии для 10-11 классов «1С: Образовательная коллекция» нарушается принцип наглядности. В разделах «Качественный анализ органических веществ», «Качественный анализ неорганических веществ» в таблице как форме выражения качественной задачи сверху вниз прописаны реактивы, но формулы и названия перевернуты на 90°: приходится сильно наклонять голову вбок, чтобы прочитать их. Кроме того, вся таблица уже заполнена: изображены пробирки с результатами испытаний растворов веществ, из-за чего ученику трудно ориентироваться в многообразии разноцветных растворов, представленных на экране [3].

Издательством «Учитель» (г. Волгоград) для изучения вопросов общей химии в 8 классе выпущено издание «Демонстрационное поурочное планирование. Общая химия» [2]. Оно содержит как текст учебника, так и фотографии, видеоматериалы, справочные данные. Но использование данного пособия на практике ограничено, поскольку его разделы оформлены в форме презентаций, последовательность демонстрации материала в которых строго определено и не может быть изменено.

В практике обучения учителя Калуги и Калужской области применяют электронные издания. Одним из таких изданий является электронный учебник «1С: Школа. Химия, 8 класс». Его последняя версия содержит 3 раздела: «Содержание», «Дневник», «Избранное» [1]. При демонстрации фотографий, видеозаписей, моделей, представленных в издании, учителю не требуется переходить в другой раздел – они подобраны по соответствующим темам. Если всё же требуется использовать на данном уроке видеозапись или какое-либо изображение, включённое в содержание другой темы, его легко найти, поскольку перечень всех тем постоянно отображается в виде их перечня в открытом рабочем окне слева.

Материалы электронного издания содержат разнообразные данные, которые учитель может применять для формирования у учащихся системы химических понятий и умений работать с символическо-графической информацией, решать задачи, выполнять эксперимент, а также использовать данные, приведённые в электронном издании, в том числе возможности справочника, при создании и решении учебных проблем. Например, применение качественной задачи на распознавание газов, представленной в данном электронном издании, возможно с целями совершенствования и контроля качества сформированности умения распознавать вещества, а также для выработки общего алгоритма решения задачи данного типа.

При изучении способов получения кислорода и его обнаружения в пробирке с целью формирования у учащихся экспериментальных умений можно предложить им решить задачу, похожую на ту, которая представлена в электронном учебном издании.

Задача. В трёх пробирках содержатся вещества: кислород, азот и аммиак. Определите содержимое пробирок.

После решения задачи с применением учащимися справочника (необходимо найти формулу и описание свойств аммиака, которые ещё не изучены школьниками) в процессе беседы и экспериментальной проверки ответа учащиеся работают с обучающим комплексом. После решения задачи, приведённой в электронном издании (распознавание кислорода, водорода, углекислого газа) на основе уже двух задач формируется общий способ распознавания веществ (алгоритм решения качественной задачи на распознавание веществ):

- написать формулы распознаваемых веществ;
- указать агрегатные состояния веществ, наличие цвета, запаха и др. физических свойств;
- выявить специфические свойства веществ, по которым их можно распознать;
- определить, с помощью каких простых приёмов можно распознать вещества;
- вспомнить правила техники безопасности, соблюдение которых необходимо при выполнении реального эксперимента;

– определить содержимое пробирок.

Представленные в электронном издании материалы можно использовать как самостоятельные элементы, заранее подобранные по темам школьной учебной программы, так и как основу всего урока. Например, электронным изданием возможно заменить разработку учителем презентации, предполагающей демонстрацию фотографий объектов, представленных в разделах пособия. Учитель имеет возможность выбрать необходимые элементы, необязательно из одного урока, и отметить их, перенеся в раздел «Избранное», экономя своё время на переключение рабочих окон.

Рассмотрим некоторые возможности и особенности применения электронного издания на уроке на примере изучения свойств кислорода как простого вещества. При этом обучающий комплекс можно использовать как основу для организации урока целиком или применять его отдельные элементы.

При изучении физических свойств кислорода можно предложить учащимся согласно плану выписать различные характеристики кислорода как простого вещества по плану, применяя текст электронного издания, в котором по сравнению с печатным учебником данная информация представлена в более конкретном виде и минимальном объёме.

План описания физических свойств вещества. 1. Агрегатное состояние вещества. 2. Цвет. 3. Запах. 4. Плотность, в том числе по сравнению с воздухом. 5. Растворимость в воде и её зависимость от различных факторов.

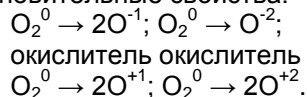
Для совершенствования знания физических свойств кислорода по усмотрению учителя сразу после рассмотрения вопроса или в конце урока на этапе закрепления можно использовать тренажёр.

Далее на основании знания особенностей строения химического элемента и возможных степеней окисления кислорода, с целью формирования у учащихся представлений о окислительно-восстановительных свойствах простого вещества обсуждаются следующие вопросы.

Вопросы для обсуждения.

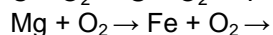
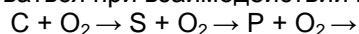
1. Напишите электронную формулу кислорода. 2. Как распределены электроны по орбиталиям? 3. Какие степени окисления может проявлять кислород? 4. Какая степень окисления у кислорода в простом веществе? 5. На какие степени окисления может изменяться степень окисления кислорода – простого вещества? 6. Какие свойства – окислительные или восстановительные – проявляет кислород в этих процессах?

Делается вывод о том, что кислород может проявлять как окислительные, так и восстановительные свойства:

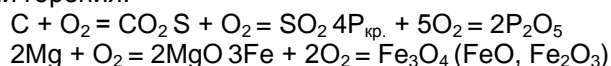

Приводятся примеры соединений – вода, пероксид водорода, пероксиды, озониды, фториды кислорода. Учащиеся определяют степени окисления в них. Используя обучающий комплекс, предлагаем ученикам определить степени окисления отдельных оксидов, фотографии которых представлены на диске. Не обязательно просматривать фотографии всех соединений, можно выбрать некоторые как на усмотрение учителя, так и по желанию учащихся. Таким образом электронным изданием заменяем разработку учителем презентации. Затем обобщаем представления о данной группе соединений – формируем понятие «оксид»: оксид – это вещество, в состав которого входят два вида химических элементов, один из которых – кислород в степени окисления – 2. Формулируем правила составления названий оксидов.

Затем предлагаем учащимся дописать уравнение реакции: $\text{H}_2 + \text{O}_2 \rightarrow \dots$. В результате реакции образуется вода: $\text{H}_2 + \text{O}_2 = 2\text{H}_2\text{O}$. Просим учащихся предположить, какие вещества могут образоваться при взаимодействии кислорода с железом, серой, углеродом, магнием, фосфором.

Формулируем гипотезу: при соединении кислорода с другим простым веществом могут образоваться оксиды. Проверяем предположение: демонстрируется реальный эксперимент по сжиганию в собранном заранее кислороде железа и углерода, а также видеозапись опытов – горение серы, фосфора и магния в кислороде, представленные в электронном издании «1С: Школа. Химия, 8 класс». Используя формулы оксидов, приведённые в пособии, учащиеся дописывают продукты реакций горения:

Далее приводим примеры уравнений реакций горения сложных веществ на примере горения метана, этилена. Формулируем понятие «реакция горения».

В завершение урока проверяем качество освоения вопросов темы при помощи тренажёра, который также приведён в обучающем комплексе «1С: Школа. Химия, 8 класс».

Особый методический интерес представляет раздел «Качественные задачи». В нём представлены задачи на распознавание, получение и характерные для вещества реакции, обнаружение примесей, а также на приготовление растворов. К сожалению, на диске представлено только по одному примеру решения качественной задачи. Поэтому обучающий комплекс можно применять либо для формирования алгоритма решения качественной задачи на первых этапах обучения школьников решению задач соответствующих типов, а именно, при ознакомлении со структурой задачи и общим подходом к поиску ответа, либо для совершенствования умений решать задачи, контроля их сформированности. В качестве примера рассмотрим оформление и один из возможных вариантов применения задачи на распознавание веществ, представленную на данном диске.

Задача. В трёх цилиндрах находятся: в одном – водород, в третьем – углекислый газ. Определите, в каком цилиндре какой газ содержится [1].

Согласно применяемой программе, решение качественной задачи осуществляется поэтапно. Разные задачи включают от 7 до 14 «шагов». Задача на распознавание газов содержит 11 этапов. Ученик либо выбирает ответ среди представленных, либо самостоятельно вводит его в соответствующую ячейку. Каждый шаг содержит подсказку. Ученик обращается к ней в случае затруднения, что способствует поддержанию у него интереса к решению задачи. При применении такой задачи для контроля сформированности умений оцениванию ответа ученика способствует отражение в дневнике данных о том, сколько раз он вводил ответ и какие шаги пропустил вовсе. В нижнем правом углу мигает кнопка «Подтвердить ответ», поэтому учащемуся легко понять, что делать после выбора или введения ответа в специальную ячейку.

С целью систематизации знаний и совершенствования умений учащихся можно применять тренажёры, а для их контроля – проверочные работы, которые представлены в виде простого и

усложнённого вариантов для каждой темы. Их перечень в первом издании приведён в блоке «Журнал», а во втором издании – в «Содержании» и «Дневнике». Результаты выполнения тренажёра – количество верных ответов, число попыток, применение подсказок, время, затраченное на выполнение всей работы, и непосредственно пройденные учеником работы фиксируются программой автоматически.

Таким образом, применение электронного издания возможно с различными дидактическими целями на основании разных методических подходов и приёмов. Использование электронного издания сокращает время учителя на подготовку урока и организацию познавательной деятельности учащихся непосредственно на уроке, способствуя оптимизации работы учителя по организации учебно-воспитательного процесса.

Литература:

- 1С: Школа. Химия, 8 класс / Под ред. Ахлебинина А.К. [Электронный ресурс]. – 2-е изд., испр. и доп. – «1С-Паблицинг», ООО «1С». – 1 эл. опт. диск (CD-ROM).
- Демонстрационное поурочное планирование. Общая химия. [Электронный ресурс]. – Издательство «Учитель». – 1 эл. опт. диск (CD-ROM).
- Органическая химия. 10-11 классы [Электронный ресурс]. – Образовательная коллекция: 1 С. Лаборатория систем мультимедиа. – Йошкар-Ола: МарГТУ, 2003. – 1 эл. опт. диск (CD-ROM).

**Наталія Сулим
(Львів, Україна)**

ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ У ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Шкільні вчителі, зокрема і вчителі англійської мови – це одна з найбільш масових професійних груп інтелігенції. В освітній системі вони мають статус державного службовця. Володіючи таким статусом, учитель має право на державне, пенсійне та страхове забезпечення. Учитель покликаний бути професійною, високоморальною особистістю, компетентним та політичнолояльним.

Професійну підготовку вчителів англійської мови досліджували такі вчені: Абрамова Т. [1], Авшенюк Н. М. [2], Білова В. [3] та інші.

У сфері професійної підготовки майбутніх учителів англійської мови існує комплекс завдань, де першочергове значення набуває завдання удосконалення комплексної професіоналізації.

Процес формування високоякісного спеціаліста є тривалим і складається зрізноманітних видів діяльності. Провідне місце у цьому процесі належить формуванню у студента, майбутнього вчителя, готовності до професійної діяльності. Формування у студентів готовності до професійної діяльності вчителя англійської мови передбачає виконання цілої низки навчальних заходів, які допоможуть майбутнім фахівцям, а саме [2, с. 143]:

- надання якісних знань з теоретичних основ методики навчання англійської мови;
- вивчення видів навчальної діяльності з формуванням в учнів комунікативної компетенції;
- навчання раціонального і ефективного навчального процесу; проведення підготовки до уроку;
- здійснення контролю рівня сформованості знань, навичок і умінь;
- навчання добирати засоби навчання;
- навчання раціонального планування;
- аналізування чинних підручників з англійської мови як основних засобів навчання;
- формування готовності до постійного професійного самовдосконалення;
- ознайомлення з основними напрямками розвитку сучасної педагогічної науки, методики навчання англійської мови.

Система формування методичної компетенції майбутніх учителів англійської мови в Англії та Шотландії має бути реалізована в контексті іншомовної освіти і є обов'язковим компонентом професійної компетенції вчителя англійської мови; сучасний навчальний курс з методики викладання орієнтований на поліпшення технологій підготовки вчителів-початковців.

З урахуванням інтеграційного підходу до процесу підготовки майбутніх вчителів англійської мови навчально-методичний комплекс забезпечення формувався за двома напрямками [1, с. 220]:

- 1) для формування у майбутніх педагогів фахової мовної комунікативної компетенції;
- 2) для формування навчально-методичної компетенції та здобуття практичного досвіду навчання дітей різного віку.

В Англії та Шотландії діють такі принципи побудови моделей вказаних комплексів: необхідності; науковості, професійної спрямованості; системності; модульності; функціональності; достатності, повноти; доступності і посиленості; диференціації та інтегративності.

Важливим методичним принципом, що лежить в основі навчально-методичних комплексів, є орієнтація на посилення автономії (самостійності) студентів, які виступають в якості активних суб'єктів навчальної діяльності. Це досягається за рахунок чіткого планування та організації аудиторної та

самостійної роботи студентів, шляхом використання творчих завдань, визначених форм і методів роботи, а також завдяки докладним методичним рекомендаціям по курсу, методичним вказівкам по самостійній роботі студентів у різних видах і формах самостійної роботи студентів по кожній з іноземних мов, що вивчаються, методичним вказівкам і рекомендаціям з окремих тем, видами та формами завдань.

Моделюючи навчально-методичний комплекс для підготовки вчителя іноземної мови у Англії і Шотландії керуються наступними дидактико-методичними критеріями [3, с. 34]:

1) відповідність цілей підготовки вчителя соціальному замовленню, віддзеркаленому у сучасній парадигмі шкільної освіти та парадигмі підготовки вчителів англійської мови;

2) дотримання обґрунтованих у дослідженні психолого-педагогічної та методичної концепцій забезпечення підготовки педагогічних працівників в умовах кредитно-модульної організації навчального процесу;

3) відображення повноти відбору, логічності і наступності викладу змісту предмета навчання у комплексі навчальної дисципліни та його розподілах;

4) функціональне дотримання обґрунтованої концепції підготовки вчителя іноземної мови дітей шкільного віку;

5) дотримання обґрунтованої технології освітнього процесу;

6) інформаційна достатність для самостійної навчальної діяльності студента;

7) оптимальність структури та обсягу;

8) поліграфічне оформлення і технічне виконання компонентів із урахуванням профілізації вчителя іноземної мови дошкільників та парадигми шкільної освіти;

9) забезпечення розвивального середовища підготовки фахівців

Отже, особливості навчально-методичної підготовки майбутніх вчителів англійської мови в Англії та Шотландії полягають у тому, щовони припускають: свободу для університетів у формуванні навчальних планів; особливу увагу до якості підготовки фахівців; необхідність постійного вдосконалення освітніх програм з метою підвищення їх якості; стимулювання інновацій в освітніх стандартах.

Література:

1. Абрамова Т. Чисто английское образование // Народное образование. – 2007. – № 1. – с.200-204.
2. Авшенюк Н.М. Проблеми стандартизації педагогічної освіти у Великій Британії // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Зб. наук.пр. – У 2-х част. – Ч. 2. – Київ: Видавничий центр НТУ „ХПІ”, 2001. – С. 292 – 295.
3. Білова В. Етапи реформування шкільної освіти Великої Британії (кінець XIX та XX ст.) // Рідна школа. – 2005. – № 4 (квітень). – с. 78 – 80.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, Микитенко Наталія Олександрівна.

Володимир Троян

(Біла Церква, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТУДЕНТІВ-МЕНЕДЖЕРІВ

Актуальність впровадження сучасних інформаційних технологій у життя людини призвело до розвитку інноваційних процесів і в освіті. Прагнучи до європейських стандартів, Україні необхідно підвищувати свою конкурентоспроможність не лише у сфері економіки, судової системи, у сфері свободи ЗМІ, але й у наданні якісних освітніх послуг. Це вимагає застосування активних методів навчання, тому цілком закономірним стає використання нових інформаційних технологій та інноваційних методів викладання економічних дисциплін.

У ВНЗ України поряд з традиційними методами викладання, такими як лекції, семінари, самостійна робота студентів, широкого використання набувають нетрадиційні методи. Суть цих методів полягає у тому, щоб організувати навчальний процес у формі діалогу, що допоможе студентам навчитись висловлювати власні думки, аналізувати проблемні ситуації та знаходити ефективні шляхи їх вирішення. Такі методи дозволяють підвищити рівень освіти, розвивають студентів, формують навички та вміння, що будуть використовуватись ними у подальшій професійній діяльності.

Вагомий внесок у дослідженнях щодо застосування інноваційних методів викладання економіки і менеджменту зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: О. Аксьонова, В. Біскуп, М. Скуратівська, Е. Чамберлін, М. Джозеф, Ф. Саундер, В. Захка, Д. Льюїс, Д. Вентвос, Р. Барлет, А. Вільямс, Дж. Волкер, Т. Бергстром, Дж. Міллер, Д. Джонсон.

На основі аналізу літературних джерел [1; 2; 3] можна виокремити такі провідні інтерактивні методи навчання як тренінги, рольові та ділові ігри, метод «відео за запитом», метод аналізу ситуацій (case study), метод активного навчання, навчальні дискусії.

Найбільш поширеним у застосуванні методом є навчальні ігри. Цей метод вперше був опрацьований на початку 1940-х років американськими економістами [1]. Гра – це спосіб практичного освоєння економічної теорії, економічних відносин. За допомогою ігор можна змоделювати реальні процеси, які відбуваються в економіці. Основна перевага навчальних ігор – можливість застосування теоретичних знань на практиці. Безсумнівно ефективними є рольові ігри, оскільки студент має змогу самостійно розкрити суть конкретної ролі.

На основі навчальних ігор, розвинувся новий напрям економіки – експериментальна економіка та менеджмент. Специфіка експериментальної економіки і менеджменту полягає в тому, що вона торкається питань, дослідження яких незавершене. Завдяки цьому, даний напрям економіки постає джерелом різноманітних педагогічних інновацій. Сучасні американські економісти вважають ефективним використання художніх тематичних фільмів, відео. Викладач університету в Західному Техасі, Енн Мейсі наголошує, що фільми покращують увагу та пам'ять студентів, студенти починають більше цікавитись економічними питаннями, оскільки бачать зв'язок між теорією та реальністю [1]. Фільми дають змогу побачити проблему візуально, краще зрозуміти її та зробити об'єктивні висновки, які стануть основою для формування альтернативних підходів до вирішення конкретної проблеми чи прийняття певного управлінського рішення щодо визначеної ситуації. Використання фільмів у навчальному процесі також дає змогу студентам продемонструвати вміння критичного мислення. Розвиток критичного мислення – важливий аспект навчання. Критичне мислення – це такий підхід, при якому значна увага приділяється вмінню формувати власні думки та твердження і при цьому аргументувати їх. Проте, метод «відео за запитом» має певні недоліки у застосуванні. Насамперед, це недосконале програмне та апаратне забезпечення.

Метод навчальних дискусій досить ефективний при вивченні складного та об'ємного матеріалу. Групу студентів розбивають на невеликі підгрупи (від 5 до 10 осіб) і пропонують на розгляд певні економічні ситуації. Наприклад, економічна криза в Україні, причини інфляції чи удосконалення фінансової системи. Студентам необхідно зрозуміти проблематику конкретного економічного явища та надати об'єктивні висновки. Перевагами методу навчальних дискусій є не лише закріплення матеріалу, використання власного досвіду студентів, вміння використовувати знання з однієї галузі в іншій, але й розвиток комунікативних здібностей, командного духу, самостійності мислення. Даний метод також допомагає студентам проявляти ініціативність, генерувати велику кількість ідей.

На сьогодні, актуальним є впровадження в викладацьку діяльність методу case study. Актуальність даного методу полягає в наступному: в наш час розвиток освіти спрямований не стільки на отримання знань, скільки на розвиток у студента професійних навичок та умінь, формування нового мислення. Вперше він був використаний у навчальному процесі в школі права Гарвардського університету у 1870 році. Проте провідна роль у поширенні методу аналізу ситуацій належить Гарвардській школі бізнесу.

Перші збірники кейсів були опубліковані у 1925 році у Звітах Гарвардського університету. На сьогоднішній день співіснують дві класичні школи case study – Гарвардська (американська) та Манчестерська (європейська) [1]. Базове поняття даного методу – кейс. Кейс – це опис складної ситуації із супутніми фактами, розуміння якої потребує її поділу на окремі частини. Наступний крок – аналіз кожної частини та поєднання висновків для одержання цілісної ситуації. Метод case study дозволяє вирішити такі завдання: виділення комплексу проблем конкретної ситуації; визначення її структури; визначення чинників, що зумовили виникнення даної ситуації; її моделювання; побудова системи оцінок, прогнозування майбутнього стану; розробка рекомендацій та програми дій стосовно вирішення ситуації. Застосування методу аналізу ситуацій сприяє удосконаленню аналітичного мислення студентів; результатом є не лише знання, а й навички професійної діяльності.

У США, при підготовці бакалаврів, використовується метод активного навчання – це група навчальних технік, які спрямовані на вдосконалення викладацького процесу [1]. Ефективність та успішність застосування методу активного навчання в першу чергу залежить від того, наскільки чітко студенти усвідомлюють цілі такого навчання, наскільки активну участь приймають у ньому. Перевага даного методу полягає в тому, що студенти не лише чують факти, але й застосовують їх. Позитивними результатами використання методу активного навчання у викладанні економічних дисциплін є краще розуміння економічних концепцій, покращення здатності запам'ятовувати економічні терміни, підвищення ентузіазму студентів та задоволення від навчання.

Серед викладацьких інструментів має місце використання промов нобелівських лауреатів у сфері економіки. Промови нобелівських лауреатів щорічно публікуються у журналі «Le Prix Nobel». Читачами не завжди є лише професійні економісти і менеджери, тому промови стають придатними для підготовки студентів. На основі аналізу праць нобелівських лауреатів В. Захка зробив висновок, що декотрі промови можливо подати у вигляді лекцій студентам–бакалаврам.

Ефективність застосування інноваційних методів викладання економіки очевидна. Дані методи сприяють підвищенню рівня засвоєння знань, вчать студентів творчо мислити, застосовувати теорію на практиці, підвищують активність студентів та їх зацікавленість у навчальному процесі.

Література:

1. Інноваційні методи викладання економіки у сучасних вищих навчальних закладах США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Voynarovska.php>.

2. Біскуп В. С. Застосування методу аналіз ситуацій в інтерактивних формах навчання [Електронний ресурс] / В. С. Біскуп. – Режим доступу: http://www.sau.kiev.ua/docs/conference_internet08/v.s.biskup.doc.
3. Аксьонова О. В. Методика викладання економіки: підручник / О. В. Аксьонова. – К.: КНЕУ, 2008. – 362 с.

Володимир Троян
(Біла Церква, Україна)

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ВИЩОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

В Україні високими темпами зростає чисельність підготовлених кадрів. Лише за останні 1,5 десятка років кількість фахівців з вищою економічною освітою зросла більш ніж удвічі. Проте за кількісними зростаннями не завжди проглядаються якісні зміни [1, 2]. Саме це є однією з причин високої частки випускників вищих навчальних закладів на ринку праці.

Нажаль, підготовка кадрів не завжди відповідає реальним потребам економіки. При її високих темпах багато керівників підприємств стурбовані неможливістю знайти молодого фахівця необхідної кваліфікації. Подоланню цієї проблеми може слугувати диверсифікація вищої освіти.

Диверсифікація охоплює:

- типи і види навчальних закладів та інших закладів й організацій;
- структури системи вищої освіти з метою нарощування потенціалу широкого різноманіття;
- освітні програми;
- терміни навчання;
- критерії набору студентів;
- гнучкість розгляду навчальних занять;
- моделі і форми організації занять (все активніше впроваджуються віртуальна, дистанційна і транснаціональна схема пропозиції і попиту освітніх послуг);
- як традиційні ступені вищої освіти, так і короткотермінові варіанти;
- модельні технології;
- навчально-методичні матеріали.

Для визначення шляхів модернізації вищої освіти необхідно провести аналіз сильних та слабких сторін розвитку вищої освіти в Україні. Виявленню їх сприяє здійснення SWOT-аналізу (табл. 1).

Таблиця 1

SWOT-аналіз вищої економічної освіти в Україні

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
Висока інноваційна активність – проекти, програми; наукові традиції; методичні розробки в освіті; суспільно-політичні традиції; високий рівень розвитку інформаційних технологій; наявність сучасних спеціальностей, організація міжнародної діяльності	Низький рівень менеджменту на всіх рівнях; старіючий персонал; низький рівень виховної роботи; низький рівень оплати праці та соціального захисту працівників; слабка навчально-лабораторна база; відсутність професіоналів управління; низький рівень впровадження сучасних технологій	Увага держави до вищої освіти; зростання інтересу до вищої освіти; економічне зростання країни; Підвищення попиту на молодих фахівців; збільшення обсягів фінансового забезпечення; можливості міжнародного співробітництва	Зниження демографічної бази; активна політика конкурентів; невідповідність галузевої політики структури підготовки кадрів

Спираючись на результати SWOT – аналізу доцільно запропонувати наступні напрями модернізації вищої економічної освіти:

- поглиблення співробітництва вищої освіти з ринком праці;
- забезпечення підготовки компетентних випускників в умовах нових інноваційних виробництв;
- своєчасний перегляд освітніх програм в інтересах їх більш тісного зв'язку з виробничою діяльністю;
- урахування в процесі підготовки кадрів знань і нових технологій, що виникають в сфері праці;
- забезпечення участі соціальних партнерів в управлінні, атестації та акредитації ВНЗ;

– посилення функції прогнозування, у т. ч. з метою розвитку підприємницьких навиків випускників, їх здатності володіти «новими алгоритмами кар'єрного росту» [3].

Модернізуючи освіту, слід забезпечити дотримання її стратегічної лінії, яка повинна поєднувати кращі вітчизняні традиції з інноваціями, де фундаментальні, прикладні, пошуково-наукові дослідження, впровадження дистанційних форм навчання на основі телекомунікаційних, впровадження нових технологій мають становити основу навчального процесу.

Як відомо, головна мета реформи освіти – це підвищення її якості. Досягнення цієї мети можливе лише через посилення вимог до атестації та акредитації ВНЗ; через інтеграцію освіти і науки; широке використання в навчанні сучасних інформаційних технологій, дистанційних програм, гнучких систем управління, адекватно реагуючих на швидко змінювані параметри соціальної практики, інформаційного середовища, в якому перебуває студент. Інформаційний фактор визначає ефективність роботи вищого навчального закладу особливо в сучасних умовах, коли його основним завданням є знайти місце у підготовці кадрів, передачі і поширенні знань. Саме широка інформаційна база дозволяє впроваджувати у навчальний процес інноваційні методи педагогіки – авторські курси, навчально-творчі лабораторії, експедиції, практикуми, тести тощо. Кожен вищий навчальний заклад при цьому у контексті здійснюваних реформ в освіті має поєднувати у собі культурно-освітній, науково-освітній, науково-дослідний і професійний центри.

Для поліпшення ситуації у вищій школі необхідно, щоб вона стала національним пріоритетом, що потребує впровадження нової парадигми управління освітою, яка базується на пошуку і передачі знань при комунікаціях, навчанні. Це досягається на основі формування відповідних знань. Тому слід мати на увазі, що управлінські рішення повинні формуватися з урахуванням знань і когнітивних моделей осіб, які приймають відповідні рішення. А це означає, що у вищій школі достойне місце повинен зайняти менеджмент. Посилення його ролі зумовлено:

– зростанням конкуренції на ринку освітніх послуг, що стимулює пошук стійких конкурентних позицій, особливо в передбаченні демографічного спаду, можливого зниження контингенту студентів;

– збільшенням потреби у випускниках підприємств та організацій, появою у них зацікавленості у фінансуванні підготовки спеціалістів «під замовлення»;

– перетворенням освіти дорослих у перспективний сектор діяльності ВНЗ, що динамічно розвивається;

– відновленням державних завдань на підготовку спеціалістів та їх розміщення у ВНЗ на конкурсній ринковій основі.

Такий підхід сприятиме поверненню діяльності навчального закладу до економічних реалій суспільства, до потреб ринку, зокрема стратегічних. Він має включати:

– стратегічну діагностику, що дозволяє правильно визначити місце на ринку освітніх послуг, а також фінансово-економічний стан закладу;

– вибір та обґрунтування стратегічних цілей на основі здійсненого аналізу стратегічних альтернатив, оцінки вигод і ризиків;

– стратегічне планування, що забезпечується програмами, проектами і передбачає досягнення намічених цілей;

– стратегічний контролінг, який дозволяє коригувати стратегічний план розвитку вищої освіти чи переглядати стратегічні цілі.

Література:

1. Соціальний розвиток України: сучасний стан та перспективи розвитку / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та інші. – Черкаси: БРАМА–Україна, 2006. – 620 с.
2. Грішнова О. Розвиток персоналу як інвестиційний проект: методичні підходи до визначення економічної ефективності / О. Грішнова, В. Небукін // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. – 2012. – Вип. 9. – С. 15–19.
3. Данилишин Б. Формування нової парадигми підготовки кадрів у контексті інтеграції України в світову економічну систему / Б. Данилишин, В. Куценко // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 4. – С. 14–18.

Саодат Усманова
(Наманган, Узбекистон)

ШАХС ТАРАҚИЎТИДА АЁЛ, ОИЛА ВА МАКТАБНИНГ ЎЗАРО ҲАМКОРЛИГИ

Бугунги кунда Юртимизда инсон манфаатларини кўзлаб амалга оширилайтган ислохотлар ва янгиланишлар, жамият ҳаётини демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизациялаш жараёни жамиятнинг табиатиға, моҳиятиға мос шахсни вояға етказишни устувор вазифа сифатида белгилаб берар экан, ҳар қандай шахсни эмас, балки ўзининг аниқ ҳаётий мақсадларига эға бўлган ва бу йулда оғишмай ҳаракат қила оладиган шахсларни тарбиялаш жамиятимиз ва унинг асосини ташкил эттувчи оилининг олдида турган энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Президентимиз И.А.Каримов бу жараёнда шахс тарбиясининг асосий ва илк босқичини амалга оширувчи оиланинг ўрни беқиёс эканлиғига тўхталиб: «Ҳали суяғи қотмаган фарзандларимизни ўз

ҳолига ташлаб қўйсақ, илми ва маънавияти билан шуғулланмасак, уларнинг келажагига ким кафолат бера олади? Биз жамиятимиз, давлатимиз келажагини кимлар қўлига топширамиз” деб ёзадилар.

Демак, ёшларимизнинг келажақда қандай шахс бўлиб етишишлари аввало, оиладаги муҳитга, унда тарбиянинг қандай амалга оширилаётганлигига, тарбиячи ҳисобланмиш ота онанинг ўз бурчлари ва вазифаларига нечоғлик масъулият билан муносабатта бўлишига чамбарчас боғлиқдир. Бу жараёнда шахс тарбиясининг бевосита таркибий қисми бўлган ёшларда аниқ ҳаётий мақсадларнинг шаклланишига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Диёримизнинг мустақиллиги биринчи навбатда хотин-қизларга ва улар тарбия бераётган фарзандларга улкан имконият уфқларини очиб берди. Бугун юртимизда истиқлол шарофати билан аёллар юксак даражада эъзозланаётгани, фарзандларимизнинг баркамол инсонлар бўлиб вояга етишига катта эътибор берилаётганига барчамиз гувоҳимиз. Бизнинг юртимизда азал-азалдан аёлнинг жамиятда ўзига хос ўрни, фақат аёл кишигина бажаришга қодир бўлган вазифалари мавжуд.

Чунки ҳар бир хонадоннинг ички тартиб-қоидалари, фарзандларнинг ўзаро муносабатлари, отанинг ҳурматини ўз ўрнига қўйиш каби вазифалар аёл томонидан амалга оширилган. Ҳозирги кунда мана шундай вазифаларни уддалаш билан бир қаторда жамият тарққиёти, юрт равнақи учун меҳнат қилаётган инсонлар орасида хотин-қизларнинг ўрни каттадир.

Аёл – оила – жамият. Бу тушунчалар ўзаро ҳам мантиқан, ҳам моҳиятан ўзаро боғлиқдир. Аёл маънавияти, баркамол шахс тарбияси, мустақкам оила, барқарор жамият мустақил юртимизда осуда ҳаётимиз ва фаровон турмушимизнинг асосини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам, юртимизда оилаларни мустақкамлаш, ёшларнинг маънавий дунё қарашини юксалтириш борасида кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда.

Буюк аждодларимиз томонидан аёлнинг оилада, жамиятда тутган ўрни унинг ҳар жабҳадаги бунёдкорлик фаолияти улуғланиб келинган. Аммо мустақиллигимиз шарофати билан мамлакатимизнинг фаровонлигида аёлнинг роли беқиёс ошди. Бу эса ўз навбатида хотин-қизларнинг жамиятдаги мавқеини мустақкамлашга, уларнинг нафақат оилада, ҳаётимизнинг барча соҳаларида фаол иштирокини таъминлашга қаратилган саъй-ҳаракатлар натижасидир. Ҳозирги кунда республикаимиз аҳолисининг тенг ярмини ташкил этган аёлларимиз меҳнатда, маданий ва маънавий ҳаётда, жамоат ишларида иштирок этмоқдалар.

Шарқда аёл азал-азалдан муқаддас зот сифатида эъзозланиб келинади. Аёл гулдан нозик, тошдан қаттиқ деган гапда жуда теран маъно мужассамдир. Чунки ҳамма даврларда ҳам бўлганидек, айниқса бугунги кунда ҳар бир аёл орзуларининг чек-чегараси йўқ. Бу эса энг аввало, фарзандларининг бахту камоли, келажаги билан боғлиқ эзгу ниятларга бориб тақалади. У ўғил, қизи учун ҳаётнинг ҳар қандай машаққат ва синовларига дош беради. Она доимо ёруғ кунлар умиди билан яшайди.

Оила – нафақат бир юртнинг, балки умуминсониятнинг катта сиёсати. Таъбир жоиз бўлса, бу – давлат сиёсати даражасидаги масала. Нега деганда, башариятнинг тириклиги, узлуксизлиги – оиладан! Бордию, оила тузук бўлмаса, тарбияга ҳам эътибор берилмаса, қанча буюк бўлса ҳам, бундай миллат дунёда узоқ яшай олмайди. Буни донишмандлар қуйидагича таъкидлади: «Миллатлар шарафини юқори мартабага кўтарадиган нарса миллионлар ила саналадиган аскарлару, дунёда энг буюк ва зўр бўлган кемалар эмас, балки энг оз эътибор берадиганимиз, ё бўлмаса, ҳеч бир замон эътибор бермасдан қоладиганимиз – оиладир. Оила низомсиз бўлса, унинг ёмон оқибати бутун миллатга таъсир этади ва шу сабабдан фазилат ерига разолат, тараққиёт ўрнини тубанлик негиз куради... Агар бир миллатга бундай ҳол рўбарў келса, у миллат китобининг сўнги варағи осилади...»

Ҳақиқатан ҳар бир инсон даставвал оилада ўрин тополмаса, жамиятда ўрин топиши қийин, оилада қадр тополмаса, жамиятда қадрланиши даргумон; оилада меҳрибонлик кўрмаса, оилада меҳрсиз улғайса, жамиятда ҳам бегоналардай яшайди.

Қайга бормайлик оилага келамиз, ким бўлмайлик оила аъзосимиз. Оила маънавияти қанчалик бой, теран ва чуқур бўлса, жамият ҳам шу қадар бой бўлади. Бинобарин, оила маънавияти – миллийликнинг барча аломатларини ифодаловчи кўзгудир.

Мамлакатимизда ёш авлодга бўлган эътибор, уларни билимли ва зукко қилиб тарбиялаш ҳамда турли йўналишларида ижод қилаётган ёш ижодкорларни қўллаб-қувватлаш ҳамда уларни рағбатлантириш борасида қатор ижодий ишлар амалга оширилмоқда. Республикаимиз ёшлари орасида турли таълим грантлари эълон қилиниши, таълим олиш учун ёшларга берилаётган имкониятлар келажақда ёшларнинг салоҳиятини юксак поғоналарга кўтаришдан дарак беради. Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 10 июнда “Зулфия” номидаги Давлат мукофотини таъсис этиш бўйича фармони эълон қилинди. Ушбу фармон мамлакатимиз ёшлари орасида иқтидорли ва истеъдодли қизларни ҳаётида муҳим ҳодиса сифатида қабул қилинди. Бу эса ватанимиз раҳбарияти томонидан ёшларга ва уларнинг келажагига кўрсатилган катта эътибор ва ғамхурликдир.

Бизнинг юртимизда азал-азалдан аёлнинг жамиятда ўзига хос ўрни, фақат аёл кишигина бажаришга қодир бўлган вазифалари мавжуд. Чунки ҳар бир хонадоннинг ички тартиб-қоидалари, фарзандларнинг ўзаро муносабатлари, отанинг ҳурматини ўз ўрнига қўйиш каби вазифалар аёл томонидан амалга оширилган. Ҳозирги кунда мана шундай вазифаларни уддалаш билан бир қаторда жамият тарққиёти, юрт равнақи учун меҳнат қилаётган инсонлар орасида хотин-қизларнинг ўрни каттадир.

Жамиятимизнинг ижтимоий ва маънавий муҳитини соғломлаштириш, баркамол авлодни буюк аждодларимизга муносиб қилиб тарбиялаш, миллий қадриятларимизни эъзозлаш, ёш авлодни зарарли оқимлардан ҳимоя этишдек муҳим, келажак авлод тарбияси билан боғлиқ бўлган масалаларни бажаришда аёлларга суяниш, уларнинг фикрларига таяниш муҳимдир. Чунки аёл оила муҳитида, бола тарбиясида қанчалик муҳим бўлса, жамиятдаги маънавий муҳитнинг софлигига ҳам боғлиқ бўлган асосий масаладир.

Инсоният тарихида унитилмас бурилиш палласи бўлган илм-фан, техника ва технология тараққий этган XXI асрда яшамокдамиз. Бу даврда ёшлар тарбиясига, уларнинг билим савиясининг ривожланишига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ёшларга инъом этилган иқтидорларни руёбга чиқишига шарт-шароит яратиш муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, китобга меҳр-муҳаббат уйғотиш, оила кутубхонаси ва ўқув хонаси ташкил этиш, мактаб, лицей, коллеж, олий ўқув юрти билан яқиндан алоқа ўрнатиш, компьютер техникаси билан таъминлаш, психолог ва бошқа мутахассислар билан бирга ёшларни бирор бир фанга қизиқиши ва иқтидорини аниқлаш келгусида илм-фан ривожига муносиб ҳисса қўшадиган, изланувчан ёшларнинг етишиб чиқишига хизмат қилади. Чунки, илму маърифат тараққиётига ҳисса қўшиб келаётган ёшлар ҳар томонлама ўз ўрнига эга бўлиши зарурдир. Юртимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқоралик жамиятни барпо этиш жараёни кечмоқда. Жамиятимизни маънавий-марифий жиҳатдан такомиллаштириш орқали халқимиз фаровонлигини таъминлаш, оила ва келажак авлоднинг ҳар томонлама баркамол, доно, илғор фикрли ва заковатли бўлишига интилоқдамиз. Ушбу мақсадларга эришиш учун эса, аввало, оиланинг турмуш тарзи соғлом бўлиши, ўқув даргоҳларида тарбия, таълим масалаларини яхши йўлга қўйилишига эришиш зарур.

Ёшларни ҳар томонлама маънавий етук баркамол шахс сифатида тарбиялаш мураккаб ва муҳим вазифалардан бўлиб, оила, таълим муассасалари, маҳалла ва жамоатчилик бу юксак мақсадни амалга оширишда бевосита бирдек масъулдирлар. Баркамол шахсни тарбиялашда, болани дунёга келганидан бошлаб то вояга етгунига қадар бўлган даврдаги психологик хусусиятларини билиш, туғма лаёқатларини аниқлаш, шунингдек қулай муҳит яратиш, таълим тизимида фаол иштирокини таъминлашда тарбиячилар, педагоглар ва психологлар, ота-оналармасъуллигини оширишмуҳим аҳамиятга эга. Чунки оилавий тарбия болани таълим тизимига, яъни мактабгача тарбия муассасаси фаолиятига тайёрлайди, мактаб ҳаёти эса болаларга янги бир дунёни очиб беради. Айнан мактаб даврида боланинг асосий фаолияти ўзгаради.

Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва инсоний фазилатларни намоён этади. Ёшларни ҳаётга, онгли меҳнат фаолиятига тайёрлашда оила ва педагогик фаолиятнинг тарбиявий жараёни тўғри ташкил этиши зарурий вазафадир. Шу мақсадда мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, оила қадриятларини энг илғор анъаналарини тиклашга қаратилгандир.

Оила ва маҳалла бошқа тарбиявий муассасалардан фарқли равишда одамнинг бутун ҳаёти давомида унинг барча томонларига, қирраларига таъсир кўрсатишга қодирдир ва одатда таъсир кўрсатади. Оила ва маҳалланинг юксак тарбиявий имконияти болалар ва ота-оналарнинг ўзига хос хусусиятлари: қон-қариндошлиги, қўни-қўшнилиги, муҳаббати, яқинлиги, ишончи, бурч хисси, обрўлиги ва ҳоказолар билан таъминланади. Оила ва жамоатчилик ҳамкорлигидаги тарбиянинг қимматлилиги ва аҳамияти яна шундаки, кичик болалик пайтида оилада эгаллаган нарсалар бир умр сақланиб қолади. Оила тарбияси орқали бола онгида умуминсоний ва миллий қадриятлар, яшашдан мақсад ҳақида дастлабки тасаввурлар ҳосил бўлади.

Оилада шахснинг ижтимоий-қимматли фазилатлари ўса бошлайди. Ўзбекистон шароитида оилавий тарбия мазмуни ташкил этилишига оид педагогик омиллар мавжудки, буларни ҳисобга олишга мажбурдирмиз. Бола мактабга қадам қўйганда яхши ва ёмон нарсалар ҳақида ўз тасаввурига эга бўлади. Ўқитувчи болада қандай ахлоқий тушунчалар мавжудлигини ва ахлоқий фазилатлар қандай шароитда шаклланганлигини ҳам билмоғи керак. Шунинг учун ҳам муаллим ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаб, болани тарбиялашда улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиши даркор. Тарбиянинг самарадорлиги кўпинча оила ва мактабнинг болага нисбатан бир хил талаб қўя билишига боғлиқ.

Шунинг учун ҳам педагогик ахлоқда ўқитувчи билан ота-оналарнинг ўзаро муносабатлари, муомаласига катта эътибор берилади, муаллим оила билан алоқа ва ҳамкорлик қилмасдан туриб, болани ахлоқий тарбиялаш вазифасини бажара олмайди. Чунки мактаб оилада шаклланган ахлоқий фазилатларни мустаҳкамлаши ёки иллатларни йўқотиши лозим бўлади. Мактабда болага чуқур билим, таълим-тарбия мафкуравий ғоя, ўзбекона миллий қадриятлар, халол меҳнат, бирор бир касб-ҳунарни эгаллашлари учун мустаҳкам пойдевор яратишдек масъул вазифани замонавий талаб даражасида амалга ошириш лозим. Болаларни баркамол инсон қилиб етиштиришда мактабни оила билан боғламасдан, муваффақиятга эришиб бўлмайди. Шунинг учун мактаб ота-оналар ўртасида таълим-тарбияга оид ишларни кенгайтириши лозим. Ота-оналарнинг ўқитувчилар билан бўлган учрашувида айтган фикрлари айниқса, ота-оналар учун қимматлидир, чунки улар ўз фарзанлари тўғрисида кўпроқ нарсаларни билиб оладилар. Шундай экан, бола тарбиясининг туб моҳиятини унутган ҳар бир ота-она оила билан мактаб ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга интиладилар.

Бола мактабга кириб, то уни тамомлаб чиққунга қадар ота-она мактаб билан яқин алоқа ўрнатиши, фарзандининг ўзлаштириши, хулқ-атворидан ҳамиша хабардор бўлиши тарбия масалалари бўйича ўқитувчи, синф раҳбари билан маслаҳатлашиб, уни дарсдан сўнг болани нима

билан машғуллигидан хабардор қилиши лозим. У ўз навбатида ўқитувчи ҳам боланинг ўқиши, одоби, хулқи, мактабда ўзини тути билиши ҳақидаги маълумотларни ота-онага етказиши, зарурият туғилганда ҳосил бўлган муаммоларни биргаликда ҳал этиши зарур. Шундагина ўқувчи олдига бир хил талаб қилишига эришилади. Боласи мактабга борган ота-она шу жамоанинг аъзосига айланади. Шу сабабли ота-оналар мактабнинг ижтимоий ҳаётида фаол қатнашишлари шарт. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни жисмоний жиҳатдан мактаб таълимига тайёрлаш энг муҳим вазифалардан биридир. Шу аснода таълим тизимида педагогик жараёни аниқ мақсадли ва комплекс ташкил этиш, олиб бориш таълим-тарбия тизимида муваффақият гарови ҳисобланади. Муаллим ҳаётга эндигина кириб келаётган, баркамол шахс сифатида шаклланаётган ёшларга таълим-тарбия бериб, уларни умуминсоний ва миллий ахлоқ мезонларини ўзлаштиришини таъминлайди. Шу боисдан ҳам ўқитувчи бола учун бир умр идеал, ибрат ва намуна бўлиб қолиши кеарк.

Афсуски, ҳамма ўқитувчилар ҳақида ҳам шундай деб бўлмайди. Касбий салоҳияти етарли эмас, ахлоқий фазилатларида нуқсонли, ўзининг дағал муомаласи билан ёшларнинг кўнглини ўқишдан совитиб, дилини ўринсиз ранжитадиганлар ҳам учраб туради. Бундайлар ёшлар тарбиясига, уларнинг ахлоқига салбий таъсир этадилар.

Педагог олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, тарбия самарадорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтирса;
2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил этса;
3. Таълим масканларидаги тарбиявий жараёнга ташкилотчи ота-оналар уюштирилса;
4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса. Ўқитувчи ҳам ўқувчисининг оиласи билан мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўймоғи лозим. Бу каби ишлар оила тарбиясига ҳам салмоқли ҳисса қўшади. Демак, мактаб, оила ва жамоатчилик ҳамкорлиги болалар тарбиясида асосий ҳал қилувчи бўғин бўлиб, бунда ўқитувчи-тарбиячи (ота-она)ларнинг бир мақсадга йўналтирилган тарбиявий ишлари муаммони ижобий ҳал этувчи омил ҳисобланади. Юксак тараққиёт ва интеллектуал ривожланиш даврида мамалакатимизда комил фарзанд тарбиялаш учун оила, мактаб ва жамоатчилик, (маҳалла)нинг ҳамкорлиги миллий фаровонлик асосидир.

Адабиёт:

1. С. Каримов – Шахнинг ҳаётий мақсадлари ва уларнинг шаклланишида оиланинг ўрни. www.Fikr.uz.
2. Г.З. Алимова – Мустаҳкам оила – ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш гарови. Т.2012.12 б.
4. В.М. Каримова. «Ўзбек ёшларида оила тўғрисида ижтимоий тасаввурлар шаклланиши». Психол. Ф.д.дис... Фарғона, 1984 йил 322 б.

Алия Утегенова
(Павлодар, Қазақстан)

ИННОВАЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЯ КАК РЕАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Образование является стратегической основой развития личности, общества, нации, государства и залогом успешного будущего. Преобразование постиндустриального общества в глобальное информационное, основанное не только на знаниях, но и на компетентности специалистов, значительно актуализировало проблему инновационных подходов к организации образовательных процессов. В результате чего к системе образования в современных условиях выдвигаются весьма высокие требования: то есть эффективность образования, она должна готовить учащихся к жизни и деятельности в широком, динамичном, быстро меняющемся мире, где перед учащимся постоянно возникают нестандартные задачи, решение которых предполагает наличие умений и навыков строить и анализировать собственные действия.

Внедрение инновации становится важным путем повышения эффективности образования. Стремление использовать инновации в образовании приобретает массовый характер. Обострилось потребность в новом знании, формировании инновационной компетентности и культуры преподавателей средней школы.

Инноватика – это теория и практика инновационных процессов в различных отраслях науки, техники, общественной практики, наука о нововведениях. Основными категориями инноватики являются понятия инновация, нововведения, новшества, инновационная деятельность, инновационный процесс.

Понятие инновация ввели в 30-х гг. в экономике – австриец Й.Шумпетер, в 40-х гг. XX в. Немецкий ученый социолог В.Зомбарт, а также экономист В.Метчерлих.

Инновации (от лат. In – в, nove – новый) – нововведение, ввод нового, введение новизны. Инновация – это процесс освоения и внедрения нового. Новшество – явление, несущее в себе сущность, способы, методики, технологии и содержание нового.

Нововведение как новшество, и как процесс введения новшества в практику, процесс целенаправленной, организованной деятельности людей, которых называют новаторами.

Инновационные методы обучения – это методы обучения, которые несут в себе новые способы взаимодействия «преподаватель – ученик», определенное новшество в практической деятельности в процессе овладения учебным материалом.

Использование инновационных методов обучения (ИМО) является велением времени. Они помогают формировать опыт поиска решений в нестандартных, разнообразных ситуациях, готовят к работе в будущем. Позволяют учащимся по-настоящему «прожить» учебный процесс, научить его думать, оценивать, принимать решения и нести за них ответственность, а также работать в постоянно меняющихся условиях. [2, с 182]

Инновационные методы обучения учащихся способствуют воспитанию качеств личности – адаптивности и мобильности, и что очень важно, креативности и нелинейности мышления. Результатом применения активных методов обучения (АМО) является «веер» изменений в личности человека: увеличение опыта творческой деятельности и эмоционально-волевых отношений к миру, другим людям и самому себе; развитие интеллекта, обогащение познавательных умений и навыков, активизация мыслительных действий обучаемых, способствующих разработке и принятию смелых творческих решений; коммуникативность, социальная компетентность и ответственность, оттачивание навыков публичного выступления, умение отстаивать свое мнение и презентовать идеи и материал. В целом постоянное использование инновационных методов обучения формирует инновационную культуру личности.

Процессы обучения, воспитания и развития приобретают здесь свою целостность и личностную направленность; реализация принципа синтеза интеллекта, аффекта и действия ЛОО определяет единство деятельностного, поли субъектного и личностного подходов в образовании. [1, с 336]

В то же время, использование инновационных методов обучения позволяет создать творческую учебно-воспитательную среду для раскрытия и реализации личности учащегося, а также профессионального роста преподавателя. Они смещают акцент со знаниево-ориентированного обучения к личностно-ориентированному, с простого обучения – к воспитывающему и развивающему обучению.

Кроме того, ИМО позволяет быстрее раскрыть учащегося для преподавателя, и дают возможность оперативнее влиять как на качество усвоения знаний, умений, навыков, так и на формирование качеств личности. Т.е. эти методы являются более продуктивными и с контролирующей, и с регулирующей функциями организации педагогического процесса.

Таким образом, инновационное обучение является реальным инструментом, позволяющим воплотить современные теории и идеи педагогической деятельности (личностно-ориентированное обучение, компетентностный и синергетический подходы, саморазвитие личности учащегося и успешность преподавателя в учебно-воспитательном процессе) в совершенствование качества жизни общества, его система образования уже сегодня в процессе обучения и профессиональной подготовки, т.е. здесь и сейчас. В общечеловеческом плане они позволяют также увеличить ценность самого образования, значимость времени, опыта общения и взаимодействия с учащимися и преподавателями, лучше узнать друг друга, сплотить коллектив.

Литература:

1. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. //Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать// Учебное пособие.-5 изд. доп. – Алматы, 2012.-336с.
2. Осмоловская И.М. Инновации и педагогическая практика// Народное образование. – 2010. – № 6. – 182с.

**Валерій Фоменко, Ірина Сизоненко
(Харків, Україна)**

АГРЕСИВНІСТЬ, ЯК ОДНА З ХАРАКТЕРИСТИК СУЧАСНОГО СТУДЕНТА, ЯКА НЕГАТИВНО ВПЛИВАЄ НА ВІДНОШЕННЯ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МОЖЛИВОСТІ МЕТОДІВ ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ДЛЯ ЇЇ КОРЕКЦІЇ

Із кожним роком під впливом західної культури все помітнішими стають зміни життєвих пріоритетів нашого суспільства. Досить яскраво вони проявляються на поглядах студентської молоді. Портрет сучасного студента значно відрізняється від того, яким він був ще років десять тому. Найпомітніше це виявляється у зміні соціальних потреб та особистісних якостей студента. Поряд з науково-технічним прогресом, який начебто повинен принести масу позитивних зрушень, спостерігається руйнування споконвічних цінностей. Ці зміни мотивують вищі навчальні заклади до вибору такої освітньої стратегії, яка б зуміла задовольнити потреби студентів, сприяла високому інтелектуальному розвитку і прищеплювала високі моральні цінності. Але ж тут виникає суттєве протиріччя між тими рисами, які характерні для сучасного студента (це: агресивність, розвиток особистої відокремленості, егоїзм, занепад моральних устоїв та культурних цінностей) і вимогами, що

висуває вищий навчальний заклад щодо рівня професійної підготовленості та якостей особистості (ініціативність, самостійність, цілеспрямованість, активність, високий рівень працездатності тощо).

Розв'язанню цього протиріччя в певній мірі сприяє пошук та впровадження у навчально-виховний процес інноваційних технологій, варіативних та комплексних методик, які б сприяли корекції негативних характеристик студентів та одночасно сприяли ефективному вирішенню навчальних завдань.

Для підвищення ефективності навчального процесу сучасні педагоги І. Дичківська [4], О. Пехота [6] пропонують в своїх роботах наступні технології: технологію особистісно-орієнтованого навчання, модульного навчання, проектну технологію, технологію розвивального навчання тощо.

В останні роки арсенал педагогічних технологій збагатився ще однією – інтерактивною, яка відповідає потребам сучасної освітньої ситуації з пошуку та впровадження нових форм здобуття, засвоєння знань та взаємодії між учасниками процесу навчання. Зберігаючи кінцеву мету і основний зміст освітнього процесу, методи цієї технології ґрунтуються на співпраці не лише педагога зі студентами, але й студентів між собою. На наш погляд, ця технологія є ефективною для закріплення та застосування вже набутих знань на практиці. А для оволодіння базовими, теоретичними знаннями класична форма організації навчання (лекції), є найбільш оптимальною.

Зародження класичної форми передачі знань бере свої початки ще за появи суспільства. Подальшого розвитку вона набула, коли люди почали активно передавати набутий досвід своїм нащадкам у вигляді розповідей, байок, казок, легенд тощо. Більш ґрунтовного характеру класична модель навчання набуває наприкінці XVI – на початку XVII в Братських школах України, Білорусії та деяких інших країнах. На сьогоднішній день деякі джерела трактують її як пасивну модель навчання, за якої студенти лише слухають та дивляться (лекції, читання, демонстрації тощо) [7, с. 7]. Незважаючи на широке визнання в світі, класична модель навчання піддавалася критиці, тому у XX столітті у заняття почали впроваджувати консультації, семінари, диспути, дискусії, практичні та лабораторні роботи, які стали органічним продовженням розвитку античних способів навчання. Так, наприклад, Сократ примушував своїх слухачів шляхом запитань і відповідей знаходити істину [7, с. 11]. Конфуцій проводив навчання у виді евристичних бесід [7, с. 11]. Ці способи стали підґрунтям методів інтерактивної технології навчання. Нині інтерактивну технологію навчання досліджують такі науковці: Н. Балицька [2], Г. Волошина [2], А. Гін [3], О. Пехота [6], Л. Пироженко [7], О. Пометун [7] та ін.

Мета нашої роботи полягає у виявленні причин агресивної поведінки у студентів. Також розглянуті можливості інтерактивної технології навчання для сприяння корекції цієї тенденції.

Сьогодні у студентській молоді яскраво простежуються такі негативні тенденції, як: агресивність, завищена самооцінка, серйозний скептицизм, низька стресова стійкість, досвідченість у використанні техніки, виторговування знань тощо. Всі вони є взаємопов'язаними та підкріплюють одна одну.

Проблема агресивної поведінки є однією з найскладніших у сучасній педагогіці, психології, соціології, фізіології, філософії та ін. Вчені різних галузей неоднозначні з приводу того, чи є агресія вродженим, інстинктивним феноменом або такій поведінці доводиться вчитися. З. Фрейд [8], К. Лоренц [5] пов'язують агресію з інстинктивними потягами; Л. Берковиц [1] розглядає її як реакцію на фрустрацію; А. Бандура визначає її як результат соціального навчання. Існує безліч поглядів та підходів щодо цього явища, але найбільше експериментальне підтвердження отримали фрустраційна теорія агресії та теорія соціального навчання. Проте, й до сьогодні йдуть суперечки про біологічну обумовленість агресії, адже окрім руйнівної, вона виконує адаптивну функцію (Е. Фромм [9]). К. Лоренц [5] вважає агресію важливим елементом еволюційного розвитку. Спостерігаючи за поведінкою тварин, він прийшов до висновку, що агресія, яка спрямована проти особин того ж виду, аніж не є руйнівною, а навпаки, вона виконує функцію збереження, оскільки саме агресія дозволяє відсіяти слабких та нежиттєздатних, а залишити сильних та найкращих. Але спрощення цієї теорії породило думки про конфлікт як необхідний закон життя. Подібні міркування стають пророцтвом, яке реалізується і може ставати на шляху формування здорових відносин серед неагресивних та не змагальних форм поведінки.

Агресивність – це стійка характеристика суб'єкта, що відображає його схильність до поведінки, метою якої є заподіяння шкоди навколишньому, чи подібний афективний стан (гнів, злість). В цьому плані можна говорити про потенційно агресивне сприйняття і потенційно агресивну інтерпретацію, як про стійкі для деяких людей особливості світосприйняття і світорозуміння. Деякі передумови виникнення та розвитку агресії, зосереджені в рисах характеру, а також установках.

В студентському середовищі зустрічається міжособистісна агресія – агресія між окремими індивідами в процесі їх соціальної та психологічної взаємодії. Причини можуть бути соціально-психологічні, особистісні, власне психологічні. До перших відносяться: втрата та перекручування інформації в процесі міжособистісної комунікації, психологічна несумісність, незбалансована рольова взаємодія студентів, відмінності в оцінці навколишньої дійсності.

Психологічна несумісність – неприйняття позиції іншої людини (несумісність темпераментів і характерів взаємодіючих осіб, протиріччя життєвих цінностей, ідеалів, мотивів, цілей діяльності тощо).

Особистісні причини агресії пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями його учасників: оцінка поведінки іншого як неприпустимої, низький рівень соціально-психологічної компетентності (коли, наприклад, людина не уявляє собі, що існує декілька варіантів вирішення

конфліктної ситуації), недостатня психологічна стійкість, погано розвинена здатність до емпатії, завищений або занижений рівень домагань, холеричний тип темпераменту, надмірна виразність окремих рис характеру.

У середовищі студентів перших курсів відбувається процес самоствердження в академічній групі та вищому навчальному закладі. В цей час на мотивацію їх поведінки великий вплив мають темперамент, риси характеру і рівень вихованості. Дослідники вказують, що першокурсників характеризує загострене почуття власної гідності, максималізм, категоричність та однозначність моральних критеріїв оцінки фактів, подій, поведінки.

Властиві сучасному періоду раціоналізм і небажання приймати все на віру створюють відчуття занепокоєння та недовіри до людей старших за віком, у тому числі і викладачів вищих навчальних закладів, а також однолітків. Протягом дорослішання, переходу на старші курси, агресія студентів набуває більш усвідомленого характеру, відбувається формування мікрогруп за принципом міжособистісної сумісності, в яких агресивна поведінка може бути реалізована у вигляді зрадництва.

Найбільш поширена причина агресії між студентами і викладачами – неадекватність оцінки знань студентів. У таких ситуаціях суб'єктивною стороною можуть виступати необ'єктивні претензії студента щодо більш високої оцінки та суб'єктивність викладача, що занижує оцінку студенту.

Якщо агресивна поведінка проявляється при взаємодії «студент-студент», то, зазвичай, конфлікт вирішується самими студентами, але агресивна поведінка на рівні «викладач-студент» приймає більш складні форми. І саме викладач грає основну роль в їх попередженні та розв'язанні. Тому, розглядаючи можливості інтерактивної технології в контексті цієї тенденції, необхідно залучати студентів до плідної спільної роботи, яка б мала конструктивний характер та гальмувала негативні прояви особистості. Так, одним з методів формування досвіду високоморальної поведінки може стати «рольова гра», в якій студенти можуть у реальному часі спостерігати та аналізувати причинно-наслідкові зв'язки дій та вчинків.

Отже, у даній роботі нами були виявлені причини агресивної поведінки студентської молоді та розглянуті можливості інтерактивної технології навчання для корекції цієї тенденції.

Література:

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Берковиц Л. – СПб: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
2. Використання інтерактивних технологій навчання в професійній підготовці майбутніх учителів: монографія / [Н.Г. Балицька, О.А. Біда, Г.П. Волошина та ін.]; за заг. ред. Н.С. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2003. – 138 с.
3. Гін А. Прийоми педагогічної техніки / А. Гін. – Луганськ, 2004. – 84 с.
4. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології / І.М. Дичківська. – Київ: Академвидав, 2004. – 352 с.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) / К. Лоренц. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1994. – 272 с.
6. Освітні технології: навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська. – К.: А. С. К., 2001 – 256 с.
7. Пометун О. І., Пирожено Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / За ред. О. І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
8. Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд // Библиотека Гумер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Freid/ned_kult.php
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – М.: АСТ, 2004. – 635 с.

Науковий керівник:

кандидат біологічних наук, Фоменко Валерій Харитонович.

**Х.Ж. Худойқулов, Д.О. Ҳимматалиев, Г. Жўраева
(Тошкент, Ўзбекистон)**

ПЕДАГОГИК НИЗОЛАР, УЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ, ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ҲАҚ-ХУҚУҚЛАРИ

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида педагогик низо тушунчаси қуйидагича талқин қилинади: «Педагогик низо – бу ўқитувчи ва ўқувчи, устоз ва шогирд, домла ва талаба ўзаро келишмовчиликлари ёки қарама-қаршилик, душманлик, адоват орқасида туғилган ҳолат, муносабат, ихтилоф, нифоқ».

Адоват, ихтилоф, нифоқ, туфайли ўзаро жанжаллар содир бўлади. Одамлар жанжал ҳақида ўйлаганларида душманлик, қўрқитиш, босқинчилик, тортишув каби ноҳушликларни назарда тутишади.

Ўқув жараёнида низо—бу ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида муайян масалаларни ҳал қилишда томонларнинг бир-бири билан бир ечимга кела олмаганлиги туфайли вужудга келадиган вазият. Таълим жараёнидаги низолар кишилар кайфиятига салбий таъсир қилади ва уларнинг билим олиш қобилиятини пасайтиради, гуруҳдаги "руҳий иқлим"ни ёмонлаштиради, ўқувчилар қўнимсизлигини кўпайтиради. Шунинг учун бу масалаларга доимо эътибор бериш, таълим олаётган гуруҳларни

бошқаришни, ўқувчилар турғунлигини таъминловчи шартлардан биридир. Таълим жараёнида низоли вазиятлар олдини олишнинг барча имкониятларидан фойдаланиш лозим.

Педагогик низо қандай характерга эга бўлмасин ва у қай даражада катта бўлмасин, барча ҳолларда бу низонинг сабаблари ҳамда уни вужудга келтирган ҳолатлар диққат билан таҳлил қилиниши лозим. Ўқитувчи ҳар бир аниқ вазиятнинг тагига адолат ва объективлик билан етиши, тегишли хулосалар чиқариши керак.

Таълим жараёнида низоли вазиятлар турли сабабларга кўра вужудга келиши мумкин. Улардан:

- таълимни ташкил қилишдаги камчиликларни;
- рағбатлантиришнинг такомиллаштирилмагани; ёмон таълим шароитларини; таълим тўғрисидаги қонунларни бузишни; ўқитувчи савиясининг пастлиги; ўзаро муносабатлар маданиятининг қониқарсизлиги ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин.

Педагогик низоларнинг, асосан **уч тури учраб туради:**

1. Ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги низо бир ўқувчининг ўзига бир-бирига зид топшириқлар берилиб, ўқитувчининг талаби бир-бирига мос келмай, ўқувчи бундай ҳолда нима қилишини билмай ҳуноб бўлган ҳолларда вужудга келади. Масалан, таълим муассасасида ўқитувчи ўқувчига вазифа бериб, вазифани бажарилишини ўқитувчи талаб қилди, дейлик. Кейинроқ эса ўқитувчи ўқувчидан бу вазифаларга ниҳоятда кўп вақт сарфлагани ва натижада, қолган вазифаларга тайёрланмаганидан шикоят қилса, бундай талаб олдинги талабга зид бўлиб чиқади. Оқибатда ўқувчи нима қилишни билмай ҳуноби ошади. Мана сизга низоли вазият. Биринчи мисолимизда бир талабаниннг ўзига қарама-қарши, бир-бирига зид талаб қилиш натижасида низоли вазият вужудга келган бўлса, Тадқиқотлар ва кузатишлар бундай вазиятлар: ўқувчининг ўз вазифа бажаришидан қониқмаганлик, ўзига ишончсизлик, шунингдек, ўқувчида асаб бузилиши ҳолатларининг тез-тез содир бўлиб туриши натижасида вужудга келишини кўрсатади.

2. Ўқитувчи ва гуруҳ ўртасидаги низо кўп ҳолларда уларнинг у ёки бу масалага бўлган нуқтаи назарларининг мос тушмаслиги, Ўқитувчи гуруҳлар ўртасида вазифаларни тақсимлаш, гуруҳлар билан ўқитувчи ўртасида эса таълим олиш шароитининг қониқарсизлиги кабилар юзасидан вужудга келиши мумкин. Энг яхши талабага икки номзод қўйилганда ҳам шу турдаги низолар келиб чиқиш ҳоллари бўлади. Гуруҳлар тўқнашуви ҳам ўқитувчи ва гуруҳ ўртасидаги низо туфайли бўлиши мумкин. Зеро, ҳар хил тоифа, феълдаги талабалар ҳамма вақт ҳам бир-бирларини тушунавермайдилар. Гарчи бир кўринишда бизга шундоқ туюлса-да, ўқитувчи ва гуруҳ ўртасидаги низоларнинг 75–80 фоизи икки томоннинг манфаатдорлик замирида содир бўлади.

3. Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги низо ҳаётда кенг тарқалган низолар. Бундай низолар таълим олиш жараёнида қуйидагича бўлиши мумкин, масалан: айрим талабалар вазифани бажармасликлари; мунтазам равишда беسابаб дарс қолдиришлар; дарсларда интизом сақламай ўқитувчиг асабига тегишлари; ўқитувчининг бир ўқувчини бошқа ўқувчидан устун қўйиши ва ҳаказо.

Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги низолар, одатда айрим ўқувчининг у ёки бу нарсага нисбатан бўлган фикрининг ўқитувчи фикрига ёки манфаатига мос тушмаслик оқибатида вужудга келади. Ўқув жараёнида ҳар бир ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги ўзаро муносабати икки таркибий доирада:

- формал (ёки расмий) ва
- неформал (ёки норасмий) доирада амалга ошади.

Формал ўқитувчи ва ўқувчиларнинг дарс жараёни ва ўқув фаолияти камчиликлари жиҳатдан расмий алоқаларини кўрсатиб беради. Формал кишиларнинг лавозим бурчларидан келиб чиқувчи ўзаро муносабатларига кўра белгиланади.

Ноформал ўқитувчи ва ўқувчи шахсий ҳурмати (симпатия) асосидаги норасмий муносабатларни, манфаатларнинг умумийлигини, характерлар ўхшашлигини, ўзаро бир-бирини тушунишни ифодалайди.

Ҳар иккала ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги ўзаро муносабатлар доимо бир-бирига таъсир қилиб, шу жараёнда низоли ҳолатлар ҳам вужудга келиб туради. Гуруҳлараро низоларга: гуруҳлар билан гуруҳлар ўртасидаги;

маъмурият билан гуруҳ ўртасидаги; кафедра билан гуруҳ ўртасидаги низолар мисол бўла олади.

Бу турдаги низолар айниқса бир йўналишдаги гуруҳлар билан бошқа йўналиш гуруҳлари ўртасида содир бўладиган низоли вазиятларда яққолроқ кўринади. Бир йўналиш гуруҳларининг фикрлари бир-бирига мос тушмаслиги ўқитувчилар фикрига қизиқишади ва бир ўқитувчи бир гуруҳ фикрини маъқулласа иккинчи ўқитувчи бошқа бир гуруҳ фикрини маъқуллаши сабабли ҳам тез-тез низолар чиқиб туради. Мавхумлигига қараб, педагогик низолар очиқ ёки ёпиқ кўринишда бўлиши мумкин.

Очиқ низолар одатда ўқитувчи ва ўқувчининг кўз олдида, тўғридан-тўғри вужудга келади. Улар тўқнашиш содир бўлгунга қадар тўлиқ этилган бўлади. Бундай низолар раҳбарият назорати остида турганлиги сабабли таълим жараёни учун унчалик хавф туғдирмайди ва уларни бошқариш осон кечади. Очиқ низолар кўпинча низо, чақириқ шаклида ривожланиши оқибатида вужудга келади. Улар очикдан-очиқ чақириқ, товуш чиқариш, даъват этишда ўз ифодасини топади. Бунда ўқитувчилар ўзларига қарама-қарши бўлган ўқувчилар манфаатини ўзининг манфаати томон буришга ҳаракат қилади.

Ёпиқ низолар ўта хавфлидир. Бундай низоларни аста-секин белгиланган фурсатда портлайдиган минага ўхшатса бўлади. Агар низо ҳали "етилмаган" ёки уларни бошқалар нигоҳидан яширилса, бошқача қилиб айтганда, низо ўқитувчи ва ўқувчи "ичида" бўлса, билинги, бу ниҳоят хавфли ва уни бошқариш жуда қийин. Ёпиқ низолар кўпинча, фитнес, иғво, ҳийла-найранг, фискал-фасод шаклида ривожланиш оқибатида вужудга келади. Улар орага фитнес солиш, бузғунчиликка қаратилган бўлиб, ёлғон-яшиқ, уйдирма, бўхтон гаплар ўқувчилар учун асосий қурол вазифасини бажаради. Характерига қараб, педагогик низолар объектив ёки субъектив низоларга бўлинади.

Объектив низоларга таълимнинг ривожланиш жараёнида юзага чиқадиган реал камчиликлар ва муаммолар билан боғлиқ низолар киради. Бу низолар амалий низолар бўлиб, ўқув жараёнини ривожлантириш, таълим муассасасида нормал "руҳий иқлим" ни яратиш учун хизмат килади.

Субъектив низоларга ўқитувчи ва ўқувчиларнинг у ёки бу воқеликка бўлган шахсий фикрларининг турличалиги оқибатида вужудга келадиган низолар киради. Бу низолар табиати буйича ҳис-туйғуга, ҳиссиётга берилиш, қизиққонлик оқибатида юзага чиқади. Одатда, бундай низолар бир-бирини руҳан кўра олмайдиган ёки бир-бирини тушунмайдиган ёхуд тушунишни хоҳламайдиган ўқитувчи ва ўқувчиларнинг қарама-қарши фикрлари оқибатида вужудга келади.

Оқибат натижасига қараб, педагогик низолар конструктив ва деструктив низоларга бўлинади.

Конструктив низолар таълим муассасасида мақсадга мувофиқ, ўзгартиришлар қилинишини, оқибатда эса низо чиқадиган объект (сабаб)ни бартараф этишни назарда тутаяди. Агар низо ҳеч қандай асосга эга бўлмаса, унда бу низо деструктив низо деб юритилади. Бундай низолар ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги муносабатларни барбод этади, сўнгра таълим жараёнини издан чиқариш пайида бўлади. Аксарият ҳолларда конструктив низоларнинг деструктив низоларга айланиши низода ўқитувчи ва ўқувчининг шахсий ҳислатлари билан боғлиқ бўлади.

Педагогик низоларни бошқариш ва уларни бартараф қилиш услублари:

Низоли вазиятларни бошқаришнинг бир қатор самарали услублари мавжуд. Уларни қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин. Улар қуйидагилар: **1.Таркибий – ташкилий услублар:**

Булар: ўқишга бўлган талабни тушунтириш; мувофиқлаштириш ва интеграциялаш; умумташкилий комплекс мақсадлар; рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;

2. Стратегик услублар: Булар ўз навбатида беш усулдан ташкил топган бўлиб булар қуйидагилардан иборатдир: – ўзоқлашиш; силлиқлашиш; – мажбурлаш; – келишув; – муаммони ҳал қилиш услублари.

Таъкидлаганимиздек, педагог низоли вазиятларнинг келиб чиқиш сабабларини фақат ўқувчилар ҳаракатларидаги тафовутлардан деб билмасликлари керак. Албатта, бу ҳам қандайдир аниқ ҳолатда низоли вазиятнинг вужудга келишида муҳим омил вазифасини бажариши мумкин.

Бу низоли бартараф этишда педагог оқиллиги, адолатлилиги, маданий савияси билан ҳамкорликка интилиши керак. Яъни ушбу низоли вазиятда мавқеида эмас, балки тенг ҳуқуқийлик асосида ечимни топиши лозим. Масалан, бу жараёнда қуйидагилар жуда ҳам муҳимдир: ўқувчи ёки ўқитувчини тан олиши; гапни бўлмастини тинглаш; ўзга киши сифатида тушуна олишни намойиш қилиш; низо жараёнидаги ҳолатни ўзга педагог ёки ўқувчи қандай қабул қилиши (тушуниши)ни англаш; муҳокама қилинаётган мавзунини аниқ тасаввур қилиш; мавзуга нисбатан умумий қарашларни ҳосил қилиш; муроса қилинаётган оқибатни аниқлаш; низо мазмунини ёзиб чиқиш (тахлил) қилиш; низоли бартараф этиш учун ҳамкорликда ягона йўл танлаш; ҳамкорликда умумий ҳулоса (муроса)га келиш.

Бундай йўл машаққатли, аммо оқилна йўл. Бунинг учун тажриба керак.

Ҳозирги шароитда ўқитувчи фақат ўз соҳасини яхши билибгина қолмай, балки яхши ташкилотчи, руҳшунос (психолог) ва тарбиячи бўлмоғи лозим. Бунинг учун ҳар бир ўқитувчи социология, психология, педагогика, касбий этика ва ҳуқуқ фанларини мустақил эгаллаши керак. Ҳар бир ўқувчи шахсини, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилган ҳолда фаолият юргизиши лозим.

Гуруҳ аъзоларига, ҳар бир ўқувчининг қалбига йўл топа билиш ўқитувчининг иш фаолиятида асосий аҳамиятга эга. Буни билган ўқитувчи ўз жамоаси ичида таълим жараёнида вужудга келадиган ҳар хил низоларни ўқувчи билан, гуруҳ ўқувчилари билан бирга, юқоридагиларга чиқармасдан ўзида ҳал қилишга қодир бўлади ва у босиқ, ҳовлиқмасдан ҳал этиши керак. Гуруҳ олдида қўйилган мақсад ва режа топшириқларини ўз вақтида муваффақиятли бажаради.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.,Ўзбекистон. 1997.
2. Очиллов М.О., Очиллова Н. Ўқитувчи одоби. –Т., 1997.
3. Худойқулов Х.Ж. Одоби – ахлоқ ва тарбия дурдонаси. –Т., ТТЙМИ.2010.
4. Мавланова Р., Тўраева О., Холиқбердиев Қ. Педагогика. –Т.: Ўқитувчи, 2001.
5. Худойқулов Х.Ж. Кенжабоев А.Э. Педагогик маҳорат асослари.-Т.: Навруз. 2012й. 210.б

Х.Ж. Худойкулов, А.А. Бекназаров
(Ташкент, Узбекистан)

ЛУЧШИЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЫ С МАХАЛЛИНСКИМ КОМИТЕТОМ

С первых дней независимости нашей Республики, государство уделяет большое внимание вопросам развития **Махалли**.

В частности, созданный по Указу Президента благотворительный фонд «Махалля» способствует дальнейшему повышению статуса махалли как традиционного института воспитания.

По предложению Президента Исрома Каримова, высказанному на торжественном собрании, посвященной десятилетию Конституции Республики Узбекистана, 2003 был объявлен годом махалли.

В выступлении руководителя нашей страны на десятой сессии Олий Мажлиса также было особо отмечено дальнейшее повышение статуса махалли в обществе, необходимости укрепления ее социальных, правовых, экономических основ.

Об огромном значении махалли в жизни граждан отмечает Президент и в своем новогоднем поздравлении народу Узбекистана: «Этот уникальный общественный институт самоуправления граждан, имеющий тысячелетнюю историю, вобрал в себе мудрость и жизненный опыт нашего трудолюбивого народа. Этим надо гордиться и сделать все, чтобы махалля оставалась» для каждого из нас родным очагом, где царит мир и уважительное отношение друг другу, где все вопросы решаются вместе в интересах каждого. И, действительно, махалля как орган самоуправления граждан насчитывает в нашей стране много веков. В XXI веке она также жизнеспособна и действенна, но наша бурная современная жизнь придала махалле новые функции, современные формы работы с населением.

Закон Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан» наделяет махаллю расширяться в соответствии с ходом демократических преобразований в обществе.

Махалля – это не просто определенное число домов и улиц. Её жители должны жить комфортно и иметь возможности для полноценного отдыха, занятий любимым делом, укрепления здоровья. В современных махаллях Узбекистана действуют центры досуга, в сотрудничестве с международным фондом Ибн Сино создаются пункты по оказанию первой помощи населению. В этих пунктах, как правило, трудятся медики – пенсионеры-жители данной махалли.

Лучшие махалли Узбекистана накопили своеобразный опыт обучения молодежи народным ремеслам, например, золотошвейному делу, гончарному, ювелирному искусству, профессиям швей, вышивальщиц, кондитеров.

Перед школы Узбекистана в махалли встают большие задачи:

- укрепление взаимодействие как с махаллинскими комитетами, так и с благотворительными фондами, оказывающими им содействие: «Махалля», «Нуроний» «Ибн Сино» и другими;
- организация выездных и экскурсионных мероприятий в махаллях;
- отражение в наглядном оформлении школы в их справочном аппарате наиболее интересных событий, происходящих в махаллях;
- совершенствование рекламы школы своевременная и привлекательная информация о мероприятиях на территории махалли;
- привлечение жителей махалли в число как родители школы.

Приведем несколько примеров, которые раскрывают историю Навруза, традиций этот праздника, его организацию и проведение в школе.

Эти материалы помогут принять участие, достойно подготовиться ко всенародному празднику Навруз, которые повсеместно школы и махалли отмечается не только узбекским, но и другими народами Узбекистана.

Массовая работа школы в 2013 году обязательно должна включать мероприятия, предназначенные для жителей махаллей, а также способствовать активному привлечению различных слоев населения в число пользователей. Лучшие всего работу начать с планирования. Необходимо заранее запланировать совместное проведение государственных и нацио-нальных праздников, «круглых столов» и творческих встреч с выдающи-мися людьми республики известными писателями и композиторами, другими представителями творческой интеллигенций.

В зависимости от содержания мероприятия нужно продумать вопрос о том, кто может выступать в нем деловым партнером школе. Например, которое организуя совместно махалля и школа вечер «давайте не болеть», можно, кроме врачей, пригласить представителей фонда имени Ибн Сино, «Соглом авлод учун» и т. д.

Рекомендуем ежегодно организовывать в махаллях «День библиотеки», включая в его программу самые различные мероприятия: презентации новых книг, встречи с интересными людьми, краеведческие викторины, циклы, бесед т обзоров о книгах и материалов периодических изданий.

Решению этих и других задач и посвящены материалы данного методико-библиографического пособия. Составители надеются, что данная работа окажет методическую и практическую помощь школе Узбекистана, работающим с махаллинскими комитетами, а также всеми заинтересо-ванным организациям, осуществляющим работу по месту жительства граждан независимого Узбекистана. Огромные значение имеет роль махалли в возрождении национальных традиций узбекского народа.

Соседская община как форма организации общественной жизни отдельного квартала существовала издревле. Она имела несколько названий – махалля (махалля – местность, квартал, гузар) и были не только территориальной, но и административной единицей. Махалли имели свою приходскую мечеть, базар, чайхану, место отдыха и встреч мужчин, школы начального обучения – мактаб. В некоторых махаллях было сосредоточено ремесленное производство, носившее наследственный характер, в результате махалли превращались в отраслевые центры ремесел, по которым и получили свои названия: «Укчи» – оружейников; «Игарчи – седельников,» «Парчабаб»-ткачей особого сорта шелковых тканей, «Кунчилик» кожевников и т. д. Во главе махалли стоял аксакал, который избирался главами всех семейств, проживающих на территории махалли, для общего руководства общинными делами. С обретением независимости Узбекистана восстанавливаются исторические традиции узбекского народа и, в частности, принимаются действенные меры к возрождению такого демократического органа самоуправления, как махалля. Значительно расширились ее функции, она получила официальный статус, юридически стала низовым органом власти.

Какие же исторические традиции узбекского народа наблюдается в жизни современной махалли? Это прежде всего почитание и искреннее уважение к старшим, аксакалам. Другая характерная черта традиция махалли – хашар, т.е. совместные общественные работы. Уборка территории махалли методом хашара организуется накануне праздника Навруз (в начале марта), а также хашара строятся чайханы, восстанавливаются мечети, иногда строятся дома. Большое участие принимает актив махалли и в проведение свадеб. В последние десятилетия махаллинский актив стремится к тому, чтобы свадьбы проводились без особых излишеств, в рамках традиционного узбекского общества.

Литература:

1. Конституции Республики Узбекистана. Ташкент, 2009г.
2. Мухамедова З.Р. «Гармонично развитое поколение-условие стабильного развития, благополучия и процветания общества» сборник научно-методических статей. Ташкент, 2013г. Стр.40-45.
3. Бирюков В. Навруз – это новый день. Ташкент, Труд. 2000г. стр.7

**Х.Ж. Худайкулов, Д.О. Химматалиев, Г. Джураева
(Ташкент, Узбекистан)**

ЛИЧНОСТЬ В СИСТЕМЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Развитие личности в детстве происходит под влиянием различных социальных институтов: семьи, школы, внешкольных учреждений, в дальнейшем – под воздействием средств массовой информации (печать, радио, телевидение) и живого, непосредственного общения ребенка с окружающими людьми.

В разные возрастные периоды личностного развития количество социальных институтов, принимающих участие в формировании ребенка как личности, их воспитательное значение различны. В процессе развития личности ребенка от рождения до трех лет доминирует семья, и его основные личностные новообразования связаны в первую очередь с ней. В дошкольном детстве к воздействиям семьи добавляется влияние общения со сверстниками, другими взрослыми людьми, обращение к доступным средствам массовой информации.

С поступлением в школу открывается новый мощный канал воспитательного воздействия на личность ребенка через сверстников, учителей, школьные учебные предметы и дела. Расширяется сфера контактов со средствами массовой информации за счет чтения, резко возрастает поток информации воспитательного плана, достигающий ребенка и оказывающий на него определенное воздействие. Все социальные институты действуют на развитие личности не непосредственно, а через малые группы, членом которых ребенок является, через общение с людьми, которые окружают ребенка в этих группах. Это – члены семьи, товарищи по классу, друзья по дому, отделенные люди, с которыми ребенок вступает в контакты. Не столько общение, сколько отношения с этими людьми определяют развитие личности.

Это развитие может идти нормально лишь при достаточно благоприятных взаимоотношениях, в которых создается и действует система взаимной поддержки, доверия, открытости, обнаруживается искреннее стремление общающихся друг с другом людей бескорыстно помогать друг другу, способствовать развитию друг друга как личностей. При отрицательных взаимоотношениях, напротив, возникают препятствия на пути личностного совершенствования человека так как люди перестают доверять друг другу, проявляют себя по отношению друг к другу в основном с негативной стороны, не обнаруживают желаний помогать друг другу.

В общении возникают более или менее устойчивые представления ребенка о самом себе. Они выступают как непосредственное отражение в его сознании того, что о нём думают окружающие люди. Общение играет весьма существенную роль в становлении и развитии самосознания, и правильный образ «Я» складывается у ребенка лишь тогда, когда окружающие его люди в этом искренне заинтересованы.

Процесс собственно личностного развития ребенка под влиянием взаимоотношений, складывающихся с окружающими людьми, можно представить следующим образом. В доступных для ребенка (с учетом его возраста) видах деятельности образуются соответствующие формы общения, в которых ребенком усваиваются правила и нормы человеческих отношений, развиваются потребности, формируются интересы и мотивы, которые, став побудительной основой личности, ведут к дальнейшему расширению сферы общения и, следовательно, к появлению новых возможностей для развития личности. Выход ребенка в новую систему деятельности и общения, включение его в орбиту межличностных контактов новых людей, обращение к новым источникам информации фактически означают переход к следующей, более высокой ступени развития.

Отношения между людьми в данном случае – детьми и взрослыми, не всегда протекают гладко, содержат в себе немало противоречий, внешних и внутренних конфликтов, разрешая которые личность продвигается вперед в своем развитии. Усвоение и реализация адекватных форм ролевого поведения, происходящих в игре, в труде и в коллективных видах учебной деятельности, способствуют преодолению противоречий в системе межличностных отношений. Сами противоречия в отношениях с людьми автоматически не становятся двигателями личностного развития; только породив в нем проблемы внутреннего характера, заставляющие ребенка менять свои отношения и взгляды, внешние противоречия превращаются во внутренний источник активности, направленный на формирование новых полезных личностных качеств.

Если разрешенными оказываются только внешние противоречия но не внутренние, то жизнь личности раздваивается на создающую видимость внешнего благополучия и внутреннюю конфликтную. Такой ребенок, сохраняя нормальные внешние отношения с людьми, оставаясь один, замыкается на своих внутренних проблемах. У него возникают расхождения между тем, каким он кажется окружающим людям (внешне благополучным) и тем какой он есть на самом деле (внутренне конфликтный). В результате может наступить задержка в личностном развитии. Когда внутренние конфликты снимаются, а внешние сохраняются, то это создает ситуацию отчуждения человека из – за его неумения общаться с людьми, хотя сам по себе он может быть вполне хорошим человеком. В результате индивид лишается возможности получать от других людей полезную для его личностного роста информацию.

На вопрос, что такое личность, психологи отвечают по-разному, и в разнообразии их ответов, а отчасти и в расхождении мнений на этот счет проявляется сложность самого феномена личности. По этому поводу И.С.Кон пишет: «С одной стороны, она обозначает конкретного индивида (лицо) как субъекта деятельности в единстве его индивидуальных свойств (единичное) и его социальных ролей (общее). С другой стороны, личность понимается как социальное свойство индивида, как совокупность интегрированных в нем социально значимых черт, образовавшихся в процессе прямого и косвенного взаимодействия данного лица с другими людьми и делающих его в свою очередь субъектом труда познания и общения».

Личность – это прежде всего живой человек из плоти и крови потребности которого выражают его практическую связь с миром и зависимость от него. Наличие у человека потребностей свидетельствует о том что он испытывает нужду в чем-то что находится вне его, – во внешних предметах или в другом человеке.

«Личность – это человек взятый в системе таких его психологических характеристик, которые социально обусловлены, проявляются в общественных по природе связях и отношениях, являются устойчивыми определяют нравственные поступки человека, имеющие существенное значение для него самого и окружающих»[1,35].

Можно с уверенностью утверждать что у истоков современной психологии стоят взгляды выдающегося австрийского психоаналитика Зигмунда Фрейда. Его по праву называют «отцом» современной психологии. Центральной в раннем описании личности во взглядах З. Фрейда являлась концепция неосознаваемых психических процессов. Однако в начале 20-х годов XX века он пересмотрел свою концептуальную модель психической жизни и ввел в анатомию личности три структуры: ид, эго и суперэго.

Слова «ид» происходит от латинского «оно» и, по Фрейду означает исключительно примитивные инстинктивные и врожденные аспекты личности. Ид – исходная суть для остальных проявлений личности. Оно является биологическим по своей природе и содержит в себе источник энергии для всех инстанций в структуре личности. Несмотря на то, другие области сознания развивались исходя из ид, само по себе ид примитивно и не организовано.

Содержание ид почти полностью бессознательно. Оно включает в себе примитивные мысли, которые никогда не осознаются, и мысли которые сознание отвергает и обосновывает для себя как неприемлемые. Согласно Фрейду переживания которые отвергаются или подавляются, все же обладают способностью воздействовать на поведение человека с неослабевающей интенсивностью и без какого-либо контроля сознания.

Эго (от лат. «его» – «Я») – это компонент психического аппарата, ответственный за принятие решений. Эго – структурная компонента психики, которая находится в контакте с реальностью внешнего мира. Оно развивается из Ид по мере того как ребенок начинает осознавать свою собственную индивидуальность удовлетворять и умиротворять повторяющиеся требования ид. Его основные свойства включают в себя контроль над произвольными движениями и ту сторону деятельности, которая направлена на самосохранение. Оно осознает события внешнего мира

соотнося их с прошедшими событиями, затем через активность либо избегает определенных обстоятельств, адаптируется к ним, либо изменяет реалии внешнего мира, чтобы сделать их безопаснее или комфортнее. Рассматривая «внутренние события», оно пытается сохранить контроль над «требованиями инстинктов, решая, должны ли они быть приняты во внимание для получения удовлетворения, или откладывая это удовлетворение до более благоприятных времен и обстоятельств внешнего мира, или же полностью подавляя их возбуждение». Деятельность эго заключается в регулировании уровня напряжения, создаваемого внутренним и внешними раздражителями.

Увеличение напряжения ощущается как состояние дискомфорта тогда как уменьшение напряжения – как состояние удовольствия. Поэтому эго стремится к удовольствию и ищет пути, чтобы избежать и преуменьшить страдание. Мы могли бы сказать что эго символизирует разум и здравый смысл, тогда как ид символизирует необузданные страсти.

Суперэго, последняя компонента структуры личности образуется не из ид, а из эго. На языке структурной модели психоанализа – посредством формирования суперэго (от лат. «super» – «сверх» и «ego» – «Я»). Суперэго служит судьей или цензором поступков и мыслей эго. Это хранилище моральных норм, стандартов поведения и тех образований которые формируют запреты для личности. Фрейд описал три функции суперэго: совесть, самонаблюдение и формирование идеалов. В качестве совести суперэго выполняет роль по ограничению запрещению или осуждению деятельности сознание а также бессознательных действий.

Таким образом формируясь и развиваясь человек, как социальная единица, на протяжении взросления приобретает нечто в структуре личности, как по отношению к себе самому, так и к окружающим людям. Значимость детства в онтогенезе определяется как раз, теми новообразованиями, которые формируются именно в этот период развития и напрямую зависят от условий, в которых протекает процесс воспитания и формирования личность в системе человеческих взаимоотношений.

Литература:

1. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: Питер, 2000. – 592 с.
2. Немов Р.С. Общие основы психологии. – Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 688 с.
3. Фрейджер Р., Фэйдимен Д. Большая книга психологии. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Пер. с англ. – СПб: Прайм – Еврознак, 2008. – 704 с.

СЕКЦІЯ: ПРАВО**Оксана Бурлачук
(Ірпінь, Україна)****ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ В УКРАЇНІ**

Актуальність теми зумовлена тим, що питання довічного позбавлення волі є однією з найменш розроблених в сучасній юриспруденції. Ґрунтовного вивчення та подальшої теоретичної розробки вимагають, юридична природа довічного позбавлення волі та його основні характеристики.

У законодавстві кожної сучасної країни значне місце відіграє кримінальне право. Люди завжди скоювали кримінальні правопорушення різного характеру, тому у будь-якій країні виникала потреба встановити певні наслідки за їх скоєння. На сучасному етапі розвитку законодавства таким наслідком стало покарання. Кримінальний кодекс України нині передбачає 12 видів кримінальних покарань, одним з яких є довічне позбавлення волі, як найвища міра покарання в Україні.

Протягом існування України як незалежної держави лише окремі аспекти такого виду покарання як довічне позбавлення волі були предметом досліджень та дискусій, які проводили В.І. Анісімов, Ю.В. Баулін, О.В. Беца, М.Г. Вербенський, М.Й. Коржанський, В.В. Костицький, А.М. Литвиненко, В.А. Львовичкін, П.П. Михайленко, С.М. Скоков, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.М. Трубніков, О.І. Фролов, В.І. Шакун, О.Т. Шевченко, В.О. Шевчук.

Наприклад у США, законодавством деяких штатів за скоєння особливо тяжких злочинів передбачена смертна кара. Україна 28 листопада 2002 року ратифікувала Протокол № 13 Європейської конвенції про захист прав людини, яким забороняється застосування смертної кари за будь-яких обставин. Згідно цього положення застосування смертної кари в Україні є неможливим[6,с.98]. Тому ст.64 КК України передбачає, за скоєння особливо тяжких злочинів застосовується довічне позбавлення волі [2].

Більшість країн сучасного світу відмовилися від смертної кари, їх законодавство не передбачає застосування смертної кари ні за які злочини. До цієї групи в 1989 р. ввійшло 35 держав, у 1995 р. – близько 60, в тому числі європейські країни (Австрія, Німеччина, Данія, Ісландія, Чехія, Швеція і т.д.), а також Австралія і ряд латиноамериканських країн. З часом список країн, що відмовилися від цього покарання, поповнився, в першу чергу, низкою європейських країн (Азербайджан, Бельгія, Грузія, Угорщина, Іспанія, Молдова, Польща і т.д.). На кінець ХХ століття цей список налічував вже більше 80 країн. На сьогоднішній час до цього списку ще приєдналось близько 60 країн[7].

Одною з країн, що зберегла смертну кару, на сьогоднішній день, є Білорусія, яка знаходиться, практично, в центрі географічної Європи.

Білорусь є єдиною із держав в Європі і колишнього СРСР, де продовжують страчувати людей. З моменту виходу з СРСР Білорусь вжила ряд істотних заходів, спрямованих на скасування смертної кари. Наприклад, було скорочено кількість деяких економічних злочинів, караних стратою, збільшено перелік категорій осіб, до яких не може застосовуватись такий вид покарання (окрім осіб до 18 р. додано чоловіки після 65 років; замість лише вагітних жінок замінено на всіх жінок без винятку), введено новий вид покарання – довічне ув'язнення. Але водночас було криміналізовано багато нових діянь, за яких може настати найвища міра покарання – смертна кара, що викликало серйозне занепокоєння та критичні зауваження міжнародної спільноти[5, с. 210].

В березні 2004 року Конституційний Суд Республіки Білорусь, на основі запиту парламенту, визнав низку статей чинного Кримінального кодексу такими, що не відповідають Конституції, вказавши при цьому, що в даній ситуації глава держави або парламент вправі скасувати смертну кару, або, в якості першого кроку, ввести мораторій на виконання смертних вироків.

Так, стаття 24 Конституції Республіки Білорусь проголошує «Кожен має право на життя. Держава захищає життя людини від будь-яких протиправних посягань. Смертна кара до її відміни може застосовуватися відповідно до закону як виняткова міра покарання за особливо тяжкі злочини і лише згідно з вироком суду».

Ч.1 ст. 59 Кримінального кодексу Республіки Білорусь передбачає, що смертна кара (розстріл) допускається як виняткова міра покарання за деякі особливо тяжкі злочини, пов'язані з умисним позбавленням життя людини при обтяжуючих обставинах (до скасування смертної кари). А в ч.3 цієї статті вказано, що смертна кара в порядку помилування може бути замінена довічним ув'язненням[3].

Загалом же в кримінальному законодавстві Білорусі передбачено 12 видів злочинів, за вчинення яких особу можуть засудити до смертної кари (це – розв'язання або ведення агресивної війни; вбивство представника іноземної держави або міжнародної організації з метою провокації міжнародних ускладнень або війни; міжнародний тероризм; геноцид; злочини проти безпеки людства; умисне вбивство при обтяжуючих обставинах тероризм; терористичний акт; зрада державі, сполучена з вбивством; змова чи інші дії, вчинені з метою захоплення державної влади; диверсія; вбивство працівника міліції; застосування зброї масового ураження; умисне вбивство осіб в порушення законів і звичаїв війни)[3].

За всіма зазначеними вище статтями Кримінального кодексу смертний вирок не є обов'язковою мірою покарання і виноситься на розсуд суду. Однак, проаналізувавши статті і

повідомлення міжнародних організацій, рухів, спеціальних доповідачів ООН, окремих правозахисників, які здійснюють постійний моніторинг на дотримання прав людини в республіці Білорусь, зокрема щодо проблематики смертної кари, виникають великі сумніви щодо дотримання принципів справедливості, неупередженості та презумпції невинуватості в судових процесах.

Довічне позбавлення волі – це один із 12 видів кримінальних покарань, найвища міра покарання в Україні, що прийшла на заміну смертній карі. Призначається лише у виняткових випадках. У санкціях статей Особливої частини КК України зазначається лише як альтернативне покарання позбавленню волі. Виходячи з принципу гуманізму, довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були у стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку (ч. 2 ст. 64 КК України)[4,с.344]. Кількість злочинів за скоєння яких призначається покарання у вигляді довічного позбавлення волі досить не значна. До них відносяться лише особливо тяжкі злочини: умисне вбивство

(.2, ст.115 КК України), терористичний акт, що призвів до смерті (ч.2, ст.439 КК України), посягання на життя представника іноземної держави (ст.443 КК України), посягання на життя працівника правоохоронного органу (ст.348 КК України) [2].

Через невелику кількість злочинів, за вчинення яких передбачене довічне позбавлення волі, кількість засуджених є досить не великою.

В Україні умови, в яких злочинці відбувають цей вид покарання, є більш менш гуманними. Якщо проаналізувати цей вид покарання, можна виявити як позитивні та негативні риси. До позитивних рис можна віднести такі як відмежування злочинців що скоюють особливо тяжкі злочини від суспільства, тому довічне позбавлення волі є найкращим варіантом запобігання скоєння таких злочинів. Другою позитивною рисою є можливість у разі судової помилки і засудження невинуватої особи, її виправдання за умови знаходження справжнього злочинця. Це не є можливим наприклад, у США, де застосовується смертна кара. Також засуджена особа має право на помилування. Довічне позбавлення волі є єдиною альтернативою смертної кари, адже смертна кара суперечить Конституції України, якою гарантується захист з боку держави права людини на життя (ст.3, ст.21 і ст. 27 КУ)[1]. До негативних рис можна віднести те, що злочинці засудженні до довічного позбавлення волі, знаходяться на державному забезпеченні, харчуються за державний кошт і це звичайно накладає значний відбиток на економіку держави та інше

Довічне позбавлення волі є найліпшим варіантом покарання для злочинців що вчинили особливо тяжкі злочини. Також довічне позбавлення волі є більш гуманним видом покарання ніж смертна кара, і дає змогу невинно засудженим знову отримати свободу, за умови знаходження злочинця.

Література:

1. Конституція України Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)
2. Кримінальний кодекс України від 1 вересня 2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// zakon1.rada.gov.ua](http://zakon1.rada.gov.ua)
3. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь від 1 січня 2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://www.pravo.by/>)
4. Пономаренко Ю.А. Виды наказаний по уголовному праву Украины: монография / Ю. А. Пономаренко. – Х.: Финн, 2009. – 344 с.
5. Сахарук Т.В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.08 / Т.В. Сахарук. – Х., 2006. – 210 с.
6. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 2. – С. 96-106.
7. Інформація зі сайту Amnesty International ([8] <http://amnesty.org.ua/>)

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу, криміналістики
Омельчук Любов Василівна.

Марія Жук
(Гродно, Беларусія)

НЕОБХОДИМОСТЬ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К РАССЛЕДОВАНИЮ НАЛОГОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

С первых лет формирования налоговой системы государство столкнулось с проблемой уклонения от уплаты налогов. Общественная опасность налоговых преступлений заключается в

нарушении принципа добропорядочности субъектов экономической деятельности и конституционной обязанности каждого платить налоги и сборы, что влечет непоступление денежных средств в бюджет РБ.

Несмотря на высокую латентность, присущую налоговым преступлениям, судебно-следственная практика свидетельствует об устойчивом росте налоговой преступности, ее общественной опасности за счет более изощренных способов совершения данного преступления. Усилиями ученых и практических работников стала формироваться методика расследования уклонения от уплаты налогов. Однако для успешного рассмотрения этой категории дел важное значение имеет установление обстоятельств, подлежащих доказыванию, которые связаны с криминалистической характеристикой преступления. В свою очередь, криминалистическая характеристика преступления служит информационной базой для дальнейшего построения методики расследования преступлений, определяет рациональную систему в построении процесса расследования преступлений определенного вида.

Одним из наиболее важных аспектов при расследовании налоговых преступлений является установление обстоятельств, подлежащих доказыванию, которые органично вытекают из уголовно-правовой характеристики и имеют точное соприкосновение с криминалистической характеристикой преступления. Данное сочетание двух релевантных характеристик позволяет уже вначале расследования преступления рассчитывать на систему доказательств, а также, забегая вперед, искать то, что должно сопровождать налоговое преступление

Уклонение от уплаты налогов [ст.243 Уголовного Кодекса Республики Беларусь] юридическими лицами вполне обоснованно отнесено уголовным законодательством к категории преступлений в сфере экономической деятельности. В соответствии с ч.1 ст. 243 УК РБ общественно опасное деяние представлено в следующих альтернативных формах (деяниях), определяемых способом совершения преступления: 1) сокрытие налоговой базы; 2) умышленное занижение налоговой базы; 3) уклонение от представления налоговой декларации (расчета); 4) внесение в налоговую декларацию (расчет) заведомо ложных сведений. В судебной практике наблюдается непонимание того, какие действия лица относить к одной из четырех форм уклонения от уплаты сумм налогов, сборов.

По мнению И.В. Александрова [1], серьезные проблемы в разработке криминалистической характеристики налоговых преступлений создает высокий, уровень латентности этих преступлений, что требует создания модели налоговых преступлений, адекватной реальности. Особенности налоговых преступлений начинаются с того, что все элементы, образующие составы данных преступлений (объект, субъект, объективная и субъективная стороны), отличаются от аналогичных элементов других видов преступлений, включая преступления экономической направленности. В основу создания такой модели может быть положен системно – деятельностный подход к анализу преступной и криминалистической деятельности, автором которой стал В.Я. Колдин [2].

С точки зрения авторов данного подхода, само употребление ими понятия «криминалистическая модель преступной деятельности» не является созданием какой – то новой теории преступления, а связано с разработкой общей методологии криминалистического исследования преступной деятельности, в рамках которой можно обобщить накопленный в криминалистике опыт применения системного и деятельностного подходов, метода моделирования, математико – кибернетического анализа и других познавательных приемов и средств [2].

Обзор литературных источников показывает, что к вопросу понятия – криминалистической характеристики авторы, рассматривающие эту проблему, подходят по-разному. Одни видят в нем «систему данных» [3], то есть сведений о каких-то свойствах и качествах преступного деяния, другие считают, что под криминалистической характеристикой следует понимать «совокупность признаков» [4], иными словами, показателей, черт преступлений, третьи – «научную категорию», или научную абстракцию, отражающую криминалистические черты, признаки и свойства преступлений.

Криминалистическая характеристика отражает лишь типичные свойства, признаки и связи элементов, составляющих структуру преступления, имеющих значение для расследования. В этой связи представляется правильной позиция большинства авторов, обосновывающих необходимость исследования криминалистически значимых особенностей. В частности, считаю целесообразным сосредоточить внимание на обстоятельствах, подлежащих доказыванию по налоговым преступлениям.

Обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу, называемые предметом доказывания, представляют собой совокупность фактических данных, которые необходимо установить для решения дела по существу. Перечень указанных обстоятельств содержится в ст.89 Уголовно – Процессуального Кодекса Республики Беларусь и включает в себя: наличие общественно опасного деяния, предусмотренного уголовным законом (время, место, способ и другие обстоятельства совершения преступления); виновность обвиняемого в совершении преступления и мотивы преступления; обстоятельства, влияющие на степень и характер ответственности обвиняемого (обстоятельства, смягчающие и отягчающие ответственность, характеризующие личность обвиняемого); характер и размер вреда, причиненного преступлением.

Для удобства использования представленного материала следователю, сотруднику службы по борьбе с экономическими преступлениями материал излагается в алгоритмизированной компактной форме.

По делам об уклонении от уплаты налогов с организаций установлению подлежат следующие обстоятельства:

место совершения преступления;

какие объекты налогообложения были скрыты плательщиком какими способами совершено уклонение от уплаты налогов); к

акие нормативные акты и какой порядок отражения данных о доходах (выручке) или расходах либо иных объектах налогообложения предусмотрен в каждой из указанных ситуаций; время совершения действий по уклонению от уплаты налогов с организаций;

когда плательщиком представлены в налоговую инспекцию расчеты по налогам и бухгалтерские отчеты; не имеет ли данный плательщик особенностей по учету хозяйственных операций, предусмотренных принятой им учетной политикой;

когда были составлены бухгалтерские документы, в которых искажены данные о доходах (выручке) или расходах либо других объектах налогообложения;

в каком размере были скрыты объекты налогообложения в каждом налоговом периоде (по каждому сроку платежа);

какую ставку налога необходимо было применить каждому скрытому объекту налогообложения и каждому сроку платежа;

правильно ли налоговый инспектор применил ставку налога;

обосновано ли ее применение к данной хозяйственной операции ссылкой на соответствующие нормативные документы;

в какой сумме не был уплачен налог по каждому сроку платежа со скрытых объектов налогообложения;

какой минимальный размер оплаты труда и каким законом был установлен относительно каждого срока платежа; в каком соотношении сумма налога, причитающегося со скрытых объектов налогообложения, находится с минимальным размером оплаты труда;

кем внесены в балансовые счета и документы аналитического учета к ним искаженные данные о доходах (выручке) или расходах или совершено сокрытие других объектов налогообложения; кем составлены и кем подписаны;

кто должен составить отсутствующие первичные документы, в которых необходимо было отразить данные о доходах (выручке) или расходах либо об иных объектах налогообложения, и по какой причине эти документы не были составлены; кто организовал уклонение от уплаты налогов);

умысел на уклонение от уплаты налогов; обстоятельства, смягчающие и отягчающие ответственность субъектов преступления;

обстоятельства, способствовавшие уклонению от уплаты налогов;

другие преступления, сопутствовавшие искажению в бухгалтерских документах, данных о доходах (выручке) или расходах либо сокрытию иных объектов налогообложения. [6].

Без установления фактических обстоятельств события, действий лица, мотивов и последствий невозможно установить, имело ли место преступление, виновно ли лицо и в чем именно, какое должно понести наказание.

Из круга обстоятельств, подлежащих доказыванию при расследовании уголовных дел об уклонении от уплаты налогов, выделяют так называемый «главный факт», то есть совокупность обстоятельств, относящихся к событию преступления, действию определенного лица (лиц), его (их) виновности [5]. Рассматривая этот «главный факт», надо обратить внимание на три основных вопроса: доказано ли, что соответствующее деяние было совершено, что деяние совершило конкретное лицо, виновно ли данное лицо в совершении этого деяния.

Чтобы понять механизм налогового преступления и установить способ его совершения, необходимо изучить нормативные акты, на основании которых, осуществляется налоговая деятельность и конкретный вид финансово-хозяйственной деятельности, знать правовой статус субъектов этой деятельности, объем полномочий и нормы, регулирующие их деятельность, документооборот и иные факторы, характеризующие обстановку совершения налоговых преступлений.

В свое время департамент финансовых расследований Комитета государственного контроля Республики Беларусь и Научно-практический центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь выделяли следующие группы способов, использовавшихся плательщиками с целью уклонения от уплаты налогов, сборов или занижения их размеров: а) открытое игнорирование налоговых обязанностей; б) выведение субъекта налогообложения из-под налогового контроля; в) полное или частичное неотражение результатов финансово-хозяйственной деятельности в документах бухгалтерского или налогового учета; г) маскировка объекта налогообложения; д) искажение объекта налогообложения и налоговой базы; е) искажение экономических показателей, позволяющих уменьшить размер налогооблагаемой базы; ж) использование необоснованных изъятий и скидок [7].

Все это предполагает необходимость многовариантного подхода к диагностике ситуации. И здесь бы мы выделили следующие действия:

1) подойти к проблемной ситуации имея «на руках» типовые программы раскрытия налоговых преступлений, чтобы можно было «примерить» известный способ к неизвестной ситуации, а затем делать выводы;

2) подойти к проблемной ситуации с разных сторон, «окружить» ее приемами, что позволит аналитически «разложить» ситуацию на системные элементы и найти ее структуру. Это, по сути, системно-структурный аналитическо-диагностический подход;

3) многократно «подходить» к ситуации, чтобы «инкубировать» оценку ситуации, накапливать информацию и таким образом дать ей «созреть» до состояния перехода от количества к качеству;

4) рассматривать проблемную ситуацию из разных позиций, поднимаясь над ситуацией, опускаясь в глубину ситуации, «привыкая» к ситуации, для чего необходимо «думать» за исполнителей налогового правонарушения.

Литература:

1. Александров И.В. Основы налоговых преступлений. – СПб., 2003. – С. 96.
2. Типовые модели и алгоритмы криминалистического исследования / под ред. В.Я. Колдина. – М., 1989. – С. 11-12.
3. Танасевич В.Г., Образцов В.А. О криминалистической характеристике преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 25. – М., 1976. – С. 101.
4. Герасимов И.Ф. Вопросы развития и современного состояния методики расследования отдельных видов преступлений // Вопросы методики расследования преступлений. – Свердловск, 1976. – С. 14-15.
5. Строгович М.С. Избр. труды. Т. 3: Теория судебных доказательств. – М., 1991. – С. 83.
6. Жук М.Г. Обстоятельства, подлежащие доказыванию при расследовании налоговых преступлений // Журнал «Судебный Вестник» №4 (60), 2006. -С.54-55.
7. Уклонение от уплаты сумм налогов, сборов (статья 243 УК РБ); метод. рекоменд. по расследованию угол. дел/Департамент финансовых расследований Комитета гос. Контроля Республики Беларусь, Научно-практический центр проблем укрепления законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь.-Минск,2009.-70с.

**Едилкызы Махаббат
(Талдыкорган, Казахстан)**

СУДЕБНЫЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Уголовное судопроизводство – представляет собой сложную и многогранную деятельность, которая состоит из различных систем, действий[2]. Предлагаемая статья представляет собой исследование некоторых проблем общей теории доказывания в уголовном процессе, то есть практической деятельности суда по установлению истины. В уголовном праве есть такое понятие, как уголовный процесс. Уголовный процесс – представляет собой деятельность компетентных государственных органов и должностных лиц, направленных на рассмотрение уголовных дел, основанную на принципах уголовного судопроизводства и нормах уголовно-процессуального законодательства [2]. Назначением уголовного процесса является – защита прав и законных интересов лиц и организаций, потерпевших от преступления, а также защита личности от незаконного и необоснованного обвинения, осуждения, ограничения прав и свобод. Существует такое понятие как стадии уголовного процесса. Под стадиями понимается – это взаимосвязанные, но относительно самостоятельные части процесса. Рассмотрим следующие стадии:

1) Возбуждение уголовного процесса – первоначальная стадия процесса, в которой уполномоченные должностные лица при наличии к тому повода и основания решают вопрос о возбуждении уголовного дела, отказе в возбуждении уголовного дела или передаче сообщения о преступлении по подследственной. Только после возбуждения уголовного дела возможно производство следственных действий, мер процессуального пресечения (за исключениями, носящими неотложный характер).

2) Предварительное расследование – (дознание и предварительное следствие). На данной стадии собираются, закрепляются, проверяются и оцениваются доказательства, чтобы установить наличие или отсутствие события преступления, лиц, виновных в его совершении, характер и размер ущерба, причиненного преступлением, и иные обстоятельства, имеющие значение для дела.

3) Подготовка дела к судебному разбирательству – На этой стадии процесса судья единолично, знакомясь с делом, выясняет, имеются ли в деле фактические и юридические основания для рассмотрения его в судебном заседании, и в случае наличия таких оснований производит необходимые подготовительные действия к судебному заседанию или назначает предварительное слушание.

4) Судебное заседание – В данной стадии в условиях гласности, непосредственности, непрерывности происходит рассмотрение и разрешение дела по существу. Судебное разбирательство завершается постановлением оправдательного или обвинительного приговора. В судебном заседании рассматривается и решается вопрос о применении принудительных мер медицинского характера.

5) Производство в суде апелляционной инстанции – Производство в суде второй инстанции происходит в порядке апелляционного и кассационного обжалования судебных решений,

не вступивших в законную силу. Апелляционное производство предусмотрено исключительно для пересмотра приговоров или иных решений мирового судьи.

6) Исполнение приговора – Данная стадия включает в себя обращение к исполнению вступивших в законную силу приговора, определения, постановления суда и производство по рассмотрению и разрешению судом вопросов, связанных с исполнением приговора.

7) Производство в надзорной инстанции – включает в себя пересмотр приговоров и иных определений суда, вступивших в законную силу.

8) Возобновление производства по уголовному делу ввиду новых или вновь открывшихся обстоятельств – При наличии данных обстоятельств возможна отмена приговора суда и возобновление производства по уголовному делу[1].

Нормы уголовно-процессуального права, которую регламентируют эту деятельность, образуют доказательственное право. Что такое судебное доказывание? Судебное доказывание – это деятельность участвующих в деле лиц, направленная на установление с помощью судебных доказательств истинности фактов, которые образуют предмет доказывания[4]. В основном судами Республики Казахстан при рассмотрении уголовных дел выносятся обвинительные приговоры[1]. Рассмотрим такой вопрос, как «Приговор».

Приговор – это процессуальный акт правосудия. Приговор – это решение судьи о виновности либо невиновности подсудимого и назначения ему наказания, либо об освобождении его от наказания, вынесенное судом первой или апелляционной инстанции. Приговор выносится от имени государства и в отношении обязательности исполнения приравнивается к закону, основываясь на тех доказательствах, которые были рассмотрены в судебном заседании. Также рассмотрим такой вопрос, как участники уголовного процесса. Под участниками уголовного процесса понимаются – физические и юридические лица, которые привлекаются или допускаются государственными органами для активного участия в расследовании и рассмотрении уголовных дел, с целью защиты своих или представляемых ими прав и законных интересов[5]. Участниками уголовного процесса являются:

1) Суд – государственный орган, осуществляющий правосудие в форме рассмотрения и разрешения уголовных, административных, гражданских и иных категорий дел в установленном законом процессуальном порядке.

2) Прокурор – должностное лицо, осуществляющее в пределах своей компетенции надзор за законностью оперативно – розыскной деятельности, дознания, следствия и судебных решений, а также уголовное преследование на всех стадиях уголовного процесса. Согласно статье 83 Конституции Республики Казахстан, Прокуратура от имени государства осуществляет высший надзор за точным единообразным применением законов, указов Президента Республики Казахстан и иных нормативно – правовых актов.

3) Начальник следственного отдела – начальник следственного подразделения органа, осуществляющего предварительное следствие или упрощенное досудебное производство, и его заместители, действующие в пределах своей компетенции.

4) Следователь – должностное лицо, уполномоченное осуществлять предварительное следствие или упрощенное досудебное производство по уголовному делу в пределах своей компетенции. Следователь обязан принимать все меры к всестороннему, полному и объективному исследованию обстоятельств дела, осуществлять уголовное преследование лица, в отношении которого собраны достаточные доказательства, указывающие на совершение им преступления.

5) Орган дознания – проводят дознание по делам, которым производят предварительное следствие. Органами дознания являются:

а) Органы Внутренних Дел;

б) Органы Национальной Безопасности;

в) Органы юстиции – по делам о преступлениях, связанных с порядком исполнения уголовных наказаний и содержания под стражей;

г) Органы Финансовой Полиции;

д) Таможенные органы – по делам о контрабанде и уклонении от уплаты таможенных платежей;

ж) Органы Военной Полиции – по делам о всех преступлениях, совершенных военнослужащими, проходящими воинскую службу по призыву или контракту в Вооруженных Силах Республики Казахстан;

з) Командиры Пограничных частей – по делам о нарушении законодательства о государственной границе Республики Казахстан, а также по делам о преступлениях, совершенных на континентальном шельфе;

и) Командиры Воинских частей – по делам обо всех преступлениях совершенных подчиненными им военнослужащими, проходящими воинскую службу по призыву или контракту в Вооруженных Силах Республики Казахстан;

к) Руководители дипломатических представительств, консульских учреждений – по делам о преступлениях, совершенных их работниками в стране пребывания;

л) Органы Противопожарной службы – по делам о всех преступлениях, связанных с пожарами.

6) Дознаватель – должностное лицо, уполномоченное осуществлять досудебное производство по уголовному делу в пределах своей компетенции. Дознаватель вправе принимать

решение о начале и осуществлении досудебного производства в формах определенных УПК РК, самостоятельно принимать решения и производить следственные и другие процессуальные действия, за исключением тех случаев, когда законом предусмотрено утверждение их начальником органа дознания, предусмотрены санкция прокурора или решение суда.

7) Подозреваемый – лицо в отношении, которого на основаниях установленных законом возбуждается уголовное дело, в связи с подозрениями его в совершении преступления.

8) Обвиняемый – лицо в отношении, которого вынесено постановление о привлечении его в качестве обвиняемого, а также лицо в отношении, которого составлен и утвержден протокол обвинения или протокол упрощенного досудебного производства.

9) Свидетель – лицо, которому могут быть известны какие-либо обстоятельства, имеющие значение для судебного дела.

10) Эксперт – лицо, обладающее специальными знаниями, привлекающее следственными органами, судом, арбитражным судом для проведения экспертизы[2].

Уголовно – процессуальные отношения возникают с момента появления повода к возбуждению уголовного дела. В процессе судопроизводства суд принимает во внимание только те доказательства, которые имеют значение для дела. В основе оценки судебных доказательств лежит внутреннее судебское убеждение. Оно складывается постепенно, в результате познания судом всех обстоятельств дела, и фиксируется в установленных законом процессуальных формах. Оценка доказательств не может быть безотчетной и интуитивной, она должна быть мотивированной, а мотивы оценки должны найти отражение в письменном документе – судебном решении. Отвергая, например, доказательство ввиду его недостоверности, суд обязан объяснить своё суждение по этому вопросу. В противном случае лица, участвующие в деле, а также вышестоящий суд не могут знать, по каким основаниям суд принял одни доказательства и отверг другие. Свобода суда в оценке доказательств и его независимость в решении вопросов факта и права обеспечивается следующим процессуальным правилом: “Никакие доказательства не имеют для суда заранее установленной силы”. Любое доказательство, независимое от его внешней авторитетности или не авторитетности, суд может принять или отвергнуть, если объективное содержание доказательства соответствует фактическим обстоятельствам дела. Даже заключение эксперта необязательно для суда и оценивается им по общим правилам оценки всех доказательств. Затронутая в работе тема очень важна для эффективного функционирования судебной системы в государстве. Без эффективной, справедливой судебной системы невозможно построение правового, демократического государства, взаимоотношения которого в гражданском обществе будут строиться на основе порядка и взаимного уважения.

Литература:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года.
2. Уголовно – процессуальный кодекс Республики Казахстан с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.02.2012 г года.
3. <http://www.coolreferat.com/>
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан, вступивший в силу 1 января 1998 года.
5. <http://www.be5.biz/pravo/g003/21.htm>
6. <http://kontroscha.net/264811278477584.html>

Научный руководитель:

магистр юридических наук, преподаватель Жангушуква А.З.

**Надія Моргун
(Київ, Україна)**

СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ТА ОСОБИСТОГО ІНТЕРЕСУ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Одним із пріоритетних напрямів державної політики наразі є реформування внутрішнього законодавства з метою наближення його до світових стандартів правового поля демократичної країни [1, с. 407]. Ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року (далі – Конвенція 1950 року) започаткувала новий етап у діяльності державних органів України, оскільки цим міжнародно-правовим актом держава підтвердила, що новий підхід у галузі прав людини, закріплений у Конституції України, має бути незворотнім і остаточним. Конвенція 1950 року, відповідно до статті 9 чинної Конституції України, стала частиною вітчизняного законодавства [2, с. 52].

Права людини становлять собою комплекс невід’ємних прав і свобод, наданих їй при народженні. Статтею 41 Конституції України закріплено право кожної людини володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а також заборону протиправного позбавлення права власності. Це право є фундаментом майнової самостійності фізичної та юридичної особи, запорукою гармонійної

реалізації прав і свобод людини, передбачених Конституцією України. Зміст принципу недоторканності (непорушності) права власності становить гарантія від втручання з боку держави та інших (третіх) осіб у здійснення власником своїх повноважень, перешкоджання перспективі протиправного позбавлення власника його майна, недопустимість дій, які суперечать інтересам власника, можливість захисту зазначеного права [3, с. 119-120].

Відповідно до статті 1 Першого Протоколу до Конвенції 1950 року, «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

З аналізу цих норм, стає зрозуміло, що дія засади недоторканності права власності не є абсолютною, однак її обмеження можливі лише на підставах, визначених законом.

Частина 1 статті 26 Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини, прийнятої 26 травня 1995 року (далі – Конвенція СНД) посилила гарантії права власності, передбачивши обов'язковість виключно судового порядку прийняття рішень про його обмеження чи позбавлення. У частині 2 цієї статті вказаного документа перелік підстав, що також дозволяють державам-учасницям обмежувати загально визначений міжнародний стандарт у галузі забезпечення права власності відповідно до своїх внутрішніх нормативно-правових актів, визначено дещо по-іншому. Так, у частині 2 статті 26 Конвенції СНД вживається термін «державні та суспільні інтереси», тоді як відповідно до Протоколу до Конвенції 1950 року – «інтереси загальні та мотиви забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

У цьому аспекті слід зазначити, що в кримінальному провадженні існує два види інтересів:

- 1) інтереси суспільні, в ім'я захисту яких створена і функціонує система кримінальної юстиції;
- 2) інтереси особисті, головним чином обвинуваченого, потерпілого й інших учасників процесу, захист яких в ім'я того ж суспільного блага повинен бути гарантований від посягань.

Погодження цих інтересів складає одне з найважливіших завдань кримінального процесу і його досягнення можливе лише за умови існування і дотримання певних, визначених у законі правил чи форм провадження.

З огляду на це, необхідність дотримання процесуальної форми значною мірою зумовлена потребою встановлення оптимального співвідношення між інтересами суспільними й інтересами особистими. Якщо перші з них знаходять своє найбільш повне вираження у вирішенні завдань досягнення істини у справі, то другі – у забезпеченні дотримання прав і законних інтересів особистості (у кінцевому рахунку це також сприяє встановленню істини) [4, с. 62, 63].

Показовим в урахуванні категорій «суспільного» та «особистого інтересу» при оцінці порушення засади недоторканності права власності є рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 19 лютого 2009 року у справі «Христов проти України» (заява № 24465/04). Ця справа стосувалася конфіскації автомобіля за порушення митних правил, власником якого був громадянин Молдови, а заявник користувався ним на підставі довіреності. Рішенням районного суду автомобіль було конфісковано, але невдовзі Донецький обласний суд скасував це рішення у зв'язку з тим, що автомобіль не можна було конфіскувати, оскільки заявник не був його власником. ЄСПЛ, розглянувши обставини цієї справи, визнав, що постанова Донецького обласного суду від 23 жовтня 2000 року, як обов'язкове для виконання рішення, наділила заявника правом володіти майном у значенні статті 1 Першого протоколу до Конвенції 1950 року, оскільки надала заявникові юридичну підставу для отримання компенсації за неправомірну конфіскацію автомобіля. Наступне скасування Верховним Судом України вказаної постанови від 23 жовтня 2000 року становило втручання у право заявника, захищене статтею 1 Першого протоколу. В основу рішення ЄСПЛ було покладено такі аргументи, які заслуговують на окрему увагу:

«46. Отже, залишається встановити, чи було втручання виправданим. У цьому зв'язку Суд знову наголошує на необхідності підтримання «справедливої рівноваги» між загальним інтересом суспільства та захистом основних прав конкретної особи. Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» (див. рішення у справі «Брумареску проти Румунії» (Brumarescu v. Romania) [GC], п. 78).

47. Суд зауважує, що аргумент Уряду про те, що оскаржуване втручання здійснено в суспільних інтересах, схожий на доводи Уряду, подані в контексті пункту 1 статті 6 Конвенції. Оскільки наявність у цій справі порушення пункту 1 статті 6 Конвенції уже встановлено, Суд доходить висновку, що, хоча виправлення помилок у застосуванні закону, безперечно, становить «суспільний інтерес», в обставинах цієї справи таке виправлення здійснювалося на порушення основоположного принципу юридичної визначеності. Тому цей аргумент відхиляється.

48. Отже, зважаючи на ці обставини, Суд визнає, що «справедлива рівновага» виявилася порушеною і що заявник ніс особистий і надмірний тягар. Це означає, що було порушено статтю 1 Першого протоколу.» [3, с. 120-121].

Таким чином, на підставі аналізу цього рішення можна стверджувати, що питання дотримання балансу суспільного та особистого інтересу має виняткове значення для вирішення справи по суті і, незважаючи на певну притаманну цим поняттям «оціночність», він залишається важливим критерієм

для визначення наявності чи відсутності порушення засади недоторканності права власності. Позиція ЄСПЛ, висловлена у його рішеннях, може мати важливу роль при з'ясуванні факту наявності чи відсутності такого порушення у кримінальному провадженні, особливо зважаючи на положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, відповідно до частини 1 статті 17 якого рішення Європейського суду з прав людини і Європейської комісії з прав людини є джерелом права.

З огляду на викладене, слід зазначити, що проблема гармонізації суспільного та особистого інтересів набуває важливого значення у кримінально-процесуальній сфері, у зв'язку з тим, що повноваженням органів влади, що здійснюють кримінальне судочинство, повинні кореспондувати ефективні механізми захисту учасників процесу від порушення права власності. Тож впровадження в українське судочинство європейських стандартів прав людини створить додаткові гарантії дотримання засади недоторканності права власності у ході кримінального провадження.

Література:

1. Паліюк В. Місце Конвенції про захист прав людини та основних свобод у правовій системі України / В. Паліюк // Європейський Суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К.: Укр. центр правничих студій, 2003. – 407–412 с.
2. Струць О. А. Законність та обґрунтованість проведення слідчих дій як гарантія прав і свобод учасників кримінального судочинства: дис. ... канд. юрид. наук:12.00.09 / Струць Олена Анатоліївна. – Київ, 2009. – 237 с.
3. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики європейського суду з прав людини. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 240 с.
4. Шпотаківська О. В. Суспільні та особисті інтереси в кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук:12.00.09 / Шпотаківська Олена Володимирівна. – Київ, 2003. – 203 с.

Науковий керівник:

професор кафедри галузевих правових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» доктор юридичних наук, професор Галаган В.І.

**Інна Тимощук
(Ірпінь, Україна)**

ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Корупція становить серйозну загрозу національній безпеці України, ставши одним із негативних чинників, який суттєво впливає на ефективність діяльності органів державної влади, підриває стабільність і систему правопорядку, захищеність прав, свобод і законних інтересів громадян.

Актуальність даної теми полягає в тому, що проблема корупції на сучасному етапі є досить поширеною і потребує першочергового вирішення на шляху становлення та розвитку України як соціальної, правової та демократичної держави. Протидія корупції є однією з головних проблем української держави. Боротьба з нею вимагає довготермінового обґрунтованого підходу до міцної політичної волі.

Протидія корупції в Україні ускладнюється тим, що більшість членів українського суспільства розглядає корупцію як соціальний механізм «прискорення» вирішення власних проблем і вважає корупційну поведінку цілком виправданою. Як правило, громадяни, які стикалися з корупцією, не намагаються відстоювати власні права в законний спосіб через впевненість, що такі спроби будуть марними [4, с. 24].

В Україні сьогодні створена відповідна законодавча база, яка дозволяє успішно організувати і вести боротьбу з корупцією: Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» та інші нормативно-правові акти [1].

Корупція наділена здатністю легко й швидко пристосовуватися до змін у суспільстві та державі. Вона має загальнонаціональний системний характер і справляє визначальний вплив на українську політику, економіку та інші сфери суспільного життя. Висока вартість життя та низький рівень правової і політичної культури обумовлюють поширення корупції як соціального явища. Це є найсуттєвішою причиною падіння рівня суспільної довіри до всіх інституцій державної влади. Інші характерні фактори, що сприяють існуванню проявам корупції в Україні:

1. Тіньова економіка, оскільки корумпованість чиновників суттєво ускладнює вільний доступ суб'єктів підприємства на ринок. Вплив корупції на економіку особливо небезпечний, оскільки знижує ефективність економічної політики держави, змушує приватний бізнес переходити у тіньовий сектор, що тягне за собою порушення законодавства, спотворює систему оподаткування і правила підприємницької діяльності, підштовхує підприємців вирішити свої питання поза правовим полем [5, с. 64-65].

2. Суспільна лояльність до корупції є одним із важливих чинників розвитку цього явища, так як ментальність українців відіграє одну із основних ролей у розвитку та функціонуванні корупційних процесів в державі. В основі, перш за все, лежать традиції корупційних відносин у суспільстві, але нажалі у сучасних вітчизняних реаліях фактор корупційної активності громадян залишається маловрахованим.

3. Організована злочинність породжує корупцію як засіб забезпечення протегування кримінальним структурам з боку посадових осіб держави, які отримують винагороду за таку протиправну діяльність.

4. Злиття бізнесу і влади. Політика і економіка перебувають у функціональній взаємозалежності. Економічні інтереси окремих груп потребують політико-правової підтримки держави, на ґрунті чого формуються відповідні політичні інтереси. В умовах недосконалої демократії наслідком зрощення влади та бізнесу стає виникнення корупції. За її допомогою формується система протиправних переваг у доступі до влади, матеріальних ресурсів і благ, унеможливаючи вільну ринкову конкуренцію, порушуючи принципи демократії та соціальної справедливості

5. Низький рівень громадянської активності населення, зокрема – відсутність достатньо потужної громадської організації, яка б ефективно займалась проблемами запобігання та протидії корупції і служила б впливовим партнером органів державної влади.

Способи успішної протидії корупції давно відомі та вдало використовуються міжнародною спільнотою. Це, насамперед, відкритість влади, прозорість та зрозумілість процедур прийняття державних рішень, дієві механізми контролю за діяльністю державних органів з боку громадянського суспільства, свобода слова, свобода та незалежність засобів масової інформації [3, с. 38-39].

Підвищення ефективності рівня боротьби з такою протиправною діяльністю як корупція, в Україні можливе за таких заходів:

– Забезпечення системного підходу у реалізації антикорупційних ініціатив через організацію процесу збирання та аналізу статистичних даних, про реалізацію заходів щодо запобігання і протидії корупції і оцінки їх ефективності, виявлення чинників, що сприяють корупційним проявам, підготовки пропозицій щодо їх усунення.

– Запобігання та протидія політичній корупції, зокрема – шляхом обмеження імунітетів депутатського і судейського корпусів. Загалом – забезпечення умов, за яких політики, найвищі посадові особи в державі, а також судді, що є учасниками корупційних правопорушень, також будуть притягуватися до відповідальності. В державі не повинно бути прошарку абсолютно недоторканих осіб, яких неможливо покарати за вчинені ними корупційні правопорушення.

– Законодавче врегулювання процедури оприлюднення даних про факти притягнення до відповідальності посадових осіб підприємств, установ, організацій, державних службовців, суддів, політичних діячів, які визнані в судовому порядку винуватими у вчиненні корупційних правопорушень, з тим, щоб вони зазнавали громадського осуду за ці діяння в засобах масової інформації.

– Здійснення гармонізації та систематизації національного антикорупційного законодавства у відповідності зі світовими стандартами попередження та боротьби з корупцією.

– Покращення стану координації заходів щодо запобігання та протидії корупції. Зокрема, передбачивши механізми координації діяльності органів виконавчої влади з питань реалізації міжнародних проектів технічної допомоги у сфері протидії корупції, механізми моніторингу та контролю за їх належним виконанням.

– Вдосконалення діяльності органів виконавчої влади з формування та реалізації державної політики національної безпеки у сфері запобігання корупції в Україні. Проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, підготовку яких здійснюють центральні органи виконавчої влади [2, с. 63-64].

– Забезпечення правових, інституційних та інших необхідних умов для формування професійної доброчесності в органах виконавчої влади, виборних органах та органах судової влади. Головним напрямом має стати вдосконалення інституту державної служби, а також адміністративних процедур у цих органах. Значним кроком у даному напрямку є створення та функціонування Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, але нажалі він не є загальнодоступним, щоб отримати доступ до цієї системи необхідно подавати офіційні запити у відповідні органи Міністерства юстиції, тобто для звичайної фізичної особи можуть виникнути певні складнощі в отриманні такого роду інформації.

Таким чином, ключову роль у процесі запобігання та протидії корупції відіграє адекватне законодавче забезпечення, так як упродовж останніх років на всіх рівнях неодноразово наголошувалося на суттєвих недоліках вітчизняного антикорупційного законодавства.

Виходячи з того, що корупцію можна подолати лише у разі нетерпимості до цього явища з боку кожного громадянина, для ефективною боротьби з нею органи влади мають залучати все суспільство. Водночас громадськість повинна бути поінформована про результати такої боротьби і впевнена, що зроблено належну роботу з розслідування фактів корупції [6, с.18-19].

Системна протидія поширенню корупції на подолання її негативних наслідків потребують нагального прийняття відповідних рішень як на державному, так і на регіональному рівнях.

Література:

1. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11.06.2009 р. № 1506-VI // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1506-17>
2. Томкіна О. Запобігання корупції та іншій не доброчесності у судочинстві як кримінологічна проблема // Право України. – 2009. – №5. – 164 с.
3. Камлик М., Невмержицький Є. Про результати дослідження проблем, що пов'язані з протидією корупції в Україні.// Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2000. – № 2. – 258 с.
4. Мельник М. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. – Київ, 2011р. – 304 с.
5. Невмержицький Є.В. Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією: Навч. посіб. – К.: АПСВ, 2005. – 415 с.
6. Рябенко В. Головні питання боротьби з корупцією // Вісник Прокуратури. – 2010 р. – №10. – 46 с.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики, Національного університету державної податкової служби України Омельчук Любова Василівна.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Y. Dusmatova, U. Oripova
(Tashkent, Uzbekistan)

CHARACTERISTICS OF DEVELOPING INTROSPECTION SYSTEM IN TEENAGERS

Every psychological system appears to be an introspection object. From analysis of books, in different positions, there was a special interest to study psychological characteristics of introspection. Because, psychological conditions are not only seen in behaviour, but are also important for professional career. The word state has been brought by N.D.Levitov to Russian psychology. In author's opinion, psychological states serve to fill the gap between psychic processes and person's characteristics. As N.D.Levitov says: 'state is psychological profession's full character, understood by appearing in a particular way and in certain time' [2, B.59-68].

In N.D.Levitov's opinion, without psychic processes there cannot be psychological states. Different from psychic processes, psychological states are steady, that is why there can be found many meanings for this word. In A.L.Simonova's words psychological state is 'some change, philosophical definition that reflexes special way of steadiness of developing character' [2, B.59-68].

In this research we tried to clarify the special features of psychological states and emotional states by introspection. In psychology it is proven that emotional states are controlled by subject. Y.Reykovskiy says, the elevation and demotion of introspection in person caused by the occurrence of bright emotional problems [3]. Fast development of emotional reactions pass through insufficiency (weakness) of introspection. Not to be able to control yourself in emotional states can lead to disadvantages in behaviour.

At the end of teenage years the process of introspection can occur naturally without getting recognized. However, if the student is oppressed by the learning step and if he/she doubts his/her own beliefs, the process of introspection again becomes wider to understand.

One of the characteristics of introspection in teenage years is not only to pass the examinations, but also student pays attention to introspection in determining the purpose and planning it.

Many features of introspection in emotional states have been researched but psychological mechanisms of introspection in teenage years has not been studied further. Depending on that, how can we understand introspection on psychological crisis times in such difficult teenage years without getting our head into research in this area? Below the research aims to check introspection in emotional states as well as relating factors to such psychological circumstances. For this G.S.Nikiforov, V.K. Vasilyev, S.V.Firsova's suggested method of analysis characteristics of introspection has been used.

After qualitative analysis results of empirical investigation has been shown in table.

1-table

Tendency between types of introspection in participants

Types of introspection	Statistic data	
	M-Mean result	arithmetician S ² Standard inclination tendency
Introspection in emotional state	12,91	7,65
Introspection in working process	17,64	14,03
Introspection in social environment	17,71	11,05

Depending on results, (1-table) introspection in emotional states among the teenage groups are quite low (M=12,91). Moreover, there has not been met partiality between the participants. We think this is teenager's response to outside effects, relationships around people and hurtful events causing to misunderstand own self.

It has to be said that, occurrence of emotional states, process of nervous system subject to individual psychological characteristics, especially in teenage years they are clearly spotted. That is why it is comfortable to study formation the characteristics of introspection on teenagers.

We can vary people to different types by how they present and control their emotions on daily life together with everyday hassles. Person's psychological portrait consists of individual features of introspection on emotional states. About this V.G.Afanyasev writes: "...if rationality is strong enough on person, and if he/she can deal with personal weaknesses and success, he/she can introspect, or opposite, if emotions, affect, loving self are above all other things, in that case person cannot control himself" [1, B.329]. Usually, person with agitation, low-esteem, impulsive, imbalanced can be the result of low introspection. Fast agitated person is able to do impulsive actions as well as do certain things without proper thinking. Impulsive people are totally opposite of imbalanced one and people who can control themselves.

Teenagers ability to introspect also includes to give a high mark to themselves and both depend on each other. Without doubt, researching more into this field can clarify the characteristics of introspection, also can bring effective outcomes.

When it comes to estimating peers sometimes teenagers come to wrong decision and make a mistake. Often, they value their peers or adults depending on their actions and some qualities. This judgment

is considered to whole society of people and as a result teenager comes to incorrect evaluation of other student's value, his/her advantages and disadvantages. Of course, in teenage years the transformation of social and attitude environment can affect to introspection.

There are some psychic characteristics of surrounding people that teenager can be sensitive to, additionally it can greatly affect teenager's emotional state. Sudden achievement or pedagogue's extra admiration, can develop over confidence, flauntiness on teenager. Contrary to that situation, sudden failure can bring uncertainty, disbelief and teenager can see ambiguity in everything.

We should not come to conclusion that complications of teenage years are result of certain age and person's emotions cannot be rationally introspected. Considering the results, introspection in working process in teenage groups is $M=17,64$ and that counts as statistically importance high degree. However, when analysing participants' results, there has been noticed a partiality. Some teenager's introspection is effective in the process of work (study, career), but in some of them that is totally opposite. If we look at actions of teenagers, the importance of motion affect the introspection, if it is not that considerable for them, teenager's introspection weakens.

It has to be noted that, occurrence of introspection not only important at work but also is needed for professional preparedness. Success of professional preparedness can be based on evident introspection. Belief or disbelief when choosing a career affects straight away the introspection. The more students believe in their chosen profession, the more advantages introspection can bring to the working process.

It is obvious that, person's sociability – to have social experience and to use that actively in life-work process. The word socialisation is social-psychological and sociological category which determines the process of getting to know outside environment's effects, ability to learn limit and rules. In general, it is person's born place, growing up in the environment that affects directly, nurturing in this society, surrounding and etc.

The process of introspection in social environment in teenage groups ($M=17,71$ is reported) importance is quite high. Same like introspection at work, there can be seen partiality of introspection in social environment. This can be explained by how teenagers accept and obey the social criterion.

Additionally, some teenagers try to practice social norms and policies, others are state that there is no need to fulfil the demands. When teenager gets to puberty and feeling of being an adult starts to appear, we understand that (communication is the key for this time) introspection is important for successful sociability.

From research results it seems that, introspection in emotional states, especially, is very essential. High degree of introspection arises depending on the state and the situation of performance and sociability. The daily life of teenagers consists of different types of complications, so it is required to stay under control on emotional positions.

It is very crucial to check the connection between inter connections and relations with psychological circumstances in characteristics of developing introspection. From one side, recognizing the necessity, from the other side, emotional states relate to faith processes, so for the next step of the research, we have put assignment to determine the characteristics of introspection in teenage years with the faithful qualities procedures.

BIBLIOGRAPHY:

1. Afanyasev V.G. Человек в управлении обществом. – М.: Pedagogy 1977. – 434p.
2. Morosanova V.I. Индивидуальная саморегуляция и характер человека // Вопр. психол. – Moscow, 2007. №3. p. 59 – 68
3. Reukovskiy Y. Экспериментальная психология эмоций. – М.: Speech, 1979. – 182 s.

docent of Psychology, lecturer N.I.Xalilova.

Tatiana G. Shatyuk
(Gomel, Belarus)

SOME FEATURES OF A PSYCHOLOGIST'S VOCATIONAL GUIDANCE ACTIVITY

In conditions of socio-economic transformations education system psychologists face complex problems of enhancing all the areas of vocational guidance by providing pupils with psychological help in their professional self-determination, because the world of professions has become much more diversified, the number of higher education establishments and work directions has increased greatly. The transformations should firstly aim to develop a personality, who is ready for self-determination, self-consistency and personal activity expression while selecting the future profession.

V.A. Polyakova, N.K. Stepankova, S.N. Chistyakova were engaged in exploring the problems of educational and vocational guidance. The concepts, methods and forms of vocational guidance process organization are covered in numerous investigations of V.I. Zhuravleva, N.N. Zakharov, E.M. Pavtotenkov and others.

Psycho-educational problems of vocational guidance were examined by E.A. Klimov, V.P. Paramzyn and S.N. Chistyakova.

In accordance with A.P. Borisevich and V.N. Punchik vocational guidance is “the system of social and pedagogical impact on youth aimed at preparing them for conscious profession selection; system of government measures ensuring scientifically substantiated profession selection” [1, p.5].

Vocational guidance process at school is considered as “the system of teaching and educational work directed at helping pupils to learn the necessary volume of knowledge in socioeconomic and psychophysiological features of profession with a glance to person’s individual peculiarities and labor market requirements” [2, p.4].

While analyzing psychoeducational literature the following areas of vocational guidance provision were picked out: vocational entitlement; vocational upbringing; vocational consultation; vocational diagnostics and adaptation.

Vocational entitlement lets pupils become familiar with the essence of various professions, its social prestige and requirements, with personal features and professional qualities that are essential for self-determination. It implies acquiring knowledge of the education establishments system and approaches to getting a profession, labor market condition and status of wanted professionals.

For effective arrangement of activities on informing pupils a psychologist must focus on the changeable world of professions and its psychological typology, besides a psychologist must be well informed about available vacancies across the labor market and be well aware of the economic situation inside the country.

Vocational upbringing is aimed at forming a need for self-determination as a professional, honest labor importance awareness, readiness to provide society with benefit by working hard, willingness to self-devote while reaching the life goals [4, p.11].

Vocational consultation is a system of helping pupils in their professional self-determinations, which implies pupils’ self-awareness, discovering their spheres of interest, aptitudes, character traits, temperamental attributes and guides their professional intentions growth [2].

Vocational diagnostics makes it possible to inspect the pupil’s personality and define the maturity level of his or her personal properties, abilities and interests. The inspection results are then inserted into pupil’s vocational inspection record book.

Vocational adaptation favors the adaptation to new working and social environment, to the specifics of a concrete specialty [5].

A psychologist plays one of the key roles in vocational guidance provision covering all the mentioned areas. The priority task of a psychologist in an education establishment is helping pupils in their professional self-determination, because the profession selection should be made consciously and must never be influenced by a chance factor.

While carrying out vocational guidance activities a psychologist should focus attention on subject relations with pupils, which implies pupils to become active participants of the process of professional self-determination – the subjects of their profession selection process.

A psychologist engaged in vocational guidance activities at school should hold not only personal and group hours dedicated to vocational entitlement, but also organize school-to-enterprise interaction to let pupils explore the working process specifics of different professions in production environment.

Thus for proper organization of vocational guidance process at education establishments a psychologist must pay particular attention to the following activity areas:

- exploring pupils’ professional interests, vocational aptitudes and individual psychological features;
- monitoring pupil’s readiness for professional self-determination;
- arranging trainings and role-games dedicated to vocational guidance;
- providing all the subjects of education process with psychological entitlement activities;
- psychological counseling of pupils considering their age – and personal specifics.

The result of psychologist’s vocational guidance activity is the formation of pupils’ readiness for profession selection, developing the ability to design and analyze their career plan and understanding that future profession selection is made on their own.

Along with the vocational guidance activities of a school psychologist we should also mention the career-oriented work of universities which implies preparing psychologists in three following directions: *educational-methodical, scientific-methodical and vocational guidance itself.*

The first direction, educational-methodical, is implemented based on school psychologists’ personal professional contacts with university lectors as experience exchange. However, there is a number of difficulties associated with the impossibility of opening specialized classes, joint training or approbation of textbooks, educational and teaching materials for students, teachers and university lectors; training pupils directly by university lectors, as “psychology” is absent from school curricula (there are only a few dedicated topics in the course of social science).

The second direction is put in practice by means of arranging optional classes and study clubs; joint arrangement of subject Olympiads, seminars and competitions, KVN, scientific and practical conferences for teachers, psychologists and pupils of secondary school education establishments with university students and lectors; through the possibility of educational programs and training technologies development, providing continuity and succession of school and university education.

The third direction is implemented by promoting the professions by means of lectors’ and students’ appearances; by informing on admission rules and study conditions at the university; by means of publications in local press and mass media appearances on the co-working of interacting educational

institutions; preparation and distribution of materials about the university in secondary school education establishments; by screening films, movies and presentations about the university; by discussing with teachers, pupils and their parents the rules for admission to the university and teaching conditions; arranging open days and providing professional diagnosis service.

Preparing a future psychologist from school age solves a problem of *adaptation* to new conditions of a higher education establishment and helps to prevent adolescence crisis. Pupils who have been involved in the "university-school" system are already included in the educational environment of the university and have no adaptation problems compared to other first-year students.

Additional features are provided by means information technologies. They can be used to implement early professional orientation of pupils, organize virtual tours, arrange psychodiagnostic studies, knowledge tests and consulting. Information technologies provide the possibility of distance learning, as well as allow contributing to the improvement and development of continuous education system.

In the view of the above let's focus on vocational guidance activities of the Chair of social and educational psychology of the Gomel state university. The Chair cooperates with secondary education establishments on the basis of agreements on cooperation and arranges various activities.

Thus, the specialists of the Chair organized hobby clubs "Young psychologist" based in Gomel schools, where they hold psychology classes with pupils either in the form of mini-lectures, or trainings. Also they provide guidance to teachers and school psychologists, arrange seminars, participate in the teachers' meetings, organize psychological pupils to students and hold training sessions for participants of subject Olympiads.

In order to help students understand their inclinations and abilities and reduce the number of errors made by them and their parents when choosing a future profession without taking into account their individuality, psychodiagnostic research are conducted, which results in teachers making conclusions and providing recommendations for future entrants.

Set of career guidance activities are held throughout the year by teachers and students engaged in student research laboratory "Alliance". For this purpose several scenarios were developed, chair and faculty presentations were designed, and a video was shot. Student participation arouses interest and increases the credibility of information, which attracts entrants to our university. Vocational guidance work is also carried out in the period of centralized testing. All these arrangements proved to provide a decent set of first-year students.

Yearly the lecturers of the chair are involved in open days; they criticize and evaluate students' work in the sections of psychology in scientific conferences and pupils' competitions such as "Free choice", "Poisk", "CollegiUm".

Current projects are related to holding the offline and online pupils' Olympiad in psychology. The winners will be able to take part in the student's competition in psychology and pedagogy, which gathers into teams students of different specialties of Belarusian, Russian and Ukrainian universities. We hope that geography of participants will expand and the Olympiad will bring together real connoisseurs and experts of psychological and pedagogic sciences.

Thus vocational guidance activity of the Chair due to a limited number of participants and the lack of mass is in fact a work with individual approach to each participant which helps to predict demand of getting educational services and to determine the order for training based on the needs of the region; ensures continuity and succession of school and university education; aimed at getting the basic vocational training in the specialty "Psychology"; develops creative abilities of students in accordance with their interests and inclinations, directed at their common spiritual and cultural development.

References:

1. Borysevich, A.R., Punchik, V.N. (2010). Beautiful far-far away: what should I be? Minsk: Krasiko-print, 17-34.
2. Grigoryeva, G.E., Litvina, I.S., Karaban, A.V. (2009). Professional guideline: study guide for supervising teachers. Minsk: Sovremennoe slovo, 120-138.
3. Tereh, V.S. (2011). Pupils' professional self-determination. Minsk: Krasiko-print, 36-40.
4. Tarasevich, S.V., Shalima, N.A., Kuprevich, O.A. (2007). Vocational guidance at school. Minsk: Krasiko-print, 82-95.
5. Zakharov, N.N. (1988) Pupil's professional orientation: students' tutorial. Moscow: Prosveshcheniye, 199-217.

**3. Курбонова, А. Турғунбоева
(Наманган, Узбекистан)**

ИЖТИМОЙ-ПЕРЦЕПТИВ СТЕРЕОТИПЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДАГИ АҲАМИЯТИ

Педагогик фаолият ўзаро ахборот айирбошлаш, таъсир этиш ва бир-бирини идрок қилиш, тушуниш ҳамда баҳолашни тақазо этадиган мураккаб жараёндир. А.А. Бодалев ва бошқа мутахассислар томонидан олиб борилган тадқиқотларда шахслараро билишнинг турли қонуният ва механизмлари ҳақида жуда кўп материаллар тўпланган.

Шахслараро билишнинг энг муҳим механизмларидан биридир стереотиплаштиришдир. Ҳамкорликдаги фаолият жараёни ва ўзаро таъсирлар натижасида ҳар бир кишида бошқаларни баҳолашда фойдаланиладиган аниқ эталонлар вужудга келади. Бу эталонлар аста-секин шаклланиб борганлиги сабабли шахснинг ўзи ҳам буни сезмай қолиши мумкин. Мазкур стереотиплар тўлиқ англамаган бўлса ҳам баъзан устунликка эга бўлиши мумкин. Инсон буни қанчалик англаганлигидан қатъий назар у атрофдагиларни ана шу стереотиплар призмаси орқали идрок қилишда давом этаверади. Идрок қилишнинг барқарор моделлари шаклланиши ва амал қилиши масаласи психология фанини азалдан қизиқтириб келган.

Психологияда стереотипларни таснифлашнинг бир неча вариантлари мавжуд. В.Н.Панферовнинг фикрича, стереотиплар – антропологик, ижтимоий, эмоционал-экспрессив стереотип каби гуруҳларга бўлинади. А.А.Реан эса ижтимоий-психологик стереотипларнинг – антропологик, этномиллий, ижтимоий-статусли, ижтимоий-ролли, экспрессив-эстетик, вербал-хулқ-атворли каби гуруҳини ажратиб кўрсатган. Мазкур эталон-стереотиплар инсонлар ҳақида маълумот кам бўлганда, дастлабки таассуротлар ёрдамида фикр юритиш керак бўлиб қолган вазиятларда ишлаб чиқилади.

Антропологик стереотип кишининг ички ва психологик сифатларини баҳолаш унинг антропологик белгилари, яъни ташқи кўриниши билан боғлиқ ҳолда шаклланади. П.Секорднинг тадқиқотларида аниқланишича, инсонлар учун бошқа кишини баҳолаётганда унинг юз тузилишидаги (юз шакли, кўзларнинг жойлашуви, оғизнинг катталиги ва бошқалар) умумий белгилар асосида баъзи сифатларни кўшиб идрок қилиш хос экан. Бундай стереотиплар баҳоланаётган шахснинг жинсига боғлиқ бўлмаган ҳолда тадбиқ этилади.

Этномиллий стереотиплар кишини психологик баҳолаш унинг ирқи, миллати ва қайси этник гуруҳга тааллуқлигидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилганда намоён бўлади. Масалан, “немис-педант”, “жанублик-темпераментли” ва бошқалар. Тадқиқотларида аниқланишича, инсонларда нотаниш киши ҳақидаги фикрлар улар мансуб бўлган миллий ёки этник гуруҳ ҳақидаги мавжуд тасаввурлар асосида шаклланади. Айниқса бундай стереотиплар мазкур миллат ҳақида жуда кам маълумотга эга инсонларда кучлироқ тарзда намоён бўлади. Инсон қанчалик шу миллат ҳақида кўп маълумотга эга бўлса, улар орасида маълум муддат яшаса, тили ва маданиятини яхши билса унда бундай стереотиплар шу миллат вакилини баҳолашга унчалик кучли таъсир қилмайди. Антропологик ва этномиллий стереотиплар унчалик ишончли эмас, уларга асосланиб шахсни нотўғри баҳолаш ҳам мумкин.

Ижтимоий-статусли стереотиплар кишининг шахсий сифатлари унинг ижтимоий мақомига мос ҳолда баҳоланганда кузатилади. Идрок қилинаётган шахснинг ижтимоий мақоми қанчалик баланд бўлса, унинг нафақат психологик, балки жисмоний кўрсаткичлари ҳам шунчалик юқори баҳоланади.

Ижтимоий-ролли стереотиплар шахснинг хусусиятлари унинг эгаллаб турган ижтимоий роли ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда баҳоланганда намоён бўлади. “Ижтимоий рол” ва “ижтимоий статус” тушунчалари бир-бири билан боғлиқ бўлса ҳам уларни фарқлаш лозим. “Ижтимоий статус” иерархик, вертикал тушунча. “Ижтимоий рол” эса расмий-иерархик эмас, балки мазмунли-функционал тушунчадир. Ижтимоий-ролли стереотипларнинг ўзига хос мажмуи мавжуд. Масалан, ҳарбий хизматчи интизомли, кучли характерга эга; ўқитувчи меҳрибон, адолатли; профессор ақлли, бироз паришонхотир ва бошқалар. Бундай стереотиплар универсал эмас. Ҳозирда ижтимоий-ролли стереотиплар мавжудлигини тасдиқловчи кўплаб тажрибалар ўтказилмоқда. Шундай тажрибаларнинг бирида экспериментаторнинг ёрдамчиси текширилувчилар олдига ҳарбийлар кийими ва бошқа костюмда чиққан. Текширилувчилардан унинг шахсга хос сифатлари баҳоланиши сўралганда берилган баҳоларга уларнинг қандай кийимда эканликлари таъсир қилганлиги маълум бўлди.

Экспрессив-эстетик стереотиплар шахсга берилаётган баҳонинг унинг ташқи кўриниши, жозибдорлиги (“гўзаллик эффекти”) билан боғлиқлигидир. Баҳоланаётган шахс қанчалик жозибали бўлса, берилаётган баҳо шунчалик позитив (ижобий) бўлади. Ташқи жозоба ўз ичига жисмоний гўзаллик, кийиниш, ҳаракатларнинг нозиклиги ва ҳис-туйғуларнинг ифодаланиши (экспрессия)ни ҳам олади.

Вербал-хулқ-атвор стереотиплари ҳам шахсни баҳолашнинг ташқи хусусиятларга – экспрессия, нутқ, мимика (юз ифодаси), пантомимика ва бошқаларга боғлиқлигида акс этади. Бироқ бу вазиятда “жозибдорлик” унчалик муҳим хусусият эмас. Кўпчилик кишилар “Сиз инсонларнинг ички дунёсини уларнинг ташқи кўринишига қараб баҳолайсизми?” деган саволга “йўқ” деб жавоб берсалар ҳам тажрибада олинган маълумотлар бунинг аксини кўрсатмоқда. А.Миллер томонидан ўтказилган тажрибада инсонларнинг уч гуруҳ – чиройли, оддий ва чиройли бўлмаган фотосуратлари ажратиб олинган. Текширилувчилардан ана шу фотосуратдаги кишиларни қандай психологик хусусиятга эга эканликларини баҳолаш сўралган. Натижаларга кўра, “чиройли”ларга берилган таърифлар – ўзига ишонувчан, бахтли, самимий, мувозанатли, ғайратли, топқир, маънавий дунёси бой ва бошқалардан иборат бўлган.

Экспрессив-эстетик стереотиплар инсонлар фаолияти натижасини баҳолашга ҳам ўз таъсири кўрсатар экан. Тажрибаларнинг бирида ёш йигитларга аёл журналист томонидан ёзилган очерк ва муаллифни фотосуратини бериб, унинг қандай ёзилганини баҳолаш сўралган. Натижада чиройли ташқи кўринишга эга аёл томонидан ёзилган очерк юқори даражада баҳоланган. Тадқиқотларда аниқланишича, ташқи гўзаллик нафақат кишига берилаётган баҳога, балки баҳолаётган одамнинг хулқ – атвори ҳам таъсир этиши мумкин экан. Америкалик психологлар томонидан йирик фирмаларнинг

бирида шундай тажриба ўтказишган. Янги ишга қабул қилинаётган ходимлар икки босқичли суҳбатдан ўтишган. Биринчи суҳбат ўртача ташқи кўринишга эга бўлган, иккинчи суҳбат эса жуда чиройли ходим томонидан олиб борилган. Ҳар икки суҳбат босқичи видеотасмага тушириб олинган. Натижалар таҳлили шуни кўрсатдики, иккинчи босқичда, яъни чиройли ходим олдида номзодлар ўзларини жуда ғалати тутишган, ютуқларини ошириб кўрсатишга, яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қилишган. Бунинг натижасида эса жумлаларни тузишга қийналишган, фикрлаш темпи сустлашган, хуллас, мазкур ўринга даъвогар бўла олмасликларига ишониб қолишган.

Ҳамкорликдаги фаолият муваффақияти керакли микдордаги перцептив аниқликка эга бўлишни тақозо этади. Бошқалар шахсини идрок қилиш ва акс эттиришнинг аниқлиги нафақат ҳамкорликдаги фаолиятга, балки шахслараро ўзаро таъсир жараёнига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Стереотиплаштириш механизми педагог томонидан ўқувчи шахсини ўрганиш жараёнида ҳам қўлланилади. Унинг ижтимоий, эмоционал-экспрессив тури кўпроқ, антропологик тури эса камроқ учрайди. Шахсий педагогик тажрибаси давомида ҳар бир ўқитувчида ўзига хос стереотиплар – “аълочи”, “иккичи”, “фаол” каби тушунчалар шаклланиб боради. Ўқувчилар билан илк бор учрашган вақтиданок педагог уларда мазкур сифатлар бор ёки йўқлигини қидира бошлайди. Албатта бу стереотиплар ўзгармас эмас, улар субъектив ва индивидуал табиатга эгадир. Ҳар бир педагогнинг тажрибасига боғлиқ ҳолда шаклланган ўз стереотиплари мавжуд бўлади. Синфда “фаол, жамоатчи” ўқувчи борлиги ҳақидаги ахборот баъзи педагогларни қувонтиради, гуруҳ билан ишлаш осон бўлишини ўйлаб хурсанд бўлади. Айрим педагоглар эса “фаол”лар билан ишлашнинг салбий тажрибасига эга бўлганлиги сабабли бундай ўқувчилар билан эҳтиёткорлик билан муносабат ташкил этадилар.

Таълим жараёнида бирдай кенг тарқалган ва йўналтирилган стереотиплар ҳам мавжуд. Масалан, ўқувчи яхши ўзлаштиради, демак у қобилиятли, виждонли, масъулиятли, интизомли; ёмон ўзлаштирса – дангаса, диққатини тўплай олмайдиган, масъулиятсиз деб идрок қилинади.

Кўп ҳолларда дарсда тинч ўтира олмайдиган, диққатини тўплашга қийналадиган, фикрларни жим туриб эшита олмайдиган ўқувчиларни “тарбияси қийин болалар” деб баҳолашади, аксинча жим ўтирадиган, итоаткор, педагогнинг барча кўрсатмаларини сўзсиз бажарадиган ўқувчи ҳеч қачон тарбияси “қийин”лар рўйхатига тушмайди деган хулосага келишади.

Педагогик мулоқот жараёнида эмоционал-эстетик стереотиплар ҳам маълум аҳамият касб этиши мумкин. Ўқувчи шахсига хос хусусиятларни унинг ташқи кўринишига қараб баҳолаш бир қараганда унчалик ҳақиқатга мос келмайдигандек ва ҳайратланарли бўлиб туюлади, аммо бу ҳолат нафақат ўсмирларга, ҳатто кичик ёшдаги болаларга нисбатан муносабатда ҳам кузатилиши мумкин экан. А.А.Бодалев томонидан олиб борилган тажрибаларнинг бирида талаба-қизларга етти ёшли болаларнинг ҳатти-ҳаракатларини баҳолаш сўралган. Уларга “кичик айбдор”ларнинг фотосуратлари ҳам қўшиб берилган. Бўлажак педагоглар томонидан берилган жавоблар таҳлил қилинганда маълум бўлишича, ташқи кўриниши жозибали бўлган болаларнинг хулқ-атвори муҳокама қилинганда унга нисбатан юмшоқроқ, авайлаб муносабатда бўлишган.

Педагог томонидан ўқувчи шахсини ўрганиш ҳамда билишда педагогик стереотипларнинг таъсири бор ва улар муайян ўрин тутаяди. Ҳар қандай инсон каби педагог ҳам ўқувчини баҳолашида эмоционал-эстетик стереотипларнинг роли борлигини тан олмайди. Бундай стереотипларни таъсири камаймайди, аксинча ортиб бораверади. Дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда, ўқувчини турли вазиятларда кузатиш орқали у ҳақида кўплаб ахборотларга эга бўлиш баҳонинг индивидуаллашиб ва шахснинг фаолият ва хулқ-атвордаги хусусиятларига адекватлашиб боришига имконият яратади.

Тажрибали педагоглар учун хос бўлган қобилиятлардан бири илк учрашувларданок ўқувчиларни яхши ўрганиши, улар шахсига хос бўлган сифатларни, жамоадаги роллар тақсмотини аниқлай олишидир. Педагогик стереотипларнинг ижобий ёки салбий таъсири ҳақида гапириш мантиқсизлик албатта. Агар педагог мазкур стереотипларга қатъий асосланиб фаолият олиб борса, у салбий таъсирга эга бўлади. Мазкур стереотиплар фақатгина ахборот етишмаслиги сабабли қўлланилаётганини, вақт ўтиши билан унинг ўрнига мақсадга йўналтирилган муносабатлар типичак шаклланишини унутмаслик керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бодалев А.А. Личность и общение М.1983.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психология Т.2007.
3. Реан А.А. Социальная педагогическая психология М.2004
4. Социальная психология. Под редакцией А.В.Петровского М.1987.

Илмий раҳбар:

Психология фанлари доктори, профессор З.Т.Нишанова

**Р.Ш. Абитаева, Наталья Федченко
(Жезказган, Казахстан)**

О СТИЛЯХ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ В БРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ШКОЛЫ

В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы отмечается: "Базовый принцип нового содержания образования – создание в каждой школе гуманной образовательной среды, стимулирующей развитие нравственно-духовных качеств личности: самопознания, самоопределения и самореализации... ГОСО будет ориентирован на результаты, обеспечивающие личное саморазвитие, самостоятельность в приобретении знаний, формирующие коммуникативные навыки, умения управлять информацией и технологиями, решать проблемы, предприимчивость и креативность" [1, с. 4]. В свою очередь создание гуманной образовательной среды во многом определяется особенностями общения педагога с учащимися.

Воспитательное значение общения заключается в том, что оно расширяет общий кругозор человека и способствует развитию психических образований, которые необходимы ему для успешного выполнения деятельности, носящей предметный характер, и является обязательным условием формирования общего интеллекта человека и, прежде всего, многих его перцептивных, мнемических и мыслительных характеристик.

В психолого-педагогической литературе все чаще сегодня рассматривается такое явление как дидактогения. Дидактогения – негативное психическое состояние учащегося, вызванное нарушением педагогического такта со стороны воспитателя (учителя) и выражающееся в фрустрации, страхах, подавленном настроении и т.п. Оно отрицательно сказывается на деятельности учащегося, затрудняет межличностные отношения. В основе возникновения дидактогении лежит психическая травма, полученная учеником по вине педагога [2, с.90].

Некоторые педагоги считают допустимым с целью наказания ученика либо для снижения его завышенной самооценки публично высмеять его, подчеркнуть (нередко с преувеличением) его недостатки, провести невыгодное сравнение с достижениями сверстников. С точки зрения школьной психогигиены такая форма педагогического общения крайне вредна, поскольку дает внешний эффект снижения нежелательной активности ученика, но не может ориентировать на положительные достижения в учебной деятельности. В результате разрушается авторитет педагога, вера в его доброжелательность и справедливость, у ученика ослабляется чувство психологической защищенности, необходимое для его эмоционального равновесия. Чтобы предотвратить возникновение дидактогении у учащихся, каждый педагог должен стремиться к максимальной тактичности в общении, осуществлять воспитание учащихся с учетом их возрастных и индивидуально-психологических (главным образом личностных) особенностей [2,206].

Различные особенности стиля общения учителя оказывают неодинаковое воздействие на характер эмоциональных переживаний учащихся, на их поведение на уроке и в школе.

Остановимся на влиянии самых распространенных в психолого-педагогической литературе стилей общения на развитие младшего школьника: авторитарном, демократическом и либеральном.

Для педагогов, которым свойственен авторитарный стиль характерно подавление своих воспитанников категоричным, не терпящим возражений суждениями и бесцеремонностью в способах отдачи приказов и распоряжений. Такие педагоги любят командовать, навязывать свое мнение, свою волю не только школьникам, но также их родителям и своим коллегам. Мнения окружающих их мало волнуют, поэтому они предпочитают единоличное принятие решений и настойчивые требования по их выполнению либо "организуют" чисто формальное участие коллектива в поддержке собственных решений. За четкое выполнение требований ученик заслуживает поощрения, за непослушание – наказания.

Для педагогов, ориентирующихся на демократический стиль руководства, характерно стремление к опоре на мнение учащихся, к учету их интересов, желаний и особенностей, к тактичному и корректному решению с ними всех возникающих вопросов и противоречий. В отличие от авторитарного стиля общения, требования педагогом демократического стиля общения предъявляются в тактичной, не оскорбляющей достоинства учеников, корректной форме.

Для представителей либерального стиля характерно стремление к уходу от конфликтных ситуаций, от столкновения с окружающими, в том числе и со своими учениками. Вместо требований они предпочитают уговоры и увещевания учащихся, а порой просто выполняют за них какую-нибудь часть поручений. Этот стиль может проявляться в попустительстве или бездеятельности педагога, в его самоустранении от жизни классного коллектива и от ответственности за все происходящее в нем.

В.А. Кан-Калик установил наиболее распространенные стили педагогического общения. Пожалуй, самым плодотворным, по его мнению, является общение на основе увлеченности совместной творческой деятельностью [3, с.79].

В основе этого стиля – единство высокого профессионализма педагога и его этических установок. Ведь увлеченность совместным с учащимися творческим поиском – результат не только коммуникативной деятельности учителя, но в большей степени его отношения к педагогической деятельности в целом.

Достаточно продуктивным является и стиль педагогического общения на основе дружеского расположения. Такой стиль общения можно рассматривать как предпосылку успешной совместной

учебно-воспитательной деятельности. В известной мере он как бы подготавливает выделенный выше стиль общения. Ведь дружеское расположение – важнейший регулятор общения вообще, а делового педагогического общения особенно. Это стимулятор развития и плодотворности взаимоотношений педагога с учащимися. Дружественность и увлеченность совместным делом – стили общения, тесно связанные между собой. Увлеченность общим делом – источник дружественности и одновременно дружественность, помноженная на заинтересованность работой, рождает совместный увлеченный поиск. Говоря о системе взаимоотношений педагога с воспитанниками, А.С. Макаренко утверждал, что педагог, с одной стороны, должен быть старшим товарищем и наставником, а с другой – соучастником совместной деятельности. Необходимо в образовательном процессе школы формировать дружественность как определенный тон в отношениях педагога с коллективом [4, с. 63].

Размышляя о вариантах взаимоотношений воспитателя с детьми, А.С. Макаренко отмечал, что «никогда педагоги и руководство не должны допускать со своей стороны фривольного тона, зубоскальства, рассказывания анекдотов, никаких вольностей в языке, передразнивания, кривляния и т.п. С другой стороны, совершенно недопустимо, чтобы педагоги и руководство в присутствии воспитанников были угрюмыми, раздражительными, крикливыми» [4, с.105].

Общение-дистанция – этот стиль общения используют многие педагоги. Суть его заключается в том, что в системе взаимоотношений педагога и учащихся в качестве ограничителя выступает дистанция. Гипертрофирование дистанции ведет к формализации всей системы социально-психологического взаимодействия учителя и учеников и не способствует созданию истинно творческой атмосферы. Превращение "дистанционного показателя" в доминанту педагогического общения резко снижает общий творческий уровень совместной работы педагога и учащихся, что ведет к утверждению авторитарного принципа в системе взаимоотношений педагога с детьми, который отрицательно сказывается на результатах деятельности.

А.В. Петровский и В.В. Шпалинский отмечают, что в классах, где преподают учителя с преобладанием авторитарного стиля руководства, обычно бывает неплохая дисциплина и успеваемость, однако за внешним благополучием могут скрываться значительные изъяны работы учителя по нравственному формированию личности школьника [5, с.17].

В системе школьного обучения стиль общения влияет не только на отношение учащихся к предмету, но и на общее настроение детей, атмосферу их эмоционального благополучия в деятельности. Так, по данным А.А. Бодалева и Л.И. Криволапа, состояние спокойного удовлетворения и радости относительно чаще возникает у учащихся из тех классных коллективов, во главе которых стоит воспитатель, придерживающийся демократических принципов в своем общении со школьниками [6, с.78]. Демократичные формы общения педагога с учащимися положительно сказываются на эффективности учебно-воспитательного процесса прежде всего потому, что они более подвижны, гибки, позволяют постоянно прилаживать к методике воздействия необходимую систему общения, а главное, создают социально-психологическое единство педагога и обучающихся, необходимое для продуктивной совместной деятельности.

Общение-устрашение – это стиль, к которому также иногда обращаются начинающие учителя, связан в основном с неумением организовать продуктивное общение на основе увлеченности совместной деятельностью. В творческом отношении общение-устрашение вообще бесперспективно. В сущности своей оно не только не создает коммуникативной атмосферы, обеспечивающей творческую деятельность, но, наоборот, регламентирует ее, так как ориентирует детей не на то, что надо делать, а на то, чего делать нельзя, лишает педагогическое общение дружественности. Не менее отрицательную роль в работе с детьми играет и общение-заигрывание, характерное в основном для молодых учителей и связанное с неумением организовать продуктивное педагогическое общение. По существу, этот тип общения отвечает стремлению завоевать ложный, дешевый авторитет у детей, что противоречит требованиям педагогической этики. Общение-заигрывание, как показывают наблюдения, возникает в результате: непонимания педагогом стоящих перед ним ответственных педагогических задач; отсутствия навыков общения; боязни общения с классом и одновременно желая наладить контакт с учениками. Как видно, определенную роль играет и незнание технологии общения, низкий уровень педагогического мастерства учителя.

Такие стили общения, как устрашение, заигрывание и крайние формы общения-дистанции, опасны тем, что при отсутствии у педагога профессиональных навыков общения могут укорениться в индивидуальности учителя, а порой становятся штампами, усложняющими образовательный процесс и снижающими его эффективность.

Исследования К.Н. Волкова выявили следующие требования, которые предъявляет школьник к учителю в качестве обязательных условий для возникновения чувства доверия: контактность, умение легко и гибко вступать в общение с детьми, понимание, терпение, разнообразие интересов, эрудиция, чуткость, способность к сопереживанию, то есть демократизацию стиля руководства. В продуктивных стилях общения реализуется логика общения, подсказанная в свое время А.С. Макаренко: «Я не столько педагог, сколько старший, который руководит жизнью своих воспитанников при их же участии» [4, 164]. Такой подход, естественно, предполагает дружественное общение учителя с учениками на основе увлеченности совместной деятельностью.

Таким образом, демократический стиль общения является самым предпочтительным, по мнению учащихся, оказывает благоприятное влияние на эмоциональное состояние и развитие

личности каждого учащегося в коллективе и на результативность образовательного процесса школы в целом.

Литература:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 год. «Казахстанская правда» от 17.12.2010г.
2. Диагностика школьной дезадаптации / Под ред. С.А. Беличевой, И.А. Коробейникова. Г.Ф. Кумариной. М.: Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье России». 1995. 127 с.
3. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М., 1987.
4. Макаренко А.С. Методика организации воспитательного процесса. М.: Академия. 2004
5. Петровский А.В. Личность в психологии с позиций системного подхода // Вопросы психологии. 1981. №1. С. 13-17
6. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. М., 2004
7. Волков Б.С., Волкова Н.В. Готовим ребенка к школе. – СПб «Питер», 2008.
8. Шерьязданова Х.Т., Суркова Т.И. Педагогу о стиле общения с детьми. – Алматы, Рауан, 1996г.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, зав. кафедрой педагогики и психологии Жезказганского университета им.О.А. Байконурова Абитаева Р.Ш.

Муножат Асранбаева
(Наманган, Ўзбекистон)

АБУ НАСР ФОРОБИЙ ИНСОН РУҲИАТИ ҲАҚИДА

Инсон руҳияти, унинг мураккаб руҳий оламига хос сир-синаотлар барча даврларда ҳам энг долзарб ва қизиқарли муаммолардан бўлиб келган. Дастлабки илмий психологик қарашлар антик давр файласуфлари томонидан ўзига хос тарзда ёритиб берилган бўлиб, у аста-секин бутун дунё файласуфлари қарашларига ўз таъсирини кўрсатди. Жумладан, шарқ мутафаккирлари ижодида ҳам инсон руҳияти, унинг билиш жараёнлари, индивидуал-психологик хусусиятлари, ҳиссий ҳолатларининг намоён бўлиши масаласи марказий ўринни эгаллайди.

Шарқ психологик қарашларининг ривожланишида буюк қомусий олим, файласуф ва мутафаккир Абу Наср Форобийнинг хизматлари беқиёсдир.

Форобийнинг инсон ва унинг руҳий жараёнлари тўғрисидаги фикрлари унинг илғор ғояларидандир. У инсондаги руҳий жараёнларни санаб ўтиш билангина чегараланмай, балки бу жараёнларнинг келиб чиқиши, тартиби, ҳар бирининг роли тўғрисида ҳам мулоҳаза юритди. Инсоннинг руҳий қувватлари психик жараёнлари Форобий асарларида анчагина кенг ёритилган. [1,44 б.]

Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги фикрлари “Фозил одамлар шаҳри”, “Масалалар моҳияти”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Жисм ва акциденцияларнинг шаклларга қараб бўлиниши”, “Шарҳлардан”, “Ҳикмат маънолари”, “Ақл маънолари тўғрисида” каби қатор асарларида баён этилган. Форобий ўзининг психологик таълимотида Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва Қадимги Грециянинг табиий-илмий билимлар соҳасида, хусусан тиббиёт соҳасида эришган ютуқларига асосланди.

Форобий одам организмини биологик жиҳатдан таҳлил қилиш билан кифояланмай, унинг психикасини таҳлил этишга ҳам эътибор қаратган.

Форобий ўз дунёқарашида нарса ва ҳодисаларни билиш, инсон ақлини билим билан бойитиш, уни илмли, маърифатли қилиш учун хизмат қилувчи психик жараёнларга алоҳида эътибор беради. Инсоннинг билиш жараёнлари ҳақидаги таълимот Форобий асарларида анчагина изчил ва мукамал ишланган таълимотлардан ҳисобланади.

Ўз «Шарҳлар»ида Форобий билиш жараёнларига ва инсон билимларининг келиб чиқишига умумий баҳо бериб, бундай дейди: «Инсон билимларини ақл ва сезиш органлари орқали қўлга киритади... сезилувчи образлар ҳис этиш орқали, ақлий образлар эса сезилувчи образлар орқали билинади...».[1,54 б.]

Форобий асарларида ҳиссий билиш учун хизмат қилувчи руҳий жараёнлар ва ақлий билиш учун хизмат қилувчи руҳий жараёнларга ҳам алоҳида-алоҳида тавсиф берилади.

«Фозил одамлар шаҳри» ва «Ҳикмат асослари» асарларида бу ҳақдаги фикр ва фаразлар диққатга сазовордир. «Ҳикмат асослари»да бу тўғрида бундай дейилади: «Инсонда, унинг бошланғич вужудга келишида (яъни туғилишида) озиклантирувчи қувват пайдо бўлиб, унинг ёрдамида инсон овқатланади. Бундан сўнг унда тери орқали сезиш қуввати вужудга келиб, бу қувват ёрдамида инсон иссиқ, совуқ кабиларни сезади. Сўнг эса шундай қувват вужудга келадики, унинг ёрдамида таъм-маза сезилади. Сўнг ҳидни сезишни таъминловчи қувват пайдо бўлади, ундан кейин эса шундай қувват вужудга келадики, у орқали ранг, ёруғлик ва барча кўринувчи нарсалар сезилади. Ҳиссий қувватларнинг келиб чиқиши билан инсонда яна шундай қувват ҳам вужудга келадики, у инсонни

сезилаётган нарсага ёки диққатини тортади, ёки ундан узоқлаштиради ва шу сабабли инсонда сезилувчи нарсаларга мойиллик ёки нафрат уйғонади. Бундан сўнг шундай қувват пайдо бўладики, унинг ёрдамида инсон олдин сезилган ва ҳозирда инсон эътиборидан ташқарида бўлган нарсаларнинг образини сақлаб қолади. Бу хаёл қуввати бўлиб, ҳиссий қабул этилган образларни турли тартибда комбинация қилиш (қўшиш, бириктириш, ажратиш) вазифасини бажаради. Бу комбинацияларнинг бир қисми чин, бир қисми эса ёлғон бўлади Бундан кейин ақлий қувват вужудга келиб, унинг ёрдамида инсон онгли ва абстракт фикр юритади, санъат ва фан ҳақида билимга эга бўлади, ақли етадиган нарсалар билан шуғулланиди»[1,58б.]. Унинг таъкидлашича, ташқи сезилар нарсаларнинг конкрет хоссалари, образларини бевосита акс эттиради-ю, аммо уни бир бутун ҳолда маъноси, моҳияти билан билиб ололмайди. Бу вазифани фикр қилиш бажаради. Шундай қилиб, Форобийда ақлий жараёнларнинг хусусиятларини аниқлашга бўлган интилиш жуда кучли бўлган.

«Масалалар манбаи» (“Уснул масоил”) рисоласида Форобий психик жараёнларнинг ажралиши ва уларнинг маълум физиологик органлар, моддий жараёнлар билан боғлиқлиги тўғрисида жуда ажойиб фикрларни яқунловчи тезисни олға суради: «Қабул қилувчи қувватларга, – деб ёзади у, – ташқи қувватлар (яъни беш сезги) ва ички ҳислар, хусусан, хаёл қуввати, хотира ва эсга тушириш қуввати, фикрлаш қуввати ва одам танасининг қисмларини ҳаракатга келтирувчи, қўрқинч ва ғазабни вужудга келтирадиган қувватлар киради. Бу санаб ўтилган қувватларнинг ҳар бири маълум орган ёрдамида вужудга келади, ҳеч қачон аксинча бўлмайди. Бу қувватларнинг бирортаси ҳам моддадан ажралган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас» [5,36 б.].

Форобий, аввало, барча психик жараёнларни ташқи ва ички қувватлар, яъни одамнинг ташқи органлари билан боғлиқ бўлган ва улар асосида вужудга келадиган ҳамда шу ташқи органларга бевосита боғлиқ бўлмаган, ташқаридан олинган образлар асосида ички психик жараёнлар натижасида вужудга келадиган қувватлар деб икки катта гуруҳга ажратади. Ташқи қувватда, яъни бевосита ташқи таъсир натижасида сезги органлари орқали вужудга келувчи қувватлар беш турлидир. Келиб чиқиши ва мураккаблиги жиҳатидан бу беш турли ташқи қувватни Форобий қуйидагича талқин этади: тери-бадан сезгиси, таъм билиш сезгиси, ҳид билиш сезгиси, нутқ сезгиси, кўриш сезгиси.

Буларнинг ҳаммасини Форобий «қувваи ҳиссия», яъни «ҳиссийёт қуввати» деб атайди ва унинг инсонга ҳам, юқори даражада ривожланган ҳайвонга ҳам хос эканлигини қайд этган. Бу ташқи қувватлардан бошқа яна ички қувватлар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Хотира – тасаввур қуввати – «қувваи мутахайнила».
2. Хаёл қуввати – «қувваи хаёлия».
3. Туйғу, эмоция қуввати – «қувваи назъия».
4. Нутқ қуввати – «қувваи нотиса».
5. Қувваи нотиса ичидаги мантиқий фикрлаш қуввати – «Қувваи фикрийя».

Форобийнинг таъкидлашича, «Қувваи фикрия: мантиқий операцияларни бажариб, мураккаб нарсаларни билиб олиш учун хизмат қилади [5, 44 б.].

Булардан ташқари, Форобийда диққат, ҳис-туйғу, ирода каби руҳий жараёнлар ҳақида ҳам айрим ажойиб фикрлар учрайди, масалан, юқорида келтирилган фикрларда ҳам Форобий одам эътиборини бирор нарсага жалб этадиган ёки жалб этмайдиган ҳамда кишининг ғазаб ва нафратини, яъни ҳис-туйғусини бошқарувчи қувватлар мавжуд эканлигини айтиб ўтган.

Форобийнинг бу фикрларидан, биринчидан, инсондаги руҳий жараёнлар билан физиологик-анатомик жараёнлар психика билан организм ўзаро боғлиқ ҳолда мавжуд, деган хулоса, иккинчидан, юрак инсоннинг биологик ҳаётини, мия эса унинг руҳий-маънавий ҳаётини бошқариб туради, деган хулоса келиб чиқади.

Форобий инсоннинг қайси психик жараёни тўғрисида мулоҳаза юритмасин, унинг организмдаги маълум жисмоний, физиологик-анатомик жараён билан боғлиқлигини кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилган. У одам организмдаги психик жараёнлар физиологик жараёнлар билан зарурий боғлиқлигини, улар асосида мавжудлигини яхши тушунибгина қолмасдан ҳатто ташқи таъсирга жавобан вужудга келувчи маълум психик жараёнларнинг организмга, физиологик жараёнларга акс таъсирини тушуниш даражасига ҳам бориб етади. Масалан, «Аристотель категорияларига шарҳлар» рисоласида инсон руҳида бўлган мураккаб жараёнлар: ғазаб, қўрқув, ачиниш каби туйғуларнинг одам организмга маълум даражада таъсир этиши тўғрисида гапириб, бундай дейди: «Инсон уялган вақтида қизаради, уят бу ерда инсон руҳида вужудга келувчи аффе́ктдир, ундан сўнг организмда маълум ранг вужудга келади. Қўрқинч натижасида оқариб кетиш ҳам шу кабидир»[4, 28 б.].

Барча руҳий жараёнларни физиологик жараёнлар билан боғлаб тушунтиришга интилиш Форобийнинг энг муҳим ва диққатга сазовор бўлган хусусиятидир. Бу унинг психология соҳасида илмий ёндашувда турганлигини кўрсатувчи энг асосий далиллардир.

АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ:

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги нашриёт, 1993. – 224 б.
2. Педагогика тарихи: К.Ҳошимов, С.Нишонова, М.Иномова ва бошқ. –Ўқитувчи, 1996. – 48 б.
3. Хайруллаев М.М. Форобий (ҳаёти ва илмий мероси). –Ўзбекистон, 1991. – 78 б.
4. Ҳадис олимлар, қозилар, ҳакимлар ҳақида. –Чўлпон, 1996. – 72 б.

Дилбар Боймирзаева
(Наманган, Узбекистан)

ЛОЖЬ КАК ФОРМА ИСКАЖЕНИЯ РЕАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ

В наше время основные исследования лжи, причины, ее порождающие, и формы проявления становились предметом изучения юристов, философов, педагогов и психологов. Начиная с начала 20 века, внимание исследователей привлекли теоретические и практические аспекты применения так называемого «детектора лжи», то есть полиграфа. В последние годы в нашей стране опубликован целый ряд научных и публицистических работ, посвященных проблемам лжи, обмана, манипуляций, мошенничества.

Проблемами детской лжи занимались многие отечественные и зарубежные ученые: Адам А., Алешинцев И.А., Гартьер К., Дубровский Б.И., Знаков В.В., Ильин И.А., Каптерев П.О., Мелитан Л., Мэй М., Нечаев А.П., Преображенский С.А., Секацкий А.К., Сосновский А., Х. Хартшорн, Шеталова А., Штерн В., Щербатых Ю.К., Экман П. и другие.

Для определения лжи используются различные категории. В обыденном сознании ложь обычно ассоциируется с негативным, социально неодобряемым действием – обманом, который определяют либо как синоним лжи, либо как процесс, порождающий ложь. Однако, в словарях русского языка ложь трактуется не только как неправда, обман и искажение истины, но и как выдумка, вымысел, фантазия и даже шутка, розыгрыш. Вместе с тем известно, что истину можно исказить ненамеренно и это будет не ложь, а заблуждение. Что касается вымысла, фантазии или шутки, то, при их правильном использовании нет умысла нанесения ущерба в отношении объекта применения.

В психологической литературе справедливо подчеркивается то, что стратегией лгущего может быть как достижение, так и избегание каких-либо последствий. Лживость – форма поведения, заключающаяся в намеренном искажении действительности ради достижения желаемой цели или стремления избежать нежелательных последствий. В тех случаях, когда лживость становится привычной формой поведения, она закрепляется и превращается в качество личности.

На рубеже XX века изучение проблемы лжи было актуально как в отечественной, так и мировой психологии. Работы авторов начала века были посвящены исследованию лжи при свидетельских показаниях, проблеме детской лжи (ее развитию в онтогенезе), мотивации лжи и обмана, классификации. Позже, эта проблема оказалась на периферии научных интересов психологов (Гиппенрейтер Ю.Б., Леонтьев А.Н., и другие) и ей перестали уделять должное внимание, что было обусловлено не столько логикой развития самой психологической науки, сколько идеолого-политическими соображениями. Напротив, в зарубежной психологии проблема лживости продолжала интенсивно разрабатываться в основном в направлении изучения психологических особенностей детей склонных к лживости, причин возникновения лжи, определения способов профилактики и приемов педагогического воздействия для устранения лживости из общения, проблем распознавания лжи.

Французский исследователь Ж. Дюпра, занимавшийся проблемой лжи еще в прошлом веке, считал, что это психо-социологический, словесный или нет, акт внушения, при помощи которого стараются, более или менее, умышленно посеять в уме другого какое-либо положительное или отрицательное верование, которое сам внушающий считает противным истине. Ж. Дюпра, также как современные исследователи, считал что ложь, в качестве внушающего воздействия, может осуществляться не только как словесный акт, а также с помощью невербальных средств общения.

Известно, что зачастую людей, еще более эффективно чем словами, вводят в заблуждение с помощью жеста, позы, мимики или косметики, грима, одежды и других средств перевоплощения и маскировки, создавая ложный образ или дополняя, таким образом, содержание искажаемой информации невербальными компонентами общения. Человек, желающий ввести в заблуждение другого и сообщающий заведомо ложную информацию, может, желая соврать, говорить истину или быть близким к ней. Подобные сюжеты часто становятся основой детективных, юмористических и драматических историй. Существуют определенные различия в разграничении лжи и обмана. Когда мы говорим об обмане, то, прежде всего, подразумеваем процесс, действие. Что касается понятий "ложь", "неправда" то они, используются в качестве оценки информации, не вызвавшей доверия.

Критикуя одно из определений обмана зарубежных исследователей, которые считают, что "обман может быть определен как поступок или утверждение, цель которого – скрыть истину от другого или ввести его в заблуждение" (J.A. Podlesny, D.C. Raskin, 1977), Знаков относит обман к более изощренной форме лжи. Знаков определяет обман как "полуправда, сообщенная партнеру с расчетом на то, что он сделает из нее ошибочные, не соответствующие намерениям обманывающего выводы".

Ключевым моментом определения обмана, не может являться количество и качество используемой информации. В качестве интегративного термина "неискренность", когда речь идет о разных формах целенаправленного искажения субъектом действительности.

Психологи считают, что вруны делятся на две категории: тех, которые врут из необходимости и врунов от природы. Последние – неисправимы – рассказывают сказки одну за другой, сами веря в свои фантазии, врут без всякой надобности (феномен барона Мюнхгаузена). Они экстравертны,

обычно очень приятные люди. Интраверты лгут намного реже. Только в случае крайней необходимости.

Можно рассмотреть несколько форм лжи:

Искажение реальной информации, говорит И. Вагин, это то, что мы и привыкли называть ложью. Когда нам, вместо реальной информации преподносят обман, выдавая его за правду, и тем самым, вводя нас в заблуждение. С такой ложью мы встречаемся каждый день, и именно эта ложь является самой опасной и самой неоправданной.

Исследователи природных предпосылок формирования психики справедливо подчеркивают также роль биологических и наследственных факторов, определяющих развитие индивида, которые, в свою очередь, становятся все менее благоприятными в силу ухудшения экологии и естественной среды обитания человека. Высказывается предположение, что существует генетическая предрасположенность к альтруизму и эгоизму. Последнее качество, как известно, во многом способствует проявлению неискренности в общении.

На сегодняшний день не вызывает сомнения то обстоятельство, что ряд психологических качеств человека, например таких как истероидность или связанная с ней демонстративность, проявляются в приукрашивании собственных возможностей, в том числе, с помощью лжи и других способов введения окружающих людей в заблуждение. Для лжи истероидов часто характерно настолько полное овладение психики собственными выдумками и иллюзиями, что некоторые авторы считают неправильным называть истероидное поведение неискренним. Вместе с тем, истероид часто отдает отчет своим поступкам, однако не может или не желает отказаться от выбранной формы поведения, с болезненной настойчивостью отстаивая свои вымыслы и фантазии.

Все родители сталкиваются с ложью своих детей, но мало кто вникает в причину возникновения этой лжи. По мере взросления случаи обмана учащаются и достигают своего пика в подростковом возрасте, лет так с 11-12. Мы ругаем детей, наказываем их, испытываем раздражение, обиду, а порой бессилие, но при этом не пытаемся разобраться, а почему так происходит. Что движет ребенком, говорящим неправду, что он на самом деле добивается своей ложью и что скрывает под ней? Как распознать настоящую причину лжи подростка?

Основные причины, почему дети лгут:

1. Чтобы добиться нашей похвалы или проявления любви.
2. Чтобы скрыть свою вину.
3. Чтобы избежать наказания.
4. Чтобы выразить свою враждебность к нам.

Желание вырваться из-под контроля – основная причина подростковой лжи. Это своего рода бунт против того, что вы пытаетесь требовать от взрослеющего ребёнка подробного отчёта – где был, с кем, что делал? Если вы действительно так поступаете, то не приходится удивляться, что вы стали уличать своего ребёнка-подростка во лжи, даже если раньше он никогда вас не обманывал. Ложь во спасение в подростковом возрасте также используется довольно часто. Так как в этом возрасте дружбе придаётся особое значение, то солгать, чтобы в острые моменты спасти своих друзей – это, по мнению подростка, благородный поступок. Таким образом, основными мотивами детской лжи являются желание самоутвердиться и боязнь наказания. Причиной детской лжи часто являются сами родители, которые своим поведением воспитывают в ребёнке эту привычку: подавая негативный пример или не оставляя ему другого выхода излишней строгостью, скупостью на похвалу и тому подобное. Так или иначе, привычка ко лжи – это привычка жить и действовать в искажённом, выдуманном мире, что неизбежно приводит к разрушению социальных контактов, отвержению. Если ребёнок часто лжет, есть повод насторожиться, выяснить причину этого и принять соответствующие меры.

Наиболее важные побудительные причины, оказывающие влияние на появление склонности ко лжи и манипулированию другими людьми, следует искать в социализации индивида, в истоках формирования личности, то есть в том, как протекает детство ребёнка, как ведёт себя его окружение, как происходит дальнейшее развитие человека, а также в каких условиях он осуществляет свою жизнедеятельность. Специалисты в области возрастной психологии, анализируя мотивы и условия возникновения детской лжи, в первую очередь, обращают внимание на чувство страха и боязнь наказания у детей, которые появляются по причинам слишком жесткого обращения с ними, или природной слабости и неуверенности, которые испытывает ребёнок, сталкиваясь с затруднительными ситуациями.

В процессе социализации человек учится скрывать свои эмоции, контролировать их, подчинять их внутренним общественным правилам культуры эмоций. Во взаимоотношениях взрослых с подростком следует уменьшить количество всяких запретов, следить за тем, чтобы они были контролируемы, постоянны, и адекватны, а также соотнесены с реалиями. Надо понимать, что любой запрет заставляет ребёнка искать вариант обойти его, особенно, если он не проверяется или предъявлен в резкой категорической форме.

Наши дети – это повторение нас самих. И никогда нельзя забывать – от того, насколько честны и искренни вы сами, и насколько доверительные отношения между вами и детьми, будет зависеть и то, насколько ваш ребёнок будет с вами правдив. Если вы будете это помнить, то вам никогда не придётся ломать голову над тем, как отучать ребёнка врать. Конечно, потребуется немало времени, чтобы подойти к желаемому результату, но мы способны ускорить этот процесс, если

внушим нашим детям такую уверенность в себе, что у них не возникнет никакой необходимости лгать. И в то же время чем чаще мы станем одобрять их и поощрять за хорошие поступки, тем более они будут склонны говорить правду.

Если дети будут уверены в нашей любви и в нашем добром отношении, у них окажется меньше поводов говорить неправду. Будьте внимательны к своим детям, вникайте в их проблемы, интересуйтесь их жизнью, чтобы они не чувствовали себя заброшенными. Иногда достаточно просто выслушать ребенка, и он поймет, что не одинок, что всегда может рассчитывать на ваше внимание и помощь.

Литература:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. [Текст] – Москва, Академия, 1999.-672 с.
2. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь., 4-е изд.-е, – М., СПб., Аст. Москва, Прайм-Еврознак, 2009. – 811 с.
3. Экман П. Психология лжи – СПб., Питер, 2001. – 272 с.
4. Солдатова Е.Л., Лаврова Г.Н. Психология развития и возрастная психология [Текст] – Ростов-на-Дону, Феникс, 2004. – 379 с.

Научный руководитель:

доктор психологических наук, профессор З.Т. Нишанова.

**Дилбар Боймирзаева
(Наманган, Узбекистан)**

БОЛА ХУЛҚ-АТВОРИДА ЁЛҒОНЧИЛИКНИ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ТРЕНИНГЛАР ОРҚАЛИ КОРРЕКЦИЯ ҚИЛИШ

Мустақилликка эришган дастлабки кунларимиздан бошлаб, ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама етук, маънавий баркамол инсон қилиб камол топтириш – жамиятимизнинг устувор вазифаларидан бири сифатида эътироф этилди. Бу борада келажагимиз пойдевори бўлган ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашда мактабгача таълим муассасаларининг ўрни беқиёсдир.

Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек « Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала».1

Болалик даври 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврга адаптациянинг биринчи даражаси: ҳаракат фаоллиги, бажариш орқали истиқомат қилинаётган муҳитга мослашиш хос. Босқичнинг вазифаси – мақсад ва натижани назорат қилиш билан биргаликда ўзига хизмат қилиш ва тенгдошлари билан мулоқот қилишга имкон берадиган ҳажмда мустақил ҳаракатларга ўрганиш, яъни унганча бўлган даврдаги ожизликни енгиб ўтиш.

Ёлғончилик кишилик жамиятининг деярли барча қатламларига – барча ёшдаги ва турли ижтимоий мақомга ҳамда ўринга эга бўлган кишиларга хос бўлган хислатдир. Ёлғончилик сиёсатда, иқтисодиётда, санъатда, айрим ҳолларда ҳаттоки фанда, гуруҳлар ва шахслараро муносабатларда кенг тарқалган. Ҳеч қачон ёлғон гапирмайдиган одамлар жуда кам учрайди. Гўдак ва ёш бола онги ва шахси шакллана бошлаганда ёлғон гапиришни билмайди. Бола психологияси табиий ҳолда ёлғонни мутлақо қабул қилмайди. У одатдаги, табиий ҳодисалар, кўринишлар, нарсалар ва уларнинг хоссалари қаторига ёлғонни жойлаштира олмайди. Боланинг онгида ҳам, руҳиятида ҳам ёлғонга ўрин бўлмайди. Шунинг учун тўғри тарбия қилинган боладан мутлақо ростгўй одам етишиб чиқиши мумкин.

Шуниси эътиборлики, ёлғончилиги фош этилган болани қаттиқ жазолаб бўлмайди. Эҳтимол, бу боланинг ҳаётидаги биринчи ва ҳаттоки иккинчи ёлғони эмасдир, яъни унда ёлғончиликка муайян кўникмалар ва тажриба ҳосил бўла бошлаган бўлиши мумкин. Шунинг учун унга ёлғончиликнинг барча ижтимоий ва ахлоқий моҳиятини, у олиб келиши мумкин бўлган оқибатларни, ҳаётдан ва адабиётлардан мисоллар келтирган ҳолда ёлғон туфайли бола нимага эришади-ю, нималарни йўқотади – буларнинг ҳаммасини хотиржам тушунтириш мақсадга мувофиқ. Бундай усулнинг самараси энг юқори бўлади. Болани қаттиқ жазолаш, пастга уриш, таҳқирлаш унинг тарбиясида одатда тескари натижани беради. Бундай ҳолларда бола кейинчалик ҳам ёлғонни ишлатишни давом эттириш эҳтимоли бор, фақат энди у эҳтиёкор бўлади, ёлғонни нафислик билан ишлата бошлайди.

Бола «қулай» вазиятларда дастлаб ёлғонга кўникади, кейинроқ эса ёлғоннинг вақтинчалик «фойдаси», «афзаллиги» билан танишгач, ўзи ҳам уни ишлатишга ўргана бошлайди. Бу жараённинг тезлиги ва теранлиги ҳам оиладаги, ҳам жамиятдаги ахлоқий-руҳий иқлимга боғлиқ. Ҳар ҳолда, бола 3-7 ёшлар оралиғида «қулай» шароитларда – боланинг атрофида ёлғончиликнинг кенг тарқалганлиги ва ишлатилиши, ҳокимона-буйруқвозлик муносабатлари, ахлоқий меъёрларнинг қадрланмаслиги ва бошқа шунга ўхшаш ёлғончиликни рағбатлантирадиган шароитларда, бола бемалол ёлғончиликнинг дастлабки мактабини мустақил ҳолда ўтиши, ёлғонни ўз тажрибасида ишлатишга тайёр бўлиши ва уни муваффақиятли ишлатишни ўрганиши мумкин.

Ёлғонни муваффақиятли ишлатиш учун тажрибадан ташқари, бунга муайян психологик

«мойиллик» ҳам бўлиши керак. Ҳар қандай одам ёлғон гапириш яхши эмаслигини билади ва буни эсда тутати. Бу ахборот онгдан ташқари унинг ички (яширин) хотирасида ҳам туриши мумкин. Шунга кўра кўпинча ёлғон сўзлаш шахс учун бир мунча руҳий ноқулайлик билан боғлиқ бўлади.

Болалар учун ёлғон гапириш қийин ва шунинг учун болаларнинг ёлғон гапини фош этиш осон. Бунда болада содир бўлаётган ички руҳий кечинмаларнинг ташқи акслари – беихтиёр ҳаракатлар, юз ифодалари, тана, кўз, лаб, оғиз, қўл-оёқларнинг одатдан ташқари ҳолати ёки ҳаракатлари ёрдам беради. Болаларда ички кўзғатувчи сабабларга кўра қуйидаги ёлғон турларни ажратиш мумкин: а) кўрқоқлик оқибатида; б) ёвузлик қилиш ва душманлик мақсадида; в) эрмак ва гап «чиройли» чиқиши учун; г) яхши ният билан. Болаларда ёлғончиликни коррекция қилишда турли ижтимоий-психологик тренингларни олиб бориш мумкин. Тренинглар орқали болаларда зарур кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантириш мумкин.

Тренинг термини (инглиз тилидан келиб чиққан бўлиб, траин, траининг) кўплаб маъноларга яъни: ўқитмоқ, тарбияламоқ, (тренировка) машқ қилмоқ каби маъноларга эга. Худди шундай кўп маънолилик тренингнинг илмий талқинига ҳам мос келади.

Тренинг инсонларда мавжуд бўлган хулқ-атвори ва фаолиятини бошқарув моделини қайта дастурлаш воситасидир.

Тренинг шунингдек ташкилотни режалаштирилган фаоллигини ошириш учун, касбий билимларини оширувчи, кўникмаларини яхшилашга йўналтирилган, ёки ташкилотнинг мақсадли фаолияти талабларига мос келувчи аттитюдлар модификацияси ва жамоатнинг ижтимоий хулқ-атворини тузатиш учун зарурдир.

Психология тарихида тренинг ўқитишнинг энг кенг тарқалган шакли фаол ижтимоий-психологик тренинглардир. Л.А.Петровская ижтимоий психологик тренинга таъриф берар экан, уни қуйидагича изоқлайди: «Тренинг – шахслараро муносабатлардаги билимлар, ижтимоий установкалар, кўникма ва тажрибаларни ривожлантиришга ҳаратилгандир», шунингдек «Мулоқотда компетентликни ривожлантириш воситаси ҳамдир».

Г.А. Ковалев ижтимоий-психологик тренингни ижтимоий-дидактик актив йўналишдир деб ҳисоблайди. Б.Д.Парўгин гуруҳий маслақатлар методлари қақида шундай дейди: Улардан гуруҳий консалтация методларини актив ўқитиш учун фойдаланилади. қаётий кўникмаларни, мулоқотчанлик соқасида билим беришни, касбий фаолият соқасида маслақатлардан тортиб то янги ижтимоий қаётдаги ролларни, «Мен» концепциясини коррекция қилишни, ўз-ўзига бақо бериш тизимини қулайишини таъминлайди.

Тренинга “психологик таъсир” термини қўлланилади. Илк маротаба мулоқотчанликни оширувчи терминлар (АҚШ) К.Левин шогирдлари томонидан Бетелда ўтказилган тренингларда қўлланилган ва улар Т-группа деб номланган. Улар асосида қуйидаги қоя ётарди: яъни кўпчилик инсонлар гуруҳларда яшайди ва ишлайди, аммо кўп қолларда уларда қандай иштирок этаётганларининг ҳисоботини бермайдилар, атрофдаги одамлар уларни қандай кўраётганлиги ва уларнинг реакциялари айнан қилаётган хулқ-атворларига жавобан К.Левин самарали ўзгаришларни амалга ошириш учун индивидуал ҳолатда эмас, балки гуруҳий ҳолатда тренинг ўтказишни маъқул деб топади ва инсон ўзини ўз кўзи билан эмас, балки атрофдагиларнинг кўзи билан кўришга ҳаракат қилиши керак дейди.

К. Левин шогирдларининг омадли фаолиятлари натижасида АҚШда тренингнинг миллий лабораториясига асос солди. Бу лабораторияда кўплаб кўникмавий тренинглар яратилди. Ижтимоий-психологик тренинглар жаҳон амалиётида кенг тарқалди.

Илк бу соқада таниқли назарий, методологик китоб Л.А.Петровский томонидан 1982 йилда яратилди. Бу методдан болалар, оналар, профессионал ижтимоий гуруҳлар билан, ташкилот ва корхона бошқарувчилари билан ишлашда актив фойдаланиб келинмоқда.

Психологик тренингнинг мақсади ва вазифалари, психологик тренинга эчиладиган муаммолар. Тренингнинг асосий мақсади: шахсни психологик (руқий) озод қилиш, бунда табиий эркинликни ҳис этишни, ўз гуруҳида ва ундан ташқарида ўзаро муносабат ва алоқа ўрната олишдан иборат.

Демак-ки, тренинг – шахсда мавжуд бўлган ёки вужудга келадиган муаммоларни қал қилиш учун зарур бўлган билим, кўникма малакаларни ҳосил қилиш мақсадида бақс-мунозара, ўйин ва машқлар орқали ўтказиладиган машқулотлар йиқиндир.

Шуни алоқида қайд этиш лозимки, тренинг жараёнида муаммоларни эчиш ҳам, бу борадаги билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш ҳам тренердан шахс психологияси, шахс индивидуал психологияси билан ишлашни тақозо этади. Шунинг учун психологияда бундай тренинглар психологик тренинглар деб аталади.

қозирги даврда одамлар орасида руқий зўриқиш қоллари аввалги пайтлардагига нисбатан анча кўп учраётганлиги ва бунинг натижасида кўпгина қаётий муаммолар вужудга келаётганлиги кўпчиликни, айниқса кенг жамоатчиликни, шунингдек айнан психолог мутахассисларни ҳам ташвишга солаётганлиги бежиз эмас. Айтиш мумкинки бундай ҳолатлар турли даражадаги зўриқишлар натижасида вужудга келмоқда.

Ривожлантирувчи ишларнинг асосий мақсади – болани ўқиш, ёзиш, ҳисоблашга ўргатиш эмас, балки болани мактаб таълимига руқий тайёрлигини таъминлашдан иборат. Бунда самарали натижаларни қўлга киритиш учун қуйидаги асосий методологик тамойилларга амал қилиш керак:

1. Болани алоҳида психик жараёнларини қайта қуриш орқали ўстириш ва унинг мотивацион сферасини ривожлантириш.
2. Болага нисбатан субъектив муносабатда бўлиш.
3. Ривожлантирувчи ишларни якка тартибда амалга ошириш.
4. Машғулотларни ўйин шаклида ташкил қилиш, гуруҳ иштирокчиларида жонли қизиқиш уйғотиш.
5. Болалар билан муносабатда ҳайрихоҳ ва дўстона бўлиш, уларнинг камчиликларига нисбатан қаттиқ позицияда бўлмаслик.
6. Бола хато қилиши мумкинлигини эҳтимол қилиш.
7. Ютуқларнинг болалар томонидан катта хурсандчилик билан қабул қилиниши.
8. Болаларнинг ўзлари қилган ишларига мустақил баҳо бериш қобилиятларини ривожлантириш, машғулотлар жараёнида диққат-этиборни оширишга эришиш.

Аввало, педагог ёки психолог ўзининг эмоционал хатти-ҳаракатлари ва иштиёқи билан болаларга таъсир кўрсатиши керак. Бу ҳолат болалар томонидан бажарилаётган вазифага нисбатан қизиқиш уйғотади ва уларни баробар ҳаракат қилишга ундайди. Гуруҳ етакчиси болаларга "эмоционал донор" сифатида машғулот ўтгандагина муҳим натижалар юз беради.

Ривожлантирувчи гуруҳларда фойдаланиладиган асосий материаллар ичида қуйидагилар: а) боланинг дунёқарашини кенгайтирадиган, нутқ ва сўз бойлигини оширадиган ўйинлар; б) мантиқий ўйинлар; в) қоидалар ўйинлар; г) диққат ва хотирани ўстирадиган ўйинлар; д) эшитиш қобилиятини ўстирадиган ўйинлар; е) боланинг ҳаракатини ривожлантирувчи ўйинлар; ж) мўлжалли олиш билан боғлиқ ўйинлар албатта бўлиши керак.

Болалар билан ривожлантирувчи ишларни олиб бориш ҳар томонлама етук, баркамол шахсни шакллантиришда мақсадга мувофиқдир. Демак, психолог фаолиятининг ривожлантирувчи функцияси муҳим масала ҳисобланиб, шахснинг зарур билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишига, билиш жараёнлари ҳамда шахс хусусиятларининг таркиб топишига имконият яратади.

Ёлғончилик шунчалик ривожланган, такомиллашган кўринишларга кириши мумкин бўлган иллатки, ундан сақланишнинг умумий рецепти йўқ. Одамларнинг гапларига эмас, уларнинг ишларига ва ҳаракатларига ишониш керак.

Адабиётлар:

1. И.А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. стр.36.
2. В.М. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Ўқув қўлланма. – Т.: Университет, 1999 – 96 б.
3. Ш.Р. Мирзаева, Раджамова Н.А Тезислар тўплами Т.2009 – 2026.
4. Ё. Жуманазаров. "Психологик хизмат" Наманган 2009. 52 – 54 б.

Илмий раҳбар:

Психология фанлари доктори, профессор З.Т. Нишанова.

Марія Волчкова
(Полтава, Україна)

ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ СТУДЕНТСТВА

Інтелект (від лат. розуміння, розум) – це система психічних процесів, які забезпечують реалізацію здатності індивіда до оцінки ситуації, прийняття рішення та відповідної регуляції поведінки. Інтелект має особливе значення в нестандартних ситуаціях, оскільки саме їх розв'язання символізує здатність людини до навчання. Найважливіша функція інтелекту – адаптований взаємозв'язок з природою, тобто вміння орієнтуватися в умовах, що склалися, і відповідно до них діяти. Адаптація може здійснюватися двома шляхами – асиміляцією та акомодациєю. Асиміляція – це пристосування ситуації через зміну умов, обставин до людини, її індивідуального стилю діяльності. Акомодация – пристосування людини до ситуації, що змінюється, через зміну стилю мислення [5].

М.О. Холодна, спираючись на структурно-інтегративний підхід, дійшла висновку, що інтелект – це форма організації індивідуального ментального (розумового) досвіду. На її думку, критерії розвитку індивідуального інтелекту слід шукати в особливостях того, як людина сприймає, розуміє та пояснює те, що відбувається. Оцінювання рівня інтелектуального розвитку здійснюють на основі співвіднесення реального хронологічного віку людини з її "розумовим віком". Показником розвитку інтелекту є "коефіцієнт інтелектуальності". Середнє значення його відповідає 100 балам, найнижчі можуть наближатися до 0, а високі – 200. Стандартне (тобто середнє для всіх груп) відхилення – 16 балів у кожний бік. У кожного третього IQ перебуває між 84 і 100 балами, і така сама частина (34%) – з показниками від 100 до 116 балів. Дві інші частини людей (у кожній по 16%) розглядаються як крайні групи з низькими (від 10–84) і високим інтелектом IQ (від 116–180) [4, с. 32].

Психологи, об'єднуючи прояви інтелекту в поведінці (оперування абстракціями, здатність вчитися, адаптуватися до обставин тощо), називають його загальною здатністю до переробки інформації. Розглядають також поняття конкретного практичного, абстрактного, потенційного та набутого інтелекту.

Перші спроби віднайти способи формування в молоді умінь аналізувати, послідовно та логічно розмірковувати, обґрунтовувати, робити висновки належать філософам стародавньої Греції – Сократу, Платону, Аристотелю. Більш широкий спектр навчально-інтелектуальних умінь (раціонально запам'ятовувати, усно та письмово викладати думку, чітко визначати точку зору) представлено у працях відомих діячів римської імперії (Квінтіліан, Цицерон), які розглядали питання інтелектуального розвитку молоді у тісному зв'язку з теорією ораторського мистецтва. Та першість теоретичного обґрунтування методів формування навчально-інтелектуальних умінь («виділяти головне», «виокремлювати», «узагальнювати», «послідовно розмірковувати», «порівнювати») належить Р. Декарту («Правила для керівництва розуму»). На необхідність формування саме в юнацькому віці навчально-інтелектуальних умінь (аналіз, розкладання цілого на частини, розподіл за видами, синтез, порівняння, зіставлення) вказував Я. Коменський. Англійський педагог Дж. Локк доповнив перелік навчально-інтелектуальних умінь (узагальнення, розрізнення, наведення аналогій) і доводив, що оволодіння зазначеними вміннями «допомагає розуму наполегливо та правильно рухатися по шляху до знань». За часів діяльності Києво-Могилянської академії до зазначеної групи вмінь відносили «уміння доводити власні переконання», «спростовувати аргументи опонента», «виводити силогістичні судження», «уважно читати та аналізувати твори найкращих авторів», «запам'ятовувати», «робити логічні та послідовні висновки» тощо. Педагоги і філософи минулого не лише визначили основні види інтелектуальних вмінь, а й обґрунтували доцільність формування їх. Провідні педагоги XIX – XX століття визначили, що необхідною умовою є формування навчально – інтелектуальних умінь, завдяки яким у людини збуджується здібність до систематизації та упорядкування знань, закладається міцний фундамент для формування світогляду, спостерігається перехід від механічного засвоєння понять до їх осмислення [1, с. 249, 2, с. 107].

В сучасних психолого-педагогічних дослідженнях визначено, що психологічним механізмом, який стимулює до продуктивної діяльності, є інтелектуальна активність особистості (Богоявленська Д.Б.). Яка до речі уявляє собою єдність інтелектуальних і мотиваційних компонентів, про які наголошує в своїх дослідженнях В.М.Дружинін.

Критеріями ідентифікації обдарованості особистості за Дж. Рензуллі є:

- 1) інтелектуальні здібності вище середнього рівня (це загальні здібності – вербальні, просторові, цифрові, абстрактно логічні та спеціальні здібності – можливості засвоєння знань і навичок у конкретних предметних галузях, наприклад у математиці, балеті, тощо);
- 2) креативність (гнучкість і оригінальність мислення, сприйнятливості до нового, готовність до ризику);
- 3) висока мотиваційна включеність у завдання (інтерес, ентузіазм, наполегливість і терпіння у вирішенні проблем, витривалість у роботі) [7].

По закінченню школи молода людина приходить до вищого навчального закладу і тут проявляється та продовжує формуватись її інтелект, зокрема навчально-інтелектуальні здібності. Саме в студентські роки особливого значення набуває інтелектуальний розвиток. В основі інтелектуальних умінь лежать розумові операції. Існують певні властивості особистості, що зумовлюють продуктивність мислення, його творчий характер. До них належать: швидкість мисленнєвих процесів, глибина та широта мислення, гнучкість, стратегічність та самостійність мислення.

Сам по собі зміст освіти – без спеціальної системи формування прийомів учбової роботи – не може автоматично розвивати мислення студентів. Він створює сприятливі передумови, можливості для формування мислення, а реалізувати їх покликаний викладач за допомогою спеціальної системи, в основі якої має бути послідовність і етапність. Завдання викладача вищого навчального закладу сприяти розвитку потенціалу обдарованості особистості студента. Інтелектуальна обдарованість – це стан індивідуальних психологічних ресурсів (передусім розумових), який забезпечує можливість творчої інтелектуальної діяльності. Викладач заохочує і підтримує студента у створенні суб'єктивно і об'єктивно нових ідей, використанні нестандартних підходів до розроблення проблем, чутливості до ключових, найперспективніших способів пошуку рішень поставлених завдань, відкритості будь-яким інноваціям.

Ефективність формування навчально-інтелектуальних умінь у студентській молоді забезпечується реалізацією таких умов:

- 1) дотримання принципів дидактики вищої школи (посильності та доступності, науковості, самостійності, позитивного емоційного фону процесу навчання та поваги до особистості студента, академізму, виховального навчання), що є підґрунтям ефективної інтелектуальної праці, оскільки наштовхують студентів на самостійну роботу, закладають фундамент міцних знань та нових поглядів на вирішення задач;
- 2) високим рівнем професійно-педагогічної майстерності викладача, що проявляється у володінні прийомами ораторського мистецтва, методиці організації індивідуальних бесід, створенні сприятливої інтелектуальної атмосфери, що забезпечує міцне та свідоме засвоєння матеріалу;

3) методичне забезпечення процесу навчальної, пізнавальної, наукової, дослідницької діяльності студентів;

4) створенні у вищих навчальних закладах умов для творчої, самостійної праці студентів;

5) якісному та систематичному контролю за навчально-пізнавальною діяльністю студентів, що сприяє формуванню серйозного ставлення до занять і опосередковано впливає на виховання таких якостей, як відповідальність, самостійність, систематичність в роботі.

Особливо розвитку інтелектуальної обдарованості студентства сприяє наукова робота. Навчальна та наукова робота студента виробляє звичку думати – порівнювати, протиставляти, виявляти незрозуміле, виділяти логічно завершені частини в прочитаному, установлювати взаємозв'язок і взаємозалежність у ньому. Спеціальні завдання виробляють навички спостереження, дослідження, аналізу, осмислення, обґрунтування результатів, інформативності досліджень. Розв'язування задач тісно пов'язаних з життям формує у студентської молоді прагнення до активної самостійної діяльності. Якщо викладач вказує напрямок проведення дослідження, студенти самі виявляють питання, які варто більш глибоко розглянути. Ключ до розгляду вони знаходять у засвоєних знаннях, відчувши нестачу знань самостійно поглиблюють їх і використовують. Викладач включено коригує процес. Результати, одержані в наслідок дослідження можуть бути передбачувані або ні, але стає очевидним певний стан справ. Під час досліджень розвивається самосвідомість студента, поглиблюються мотивовано знання, підвищується самооцінка, впевненість у власних силах, зростає натхнення людини для подальшого поглибленого розгляду питання, розвивається креативність.

Ускладнюючи завдання формуємо інтелектуальну освіту молоді – цілісний та упорядкований світогляд, прищеплюємо прагнення до самостійного здобуття знань, викорінюємо звички до пасивного та догматичного мислення. Цим пояснюється місце навчально-інтелектуальних умінь у розумовому вихованні, що водночас розглядається як результат, і як знаряддя інтелектуального розвитку.

В період ранньої юності добре розвивається логічне мислення. Логічність мислення сприяє успішному оволодінню дисциплінами, особливо математичного циклу. Важливою характеристикою мислення є аналітичність. Вона являє собою головний компонент здатності теоретизувати, відшукувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами, становить основи загальних здібностей і необхідна для успішного оволодіння різноманітними видами діяльності. Динаміка аналітичного мислення прослідковується саме у студентів від першого по четвертий курс, що свідчить про їх інтелектуальний розвиток [3, с. 223].

Стимулюючи розвиток інтелектуальної обдарованості, вузи цілеспрямовано і систематично формують наступні уміння:

1) уміння отримувати інформацію:

- уміння розуміти завдання в різних формулюваннях і контекстах;
- уміння самостійно поповнювати знання і орієнтуватися в стрімкому потоці інформації;
- уміння знаходити необхідну інформацію в різних джерелах;
- уміння тривалий час знаходити тематичну інформацію;
- уміння застосовувати інструментарій для підготовки і здобуття інформації.

2) уміння переробляти отриману інформацію:

- уміння систематизувати запропоновану або самостійно підібрану інформацію за певними ознаками;

- уміння аргументувати власні вислови;

- уміння знаходити помилки в отриманій інформації і вносити пропозиції що до їх виправлення;

- уміння встановлювати асоціативні і практично доцільні зв'язки між інформаційними повідомленнями;

- уміння виділяти головне в інформаційному повідомленні;

- уміння застосовувати інструментарій для підготовки і передачі інформації.

3) уміння застосовувати інформацію в професійній діяльності:

- уміння застосовувати інструментарій для використання інформації в професійній діяльності;
- уміння приймати оптимальне рішення або варіативні рішення в складній ситуації;
- уміння креативно використовувати отриману інформацію [4, с. 102].

Зрозуміло, що чим краще розвинені інтелектуальні вміння у студентів, тим активніша аудиторія, тим більше питань можна розглянути підчас занять, тим жвавіше проходить навчальний процес, тим більше можливості побудити студентів до навчально-дослідної роботи. Особистість інтелектуально обдарованої молоді людини має ширший світогляд і гармонійно розвинена.

Література:

1. Барібіна О.В. Педагогічна майстерність викладача як умова формування навчально-інтелектуальних умінь у студентів (історико-педагогічний аспект) // Педагогіка та психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. – Запоріжжя. – 2006. – Вип. 38. – С. 248 – 251.
2. Барібіна О.В. Формування навчально-інтелектуальних умінь у студентів вищих навчальних закладів у процесі різноманітних форм навчання // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. пр. – Слов'янськ: Видавничий центр Слов'янського державного педагогічного університету, 2004. – Вип. 12. – С. 106 – 108.

3. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи: навч. посіб. / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко – К.: ТОВ «Філстудія», 2006. – 320 с.
4. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 204 с.
5. Психологія особистості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://djerelo.com/psychology/149-psuhologia-osobustostu>.
6. Словник психолого-педагогічних термінів і понять. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referat.znate.ru/text>.
7. Типи інтелектуальної обдарованості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/12560607/psihologiya>.

Артур Заскін, Тетяна Зарембюк
(Луцьк, Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ВІРТУАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В МЕЖАХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Результати теоретичного аналізу віртуального спілкування як такого, що має свою специфіку відповідно до цілі, змісту і засобів, а також позитивного/негативного впливу віртуального спілкування на особистість, дають змогу дійти висновку про те, що в умовах кіберпростору твориться і специфічна особистість – віртуальна. О. Асмолов зазначає, що попри важливість ґрунтового наукового розуміння сутності віртуальної особистості, спостерігається відсутність комплексних досліджень із цієї проблеми. На думку вченого, першочерговим завданням у дослідженні конструкту «Я-медіа» є вибір методології, як останню автор пропонує культурно-історичну теорію. Окрім цього науковець аналізує поняття, які є релевантними до віртуального спілкування. До таких понять належать віртуальний світ, віртуальна особистість, віртуальна платформа, віртуальна ідентичність. Слід зазначити, що основним особистісним конструктом, який найбільше досліджений з позиції віртуального спілкування, є особистісна ідентичність та її творення у віртуальному світі.

Розглянемо основні положення культурно-історичної теорії як методологію дослідження особистісних трансформацій під час віртуального спілкування.

Найповніша реалізованість основних положень культурно-історичної теорії проглядається у контексті дискурсивної наукової парадигми. Ґрунтовний аналіз дискурсивної парадигми, яка у багатьох аспектах є дотичною до культурно-історичної теорії Л. Виготського, здійснюється у працях Л. Засекої. Вчена зазначає, що на сучасному етапі розвитку психологічної думки дедалі помітнішою стає тенденція зміщення акцентів із когнітивного підходу до дослідження особистості, свідомості, психіки як центральних категорій психології до дискурсивного підходу, основоположною ідеєю якого є взаємозумовленість елементів діади «соціум-особистість».

З позиції цієї діади прояви життя особистості розглядаються у контексті соціальної взаємодії. У порівнянні з когнітивним, дискурсивний підхід тлумачить суть розумових конструктів не через універсальні дії, що ґрунтуються на стійких категоріальних утвореннях (фреймах, схемах, схематах, скриптах, сценаріях), а через міжособистісну взаємодію, що визначається конкретним національно-культурним простором і відповідним контекстом.

Дискурсивна психологія, як і когнітивна, тлумачиться як революція і парадигма, що встановлюються не лише внаслідок плідної праці сучасних науковців, а такі, що беруть початок у класиці вітчизняної психології, представлені в працях Л. Виготського. Л. Виготський у своїй теорії акцентує на соціальній опосередкованій природі психіки людини. Опосередкованість психіки визначається мовою, яка, як знакова система, є сукупністю важливих психологічних знарядь для соціальної взаємодії. Тому вивчити психіку можна, лише встановивши механізм її опосередкованості через функціонування мови. Найважливішою ідеєю культурно-історичної теорії Л. Виготського є інтеріоризованість психічних утворень, які проходять кілька стадій від екстеріоризованих дій. Інтеріоризовані психічні структури завжди визначаються соціальною взаємодією, саме остання задає вектор здійснення інтеріоризації.

У цьому положенні культурно-історична теорія збігається із сучасним підходом дискурсивної парадигми – соціальним конструкціонізмом. Відповідно до соціального конструкціонізму особистість та соціум – не апріорні категорії, а інтерактивні конструкти, що утворюються дискурсивно завдяки наявності актуальних соціальних дискурсивних практик у суспільстві. За Н. Чепелевою, найчастотнішими у межах сучасного суспільства, є такі дискурси: освітній, літературний, фольклорний і казковий, сімейний, професійний, гендерний, спортивний і політичний дискурси [185].

Основоположним поняттям є порядок дискурсів, який устанавлюється внаслідок їх боротьби. Ґрунтовний аналіз змісту цих дискурсів дає змогу встановити межі кожного з них, а також виявити панівний дискурс, який, за умови підкріплення ЗМІ, виражає домінуючу суспільну практику. Соціальний конструкціонізм як яскраве вираження дискурсивної парадигми чільним принципом уважає конструювання особистості у конкретних умовах її життєздійснення. Таким чином, послуговуючись ідеями соціального конструкціонізму, можна стверджувати, що перебуваючи в умовах віртуального спілкування, конструюється особлива особистість – віртуальна.

Подібної думки дотримується О. Асмолов, у медіа-просторі спостерігається входження віртуального простору в особистісний простір: «...це означає, що не лише ми вриваємося у віртуальний світ своєю ідентичністю, а й віртуальний світ вривається у нас, добудовуючи і перебудовуючи простір нашого Я».

Серед основних принципів культурно-історичної теорії, які підпорядковуються логіці дискурсивної парадигми та соціального конструкціонізму, вважаємо принцип єдності свідомості і діяльності, принцип розвитку, а також принцип системності.

Відповідно до принципу єдності свідомості і діяльності, віртуальне спілкування розглядаємо як своєрідний вид діяльності, що складається із низки дій, спрямованих на обробку інформації. Послугуючись концептуальними межами поняття «Інтернет-грамотність», обробка інформації тлумачиться нами як пошук необхідних даних, відомостей, критичне осмислення, збереження і використання інформації. Важливою думкою у використанні цього принципу є ідея О. Леонтьєва про значеннєву природу людської свідомості, її смислової сутність, яка дає змогу відображати світ як «значення значення». Продовжуючи цю ідею, можна припустити, що віртуальна свідомість характеризується вже потрійністю значення, адже за О. Асмоловим, виклад подій у віртуальному просторі – це конструкція оточуючого світу, яка вже охоплює не лише цей світ, а й нас самих [13, с. 11].

Таким чином, у віртуальному спілкуванні як своєрідній формі діяльності відображається форма свідомості, що спершу відображає фізичний світ, по-друге, фіксує це відображення у мовні значення, а по-третє, пропускаючи ці значення крізь призму особистості, викладає їх у віртуальному просторі. З цього погляду, за О. Асмоловим, кожна віртуальна особистість – це свого роду журналіст, провідна ідея якого – кваліфікована робота з інформацією. Конструювання віртуального «Я» завжди потребує активного пошуку інформації для її адекватної передачі в Інтернет-просторі.

Принцип розвитку передбачає урахування вікових особливостей особистості, встановлення зон її найближчого розвитку. Досліджуючи студентів – осіб юнацького віку у контексті дискурсивної парадигми, вважаємо, що провідними дискурсами, які визначатимуть психічний розвиток цих осіб, є освітній, професійний, сімейний, гендерний дискурси. Освітній дискурс реалізується у провідній діяльності осіб цієї вікової групи – навчальній і навчально-професійній. Саме у цей вік відбувається професійне самовизначення як результат усвідомлення власних здібностей і уподобань. У ранній юності зазвичай здійснюється самовизначення, тоді як у період студентства таке професійне самовизначення вже реалізується протягом навчальної діяльності у вищому навчальному закладі. Враховуючи реалізацію інформаційно-пізнавальної функції в умовах віртуального спілкування, можемо вважати, що кібер-простір допомагає юнакам оволодівати значними масивами інформації на шляху фахової підготовки.

Сімейний дискурс осіб юнацького віку полягає у наближенні до сімейних стосунків порівняно із підлітками, оскільки зникає надлишковий негативізм. Водночас завищена самооцінка, дія ретроспективних чинників полягають у становленні юнака як такого, що вже не дитина, але й ще не дорослий. Такі обставини породжують часто нетерпимість до найближчого оточення, що може руйнувати стосунки з батьками. На наш погляд, віртуальне спілкування, особливо, якщо воно є надто інтенсивним, також не сприяє покращенню відносин із батьками. Адже реальні міжособистісні відносини у сім'ї замінюються на віртуальне спілкування з ровесниками. Більше того, спроби батьків протистояти психофізичному здологи юнаків часто зустрічають опір з боку останніх.

Гендерний дискурс є дуже важливим у юнацькому віці, адже саме в цей період завершуються процеси фізичного дозрівання і з'являється фізична зрілість, яка зумовлена статевою зрілістю. На думку І. Кона, в юнацькому віці спостерігається роздвоєність психосексуальних орієнтацій. Так, з одного боку, в юнацькому віці з'являється романтизм, високі почуття до коханої людини, які мають переважно дексексуалізований характер. А з іншого боку, еротичні фантазії проєктуються на реальний об'єкт, який позбавлений особистісних рис і властивостей. Гендерна ідентифікація відіграє велику роль в юнацькому віці. Важливим є те, що саме у цей період ознаки фемінності і маскуліності найбільшою мірою ідентифікуються юнаками і вони починають відігравати відповідні гендерні ролі.

Таким чином, принцип розвитку у контексті підходу соціального конструкціонізму і дискурсивної парадигми загалом дає змогу простежити вплив актуальних для юнацького віку дискурсів та роль віртуального спілкування у розвитку особистості зазначеного вікового періоду.

Принцип системності, за С. Максименко, передбачає розгляд будь-якого психічного явища як системного цілого. Важливим при цьому є вибір системи, у межах якого психічне явище вивчається. Відповідно до цього принципу особистісні трансформації в умовах віртуального спілкування слід вивчати з урахуванням особистості як складної системи, що утворюється взаємодією пізнавальної, мотиваційної і емоційної сфер.

Таким чином, використання культурно-історичної теорії у вивченні особистості в умовах віртуального спілкування втілюються у такі методологічні рівні запропонованого дослідження.

Література:

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская; АН СССР; Ин-т здологи. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – 5-е зд., испр. И доп. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.

3. Бодалев А.А. Психология общения. Избранные психологические труды / А.А. Бодалев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во МПСИ, 2002. – 320 с.
4. Вашека Т.В. Психология спілкування [Текст]: навч.-метод. Комплекс / Т.В. Вашека, І. С. Гічан. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2006. – 184 с.
5. Засєкіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості. – Острог: Нац. Ун-т «Острозька академія», 2005. – 370 с.
6. Капрара Дж. Психология личности [Текст] / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб.: Питер, 2003. – 640 с.
7. Кон И.С. Социология личности [Текст] / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – С. 132-141.

Лариса Какшина
(Волгодонск, Россия)

РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ КАК УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ МОДЕЛИ ВЫПУСКНИКА ТЕХНИКУМА

Лидерские качества личности во все времена и у всех народов играли весьма прогрессивную роль; они не потеряли своей значимости и в настоящее время, являясь залогом инновационной экономики. В данном случае на передний план выступают профессиональные лидерские качества, под которыми мы подразумеваем качества личности позволяющие быть лидером в профессиональном коллективе, в профессиональной деятельности.

В современных условиях модернизации российского образования принципиально изменились требования социума к профессиональной подготовке молодых специалистов. Государством определен социальный заказ на воспитание человека профессионально компетентного, нравственно развитого, конкурентоспособного, обладающего лидерским потенциалом, способного к сотрудничеству и межкультурному взаимодействию, готового самостоятельно принимать решения в ситуации выбора, нести ответственность за судьбу страны.[1,с.76]

Модель выпускника – это описание того, к чему должен быть пригоден выпускник, к выполнению каких функций он должен быть подготовлен и какими качествами обладает. Компетентностную модель выпускника представляют как совокупность ожидаемых (желаемых) результатов образования, достижение которых сможет продемонстрировать обучающийся на том или ином этапе освоения основной программы или в виде пакета (набора) компетенций, которые обязан освоить каждый выпускник образовательной программы. Мы знаем, что формирование социальных компетенций играет не менее важную роль по сравнению с развитием профессиональных и методических компетенций. Ведь востребованный на инновационном производстве специалист – это умеющая работать в коллективе предприимчивая личность с непрерывно наращиваемым потенциалом, имеющая высокий интеллект и гибкое системное мышление, профессиональную смелость и готовность к решению сложных проблем.[2,с.106]

Учебные заведения системы среднего профессионального образования всемерно учитывают требования современного социума. Это проявляется в их деятельности, обусловленной переходом к Государственным образовательным стандартам 3-го поколения, основанным на компетентностном подходе, что позволит обеспечить персональную эффективность и мобильность выпускников в изменяющихся условиях рынка труда и реализацию Россией положений Болонской декларации. Участники международной конференции «Европа знаний 2020» (Бельгия) отметили важность развития соответствующих компетенций у современной молодежи в области лидерства: управление знаниями; креативность и инновационность; способность к решению возникающих проблем; «архитектурный» стиль мышления; способность влиять на выбранное направление деятельности. [3,с.46]

Вышеперечисленные закономерности детерминируют интерес педагогической теории и практики к проблеме развития лидерских качеств у студентов, которые в складывающихся условиях становятся приоритетными личностно-профессиональными компетенциями.

С целью изучения состава и содержания качеств лидера, условий их формирования было проведено социально-педагогическое исследование, которое включало опрос студентов 3 и 4 курсов в 8 группах и их родителей. Анализ результатов анкетирования респондентов и их предпочтений по группам вопросов обозначил выявившиеся тенденции: на современном этапе произошли кардинальные изменения в содержании лидерских качеств. В частности, среди наиболее значимых качеств, характеризующих лидера, были названы: креативность, доверие последователей, мобильность, умение действовать решительно, харизматичность, умение ставить цели, определять перспективы и желание быть завтра лучше, чем вчера. При этом такие качества личности как демократизм, самостоятельность, оптимизм в рейтинге предпочтений оказались на последнем месте. Результаты проведенного исследования позволили выделить следующие группы качеств личности лидера, наиболее значимые с точки зрения представителей рынка труда и субъектов образовательного процесса. К ним отнесены: нравственные качества, гражданские качества, интеллектуально-деловые, коммуникативные, организаторские, рефлексивные качества.

Сравнительный анализ предпочтений респондентов по каждой группе обозначил среди них приоритетные качества личности, характеризующие лидера:

- 78% – преобладающее большинство выделили такие качества как целеустремленность и социальная активность; самостоятельность в принятии решений; мобильность; способность преодолевать препятствия; коммуникабельность; способность создать команду; способность к творческой самореализации; ответственность;

- 16 % проголосовали за эмпатию, готовность к риску, стремление быть первым и мужество;
- 6% пришлось на доброту, наглость, хитрость и эгоизм.

На вопросы «Необходимы ли лидерские качества для построения карьеры?» и «Что способствует развитию лидерских качеств?» были получены следующие варианты ответов. Иерархия ответов на первый вопрос:

- 80% – да, нужны, т.к. любому руководителю необходимы активные, уверенные люди, которые хорошо адаптируются, умеют общаться и готовы взять на себя ответственность;
- 15% – нет, не нужны, т.к. достаточно просто профессионально выполнять свою работу, поставить цель и идти к её достижению и вас заметят и оценят, и нужны только ум и связи;
- 5% – не знаю, затрудняюсь ответить.

Иерархия ответов на второй вопрос:

- Социум-51% (из них 24% приходится на деятельность педагогов),
- Семья и любовь родных-26%,
- Воспитание-13%,
- спорт и умственное развитие – по 5%.

Наиболее значимыми условиями для формирования лидерских качеств, как мы видим, были названы семья и социум. В техникуме ВИТИ НИЯУ МИФИ уже давно сложилась практика развития социальных качеств студентов. Участие команды наших студентов в работе профильной смены «Управляй сам!» в г. Анапа в 2008-2011годы, дало возможность студентам сначала активно проявить, потом закрепить свои социальные качества, а в дальнейшем поднять на более высокий уровень эффективность студенческой работы в стенах нашего учебного заведения. Формирование отрядов студентов в лагеря «Лидер» и «Патриот» также усилило наши позиции в вопросах повышения качества лидерского потенциала студентов.

Традиционные мероприятия различной направленности: конкурс на лучшую группу техникума, спортивные соревнования, конкурсы профессионального мастерства, олимпиады, конкурсы студенческих проектов, практика студенческого самоуправления дают огромные возможности студентам в развитии лидерских качеств личности. Ежегодная учеба актива студенческого самоуправления направлена на повышение эффективности социальной практики студентов в реализации молодежной политики, трудоустройстве и карьере выпускников.

Анализ создания условий для реализации лидерского потенциала студентов в стенах нашего учебного заведения также был неоднозначен. На вопрос «Созданы ли в техникуме, на Ваш взгляд, все условия для их развития?» были получены такие ответы.

- доминирующим мнением у студентов является ответ – ДА (52%),
- есть, но недостаточно – 20%,
- нет – 28%.

Ответ «Нет» включает в себя указанные причины: нет мотивации, преподаватели не поощряют инициативных студентов, не дают себя проявить, мало мероприятий проводится. Ответ «Есть, но недостаточно» включает в себя: активность есть, когда есть желание, такая возможность есть только у старост, в 1-ом корпусе есть, а 2-ой и 3-ий – нет, только для 1-ых и 2-ых курсов, а для 3-их и 4-ых ничего не проводится. Результатом опроса являются их предложения:

- ✓ прибавить некоторую сумму к стипендии за проявленную активность,
- ✓ активизировать органы самоуправления,
- ✓ создать кружок лидерства (программу),
- ✓ проводить больше спортивных мероприятий,
- ✓ включать в мероприятия элементы профессиональной деятельности,
- ✓ КВН между группами,
- ✓ можно и на парах проводить конкурсы, конференции и там выступать.

Проведенное исследование показало необходимость проведения корректировки комплекса учебно – воспитательных мероприятий. Для целенаправленного формирования лидерских качеств у студентов в техникуме необходимо обеспечить следующие педагогические условия:

-мотивирование формирования лидерских качеств у студентов на мотивационном, познавательном, деятельном и эмоциональном уровнях,

-использование разнообразных форм и методов профессионально-личностного развития личности будущего специалиста и формирования профессионально-личностной компетентности. Например, метода «Портфолио» – современная гибкая, наиболее эффективная образовательная технология, являющаяся инструментом самоорганизации, самопознания, самооценки, саморазвития и самопрезентации студента в микро-, мезо-, макро – и мегамасштабах;

-активизирование работы органов самоуправления студентов в нашем учебном заведении;

-внедрение в деятельность органов самоуправления инновационных технологий социально-педагогических проектов, адекватных формированию лидерских качеств у студентов;
 -осознанное включение самого студента в разнообразную специально организованную деятельность органов самоуправления в образовательно-воспитательном пространстве;
 -осуществление непрерывного педагогического мониторинга сформированности приоритетных качеств лидера у студентов в процессе обучения, а также в процессе трудоустройства и карьеры выпускников.

Проведенное исследование не исчерпывает всех аспектов многогранной и сложной проблемы формирования лидерских качеств современных студентов. Специального исследования требуют вопросы влияния внешних и внутренних факторов на развитие лидерских способностей студентов, проблема педагогического стимулирования лидерства в молодежной среде, возможности внеаудиторной деятельности студентов в развитии их лидерского потенциала, а также вовлечение социальных партнеров в эту работу.

Литература:

1. Авдеева А.В. К вопросу планирования воспитательной работы по формированию лидерских качеств у студентов вузов / А.В.Авдеева, Н.П.Пучков // Вопр. соврем. науки и практики. Ун-т им. В.И.Вернадского, -2009. – №8(22) – С. 73-80.
2. Пучков Н.П. Формирование лидерских компетенций в процессе профессионального становления специалиста / Н.П.Пучков, А.И. Попов, А.В.Авдеева // Рос.науч.журн. – 2009 – №3(10). – С. 100-112.
3. БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС: Результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение 1) / Под науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009

Анна Клименко
 (Костанай, Казахстан)

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОДРОСТКОВ

Любая общественная форма жизнеустройства, жизнедеятельности людей имеет определенную иерархию ценностей. Без усвоения личностью такой системы ценностей, без определения собственного отношения к ним невозможен не только успешный процесс социализации личности, но и соответствующее поддержание нормативного порядка в обществе вообще.

Именно ценностные ориентации, выступают критериями принятия жизненно важных решений в ситуациях морального выбора.

Современная молодежь Казахстана в целом настроена весьма патриотично, верит в будущее Казахстана, высказывается за продолжение перемен в сторону повышения социально-экономического благополучия страны. Она хочет жить в великой стране, обеспечивающей достойную жизнь своим гражданам, уважающей их права и свободы [1]. Актуальными проблемами для современной казахстанской молодежи являются проблемы, связанные с духовно-нравственной сферой бытия. Для современной молодежи в целом характерно изменение направленности жизненных ориентаций: от социальной (коллективистской) к индивидуальной.[2]. Доминирующими в системе ценностей современной молодежи выступают деньги, деловая карьера, возможность жить в свое удовольствие. Доминирование потребительских ценностных ориентаций неизбежно отражается на жизненной стратегии молодых людей. Целью нашего исследования было изучить особенности ценностных ориентаций современных казахстанских подростков – мальчиков и девочек в возрасте 12-15 лет. Для исследования ценностных ориентаций мальчиков и девочек были использованы следующие методики: «Ценностные ориентации личности» М. Рокича, опросник «Ценностные ориентации подростков», сочинение «Я через 10 лет». База исследования – школа №2 г. Костаная. Результаты исследования представлены в Таблицах 1;2;3.

Таблица 1

Статистическая оценка различий в признаках мотивационно-смыслового аспекта ценностных ориентаций у девочек и мальчиков

Компоненты	Параметры, признаки	Девочки		Мальчики		t-критерий	p<
		срд. балл	ранг	срд. балл	ранг		
терминальные ценности	Самостоятельность в суждениях	3,8	10	4,20	8	2,04	0,05
	Свобода в поступках	3,8	13	4,1	10	2,12	0,05
	Интересная работа	3,7	15	3,4	21	2,02	0,05
	Национальные традиции, культура	3,5	20	3,9	14	3,05	0,01
	Патриотизм	2,9	23	3,5	20	2,15	0,05
	Интернационализм	2,9	24	3,5	23	2,14	0,05

Продолжение табл.

инструментальные ценности	Аккуратность	4,4	2	4,0	8	2,04	0,05
	Воспитанность	4,3	4	4,0	6	2,02	0,05
	Лидерство, умение вести за собой	3,2	19	3,5	15	1,70	0,10
	Непримиримость к недостаткам других	2,9	20	3,4	17	2,05	0,05
	Возможность влиять на решение проблем класса	2,5	21	2,9	18	1,81	0,10
жизненные планы	Уважение со стороны учителей	3,5	4	3,2	9	1,69	0,10
	Высокие нравственные качества	3,4	5	3,1	15	1,68	0,10
	Умение приносить людям пользу	3,4	6	3,1	12	1,67	0,10
	Успехи в будущей работе	3,4	8	4,0	1	2,71	0,01
	Более высокий уровень образования	3,2	10	4,0	2	3,68	0,01
	Возможность веселого, беззаботного проведения времени	3,1	15	2,6	17	2,17	0,05
св-ва личности (ценности)	Требовательность к другим	3,8	23	4,2	19	2,10	0,05
	Вспыльчивость	2,5	25	2,9	24	2,08	0,05
	Высокомерие	2,1	26	2,8	25	2,41	0,02
св-ва личности (самооценка)	Требовательность к другим	3,3	20	3,6	21	1,79	0,10
	Желание властвовать над другими людьми	2,2	26	2,6	29	1,82	0,10
	Высокомерие	2,4	25	2,9	28	2,21	0,05
	Жестокость	1,7	29	2,1	30	1,90	0,10

Таблица 2

Статистическая оценка различий в признаках процессуально – результативного аспекта ценностных ориентаций у девочек и мальчиков

Компоненты	Параметры, признаки	Девочки		Мальчики		t-критерий	p<
		срд. балл	ранг	срд. балл	ранг		
Реализация ценностей	Свободная активность	3,5	2	3,9	1	2,15	0,05
	Общественная активность	2,6	3	2,0	4	2,44	0,02
Учебно-познавательная	Уровень	3,7	-	2,7	-	3,67	0,01
	Устойчивость	4,4	-	3,7	-	2,85	0,01
	Результативность	3,1	-	2,3	-	3,38	0,01
Свободная (досуговая) активность	Эгоцентрическая направленность	3,1	3	3,4	2	2,10	0,05
	Занимаюсь уборкой в доме	4,5	3	3,5	13	3,26	0,01
	Помогаю родителям	4,4	4	4,0	7	2,12	0,05
	Читаю художественную литературу	4,1	7	3,7	9	2,16	0,05
	Общаюсь с папой	4,0	8	4,6	3	3,26	0,01
	Общаюсь с друзьями во дворе	3,5	9	4,0	6	3,20	0,01
	Развлекаюсь с друзьями во дворе	3,0	14	4,0	8	2,75	0,01
	Занимаюсь дома любимым делом	2,9	15	3,4	14	2,21	0,05
	Занимаюсь в объединениях по интересам	3,0	15	3,6	11	3,38	0,01
	Коллекционирую марки, значки	2,3	20	3,2	18	2,73	0,01

Таблица 3

Статистическая оценка различий в признаках коммуникативно-ориентационного аспекта ценностных ориентаций у девочек и мальчиков

Компоненты	Параметры, признаки	Девочки		Мальчики		t-критерий	p<
		срд. балл	ранг	срд. балл	ранг		
Развитие взаимоотношений	Учителя	3,4	6	3,0	6	2,03	0,05
	Друг (подруга)	4,3	1	3,7	2	2,57	0,02
Доверительность в общении	Папа	2,6	5	3,2	3	2,83	0,01
Эмоциональный тонус	Учителя	3,0	6	2,4	6	2,95	0,04
Конфликтность	Учителя	1,9	4	2,4	1	2,60	0,02
	Папа	3,0	3	3,4	2	2,05	0,05
Обсуждение личных проблем и ценностей	Материальный достаток	2,9	16	3,4	6	2,21	0,05
	Свой досуг	3,6	6	3,1	12	2,87	0,05
	Будущую семейную жизнь	3,4	10	3,0	14	2,07	0,01
	Межнациональные проблемы	2,0	18	2,9	17	2,35	0,01
	Фирменные вещи, модная одежда	3,8	3	3,3	8	2,84	0,05
	Охрана окружающей среды	2,5	19	3,1	13	2,91	0,01
	Обстановка в обществе	2,9	15	3,3	9	2,16	0,05

В таблицах приведены только те признаки, по которым получены различия не ниже 10% уровня значимости. Коэффициенты корреляций вычислялись по формуле Спирмена:

$$r = 1 - \frac{6 \cdot \sum (x_i - y_i)^2}{N \cdot (N^2 - 1)}$$

Из анализа данных, представленных в Таблицах №1, №2 и №3, видно, что:

1. Наиболее существенные различия между мальчиками и девочками выявлены по признакам терминальных ценностей. У мальчиков «поисковый» характер ориентаций, у девочек – «адаптивный».
2. У мальчиков больше выражена объектная направленность ориентаций, у девочек – субъектная. Корреляционный анализ компонента "свойства личности" выявил положительные связи между параметрами альтруистической и эгоцентрической направленности личностных свойств и у девочек, и у мальчиков ($p < 0,01$).
3. И для девочек, и для мальчиков характерна относительная автономность "жизненных планов" по отношению к другим компонентам мотивационно-смыслового аспекта. Это свидетельствует о некоторой нереальности планов подростков и может объясняться: во-первых, относительной отдаленностью планов во времени; во-вторых, представлением о планах как о желаемом, но мало связанном с сегодняшним днем, нынешней деятельностью в будущем; в-третьих, более или менее глубоким убеждением в том, что реализация жизненных планов зависит не столько от самих подростков, сколько от обстоятельств, случайности, удачи, везения (экстернальный локус контроля).
4. Оценивая возможности реализации ценностей, мальчики и девочки указали на коммуникативную сферу и сферу свободной активности (досуга) практически одинаково и довольно высоко оценили возможности "реализации себя" в них.

Литература:

1. О молодежи и ее проблемах /Сборник статей под ред. Симбирцева А.Н./ – Алматы, 2004.
2. Проблемы молодежи: прошлое, настоящее, будущее. /Сборник статей под ред. Трофимова А.Н./ – Астана, 2009.

Зарифа Курбанова, Мадина Бадритдинова
(Наманган, Ўзбекистон)

КОГНИТИВ УСЛУБ ВА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ФАОЛЛИГИ

Инновацион технологиялар ва илм-фан янада ривожланаётган замонавий босқичда иқтидорли ёшларнинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитларни яратиш муҳим аҳамиятга эга долзарб вазифадир. Шунинг учун педагогик психологияда таълим жараёнида ўқувчиларнинг интеллекти ва когнитив услубини ривожлантириш, унга таъсир этувчи омиллар ролини илмий жиҳатдан ўрганиш ва диагностика қилиш воситаларини ишлаб чиқиш масаласига бўлган эътибор тобора ортиб бормоқда.

Психология фанида “когнитив услуб” тушунчаси интеллектуал фаолиятнинг ўзига хос индивидуал услубини фарқлаш мақсадида қўлланади, яъни инсон интеллектуал имкониятларини таҳлил қилишнинг шакли сифатида тушунилади. Когнитив услуб интеллектуал фаолиятнинг формал-динамик характеристикаси бўлиб, у интеллектнинг мазмунли жиҳатига алоқадор эмас.

Когнитив услуб – кишининг ўзини ўраб турган оламдаги ахборотларни қайта ишлашнинг ўзига хос индивидуал услуби бўлиб, у идрок, анализ, қайта тузиш, тоифалаш ва баҳолашдаги индивидуал фарқларда ўз аксини топади. Ўз навбатида мазкур когнитив муносабатлар айрим типик шаклларни ташкил этади, шунга кўра кишилар бир-бирига ўхшаши ёки фарқ қилиши мумкин бўлади (Gaiss, 1978).

Психологик адабиётларда когнитив услуб тушунчаси, бир томондан кишиларнинг ахборотларни қайта ишлашидаги тафовутларни, иккинчи томондан эса кишиларнинг когнитив соҳасини ташкил этишдаги типини ифодалаш мақсадида қўлланилади.

Мутахассисларнинг фикрича, когнитив услуб феноменологиясининг мақоми куйидаги тамойиллар билан белгиланади:

- когнитив услуб деб номланаётган интеллектуал фаолиятдаги индивидуал тафовутлар интеллектнинг психометрик тестлари (IQ) ёрдамида аниқланган интеллектуал фаолият муваффақиятидаги индивидуалликдан ажратиб олинади;

- билиш фаолиятининг энг муҳим характеристикаси ҳисобланган когнитив услуб бир бутун ҳолда қаралганда шахснинг эҳтиёж, мотив ва аффектив соҳаси билан боғлиқ хусусият сифатида қаралади;

- когнитив услубнинг асосий вазифаси ташқи оламдан келаётган ахборотларни шунчаки қабул қилиш ва қайта ишлашдан иборат эмас, балки таянч билиш жараёнларини координация қилиш ва бошқаришдан иборатдир;

- когнитив услуб борлиқ ва субъект ўртасидаги воситачи бўлиб, у бевосита индивидуал мослашувчан жараёнларнинг кечишига ўз таъсирини кўрсатади.

Когнитив услуб тушунчасига берилган тавсифлар М.А.Холодная томонидан куйидагича таснифланган:

- когнитив ташкил этиш ва фаолият олиб боришдаги барқарор тафовут (Аусубел, 1968);
- турли вазиятлардаги муаммоларни ҳал қилишда барқарор тарзда намоён бўладиган билиш жараёнларининг индивидуал хусусияти (Соловьев, 1977);
- борлиқни таҳлил қилиш ва қайта тузишнинг энг мақбул усули (Уиткин, 1974);
- аффектив ҳолатларни бошқаришга асосланган, борлиқни реалистик-мослашувчан акс эттиришни таъминлайдиган когнитив назорат қилувчи тамойиллар йиғиндиси (Гарднер, 1959);
- ақлий қобилиятларнинг бир кўриниши (Броверман, 1960);
- индивидуал хулқ-атворда намоён бўладиган когнитив қобилият ва аффектив хусусиятлар ўртасидаги алоқадорликни олдиндан аниқлаш усули (Варделл, Ройс, 1978).. [8, 39 б.]

Шунга қарамай барча таърифлар учун хос бўлган умумий белгиларни М.А.Холодная куйидагича тизимлаштирган:

- 1) когнитив услуб – билиш соҳасининг тузилмавий тавсифи бўлиб, билиш фаолиятининг ташкил этиш хусусиятига боғлиқ, бироқ унинг мазмунига ҳеч қандай бевосита таъсир кўрсатмайди;

- 2) когнитив услуб – у ёки бу когнитив маҳсулотни олишнинг индивидуал-ўзига хос усуллари бўлиб, уни ақлий фаолиятнинг самарали тавсифига қарама-қарши қўйиш мумкин;

- 3) когнитив услуб аънавий униполяр психологик ўлчов усулларидан фарқли ўлароқ биполяр ўлчов бўлиб, ҳар бир когнитив услуб интеллектуал хулқнинг иккита қарама-қарши шакли сифатида намоён бўлади;

- 4) когнитив услубга нисбатан баҳоловчи ҳукмлар қўлланилмайди, чунки ҳар бир қутбнинг ўзига хос афзалликлари мавжуд бўлиб, унинг индивидуал билиш сифати интеллектуал мослашишнинг самарадорлигини таъминлайди;

- 5) когнитив услуб – турли вазиятларда ва интеллектуал ҳаракатларни бажаришнинг турли даражаларида намоён бўлувчи субъектнинг барқарор хусусиятидир;

- 6) когнитив услуб интеллектуал хулқнинг муайян услубини афзал кўришдир (субъект ахборотларни қайта ишлашнинг исталган усулидан фойдаланиши мумкин, бироқ у ихтиёрий ёки беихтиёр юз бераётган воқеа-ҳодисаларни идрок қилиш ёки баҳолашнинг ўз имкониятларига мос келадиган усулини танлайди). [8, 40 б.]

Интеллектуал қобилият сифатида когнитив услуб муаммосини иккита йўналиш – Ж. Брунер ва Ж. Пиажениннинг интеллект назарияси орқали таҳлил қилинади.

Брунернинг фикрича, интеллектнинг ривожланиши, биринчидан, у воқеликни акс эттириш (сўз, образ ва ҳаракатлар орқали) усуллари ривожланиши, иккинчидан, турли тажриба шакллари интеграцияси (турлича модалликдаги тажрибаларни бир-бирига ўтказиш, ўтмиш ва келажакдаги тажрибаларни долзарблаштириш)дир. Мазкур икки соҳадаги когнитив компетентлик индивидуал онгни бевосита замон ва макон чегарасидан чиқишини таъминлайди. Бу интеллектуал етукликнинг кўрсаткичи ҳисобланади (Брунер, 1977).

Пиаженинг фикрича, интеллектнинг асосий вазифаси – кишининг муҳит билан ўзаро таъсирини тузишдан иборат. Интеллект психик ва хулқ-атвор фаоллигини бошқариш механизми сифатида шаклланади ҳамда намоён бўлади. Ўз навбатида интеллектнинг “назорат қилувчи” мақоми операционал когнитив тузилмаларнинг шаклланиши билан тараққий этиб боради, турли даражадаги “когнитив адаптация”ларнинг ривожланиши билан боғлиқ объектив акс эттириш томон йўналтирилгандир (Пиаже, 1969).

Замонавий тадқиқотларда когнитив услуб ва интеллект муаммоси Ж.Паскуал-Леоннинг когнитив ривожланиш жараёни ҳақидаги назарияси доирасида кўриб чиқилади. Ж.Пиаже назариясида интеллектуал фаолиятдаги индивидуал фарқларни тушунтириш учун майдонга тобелик-майдондан мустақиллик когнитив услубларидан фойдаланилган. Майдонга тобелик-майдондан мустақиллик когнитив услуби интеллектуал фаолиятда марказий ўринни эгаллайди. Когнитив услуб ва интеллектуал қобилиятлар интеллектуал фаолиятнинг психологик мазмунига кўра яхлит, намоён бўлишига кўра бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятларидир

Ўқувчиларнинг когнитив услуби ва интеллект ўртасидаги муносабат ўзбек олимлари томонидан олиб борилган тадқиқотларда кенг ўрганилмоқда. М.Г.Давлетшин, Э.Ғозиев, В.А.Токарева, Б.Р.Қодиров, Р.И.Суннатова ва бошқа тадқиқотчиларнинг изланишларида узлуксиз таълим тизимининг турли босқичларида ўқувчиларнинг интеллектуал тараққиёти, ўқув фаолиятида ақлий кўникма ва малакалар шаклланишининг психологик хусусиятларини ўрганилган.

Тадқиқотимизда касб-ҳунар коллежи ўқувчилари тафаккурига хос индивидуал услубни аниқлаш мақсадида А.А.Алексеева ва Л.А. Громовалар томонидан ишлаб чиқилган сўровномадан фойдаландик. [6, 264с.]

Натижалар таҳлиliga кўра, тадқиқотга жалб қилинган ўқувчиларнинг 56,5% ида аналитик тафаккур услуби кучли экан. Аналитиклар учун хос бўлган психологик хусусиятлар эса қуйидагича: “Қонун – қоидага кўра...”, “Мантиқан олиб қараганда...”, “Бунга илмий жиҳатдан ёндашсак...” каби иборалардан кўп фойдаланади. Узундан-узок, мунозарали, тўғри тузилган гаплардан фойдаланади. Нутқининг оҳанги қуруқ, интизомли, баъзан қатъий, ўжар, олдиндан тайёрланган мақомга эга. Бошқаларга умумий қоидалар аниқ тасдиқловчи фактларни тушунтиришга ҳаракат қилади, иш ва ҳодисаларнинг тўлиқ тавсифлаб беради. Пухта режалаштирилган, рационал таҳлил қилинган масаланинг мантиқий таҳлилий ўрганилганлигидан қониқиш ҳосил қилади. Мантиқсиз, мақсадсиз жуда ҳам “ноанъанавий” беҳуда ҳазил ва юморга эга суҳбатларни ёқтирмайди. Аналитиклар вариантларни изчил ва кичик деталларга асосланган ҳолда таҳлил қилади.

Тадқиқотда иштирок этган ўқувчиларнинг 17,4% ида реалистик тафаккур устунлик қилади. Реалистларга хос психологик хусусиятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: “Мен учун табиий...”, “ҳаммага маълумки...”, “келинглар фактларга асосланамиз” каби фикрларни ишлатади. Аниқ, қисқа, лўнда шаклда фикрлашга мойил. Нутқининг оҳанги тўғри, очиқ, ишончли, ижобий, баъзан догматик ва ўзига ишонган ҳеч қандай эътирозларга ўрин қолдирмайди. Бошқаларга ўз фикрини таклиф қилади, маълумотларни тавсифлаб вазиятни тўлиқ тавсифлаб бера олади. Аниқ, лўнда, қисқа ва аниқ фактларга асосланган ахборотлардан қониқиш ҳосил қилинади. Ҳаддан зиёд назарий таъсирлантирувчи, субъектив, фойдасиз “узундан-узок” суҳбатларни ёқтирмайди. Зўриқишли вазиятларда ўта кўзғалувчан. Реалистлар “Нима?, Қерда?, Қачон ва қандай?, Нимага ва нима учун?” саволларига жавоб беришни ёқтиради. Амалий натижалар ва мутахассисларнинг мулоҳазаларида асосланади.

Шунингдек тадқиқот давомида прагматик, синтезатор ва идеалист услублари тенг миқдорда, яъни 8,7% дан текширилувчиларда кузатилди.

Равен методикаси матрицаларидан фойдаланиб ўтказилган тадқиқотда ўқувчиларнинг умумий интеллектини изоҳлашга асос бўлувчи когнитив конструктларнинг роли, тафаккурнинг гуруҳлаш, яъни синтезлаш ва ўзаро қиёслаш жараёнларини ўзлаштирганликлари, вазифаларни бажариш ва диққат самарадорлиги, тасаввур ва ўхшашликларни аниқлаш имкониятлари ўрганилади. Методиканинг барча сериялар топшириқларини бажариш ва тафаккур услублари натижалари орасидаги корреляцион алоқадорлик мавжудлиги аниқланди. Тадқиқотда сериялар ўртасидаги бошқа алоқадорлик кузатилмади. Бу эса умумий интеллектнинг имкониятларини рўёбга чиқариш учун уни ривожлантиришга йўналтирилган таълим дастурларидан фойдаланиш, тафаккур тараққиётига қаратилган педагогик-психологик чора-тадбирларни ташкил этиш, ўқувчиларнинг ақлий имкониятларини ўстиришда педагогик технологиянинг самарали усуллари муттасил эҳтиёж борлигини кўрсатмоқда.

Ўқувчилар когнитив услуби ва умумий интеллектининг ижтимоий табиатини белгиловчи мезонлар умумий интеллект мезонларига нисбатан ўзаро корреляцион алоқадорликни яққолроқ ҳосил қилган бўлиб, улар субъектнинг жинсий тафовутларига кўра фарқланишга эга бўлиши мумкин.

Индивидуал хусусиятлар ва когнитив услубни диагностика қилиш ва шу орқали уларга таълим-тарбия бериш ишлари самарадорлигини оширишга эришиш мумкин. Таълим муассасалари янги

педагогик технологиялардан фойдаланиш бўйича катта имкониятларга эга. Мазкур имкониятларни англай олиш, педагогик фаолиятга нисбатан ижодий технологик ёндашиш машғулотлар қизиқарли бўлишини таъминлаш билан бирга, ўқувчиларнинг билимларни пухта эгаллаши учун замин яратди. Ушбу ҳолат ўқувчининг касбий шаклланиши ва когнитив услубининг тараққий этишида муҳим аҳамият касб этади. Бу тавсияларга амал қилиш жисмоний ва ақлий жиҳатдан етук, мустақил фикрловчи, барча хусусиятларига кўра бошқалардан ажралиб турувчи шахсни тарбиялаш имконини беради.

Адабиётлар:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностические методы исследования интеллекта – Киев, Наук.мысль, 1985.- 326 с.
2. Ғозиев Э.Ғ. Тафаккур психологияси – Т.: Университет, 1990.-212 б.
3. Ғозиев Э.Ғ. Талабаларни умумлаштириш усулларига ўргатиш ва уларнинг ақлий тараққийети. – Т.: Ўқитувчи, 1983.-144 б.
4. Гюнтер Клаус, Введение в дифференциальную психологию учения» – М.: Педагогика, 1987.-188 с.
5. Нишанова З.Т. Қурбонова З.Б ва бошқалар. Психодиагностика ва экспериментал психология – Т.: Тафаккур бўстони, 2011. – 310 б.
6. Рогов Е.П. Настольная книга практического психолога в 2-х книгах 2-книга – М. "Гуманитарный издательский центр Владос". 1999 – 480 с. 264б.
7. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002. – 264 с.
8. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума – М.: СПб.: Питер,,2004. – 384 с.

Н.Мадалиева, У.Орипова
(Тошкент, Ўзбекистон)

ШАХСДА ЎЗИНИ ЎЗИ НАЗОРАТ ҚИЛИШНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ДОИР НАЗАРИЙ МУШОҲАДАЛАР

Ўзини ўзи назорат қилиш – шахснинг жисмоний ҳамда руҳий фаолиятини ўзи онгли равишда назорат қилиб туришидан иборат ижобий сифати бўлиб, унинг бир қанча турлари мавжуд. Сенсор ўзини ўзи назорат қилиш идрок фаолиятини назорат қилиш билан белгиланади. Сенсомотор ўзини ўзи назорат қилиш идрок билан ҳаракатларнинг биргаликдаги фаолиятини назорат қилиш, ўзини ўзи назорат қилиш малакаларининг таркиб топишида, ҳаракатдаги хатоларни кузатишда яққол намоён бўлади.

Шахсда ўзини ўзи назорат қилишнинг шаклланиши муаммоси психология фанининг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Ўзини ўзи назорат қилиш муаммоси доирасида хориж психологлари томонидан бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Жумладан, хориж психологлари ўтказган тадқиқотларда ўзини ўзи назорат қилишнинг таркибий қисмлари, яъни ўзини ўзи назорат қилишнинг тузилиши, ривожланиш даражаси, шахс хусусиятлари ва психик жараёнлар билан ўзаро боғлиқлиги, хулқ-атвор ва фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг ўрни ва функциялари ҳамда ўзини ўзи назорат қилишнинг ёш ва индивидуал хусусиятларга алоқадорлиги масалалари атрофлича ўрганилиб, бу борада катта ҳажмдаги илмий маълумотлар тўпланган. Ўзини ўзи назорат қилиш муаммоси борасида М.И.Боришевский, В.В.Давидов, Л.Б.Ительсон, А.Н.Леонтьев, Т.И.Гавакова, Ю.Куль, Е.П.Ильин, В.Прейер, С.Л.Рубинштейн, Г.Спенсер, Е.И.Бойко, Дж.Сёлли, Я.И.Цурковский, Г.А.Собиева, Н.И.Кувшинов, А.С.Линда, А.Я.Арет, Г.Ширбутани, П.П.Блонский, Л.В.Доменская ва бошқалар томонидан илмий изланишлар олиб борилган.

Ўзини ўзи назорат қилиш муаммосини психологик жиҳатдан ўрганган олимлардан бири З.Фрейд бўлиб, у шахснинг ўз хулқ-атворини бошқариш қобилиятини тушунтириш учун қарор қабул қилиш, хулқ-атворни назорат қилиш билан боғлиқ бўлган бир қанча ички психик агентларни санаб ўтади. З.Фрейд ўзини ўзи назорат қилишни “Мен”нинг ўзини ўзи ҳимоялаш инстинкти сифатида таҳлил қилади. Унинг назарида “Мен”нинг ривожланиши автоматик тарзда ўзини ўзи назорат қилиш ўзлаштирилган стратегия эканлигини уқтира бошладилар (А.Бандура, Б.Мишель, Г.Девирсон, Ф.Логан, Д.Премарк, Б.Энглин, Е.Торенсон, М.Махони ва бошқалар). Натижада ўзини ўзи назорат қилиш ўзини ўзи идора қилиш билан турлича тушунча эканлиги амалда исботини топди.

Инглиз экспериментал психологияси асосчиси Дж.Сёлли биринчилардан бўлиб, ўзини ўзи назорат қилиш феноменининг ўзига хос жиҳатларини кўра билган. Дж.Сёлли ўзини ўзи назорат қилишнинг диққат, хотира, хаёл, тафаккур каби психик жараёнларда ўзига хос иштироки борлигини исботлаб берган. Дж.Сёлли бўйича ўзини ўзи назорат қилишнинг онтогенезда ривожланиши ҳиссиёт ва фикрларни назорат қилишнинг шаклланишини ўзида мужассамлаштирган қатор босқичларни камраб олади. Ахлоқийлик одатга айланиб қолган ўзини ўзи назорат қилишнинг турли шакллари натижасидир. Дж.Сёлли фикрича, “...ўзини ўзи назорат қилиш деганда вазминлик ва кўзгалувчанликни бошқариб, уларни мақсадга йўналтиришга интилиш қобилияти тушунилади” [5]. Демак, шуни таъкидлаш мумкинки, Дж.Сёлли ўзини ўзи назорат қилишни ўзини ўзи бошқариш тушунчаси билан бир хил деб тушунтиришга ҳаракат қилган. Унинг қўйидаги фикрида ҳам бундай ёндашув яққол сезилади:

“Эҳтиёжлар ва хатти-ҳаракатлар назоратида ўзини ўзи назорат қилиш бошқа руҳий кучларни бошқариш механизмидан ҳам фойдаланади” [5].

Мазкур фикрлардан кўринадики, ўзини ўзи назорат қилиш шахснинг эмоционал иродавий соҳалари билан боғлиқ бўлади. Шунингдек, шахснинг ўз олдига мақсадни қўйиши, унга нисбатан интилиши ҳамда ўзини ўзи бошқариш малакалари ўртасида узвий алоқадорлик кузатилади.

Ўзини ўзи назорат қилиш тушунчасининг мазмун-моҳиятини аниқлашга қаратилган бир қатор таърифлар мавжуд. Жумладан, катта рус энциклопедиясида ўзини ўзи назорат қилиш деганда шахснинг ўз хулқ-атвори, фикрлари ва ҳиссиётларини онгли назорат қилиши, бошқариши ва ўз фаолиятини режалаштириши тушунилади [1]. Ўзини ўзи назорат қилиш ўз фикрларини онгли равишда ўзгартириш, салбий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш имконини беради. Келтирилган таърифдан кўришимиз мумкинки, ўзини ўзи назорат қилишда онглилик, ўзини ўзи бошқариш қобилияти ва режалаштира олиш функцияларига алоҳида эътибор берилган. Шунингдек, шахснинг хулқ-атвори, қарашлари, ҳиссиётлари ҳамда фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг мавжуд бўлиши эътироф этилади.

Г.А.Собиеванинг фикрича, ўзини ўзи назорат қилиш деганда кенг маънода шахсий хатти-ҳаракатлар, хулқ-атвор, ҳиссиёт ва фикрларга нисбатан танқидий ёндашиш, шахсий хулқ-атворни идора қилиш ва уни бошқара олиш малакасини тушуниш керак [6].

Ўзини ўзи назорат қилишнинг моҳиятига бундай ёндашувда, юқоридагилардан фарқли равишда, ўзини ўзи назорат қилиш шахс хулқ-атворининг ўзига хослиги, эмоционал ҳиссий ҳолатлар ҳамда унинг инсонлар жамоаси, шахслараро муносабатлар, жамият ҳақидаги қарашлари, фикрлари билан узвий боғлиқлиги таъкидланади. Шу билан бирга, ўзини ўзи назорат қилиш хусусиятлари шахсда ўзини ўзи англаш, идора қилиш ва ўзини ўзи бошқариш малакалари шаклланганлиги билан белгиланади.

Н.И.Кувшинов психологияда ўзини ўзи назорат қилиш муаммосини атрофлича ўрганган олимлардан саналиб, унинг изланишлари предметлар билан бажариладиган меҳнатдаги ўзгаришларни таҳлил қилиш орқали қўйилган мақсадга эришишга асосланган фаолиятни онгли идора қилиш ва режалаштириш механизмларини ўрганишга қаратилган. Муаллиф назарида шахс ўзини ўзи назорат қилиши, ўз олдига мақсад қўйиши ва уни амалга ошириш жараёнида хатти-ҳаракатларини онгли равишда ташкиллаштириши, режалаштириши ва бошқаришини назарда тутати [3].

А.С.Линда ўзини ўзи назорат қилишни инсоннинг шахсий фаолияти ва хулқ-атворини идора қилиш билан боғлиқ ўзини ўзи англаш компоненти сифатида қайд этади. Муаллифнинг фикрича, ўзини ўзи бошқарган ҳолда ҳаракат қилиш, айниқса, ўз ўзига баҳо бериш, шахсий фаолият ва хулқ-атворни коррекциялаш ва такомиллаштириш шахс ўзини ўзи назорат қилишининг асосини ташкил этади. А.С.Линда ўзини ўзи назорат қилиш жараёнида фаолият ҳамда хулқ-атворни идора этиш ва тўғрилашда инсоннинг фаол иштирокини инкор этувчи фикрларга қаршидир [4].

Мазкур ёндашувдан кўринадики, шахснинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати ва фаолият жараёнидаги ўзини ўзи назорат қилиш ўзини ўзи англаш механизми билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки шахс қачонки, ўзидаги ижобий ва салбий сифатларни англай олса, мавжуд қобилият ва имкониятларини баҳолай олсагина, ўзини ўзи назорат қилиш таркиб топади. Шунингдек, шахс хулқ-атвори ва фаолияти жараёнидаги нуқсонларни бартараф этишда ўзини ўзи назорат қилиш механизми асосий ўрин эгаллайди. Мазкур тадқиқот ва таърифларга кўра, ўзини ўзи назорат қилиш режалаштириш, бошқариш, идора этиш ва коррекциялаш каби жараёнларни ўзида мужассамлаштиради.

С.И.Ожеговнинг рус тили изоҳли луғатида шахснинг ўзини ўзи назорат қилиши унинг ўз шахсий хатти-ҳаракати ва хулқ-атворини назорат қилиш қобилияти сифатида тушунтирилади [7]. Келтирилган таърифдан кўринадики, муаллиф ўзини ўзи назорат қилишда шахсий хулқ-атвор, фаолият жараёни муҳим ўрин эгаллашини кўрсатиб беради.

Ўзини ўзи назорат қилиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар қаторига В.В.Чебишева томонидан олиб борилган изланишларни киритиш мумкин. Ўзини ўзи назорат қилиш деганда, муаллиф, ишнинг мақсади ва режасини инobatга олиб ҳаракат қилувчи ва унинг натижасига жавобгарликни ҳис этувчи ҳамда шу аснода ўз хатти-ҳаракатларини идора қилувчи ходимнинг онгли фаолият жараёнини тушунади. В.В.Чебишева ўзини ўзи назорат қилишнинг ўзига хос жиҳати унинг фаолиятни узлуксиз назорат қилиб туришидан иборат, деб таъкидлайди. Муаллиф асосан фаолият жараёнидаги ўзини ўзи назорат қилиш масаласига эътибор бериб, бунда ўзини ўзи назорат қилиш бажарилаётган хатти-ҳаракатларнинг мақсадини белгилаб олиш ҳамда натижасига нисбатан жавобгарликни ҳис этишда намоён бўлишини асослаб беради [6].

Л.Б.Ительсоннинг таъкидлашича, умуман олганда, ўзини ўзи назорат қилишни жорий этилган режалар ва меҳнат жараёнини идора этиш билан аралаштириб юбормаслик керак, чунки бундай вазиятда ўзини ўзи назорат қилиш тушунчаси мақсадга йўналтирилган фаолият тушунчаси билан аралашиб кетади [2]. Л.Б.Ительсоннинг таъкидлашича, белгиланган вазифаларни ҳал қилиш учун меҳнат фаолиятини режалаштириш, идора этиш ва коррекциялаш жараёнида, албатта, ўзини ўзи назорат қилиш феномени иштирок этиши лозим, бунда режани амалга ошириш усулларини қўллаш эришилган натижалар, қўйилган мақсадлар асосида тўғрилаш ишларини амалга ошириш ва уларнинг меҳнат вазифалари олдидаги аҳамиятини баҳолаш орқали назорат қилувчи, баҳоловчи функция рўёбга чиқади. Демак, ўзини ўзи назорат қилиш меҳнат жараёнининг барча босқичларида мавжуд бўлади, лекин текшириш функциясини бажариш чоғида ҳар бир босқични бир-бири билан

чалкаштириб юбормаслик керак. Муаллиф меҳнат жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг муҳимлигини кўрсатиб ўтади. Унга кўра, бажарилаётган фаолиятнинг мақсадини аниқлаш, унга мос равишда ҳаракат усулларини танлаш ва натижага эришишда ўзини ўзи назорат қилиш марказий жараён сифатида гавдаланади [2].

Шундай қилиб, хориж психологларининг қарашларини умумлаштириб, уларнинг назарида ўзини ўзи тарбиялаш деганда жорий ва келажакдаги фаолият учун зарур бўлган шахсий сифатларни ривожлантириш ва шакллантириш мақсадида шахснинг ўз устида анланган, режалаштирилган, тизимлаштирилган ишларни олиб бориши тушурилишини таъкидлаш мумкин. Агар шахс ўз сифатларини таҳлил қила билса ва баҳолай олса, унинг адекватлигини жамият томонидан қўйилаётган талаблар асосида текширишга қодир бўлса, ўзини ўзи тарбиялашга муваффақ бўлади. Демак, ўзини ўзи назорат қилиш ўзини ўзи тарбиялашнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Албатта, ўзини ўзи назорат қилиш ўзини ўзи тарбиялашнинг бутун мазмунини қамраб олмайди, лекин улар бир-бирисиз мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Ўзини ўзи назорат қилиш ёрдами билан ўзини ўзи тарбиялаш воситасида шахсий сифатларни шакллантириш ўрта синф ўқувчилари учун хос бўлган муҳим жиҳатлардан биридир.

Хориж психологлари томонидан илгари сурилган ғояларда ўзини ўзи назорат қилишнинг мазмун-моҳияти, тузилиши, турлари, функция ва тамойиллари батафсил ёритиб берилган. Шунингдек, улар томонидан ўзини ўзи назорат қилиш тушунчаси ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи бошқариш каби ёндош тушунчалар билан қандай муносабатда эканлиги аниқлаштирилган.

Адабиётлар рўйхати:

1. Большой толковый психологический словарь / Пер. с англ. – М.: Ребер Артур, АСТ, Вече, 2003. Т. 1 (А-О). – 592 с.
2. Ительсон Л.Б. Об особенностях формирования самоконтроля при производственном обучении // Всп. психол. – Москва, 1961. – №2. – С. 23-26.
3. Крыско В.Г. Психология и педагогика. –М.: Омега –Л, 2007. – 368 с.
4. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003. – 286 с.
5. Нестерова О.В. Педагогическая психология в схемах, таблицах и опорных конспектах: учеб. пособие для вузов. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 112 с.
6. Психология: Учебник для гуманитарных вузов. Под общей ред. В.Н.Дружинина. – СПб.: Питер, 2003. – 656 с.
7. Титорская Г.В. Формирование действий планирования при самоконтроле и оценке у учащихся с церебральными параличами в процессе трудового обучения: Автореф. дис... канд. психол. наук. – М.: 1987. – 16 с.
8. Фрейд А. Подростковый возраст // Теория и практика детского психоанализа: В 2 т. Т. 1. М.: Эксмо, 1999. – 433 с.

Психол.ф. номзоди, доцент Н.И. Халилова.

Асет Маханбетов
(Жезказган, Қазақстан)

ЛОГИН КАК ФЕНОМЕН МЕЖЛИЧНОСТНОГО ВОСПРИЯТИЯ

Современный Интернет превратился из средства передачи информации в средство общения между людьми. Логин, являющийся уникальным словом, дающим возможность пользователю войти в систему закрытого пользования, в статье рассматривается с позиции механизмов, характерных для реального общения. Общение в Интернете способствует не только передаче и приему познавательной или аффективно-оценочной информации, но и формированию представления о другом человеке как личности со сложным набором входящих в него таких составляющих как самооценка, чувства, установки, интересы, особенности межличностного и внутриличностного восприятия. В процессе такого общения возникают отношения, формируется представление о другом человеке. Различные психологические механизмы («эффект ореола», «идентификация», «проекция», «рефлексия», «эмпатия» и другие) способствуют формированию первого впечатления о человеке, помогая глубже проникнуть в его внутренний мир. От непосредственного образа партнера человек в процессе социальной перцепции поднимается к знанию о человеке вообще и возвращается к самооценке. Совершая эти круги взаимного познания, он уточняет информацию о себе и о том месте, которое может занимать в обществе. Мы предполагаем, что схема общения в Интернете такая же, как и в реальном общении, итогом которого является представление о другом человеке.

Общение, есть сложный, многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми, порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя обмен информацией, выработку единой стратегии взаимодействия, восприятие и понимание другого человека [1].

В целом в ходе межличностной перцепции осуществляется: эмоциональная оценка другого, попытка понять причины его поступков и прогнозировать его поведение, построение собственной стратегии поведения.

Выделяют четыре основных функции межличностной перцепции: познание себя; познание партнера по общению; организация совместной деятельности; установление эмоциональных отношений.

Поскольку человек вступает в общение всегда как личность, поскольку он воспринимается и другим – партнером по общению – также как личность. Впечатления, которые возникают при этом, играют важную регулятивную роль в процессе общения. Во-первых, потому, что, познавая другого, формируется и сам познающий индивид. Во-вторых, потому, что от меры точности «прочтения» другого человека зависит успех организации с ним согласованных действий. Представление о другом человеке тесно связано с уровнем собственного самосознания. Эта связь двоякая: с одной стороны, богатство представлений о себе определяет богатство представлений о другом человеке, с другой стороны, чем более полно раскрывается другой человек, тем более полным становится представление о самом себе. В ходе познания другого одновременно осуществляется несколько процессов: и эмоциональная оценка и попытка понять его мысли, его поступки на основе этого построение собственного поведения.

В статье мы затрагиваем такой вопрос межличностного восприятия как межличностное взаимопонимание. Существует множество подходов к осмыслению и трактовке феномена взаимопонимания у ученых (Андреева Г.М., Бодалев А.А., Обозов Н.Н., Парыгин Б.Д. и др.) [2; 3]. Обобщая все имеющиеся точки зрения, можно прийти к выводу, что взаимопонимание – это социально-психологический феномен, сущность которого проявляется: 1) в согласовании индивидуального осмысления предмета общения; 2) взаимоприемлемой двусторонней оценке и принятии целей, мотивов и установок партнеров по взаимодействию, в ходе которых наблюдается близость или схожесть (полная или частичная) когнитивного, эмоционального и поведенческого реагирования на приемлемые для них способы достижения результатов совместной деятельности. Взаимопонимание людей вместе с тем выступает таким уровнем их взаимодействия, при котором они осознают содержание и структуру настоящего и возможного очередного действия партнера, а также взаимно содействуют достижению единой цели. Источниками причинами *недопонимания* могут быть: отсутствие или искажение восприятия людьми друг друга; различия в структуре подачи и восприятия речевых и иных сигналов; дефицит времени для умственной переработки получаемых и выдаваемых сведений; умышленное или случайное искажение передаваемой информации; отсутствие возможности исправить ошибку или уточнить данные; отсутствие единого понятийного аппарата для оценки личностных качеств партнера, контекста его речи и поведения; нарушение правил взаимодействия в процессе выполнения конкретной задачи; потеря или перенос на другую цель совместных действий и др.

Имя – личное название человека, даваемое ему прежде всего при рождении; знак, позволяющий причислить человека к определенному социальному слою, этносу, месту в общественных отношениях, полу. Имя – это кристалл личности, который в течение жизни формирует и индивидуализирует человека [3]. Со своим именем, данным ему родителями, ближайшими и дальними родственниками, человек двигается по жизни. В прямом и переносном смысле. Логин, с которым человек входит в социальные Сети, он выбирает сам. Login – имя (вымышленное или настоящее) для входа. Логин – это имя, которое вы выбираете для регистрации в системе или имя, которое система вам сама присваивает. Каждый пользователь в системе имеет свой уникальный логин. Он помогает системе и другим пользователям отличить одного пользователя от другого.

Что такое логин? Сам по себе логин – это собирательное сленговое слово, обозначающее придуманное имя для множественных действий. Во-первых, логин необходим для создания учётной записи. Во-вторых, он нужен для проверки принадлежности пользователя к какой либо компьютерной системе, совместно с указанием пароля и других необходимых данных. Каждый человек, регистрируемый на сайте, форуме, игре или программе, должен индивидуально для себя подобрать логин.

Довольно часто среди людей, которые редко посещают Интернет ресурсы, возникает множество вопросов, таких как что такое логин, и как зарегистрировать почту в Интернете. На самом деле существует огромное количество разнообразных трактовок понятия логин. Так что конкретно ответить на вопрос, что такое логин конечно нельзя. Многие эксперты считают, что понятий слова «логин» можно привести огромное количество, но все из них выражают его общую суть. В Интернете выделяют два основных понятия слова логин. Логин является любым сочетанием букв и цифр, которые необходимы для Вашей идентификации на интернет ресурсах, и для авторизации на многих сайтах. Кроме того, подобрать логин необходимо так, чтобы оно состояло из латинских букв или цифр. Также логин считают уникальным словом, которое неожиданно возникает у человека в голове. Кроме того, логин необходим не только, чтобы зайти на сайт, но и для того, чтобы на данном ресурсе вас смогли легко находить и делиться своими мнениями другие пользователи. Чаще всего логин предназначен для того чтобы можно было зайти на сайт, введя это самое слово. Довольно часто случается ситуация, когда ваш будущий логин уже занят. Тогда вам необходимо придумать уникальное сочетание букв и цифр, проявив при этом фантазию. Таким образом, сайты позволяют при регистрации сделать свой логин самым оригинальным, неповторимым и привлекательным. Таким

образом, логин – имя (идентификатор) учётной записи пользователя в компьютерной системе. Логин – процедура входа (идентификации и затем аутентификации) пользователя в компьютерную систему, как правило, путём указания имени учётной записи и пароля. Логин, по нашему мнению, может быть стандартным и включать обычный набор фамилии, имени и года рождения и нестандартным, включающим информацию о каких-либо особенностях его владельца.

Опираясь на психолого-педагогическую литературу (Андреева Г.М., Бодалев А.А., Мухина В.С., и др.), материалы Интернет сайтов, на результаты опроса 78 старшеклассников СОШ № 1, мы пришли к выводу, что логин – это индивидуализированное сочетание слов, цифр или знаков, отображающее личностные, профессиональные или иные особенности владельца логина, которые он желает представить, защитить или скрыть от других пользователей Интернета.

Анкета была составлена для учащихся 16-ти лет, обучающихся в 9-10 классах средней общеобразовательной школы, той группы молодежи, которая активно использует логин в качестве входа в почтовый ящик Интернета, и значимым видом деятельности для них, наряду с профессиональным самоопределением, остается общение, в ходе которого происходит межличностное взаимодействие.

Анализ ответов учащихся показывает, что 80% юношей 16 лет считают, что по его логину можно узнать о человеке следующее: Ф.И.О. и год рождения и получить частичное представление о человеке; 85 % опрошенных девушек 16 лет считают, что по логину можно узнать о человеке либо его Ф.И.О. и год рождения, либо вообще невозможно ничего узнать, т.к. логин не дает информацию.

Подводя итоги анкетирования, мы приходим к следующим выводам:

при переходе от подросткового к юношескому возрасту при создании логина большинство опрошенных используют стандартный набор данных (связывают со своим именем, фамилией, отчеством, с годом рождения); фиксируют первое, что пришло на ум и закладывают в него свой смысл в большей степени юноши, чем девушки т.е. гендерные различия при ответе на эти вопросы проявляются.

Логин, это имя, которое дает себе человек, входя в мир общения Интернет пространства, это имя становится феноменом межличностного общения, так как представляет, защищает или скрывает внутреннюю жизненную позицию или смысл, особенности и желания владельца логина.

Таким образом, логины можно условно разделить на две группы. Традиционные, включающие стандартный набор, состоящий из фамилии, имени, отчества или года рождения владельца и нетрадиционные, включающие индивидуальные особенности характера, поведения или иные характеристики, которые презентуются или маскируются под логином. По логину можно представить общую картину о пользователе, практически его внутренний мир. В ситуациях межличностного взаимодействия в виртуальном пространстве требуется глубокое понимание партнера по общению: его актуального, эмоционального состояния, намерений, отношения к нам, для установления доверительных отношений в процессе общения. И здесь большую роль играет психологическое содержание логина и анализ этого содержания партнером по общению. Игнорирование логина, как источника информации об индивидуально-психологических особенностях личности его владельца, может привести к разочарованиям, непониманию участников общения в виртуальном пространстве. Данный возрастной юношеский контингент еще не владеет навыками рефлексии, юноши и девушки не могут проводить психологический анализ логина с целью более глубокого изучения владельца логина.

Литература:

1. Краткий психологический словарь. / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985 – 431 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2001
3. Мухина В.С. Возрастная психология: Феноменология развития, детство, отрочество. Москва, Академия, 1999
4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. Издательство Московского университета, 1982 г
5. Ташимова Ф.С. Психологический анализ субъектной детерминации смыслов / Ф. С. Ташимова. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 287 с.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук Абибаева Роза Шанракбаевна.

**Наталья Мельник
(Севастополь, Украина)**

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИН С ЛИШНИМ ВЕСОМ

Избыточный вес, распространенность которого в экономически развитых странах достигает 30%, является проблемой, которую трудно скрыть от окружающих. Доминирующие в современной

западной культуре стандарты женской красоты, в соответствии с которыми идеальной считается спортивная фигура, вызывают у большинства женщин, склонных к полноте, тревогу, досаду или раздражение. В современных исследованиях проблемы избыточного веса в большей степени рассматривались в медицинском аспекте, а психологическая сторона вопроса – изучалась недостаточно.

Анализ литературы по проблеме позволил установить, что в медицинской психологии под пищевым поведением понимается ценностное отношение к пище и ее приему, стереотип питания в обычных условиях и в ситуации стресса, ориентация на образ собственного тела и деятельность по его формированию [3].

Основными нарушениями пищевого поведения в медицинской психологии считаются: нервная анорексия, нервная булимия, алиментарно-конституциональное ожирение и поедание несъедобных предметов. Пищевое поведение человека лежит в рамках континуума, включающего нормальное питание, эпизодические расстройства, а также патологическое пищевое поведение. Существуют группы факторов, которые способствуют развитию нарушений пищевого поведения: микросоциальные, психогенные, соматогенные, социально-психологические и конституционально-биологические факторы [1,2].

Целью настоящего исследования является изучение группы психологических факторов, приводящих к нарушению пищевого поведения у женщин. Экспериментальной базой для исследования стали салоны красоты «Украина» (город Севастополь) и «Студия 17» (город Феодосия).

Для исследования было приглашено 15 женщин без органических заболеваний. Вес испытуемых на момент проведения эксперимента находился в диапазоне от 81 до 128 кг. По мнению испытуемых, этот вес для них является чрезмерным, и они стремятся снизить его. Желаемая масса тела для всех испытуемых находится в диапазоне 70-87 кг.

В ходе эмпирического исследования были использованы следующие методики: биографический опросник «История жизни», тест для исследования самооценки (Дембо-Рубинштейн), проективный рисунок «Дом, дерево, человек».

Анализ данных биографического интервью был проведен с целью изучения отношения значимых близких испытуемых к их избыточному весу. Частота ответов испытуемых на вопрос о мнении значимых близких по поводу веса испытуемых представлена на рисунке 1.

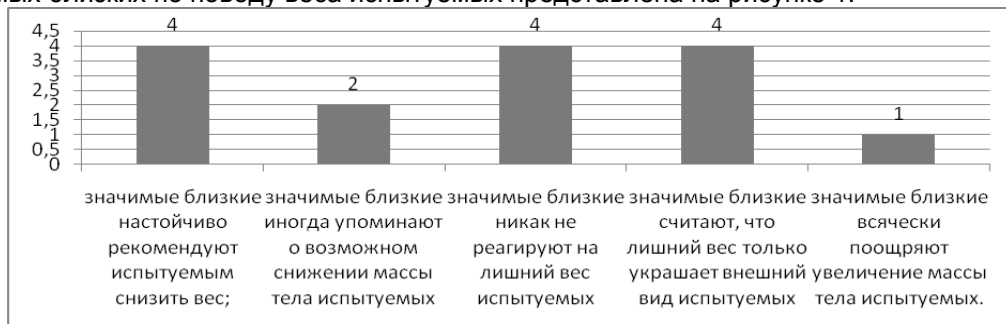

Рис.2.6. Частота ответов испытуемых относительно мнения их близких о внешности испытуемых

Анализ гистограммы позволяет сделать вывод о том, что мнения значимых людей, принадлежащих к микросоциальному окружению женщин с полнотой, распределяются таким образом: 40% индивидов упоминают о необходимости борьбы с лишним весом, 53,3% – нейтрально-положительно относятся к полноте испытуемых и 6,7% – поощряют набор веса. Таким образом, видно, что большинство индивидов из окружения женщин относятся к их полноте позитивно.

Далее, исследовав уровень самооценки испытуемых по таким шкалам, как «здоровье», «характер», «спокойствие», «уверенность в себе», «внешняя привлекательность», были сопоставлены данные теста Дембо-Рубинштейн и биографического опросника. Анализ зависимости высоты самооценки характеристик личности от мнения значимых других показал, что только упоминание (одобрительное или нет) о лишнем весе испытуемых вызывает у последних повышение тревоги и недовольства собой. В большей степени падает самооценка по таким характеристикам как: «спокойствие», «уверенность в себе», «внешность».

Анализ результатов проективного теста «Дом, дерево, человек» (Дж. Бук) показал следующее: каждый из домов имеет все необходимые структурные части (стены, крышу, окна, дверь); большинство домов (73%) изображены в деревенском стиле, двое испытуемых изобразили дом в виде особняка (13,3%), также были нарисованы один многоэтажный небоскреб и один средневековый замок. На некоторых рисунках, помимо дома, изображены деревья, скамейки, колодец, качели, дороги и речка. Такие рисунки демонстрируют желание авторов комфортнее устроить свое окружение по своему вкусу, а также чрезмерную озабоченность средой при недостаточной внимательности к самому себе.

Практически все рисунки расположены по центру пространства для рисования, что указывает на незащищенность и ригидность прямолинейность), потребность в заботливом контроле ради сохранения психического равновесия.

Анализ рисунков человека показал следующие характерные особенности для исследуемой выборки: большинство испытуемых (80%) на рисунках изобразили женскую фигуру. 13,3% изобразили человека мужского пола и на одном рисунке (6,7%) изображена «статуя» (на рисунке изображено существо с человеческим телом и крыльями).

Рисунки дерева у испытуемых оказались наиболее выразительными. Все испытуемые описывают нарисованное дерево как здоровое, что указывает на стремление к собственной внутренней гармонии и психическому здоровью.

Анализ типов рисунков и ответов испытуемых показывает, что общим для всех испытуемых является стремление построить наиболее выгодные и удобные взаимоотношения со значимыми другими. Есть узкий круг лиц, в обществе которых испытуемый чувствует себя в безопасности. Именно мнение этих людей и их отношение к испытуемому оказывает наибольшее влияние на формирование его индивидуального видения мира и его мнения о себе самом.

Таким образом, качественный анализ проведенного исследования показал, что самооценка женщин с лишним весом снижается в ситуации обсуждения вопросов веса со значимыми окружающими, полными женщинами болезненно воспринимаются не только рекомендации «похудеть», но и нейтрально-позитивное отношение к их полноте. Особенно сильное снижение самооценки наблюдается по категориям «спокойствие», «уверенность в себе», «внешность».

У большинства женщин на фоне отсутствия сексуальных перверсий, адекватно происходящего процесса половой идентификации диагностируется незащищенность и ригидность поведения, потребность в заботливом контроле близких ради сохранения психического равновесия.

Литература:

1. Дунаевский В.В. Психиатрия и психосоматическая медицина/ В. Дунаевский. – СПб: Интеграф. – 1995. – 115с.
2. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство/А.Менделевич. – М.: МЕДпресс, 2001. – 592 с.

Дилхумор Мирзабдуллаева, Шоира Абдуллаева
(Наманган, Узбекистан)

СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГ КАК ФОРМИРУЮЩИЙ ФАКТОР КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ

Личностное развитие человека несет на себе печать его возрастных и индивидуальных особенностей, которые необходимо учитывать в процессе воспитания. С возрастом связаны характер деятельности человека, особенности его мышления, круг его запросов, интересов, а также социальные проявления. Обучение конструктивному регулированию конфликтов и воспитание установок на их ненасильственное разрешение в постепенно входит в образование. Происходит это в общем контексте формирования толерантного сознания.

Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов в своей книге «Высокая духовность – непобедимая сила» писал о том, что реализация основных принципов нашей национальной идеологии ставит перед нами основную задачу, заключающуюся в том, что просвещение и воспитание совершенного человека, ориентированного на высокую духовность, образованность, является самой приоритетной задачей на сегодняшний день.¹

Конфликты занимают существенное место в нашей повседневной жизни. Это достаточно признано всеми. Являясь важнейшей детерминантой человеческой активности, конфликты, разумеется, давно обратили на себя внимание психологов, социологов и др. Иными словами в обществе во взаимоотношениях людей всегда есть предпосылки конфликта. Это, например, объективно существующая ограниченность ресурсов и связанное с ней противостояние человеческих интересов, несхожесть мнений, представлений идей в отношении одной и той же какой-либо реальности. Все это требует согласования.

Как и у многих понятий в психологии, у конфликта имеется множество определений и толкований. Само понятие конфликт берет свое начало от латинского слова “conflictus” – столкновение. И следуя этимологическому значению этого термина, английский социолог Э. Гидденс дает такое определение конфликта: “Под конфликтом я имею в виду реальную борьбу между действующими людьми или группами, независимо от того, каковы истоки этой борьбы и средства, мобилизуемые каждой из сторон”.

В настоящее время исследование конфликтов относится к наиболее динамично развивающейся области психологии. Анализ обзорных работ и монографий по психологии личности последних лет показывает, что большинство исследований межличностного конфликта посвящено изучению либо самого процесса конфликтного взаимодействия (интерсубъективный подход), либо субъективным переживаниям конфликта отдельным его участником (субъективный подход).

Современная тенденция в изучении межличностных конфликтов (Петровская Л.А., 1989; Шкиль, 1990; Ковалев А., 1991; Грызунова, 1994; Малюченко, 1996; Леонов, 1996, 2002; Лавринович,

¹ И.А.Каримов «Юксак маънавият энгилмас куч» 2009 год.стр 61.

1999; Фокин, 2000; Гришина 2000; Егорова, 2001; Козлов Н., 2005; Ковалев и др. указывают на необходимость синтеза интерсубъективного и субъективного подходов, ставя проблему изучения внутриличностных структур оппонентов в конфликте, опосредующих выбор стратегии поведения в конфликте.

Любое нарушение общения может привести к конфликту. Иногда человек выражается недостаточно определенно и ясно, и тогда слова могут быть поняты неправильно. Иногда кто-то слушает невнимательно. И тогда человек видит, что его не слушают, у него могут возникнуть чувства враждебности или осуждения. Часто возникает непонимание в отношении того, что подразумевается. Препятствиями могут стать скрытые предположения. А иногда в результате непонимания или обиды общение вообще прекращается.

Из всех периодов детства наиболее часто предметом внимания психологов становился подростковый возраст, в котором конфликты приобретали особое значение (Б.П. Ковалев).

Возрастные периоды, помимо особенностей психического и личностного развития, различаются по характеру проблем, встающих перед индивидом, по тому, какие типичные трудности, критические ситуации или кризисы переживает человек в том или ином возрасте.

Отдельные исследования российских психологов посвящены изучению природы конфликтов в подростковой среде (Жутикова Н.В., 1988; Киришбаум Э.И., 1986; Орлов А.Б., 1988; Белинская А.Б., 2000; Ковалев Б.П., Кондратьева С.В., Семчук Л.А., 2001; Кишко М.В., 2003 и др.)

Считая конфликт эффективным средством воспитательного воздействия личности, подростка, в частности, Д.Ф. Морецкий указывает, что преодоление и профилактика конфликтных ситуаций в подростковой среде возможны только на основе специальных психолого-педагогических знаний и соответствующих им умений.

Программы по решению конфликтов в виде различных социально-психологических тренингов появились в школах в качестве ответа на рост конфликтов между учащимися вообще, в том числе и подростками. В основе этих программ лежат исследования в области разрешения конфликтов и превентивных мер.

Программы заостряют внимание на конструктивном разрешении конфликта интересов, который существует в том случае, когда действия одного человека в стремлении достичь своих целей сталкиваются с действиями другого человека, также пытающегося достичь своих целей (Дойч, 1973).

Различные исследователи (Занг, 1994, Рауш, 1993, Эдлесон, 1981) подчеркивают широкое разнообразие результатов программ по урегулированию конфликтов. В общем, учащиеся стремятся воспринимать как негативные, так и позитивные результаты конфликта.

Таким образом, формирование адекватного поведения подростков в конфликтных ситуациях осуществляется не только с помощью социально-психологических тренингов, но и в процессе обучения и воспитания, когда личность педагога сама по себе значима, является авторитетом для подростков и влияет на общую морально-психологическую атмосферу в классе. Группа обеспечивает широкие возможности для личностного роста, в результате чего происходит строительство собственного «я», формирование самооценки путем получения разносторонней информации о себе и ее адекватной переработки; в результате самораскрытия расширяется «открытая область» для других и для себя.

И вот именно здесь на помощь приходит социально-психологический тренинг. Посмотрим на то, какие определения даются социально-психологическому тренингу в научной литературе. Для Л.А. Петровской социально-психологический тренинг – это «...практика психологического воздействия, основанная на активных методах групповой работы». Г. И. Марасанов считает, что социально-психологический тренинг – «активные методы практической психологии». «Краткий психологический словарь» содержит следующую дефиницию: «...прикладной раздел социальной психологии, представляющий собой совокупность групповых методов формирования умений и навыков самопознания, общения и взаимодействия людей в группе».

История групповой психотерапии в США включает "репрессивно-вдохновляющий подход" Дж. Пратта, психодраматические и социометрические методы Я. Морено, психоаналитические принципы З. Фрейда и гуманистическую ориентацию в психологии К. Роджерса. На этой основе, дополненной экспериментальными исследованиями групповой динамики К. Левина, возникли современные психокоррекционные группы.

В Российской психологии была предпринята попытка описать взаимодействия и взаимоотношения в группах на основе деятельностного опосредования межличностных отношений содержанием совместной деятельности – интрагрупповой активности в работах А.В. Петровского.

Достаточно широко освещены в отечественной литературе понятия социально-психологического климата, механизмы воздействия группы на личность и активные групповые методы психолого-педагогического воздействия в работах В.М.Каримовой, М.Х.Ахмедова, Г.Тулягановой, З.Т.Нишановой и др.

В настоящее время получил развитие не только теоретический, но и прикладной аспект проблемы. Публикуется множество сборников различных психологических игр и упражнений, коррекционных программ, направленных на развитие личности. В методических разработках и сценариях проведения занятий представлен оригинальный синтетический подход к использованию групповых методов самых разнообразных форм, психологических течений и направлений.

В психологическом словаре социально-психологический тренинг определяется как «область практической психологии, ориентированная на использование активных методов групповой психологической работы с целью развития компетентности в общении».

В трудах зарубежных авторов также раскрыто много вопросов, связанных с определением тренинга, созданием и ведением тренинговых групп (Д. С. Витакер (2000), Дэвид Ли (2002), В. Г. Ромек (2003), С. Торп, Дж. Клиффорд (2004), М. Дэвис, П. Фаннинг, К. Палег (2008), М. Коуп (2008), Р. Кочунас (2000), Д. Маккей (2008), М. Холл (2007) и многие другие).

Позиция С. Торпа, Дж. Клиффорда такова: «Тренинг – это процесс, посредством которого некто учится новому умению или аспекту знания».

В результате индивидум овладевает инструментами для выполнения определенной работы, вследствие чего переходит от осознанного незнания к осознанной компетентности. В конце сессии тренинга ученик может научиться выполнять соответствующую работу, но его деятельность после этого не обязательно соответствует требуемому стандарту. Подлинное обучение не происходит до тех пор, пока ученик не перенесет знание из обстановки тренинга в „реальный мир“ и не осуществит устойчивое изменение своего поведения».

Из вышеперечисленных определений видно, что современный термин «тренинг» охватывает обширную область практической психологии и педагогики, пересекающуюся с групповой психотерапией, психокоррекцией и обучением, позволяющими качественно по-новому, на высоком уровне работать с тремя взаимосвязанными феноменами: человеком (личностью), группой (коллективом) и организацией.

Развитие конфликтной компетентности – это сложный процесс, который требует от педагога большой подготовки в этом вопросе и зависит от того, как выполняются им необходимые педагогические условия. Необходимым педагогическим условием, является организация общения подростков с субъектами взаимодействия в процессе разрешения конфликтов. Продуктивность разрешения конфликтов зависит от общения между оппонентами, а характер общения определяется стилем взаимодействия. Гуманистическое общение основано на диалоге. Общение через диалог рассматривается как условие реализации субъект-субъектных отношений. Оно предполагает совместный поиск общих позиций; взаимную дополняемость позиций участников общения, соотнесение которых и является целью диалога; понимание точек зрения партнера, проявление толерантности в отношении к оппоненту, уважительное отношение к иному мнению.

Проявлять толерантность – это значит признавать то, что люди различаются по интересам, поведению и ценностям, т.е. имеют свою индивидуальность. Проявление подростками толерантности будет способствовать установлению доброжелательной атмосферы, возможности продуктивного разрешения конфликтов между подростками и партнерами конфликтного взаимодействия, гармонизации отношений между ними. В организации общения подростков с партнерами конфликтного взаимодействия необходимо, чтобы акцент делался на формирование эмпатии. В целом конструктивное общение подростков в процессе разрешения конфликтов способствует формированию эмпатии, рефлексии и самооценки у подростков.

Обогащение подростков знаниями о продуктивных конфликтах и способах их разрешения, на наш взгляд, также является одним из необходимых педагогических условий. Решая задачи обучения подростков продуктивному разрешению конфликтов, следует учитывать их возрастные и личностные особенности, причины конфликтных ситуаций, стратегии поведения в конфликте. Необходимо научить подростков анализировать конфликтные ситуации и последствия разрешения конфликта, адекватно оценивать свои поступки и действия.

Существуют следующие методы формы проведения воспитательно-развивающих мероприятий для подростков по продуктивному разрешению конфликтов: практикумы по культуре общения и конструктивному поведению; тестирование и самотестирование; беседы, семинары (обучающие), собрания, тренинги эффективного взаимодействия, бесконфликтного поведения, ролевые, деловые и тематические игры и занятия; занятия-упражнения (на определение эмоционального состояния подростка, на преодоление страха начала разговора и др.); беседы, инсценировки, театрализованные выступления, сценки, классные и социально-педагогические часы, викторины, практикумы по анализу конфликтных ситуаций, конкурсы рисунков и т.д. Проведение социально-психологического тренинга даёт возможность созданию климата взаимного доверия, сотрудничества и формирования навыков конфликтологической компетентности среди подростков.

Литература:

1. Андреев В.И. Конфликтология: Искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов. М., 1995.
2. Каримов И.А. «Юксак маънавият энгилмас куч» 2009 год.стр 61.
3. Каримова В. М. Социальная психология. Т., 2013.

Научный руководитель:

доктор психологических наук, профессор В.М. Каримова

Дилхумор Мирзабдуллаева
(Наманган, Ўзбекистон)

НИЗОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШНИНГ ИЖТИМОЙ – ПСИХОЛОГИК ВОСИТАЛАРИ

Хозирги давр талаби маънавий жихатдан етук, хар томонлама билимдон, мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш бўлиб, бу муаммо шахслараро муносабат, яъни мулоқот жараёнида амалга оширилади. Шундай экан, кишиларни мулоқот жараёнида теран фикрлилиқ, хозиржавоблик, таъсирчанлик, сезгирлик ва мулоқот жараёнидаги билимдонликни шакллантириш ва ривожлантириш муҳим ахамият касб этади.

Президентимиз И.А. Каримов айтганларидек «Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала».1

“Конфликт” сўзи 19 асрда латин тилидан кириб келган бўлиб “конфликтус” – “тўқнашув” деган маънони англатади. Конфликт сўзини ишлатмасдан яшаш мумкин, лекин конфликтқиз яшаш мумкин эмас. Балки келишмовчилик, тўқнашув, курашиш, можаро ва шу каби сўзларни барчасини умумлаштириш мақсадида бу сўз ишлатилса ажабмас.

Орамизда бирор марта конфликт ва зиддиятга тушмаган инсон бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам «агар сизнинг хаётингизда конфликт бўлмаса томирингиз уришини текшириб кўринг» деган ибора ишлатилади. Бунинг хулосаси эса конфликт – бу ҳаётимиздаги воқеа-ҳодиса сингари оддий ҳолдир. Бундан ташқари агар оилада, ишхонада ёки давлатда конфликтлар бўлмаса, бу айнан шу эрда тинч осойишта ҳаётда ўсиш, ривожланиши тўхтаганлигини билдиради. Шунинг учун бу конфликтларни ўрганиш ва уни юзага келганда бартараф этиш кераклиги ва ҳаётимизни равнақига унинг салбий таъсирини ўтказмаслигига ҳаракат қилиш керак.

Низоларнинг ижтимоий-психологик сабабларига инсонларни шартли ўзаро ҳаракатда бўлиши натижасида, уларни ижтимоий гуруҳларга киришишлари натижасида юзага келадилар.

Шахснинг ўз-ўзи билан юзага келадиган конфликтли психологик конфликтларнинг ичида энг қийини ҳисобланади, яъни у инсоннинг ички дунёсида рўй беради. Бундай конфликтлар билан инсон ҳар доим тўқнаш келади. Бундай конфликтлар конструктив характери жиҳатидан шахснинг ривожланишининг муҳим оғараёнларидан ҳисобланади. Лекин деструктив ички конфликтлар шахс учун жиддий хавф туғдиради, оғир кечинмаларга яъни стресслар натижасида, энг охири нуқтага – суицидга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир инсон учун ички конфликтларнинг аниқ сабабини, уларни бартараф қилиш йўлларини билиш муҳим ҳисобланади.

Ички зиддият –бу шахснинг ички психологик дунёсининг зиддиятидир.

Бундай зиддият оғир кечинмалар шаклида ўтади. У қуйидаги специфик ҳолатларда кузатилади: кўрқиш, депрессия, стресс, кўпинча ички зиддият неврозга айланади. Ички зиддиятни ҳар доим ҳам аниқлаш осон эмас, баъзан инсон ўзи ҳам шу ҳолатдалигини сезмайди.

Ички зиддият ҳақида турли олимлар ўзларининг асосий психологик концепцияларини келтиришган: З.Фрейдга кўра, инсон табиатан зиддиятга моил бўлиб, шахснинг ички зиддияти эрос ва танатоснинг ўзаро кураши натижаси. Бу кураш З. Фрейдга кўра инсоннинг туйғуларини, амбивалентлиги ижтимоий борлиқ қарама-қаршилиги билан кучаяди ва можаро ҳолатига боради.

З. Фрейд ўзининг назариясида нафақат ички зиддиятларни балки ҳимоя механизмининг очади. Асосий механизм деб сублимацияни ҳисоблайди, яъни инсонларнинг сексуал энергиясини бошқа фаолиятларга йуналтирилиши, шу билан бирга унинг ижодиётига. Бундан ташқари Фрейд проекция, рационализаторлик, сиқиб чиқариш, регрессия механизмларини ҳам олға сурган.

Альфред Адлернинг қониқмаслик назариясига кўра шихснинг характери беш ёшида шаклланади. Бу даврда у ноҳуш факторлани таъсирини узида ҳис қилади. Булар ўз навбатида унда ўзи билан қониқмаслик туйғусини пайдо бўлишига сабаб бўлади. Кейичалик эса бу ҳолат унинг ҳаракатлари, фаолияти, дунёқараш ва бошқаларда намоён бўлади. Шу билан шахснинг ички зиддияти намоён бўлади. Адлер нафақат шахснинг ички зиддиятини шаклланиш механизмининг, балки бу зиддиятларни ечиш йўлларини кўрсатиб берган(ўз-ўзидан қониқмаслик компенсацияси). Олим Карл Юнг экстраверсия ва интроверсия таълими келиб чиқишини таъкидлайди, 1921 йилда чоп этилган “Психологик типлар” китобида инсон типологияси ҳақида аниқ далиллар келтирган. Инсон типологиясини К.Юнг 4та функция бўйича ажратади: фикрлаш, ҳис-туйғу, сезиш ва ички сезги. Ҳар бир функция икки йўналишда амалга ошади: Экстраверсия ва интроверсия. Бундан келиб чиқиб шахсни куйидаги типларга бўлиш мумкин: мутафаккир-экстраверт, мутафаккир-интроверт; ҳис қилувчи-экстраверт; интуитив-экстраверт; интуитив-интроверт. Шундай қилиб, экстраверт ташқи оламга асосланган. Унинг ички дунёси – ташқи дунёси асосида қурилади. Интроверт учун унинг ички ҳиссиётлари муҳим ўрин тутаяди. Экстраверт шахснинг ички низоларига кўпроқ таянган ҳолда амалга ошади.

Конфликтнинг олдини олиш институтлар орасида бизнинг шароитимизда оила ва маҳалланинг роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, оилавий муносабатлар тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда “қуш уясида кўрганини қилади” деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади

ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда маҳалла ҳам муҳим тарбияловчи – ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг ибоби, ақлли, сариштали бўлиб этишишларига кўмаклашган.

Масалан, айрим маҳаллаларда сахар туриб кўча ешиқларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча – маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охирилари эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига мактаб ва бошқа таълим масканлари киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйқулаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охириги йилларда жорий этилган “Маънавият дарслари”, “Этика ва психология” каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаямиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт – шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида.

Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим-боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир.

Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта роль ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий ҳулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради. Конфликтлар ҳар бир ижтимоий институтда бўлиб ўтадиганидек, таълим муассасаларида ҳам турли кўринишдаги низолар юзага келади.

Педагогика соҳасининг асосий мақсади, ҳар томонлама баркамол шахсни мақсадли шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат бўлиб, фаолиятнинг асосий моҳияти ҳам ижтимоий тажрибани етказиб бериш ва ўзлаштиришига йўналитирлгандир. Шунинг учун айнан шу ерда педагог, ўқувчи, ва ота-оналар учун зарур бўлган руҳий барқарорликни таъминловчи ижобий ижтимоий-психологик шароитлар бўлиши даркор.

Конфликтларнинг асосий кўринишлари: ўқувчи-ўқувчи;

Бундай конфликтларнинг асосий сабаби – ўсмирни синф жамоасида (микрогуруҳ)да етакчи ўринни эгаллашга ҳаракат қилиши, унинг тажовузкорлиги ва кўполлиги (оилавий муносабатлардаги аномал ҳолат ва ўқитувчи-ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлари асосий манба бўлади). Ўсмир конфликтларини умуман таг-туғи билан йўқ қилиб юбориш мумкин эмас. Таълим муассасасида мақсадли амалга оширилаётган ўсмирнинг ижтимоийлашуви жараёни кечиси – аввалам бор маънавий, ахлоқий кадрятларни ўзлаштириши билан биргаликда ўқувчилар ўртасидаги низоларнинг интенсивлиги ўзгаради. Маънавий етук шахсларда низо жараёнида ҳулқи ўзгаради.

Низоларни олдини олишда таълим муассасасида мавжуд бўлган ички қоидалар (одоб-ахлоқ меъёрлари) муҳим роль ўйнайди. Ўқувчиларнинг конфликтли ҳулқига ўқитувчининг шахси, катта таъсир кўрсатади. Тадқиқотлар натижасига кўра биринчи муаллимнинг мулоқот қилиш услуби ва педагогик тактикаси ўқувчиларга синфдошлари ва ота-оналари билан шахсларо муносабатларига сезирарли таъсир кўрсатиши мумкин экан. (О. Г. Осадько, 1993).

Ўқувчилар ўртасида бўлиб ўтадиган низоларни бартараф этишда албатта ўқитувчи иштирок этиши зарур, вазиятдан келиб чиққан ҳолда низоларни ҳал этишда маъмурий чора ёки оддий ижобий маслаҳат бериш бўлиши мумкин.

Низо қилувчиларни ҳамкорликда бажарилувчи вазифалар бериш ёки син етакчи ўқувчиларни жалб қилиш орқали ҳам низони ҳал қилишда ижобий натижага эришиш мумкин. Ўқувчи-ўқитувчи ўртасидаги низо. М. М. Рыбакованин (1991), фикрича ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги куйидаги конфликтларни ажратилади:

- Фаолият конфликтлари ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ўқув вазифаларини бажаришдан бош тортиши ёки уни яхши бажармаслик натижасида юзага келади. Баъзан ўқитувчи томонидан ўз фанини ўзлаштиришга талабни юқори қўйиши ва унинг натижасида баҳолаш орқали жазо услубини қўллаши низоларга олиб келади, бу эса ўз навбатида ўқувчиларнинг билиш фаолиятига бўлган қизиқишларини пасайишига ҳам олиб келади.

- Педагогик муаммоларни педагог томонидан тўғри ҳал этилиши: чунки мактаб бу жамиятнинг кичик кўриниши бўлиб, у ерда ўқувчилар шахсларо муносабатлардаги меъёрларни ўзлаштиришади.

- Конфликт иштирокчилари (ўқитувчи-ўқувчи) турли ижтимоий мавқега эга бўлиб уларнинг ҳулқ-атворлари шу асосда белгиланади.

- Иштирокчиларнинг хаёт тажрибалари турлича бўлганлиги сабабли конфликтларни хал қилинишида хатоларга йўл қўйиш даражаси ҳам турлича бўлишини келтириб чиқаради.
- Низони турлича қабул қилиниши (низо ўқитувчи назари билан ва ўқувчи назари билан турлича ифодаланари)
- Низоларни хал қилишда ўқитувчи томонидан қўйилган хатолар, яна бошқа муаммоларни келтириб чиқаради ва энди бунга бошқа ўқувчилар ҳам қшилишади ёки иштирок этишади.

Педагогик жараёнда низони олдини олиш уни хал қилишдан кўра самарилроқ хисобланади. Низоларни ижобий хал қилишда педагогга ўқувчининг ота-онаси билан бўлган ўзаро муносабатлари муҳим ўрин тутари.

Ўқитувчиларга низоларни бошқаришда қуйидаги маслаҳатлар берилари:

– Ўз хис-туйғуларингизни бошқарган ҳолда, ўқувчиларга объектив муносабатда бўлиш ва уларнинг нуқтаи-назарини ҳам сабр-тоқат билан эшита олиш. – Ўқувчиларга нисбатан ижобий танқид воситаларини қўллаш. – Ўқувчи шахсини ҳақорат қилмаслик, балким унинг хатти-харакатини танқид қилиш керак. – Иложи бориша ўқувчини синфдан ташқарига хайдамаслик; – Иложи бориша маъмуриятга мурожат қилмаган ҳолда муаммоларни хал қилиш. – Агрессияга-агрессия билан жавоб бермаслик, чунки сиз педагогсиз. – Ўзингизга ва бола шахсига хатолар қўйиш учун ҳуқуқ бериш имконияти – чунки фақат ҳеч нарса қилмайдиган инсонларгини хатога йўл қўйишмайди. – Низолардан қўрқмаслик керак, аксинча уларни хал қилишда ижобий ёндошишни ўз маъсулиятингизга олишни ўрганинг.

Юқорида айтиб ўтилган муаммоларни бартараф этишда, бугунги кунда ижтимоий – психологик тренингларни кенг қўлланилмоқда. Сўровномалардан маълум бўлишича Европа мамлакатларида психологик тренингни қўллаш, ишлаб чиқариш корхона ва ташкилотларда 80-85 % ташкил қилар экан. Ижтимоий психологик тренинг психологик таъсир методи сифатида жаҳон амалиётида кенг қўлланиб келинмоқда. Ижтимоий психологик тренинг шахслараро бир-бирини тушуниш мулоқотнинг эмпатив потенсиалини ошириш ички муаммоларини ҳал этишга имкон туғдиради. Кенг маънода ижтимоий-психологик тренинг (ИПТ) деганда гуруҳлар билан ишлашнинг фаол услубларига асосланган психологик таъсир амалиёти тушунилади. Шу билан бирга билим беришнинг ўзига хос шакллари қўллаш, муомала борасидаги малака ва кўникмалар, ўзини ривожлантириш ва назорат қилиш кабилар ҳам назарда тутилади.

«Тренинг» тушунчаси инглизча «ўргатиш», «машқ» деган маънони англатиб, ижтимоий психологик тренинг – бу турли ижтимоий фаолият соҳаларига шахсни тайёрлашдан иборат бўлиб, бунда асосий эътибор шахс ёки яхлит гуруҳнинг мулоқот ёки коммуникатив соҳасидаги билимдонлик даражасини мақсадга мувофиқ тарзда ошириш жараёнини акс эттиришдир. ИПТ бу ўз хулқи ва гуруҳдагиларнинг хулқига муносабат билдирган ҳолда фаол ўқитиш ва психологик таъсир кўрсатишнинг услубларидан биридир. Бундай гуруҳларда иштирокчи ўзига бўлган бошқаларнинг муносабатини, гуруҳ раҳбарининг муносабатини кўра олиши учун максимал қулай шароит яратилган бўлади.

Адабиётлар:

1. И.А. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. стр.36.
2. В.М. Каримова. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Ўқув қўлланма. – Т.: Университет, 1999 – 96 б
3. Р. Ибрагимова – «Психологик конфликтология» фани бўйича маърузалар мажмуи. Нукус. 2012. стр. 10.
4. Д. Мирзабдуллаева – «Ижтимоий психологик тренинг» маърузалар матни. Наманган – 2011.стр.17.

Илмий раҳбар:

психология фанлари доктори, профессор В.М. Каримова.

**Світлана Мисник
(Глухів, Україна)**

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Останнім часом посилено зростає інтерес до дослідження різноманітних аспектів процесу регуляції у різних сферах життєдіяльності особистості. Однією з найбільш перспективних тенденцій є вивчення ролі емоцій і їх детермінант у поведінці та діяльності людини. У зв'язку з цим проблема емоційної регуляції набуває самостійного існування і розвитку.

Емоційну регуляцію визначають як один із рівнів у загальній системі психічної регуляції діяльності, де визначальним фактором є емоції [4]; цілісний комплекс психічних процесів, що забезпечують цілеспрямовану, усвідомлену, опосередковану зміну або подолання актуального емоційного стану [2].

О. Конопкін характеризує емоції як обов'язковий, значущий фактор, що багаторазово виявляється у внутрішній регуляції різноманітних видів та форм довільної активності людини [3].

I. Сергеева розглядає емоційну регуляцію на поведінковому та діяльнісному рівнях. Останньому притаманні сутнісні властивості (усвідомленість, цілеспрямованість, рефлексивність), і науковець визначає його як емоційну саморегуляцію [4].

Вивчаючи специфіку емоційної регуляції поведінки студентів, важливо з'ясувати типологічні особливості даної групи суспільства. За біологічним віком студентство відносять до періоду юності як перехідного етапу розвитку особистості між дитинством і дорослістю. Тому в зарубіжній психології цей період пов'язують з процесом дорослішання. У рамках загальнопсихічного розвитку студентство є періодом інтенсивної соціалізації індивідуальності, розвитку вищих психічних функцій, становлення інтелектуальної системи та особистості в цілому.

I. Зимня характеризує студентство як «особливу соціальну категорію, специфічну спільність людей, організовано об'єднаних інститутом вищої освіти» [1, с. 26]. Вона виділяє основні властивості студентського віку, що вирізняють його з-поміж інших соціальних груп: високий освітній рівень, висока пізнавальна мотивація, соціальна активність і досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості.

Навчання у вузі – важливий етап професійного становлення, у процесі якого студенти істотно змінюють соціально-рольову структуру взаємин. Так, вивчення емоційної регуляції їхньої поведінки є актуальною проблемою вікової, педагогічної, соціальної психології та психології професійної діяльності.

Розкриваючи особливості емоційної регуляції поведінки у юнацькому віці, ми виходимо з того, емоційна регуляція поведінки є складним емоційним утворенням основу якого складає здатність людини до саморегуляції, що виявляється у вмінні планувати, програмувати, моделювати і оцінювати результати власної діяльності.

Дослідженням охоплюємо 60 осіб з числа студентів 1-го та 2-го курсів факультету педагогіки і психології та факультету дошкільної і початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Емоції домінуючої модальності досліджуємо наступними методиками:

- 1) Шкала диференціальних емоцій (DES – Differential Emotions Scale) (К. Ізард) [Ізард, 1980];
- 2) Чотирьохмодальний емоційний опитувальник (Л. Рабінович) [Льїн, 2002].

Аналіз результатів «Чотирьохмодального емоційного опитувальника показав» що за спрямованістю у досліджуваних студентів домінує емоція радості (57%), у 27% переважає страх, 9% респондентів найчастіше відчувають гнів і лише 7% – сум.

Окрім того, порівняльний аналіз міри прояву кожного з досліджуваних показників емоційної сфери у студентів 1-го та 2-го курсів показав, що студенти-першокурсники переважають студентів-другокурсників за рівнем прояву радості і страху. Вони легко заражаються радісним настроєм оточуючих, є активними учасниками у веселих компаніях, не схильні віддаватися похмурих думкам, але бувають непоступливі в суперечках, невелике утруднення в діяльності може викликати у них роздратування. Менш характерним для першокурсників є стан зневіри і печалі. У другокурсників спостерігається зниження рівня прояву показників радості і страху, але підвищуються показники гніву і суму. Тобто для них характерна непоступливість, роздратування, обурення при невиконанні їхніх вимог, бажання з ким-небудь посваритися, а також переживання почуття незадоволеності собою, розчарування в собі.

За результатами опитувальника «Шкала диференціальних емоцій» такі емоції, як горе, гнів, відраза, презирство, страх, сором і вина мають низький ступінь прояву в даній вибірці випробуваних. Тобто для них у меншій мірі характерно почуття зневіри, сором'язливості, жалю. Найвищі показники були отримані за шкалою інтерес і шкалою радість. Це свідчить про те, що студенти перших, других курсів часто бувають уважними, концентрованими, схильними переживати відчуття насолоди, радості. Найбільш вираженою рисою для осіб з переважаючою модальністю «радість» виступає емоційна стійкість у спілкуванні, яка характеризується здатністю до мобілізації, до керування своїм емоційним станом, до контролю над власною експресією та поведінкою. У представників даного типу емоційна стійкість у спілкуванні поєднується з вмінням захоплювати спілкуванням інших людей, створювати легку, невимушену атмосферу навколо себе. Їх виразність у спілкуванні заразлива за рахунок багатого жестикулювання, міміки, різноманітного інтонаційного репертуару. Вони приязні, здатні до співробітництва, розумних вчинків.

Спираючись на вищезазначені методики, виявляємо домінуючі емоції, які впливають на регуляцію діяльності суб'єкта. Це – чотири основні (базальні) емоції (радість, гнів, сум, страх) і проміжна (інтерес).

Особливості саморегуляції досліджуються за допомогою методики В. Моросанова – стиль саморегуляції поведінки (ССП-98) [Моросанова, 2001].

Для підведення результатів дослідження звертаємося до кореляційного аналізу (за Пірсоном), щоб проаналізувати зв'язки між основними компонентами саморегуляції та іншими вивченими характеристиками. Розглядаються тільки кореляції статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Кореляційний аналіз виявляє вплив емоцій на цілісний процес саморегуляції і на всі регуляторні компоненти (гнучкість, моделювання, програмування, оцінка результатів).

Шкала «Програмування». Виявляємо сильний позитивний зв'язок з інтересом (коефіцієнт кореляції Пірсона $r = 0,42$, $p < 0,01$), але негативну кореляцію з емоцією гніву ($r = -0,45$, $p < 0,01$).

Високим показникам відповідають емоційно забарвлені патерни: сильна емоційна стійкість, знижена чутливість до навколишніх впливів, вміння доводити розпочату справу до кінця.

Шкала «Моделювання». Її показники негативно корелюють з емоцією гніву ($r = -0,34$, $p < 0,01$), з емоцією суму ($r = -0,39$, $p < 0,01$) та мають пряму кореляцію з інтересом ($r = 0,45$, $p < 0,01$). Характерні особливості емоційних патернів: суб'єкт не відчуває страху перед проблемними ситуаціями, здатний відстояти свою позицію у суперечці, вміє легко встановлювати контакти.

Шкала «Оцінка результатів». Виявляємо кореляційні зв'язки подібні тим, які знаходимо за шкалою «Моделювання»: негативна кореляція з емоцією гніву ($r = -0,44$, $p < 0,01$), з емоцією суму ($r = -0,36$, $p < 0,01$) та пряма кореляція з інтересом ($r = 0,52$, $p < 0,01$). Для респондентів, які отримали високі показники за шкалою «Оцінка результатів», характерні: знижений фон настрою, зниження рівня оптимізму, життєлюбства, активності.

Шкала «Гнучкість». Простежується сильний позитивний зв'язок з інтересом ($r = 0,42$, $p < 0,01$) та емоцією радості ($r = 0,6$, $p < 0,01$), але негативна кореляція з емоцією страху ($r = -0,42$, $p < 0,01$).

Шкала «Загальний рівень саморегуляції». Виявляємо позитивні зв'язки з емоцією радості ($r = 0,46$, $p = 0,01$) та інтересу ($r = 0,56$, $p = 0,01$). За умови високого загального рівня саморегуляції респондентам притаманні емоційно забарвлені патерни: емоційна стійкість, прагнення до пошуку кращого варіанту при зустрічі з відчуттям невдачі.

Описані результати підводять нас до наступних висновків:

1. Отримані дані підтверджують наше припущення що емоційна регуляція поведінки є складним емоційним утворенням основу якого складає здатність людини до саморегуляції, що виявляється у вмінні планувати, програмувати, моделювати і оцінювати результати власної діяльності.

2. Ці взаємозв'язки найбільш яскраво проявляються під час співвіднесення таких емоційних модальностей, як радість, гнів, страх, сум, інтерес.

3. Варто відмітити сильну руйнівну дію емоції гніву на всі компоненти саморегуляції. Натомість емоція інтересу позитивно впливає на всі компоненти регуляції діяльності, що відбивається на загальному рівні саморегуляції. Тобто, чим сильніший інтерес, тим активніше ведуться пошуки нових комбінацій, нової інформації, що забезпечує більш ефективні способи досягнення мети.

Література:

1. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2004. – 384 с.
2. Капитоненко Н. В. Эмоциональная регуляция поведения: области изучения, компоненты и функции / Н. В. Капитоненко // Психологическая наука и образование. – 2007. – №5. – С. 267-274.
3. Конопкин О. А. Участие эмоций в осознанной регуляции целенаправленной активности человека / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 38-48.
5. Сергеева И. В. Особенности эмоциональной регуляции профессиональной деятельности учителя в напряженных ситуациях: автореферат дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / И. В. Сергеева. – К., 2003. – 20 с.

Мунаввар Нуманова
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ ДЕТСКОГО АУТИЗМА

Современное общество и благополучное государство стремится вырастить здоровое и одаренное поколение. Но не смотря на это существует проблема детей с аномальным развитием, игнорировать данную проблему нельзя.

В сфере клинической психологии существует одно из самых загадочных (непонятных, трудно объяснимых) нарушений как аутизм. По данным «Journal of autism Developmental disorders» 1993 г. аутизмом страдают от 2 до 5 детей из 10 000, что обозначает 0,05 % всех рожденных, причем мальчики страдают этим нарушением в 4 раза больше чем девочки. По данным сайта <http://www.autismspeaks.org> аутизмом страдает каждый 88-й ребенок. Причем здесь не имеет значения, к какой этнической группе или социоэкономическому слою принадлежит ребенок. Освещать эту проблему необходимо, так как родители детей страдающих аутизмом, сталкиваются с большим количеством проблем, окружение семей с детьми с этим синдромом зачастую неправильно реагируют и рассуждают, что приводит к еще большему стрессу итак растерянных родителей. Ведь каждый ребенок с таким диагнозом абсолютно индивидуален, к нему нужен определенный подход и невероятное терпение. Потому что аутизм мало освещается в обществе, зачастую аутичных детей считают умственно отсталыми, хотя некоторые дети с подобным диагнозом по тестам интеллекта имеют высокие результаты. Природа данного заболевания имеет другую этимологию.

С тех пор как это нарушение стало известным, оно окутано некой загадкой. Этот синдром был обобщен и описан впервые в 1943 году Лео Каннером, психиатром в Гарварде. Он вел наблюдение за 11-ми детьми с определенными отклонениями и заметил, что они ведут себя по другому, нежели дети с шизофренией или с умственной отсталостью. Он назвал этот синдром «Ранним детским аутизмом», потому что он заметил еще в начале «крайнее стремление к одиночеству, ребенок отстранен,

игнорирует, пренебрегает» (Каннер.1943)[1,567]. Основопологающим симптомом считал Каннер одиночество, стремление к постоянству и дискомфорт при обращении внимания.

Ранее также считалось, что аутизм является начальной формой шизофрении взрослых. Но шизофрения начинающаяся в детстве и аутизм, как выяснилось позже, различные нарушения [2,567].

Через год, в 1944 году, австрийский терапевт Ганс Аспергер опубликовал диссертацию посвященную «аутистической психопатии».

Хотя сам термин «аутистический» был упомянут ранее Бейлером (1908), для описания ухода от социальной жизни взрослых людей.

Каннери Аспергер сходились во многих аспектах описания этого синдрома, но были так же расхождения в основных симптомах таких как ловкость и неуклюжесть детей, взаимодействие со средой и предметами.

Например, Каннер писал, что из всех изучаемых им детей неуклюжим был один, а остальные были достаточно способные в плане тонкой моторики. Аспергер в свою очередь указывал на то, что четверо детей были крайне неуклюжи не только в спорте, но так же и в письме. Каннер считал, что у аутичных детей нарушается понимание социальных сторон жизни, а Аспергер полагал, что у его пациентов были проблемы и с социальной и с предметной средой. (Asperger 1944).

Но несмотря на все исследования остается неизученным как же появляется это нарушение.

По данным различных исследований можно сказать, что в большей степени появление аутизма связано с генными мутациями. Это может быть взаимодействие множества генов либо, какие либо редкие мутации.

Нельзя так же точно сказать наследственно передающееся ли это заболевание, так как ребенок может родиться в семье двух абсолютно здоровых людей.

На сегодняшний день можно точно определить это нарушение по ряду проявлений:

– дети с аутизмом имеют слабый эмоциональный контакт с родителями,

на ранних этапах развития, при этом их родители должны прилагать большие усилия, чтобы наладить этот контакт и заслужить их расположение. Дети с такими нарушениями редко побуждают своих родителей играть, долго не проявляют интереса к игрушкам, не играют с другими детьми.

– ребенок никогда не подойдет к другим первым, его взгляд может быть направлен в сторону, ребенок как бы смотрит насквозь или мимо, а может просто повернуться спиной [3,569].

-ребенок может очень долго играть в одну игрушку, его действия могут повторяться, например взмахи руками, вращение головы и туловища. Он может постоянно выстраивать свои игрушки в определенном порядке и это может касаться не только игрушек, но и большинства предметов окружающих его. Эти дети отрицательно относятся к различным изменениям.[4]

– у ребенка также могут проявлять агрессию, но это связано с некоторыми трудностями взаимодействия с людьми, освоением языка или психозом.

– речь этих детей бедна, они не могут обозначать предметы, и с возрастом речь либо развивается, либо регрессирует.

– замедленная или немедленная эхолалия. Ребенок может повторять то, что сказали взрослые, причем это неконтролируемое повторение. Или же он может повторить отрывок из разговора родителей, услышанного несколько дней назад.

– дети могут страдать недостаточной обучаемостью, несмотря на то, что многие из них обладают великолепной долговременной памятью, и способностью решать общие сложные задачи, мыслить абстрактно, лучше всего у них получается дополнение узора, или составлять что то целое из отдельных частей.

Кроме этого эти дети могут в мгновение ока умножать четырехзначные числа.

– у некоторых детей могут быть припадки, и они говорят о начале подросткового периода.[5,577]

– у детей может нарушаться концентрация внимания, также могут проявляться проблемы со сном.

Многие родители узнают отом, что их ребенок болен аутизмом приблизительно к 1,5 – 2 годам, когда у большинства детей проявляется интерес к предметам и окружающему, появляются первые слова, ребенок с аутизмом становится замкнутым, без инициативным и т.д.

Родители этих детей находятся в постоянном напряжении, как правило, они очень устают, испытывают чувство вины и безысходности.

Близким и окружающим, необходимо с пониманием относиться ко всем проблемам и не пытаться поучать родителей. Также часто огромной помощью родителям этих особенных детей является присмотр за ними, пусть даже это будет час. Очень сложно мотивировать ребенка с аутизмом на что либо, свои просьбы по отношению к нему должны быть высказаны ясно, конкретно. Ребенок с данным нарушением сталкивается с тем, что он может уделять свое внимание только в одном направлении, а остальное остается не замеченным. Важно помочь ребенку во время учебного процесса и если нужно повторять. Если быть внимательными и чуткими, то можно многому научить ребенка, конечно нельзя забывать о терпении, потому что это одна из главных составляющих в помощи ребенку, при его развитии и дальнейшей социализации. Ведь любая помощь лучше чем ее отсутствие.

С момента открытия аутизма на данный момент много было изучено по проблеме, но существует рядне раскрытых вопросов. Аутизм –сравнительно новый диагноз. Найдено огромное

количество способов лечения, но они до конца не изучены. Несмотря на то, что прогнозы аутичных детей неблагоприятные, новые работы и исследования позволяют предполагать, что интенсивная работа родителей и педагогов-психологов, их терапевтическая деятельность, дадут улучшение общего состояния детей. Также доказано, что при определенной работе с детьми, можно добиться того, что дети больные аутизмом могут участвовать в нормальной социальной жизни.

Литература:

1. Kanner, L. // Autistic disturbances of affective contact. *Nervous child*, 2, 217-250, (1943)
2. Frith U. // *Autism: Explaining the enigma*. Cambridge, MA Basil Blackwell (1989)
3. Hobson R.P. & Lee A. // Hello and goodbye: A study of social engagement in autism. *Journal of autism and Development Disorders*, 28, 117-127. (1998)
4. Lam KSL, Aman MG. // The repetitive behavior Scale – revised: independent validation in individuals with autism spectrum disorders // (2007)
5. Courchesne E., Press G.A., Hesselberg J.R. & Jernigan T.L. // Hypoplasia of cerebellar vermal lobules VI and VII in autism. *New England Journal of Medicine*, 318, 1349-1354 (1988).

Научный руководитель:

преподаватель кафедры «Психология» Ташкентского Государственного Педагогического Университета им. Низами Нигматулина Лилия Алиевна.

У. Орипова
(Ташкент Ўзбекистон)

ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ЎЗИНИ ЎЗИ НАЗОРАТ ҚИЛИШНИНГ ИНДИВИДУАЛ-ТИПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўсмирлик даврида ўзини ўзи назорат қилишнинг намоён бўлиши шахснинг индивидуал хусусиятларидан темперамент ва унинг реактивлик, ригидлик сифатлари, эмоционал ҳолатлардан хавотирланиш билан боғлиқлигини ўрганиш тадқиқотда кўзланган вазифалардан бири эди. Индивидуал-психологик хусусиятлар деганда шахснинг уни бошқалардан ажратиб турувчи ўзига хос жиҳатлар тушунилади.

Шунга мувофиқ ўсмирлар ўқув фаолияти жараёнида индивидуал ёндашувни қўллаш икки муҳим илмий муаммони ҳал этишни талаб қилади. Улардан бири айнан қайси индивидуал – психологик хусусиятлар самарали таълим олишга таъсир этади, деган масала билан боғлиқ муаммодир. Чунки шундай индивидуал – психологик хусусиятлар борки, уларнинг айримлари муваффақиятли таълимни таъминласа, айримлари унга тўсқинлик қилади. Биринчи муаммони ҳал этиш учун у ёки бу индивидуал – психологик хусусиятларнинг психологик моҳиятини очиб бериш даркор. Иккинчи масала биринчисининг мантикий давоми бўлиб, бунда муваффақиятли таълимга таъсир этувчи индивидуал – психологик хусусиятларни ривожлантириш ёки уларни коррекциялаш дастурини ишлаб чиқиш масаласи кун тартибига чиқади.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, шахс тузилиши ҳақидаги қарашларда тафовутлар мавжуд бўлган тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, муваффақиятли таълимга индивидуал – психологик хусусиятлар ўз таъсирини ўтказар экан. Бу жараёнда етакчи ролни шахс йўналганлиги ва характер хусусиятлари бажаради. Ушбу фикрни В.Л.Маришук ҳам қўллаб-қувватлаб шахс йўналганлиги унинг нафақат муваффақиятли таълим олишига, балки касбий фаолиятига ҳам таъсир этади, дейди [2, с 9]. Унинг тадқиқотларида кўрсатилишича, касбий сифатлар, айниқса, психик, психомотор, жисмоний сифатларнинг паст даражада бўлиши касбий фаолиятга тўсқинлик қилади. Умуман олганда, шахснинг касбий фаолиятида бундай хусусиятлар марказий ўринга эга бўлиб, бу борада пайдо бўлган салбий ҳолатлар шахснинг касбий шаклланишига у ёки бу тарзда таъсир этади.

В.Г. Семенова томонидан муваффақиятли таълим олишга таъсир этувчи индивидуал-психологик хусусиятлардан қуйидагилар ажратиб кўрсатилади: юқори мотивация, ижобий установка, виждонлилиқ, амалиётчилиқ, касбий бурч ҳисси, зийраклик, сабрлилиқ, ўз обрўсини ўйлаш, иродавий бошқарув ва бошқалар. Шунга мувофиқ муваффақиятсиз таълим олаётганларда қуйидаги жиҳатлар кузатишган: диққат, тасаввур, перцептив тафаккурнинг тарқоқлиги, тезкорлик установкаси, одамовилиқ, шубҳаланувчанлик, тушкунлик, флегматизм, кучсиз иродавий сифатлар ва бошқалар [1, с 15].

Психологик ҳолатларни назорат этиш жараёнининг қонуниятини чуқур тушуниб етишда шахс индивидуал хусусиятларини билиш муҳим ўрин эгаллайди. Психологик ҳолатларни идора этишнинг индивидуал хусусиятлари ҳозиргача қатор диссертацион ишларнинг махсус ўрганиш предметига айланиб бўлган. Умуман олганда, муаммо икки жиҳатдан кўриб чиқилиши мумкин: 1) қайси индивидуал хусусиятлар психологик ҳолатларни муваффақиятли идора этишга таъсир этади ёки, аксинча, бу жараёни қийинлаштиради; 2) ўзини ўзи назорат қилиш усулларини қўллаш натижасида индивидуал – психологик хусусиятлар қандай ўзгаради.

Келтирилган фикрларга асосланган ҳолда, ўсмирнинг индивидуал – психологик хусусиятлари ва ўзини ўзи назорат қилиш ўртасидаги боғлиқлик тажрибавий йўл билан очиб беришга қарор қилинди. Бунда асосий эътибор ўзини ўзи назорат қилишнинг темперамент билан боғлиқ ригидлик ва реактивлик хусусиятлари ҳамда эмоционал ҳолатлардан хавотирланиш даражалари билан ўзаро алоқадорлигини аниқлашга қаратилди. Тадқиқот методикаси сифатида Я.Стреляунинг “Реактивлик ўзгаришини баҳолаш шкаласи” ва О.П.Елисеев томонидан ишлаб чиқилган “Экстровеерсия, ригидлик ва хавотирланишни баҳолаш” методикалари танлаб олинди ҳамда улар воситасида ўсмирлар гуруҳида психодиагностик текширув ўтказилиб, натижалар таҳлил қилинди. Бунда ўсмирларда ўзини ўзи назорат қилиш компонентлари ва темперамент хусусиятларидан реактивлик, ригидлик ҳамда эмоционал ҳолатлардан хавотирланиш даражалари ўртасидаги алоқадорликни текшириш мақсади кўзланди.

1 – жадвал

**Ўзини ўзи назорат қилиш турларининг айрим
индивидуал-психологик хусусиятлар билан алоқасига хос кўрсаткичлар**

Ўзини ўзи назорат қилиш турлари	Индивидуал-психологик хусусиятлар		
	Реактивлик	Ригидлик	Хавотирланиш
Эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилиш	-0,8**	0,33*	0,28*
Фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш	0,11	0,21*	0,45**
Ижтимоийлашув жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш	0,25*	0,43**	0,166

Тадқиқот натижаларига мувофиқ ўсмир шахсида эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилиш ва реактивлик ўртасидаги ўзаро алоқадорлик аҳамиятли кўрсаткич ($r=-0,8$; $p\leq 0,01$) ни ташкил қилади. Бу аҳамиятлилик тескари ишорага эга бўлиб, эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилиш реактивликнинг ортишига, эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилишнинг сусайишига олиб келади. Реактивлик – бу бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдиришдир.

Ўсмир шахсида эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилиш ригидлик ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), хавотирланиш ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) ҳолатлари билан алоқадорлик аҳамиятли кўрсаткични ташкил қилади. Ригидлик – шахснинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлигига нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

Тадқиқот натижаларидан маълумки, ўсмир шахсида эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилишнинг хавотирланиш ҳолатлари билан алоқадорлиги ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) аҳамиятли даражани ташкил қилади. Натижаларга кўра, ўсмир шахсида хавотирланишнинг кучлилиги эмоционал жараёнларни назорат қилишнинг кучли бўлиши билан тақозоланади. Шунингдек, ўсмирлик даврида тажовузкор хатти-ҳаракатлар ҳамда бошқа салбий эмоционал жараёнларнинг ортишини назарда тутадиган бўлсак, эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилиш заруратининг кучайиши табиий ҳодиса эканини тушунамиз. Шуни таъкидлаш керакки, ўсмир ўзида қанчалик хавотирланишни ҳис қилса, ўзини ўзи назорат қилишга нисбатан ҳаракат шунчалик яққол намоён бўлади.

Ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, ўсмирлик даврида фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш ва реактивлик ўртасида алоқадорлик кўзга ташланмайди ($r=0,11$). Чунки фаолият ўз моҳият мазмуни билан бошқа жараёнларга нисбатан ўзига хос хусусиятга эга бўлганлиги сабабли ҳар доим ҳам эмоционалликка эга эмасдир. Шуни таъкидлаш керакки, ўсмирларнинг ўқув, меҳнат фаолиятлари маълум маънода уларнинг кайфиятларига таъсир кўрсатади, атрофдагиларнинг қўллаб-қувватлашлари, рағбатлантиришлари билан боғлиқ бўлади. Лекин натижалар бунинг тескарисини намоён қилмоқда. Демак, фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш реактивлик билан алоқадорликка эга эмас.

Ўсмир бирор бир фаолиятга киришиши, уни бажаришга нисбатан хавотирланишнинг кучли бўлиши фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг кучайишига олиб келади. Шу билан бирга, фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилиш ўсмир шахсига, топшириқни бажаришга нисбатан қўйилган талаб ва установка кўрсатмаларига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Шунингдек, бу жараён мазмуни ўсмир шахсининг ички хусусиятлари, билим даражаси, фикрлаш доираси билан ҳам тавсифланиши мумкин. Чунки бу даврда таълим ва мулоқот етакчи фаолият сифатида эътироф этилади. Шу боис, уларнинг асосий фаолиятлари ўқув топшириқларини бажаришга қаратилган бўлиб, уларда билим даражасининг етарли эмаслиги, ўқув топшириқларининг мураккаблиги ва ечимини топишда қийналишлари уларда хавотирланишни юзага келтиради, бу эса фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг кучайишига олиб келади. Ўз навбатида, фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг хавотирланиш ҳолати билан алоқаси юқори даражада ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) эканини қайд қилиш мумкин.

Фаолият жараёнининг мураккаблиги шуниси билан тавсифланадики, ўсмир ҳар бир бажараётган хатти-ҳаракатига нисбатан жавобгарлик, масъулият билан ёндашиши, ўз манфаатини эмас, балки жамоа манфаатларини ҳисобга олиши талаб қилинади. Бу жиҳатдан қараганда фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг темперамент хусусиятларидан ригидлик билан алоқаси

ахамиятли даража ($r=0,21$; $p\leq 0,05$) ни ташкил қилади. Чунки ўсмир таълим ва меҳнат жараёнида бажараётган ишлари, эришаётган ютуқларига қараб, унинг шахсига нисбатан баҳо берамиз. Шу боис, мазкур жиҳатлар ўртасидаги боғлиқлик ахамиятли бўлиб, улар бир-бирини тақозо қилади.

Тажриба натижаларига кўра, ўсмир шахсида ижтимоийлашув жараёнидаги ўзини ўзи назорат қилиш реактивлик билан ўзаро алоқадорликдир ($r=0,25$; $p\leq 0,05$). Мазкур алоқадорликдан шуни таъкидлаш мумкин, ўсмир ижтимоий ҳаётга, инсонлар жамоасига киришар экан, бу жараёнда юзага келадиган турли хил қийинчилик ва тўсиқларни енгиб ўтишда ўзига хос эмоционал реакцияларни намоён қилади. Ўсмир томонидан ташқи омилларга кўрсатилаётган таъсирлар айрим ўринларда самарали бўлиши, айрим жараёнларда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам жамият манфаатларига мос равишда одимлаш учун ўзини ўзи назорат қилишга кучли даражада эҳтиёж талаб қилинади. Бунда, айниқса, ўсмирлардаги эмоционал ҳолатларни назорат қилишни назарда тутиш муҳим ахамият касб этади.

Шахсинг жамият ҳаётига кириб бориши, ўзига хос мавқени эгаллаши, ижтимоий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлиши учун ундан у ёки бу даражадаги фаоллик талаб қилинади.

Тадқиқот натижаларидан маълум бўладики, ўсмир шахсида ижтимоийлашув жараёнидаги ўзини ўзи назорат қилиш ва ригидлик ўртасидаги ўзаро мутаносиблик ахамиятли даража ($r=0,43$; $p\leq 0,01$) ни ташкил қилади. Мазкур ҳолат ўсмир шахсининг атроф-муҳит талабларига нисбатан фаол равишда муносабатга киришиши билан изоҳланади. Бу, ўз, навбатида ижтимоийлашув жараёнининг суръатларига таъсир этади. Шунингдек, бу жараён ўсмирларнинг инсонлар жамоаси, уларнинг ички оламига кириб бориши учун замин ҳозирлайди. Инсонлар ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, улар жамият талаблари, меъёрларини англаган ҳолда ўзлаштириб, шунга мувофиқ тарзда ҳаракат қиладилар. Жамият ҳаётидаги ўзгаришларни одатий ҳолат сифатида эътироф этиш туфайли уларда хавотирланиш юзага келмайди.

Тадқиқот натижаларидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: эмоционал ҳолатларда ўзини ўзи назорат қилишнинг ригидлик, хавотирланиш ҳолатлари билан алоқадорлиги мусбат ишора билан ахамиятли даражада бўлса, ригидлик билан алоқанинг ахамиятлилик даражаси манфий ишорага эгадир; фаолият жараёнида ўзини ўзи назорат қилишнинг ригидлик ва хавотирланиш билан ўзаро алоқадорлиги ахамиятли бўлса, реактивлик билан эса боғлиқлик қайд қилинмайди; ижтимоийлашув жараёнидаги ўзини ўзи назорат қилишнинг ригидлик, реактивлик каби темперамент хусусиятлари билан ўзаро алоқадорлиги ахамиятли бўлса, эмоционал ҳолатлардан хавотирланиш билан боғлиқлиги кузатилмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психол.журн. – Москва, 2000. – №1. С. 15-26.
2. Маришук В.Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств: Автореф. дис... докт. психол. наук. Л.: ЛГУ, 1982. – 38 с.

Психология фанлари номзоди, доцент Н.И. Халилова

Ольга Римарчук
(Київ, Україна)

НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ ЗМІ НА СВІДОМІСТЬ ТА ВИХОВАННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

На сьогодні засоби масової інформації як складова, що негативно впливає на поведінку молоді набуває все більшої актуальності. Існує чимало й інших чинників, таких як: мікросередовище, економічна нестабільність, занепад моральних цінностей, що впливають на дітей та молодих людей та спонукають їх до вчинення протиправних дій. Проте, необмежений доступ до Інтернет мережі, використання мобільних телефонів під час занять негативно впливають на поведінку молодого покоління та призводять до відхилень у поведінці.

На молодь, які здатні чинити протиправні дії, впливає ряд факторів. Під час негативного впливу на психіку відбувається як деформація мотиваційної сфери так і можливість відставання в психічному розвитку. Ціннісна система орієнтації та дотримання правових норм занепадають, що, в свою чергу, призводить до руйнування особистості в цілому. Виникають конфліктні ситуації, нездатність молоді особи пристосуватись до навколишнього середовища, як результат-соціальна дезадаптація.

Під впливом засобів масової інформації, молодь часто об'єднується в неформальні групи, які взаємодіють на основі принципів, що суперечать встановленим суспільно-правовим нормам.

Звісно, процес виховання відбувається в умовах сім'ї та освітніх закладах, проте, протиріччя між цими двома виховними інститутами існують та призводять до виникнення психологічних проблем.

З точки зору психології, процес виховання характеризується стихійними впливами на молоде покоління. Сучасна молодь, яка перебуває в межах сучасного інформаційного простору, знаходиться під неконтрольованим впливом ЗМІ та мережі Інтернет. Ідеал особистості-гармонійно розвинена людина, яка на свідомому рівні розуміє та дотримується встановлених норм поведінки. Це особа, яка

має чітко виражені життєві позиції, широкий світогляд, моральну переконаність. Особа, залежна від “всесвітнього павутиння”, навпаки, демонструє розлади у психічному розвитку, відхилення у поведінці та напад агресії.

Інтернет-залежність може проявлятися в пристрасті до віртуального спілкування, ігрової залежності, постійному пошуку інформації або перебуванні на порносайтах та обговорення еротичних сцен під час перегляду відео. На відміну від вживання алкогольних напоїв або наркотиків, що впливають на фізичне здоров'я людини, мас-медіа завдає нищівного удару по психіці.

Сайти соціальних мереж Facebook, MySpace, Twitter, Vkontakte, відео сайти, блоги мають надзвичайно швидкий темп розвитку та надають сучасному молодому поколінню можливості для віртуального спілкування, розваг та ігор. Проблема в обмеженні реального спілкування, на жаль, є актуальною в наш час. Окрім психологів, педагогів, сім'ї, правоохоронних органів та служб у справах дітей, педіатри також спілкуються з неповнолітнім щодо роз'яснення ситуацій правильного користування ЗМІ, без шкоди для здоров'я. За останні роки, кількість молодих людей, що користується сайтами соціальних мереж значно зросла. Знаходячи собі друзів зі спільними інтересами у віртуальній мережі, вони не усвідомлюють, що поволі стають заручниками світової павутини.

На сьогодні, досить популярним є термін кіберпереслідування та кіберзлочинність, передача несприятливої інформації про іншу людину, використовуючи цифрові ЗМІ. В свою чергу, це може призвести до психічних розладів, ізоляції від суспільства, депресій, а іноді до летальних наслідків. Активність в он-лайн режимі може бути наслідком відхилень у поведінці (девіацій), порушенням сну, відставань у навчанні та протиріччя у спілкуванні з друзями та родиною. Агресивна поведінка, яка часто демонструється дітьми та молоддю, є наслідком надмірного перегляду телевізійних програм, користуванням Інтернету та перебування під постійним впливом реклами. Очевидно, що змінюються життєві орієнтації молоді. ЗМІ стали елементом виховного середовища, що звертаються до молодих людей як своїх адресатів. Нереальна дійсність приваблює і тим самим “занурює” в світ жорстокості, насильства, порнографії та постійної агресії. На сьогоднішній день, важко уявити молодших школярів без користування Інтернет-мережі або мобільних телефонів. Вони живуть у віртуальному світі, проводячи в ньому більшу частину свого життя. Середовище, в якому зростає дитина, впливає на її виховання. На жаль, окрім сім'ї, ровесників та навчальних закладів, мас-медіа посідає не останнє місце у процесі соціально-правового, морально-естетичного та виховного розвитку особистості. Система цінностей та культури починає занепадати у випадку найбільш активного впливу ЗМІ на молоде покоління.

Окрім інформаційної функції, завдання якої-інформувати, існують ще функція впливу, розважальна, виховна. Маніпулювання свідомістю є поширеною проблемою, що підлягає вивченню та знаходженню ефективних шляхів подолання негативних наслідків. ЗМІ часто приховують зміст своїх повідомлень, впливаючи на адресата без його відома та згоди.

Програма “Безпечний Інтернет”, яка була заснована ЄС у 2005 та затверджена програма, розрахована на 2009-2013 роки Європейським Парламентом, спрямована на захист дітей та молоді від негативного впливу інтернет-мереж [4].

Відомий дитячий фонд ЮНІСЕФ, який є світовим лідером з захисту прав та інтересів дітей, закликає до ефективного використання інтернет-технологій та наголошує про можливість виникнення ризиків під час спілкування з незнайомцями і розміщення особистих даних.

Згідно з дослідженнями фонду, в Україні найбільша кількість користувачів, які користуються Інтернетом, складають вікову категорію від 14 до 24 років. Це молоді люди, що знаходяться під впливом російських та західних соціальних мереж та підлягають небезпеці при розповсюдженні своїх персональних відомостей. Відсилаючи мейли, файли з фотографіями та відео про себе, вони не усвідомлюють, яка загроза стоїть перед ними. Іноземні сайти є найбільш відвідуваними серед користувачів, аніж українські. Серед них популярними вітчизняними є Ukr.net, i.ua – сайти новин, доступу до меблів, он-лайн покупок та Marketgid-замовлення товару без виходу з дому. Серед іноземних популярності набуває сайт Vkontakte, Yandex, Odnoklassniki Mail.ru, Google, Youtube та Wikipedia [2]. Дослідники повідомляють, що за даними 2011 року, 86 % користувачів віком від 14 і більше заходять в інтернет-мережі щодня, 12% декілька разів на тиждень та лише 1% один раз на тиждень [1].

Дослідження показали, що більша ймовірність ризику у використанні інтернет-мережі зі стаціонарного доступу, аніж при мобільному доступу в мережі [3].

Служби у справах дітей та правоохоронні органи постійно працюють над новими формами роботи з дітьми, профілактичних дій щодо негативного впливу на свідомість.

Такі правознавці, як І.І.Карпець, В.Г.Бочарова, Л.Г.Коваль, Ю.М.Антонян, М.І.Ветров, О.М.Яковлев та інші, присвятили свої праці дослідженню правових аспектів профілактики правопорушень неповнолітніми особами. Зростання різних проявів девіантної поведінки призводять до пошуку задач, технологій та методів попередження відхилень від правових та соціальних норм.

В будь-якому випадку, потрібно бути обачним при розповсюдженні особистих даних в Інтернеті. Молодь часто вказує свій контактний номер телефону, адресу та розміщує фото, а також спілкується з незнайомими людьми. Досить часто помітними є ситуації, коли діти під впливом тих самих дорослих-незнайомих перераховують гроші або відправляють інтимні фото, стаючи жертвами порнографічних сцен.

Впливаючи на масову свідомість, ЗМІ не лише інформують, а й спонукають до дій, формуючи певні установки, які потрібно дотримуватись. Встановлені стереотипи, міфи часто пропагуються та нав'язуються, маніпулюючи свідомістю. Стереотипні уявлення, перебуваючи в інформаційному потоці, спрямовані на людину впливають та викликають певні реакції на ту чи іншу подію. Реакція може бути різною: страх, гнів, ненависть, антипатія, агресія, протиправні дії. Тип поведінки часто копіюється молодими людьми. На прикладі вчинків героїв з джерел мас-медіа, молоді люди формують своє власне ставлення до світу та піддаючись пропаганді виконують дії, які суперечать правилам поведінки в суспільстві.

Психологічний вплив, здійснений в епоху бурхливого розвитку та вдосконалення інформаційних технологій знаходить своє відображення на свідомості молодого громадянина своєї країни.

Одним із завдань загальноосвітніх установ, навчальних закладів, сім'ї, а також держави є вирішення проблеми організації ефективної роботи з профілактики поведінки дітей та молоді. Адже, проблема зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму та ігрової залежності є досить актуальною в наш час. На сьогодні, багато вчених розглядає причини виникнення девіантної поведінки та емоційного напруження молодого покоління, однак, методи боротьби та профілактики цієї проблеми ще не до кінця вивчені. Одним із актуальних завдань є забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості та екології інформаційного простору, оскільки життя в сучасних умовах потребує саморозвитку, пізнання нового простору та застосування нових інформаційних технологій.

Покращенню ситуації сприятиме показ якісної продукції, що сприятиме гармонійному духовному та культурному розвитку особистості. Слід внести поправки до Закону України «Про засоби масової комунікації», які б контролювали потік надходження інформації та несли відповідальність за встановлені заборони на перегляд певних видів фільмів та відео.

Зростання ролі ЗМІ і надалі буде актуальною проблемою сучасного суспільства. Формування особистості в сучасних умовах залежить від впливу мас-медіа. Проте, питання екології інформаційного простору, інформаційно-психологічної безпеки особистості та дотримання всіх норм щодо безпечного користування соціальними мережами повинно бути досконало вивчене та застосоване на практиці. Адже від цього залежить розвиток правосвідомого громадянина, який психічно врівноважений, в якого є своя думка та життєва позиція, який дотримується моральних принципів, поведінка якого не суперечить встановленим нормам та є прикладом для наслідування.

Література:

1. Gemius Ukraine, „Аудитория Уанета, Апрель 2011 г.“, [Uanet Audience April 2011], 2011
2. InMind, „Opinion Software Media“, March 2011 [Russian].
3. Kyivstar, National Academy of Sciences of Ukraine, „Знання та відношення українців до питання безпеки дітей в інтернеті“ [Knowledge and Attitudes of Ukrainians about Safety of Children on the Internet], 2009.
4. Safer Internet Programme 2009-2013. Europe's information society thematic portal. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/policy/programme/current_prog/index_en.htm

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, Ірхін Юрій Борисович.

**Степан Станибула
(Беларусь, Гомель)**

НАПРАВЛЕНИЯ РАБОТЫ СПЕЦИАЛИСТОВ ПРИ ПОСТИНТЕРНАТНОМ СОПРОВОЖДЕНИИ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Проблема социально-психологического сопровождения детей-сирот является актуальной для данного этапа развития белорусского государства. В 2012 количество детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, составило 23 955 [1]. Согласно Закону Республики Беларусь от 21 декабря 2005 г. № 73-З «О гарантиях по социальной защите детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей», дети-сироты – лица в возрасте до 18 лет, у которых умерли оба или единственный родитель; дети, оставшиеся без попечения родителей, – лица в возрасте до 18 лет, которые остались без попечения единственного или обоих родителей вследствие лишения родителей родительских прав, отобрания их у родителей без лишения родительских прав, признания родителей недееспособными, ограниченно дееспособными, безвестно отсутствующими, объявления их умершими, нахождения родителей в розыске, в местах содержания под стражей, болезни родителей, препятствующей выполнению родительских обязанностей, отбывания родителями наказания в учреждениях, исполняющих наказание в виде ареста, ограничения свободы, лишения свободы, оставления их родителями в организациях здравоохранения, согласия родителей на усыновление (удочерение) детей при отказе родителей от детей и их раздельном проживании с детьми, а также

которые обнаружены брошенными, и в других случаях отсутствия попечения родителей [6]. Согласно интернетному portalу Сирота.бай в Республике Беларусь на 2012 год детей-сирот в возрасте 18–23 лет – 12049, обучаются в ВТУЗ, ССУЗ, ВУЗ – 7756 (от 15–23 лет) [2]. В нашей стране ведется, на всех уровнях, работа по социально-психологической адаптации детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей.

Согласно Постановлению Совета Министров Республики Беларусь от 31.05.2013 № 433 «О постинтернатном сопровождении детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» под постинтернатным сопровождением понимается комплекс мероприятий, реализуемых на основе межведомственного взаимодействия государственных органов и организаций и направленных на социальную адаптацию детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Целью постинтернатного сопровождения детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, является оказание содействия в их социальной адаптации и успешной интеграции в общество [3]. Как было отмечено ранее 7756 детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей обучаются в ВТУЗ, ССУЗ, ВУЗ [2]. Эти дети сталкиваются с широким спектром социально-психологических проблем, решить которые, и направлены ряд мер одним из которых является в законодательном аспекте данное постановление. В данной работе мы рассмотрим основную проблематику постинтернатного сопровождения детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей.

Проблемами социально-психологического сопровождения детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей занимались многие отечественные и зарубежные ученые среди них можно отметить О. Е. Мирнова, Л.М. Шипицына, И.Г. Абрамова, В.Н. Ослон. Известно, что сиротство разрушает эмоциональные связи ребенка с окружающей его социальной средой [4]. Проанализировав литературу можно сделать вывод, что для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в постинтернатный период характерна следующая основная социально-психологическая проблематика:

- профориентационные трудности;
- проблемы в трудоустройстве;
- трудности в получении образования;
- психологические сложности адаптационного процесса.

Исходя из этих аспектов можно сделать вывод, что основные направления деятельности специалистов по постинтернатной адаптации будут следующие:

Защита социальных прав. Основной задачей постинтернатного сопровождения является информирование выпускников об их правах и контроль за соблюдением данных прав. В числе социальных гарантий, предоставляемых выпускникам, находятся: получение жилья; бесплатное обучение и государственное обеспечение во время обучения; пенсии, пособия. Специалисты должны оказывать помощь при оформлении документов на приватизацию закрепленного жилья, следят за соблюдением прав на получение жилья. Особая работа ведется с выпускниками, попавшими в группу «кризисного» сопровождения. Основной задачей в этом направлении является так же сбор информации о местах учебы выпускников, получении ими государственных пособий [5].

Юридическая защита. Специалисты мотивируют выпускников на самостоятельное решение возникающих вопросов, тем самым помогают им реализовывать свои права. В процессе работы выпускникам оказывается помощь в составлении ходатайств, жалоб, исковых заявлений. Мероприятия по юридической защите повышают грамотность и компетентность выпускников, позволяют самостоятельно ориентироваться в жизненных ситуациях [5]. Юридический аспект очень важен при постинтернатном сопровождении детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, так как позволяет ребенку успешно адаптироваться в современном обществе и приобрести те навыки, которые ему будут полезны на протяжении всей дальнейшей жизни.

Трудовая адаптация, профориентация. Решение проблемы трудоустройства является частью адаптационного процесса. Очень важно, чтобы бывший воспитанник детского дома правильно сориентировался, выбрал профессию по своим интересам, возможностям, а затем успешно устроился на работу.

В профориентационной работе используется комплексный подход: занятия по профессиональному самоопределению для старшеклассников, беседы, экскурсии на предприятия, встречи с представителями учебных заведений. Разрабатываются программы по профессиональному самоопределению, целью которых является актуализация процесса профессионального самоопределения старших школьников за счет специальной организации их деятельности, включающей получение знаний о себе и мире, профессиональном труде [5]. В данной ситуации те органы, которые осуществляют социально-психологическое сопровождение детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, должны тесно сотрудничать с территориальными с центрами занятости населения.

Психологическая помощь. Помощь не должна ограничиваться защитой социальных и иных прав. В первую очередь достижение данных целей напрямую зависит от желания и приложенных усилий самих выпускников. Специалистами должна постоянно проводиться работа для воспитания таких качеств. Консультативная помощь заключается в осознании детьми-сиротами и детьми

оставшихся без попечения родителей природы их затруднений, в анализе и решении психологических проблем, связанных с индивидуальными особенностями, сложившимися обстоятельствами жизни, взаимоотношениями в семье, в кругу друзей, в образовательном учреждении; помощь в формировании новых установок и принятии собственных решений [5]. Психологическая работа с детьми-сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей требует создания новых подходов в консультировании, коррекции, профилактики.

Содействие в получении образования. Адаптация выпускника в обществе не может быть полной без получения надлежащего образования, обеспечивающего дальнейшее трудоустройство и независимость. С данной целью сопровождение выпускников должно включать поддержку и контроль за получением образования. Специалисты посещают выпускников по месту их учебы с целью контроля успеваемости, посещаемости, жизнеустройства в общежитии. В случаях отказа от дальнейшего обучения, прогулов, опозданий, специалисты выявляют причины нежелания учиться, проводят индивидуальные беседы, направленные на восстановление интереса к обучению. В случае изменения интересов к профессии, смене места жительства выпускнику необходимо оказать содействие в переводе в желаемое учебное заведение и в получении профессии. В процессе обучения специалисты проводят беседы с выпускниками с целью их мотивации к переходу на следующую ступень образования и оказывают содействие в этом [5]. Данные направления работы помогут детям-сиротам и детям, оставшимся без попечения родителей наиболее успешно адаптироваться к социальным реалиям и становятся полноправными членами общества, в котором они живут.

Литература:

- 1 Зайцев, А. В. В Беларуси сокращается количество сирот и детей, оставшихся без попечения [Электронный ресурс] / А.В. Зайцев. – Режим доступа: http://naviny.by/rubrics/society/2013/05/15/ic_news_116_416697. – Дата доступа: 15.05.2013.
- 2 Постинтернатное сопровождение детей-сирот [Электронный ресурс] /. – Режим доступа: <http://sirota.by/sirotam/postinternatnoe-soprovozhdenie-detej-sirot/>. – Дата доступа: 04.01.2014.
- 3 Постановлению Совета Министров Республики Беларусь от 31.05.2013 № 433 «О постинтернатном сопровождении детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей»
- 4 Бобылева, И.А. Сопровождение как технология индивидуализации социально-педагогической поддержки детей, оставшихся без попечения родителей. Психическая депривация детей в трудной жизненной ситуации: образовательные технологии профилактики, реабилитации, сопровождения. Сборник научных статей. / Ред: В.Н. Ослон, Е.В. Селенина. – М.: ГБОУ ВПО МГППУ, 2013. – 156 с.
- 5 Дети в трудной жизненной ситуации: Преодоление социальной исключенности детей-сирот: Аналитический доклад, подготовленный Фондом поддержки детей, находящихся в трудной жизненной ситуации. – М.: 2012. – 49-51 с.
- 6 Закон Республики от 21 декабря 2005 г. № 73-З «О гарантиях по социальной защите детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц из числа детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» [электронный ресурс] / – Режим доступа: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=H10500073. – Дата доступа: 18.10.2013

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук Селиванова Лариса Ивановна.

Камола Тошматова
(Узбекистан, Ташкент)

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ВЗАИМОТНОШЕНИЙ НА АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ РЕБЕНКА

Давно известно, что появление эмоциональных расстройств, нарушения поведения и других психологических проблем связано с рядом неблагоприятных событий в детстве человека. Поэтому проблема агрессивного поведения детей весьма актуальна в наши дни. Определим, что такое агрессия?

Термин «агрессия» (от латинского «*aggressio*» – нападение, приступ) в настоящее время употребляется чрезвычайно широко. Современный словарь по психологии дает такое определение: «Агрессия – мотивированное поведение, акт, который может часто наносить вред объектам атаки – нападения или же физический ущерб другим индивидам, вызывающее у них депрессию, психодискомфорт, напряженность, страх, боязнь, подавленности, аномальное психопереживание» [1, с. 34].

Для начало, рассмотрим вопрос, на сколько агрессия является врожденной?

В ранних своих работах, Фрейд считал, что агрессивность возникает тогда, когда что-то противостоит этому стремлению. В более поздних работах, он утверждал, что источником агрессии является Танатос – инстинктивное влечение к смерти и разрушению. Лоренц, знаток поведения животных, считал агрессию не столько саморазрушительной, сколько адаптивной. Для животных

особо важны два инстинкта: инстинкт самосохранения и инстинкт размножения. В обоих случаях агрессия позволяет животному выжить. У человека же агрессия приняла другое значение.

По сути, человек является безобидным существом, но, не смотря на это, предки охотились на крупную дичь, и, следовательно, были хищниками. Так как у человека нет острых клыков и когтей, он изобретает оружие. Человеческий род мог бы уничтожиться самими людьми, но этого не произошло. С чем же это связано?

Первый механизм названный К. Лоренцом – это ответственная мораль. Этот механизм показывает, как общество старается защитить родных и карает агрессивных людей.

Второй механизм – это сила воли и ее устойчивость.

Третий механизм – эмоциональное чувство ценности. Люди не только знают, что нельзя убивать, но при этом испытывают определённые эмоциональные переживания, которые не допускают убийства.

И последний механизм – это воодушевление. Воодушевление – это инстинкт человека, вызванный агрессией. Но эта агрессия направлена на защиту каких-либо социальных ценностей. Воодушевление способствует сплочению людей, т.е. агрессия направляется только на объект, который привёл к сплочению.

Таким образом, мы выясняем то, что агрессия – это биологически опосредованное явление, которое помогает выжить животным. Но социум ставит человеку табу на использование агрессии, что приводит к извращённым её вариантам. Неиспользованная агрессия копится и со временем выплёскивается на совершенно невинных людей.

Семейные взаимоотношения являются, для многих людей источником, как больших радостей, так и больших страданий. Семья – это особого рода коллектив, играющий в воспитании основную, долговременную и важнейшую роль. Доверие и страх, уверенность и робость, спокойствие и тревога, сердечность и теплота в общении в противоположность отчуждению и холодности – все эти качества личность приобретает в семье.[2, с.403,]

В семьях, где практикуется рукоприкладство как способ наказания, вырастают дети, склонные к агрессивным действиям в отношении окружающих. Чтобы призвать их к порядку, родители нередко прибегают к окрикам, шлепкам и подзатыльникам, демонстрируя тем самым, что агрессия может быть способом решения проблем(Pettersonetal., 1982).

«Агрессивные дети, как правило, вырастают в семьях, где дистанция между детьми и родителями огромна, где мало интересуются развитием детей, где не хватает тепла и ласки, отношения к проявлениям детской агрессии безразличное или снисходительное, где в качестве дисциплинарных воздействий вместо заботы и терпеливого объяснения предпочитают силовые методы, особенно физические наказания» (Perry, Bussey, 1984).

Портретом агрессивного ребенка является такие черты поведения как, нападение, намеренное употребление грубых выражений, разбрасывание вещей. Такие дети становятся “угрозой” всего коллектива, их трудно принять такими, какие они есть, а еще труднее понять. Агрессивный ребенок часто ощущает себя отверженным, никому не нужным. Жесткость и безучастность родителей приводит к нарушению детско-родительских отношений и вселяет в душу ребенка уверенность, что его не любят. Поэтому, они часто используют физическую агрессию, с целью получения эмоционального отклика от других. Агрессивные дети часто подозрительны и настороженны, любят перекладывать вину за затеянную им ссору на других. Такие дети часто не могут сами оценить свою агрессивность, они не замечают, что вселяют в окружающих страх и беспокойство. Им, наоборот, кажется, что весь мир хочет причинить зло только им.

Социальная среда вне дома тоже является источником примеров для подражания. Дети приобретают навыки агрессивных реакций, как на собственном опыте, так и наблюдая за поведением окружающих и общаясь с ними.

Рассматривая роль общения ребенка, мы можем выделить следующие пути формирования отношения к другим. М.И. Лисина предложила периодизацию общения, охватывающую детский возраст от рождения до семи лет, включающую четыре основные формы общения.

- Ситуативно-личностное (2-6 месяцев) – отвечает потребности в доброжелательном внимании взрослого. Основными средствами общения – экспрессивно-мимическое.

- Ситуативно-деловое (6 месяцев – 3 года) – реализует потребность в сотрудничестве со взрослым и связана с предметной деятельностью. Ведущим является деловой мотив. До года средства общения преимущественно предметно-действенные, после года – вербальные.

- Внеситуативно – познавательные (3-5 лет) – ведущей является потребность в уважительном отношении взрослого. Реализует познавательные мотивы. Используются вербальные средства, где преобладают вопросы «Почему?» «Зачем?»

- Внеситуативно – личностное (5-7 лет) – реализует потребность во взаимопонимании и сопереживании. Мотив общения – установление межличностных отношений с партнером, средства общения вербальные. Это даёт основание говорить, что к концу дошкольного возраста возникает личностное начало в отношении детей к себе и другому.

Основным механизмом развития форм общения, согласно М.и. Лисиной, является механизм, опережающий инициативы взрослого: обогащение содержания деятельности ребенка и его взаимоотношений с окружающими. Механизм, опережающий инициативы взрослого предполагает

создание зоны ближайшего развития ребенка за счет постановки новой задачи общения и осуществления совместной деятельности с взрослым. [3, с.129]

Повышенная агрессивность детей является одной из наиболее частых проблем в детском коллективе. Уже в группе детского сада существует много конфликтов между детьми, которые являются результатом искаженного пути развития межличностных отношений. Так же агрессивное поведение в дошкольном возрасте принимает разнообразные формы. В психологии принято выделять вербальную и физическую агрессию, каждая из которых может иметь прямые и косвенные формы. Остановимся на краткой характеристике разных видов агрессии в дошкольном возрасте.

Вербальная агрессия

1. *Косвенная вербальная агрессия* направлена на обвинение или угрозы сверстнику, которые осуществляется в различных высказываниях. Например:

- жалобы;
- демонстративный крик, направленный на устранение сверстника;
- агрессивные фантазии;

2. *Прямая вербальная агрессия* представляет собой оскорбления и вербальные формы унижения другого. Например:

- дразнилки;
- оскорбления;

Физическая агрессия

1. *Косвенная физическая агрессия* направлена на принесение какого-либо материального ущерба другому через непосредственные физические действия. Например:

- разрешение продуктов деятельности другого;
- уничтожение или порча чужих вещей;

2. *Прямая физическая агрессия* представляет собой непосредственное нападение на другого и нанесения ему физической боли и унижения. Она может принимать символическую и реальную форму:

- Символическая агрессия представляет собой угрозы и запугивания (например: один ребенок показывает кулак другому или пугает его);
- Прямая агрессия – непосредственное физическое нападение (драка), которая у детей может включать укусы, царапанье, хватание за волосы, использование в качестве оружие палок, кубиков и пр.[4, с. 55]

Как было сказано выше, частой причинной детской агрессивности является семья. Избыток или недостаток внимания со стороны родителей так же представляет угрозу для ребенка. Когда в семье уделяется чрезмерное внимание, малыш становится избалованным и привыкает к тому, что его капризам всегда угодяют. Но, такое стремление предугадать каждое желание малыша, оборачивается против них. То есть, если родители не исполняют очередной каприз, они получают в ответ вспышку агрессии. Это может проявляться в таких ситуациях как, например: не купили игрушку, ребенок будет лежать на полу и орать на зло до посинения. А в семье, где родители вечно заняты, агрессия у детей возникает как способ привлечения к себе любя, пусть даже самые негативные проявления родительского внимания, в котором дети так нуждаются. Такие дети действуют по принципу: "лучше пусть отчитают, чем не заметят".

Существует также много причин, провоцирующих к агрессивности детей:

- Привлечения к себе внимания взрослых и сверстников;
- Ущемление достоинств другого с целью подчеркнуть свое превосходство;
- Стремление быть главным;
- Стремление получить желаемый предмет
- Защита и месть;

В каждом детском саду работает множество сотрудников, и у каждого из них свой круг обязанностей. Но порой родителям довольно сложно разобраться, к кому обратиться со своими проблемами. Так с кем же лучше всего обсудить вопросы воспитания? За что отвечает воспитатель? И чем занимается педагог-психолог?

Психолог в детском саду – это, прежде всего человек, знающий и глубоко понимающий ребенка, разбирающийся как в общих закономерностях психического развития, так и в возрастных его особенностях и индивидуальных вариантах. Вместе с тем он должен хотя бы в общих чертах ориентироваться и в психологии взрослых, во всяком случае, в тех ее сторонах, которые определяют позицию, занимаемую ими по отношению к ребенку

Психолого-педагогическая помощь должна основываться на понимании психологических причин, лежащих в тех или иных проблем в межличностных отношениях детей. С помощью диагностических методов, можно выявить истоки конфликтных форм поведения детей, которые всегда связанные с внутренними, личностными проблемами ребенка.

Подводя итоги, мы видим, что "взрослое" восприятие мира очень отличается от детского. То, что представляется нам пустяком, может показаться ребенку катастрофой вселенного масштаба. "Взрослые", иногда смеются над тем, что происходит в детских душах, не верят им, считают, что они притворяются или балуются. Нередко случается, что остается не замеченным страдания ребенка. В результате у ребенка может сложиться ощущение, или даже убеждение в том,

что взрослые совершенно не способны его понять. Вокруг ребенка сгущается атмосфера одиночества и безысходности, он чувствует себя напуганным, незащищенным и беспомощным. И как результат – неадекватные, агрессивные реакции. Чтобы агрессивность не переросла в черту характера, дитя нуждается в “исцелении любовью”. Только благодаря любви, спокойствию и терпению родителей ребенку удастся преодолеть свои страхи, переживания, и он перестанет нуждаться в агрессивной защите.

Литература:

1. Современный словарь по психологии / Под ред. В. В. Юрчука. – Мн.: Современное слово, 2008.
2. Немов Р.С. Психология: учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. Кн. 2. Психология образования. 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.-608 с.
3. Самыгин С.И., Никуленко Т.Г., Суценко С. А. Возрастная психология для студентов вузов –Ростов н/Д: Феникс, 2010.–220 с.
4. Смирнова Е.О., Холмогорова В. М. Конфликтные дети–М.: Эксмо,2010.–176 с.

Научный руководитель:

преподаватель кафедры «Психология» Нигматулина Лилия Алиевна Ташкентского Государственного Педагогического Университета им. Низами.

Азиза Тургунбаева
(Наманган, Узбекистан)

ИЖТИМОЙ-ПЕРЦЕПТИВ СТЕРЕОТИПЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДАГИ АҲАМИЯТИ

Педагогик фаолият ўзаро ахборот айирбошлаш, таъсир этиш ва бир-бирини идрок қилиш, тушуниш ҳамда баҳолашни тақозо этадиган мураккаб жараён дир. А.А.Бодалев ва бошқа мутахассислар томонидан олиб борилган тадқиқотларда шахслараро билишнинг турли қонуният ва механизмлари ҳақида жуда кўп материаллар тўпланган.

Шахслараро билишнинг энг муҳим механизмларидан биридир стереотиплаштириш дир. Ҳамкорликдаги фаолият жараёни ва ўзаро таъсирлар натижасида ҳар бир кишида бошқаларни баҳолашда фойдаланиладиган аниқ эталонлар вужудга келади. Бу эталонлар аста-секин шаклланиб борганлиги сабабли шахснинг ўзи ҳам буни сезмай қолиши мумкин. Мазкур стереотиплар тўлиқ англамаган бўлса ҳам баъзан устунликка эга бўлиши мумкин. Инсон буни қанчалик англаганлигидан қатъий назар у атрофдагиларни ана шу стереотиплар призмаси орқали идрок қилишда давом этаверади. Идрок қилишнинг барқарор моделлари шаклланиши ва амал қилиши масаласи психология фанини азалдан қизиқтириб келган.

Психологияда стереотипларни таснифлашнинг бир неча вариантлари мавжуд. В.Н.Панферовнинг фикрича, стереотиплар – антропологик, ижтимоий, эмоционал-экспрессив стереотип каби гуруҳларга бўлинади. А.А.Реан эса ижтимоий-психологик стереотипларнинг – антропологик, этномиллий, ижтимоий-статусли, ижтимоий-ролли, экспрессив-эстетик, вербал-хулқ-атворли каби гуруҳини ажратиб кўрсатган. Мазкур эталон-стереотиплар инсонлар ҳақида маълумот кам бўлганда, дастлабки таассуротлар ёрдамида фикр юритиш керак бўлиб қолган вазиятларда ишлаб чиқилади.

Антропологик стереотип кишининг ички ва психологик сифатларини баҳолаш унинг антропологик белгилари, яъни ташқи кўриниши билан боғлиқ ҳолда шаклланади. П.Секорднинг тадқиқотларида аниқланишича, инсонлар учун бошқа кишини баҳолаётганда унинг юз тузилишидаги (юз шакли, кўзларнинг жойлашуви, оғизнинг катталиги ва бошқалар) умумий белгилар асосида баъзи сифатларни кўшиб идрок қилиш хос экан. Бундай стереотиплар баҳоланаётган шахснинг жинсига боғлиқ бўлмаган ҳолда тадбиқ этилади.

Этномиллий стереотиплар кишини психологик баҳолаш унинг ирқи, миллати ва қайси этник гуруҳга тааллуқлилигидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилганда намоён бўлади. Масалан, “немис-педант”, “жанублик-темпераментли” ва бошқалар. Тадқиқотларида аниқланишича, инсонларда нотаниш киши ҳақидаги фикрлар улар мансуб бўлган миллий ёки этник гуруҳ ҳақидаги мавжуд тасаввурлар асосида шаклланади. Айниқса бундай стереотиплар мазкур миллат ҳақида жуда кам маълумотга эга инсонларда кучлироқ тарзда намоён бўлади. Инсон қанчалик шу миллат ҳақида кўп маълумотга эга бўлса, улар орасида маълум муддат яшаса, тили ва маданиятини яхши билса унда бундай стереотиплар шу миллат вакилини баҳолашга унчалик кучли таъсир қилмайди. Антропологик ва этномиллий стереотиплар унчалик ишончли эмас, уларга асосланиб шахсни нотўғри баҳолаш ҳам мумкин.

Ижтимоий-статусли стереотиплар кишининг шахсий сифатлари унинг ижтимоий мақомига мос ҳолда баҳоланганда кузатилади. Идрок қилинаётган шахснинг ижтимоий мақоми қанчалик баланд бўлса, унинг нафақат психологик, балки жисмоний кўрсаткичлари ҳам шунчалик юқори баҳоланади.

Ижтимоий-ролли стереотиплар шахснинг хусусиятлари унинг эгаллаб турган ижтимоий роли ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда баҳоланганда намоён бўлади. “Ижтимоий рол” ва “ижтимоий статус” тушунчалари бир-бири билан боғлиқ бўлса ҳам уларни фарқлаш лозим. “Ижтимоий статус”

иерархик, вертикал тушунча. “Ижтимоий рол” эса расмий-иерархик эмас, балки мазмунли-функционал тушунчадир. Ижтимоий-ролли стереотипларнинг ўзига хос мажмуи мавжуд. Масалан, ҳарбий хизматчи интизомли, кучли характерга эга; ўқитувчи меҳрибон, адолатли; профессор ақлли, бироз паришонхотир ва бошқалар. Бундай стереотиплар универсал эмас. Ҳозирда ижтимоий-ролли стереотиплар мавжудлигини тасдиқловчи кўплаб тажрибалар ўтказилмоқда. Шундай тажрибаларнинг бирида экспериментаторнинг ёрдамчиси текширилувчилар олдига ҳарбийлар кийими ва бошқа костюмда чиққан. Текширилувчилардан унинг шахсга хос сифатлари баҳоланиши сўралганда берилган баҳоларга уларнинг қандай кийимда эканликлари таъсир қилганлиги маълум бўлди.

Экспрессив-эстетик стереотиплар шахсга берилаётган баҳонинг унинг ташқи кўриниши, жозибadorлиги (“гўзаллик эффекти”) билан боғлиқлигидир. Баҳоланаётган шахс қанчалик жозибали бўлса, берилаётган баҳо шунчалик позитив (ижобий) бўлади. Ташқи жозоба ўз ичига жисмоний гўзаллик, кийиниш, ҳаракатларнинг нозиклиги ва ҳис-туйғуларнинг ифодаланиши (экспрессия)ни ҳам олади.

Вербал-хулқ-атвор стереотиплари ҳам шахсни баҳоланишнинг ташқи хусусиятларга – экспрессия, нутқ, мимика (юз ифодаси), пантомимика ва бошқаларга боғлиқлигида акс этади. Бироқ бу вазиятда “жозибadorлик” унчалик муҳим хусусият эмас. Кўпчилик кишилар “Сиз инсонларнинг ички дунёсини уларнинг ташқи кўринишига қараб баҳолайсизми?” деган саволга “йўқ” деб жавоб берсалар ҳам тажрибада олинган маълумотлар бунинг аксини кўрсатмоқда. А.Миллер томонидан ўтказилган тажрибада инсонларнинг уч гуруҳ – чиройли, оддий ва чиройли бўлмаган фотосуратлари ажратиб олинган. Текширилувчилардан ана шу фотосуратдаги кишиларни қандай психологик хусусиятга эга эканликларини баҳолаш сўралган. Натижаларга кўра, “чиройли”ларга берилган таърифлар – ўзига ишонувчан, бахтли, самимий, мувозанатли, ғайратли, топқир, маънавий дунёси бой ва бошқалардан иборат бўлган.

Экспрессив-эстетик стереотиплар инсонлар фаолияти натижасини баҳолашга ҳам ўз таъсири кўрсатар экан. Тажрибаларнинг бирида ёш йигитларга аёл журналист томонидан ёзилган очерк ва муаллифни фотосуратини бериб, унинг қандай ёзилганини баҳолаш сўралган. Натижада чиройли ташқи кўринишга эга аёл томонидан ёзилган очерк юқори даражада баҳоланган. Тадқиқотларда аниқланишича, ташқи гўзаллик нафақат кишига берилаётган баҳога, балки баҳолаётган одамнинг хулқ – атворига ҳам таъсир этиши мумкин экан. Америкалик психологлар томонидан йирик фирмаларнинг бирида шундай тажриба ўтказилган. Янги ишга қабул қилинаётган ходимлар икки босқичли суҳбатдан ўтишган. Биринчи суҳбат ўртача ташқи кўринишга эга бўлган, иккинчи суҳбат эса жуда чиройли ходим томонидан олиб борилган. Ҳар икки суҳбат босқичи видеотасмага тушириб олинган. Натижалар таҳлили шуни кўрсатдики, иккинчи босқичда, яъни чиройли ходим олдида номзодлар ўзларини жуда ғалати тутишган, ютуқларини ошириб кўрсатишга, яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қилишган. Бунинг натижасида эса жумлаларни тузишга қийналишган, фикрлаш темпи сустлашган, хуллас, мазкур ўринга даъвогар бўла олмасликларига ишониб қолишган.

Ҳамкорликдаги фаолият муваффақияти керакли миқдордаги перцептив аниқликка эга бўлишни тақозо этади. Бошқалар шахсини идрок қилиш ва акс эттиришнинг аниқлиги нафақат ҳамкорликдаги фаолиятга, балки шахслараро ўзаро таъсир жараёнига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Стереотиплаштириш механизми педагог томонидан ўқувчи шахсини ўрганиш жараёнида ҳам қўлланилади. Унинг ижтимоий, эмоционал-экспрессив тури кўпроқ, антропологик тури эса камроқ учрайди. Шахсий педагогик тажрибаси давомида ҳар бир ўқитувчида ўзига хос стереотиплар – “аълочи”, “иккичи”, “фаол” каби тушунчалар шаклланиб боради. Ўқувчилар билан илк бор учрашган вақтиданок педагог уларда мазкур сифатлар бор ёки йўқлигини қидира бошлайди. Албатта бу стереотиплар ўзгармас эмас, улар субъектив ва индивидуал табиатга эгадир. Ҳар бир педагогнинг тажрибасига боғлиқ ҳолда шаклланган ўз стереотиплари мавжуд бўлади. Синфда “фаол, жамоатчи” ўқувчи борлиги ҳақидаги ахборот баъзи педагогларни қувонтиради, гуруҳ билан ишлаш осон бўлишини ўйлаб хурсанд бўлади. Айрим педагоглар эса “фаол”лар билан ишлашнинг салбий тажрибасига эга бўлганлиги сабабли бундай ўқувчилар билан эҳтиёткорлик билан муносабат ташкил этадилар.

Таълим жараёнида бирдай кенг тарқалган ва йўналтирилган стереотиплар ҳам мавжуд. Масалан, ўқувчи яхши ўзлаштиради, демек у қобилиятли, виждонли, масъулиятли, интизомли; ёмон ўзлаштирса – дангаса, диққатини тўплай олмайдиган, масъулиятсиз деб идрок қилинади.

Кўп ҳолларда дарсда тинч ўтира олмайдиган, диққатини тўплашга қийналадиган, фикрларни жим туриб эшита олмайдиган ўқувчиларни “тарбияси қийин болалар” деб баҳолашади, аксинча жим ўтирадиган, итоаткор, педагогнинг барча кўрсатмаларини сўзсиз бажарадиган ўқувчи ҳеч қачон тарбияси “қийин”лар рўйхатига тушмайди деган хулосага келишади.

Педагогик мулоқот жараёнида эмоционал-эстетик стереотиплар ҳам маълум аҳамият касб этиши мумкин. Ўқувчи шахсига хос хусусиятларни унинг ташқи кўринишига қараб баҳолаш бир қараганда унчалик ҳақиқатга мос келмайдигандек ва ҳайратланарли бўлиб туюлади, аммо бу ҳолат нафақат ўсмирларга, ҳатто кичик ёшдаги болаларга нисбатан муносабатда ҳам кузатилиши мумкин экан. А.А.Бодалев томонидан олиб борилган тажрибаларнинг бирида талаба-қизларга етти ёшли болаларнинг ҳатти-ҳаракатларини баҳолаш сўралган. Уларга “кичик айбдор”ларнинг фотосуратлари ҳам кўшиб берилган. Бўлажак педагоглар томонидан берилган жавоблар таҳлил қилинганда маълум бўлишича, ташқи кўриниши жозибали бўлган болаларнинг хулқ-атвори муҳокама қилинганда унга нисбатан юмшоқроқ, авайлаб муносабатда бўлишган.

Педагог томонидан ўқувчи шахсини ўрганиш ҳамда билишда педагогик стереотипларнинг таъсири бор ва улар муайян ўрин тутлади. Ҳар қандай инсон каби педагог ҳам ўқувчини баҳолашида эмоционал-эстетик стереотипларнинг роли борлигини тан олмайди. Бундай стереотипларни таъсири камаймайди, аксинча ортиб бораверади. Дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда, ўқувчини турли вазиятларда кузатиш орқали у ҳақида кўплаб ахборотларга эга бўлиш баҳонинг индивидуаллашиб ва шахсининг фаолият ва хулқ-атвордаги хусусиятларига адекватлашиб боришига имконият яратади.

Тажрибали педагоглар учун хос бўлган қобилиятлардан бири илк учрашувларданок ўқувчиларни яхши ўрганиши, улар шахсига хос бўлган сифатларни, жамоадаги роллар тақсиротини аниқлай олишидир. Педагогик стереотипларнинг ижобий ёки салбий таъсири ҳақида гапириш мантиқсизлик албатта. Агар педагог мазкур стереотипларга қатъий асосланиб фаолият олиб борса, у салбий таъсирга эга бўлади. Мазкур стереотиплар фақатгина ахборот етишмаслиги сабабли қўлланилаётганини, вақт ўтиши билан унинг ўрнига мақсадга йўналтирилган муносабатлар типини шаклланишини унутмаслик керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бодалев А.А. Личность и общение М.1983.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психология Т.2007.
3. Реан А.А. Социальная педагогическая психология М.2004
4. Социальная психология. Под редакцией А.В.Петровского М.1987.

Илмий раҳбар:

Психология фанлари доктори, профессор З.Т. Нишанова.

Олена Чала
(Київ, Україна)

ДЕСТРУКТИВНИЙ ВНУТРІШНЬОСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФЕНОМЕН ПСИХІКИ ЮНАЦТВА

Актуальність даної теми пов'язана із вирішенням практичних завдань суспільства стосовно проблем, конфліктів юнацького віку. Навчання, виховання юнацтва – це одна із сторін суспільного життя, в якій так само відбуваються різноманітні конфлікти, причиною яких частіше є внутрішні психічні суперечності юнаків і дівчат. Інститут сім'ї, на який покладено функцію відновлення населення, занепадає, частішають випадки розлучень на ранніх етапах шлюбного життя. Така ситуація свідчить про невміння молодих людей вирішувати як внутрішньоособистісні, так і міжособистісні конфлікти. І це невміння закріплюється у підростаючого покоління, юнацтва програмуючи його на невдачі в житті.

Звичайно, є об'єктивні причини конфліктів: фінансово-економічні, житлово-побутові та інші проблеми аналогічного характеру. Важливої ролі набувають і соціальні особливості, ускладнення конфліктної ситуації і т. п. Та частіше справа в людині, в її баченні проблеми. Основний акцент робимо на вузькому, спеціалізованому вивченні суб'єктивних аспектів конфлікту, перебігу внутрішніх конфліктів. Виходячи з ідеї про двоякість впливу внутрішньоособистісних конфліктів на носія, увагу зосереджено на аналізі причин і виявів деструктивних конфліктів юнаків.

Отже, **метою статті** є аналіз змісту та виявів деструктивного внутрішньоособистісного конфлікту в юнацькому віці, його типових поведінкових формах і психологічних наслідків.

У вітчизняній психології вивчались в основному міжособистісні, сімейні, виробничі конфлікти (Ф. Бородкін, Н. Коряк, Ю. Альошина, А. Бандурко, В. Друзь та інші), а внутрішньоособистісні, що висвітлені у працях О. Лурії, О. Донченко, Т. Титаренко, М. Пірен, Г. Ложкіна, Н. Пов'якель, є менш вивченими. Особливо потребують ґрунтовного дослідження, враховуючи гостроту проблеми розв'язання конфліктних ситуацій, зростаючу кількість самогубств серед молоді та невелику кількість літератури з вище означеного питання, шляхи, засоби подолання внутрішньоособистісних конфліктів у юнацькому віці. Успішне вирішення конфліктних ситуацій потребує усвідомлення того, що таке конфлікт взагалі і внутрішній зокрема, знання і оволодіння ефективними способами спілкування, вміння обрати доцільний спосіб поведінки в конфліктній ситуації. В багатьох публікаціях про проблеми юнацтва головною його бідою визнається відсутність у суспільства, батьків, вчителів інтересу до особистості юнака, небажання і невміння пізнавати його внутрішній світ. Така ситуація – неприпустима і небезпечна. Адже, саме в період юності життєво необхідним є індивідуальний підхід, який полягає, зокрема, у вивченні психологічних властивостей особистості з метою надання їй допомоги у вирішенні внутрішніх, а потім міжособистісних, міжгрупових конфліктів.

Внутрішньоособистісний конфлікт виявляється як внутрішньо-особистісна суперечність, що сприймається і переживається людиною як значуща для неї проблема, яка вимагає свого розв'язання і активізує внутрішню роботу свідомості, спрямовану на аналіз і подолання цієї проблеми. Кожна людина є самостійним генератором конфлікту, тобто особистість постійно формує і відтворює внутрішні конфлікти, носієм яких і вона виступає.

Ситуація внутрішньоособистісного напруження і суперечливості, хоча є суб'єктивно неприємною, тривожною, однак в певних межах і ступені не тільки природна, але й необхідна, так як

виступає стимулом для активізації рефлексивних процесів особистості, активатором саморозвитку і самовдосконалення. Без внутрішніх суперечностей не може бути здійснений ніякий розвиток, так як він забезпечується зіткненням суперечностей, а ті, в свою чергу, спричинюють конфлікт. І якщо внутрішньоособистісний конфлікт має конструктивний характер, він справді є необхідним, тому що незадоволення собою, критичне ставлення до власного «Я» як потужний двигун примушує особистість рухатись шляхом самовдосконалення і самоактуалізації, наповнюючи особливим сенсом життя.

Диференціюючи поняття конструктивного і деструктивного характеру внутрішніх конфліктів, ми беремо за основу наступні ознаки:

- ступінь особистісних витрат на розв'язання конфлікту,
- характер впливу на носія конфлікту,
- сформовані наслідки переживання конфлікту.

Відповідно, конструктивним внутрішньоособистісний конфлікт є за умов мінімальних особистісних витрат на його розв'язання, позитивного впливу на психічні прояви носія з активізацією саморозвитку та самовдосконалення. Стосовно деструктивного внутрішнього конфлікту спостерігаємо зворотну динаміку – максимальний розвиток конфлікуючих структур виснажує особистісні резерви, спричинює психічну стагнацію чи й деградацію.

Внутрішні конфлікти, які розв'язані конструктивно, позитивно впливають на особистість юнака, забезпечують її подальший ріст, вселяють віру в себе і в людей. Деструктивно розв'язані конфлікти несуть в собі протилежне. Їх негативний вплив полягає в «зламі» особистості, почутті своєї нікчемності, свого безсилля що-небудь зробити. Деструктивні конфлікти можуть призвести до психічних захворювань, які, в свою чергу, є ґрунтом для інших соматичних хвороб. Якщо розглядати негативні наслідки переживання юнаком деструктивного внутрішньоособистісного конфлікту, то можна визначити наступне:

- послаблюється, знецінюється й нівелюється привабливість недоступної мети, мотивація досягнення пригнічується. Так, проблеми у навчанні хронічного характеру викликають тотальне збайдужіння юнака до перебування в університеті;
- на початкових етапах фахового навчання внутрішньоособистісний конфлікт аморфного чи невдалого професійного самовизначення може суттєво ускладнити адаптацію до ВНЗ;
- по ходу навчання в університеті внутрішній конфлікт може заважати повноцінному професійному становленню студента;
- нерозв'язана внутрішня суперечність юнака може пригнічувати інтелект, афективну сферу, креативність, знижувати самооцінку і формувати негативну життєву настанову.

Негативні емоційні переживання, що супроводжують деструктивний внутрішньоособистісний конфлікт юнака, а саме хронічна тривожність, емоційний дискомфорт, знецінення себе та світу, можуть викликати адиктивну поведінку юнака. За словами Г.В. Ложкіна і Н.І. Пов'якель, прагнучи уникнути проблем реальності штучним шляхом, людина намагається змінити власний психічний стан для набуття ілюзії безпеки, знаходження рівноваги. Однак людина створює нову проблему, стаючи безпорадною перед власною пристрастю [4, с. 139].

Крайнім ступенем деструктивного виходу з внутрішньоособистісного конфлікту вважається суїцидальна поведінка. Суттєвими детермінантами суїцидальних інтенцій чи дій слугують конфлікти, пов'язані з кризами діяльності, стосунків, стану фізичного здоров'я чи матеріально-побутовими труднощами. Однак важливу роль відіграє і внутрішньоособистісна спричиненість феномену суїциду – риси характеру людини, її емоційний стан, ціннісні орієнтації тощо [1, с. 389]. Юнацький вік характеризується проявами максималізму у психіці його представників, що теж може стати чинником суїцидальної поведінки носія внутрішньоособистісного конфлікту.

Адиктивна чи суїцидальна поведінка при всій своїй небезпечності рідше зустрічаються як деструктивні форми переживання внутрішнього конфлікту, ніж використання механізмів психологічного захисту. Першопричина цьому криється в самій специфіці внутрішнього конфлікту, який може бути частково чи й повністю неусвідомлюваним. Як зазначає В.Г. Зазикін, внутрішньоособистісний конфлікт розглядається як зіткнення у особистості приблизно рівних за силою, але протилежно спрямованих (амбівалентних) інтересів, прагнень, мотивів та потреб, більшість з яких особистістю не усвідомлюється [3, с. 209]. На прихованість (латентність) внутрішньоособистісного конфлікту вказують і Г.В. Ложкін і Н.І. Пов'якель: «Внутрішньоособистісний конфлікт не завжди легко побачити, тому що люди більшою мірою не тільки не усвідомлюють власний стан конфлікту, але й приховують (свідомо або підсвідомо) іноді навіть від себе стан переживання конфлікту під активною діяльністю, підвищеною контактністю, веселістю тощо» [3, с. 123]. Однак, збереження всього конфлікту чи його окремих компонентів на неусвідомлюваному рівні не позбавляє психологічного комфорту носія, а, навпаки, ускладнює ситуацію. В таких ситуаціях людина вдається до психологічного захисту.

Роль механізмів психологічних захистів в ослабленні внутрішньоособистісних конфліктів та усунення їх у реальності оцінюється дослідниками неоднозначно. В дисертації Н.Є. Герасімової здійснено аналіз проблеми тлумачення ролі психологічного захисту у переживанні особистістю внутрішнього конфлікту. Зокрема, зазначено, що у теорії психоаналізу механізми «психологічного захисту» розглядалися як засоби ослаблення інтрапсихічного конфлікту (напруження, занепокоєння), зумовленого протиріччями між інстинктивними імпульсами несвідомого та інтеріоризованими

вимогами зовнішнього середовища, що виникають у результаті соціальної взаємодії. У подальшому ці аспекти «психологічного захисту» широко обговорювалися в працях неофрейдистів. Учені неоднозначно трактують психологічні передумови виникнення цього феномена. В А. Адлера – це почуття неповноцінності, яке породжує прагнення до компенсації, у Г. Саллівена – потреба в безпеці та прагнення уникнути травми і, як наслідок, «вибіркова» увага. За Е. Фроммом, захист проявляється в автоматизованому та несвідомому конформізмі, націленому на подолання почуття самотності. К.Хорні відзначає, що захисні механізми можуть проявлятися у перенесенні своїх конфліктів на зовнішню ситуацію, на інших людей, а це має деструктивний вплив на процес спілкування. Вона звертає особливу увагу на наявність внутрішнього конфлікту, пов'язаного із захистами [2, с. 41].

Отже, використання різних механізмів психологічного захисту не тільки не розв'язує внутрішнього конфлікту, а й ускладнює ситуацію через спотворення свідомості носія конфлікту, перекручення сприймання світу та самосприймання. Подальшими кроками розгортання ситуації за умов збереження захисної поведінки і відповідно нерозв'язання внутрішнього конфлікту може бути соціальна і особистісна дезадаптація, що супроводжується ригідністю, автоматизмом, імпульсивністю, поведінки в цілому або неусвідомленням окремих дій.

Нам вбачається, що представники юнацького віку можуть бути схильними до будь-якого механізму психологічного захисту, психологічним підґрунтям для цього слугуватимуть суб'єктивні фактори типу рис характеру, сфер інтересів та діяльності, соціального статусу молодшої людини, змісту попереднього досвіду тощо. Однак, сам факт функціонування психологічного захисту при наявному невіршеному внутрішньоособистісному конфлікті є ознакою деструктивного характеру цього конфлікту.

Отже, аналіз наукових джерел з означеної проблематики дозволяє стверджувати, що внутрішньоособистісний конфлікт є поширеним проявом психіки представників юнацького віку. За характером впливу на особистість внутрішній конфлікт може бути конструктивним чи деструктивним. Переживання деструктивного внутрішньоособистісного конфлікту може спричинювати неадекватні форми поведінки юнаків – адиктивну, суїцидальну, захисну. Використання захисних механізмів при наявному внутрішньому конфлікті не тільки не вирішує, але й ускладнює його переживання і розв'язання особистістю.

Література:

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – М.: Юнити, 1999. – 551 с.
2. Герасімова Н.Є. Внутрішньоособистісні конфлікти в процесі соціальної адаптації студентів до умов вищих навчальних закладів. Дисертація канд. психол. наук. – К., 2004. – С.41-44.
3. Зазыкин В.Г. Психология личности в конфликте: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.
4. Ложкін Г.В., Повякель Н.І. Психология конфликту: теория і сучасна практика: навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 416 с.

Оксана Шевчишена
(Хмельницький, Україна)

ПОЗИТИВНЕ МИСЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ЯК УМОВА ГУМАНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Однією з актуальних проблем на сучасному етапі розвитку суспільства є розбудова національної освітньої системи на основі принципу діалогізму та гуманістичної спрямованості навчально-виховного процесу. Відповідно нові пріоритети та соціокультурні цінності вимагають від вчителя творчих якостей, гнучкості та мобільності. Сучасній школі потрібний педагог, який виступає в якості самодостатньої особистості, є взірцем педагогічної та духовної культури, прагне до оволодіння техніками гуманістично орієнтованої професійної діяльності. Сучасна епоха передбачає пошук нових директив у філософії освіти. Реформування освітньої моделі вимагає від вчителя переосмислення освітніх стандартів та цінностей. Модернізація шкільної освіти та виклики сьогодення стимулюють педагога до взаємостосунків між вчителем та учнем на основі гуманізму та демократичних засадах. Взаємодія між педагогом та учнем має набувати конструктивно-позитивного змісту.

Тому гуманізація навчально-виховного процесу повинна бути виявом нового мислення педагога. Вчитель повинен бути готовим до переходу від ролі інтелектуального зразка, абсолютного носія знань та наглядча до ролі консультанта у навчально-виховному процесі. Нова професійна роль вимагає від педагога органічного поєднання навчальних та виховних аспектів, а відповідно, вміння бачити дитину в цілісному контексті; психологічної готовності переходу від авторитарної до толерантної педагогіки. Тому вчитель повинен бути носієм морально-етичних цінностей та сповідувати демократичну освітню ідеологію.

Однак не всі педагоги готові до неформальної комунікації в системі «вчитель-учень». Значна частина педагогів не відзначається прагненням до трансляції гуманістичних цінностей в навчально-виховний процес.

Передумовою подібної «антигуманістичної спрямованості» сучасного вчителя може виступати низький рівень сформованості професійно важливих якостей, зокрема: динамізму, гнучкості, співчуття,

спостережливості, емоційної стабільності, педагогічний такту, психологічної культури. Негативному налаштуванню педагога до суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчально-виховному процесі можуть сприяти невміння працювати в атмосфері неприйняття або критики, завищена самооцінка, психічна нестабільність та песимістичне ставлення до власної діяльності.

В свою чергу, низький рівень розвитку подібних якостей характеру вчителя може бути результатом його негативного (патогенного) мислення.

З огляду на це, одним із ефективних шляхів гуманізації сучасної педагогічної освіти є, на нашу думку, оволодіння педагогом саногенним (позитивним) типом мислення.

Проблема позитивного типу мислення була предметом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних науковців як Е.Александровської, Р.Бернаса, К.Бютнера, Т.Васильєвої, Д.Джампольського, М.Джеймса, А.Добрович, І.Дубровіної, А.Захарова, В.Леві, Г.Мешко, М.Раттера, М.Тишкової, Д.Фонтана, К.Хорні та інших. Вчені сходяться на думці, що даний тип мислення сприяє виробленню навичок позитивного ставлення до дійсності та вирішенню проблем з допомогою конструктивних дій.

Детальний та глибокий аналіз позитивного мислення запропонований Ю.Орловим [7]. За переконаннями вченого, домінуюча роль даного типу мислення зводиться до створення умов щодо досягнення гармонії із самим собою та оточенням, розвитку вмінь керування власними емоціями та контролю власних потреб.

Проблема негативного мислення також висвітлювалась в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема: Е.Берна, Д.Джонгарда, М.Джеймса, Г.Мешко, Г.Перрі, Д.Фонтана. За переконаннями науковців, патогенна форма мислення передбачає такі риси характеру, які призводять до формування стереотипних реакцій на проблемні ситуації. Вони акцентують увагу на таких рисах характеру, як відсутність культури саморефлексії, невміння прощати та постійне налаштування на негатив.

На думку Ю.Орлова, патогенному типу мислення притаманні наступні форми прояву, зокрема: психологічний зміст патогенного змісту (страх та агресивна поведінка) та наявність насильницького керування (помста, здатність до погроз) [7].

Г. Мешко пропонує розглянути психологічний портрет вчителя із саногенним і патогенним мисленням. Саногенний педагог, на думку автора, відкритий до дружніх стосунків з учнями та колегами, уміє прощати, а відтак, не повертатися до минулого, уміє жити у гармонії із самим собою та оточенням. Патогенний вчитель, за переконаннями автора, професійно малопридатний, оскільки не вміє забезпечити контроль за власними емоціями [5].

Звідси слідує, що процес гуманізації освіти буде ефективним за умови психологічної готовності вчителя до системи гуманних взаємин між педагогом та учнем. Тому гуманістична спрямованість педагогічної діяльності передбачає зміни професійного мислення. Однак досить часто характер мислення досвідченого вчителя відзначається достатньою стійкістю. Його корекція може бути утруднена через об'єктивні передумови та особливості суб'єктивного характеру (тривалий стаж роботи, низький рівень культури самоаналізу та педагогічної рефлексії, амбітні риси характеру, а відтак, небажання прислухатися до іншої думки).

Тому важливу роль у корекції стійких установок та стереотипного мислення педагогів відіграє психологічна служба навчальних закладів. Саме вона покликана вирішувати завдання психологізації освітнього простору та адаптовувати гуманістичні виклики сьогодення до творчих можливостей та індивідуальних особливостей дітей.

Передумовою гуманістичної освітньої парадигми слугують такі позитивні особистісні якості вчителя, як: емпатійність, дружня прихильність та позитивне сприйняття суджень учнів, демократичний стиль спілкування з класом, сприйняття учня як неповторної особистості та визнання його соціальної значущості.

Відповідно, розвиток позитивного мислення педагога можна стимулювати шляхом створення умов для його особистісного зростання. Відтак, основними завданнями психолого-педагогічного супроводу особистісного зростання вчителя повинні стати:

- сприяння повноцінному професійному розвитку педагогів та їх адаптації до викликів сучасної освіти;
- формування у вчителів компетентності та позитивного налаштування щодо застосування особистісно зорієнтованих технологій у педагогічній взаємодії;
- залучення педагогів до інтерактивної взаємодії з метою розвитку особистісних якостей, які б сприяли стимулюванню позитивного мислення вчителя та його творчій самореалізації.

Реалізація цих завдань можлива через застосування тренінгів для педагогів з розвитку творчого мислення, позитивної «Я-концепції» фахівця. Ефективними можуть бути тренінги з розвитку комунікабельності вчителя, його психологічної контактності та вміння працювати у команді та з окремою особистістю.

Оскільки діяльність педагога диктує необхідність поповнення його знань особистісно орієнтованими технологіями, які сприяють його успішному управлінню процесом навчання та виховання особистості школярів, то реформування освітньої системи в Україні неможлива без проведення системних досліджень в контексті підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Тому відповідальною особою за результати психолого-педагогічного супроводу формування психологічної готовності вчителя до оволодіння особистісно орієнтованими технологіями вважається також особистість викладача. Саме від його морально-психологічної культури та етичних якостей,

обізнаності та креативності залежить якість професійного зростання педагога. Система психолого-педагогічних знань, умінь та навичок викладача дає змогу напрацювати змістовний компонент психолого-педагогічного супроводу професійного зростання вчителя, а отже, розвитку його позитивного мислення.

Варто зазначити, що ефективність формування позитивного мислення педагога залежить від наступних чинників, а саме: 1) залучення висококваліфікованих психологів, керівників, методистів, викладачів; їх готовність до використання можливостей психолого-педагогічного супроводу професійного зростання вчителя та вдосконалення його професійного мислення як на рівні навчальних закладів, так і на рівні перепідготовки педагогічних кадрів; 2) систематичність психолого-педагогічного супроводу формування позитивного мислення педагога та інтеграція зусиль і можливостей усіх учасників цього процесу.

Систематичність і наступність психолого-педагогічного супроводу формування позитивного мислення вчителя забезпечують такі форми роботи, як семінари, круглі столи, конференції з обміну досвідом. Предметом обговорення можуть бути проблеми гуманізації інноваційних освітніх процесів, розвитку креативності педагога, впровадження нових особистісно орієнтованих, інтерактивних та ігрових педагогічних технологій у навчально-виховний процес, переваги інтерактивних форм навчання, чинники, що впливають на впровадження інтерактивних технологій.

Таким чином, вдосконалення змістовних характеристик педагогічної діяльності крізь призму формування позитивного мислення слугує становленню світоглядно-гуманістичної позиції педагога, за якої він здатний відчувати себе впевненим фахівцем, повноцінною особистістю та бути психологічною опорою для учня.

Література:

1. Водопьянова Н.Е. Синдром «выгорания» в профессиях системы «человек-человек» // Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджмента / Под ред. Г.С.Никифорова и др. – СПб, 2001.
2. Волошина В.В., Долинська Л.В., Ставицька С.О., Темрук О.В. Загальна психологія: Практикум: Навч. Посібн. 2-е вид. – К.: Каравелла, 2008. – 280 с.
3. Волошко Н.І. Психологічні вправи для розвитку навичок використання психологічних методів саморегуляції, збереження і зміцнення здоров'я // Проблеми сучасної психології. 2012. Випуск 16. С. 123-133.
4. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. – СПб: Речь, 2002.
5. Мешко Галина. Формування саногенного мислення майбутніх педагогів як умова збереження і зміцнення їхнього професійного здоров'я // Вісник Львівського ун-ту. Серія педаг. 2009. Вип. 25. Ч. 4. С. 258-264.
6. Митина Л. Профессиональное здоровье учителя: стратегия, концепция, технология // Народное образование. 1998. № 9-10. С. 166-170.
7. Орлов Ю.М. Мышление, дарящее здоровье и успех // Воспитание школьников. 1993. № 5-6. С. 3-6.
8. Пономаренко И.Л. Рационально-эмотивный подход в изучении факторов эмоционального выгорания у учителей // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – 2009. – № 1-2. С. 111-114.
9. Психологические тесты / Под ред. А.А.Карелина: В 2 т. – М.: Гуманит. Узд. Центр ВЛАДОС, 2003. – Т.1. – 312 с.
10. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
11. Форманюк Т.В. Синдром «эмоционального» сгорания как показатель профессиональной дезадаптации учителя // Вопросы психологии. – 1994. – № 6.

СЕКЦИЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Айгуль Алдабергенова, Рима Абдуалиева
(Талдықорған, Қазақстан)

КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Бүгінгі күні педагогикалық процестің бір маңызды бөлігі болып мұғалімнің оқушылармен өзара қарым-қатынас жасауының жеке тұлғаға бағытталған түрі саналады. Қазіргі кезде адамды қалыптастырғаннан гөрі, оны жетілдірумен дамыту тәрбиеленушінің өмірлік және кәсіби түрде өз орнын анықтауын жүзеге асыруына көмектесу қажет. Сондықтан жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеуге жаңа көзқарас, жаңа тәсіл, жаңа педагогикалық ізденістер мен идеялар қажет. Осыдан мұғалімнің ролін арттыратын процесстер жүргізілуі тиіс. Бұрынғы педагог-информатордан қазіргі кездегі оқушыларға арналған технологияларды пайдалана алатын ұйымдастырушы – педагог дәрежесіне көтерілу керек [1].

«Ешбір адамға білім алу мен жетілу жай беріле салмайды немесе тек айтумен ғана іске аспайды. Оған қол жеткізуге тырысатын әрбір жан соған өз еңбегімен, өз күшімен ұмтылуы тиіс», – деп Дистерверг айтқан болатын [2].

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, бүгінгі күні білім беру технологияларының көптеген жетістіктерін игермей, сауатты маман болу мүмкін емес.

Мектепте компьютерді оқыту процесінде пайдалану мәселесі үлкен пікірталас туғызды. Кейбір адамдар мектепті компьютерлендіру оқушылардың жалқаулығын туғызады, – деп пікір туғызса, ал енді біреулері компьютерді оқыту процесіне пайдалану оқушылардың белсенділігін туғызады деген ойлар айтылды.

Академик А. П. Ершов 80-жылдары мынадай ой айтқан болатын: «Компьютер – баланың интеллектісін арттырудағы көмекшісі әрі досы».

Бүкіл әлемде мектепте компьютерлер пайдалану тәжірибесі мынадай болжам айтқан: компьютер, біріншіден, оқушыға қарындаш немесе қалам құралы ретінде қолданылса, ал екіншіден, оқыту процесінде көрінбейтін ақпараттық процесстер арқылы оқушының қызығушылығын туғызатын құрал ретінде қолдануға болады.

Соңғы кезде жас өспірімдер сабақта жай ғана тыңдаушы ролінде отырғысы келмейді, оларды мұғалімнің айтқандарын, дайын рецептерді жазып алу қызықтырмайды. Олар материалдармен танысу кезінде өздерінің жеке жұмыс істеп, ойлау қабілеттерін де көрсете алатын, ізденісте болғанын жүзеге асыра алатын оқытудың жаңа түрлерін күтеді. Қазіргі заманғы өндіріс ақпаратты жоғары жылдамдықта өңдеуді, оны өңдеу және берудің тиімді формаларын қажет етеді. Осы мақсатта компьютерлік желілер құрылады.

Желі–мәліметтерді компьютерлер арасында жеткізу құралдарымен біріктірілген компьютерлердің жиынтығы.

Есептеу желісі–бір-бірімен байланысқан желі элементтері арасында мәліметтер жеткізуге арналған программалық және аппараттық құрауыштардың күрделі жүйесі. Программалық құрауыш операциялық жүйе мен желілік қолданбалардан тұрады.

Желіге қосылатын барлық құрылғыларды үш функционалдық топқа бөледі, олар: жұмыс станциялары; желі серверлері; қатынастық тораптар.

Желі абоненттері–ақпаратты өңдеу немесе қолданатын нысандар.

Желі абоненттері жекелеген ЭЕМ-дер, ЭЕМ комплекстері, өндіріс роботтары, станоктар және т.б болуы мүмкін. Кез-келген желі абоненті станцияға қосылады.

Станция–ақпаратты қабылдау және беруге байланысты қызметтерді атқаратын аппаратура.

Абоненттер мен станция жиынтығы **абоненттік жүйе** деп аталады.

Телекоммуникациялық желілер мен байланыс желілерінің дамуына байланысты бірнеше кезеңді атап айтуға болады:

-телеграфтық және телефондық желілер (компьютерге дейінгі кезең);

-мәліметтердің белгіленген абоненттер арасында және модемді қолданатын коммутациялық арналар арасында тасымалдануы;

-мәліметтердің коммутациялық бөліктер (пакеттер) көмегімен желі арқылы тасымалдануы; дейтаграммалық немесе виртуалды бірігуді қолданушылар (X.25);

-жергелікті есептеуіш желілер (әсіресе, кең таралған түрі – Token Ring);

-интегралды қызмет көрсету сандық желілері (ISDN);

-жоғары жылдамдықтағы жергілікті желілер – Fast Ethernet, FDDI, FDDII (мәтіндік және бейнеақпараттық мәліметтерді тасымалдауда FDDI-дің дамуы).

Желілік технологиялардың түрлері мен ерекшеліктеріне толығырақ тоқталайық.

Желілер арасында телекоммуникациялардың кең таралған түріне X.25 технологиясы жатады. Бұл технология желілер арасында виртуалды арналар құрып, осы арқылы мәліметтердің тасымалдануын ұйымдастырумен ерекшеленеді. Бірақ, бұл желі мәліметтерді тасымалдау кезінде қолданушыға жоғалтпай жеткізу секілді жұмыстарды атқаруы тиіс. Сондықтан да, бұл технология жылдамдығы төмен және орташа (1,2 –128 Кб/с) мәліметтерді тасымалдауда қолданылды. X.25

технологиясы байланыс арналарының төменгі және орташа сапаларын қолдана отырып телекоммуникациялық желілерді қанағаттандыруда. Осыдан мұндай технологиялардың бүгінгі күнде байланыс арналары ретінде Қазақстанда да қолданылып жатқандығын ескергеніміз жөн.

Түрлі-түрлі компьютерлер мен операциялық жүйелер үшін әр түрлі авторлар жазған программалардың сәйкесті түрде жұмыс істеуін хаттамалар жүзеге асырады. Интернет компьютерлері арасында кез-келген типтегі электрондық хабарламаларды физикалық түрде тасымалдау жұмысын TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol – тасымалдауды басқару хаттамасы) технологиясы атқарады. Интернет осы технологияны пайдаланады. Бұл хаттама тасымалданатын мәліметтерді қалай бөліктерге бөлу керектігін, олардың қалай құрылатынын, қажетті компьютерге сол бөліктердің жеткенін қалай бақылауға болатынын, мәліметті тасымалдау кезінде қате кетсе, оны қалай дұрыстайтынын және де басқа шараларды қалай жүргізу қажет екендігін анықтайды. TCP/IP технологиясы мәліметтердің тасымалдануын жоғары жылдамдықпен (1,2 Кб/с-тан бірнеше ондаған Мб/с-қа дейін) қамтамасыз ете отырып, байланыс арналарының төменгі, орташа және жоғарғы сапаларын қолдануға мүмкіндік береді.

Интернеттің функционалдануы тағы да басқа телекоммуникациялық технологиялар негізі ретінде құрылуы мүмкін. Оның ішінде ISDN технологиясы бар. Ол сандық байланыс желілерінің қарқынды дамуына байланысты интегралды қызмет көрсетудің телекоммуникациялық технологиясын ұсынады. Бұл технологиялар қолданушыларға ақпараттық қызмет көрсету, мәтінді тасымалдау, телемәтін, бейнемәтін, электронды почта, телеконференция секілді телекоммуникациялық желілердің мүмкіндіктерімен қамтамасыз етеді.[3]

Интернет желісін қолданушылар және ондағы ақпараттар қоры қарқынды өсуде. Сонымен қатар, Интернет ұсынатын телекоммуникация қызметінің сапасы жоғарылап отыр. Қазақстанда және басқа да елдерде белгіленген сандық арналары (ISDN желісі) арқылы Интернетке қатынауды қамтамасыз ететін оптикалық талшықталған коммуникация жүйесі тез дамып жатыр. Осының арқасында Интернетке жоғарғы дәрежеде қатынауға тек қана экономика және басқа салада жұмыс істейтін ұйымдар ғана емес, оқу орындары да қол жеткізіп отыр. Сонымен қатар, ISDN-желісінің дамуы үйінде жаңа компьютерлік техникасы бар отбасыларына да Интернетке қатынауға мүмкіндік береді. Интернетте мәлімет іздеу мәселесін шешуге арналған іздеу жүйелері немесе іздеу машиналары бар. Іздеу серверлерінің көптеген түрлері бар және олар әртүрлі қызметтер атқарады. Іздеу индекстері және каталогтары деген ұғымдар қалыптасқан. Олар арқылы кез-келген мәліметке жалпы іздеу жүргізу кезінде индекс-серверлер келесі түрде жұмыс істейді: желідегі көптеген веб-парақтардың мазмұнын тұрақты түрде оқып отырады, оларды толығымен немесе жартылай ортақ мәліметтер қорына орналастырады. Іздеу серверлерінің тұтынушылары осы мәліметтер қорынан түйінді сөздер арқылы өздеріне керекті тақырып бойынша іздеу жұмысын орындай алады. Іздеу каталогтары іздеу тақырыбы нақты түрде белгісіз болған кезде қолданады. Іздеу каталогтарын кітапханадағы тақырып каталогтарымен салыстыруға болады. Сонымен қатар, Интернет технологиясының басқа да технологиялармен үйлесімділігін байқауға болады. Мысалы, теледидар функциялары мен Web-TV-компьютерін байланыстыратын жаңа теледидар құрылғылары пайда болып жатыр. Ол құрылғылардың көмегімен Интернетке қосылуға, Web-парақтарын жүктеуге болады.

Қазір оқу мақсатында телекоммуникациялық технологиялардың әртүрлі тәсілдерін қолдануда білім жүйесімен тығыз байланысты олардың бірнеше ерекшеліктерін айтуға болады. Мысалы:

телекоммуникацияны қолданушылар арасында ақпараттың алмасуымен қамтасыз етілуі;

ақпараттың әртүрлі кескінде және көлемде ұсынылуы;

ақпаратты өңдеуде және тасымалдауда жоғары жылдамдығы;

қажет ақпаратты жіберу немесе қабылдау кезінде аймақтың географиялық шектелмеуі;

телекоммуникациядағы әртүрлі технологиялар мен сервердің өзара ауыстырылуы (мысалы, файлдарды FTP бойынша және электрондық почта бойынша алмастыруға мүмкіндік бар);

әртүрлі технологиялардың үйлесімділігі (бір уақытта қолдану мүмкіндігі).

Телекоммуникациялық технологиялардың ең негізгі қызметтерінің бірі хат тәрізді мәліметтермен алмасу болып табылады. Жалпы телекоммуникациялық желілердің бұл қызметтері ескі және білім жүйесінде кең таралған түрлеріне жатады. Бұл топқа электрондық почта, электрондық форум, телеконференция, электрондық хабарландыру тақтасы және чаттар кіреді.[4]

Телеконференциялар әлемде өзара араласудағы ең негізгі техникалық құрал болып табылады. Телеконференцияның педагогикалық мүмкіндіктері О.В.Бурносова зерттеуінде, Д.А.Богданованың еңбектерінде қарастырылған. Телеконференция белгілі бір схема бойынша жүргізіледі: ол белгілі бір тақырыпқа байланысты қысқаша мәтіннен басталады, ал қатысушының әрқайсысының сол тақырыпқа байланысты өз пікірлері мен ойларын айтуға мүмкіндіктері бар. Барлық пікір-ойлар келіп түскен уақыты бойынша тізбектеле орналасып, телеконференцияның барлық қатысушылары оған қатынай алады. Әрбір қатысушы пікірталастың дамуына байланысты өзіне ыңғайлы уақытта жұмыс істейді. Конференция мәтінін құратын, әрбір қатысушының ойына талдау жүргізетін әрбір телеконференцияның жүргізушісі (модератор) болады. Компьютерлік конференцияның жақсы өтілуі жүргізушінің профессионалды деңгейіне байланысты. Жүргізуші қызметін оқытушы немесе үйренуші атқара алады. Сонымен қатар, жүргізуші конференцияның басталуын, конференцияның алғашқы кезеңінде қатысушыларға көмек көрсетілуін, олардың үйренуін, пікір-талас тақырыбының дамуына демеу беру сияқты және конференцияның аяқталуын жүзеге асырады.

Телеконференція оқушылардың ұжымдық жұмысын ұйымдастыруға, мидың ойлауына байланысты іскер ойындар әдісін жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады. Осының бәрі телекоммуникациялық технологиялардың арқасында мүмкін болып отыр. Мұнда да көп сатылы тақырыптық каталогтар мен олардағы мәліметтерді сақтау ісі ұйымдастырылады. Телеконференцияларда әртүрлі орындардан алынған хабарлар хаттар түрінде сақталады, олардың біразы электрондық почта арқылы жинастырылады. Ал, мұндай хаттар мақалалар деп аталады. [5]

Мұғалім компьютер желісі арқылы әрбір оқушымен тығыз байланыста болғандықтан, ол оқытуға тиянақты түрде көңіл бөліп, әрбір баланың жеке деңгейін анықтап, оларға жеке шаралар қолдануына да мүмкіндік болады.

Қазіргі кездегі компьютерлік технологияның білім беру жүйесін дамыту ісіне берері ұшан теңіз. Кезінде К. Д. Ушинский: «бала табиғаты көрнекілікті қажет етеді», – деген болатын. Көрнекілік схемалар, кестелер немесе суреттермен шектеліп қала алмайды, олар қозғалыссыз, статикалық түрде тұр, қазірде олар ғылыми танымдық түрде болса да, бала жанына жақынырақ ойын түрінде болуы тиіс. Білім беру ісінде ақпараттық технологиялардың оқытудың дифференциалдық және жеке адамға бағытталған түрлерін жүзеге асыра алатын мүмкіндіктері бар. Мұғалім сабақта әрбір балаға дараланған схема бойынша тиянақты түрде талдауға қол жеткізетін жаңа мәліметтермен жеке жұмыс істеу мүмкіндігін бере алады.[6]

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. http://baq.kz/regional_media/post/29794 Мұхамбетжанова С. Т. «Білім беру мекемелері қызметкерлерін ақпараттық – телекоммуникациялық технология саласы бойынша біліктілігін көтерудің ғылыми-әдістемелік негіздері». 2006 ж.
2. Информатика образование. Журнал. № 4, 2006 ж
3. <http://stud24.ru/search/3d%20max/page1.html>
4. <http://stud24.ru/search/3d%20max/page1.html>
5. Богданова Д.А., Федосеев А.А. Дистанционное обучение: модератор телек онференций // Информатика и образование, 1995.
6. Компьютерные сети. Первый шаг Уэнделл Одом. 432 стр., с ил.; ISBN 5-8459-0881-7

Андрій Демчук
(Львів, Україна)

ПОДАНИЯ ВИДЕОКОНТЕНТУ НЕЗРЯЧИМ

Наукою доведено що коли людина тотально втрачає зір, вона перестає отримувати близько 70-90% інформації від навколишнього світу. Тобто, такі відчуття і відповідні органи (тактильні відчуття і шкіра, слух і вухо, запах і ніс, смак і язик) у сумі дають від 10 до 30% даних про оточуючий світ.

Стає очевидним що це призводить до шаленого “інформаційного голоду” у людини яка втратила зір.

З плином часом, Україна у кінці 2009 року все ж ратифікувала Конвенцію про права людей з обмеженими фізичними можливостями, яку прийняла Генеральна асамблея ООН.

Стаття 30 Конвенції говорить про: Участь у культурному житті, проведенні дозвілля й відпочинку та заняттях спортом, держави-учасниці визнають право інвалідів брати участь нарівні з іншими в культурному житті й уживають усіх належних заходів для забезпечення того, щоб інваліди:

- 1) мали доступ до творів культури в доступних форматах;
- 2) мали доступ до телевізійних програм, фільмів, театру та інших культурних заходів у доступних форматах;
- 3) мали доступ до таких місць культурних заходів чи послуг, як театри, музеї, кінотеатри, бібліотеки й туристичні послуги, а також мали найбільш можливий доступ до пам'яток і об'єктів, що мають національну культурну значущість.

“Неповносправні на рівні з іншими громадянами України право на визнання та підтримку їх особливої культурної і мовної самобутності, включаючи жестові мови і культуру нечуючих...”. [4]

Конституція України гарантує усім без виключення громадянам України “право на участь у культурному житті”.

Зняти частину інформаційних бар'єрів для осіб з порушеннями зору, покликаний метод тифлокоментування (від грец. Τυφλος – сліпий, незрячий, від лат.commentarius – нотатки, тлущачення). [3]

Є усі підстави рахувати, що тифлокоментування виникло відразу слідом після появи людської мови і одночасно з появою першої незрячої людини. Для цього необхідні були 3 обов'язкових причини:

- 1) наявність незрячого, якому є потреба передати інформацію про оточуючий світ мовними засобами;
- 2) можливість використання мови настільки розвиненої, щоб вона дозволяла вербальним методом описати живу істоту, предмет, простір чи дію так, щоби можна було їх зрозуміти “не бачачи”;
- 3) наявність зрячої людини, яка би володіла здібностями для словесного опису для незрячих (ця людина повинна бути спеціально підготовлена для цієї роботи).

Тифлокоментування – це лаконічний опис предмету, простору чи дії, які незрозумілі незрячому (слабкозрячому, людині з проблемами зору) без спеціальних словесних пояснень. [5, ст.25-26]

Тифлокоментування може бути прямим або автоматичним.

У першому випадку тифлокоментар передається безпосередньо незрячому, тифлокоментатор особисто слідує за правильним співвідношенням звукової доріжки фільму і тифлокоментаря.

В другому текст тифломентаря готується наперед, проводиться його звукозапис, і на кіносеансі, у залежності від:

1) якщо зал призначений лише для незрячих, аудіодоріжка з тифлокоментарем накладається на відеоконтент, і відтворюється у звичному режимі відеопоказу;

2) якщо зал призначений для зрячих та незрячих осіб, тоді є потреба у спеціальних засобах, які отримують незрячі при вході у кінозал, і які синхронізують аудіодоріжку фільму з тифлокоментарем до нього у прийнятному для слухача відношенні.

Історично, метод тифлокоментування склався не на порожньому місці. В загальному, тифлокоментуванням були радіорепортажі з різного роду спортивних подій спортивними коментаторами, які у колишньому Радянському Союзі велися з початку 1920-х років. [2, с.18]

За кордонами колишнього СРСР, тифлокоментар вперше з'явився в 1981 році на сцені театру Arena Stage Theatre у місті Вашингтон, округ Колумбія, в результаті роботи Маргарет і Коді Фанстайл. У тому ж самому році вони заснували Службу тифлокоментування, яка просувала опис для сліпих театральних вистав по всій території США.

Вперше демонстрація фільму для незрячих з тифлокоментарем була проведена у кінці 1978 року у московському кінотеатрі "Буревісник" групою спеціалістів Всесоюзної спілки незрячих.

Після розпаду Радянського Союзу, тифлокоментування на території країн, колишніх республік СРСР не мало можливості розвиватися, через глибокі кризові явища.

У Європі щорічно виходить близько сотні фільмів, які адаптовані для незрячих, у Китаї, де над їх озвученням працюють спеціальні відділення на професійних кіностудіях, виходить 10-15 фільмів, у Росії близько 5 в рік. Україна, поки не створювала такого роду відеоконтенту.

Відеоконтент для незрячих – один з основних проєктів, запроваджених та реалізованих на базі Ресурсного центру освітніх інформаційних технологій для осіб з обмеженими фізичними можливостями, який створений Національним університетом "Львівська політехніка" у 2011 році. Саме з мультфільму для незрячих діток, центр вирішив розпочати свою діяльність з адаптування відеоконтенту для людей з серйозними проблемами зору. [1, с.10]

Презентація першого на території України мультіплікаційного фільму, адаптованого для незрячих, відбулася 30 травня 2013 року. Для роботи організаторами проєкту був обраний мультіплікаційний фільм "Сонячний коровай".

До роботи над проєктом зі створення мультфільму для незрячих дітей були залучені провідна актриса Національного академічного українського драматичного театру ім. Марії Заньковецької, заслужена артистка України Олександра Бонковська, аспірант кафедри інформаційних систем і мереж Національного університету "Львівська політехніка" Андрій Демчук, який працює над створенням спеціальних інформаційних систем для незрячих та слабкозорих, і керівник Ресурсного центру Національного університету "Львівська політехніка", кандидат історичних наук, незряча, Оксана Потимко. [1, с.11]

Спеціально для обраного до роботи мультіплікаційного фільму попередньо склалися коментарі, які обов'язково враховували психічні особливості сприйняття оточуючого світу дітьми з повною втратою зору. При адаптуванні м/ф організатори проєкту застосовували безліч правил, зрозумілих лише тим, хто постійно спілкується з незрячими людьми. Так, наприклад, при коментуванні сцен за участю героїв, які нечасто зустрічаються у повсякденному житті, сценаристи вживали додаткові роз'яснюючі коментарі ("пташка зяблик" замість "зяблик" тощо).

Після створення покадрового опису сюжету мультіплікаційного фільму "Сонячний коровай" почався запис тифлокоментаря. Далі було опрацьовано звукоряд, проведено його редагування, синхронізація та склейка з відеорядом, який і став готовим мультфільмом, який став адаптованим для незрячих.

Тестування мультфільму відбувалося у Львівській спеціальній загальноосвітній школі-інтернаті №100 для незрячих учнів. Чотирьом десяткам дітей від 7 до 14 років автори проєкту спільно з психологом міського психо-медико-педагогічної консультації та тифлопедагогом транслявали м/ф двічі: перший раз – у неадаптованих варіанті, другий – в адаптованому форматі з відповідним тифлокоментарем. Реакція дітей зворушила і змусила зрозуміти багато речей. Перший варіант виявився абсолютно нецікавим для дітей різного віку, вони почали відволікатися на другий-третій хвилині після початку відтворення.

Зате адаптований мультік викликав щире захоплення і повну тишу в залі для глядачів: діти прислухалися і вловлювали кожне слово, а потім охоче і впевнено відповідали на запитання психолога за мотивами переглянутого мультіка. Реакція, емоції і розуміння незрячими дітьми деталей сюжету виявилися настільки потужними, що здивували навіть досвідчених тифлопедагогів.

Для повного розуміння різниці, наводимо приклад-порівняння частини мультфільму без тифлокоментаря, і з ним (взята частина м/ф з 0:38 по 1:12 хв.):

Рис. 1. Сцени зміни сюжету протягом 0:38 – 1:12 хв.

Таблиця 1.

Порівняння наповненості мультфільму в оригіналі, та з тифлокоментарем.

Оригінал мультфільму	Мультфільм з тифлокоментарем
0:38-1:12 (Без будь яких пояснень грає чарівна музика).	0:38-1:12 Під час музики, лунає голос тифлокоментатора: Бабуся накрила тісто рушничком, позіхнула і втомлена пішла спати. А, на гілці дерева що біля хатки, пташка зяблик теж засинає. Вечір. У небі засяяли зірки, зійшов блідий місяць що схожий на пухкий рогалик. Ніч. Та ось настав ранок. Бабусина хатка обсаджена довкола квітами, її осіває ласкаве сонечко. І зяблик прокинувся.

На сьогодні в Україні понад 300 тисяч осіб з вадами зору, із них близько 25-30 тисяч осіб, що повністю втратили зір. У всесвітньому масштабі ці цифри просто вражаючі. Ці люди стикаються з труднощами в реалізації своїх прав, вони позбавлені багатьох можливостей реалізувати права на одержання інформації. Оскільки вони не мають можливості належно забезпечити себе необхідними інформаційними ресурсами, наприклад, книгами в шрифтах Брайля чи аудіо-літературою, не кажучи про такий вид мистецтва як кіно.

Тифлокоментування як спосіб донесення інформації до незрячого або слабкозрячого користувача є надзвичайно якісним методом донесення суті, важливих деталей того, що зрячі бачать в конкретний момент на екрані телевізора, дисплеї монітора або навіть на театральній сцені.

Література:

1. Демчук А.Б. Освітній відеоконтент для людей з вадами зору. Напрацювання та досвід Національного університету "Львівська політехніка". / А.Б.Демчук, В.В.Литвин / Львів: Видавництво Львівської політехніки. –2013. – 20с.
2. Ваньшин С.Н. Словесное описание для слепых. / С.Н.Ваньшин, О.П.Ваньшина – Москва: Логосвос, 2011. – 62с.
3. Заметка из журнала "Диалог". – Москва, 1978.
4. Конвенція ООН про права інвалідів. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №61/106, прийнята на 61 сесії ГА ООН. Неофіційний переклад.
5. Солнцева Л.И. Слепой ребенок в семье (Книга для родителей) / Л.И.Солнцева; НИИ Дефектологии АПН СССР. – М., 1989. – 126с.

Науковий керівник:

доктор технічних наук, професор, Литвин Василь Володимирович.

Лаззат Дюсембаева
(Астана, Казахстан)

СОПОСТАВЛЕНИЕ И ВЗАИМОСВЯЗЬ СТРУКТУРНОГО И ОБЪЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДОВ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ПО РИС

В настоящее время наиболее развитые страны мира находятся на завершающей стадии индустриального этапа развития общества и перехода к следующему, информационному, этапу развития и построения «Информационного общества» (ИО). Широкое использование

информационных технологий и современных средств доступа к информации открыло принципиально иные возможности построения более сбалансированного общества, с существенно большей реализацией индивидуальных возможностей его членов. «Информационное общество» несет в себе огромный потенциал для улучшения жизни граждан и повышения эффективности социального и экономического устройства государства. Стоящий перед Россией как и перед всем миром выбор прост: либо использовать преимущества зарождающегося ИО, сводя при этом к минимуму возможные потери, либо отдалиться во власть революционной стихии, вызванной информационным кризисом.

Проблема сложности является главной проблемой, которую приходится решать при создании больших и сложных систем любой природы, в том числе и ЭИС. Ни один разработчик не в состоянии выйти за пределы человеческих возможностей и понять всю систему в целом. Единственный эффективный подход к решению этой проблемы, который выработало человечество за всю свою историю, заключается в построении сложной системы из небольшого количества крупных частей, каждая из которых, в свою очередь, строится из частей меньшего размера и т. д., до тех пор, пока самые небольшие части можно будет строить из имеющегося материала.

Этот подход известен под самыми разными названиями, среди них такие, как "разделяй и властвуй" (*divideetimpere*), иерархическая декомпозиция и др. По отношению к проектированию сложной программной системы это означает, что ее необходимо разделять (декомпозировать) на небольшие подсистемы, каждую из которых можно разрабатывать независимо от других. Это позволяет при разработке подсистемы любого уровня держать в уме информацию только о ней, а не обо всех остальных частях системы. Правильная декомпозиция является главным способом преодоления сложности разработки больших систем ПО. Понятие "правильная" по отношению к декомпозиции означает следующее:

- количество связей между отдельными подсистемами должно быть минимальным;
- связность отдельных частей внутри каждой подсистемы должна быть максимальной.

Структура системы должна быть таковой, чтобы все взаимодействия между ее подсистемами укладывались в ограниченные, стандартные рамки:

- каждая подсистема должна инкапсулировать свое содержимое, т.е. скрывать его от других подсистем;
- каждая подсистема должна иметь четко определенный интерфейс другими подсистемами.

Инкапсуляция позволяет рассматривать структуру каждой подсистемы независимо от других подсистем. Интерфейсы позволяют строить систему более высокого уровня, рассматривая каждую подсистему как единое целое и игнорируя ее внутреннее устройство.

Структурный подход к разработке ПО.

На сегодняшний день в программной инженерии существуют два основных подхода к разработке ПО ЭИС, принципиальное различие между которыми обусловлено разными способами декомпозиции систем. Первый подход называют функционально-модульным или структурным. В его основу положен принцип функциональной декомпозиции, при которой структура системы описывается в терминах иерархии ее функций и передачи информации между отдельными функциональными элементами. Второй, объектно-ориентированный подход использует объектную декомпозицию. При этом структура системы описывается в терминах объектов и связей между ними, а поведение системы описывается в терминах обмена сообщениями между объектами.

Итак, сущность структурного подхода к разработке ПО ЭИС заключается в его декомпозиции (разбиении) на автоматизируемые функции: система разбивается на функциональные подсистемы, которые, в свою очередь, делятся на подфункции, те – на задачи итак далее до конкретных процедур. При этом автоматизируемая система сохраняет целостное представление, в котором все составляющие компоненты взаимосвязаны. При разработке системы «снизу вверх», от отдельных задач ко всей системе, целостность теряется, возникают проблемы при описании информационного взаимодействия отдельных компонентов.

Все наиболее распространенные методы структурного подхода базируются на ряде общих принципов. Базовыми принципами являются:

- принцип «разделяй и властвуй»;
- принцип иерархического упорядочения – принцип организации составных частей системы в иерархические древовидные структуры с добавлением новых деталей на каждом уровне.

Выделение двух базовых принципов не означает, что остальные принципы являются второстепенными, поскольку игнорирование любого из них может привести к непредсказуемым последствиям. Основными из этих принципов являются:

- принцип абстрагирования – выделение существенных аспектов системы и отвлечение от несущественных;
- принцип непротиворечивости – обоснованность и согласованность элементов системы;
- принцип структурирования данных – данные должны быть структурированы и иерархически организованы.

В структурном подходе используются в основном две группы средств, описывающих функциональную структуру системы и отношения между данными. Каждой группе средств соответствуют определенные виды моделей, наиболее распространенными среди которых являются:

- DFD (Data Flow Diagrams) – диаграммы потоков данных;

- SADT (Structured Analysis and Design Technique – метод структурного анализа и проектирования) – модели и соответствующие функциональные диаграммы;
- ERD (Entity-Relationship Diagrams) – диаграммы «сущность-связь».

Диаграммы потоков данных и диаграммы «сущность-связь» – наиболее часто используемые в CASE-средствах виды моделей. Конкретный вид перечисленных диаграмм и интерпретация их конструкции зависят от стадии ЖЦ ПО.

На стадии формирования требований к ПО SADT-модели и DFD используются для построения модели "AS-IS" и модели «TO-BE», отражая, таким образом, существующую и предлагаемую структуру бизнес-процессов организации и взаимодействие между ними, использование SADT-моделей, как правило, ограничивается только данной стадией, поскольку они изначально не предназначались для проектирования ПО. С помощью ERD выполняется описание используемых в организации данных на концептуальном уровне, не зависящем от средств реализации базы данных (СУБД).

На стадии проектирования DFD используются для описания структуры проектируемой системы ПО, при этом они могут уточняться, расширяться и дополняться новыми конструкциями. Аналогично ERD уточняются и дополняются новыми конструкциями, описывающими представление данных на логическом уровне, пригодном для последующей генерации схемы базы данных. Данные модели могут дополняться диаграммами, отражающими системную архитектуру ПО, структурные схемы программ, иерархию экранных форм и меню и др.

Метод SADT может использоваться для моделирования самых разнообразных систем и определения требований и функций с последующей разработкой информационной системы, удовлетворяющей этим требованиям и реализующей эти функции. В существующих системах метод SADT может применяться для анализа функций, выполняемых системой, и указания механизмов, посредством которых они осуществляются.

Гради Буч сформулировал главное достоинство объектно-ориентированного подхода (ООП) следующим образом: объектно-ориентированные системы более открыты и легче поддаются внесению изменений, поскольку их конструкция базируется на устойчивых формах. Это дает возможность системе развиваться постепенно и не приводит к полной ее переработке даже в случае существенных изменений исходных требований.

Буч отметил также ряд следующих преимуществ ООП:

– объектная декомпозиция дает возможность создавать программные системы меньшего размера путем использования общих механизмов, обеспечивающих необходимую экономию выразительных средств. Использование ООП существенно повышает уровень унификации разработки и пригодность для повторного использования не только ПО, но и проектов, что в конце концов ведет к сборочному созданию ПО. Системы зачастую получаются более компактными, чем их не объектно-ориентированные эквиваленты, что означает не только уменьшение объема программного кода, но и удешевление проекта за счет использования предыдущих разработок;

– объектная декомпозиция уменьшает риск создания сложных систем ПО, так как она предполагает эволюционный путь развития системы на базе относительно небольших подсистем. Процесс интеграции системы растягивается на все время разработки, а не превращается в единовременное событие;

– объектная модель вполне естественна, поскольку в первую очередь ориентирована на человеческое восприятие мира, а не на компьютерную реализацию;

– объектная модель позволяет в полной мере использовать выразительные возможности объектных и объектно-ориентированных языков программирования.

К недостаткам ООП относятся некоторое снижение производительности функционирования ПО (которое, однако, по мере роста производительности компьютеров становится все менее заметным) и высокие начальные затраты. Объектная декомпозиция существенно отличается от функциональной, поэтому переход на новую технологию связан как с преодолением психологических трудностей, так и дополнительными финансовыми затратами. При переходе от структурного подхода к объектному, как при всякой смене технологии, необходимо вкладывать деньги в приобретение новых инструментальных средств. Здесь следует учесть расходы на обучение методу, инструментальным средствам и языку программирования. Для некоторых организаций эти обстоятельства могут стать серьезными препятствиями.

Объектно-ориентированный подход не дает немедленной отдачи. Эффект от его применения начинает сказываться после разработки двух-трех проектов и накопления повторно используемых компонентов, отражающих типовые проектные решения в данной области. Переход организации на объектно-ориентированную технологию – это смена мировоззрения, а не просто изучение новых CASE-средств и языков программирования.

Таким образом, структурный подход по-прежнему сохраняет свою значимость и достаточно широко используется на практике. На примере языка UML хорошо видно, что его авторы заимствовали то рациональное, что можно было взять из структурного подхода: элементы функциональной декомпозиции в диаграммах вариантов использования, диаграммы состояний, диаграммы деятельности и др. Очевидно, что в конкретном проекте сложной системы невозможно обойтись только одним способом декомпозиции. Можно начать декомпозицию каким-либо одним

способом, а затем, используя полученные результаты, попытаться рассмотреть систему с другой точки зрения.

Основой взаимосвязи между структурным и объектно-ориентированным подходами является общность ряда категорий и понятий обоих подходов (процесс и вариант использования, сущность и класс и др.). Эта взаимосвязь может проявляться в различных формах. Так, одним из возможных вариантов является использование структурного анализа как основы для объектно-ориентированного проектирования. При этом структурный анализ следует прекращать, как только структурные модели начнут отражать не только деятельность организации (бизнес-процессы), а и систему ПО. После выполнения структурного анализа можно различными способами приступить к определению классов и объектов. Так, если взять какую-либо отдельную диаграмму потоков данных, то кандидатами в классы могут быть элементы структур данных.

Другой формой проявления взаимосвязи можно считать интеграцию объектной и реляционной технологий. Реляционные СУБД являются на сегодняшний день основным средством реализации крупномасштабных баз данных и хранилищ данных. Причины этого достаточно очевидны: реляционная технология используется достаточно долго, освоена огромным количеством пользователей и разработчиков, стала промышленным стандартом, в нее вложены значительные средства и создано множество корпоративных БД в самых различных отраслях, реляционная модель проста и имеет строгое математическое основание; существует большое разнообразие промышленных средств проектирования, реализации и эксплуатации реляционных БД. Вследствие этого реляционные БД в основном используются для хранения и поиска объектов в так называемых объектно-реляционных системах.

Взаимосвязь между структурным и объектно-ориентированным подходами достаточно четко просматривается в различных ТС ПО.

Литература:

1. Буч Г. Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на C++. – 2-е изд.: Пер. с англ. – М.: Издательство Бином, СПб.: Невский диалект, 1999.
2. Буч Г. Объектно-ориентированный анализ и проектирование. 2-ое издание. – М.: «Бином», 1997.
3. Буч Г. Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на C++. 2-е изд.: Пер. с англ. – М.: Издательство Бином, СПб.: Невский диалект, 2009.
4. Вендров А.М. //Проектирование программного обеспечения экономических информационных систем// Москва 2000 г.
5. Гради Буч, Объектно-ориентированное проектирование. – Киев: "Диалектика" и М.: "И.В.К.", 1992.

Ерлан Андасбаев, Еркебулан Бейсегулов
(Талдықорган, Казахстан)

ФИЗИКА САЛАСЫНДА ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

Заман талабына сай – педагогикалық, ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың барлық мүмкіндіктерін қоғамымыздың кез-келген салаларына қолдануға негізделген «Қашықтықтан оқыту» әдісін кеңінен енгізу бүгінгі күнгі кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Олай деуімізге себеп: Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен 2010 жылдың 1-ақпанында бекітілген Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдар аралығында дамытудың стратегиялық жоспарында – қашықтықтан электронды оқыту жүйесінің жаппай ғылым саласына енгізудің қажеттілігі. Олай болса, қашықтан оқыту технологиясы – оқу үрдісі кезінде оқып үйренушілер мен оқытушылар арасында интерактивті түрде өзара іс-әрекетте оқытылып, білім алу барысында оқытылатын материалдардың негізгі көлемін оқып үйренушілерге компьютерлік желілер арқылы жеткізуді қамтамасыз ететін, оқылған материалдарды меңгеру бойынша, сонымен бірге оқу үрдісі барысындағы оқып үйренушілердің өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін ақпараттық технология болып табылады.

XXI-ғасырдың бастапқы кезінде қашықтан оқыту жүйесі сырттан оқытатын оқу ретінде пайда болды. Алайда, оқытушылар мен студенттер арасындағы байланыстың ойдағыдай болмауынан, емтихандық сессиялар арасындағы уақыттарда сырттай оқытын студенттердің жұмысына бақылаудың жоқтығынан, оқудың осы жаңа жүйесі бойынша білім алу саласы күндізгі оқытатын оқу орындарында алатын білім сапасынан әлдеқайда төмен болуы тәжірибе жүзінде дәлелденуде.

«Қашықтан оқыту» жүйесі әлемде әлдеқашан дамығанымен, елімізде қолға алынғанына 10 жылдың көлемі болды. Ал, біздің І.Жансүгіров атындағы Жетісу мелекеттік университетінде толықтай енгізілгеніне не бары 4 жыл болды. Осы уақыт мерзімінде «Қашықтан оқытуды» игерудің көптеген қыр сырлары ашылуда және төмендегіше туындайтын өзекті мәселелердің шешімін табуы талап ететін қосымша зерттеулер жүргізуді қажет етуде. Атап айтсақ: бүгінгі күні, біздің елімізде және І.Жансүгіров атындағы Жетісу мелекеттік университетінде:

- «қашықтан оқыту» жүйесі қандай деңгейде жүргізілуде?

- оның тиімділігін дәлелдейтін қандай іс-шаралар жүзеге асырылуда?
- дәстүрлі емес оқыту әдісі болып табылатын қашықтан оқытудың ерекшеліктері қандай?
- қайткен күнде сырттан оқытатын оқу орындарында *қашықтан оқыту* арқылы білімгерлердің алатын білім сапасын жоғарылатуға болады?

• «қашықтан оқыту» жүйесін жоғары оқу орындарының барлық мамандықтарына, оның ішінде физика саласына толыққанды меңгертудің қандай әдіс-тәсілдері бар? – деген кезек күттірмейтін көкейкесті мәселелерді шешу жеткілікті болып отыр.

Жоғарыда аталған қордаланға өзекті мәселелерді шешудің бірден бір жолы Елбасының жолдауын жүзеге асыру болып табылады. Онда электрондық оқытуды 2015 жылға дейін республика мектептерінің 50%-ына, ал 2020 жылға дейін 90%-ына енгізу жоспарланды. Ал, электронды оқытудың кеңінен қолданылуы бүгінде «Қашықтан оқыту» жүйесі бойынша қоғамды ақпараттандыру үрдісінің басым бағыттарының бірі ретінде – білім беруді ақпараттандыру мұғалімдердің тек кәсіби сапасы мен дайындық деңгейіне ғана емес, сонымен қатар, оқытуда ақпараттық және коммуникациялық технология құралдарын пайдаланудың ұйымдастырушылық және әдістемелік аспектілеріне келесі жаңа талаптар қояды.

- Біз бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек;
- Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндетін игеру;
- «Он-лайн» тәсілінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру қажет – деп атап көрсетілгендей, бүгінгі күні *білім беру жүйесі* жаңа педагогикалық технологияға негізделуін және ақпараттық құралдарын кеңінен қолданылуын қажет етеді[1, с. 5].

Қашықтан оқытуда біздің елдегі және шетелдік тәжірибелердің өрісі кеңейе түсуіне қарамастан, ол туралы әлі күнге дейін көпшілік мақұлдаған анықтамалар жоқтың қасы. Бұл істің соңғы бағыт екендігін ескерсек, білімдегі мұндай табиғи құбылыстың анықтамаларының да сан алуан және көп болуы, оның күн талабының биік тұғырынан көрінген, зерттеулер жүргізуге болатын жаңа әрі өміршең бағыт екендігін дәлелдейді. Қашықтан оқыту – компьютер, интернет желісі мен телекоммуникация құралдарын тікелей пайдалануға негізделген білім алудың жекелеген дербес түрі. Қашықтан оқыту – бұл кез-келген білім саласында ақпараттық технологиялардың кеңінен қолданылуына тікелей ықпал ететін *білім алу жолы* екендігі *алыс* және жақын *шет мемлекеттерде* теориялық және эксперименттік тәжірибе жүзінде дәлелденіп, ендігі жерде барлық мемлекеттердің орта, кәсіптік және жоғары оқу орындарына жаппай енгізудің тиімді болатындығы анықталуда.

Ендігі жерде, жоғарыда аталған маңызды мәселелерді зерттеуге және оның оңтайлы шешімін табуға арналған Кеңестік кезеңдегі *ТМД мемлекеттері* ғалымдары мен отандық ғалымдардың зерттеу жұмыстарына қысқаша тоқталып өтелік.

Қашықтан білім беру жүйесіне өтуде бірінші жағдайда білім алушы мен оқытушының аумақтық орналасуына байланысты «өркениеттің ауысуы» деп атауға болады. Әлемде білім алушылардың қашықтан оқыту жүйесін таңдауда көбіне қақтығысатын негізгі себептері: аралас мамандықтырды меңгеру, еңбек нарығындағы жоғары бәсекелестік, кәсіптік өсудің үзіліссіздігі және еңбектің әсерлілігін арттырудың қажеттілігі. Егер Европа және АҚШ еліндегі қашықтан оқыту жағдайына қарайтын болсақ, бұл мәселеге Knowledge Anywhere компаниясының жүргізген зерттеуі негізіндегі қорытынды дәлел болады.

• Sloan Consortium-ның 2005-жылы жүргізген сауалнама қортындысынан келесідей тұжырымдама жасауға болады: алғашқы уақытта қашықтан оқыту жүйесін барлық пәндер бойынша жаппай енгізу керегі жоқ, тек кейбір пәндер бойынша, енгізу керектігін айтады.

• Knowledge Anywhere компаниясының 2010-жылы жүргізген сауалнамасы ТМД елдерінде қашықтықтан оқытудың өзіне тән болашағы бар – қазіргі дәстүрлі білім беру жүйесін көбінде консервативтілік, инерциялық қабілет, жергіліктілік, шектілік пен аумақтық факторлар тежейді.

Алдыңғы қатардағы *әлемдік қашықтан оқыту* жүйесінің орталығы қатарына кіретіндерге жалпы шолу жасап өтер болсақ:

- Испания Ұлттық Университеті – құрылған жылы 1972, білім алушылар саны 124 мың адам;
- Оңтүстік Африка Университеті – құрылған жылы 1973, білім алушылар саны 120 мың адам;
- АҚШ-тың Калифорниялық виртуалды Университеті 1977-жылы қалыптаса бастады, ондағы білім алушылар саны 28 мың адамды;
- Түркия мемлекетінің Анадолу Университеті 1982 жылы құрылған, мұндағы білім алушылар саны 300 мың адамды;
- Францияның қашықтан оқыту ұлттық орталығының құрылған жылы 1993, мұнда білім алушылар саны 400 мың адамды құрады және т.б. Батыстың дамыған елдерінде қашықтан білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Бірінші орында қашықтан оқыту жүйесінің екі концепциясы тұр: *солтүстік америкалық* және *еуропалық*.

АҚШ-тағы қашықтан оқыту жүйесі 60-жылдардың ортасынан бастап кейбір америкалық инженерлік колледждер жақын корпорациялардың қызметкерлеріне оқу курстарын көрсету үшін теледидарды қолдануға көшті. Бұл программалар Ұлттық Технологиялық Университеттің пайда болуына алып келді. Ол Колорадо штатындағы Форт-Коллинз қаласының 40 инженерлік мектептерден тұратын консорциумға айналды. 1100 студент 90-жылдардың басында қашықтан оқыту әдістерімен

Ұлттық Технологиялық Университетінің программасын меңгеріп шықты. Ал, Оңтүстік Каролина штатында бүгінде бізде қолданатын Lotus Learning Space жүйесін ең алғашқы қолданған елдер қатарына жатады.

Еуропадағы қашықтан оқыту жүйесіне келер болсақ: Еуропадағы қашықтан білім беру жүйесі мемлекет қаржыландыратын университеттерде жақсы дамыған. Соңғы кездері компьютерлік және коммуникациялық технологияларды қолдану кеңінен таралған.

ТМД білім нарығында дәстүрлі түрде күндізгі, сырттай және кешкі білім алу формасын негіздеді. Алайда, соңғы жылдары бұл білім формаларын қашықтан оқыту жүйесі қыспаққа алып келеді. Қазақстан – Ресей университетінде қашықтан оқыту технологиясының элементтерін қолданып, оқытудың инновациялық әдістері қолданылады: *слайд-дәрістер, электронды оқулықтар, оқыту программалары, компьютерлік тренинг және т.б..*

Дүние жүзі бойынша қашықтан білім беру жүйесін еркендетудің басты мақсаттарының бірі – оқушылардың кез келген мектептер, колледждер мен университеттердегі оқу бағдарламалары бойынша оқып, білім алуларына жағдай туғызу болмақ. Осылай еткенде ғана студенттердің бір елден екінші елге орын ауыстыруларына іріктеу қойып, кедергілер туғызудан гөрі көзқарастар жүйелерінің бір арнаға тоғыстырылған идеяларымен қаруланып, білім беру ресурстарын өзара алмастыру жағдайында болашағы зор жаңа істерді өркендете түсуге мүмкіндік туады. Келешекте, коммуникациялық каналдарды ауқымды түрде тарату қурысы маңызды міндеттерді ойдағыдай іс жүзінде асыруға септігін тигізбек.

Бүгінгі күні бұрынғы деректерге қарасақ: дүние жүзі бойынша 1900-1960 жылдардың аралығында осындай түрдегі 79 оқу орны құрылса, 1960-1970 жылдар аралығында 110, 1970-1980 жылдардың аралығында 187 оқу орындары шаңырақ көтерді. Жоғарғы оқу орындарында өндірістен қол үзбей оқытатын орындарына деген қажеттіліктің артуымен қатар интернационалдық сипаттағы оқу орындарын құру ісінде ерекше серпін байқалады.

Қазақстандағы қашықтан оқыту жүйесіне келер болсақ: Қазақстандық жоғарғы оқу орындарында қашықтан оқыту енді ғана күшіне енуде. Қазақстанда қашықтан оқыту әзірше дұрыс дамыған, кейбір жоғары оқу орындарының оқу үрдісінде оның электронды пошта арқылы бақылау жұмыстарын жіберу және қабылдау, жеке жағдайда кейс технологиясын қолданады.

Қашықтан оқытуды алғаш бастаған ЖОО-ның бірі Қазақ Ұлттық техникалық университетінде білімгерлер тобы асинхронды режимде оқытуға арналған Lotus Learning Space серверінде оқу материалдарын орналастырудың желілік технологиясын жетік меңгеруге ат салысуда. Ал, синхронды режимді қолдану үшін жақсы дамыған техникалық жабдықтармен қамтамасыз ету және оқытушы құрамының арнайы оқудан өткізу керектігі бізге мәлім.

Бүгінде *Республикалық білім беруді ақпараттандыру ғылыми-әдістемелік орталығы* ЮНЕСКО институтымен «*Қашықтан оқытудың спутниктік арнасын*» ендірудің бірлескен жобасын жүзеге асырып жатқандығын айта кету қажет. Жоба ауыл мектебіндегі оқушылардың үлгерім сапасын арттыруға, ауыл мұғалімдері мен оқушылардың технологияны игеруіне бағытталған. Аталған жоба 2001 жылы Батыс Қазақстанның 3 мектебінде және Шығыс Қазақстанның 3 ауылдық мектебінде бастау алды. Қазіргі уақытта жобаға Батыс және Шығыс Қазақстан облысының 68 мектебі мен Павлодар облысының 326 мектебі тартылған.

Келешекте, Елбасының ұсынысымен Астана қаласында тікелей қашықтан оқыту жүйесіне арналған жоғарғы оқу орнының ашылатындығы Қазақстанда қашықтан оқыту жүйесінің дамуына үлкен әсер ететіндігі сөзсіз [2, с. 7].

Біздің зерттеу жұмысымыз бойынша Жетісу мемлекеттік университетінде қашықтан оқыту жүйесі жылдан жылға қарқынды дами түсуде. Университетімізден қашықтан оқытуға арналған жеке институт ашылған. Бұл институт қашықтан оқытуды оқытушылар мен білімгерлерге еркін меңгертуге арналған семинарларды жиі ұйымдастырып өткізу арқылы қашықтан оқытуды келешекте тиімді пайдалану жолдарын ұсынуда.

Физика және физиканы оқыту әдістемесі пәндерінен жасалған силлабустар мемлекеттік стандарттарға сай типтік бағдарламалар негізінде жасалған. Олар физика саласы бойынша ғылыми және педагогикалық бағытқа байланысты мамандар дайындауға қажетті физиканың барлық механикалық, динамикалық және кванттық физика материалдарын толық қамтиды.

Біздің зерттеу жұмысымыз кредит санына байланысты дәрістік, зертханалық, студенттердің өздік жұмыстары, белсенділік материалдарын негізге алып физика пәні бойынша слайдтық материалдармен толықтырылған электрондық оқулық жасап, оны қашықтан оқытын білімгерлерге ұсыну арқылы олардың білім сапасын жетілдіруге өз үлесімізді қосу.

Литература:

1. Қазақстан Республикасы білім беруді дамыту тұжырымдамасының 2015-жылға дейінгі жобасы. – Астана, 2004 ж.
2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты (ҚР МЖМБС 5. 03. 004-2006). Қашықтан оқытуды ұйымдастыру стандарты. – Астана 2007ж.

Научный руководитель:

д.т.н., профессор Андасбаев Ерлан Сулейменович.

Ірина Завушак
(Львів, Україна)

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ ТА ІНШИХ ДЖЕРЕЛ ОНТОЛОГІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ГАЛУЗІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ

Державна активна політика зайнятості передбачає розроблення програм сприяння зайнятості. Ці програми можуть охоплювати як окремі категорії населення, передусім маргінальні групи: молодь, жінок, інвалідів, так і специфічні випадки загрози безробіття, зумовлені економічною або іншою ситуацією (демографічним, політичним, стихійним лихом тощо).

Метою державних і регіональних програм зайнятості є сприяння зайнятості населення, задоволення потреб громадян у праці.

Державні й територіальні програми зайнятості населення спрямовані на:

- сприяння розвитку і структурній перебудові економіки, створенню умов для спрямування вивільнюваних працівників, насамперед на рентабельні виробництва та в пріоритетні галузі економіки;
- попередження розвитку безробіття і його скорочення шляхом підвищення економічної заінтересованості підприємств і організацій у створенні додаткових робочих місць, переважно з гнучкими формами зайнятості;
- удосконалення системи відтворення робочої сили водночас із збільшенням числа робочих місць, поліпшенням професійної орієнтації, підвищенням кваліфікації працівників та ефективності використання трудових ресурсів;
- захист безробітних та їхніх сімей від негативних наслідків безробіття і забезпечення зайнятості громадян, які потребують соціального захисту і не спроможні конкурувати на ринку праці;
- формування кадрової, матеріальної, інформаційної, статистичної, фінансової та науково-методичної бази державної служби зайнятості;
- заходи сприяння зайнятості населення, яке проживає у сільській місцевості.

Спеціальні галузеві програми зайнятості населення призначені для вирішення на рівні окремих галузей і підприємств проблем прихованого безробіття, сприяння продуктивній зайнятості працівників практичній реалізації диференційованого підходу щодо окремих підприємств з урахуванням державної політики структурної перебудови, санації державних підприємств і заходів державної політики на ринку праці.

В Україні вперше була розроблена державна програма зайнятості населення на 1995 р, як елемент довгострокової стратегії формування соціально-ринкової моделі управління ринком праці.

У програмах, розроблених в Україні, узагальнюються конкретні заходи щодо створення відповідного правового, організаційного та методичного забезпечення політики зайнятості за такими напрямками:

- формування механізму диференційованого підходу щодо збереження робочих місць;
- створення механізмів реалізації політики зайнятості в загальнонаціональних програмах (зокрема в програмах громадських робіт, сприяння зайнятості молоді, відродження села та ін.);
- регулювання трудових міграцій;
- забезпечення додаткових гарантій зайнятості населення окремим категоріям громадян;
- сприяння професійній мобільності;
- розвиток соціально-трудова відносин;
- удосконалення інформаційно-статистичної бази щодо розвитку ринку праці;
- сприяння зайнятості шляхом розвитку соціального партнерства.

Заходи щодо реалізації державної політики зайнятості на територіальному рівні враховують необхідність сприяння будь-яким формам розширення сфери прикладання праці, в тому числі створення нових робочих місць, забезпечення умов для розвитку підприємництва та працевлаштування незайнятого населення і безробітних; забезпечення державних гарантій зайнятості для окремих категорій населення; поліпшення системи професійної орієнтації, підготовки й перепідготовки кадрів, матеріальної підтримки безробітних та їхніх сімей; організації громадських робіт тощо.

У програмах також обґрунтовується організаційне, наукове і фінансове забезпечення усіх запланованих заходів та необхідність контролю щодо їх реалізації.

Заходи, розроблені у програмах, передбачають забезпечення сприятливих податкових, інвестиційних, фінансово-кредитних та інших умов господарювання для підприємств, організацій, установ усіх форм власності.

Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» створено Державний фонд сприяння зайнятості населення (ДФСЗН), який формується та використовується на державному і місцевому рівнях[1].

Система EIAS стала більш розширеною версією Зайнятості. Коли особа реєструється в ЦЗ

- с-ма автоматично підбирає особі роботу за її спеціальністю,
- видає корінець направлення,
- спеціаліст призначає наступне відвідування.

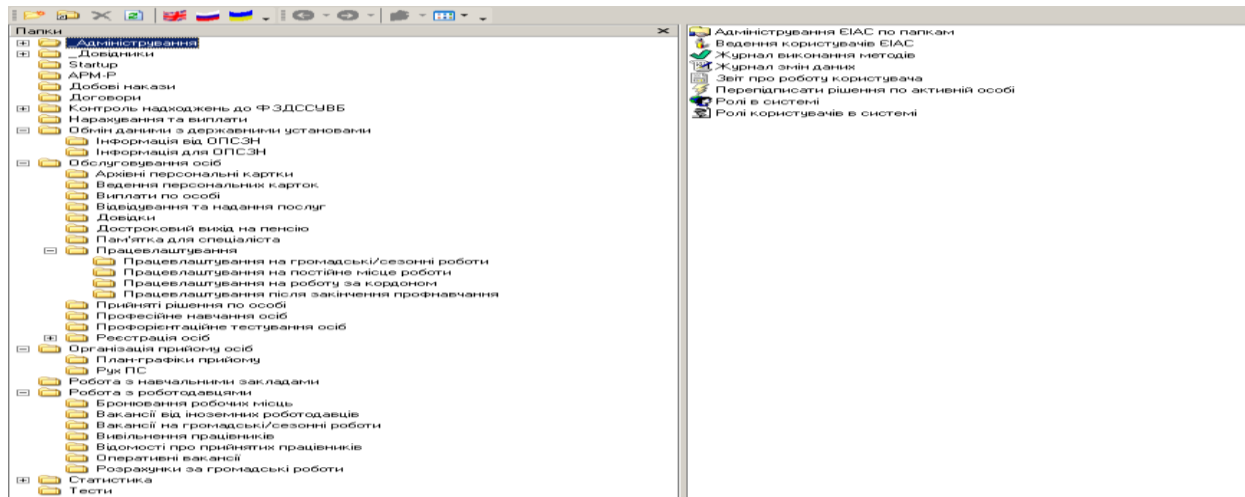

Рис.1 Вікно робочої області системи EIAS.

З 1 квітня 2011 року систему EIAS було оновлено та доповнено. Ця нова система дістала назву EIAS NET (рис.2). Єдина інформаційно-аналітична система державної служби зайнятості України спрямована на створення єдиного інформаційного середовища у сфері ринку праці. ЄІАС(.NET) має загальний банк даних про підприємства, вільні робочі місця та вакантні посади, про шукачів роботи з зазначенням їх професійно-кваліфікаційного складу, резюме шукачів роботи, в тому числі незареєстрованих у центрах зайнятості, про навчальні заклади, які здійснюють професійне навчання безробітних громадян, у тому числі за направленням центрів зайнятості.

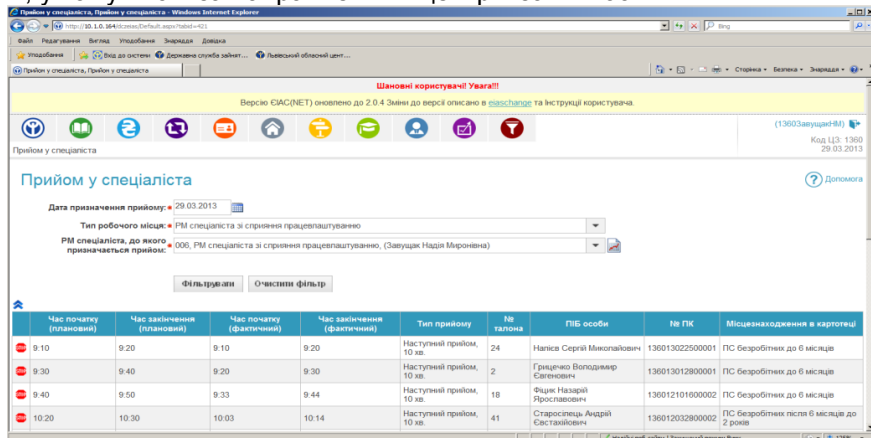

Рис.2 Вікно робочої області системи EIAS NET.

Центри зайнятості базового рівня виконують автоматизований пошук вакансій у загальнодержавній базі даних ЄІАС(.NET) з урахуванням професійного досвіду та спеціальностей, потреб та інтересів клієнтів. До того ж, ЄІАС(.NET) сприяє більш оперативному вибору клієнтами онтологій, що прискорюють працевлаштування, а саме: з профінформації та профорієнтації, професійного навчання, оплачуваних громадських робіт, самозайнятості, семінарів з техніки пошуку роботи. Завдяки ЄІАС(.NET) роботодавці мають змогу здійснювати автоматизований підбір претендентів на заміщення вільних робочих місць.

Використання засобів ЄІАС(.NET) забезпечує підвищення якості послуг за рахунок оптимізації процедур і операцій, виконуваних спеціалістами центрів зайнятості, та збільшення часу на індивідуальну роботу з клієнтами, їх інформування та консультування.

Основні принципи побудови ЄІАС(.NET):

- **модульність** – система базується на взаємопов'язаних, але доволі незалежних підсистемах;
- **інтеграція** – усі підсистеми ЄІАС(.NET) інформаційно пов'язані між собою, що дає можливість багато разів і з різноманітними цілями використовувати введені дані;
- **on-line-режим**, що дає змогу одночасного формування та використання інформації необмеженого кола користувачів системи у режимі реального часу;
- **гнучкість** – система надає засоби для оперативної реєстрації доступів спеціалістів центру зайнятості до баз даних згідно з новими функціональними обов'язками або повноваженнями; регламентує функціональний склад їхніх робочих місць і право доступу до інформації відповідно до визначеного для кожного з них рівня компетенції;
- **надійність** – ЄІАС(.NET) створюється на основі сучасних технологій, що забезпечують збереження баз даних, їх обробку та використання, скасовує проміжні ланки передачі інформації (відносно із ЄІАС), її обмін між центрами зайнятості одного та різних рівнів ієрархії та іншими зацікавленими організаціями;

- **технологічність** – використання Інтернет-сервісу забезпечує підключення широкого кола спеціалістів центрів зайнятості, розширення функцій системи, спрощення її функціонування;
- **відкритість** – опис програмного забезпечення здійснюється із застосуванням міжнародних промислових стандартів, програмне забезпечення відкрите до адаптації, змін та розвитку;

- **наступність** – за допомогою програм-шлюзів, що використовуються в ЄІАС, надається можливість автоматизованого завантаження комп'ютерної інформації, яка використовується в системах розробників програмних продуктів.

Підтримка функцій державної служби зайнятості з надання соціальних послуг здійснюється засобами групи підсистем "Соціальні послуги та Фонд" ЄІАС(.NET), а саме:

- організація прийому осіб, які звернулися до служби зайнятості;
- надання інформаційних, профорієнтаційних послуг;
- пошук інформації про підходящу роботу;
- організація центрами зайнятості професійного навчання;
- взаємодія з роботодавцями для збору інформації про вакансії, бронювання робочих місць, формування ФЗДССУВБ, організацію професійного навчання;
- підбір кадрів на вільні робочі місця на замовлення роботодавців;
- нарахування та інформаційна підтримка організації всіх видів матеріального забезпечення безробітних і фінансування соціальних послуг.

ЄІАС підтримує також функції, виконання яких сприятиме успішному наданню соціальних послуг клієнтам, а саме:

- контроль формування ФЗДССУВБ;
- ведення електронних Паспортів підприємств, організацій, установ;
- формування статистичних та аналітичних звітів;
- організація документообігу, ведення та облік Особових справ безробітних;
- ведення та облік карток надання послуг роботодавцям.

ЄІАС(.NET) дає можливість розмежування інформаційного забезпечення функцій між ієрархічними рівнями центрів зайнятості.

Створення єдиного інформаційного середовища за допомогою Інтернет-технології забезпечує інформаційну підтримку роботи базових центрів зайнятості в режимі on-line.

Запровадження ЄІАС(.NET) значно підвищує відповідальність фахівців базових центрів зайнятості за точність, повноту та достовірність інформації, оскільки передбачає засоби контролю за діяльністю кожного спеціаліста.

ЄІАС(.NET) надає центрам зайнятості такі додаткові можливості, які сприяють покращенню якості соціальних послуг та забезпеченню стандартів їх надання:

- більш оперативне працевлаштування завдяки автоматизації підбору роботи у загальнодержавній базі даних, в тому числі без присутності клієнта в центрі зайнятості;
- розширення бази даних центру зайнятості про вільні робочі місця за рахунок охоплення вакансій з усіх регіонів України;
- якісніший підбір роботи клієнтам, оскільки забезпечується врахування більш широкого кола вимог роботодавців до працівників та вимог претендентів на роботу;
- збільшення часу спеціалістів центрів зайнятості базового рівня на ефективну взаємодію з клієнтами завдяки здійсненню в автоматичному режимі процесів формування статистичних звітів, нарахування всіх видів матеріального забезпечення безробітних та можливості передачі цих функцій із базового рівня на регіональний;
- посилення контролю за дотриманням спеціалістами центрів зайнятості вимог чинного законодавства в процесі прийняття рішень щодо клієнтів ЦЗ, за договірною роботою завдяки використанню затверджених стандартів документів, автоматизації підбору оптимальних рішень з надання статусу безробітного, за визначенням матеріального забезпечення і соціальних послуг клієнтам;
- обмеження некомпетентного втручання в процес формування Особових справ клієнтів та інших документів, які відбивають діяльність спеціалістів центру зайнятості, зменшення імовірності помилок та зловживань завдяки чіткому розподілу функцій і регламентації доступу фахівців до баз даних.

Висновки: Отже, онтологія – це загальноприйнята і загальнодоступна концептуалізація певної області знань (світу, середовища), яка містить базис для моделювання цієї області знань і визначає протоколи для взаємодії між агентами, які використовують знання з цієї області, і, нарешті, включає домовленості про представлення теоретичних основ даної області знань[2,с.1]. В даній роботі, я розглянула процес працевлаштування та ознайомила із вже створеними прототипами відповідно до цієї галузі.

Література:

1. Закон України „Про зайнятість населення” від 1 березня 1991 року N 803-XII в редакції Закону N 662-IV від 01.01.2013, ВВР, 2013, N 27, ст.209

2. Завушак І. (29-30 листопада 2013р.). Онтологічне моделювання процесів галузі працевлаштування.
URL <http://conferences.neasmo.org.ua/node/2919>

Науковий керівник:

кандидат технічних наук, доцент Буров Євген Вікторович.

Віталій Калінчик

(Київ, Україна)

КОНТРОЛЬ НЕБЕЗПЕЧНИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧИХ СИСТЕМ

Вступ. Більша частина нещасних випадків і аварій відбувається з одних і тим же причин: приблизно три чверті – наслідок порушення правил безпеки, виробничої та технологічної дисципліни, що свідчить про низьку ефективність управління безпекою.

Високий рівень виробничого травматизму і аварійності на підприємствах може бути пояснений труднощами економічного, соціального і технологічного характеру. Однак головна причина полягає в тому, що існуючі на підприємствах системи управління безпекою або не функціонують, або функціонують неефективно і не досягають поставлених цілей.

Як показують дослідження [1-4], нещасні випадки і аварії відбуваються насамперед на тих підприємствах, де порушуються структура і функції системи управління безпекою, яка може надійно функціонувати лише за наявності концепції і єдиної стратегії у складі єдиної загальногалузевої системи управління безпекою та безаварійної роботою підприємств.

Метою роботи є удосконалення структури управління охороною праці за рахунок ефективного моніторингу небезпечних факторів.

Викладення основного матеріалу. Стратегічним напрямом забезпечення безпеки має бути перехід на функціонуючу в єдиному інформаційному просторі галузеву систему координованого управління виробничими ризиками на основі ефективних правових, економічних, адміністративних механізмів зниження ризиків при дотриманні пріоритету життя і здоров'я працівників.

Дослідженнями встановлено, що виробничий травматизм і аварійність є багатопричинним випадковим явищем, яке формується під впливом великої кількості факторів та обставин. Тому для ефективної профілактики травматизму та аварійності необхідно враховувати всі фактори, в тому числі випадкового характеру.

Безпека виробництва забезпечується тільки при постійній оцінці та ефективному контролю за виробничими ризиками, при своєчасному виробленні управлінських рішень та вжиття необхідних заходів на основі достовірної та повної інформації об'єкта управління. Оскільки основною причиною аварій і нещасних випадків є відхилення в системі "людина – небезпечний виробничий об'єкт – середовище" від вимог правил і норм безпеки, то основою функціонування системи управління безпекою має бути принцип компенсації цих відхилень. У цьому випадку правила і норми безпеки слід розглядати як програму управління безпекою.

Перехід до інформаційних технологій ставить додаткові завдання до технології підготовки інформації – це вибір системи аналізу, формалізацію інформації різномірної якості в єдиній системі відображення й аналізу, розробку аналітичного виду взаємодії, розробку алгоритму їх взаємодії.

Сукупність факторів, що обумовлюють подібний стан з охороною праці, об'єктивно характеризує багатогранність і системність сучасних виробничих відносин, що є визначальним чинником управління безпекою та охороною праці.

Оскільки управління виробничою діяльністю переходить з адміністративних на економічні методи, то виробничі відносини повинні враховувати соціально – економічні наслідки.

Саме соціальні наслідки у взаємозв'язку з прибутковістю і рентабельністю забезпечують механізм організації впливу на підприємстві.

Основною вимогою до розробки системи управління забезпечення безпечних умов і охорони праці є виключення неповноти взаємозв'язків необхідної інформації і розв'язуваних всередині завдань, що дозволяє реалізовувати таку відкриту систему управління, яка в даних умовах давала б можливість реалізовувати цільові функції безпеки та охорони праці.

Технічні, організаційні та психологічні причини виробничого травматизму в умовах штатних ситуацій сполучені в значній мірі з порушеннями правил безпеки (ПБ) та інших нормативних документів, що встановлюють і регламентують діяльність працівників.

У процесі аналізу показників впливу серед всієї їх сукупності виникає потреба вибрати найбільш впливові з точки зору досягнення кінцевого якісного результату – впливу та можливості контролю та аналізу рівня безпеки та охорони праці. Запропоновану структуру побудови управління ризиком можна використовувати для оцінки якості охорони праці на будь-якому абстрактному підприємстві. Причому основним ядром такої системи є система моніторингу небезпечних факторів.

Суть системи моніторингу небезпечних факторів полягає у взаємозв'язку технічного, програмного і методичного забезпечення з необхідністю взаємного контролю результатів спостереження, корегування практичних дій у сфері безпеки та охорони праці. Така система дає

можливість отримувати інформацію стосовно об'єкту дослідження – виробничої системи, внаслідок чого, приймати оперативні рішення з управління охороною праці.

Метою моніторингу небезпечних факторів є забезпечення безпечних умов, досягнення запланованих завдань по охороні праці, мінімізація негативних наслідків, визначення можливостей вибору проектів з охорони праці.

Моніторинг небезпечних факторів направлений на:

- підвищення оперативності та якості реагування у сфері охорони праці на усіх рівнях контролю;

- підвищення якості обґрунтування проектів у сфері охорони праці та ефективності їх вибору;
- перевірку відповідності бажаному результату;
- виявлення змін при веденні безпечних умов праці;
- достовірне науково-інформаційне забезпечення програм розвитку у сфері охорони праці;
- оптимальний вибір цілей та завдань у сфері охорони праці.

Визначимо ряд характерних етапів, виконання яких є обов'язковим для ефективного функціонування системи моніторингу:

- розробка концепції впровадження підсистеми моніторингу небезпечних факторів;
- розробка програм мотивації навчання персоналу у сфері охорони праці;
- створення внутрішніх стандартів і правил підсистеми моніторингу небезпечних факторів.

При цьому впровадження системи моніторингу небезпечних факторів виробничих систем повинно проводитися поетапно і з виконанням цілого комплексу необхідних умов:

- система моніторингу небезпечних факторів повинна проектуватися виходячи з її призначення, цільової орієнтації та умов функціонування;

- вдосконалення усіх системо-утворюючих елементів системи моніторингу небезпечних факторів (показників діяльності, функціональної і організаційної структур, технологій управління тощо) повинно базуватися на єдиній системній основі – системному проекті;

- інтеграція елементів організаційної структури між собою та іншими системо-утворюючими елементами системи повинна здійснюватися за допомогою автоматизованих інформаційних систем, що забезпечують реалізацію технології обробки даних та підтримку організаційно-економічної взаємодії усіх ланок.

Велике значення на стадії структуризації системи моніторингу надається проектуванню. Проектування системи повинно полягати у створенні функціональної моделі її роботи або у плануванні всього технологічного ланцюга отримання інформації про стан охорони праці. Оскільки всі етапи отримання інформації тісно пов'язані між собою, недостатня увага до розробки будь-якого з них призведе до різкого зниження її цінності та неправдоподібності, що призведе до помилкових висновків та результатів.

Тому важливим є формулювання основних вимог до проектування таких систем. Ці вимоги повинні включати наступні етапи:

- визначення головних завдань системи моніторингу небезпечних факторів і вимог до вихідної інформації;

- створення організаційної структури спостережень та розроблення принципів проведення аналізу технічної інформації;

- побудова структури системи моніторингу небезпечних факторів;

- розробка системи отримання даних та представлення інформації у зручному для аналізу вигляді;

- побудова системи перевірки отриманої інформації на відповідність вихідним вимогам системи моніторингу.

Складовими системи моніторингу небезпечних факторів є методологічне, математичне, алгоритмічне та програмне забезпечення процесів прийняття рішень стосовно стану охорони праці виробничих систем. З причини уніфікованості (за своєю суттю) вихідної інформації, що отримується від інформаційних комплексів підприємства, виникає необхідність у створенні автоматизованих систем обліку та контролю небезпечних факторів.

Виникає необхідність впровадження уніфікованих методів і методик побудови математичного та програмного забезпечення для виявлення, розпізнавання та ідентифікації небезпечних факторів, заснованого на методах математичного моделювання та прогнозування.

Аналізуючи систему моніторингу небезпечних факторів можна зробити висновок про те, що вона виступає складовою системи розподілу та перерозподілу економічних ресурсів на заходи із охорони праці. Розподіл та перерозподіл економічних ресурсів виступає одним з пріоритетних завдань.

Досягти максимальної ефективності використання економічних ресурсів, направлених на покращання умов охорони праці, можливо, якщо об'єднати процес розподілу ресурсів з їх перерозподілом. У таких системах можна краще врахувати необхідність для виробничих систем економічних ресурсів на стадії їх розподілу, уникаючи в подальшому їх істотних перерозподілів.

Висновки. Суть системи моніторингу небезпечних факторів полягає у взаємозв'язку технічного, програмного і методичного забезпечення з необхідністю взаємного контролю результатів спостереження, корегування практичних дій у сфері безпеки та охорони праці. Показано, що

моніторинг небезпечних факторів є складовою у функціональній моделі системи управління охороною праці виробничої системи, а також системи розподілу та перерозподілу економічних ресурсів на заходи із охорони праці.

Література.

1. К.Н. Ткачук. Основи охорони праці. Підручник / К.Н. Ткачук, М.О. Халімовський, В.В. Зацарний та інші. – К.: Основа, 2011. – 480 с.
2. К.Н. Ткачук. Охорона праці та промислова безпека. Навч. посібн./ К.Н.Ткачук, В.В. Зацарний, Р.В.Сабарно та інші. – К.: Лібра, 2010. – 560 с.
3. Ильин А.М. Безопасность труда в горной промышленности/ Ильин А.М. – М.:Недра, 1991. – 238 с.
4. Софоновский В.И. Оценка безопасности труда при выборе способа механизации очистных работ/ Софоновский В.И. – Техника безопасности, охрана труда и горноспасательное дело. ЦНИЭИУголь. – №2, 1972.

Науковий керівник:

доктор технічних наук, професор Ткачук Костянтин Нифонтович.

**Гульбаршын Нургазінова
(Астана, Казахстан)**

ПРИМЕНЕНИЕ ОНТОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА ПРИ ОПИСАНИИ ПОНЯТИЙНОЙ ОБЛАСТИ «ФУНКЦИИ»

Важнейшими особенностями современных компьютерных технологий обучения являются процессы интеллектуализации традиционных обучающих систем, что в значительной степени определяется практическим использованием при их разработке методов и средств искусственного интеллекта. Современным интеллектуальным средствам обучения необходимо хранить большой объем различных знаний и данных, дополняемых в процессе работы системы в связи с чем, становятся актуальными проблемы их эффективного использования и поиска в них информации. Для решения данных проблем при разработке интеллектуальных средств обучения необходимо уделить внимание организации, структурированию, а также повторному использованию знаний. Ядром современных интеллектуальных средств обучения выступает база знаний. База знаний представляет собой семантическую сеть (онтологию) терминов, понятий предметной области. Семантические сети это одна из разновидностей моделей представления знаний, на основе которых строятся базы знаний.

Онтологии вызывают особый интерес у исследователей искусственного интеллекта. Они могут использоваться для представления знаний о понятиях предметной области и предположительных отношениях между ними, для описания содержания веб-страниц. Кроме того онтологии можно использовать при построении баз знаний не только интеллектуальных средств обучения, но также любых других приложений.

В настоящее время использование онтологий для моделирования предметных областей современных информационных систем получает все более широкое распространение [1,2]. Онтологическая модель позволяет разработать модель метаданных, что значительно улучшает использование системы широким кругом пользователей с точки зрения организации взаимодействия и применения семантического поиска. Онтологическая модель – это система логических соотношений, каждое из которых имеет смысловое содержание, с которым согласно некоторое сообщество экспертов (специалистов предметной области), а вся система есть явное представление знаний предметной области [3].

Онтологии позволяют интегрировать знания в едином пространстве, с последующим выделением учебных курсов и их компонентов – учебных объектов [4], реализующих логику интеллектуальных средств обучения, определяя структуру и процессы в терминах связанных знаний. Онтологическая модель позволяет унифицировать представление разнородной информации, представить термины и понятия в формализованном (пригодном для машинной обработки) виде, являясь, тем самым, связующим звеном между человеком и интеллектуальными обучающими системами.

В рамках данной статьи рассмотрим описание предметной области «Функции», входящую в состав предметной области «Элементарная алгебра» и включающая совокупность терминов и отношений, семантически значимых для данной предметной области, а также правил, согласно которым можно строить утверждения об элементах предметной области. Онтологическая модель предметной области является основой многоуровневой программной системы [3], которая позволяет нам выполнять выборку и управлять знаниями в области элементарной алгебры. Рассмотрим обобщенную логическую структуру данной предметной области, где опишем следующие основные понятия, относящиеся к данной области: числа, одночлены, многочлены, алгебраические выражения.

При создании онтологии определенной предметной области в первую очередь следует составить глоссарий, т.е. список всех терминов, которые имеют отношение к данной предметной

области. На данном этапе к работе привлекаются эксперты в предметной области.

Затем необходимо распределить, какие из этих понятий являются классами, какие подклассами, а какие свойствами классов и на основе таксономических отношений строить деревья классификации понятий. Система онтологий знаний и понятий в области элементарной алгебры является информационной основой для построения базы знаний «Элементарная алгебра».

Разрабатываемую экспериментальную онтологическую модель рассмотрим на примере небольшого фрагмента иерархической модели предметной области «Функции». Были использованы описанные выше основные концепции (положения) предметной области и определены отношения между ними. Процесс построения онтологий состоит из создания следующих блоков [3]:

1. Классов и их свойств (classes, properties).
2. Свойств каждой концепции, описывающих различные функциональные возможности и атрибуты концепции слоты (slots).
3. Ограничений по слотам (также известных как аспекты/границы (slotfacets), иногда называемые ограничениями ролей).

В онтологической модели предметной области «Элементарная алгебра» рассматриваются следующие основные понятия *Числа*, *Однородные*, *Многочлены*, *Алгебраические выражения*, *Уравнения*, *Функции*, *Неравенства*, *Последовательности* и другие понятия, участвующих в структурных описаниях основных понятий.

Рассмотрим построение фрагмента онтологии, для чего, иерархически упорядочим и структурируем понятийную область «Функции» и входящую в нее подобласть «Тригонометрическая функция».

В центре онтологии находятся классы. К примеру, класс «Алгебраическое выражение» представляет собой все виды алгебраических выражений: функции, неравенства, уравнения, последовательности. Данные виды выражений являются подклассами, которые представляют собой конкретные понятия. Таким образом, класс «Алгебраическое выражение» может иметь подклассы «Функции», «Уравнения», «Неравенства» и др. Данные подклассы имеют свою иерархическую структуру, например, подкласс Функции представляет собой все виды функций: линейные, квадратичные, рациональные, иррациональные, показательные, тригонометрические, логарифмические.

Отношения между классами и подклассами организуется в виде таксономической иерархии (рисунок 1).

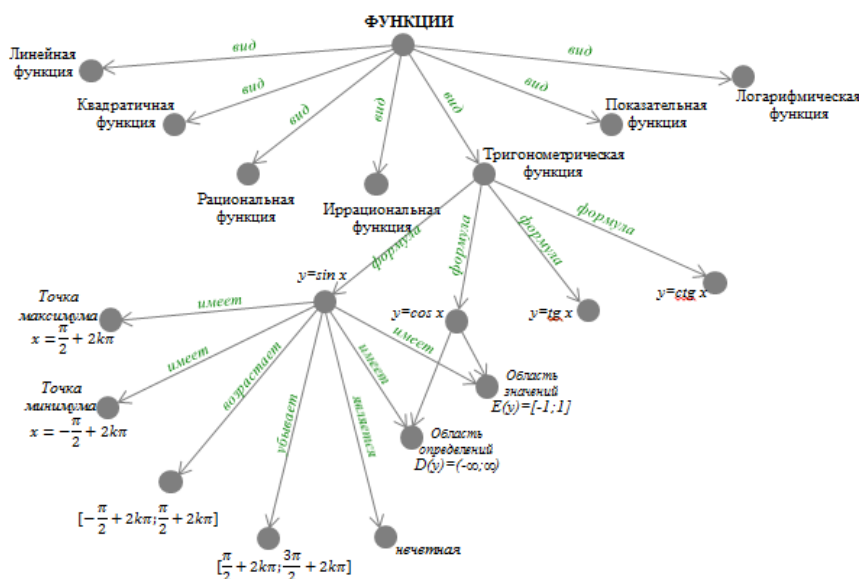

Рисунок 1. Фрагмент таксономической иерархии онтологии «Функции»

Из фрагмента онтологии видно, что каждое понятие онтологии имеет свойства, которые могут быть заданы конкретным значением или способом вычисления данного значения свойства. На языке онтологий эти свойства связывают понятия с соответствующими отношениями: *имеет*, *возрастает*, *убывает*, *является* и т.п. При разработке и использовании любой онтологии необходимо определиться с перечнем применяемых отношений и их свойствами. Общепринятого перечня отношений не существует, поэтому приходится для каждой предметной области вводить новые отношения.

Основное применение онтологий: семантический поиск информации, создание баз знаний и др. Для создания и поддержки онтологий разработан ряд программных продуктов, которые выполняют редактирование, просмотр, документирование онтологий, импорт и экспорт онтологий между системами и другие функции управления онтологиями.

Основная функция любого редактора онтологий состоит в поддержке процесса формализации знаний и представлении онтологии. На сегодняшний день существует большое количество

редакторов онтологий: система Ontolingua, Protégé, OntoEdit, WebOnto, KADS22 и др. Проанализировав инструменты построения онтологий, мы остановились на системе Protégé.

Protégé – локальная, свободно распространяемая Java-программа, разработанная группой медицинской информатики Стенфордского университета (первая версия – 1987, последняя Protégé-2.1.1 – июнь 2004). Программа предназначена для построения (создания, редактирования и просмотра) онтологий прикладной области. Её первоначальная цель – помочь разработчикам программного обеспечения в создании и поддержке явных моделей предметной области и включение этих моделей непосредственно в программный код. Protégé включает редактор онтологий, позволяющий проектировать онтологии, разворачивая иерархическую структуру абстрактных или конкретных классов и слотов. Структура онтологии сделана аналогично иерархической структуре каталога. На основе сформированной онтологии, Protégé может генерировать формы получения знаний для введения экземпляров классов и подклассов. Инструмент имеет графический интерфейс, удобный для использования неопытными пользователями, снабжен справками и примерами.

Таким образом, экспериментальная модель онтологии «Элементарная алгебра», в частности рассматриваемая нами понятийная область «Функции», была создана в среде Protégé [5], которая является интегрированным инструментальным средством и успешно используется разработчиками систем и экспертами предметных областей знаний. Protégé – это свободный, открытый редактор онтологий для построения баз знаний. Платформа Protégé поддерживает два основных способа моделирования онтологий посредством редакторов Protégé-Frames и Protégé-OWL. Онтологии, построенные в Protégé, могут быть экспортированы во множество форматов, включая RDF (RDF Schema), OWL и XML Schema.

После создания всех классов и подклассов понятий предметной области, а также описания всех возможных отношений между понятиями в системе Protege, нами получена следующая онтологическая модель (рисунок 1).

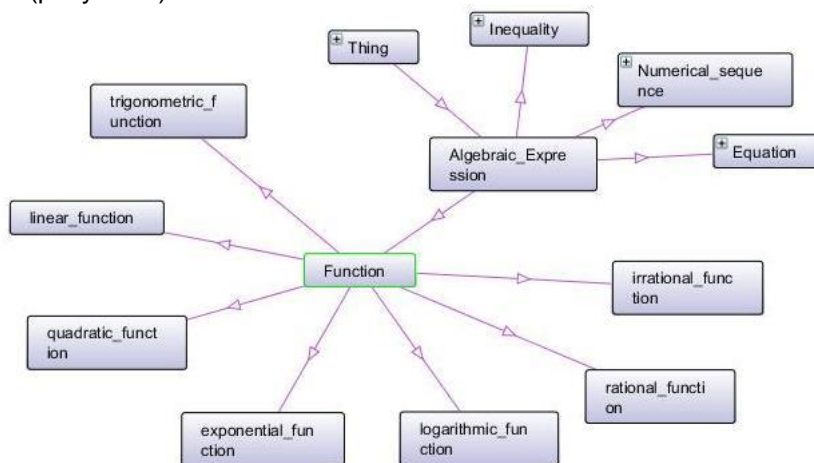

Рисунок 2. Фрагмент онтологической модели понятийной области «Функции»

Таким образом, для выбранной нами предметной области «Элементарная алгебра» построена структурная схема онтологии (рисунок 2). Структура построенной онтологии соответствует структуре и классификации элементов базы знаний элементарной алгебры.

Литература:

1. Лапшин В.А. Онтологии в компьютерных системах. М.: Научный мир, 2010.
2. Gruber T.R. The role of common ontology in achieving sharable, reusable knowledge bases // Principles of Knowledge Representation and Reasoning. Proceedings of the Second International Conference. J.A. Allen, R. Fikes, E. Sandewell – eds. Morgan Kaufmann, 1991, 601-602.
3. Онтологический подход к построению базы знаний «Сверхтвердые материалы» / В.Н. Кулаковский, А.А. Лебедева, К.З. Гордашник, Е.М. Чистяков, И.В. Скворцов // Штучний інтелект. – 2008. – № 4. – С. 91-102. – Бібліогр.: 7 назв. – рос.
4. Интеллектуальные обучающие системы и виртуальные учебные организации: Монография / В.В. Голенков, В.Б. Тарасов, Ю.Ф. Тельнов и др.; Под ред. В.В. Голенкова, В.Б. Тарасова. Минск: БГУИР, 2001. 488 с
5. Наталья Ф. Ной (NatalyaF.Noy), Дэбора Л. МакГиннесс (DeborahL. McGuinness). Разработка онтологий 101: руководство по созданию Вашей первой онтологии. – Стэнфордский университет, Стэнфорд, Калифорния, США. – Режим доступа: http://protege.stanford.edu/publications/ontology_development/ontology101.html

Научный руководитель:

к.т.н., доцент кафедры Теоретическая информатика
факультета Информационные технологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Омарбекова Асель Сайлаубековна.

Гульнара Сейдалиева, Гаухар Сейдалиева
(Алматы, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Современные высшие учебные заведения в Республике Казахстан – это результат огромных перемен, произошедших в системе отечественного образования за последние годы.

Понятие “инновация” в переводе с латинского языка означает “обновление, новшество или изменение. Применительно к педагогическому процессу инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности преподавателя и студента.

Таким образом, инновационный процесс заключается в формировании и развитии содержания и организации нового. В целом под инновационным процессом понимается комплексная деятельность по созданию, освоению, использованию и распространению новшеств. В научной литературе различают понятия “новация” и “инновация”.

Инновации в образовании считаются новшествами, специально спроектированными, разработанными или случайно открытыми в порядке педагогической инициативы.

Качественное образование – главная цель любого высшего учебного заведения.

Студент уже в процессе обучения в ВУЗе должен овладеть навыками использования информационных и, в частности, телекоммуникационных технологий в своей учебной, научно-исследовательской и практической деятельности. Для этого мало установить соответствующую технику и наладить ее работу, приобрести соответствующее программное обеспечение, необходимо методическое сопровождение этих процессов.

Уровень информатизации становится одним из существенных факторов успешного экономического развития и конкурентоспособности региона, как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Автоматизация на основе применения компьютеров и вычислительных сетей проникает сегодня во все сферы жизни современного общества, связанные с использованием и переработкой информации. В связи с этим большое значение приобретает информатизация высшего образования, органически связанная с процессом его модернизации [1, с.57].

Проблема здесь в том, что информационные технологии для вуза могут выступать в трех своих формах: как средство автоматизации и информатизации деятельности самого вуза, как предмет изучения и как средство организации учебного процесса. Идеальной представляется ситуация, в которой вузы применяют информационные технологии во всех трех формах.

Тем не менее, практически во многих вузах нашей Республики работа по решению данной проблемы проводится. Определенные сдвиги уже наметились. Создаются электронные учебники, разрабатываются автоматизированные системы обучения, организуются виртуальные университеты, тестирующие программы. В поистине огромных масштабах приобретает компьютерная техника.

Внедрение телекоммуникационных технологий в учебный процесс ВУЗа связано с решением ряда проблем. В первую очередь, это ограниченность ресурсов ВУЗа. Второй проблемой на сегодня является неподготовленность преподавательского состава и отсутствие методических разработок по применению ресурсов глобальных сетей в учебном процессе. Подготовка методических материалов связана с выполнением трудоемкой работы по отбору нужных источников информации в сети и отработке технологии их использования. Однако необходимость проведения таких работ актуальна, и при обмене результатами исследований в данной области между работающими коллективами может дать быстрый эффект.

Информатизация образования должна быть направлена, в первую очередь, на определение того, что нужно изучать в конкретных условиях, на обеспечение поиска, извлечения, передачи и представления знаний. Разработка полномасштабного мультимедийного учебника – процесс трудоемкий и дорогой. Он требует специальных знаний и владения мультимедийными технологиями. При рассмотрении разработанных электронных материалов обнаруживается «фамильное» сходство с традиционными учебными пособиями. «Скучные» тексты, места оснащенные гиперссылками, предлагаются читать с экрана как книгу. Чтобы существующее положение дел изменилось, требуется время, необходимое на создание особого класса педагогов и учёных сетевого типа. Этот класс специалистов преимущественно будет формироваться из молодых научно-педагогических кадров, способных осуществить сопряжение новейших педагогических и телекоммуникационных технологий. Подготовка педагогических кадров на уровне кандидатов и докторов наук, применяющих информационные компьютерные технологии, представляется одной из наиболее актуальных задач сегодняшнего дня. Для обеспечения качества образовательного процесса преподаватели должны быть специалистами в своей области, отвечать общим требованиям, предъявляемым к преподавателям компьютерного профиля.

Формирование методического обеспечения использования информационных компьютерных технологий в учебном процессе в общем случае проходит в несколько этапов:

- подготовка методических материалов по чтению лекций с использованием информационных технологий и использование их при выполнении курсовых и выпускных квалификационных работ;

- подготовка демонстрационных мультимедийных систем;
- использование информационных технологий в учебном процессе;
- повышение квалификации преподавательских кадров по использованию информационных технологий.

В большинстве Казахских ВУЗов информатизация достигла уровня, при котором студентам и преподавателям предоставляется возможность использовать в учебном процессе:

- электронную почту для обмена информацией, как внутри сети, так и с внешними абонентами, что особенно важно для развития партнерских отношений и осуществления обмена информацией со студентами других ВУЗов;
- внутривузовскую электронную доску объявлений;
- участие в телеконференциях, где обсуждаются проблемы научного и профессионального характера;
- доступ к открытым файловым серверам сети интернет для получения свободно распространяемых программных средств;
- удаленный доступ к базам данных, библиотечным каталогам и файлам электронных библиотек при подготовке учебных работ и проведении научных исследований;
- получение электронных периодических изданий по избранной тематике;
- участие в онлайн-телеконференциях сети интернет;
- самостоятельное и контрольное тестирование;
- работа в виртуальном предприятии;
- проведение расчетов с использованием пакетов прикладных программ.

Информационные технологии привнесли значительные изменения и в систему проверки знаний студентов. Существенное преимущество этих технологий в том, что они предоставляют новые возможности не только преподавателю, но и студенту. Студент из объекта обучения превращается в субъект обучения, осознанно участвующий в процессе учебы и самостоятельно принимающий решения, связанные с ним.

Это позволяет им осознанно принимать решения, связанные с ходом учебного процесса, делать преподавателей соратниками в важном деле, в результатах которого они равно заинтересованы.

В реальном учебном процессе цели обучения, уровни усвоения содержания как в целом по дисциплинам в учебных программах формулируются очень обобщенно. В ряде случаев эти цели несколько конкретизируются выражениями: студент должен знать, уметь, иметь представление.

На практике каждый преподаватель в процессе преподавания формирует свое понимание оценок и терминов по дисциплине. Свое понимание оценок формируется и в целом кафедрой. Это понимание должен усвоить и преподаватель, принятый на кафедру. При этом оценка преподавателем уровней освоения студентами практических умений и навыков всегда являлась более четкой, чем оценка уровней освоения теоретических фактов, так как при оценке умений преподаватель ориентируется на определение правильности решения задач, рекомендованных для обучения, а оценка теоретических знаний полностью субъективна и зависит от глубины понимания самим преподавателем теории, важности различных ее разделов.

Таким образом, одни и те же оценки по одному и тому же предмету даже в одном и том же вузе не означают, что студенты, их получившие, имеют одинаковый уровень знаний.

Контроль качества усвоения знаний, оценка степени достижения поставленных учебных целей являются важными составными частями учебного процесса при использовании любой образовательной технологии.

Применяемые с этой целью формы контроля, оценки уровней обученности отличаются большим разнообразием. Каждая из них имеет свои преимущества и недостатки.

Особое место среди форм контроля занимает тестирование. Естественно, что тесты – далеко не единственная форма контроля знаний, которая должна применяться в системе заочного образования.

Сильной стороной тестового контроля знаний является возможность охватить в процессе тестирования большой объем материала и тем самым получить действительно широкое представление о знаниях тестируемого студента. Использование тестирования в реальной педагогической деятельности позволяет заметно повысить объективность, детальность и точность оценивания результатов процесса обучения. Кроме того, тесты могут быть применены студентом и в ходе самостоятельной работы для контроля качества усвоения материала.

Тестирование позволяет осуществить не только контроль, но и самоконтроль знаний студента, систематизировать их. Тесты являются хорошим средством для подготовки к экзамену или к рубежному контролю. Используются различные виды тестирования и методы их проведения.

Во-первых, проводят тестирование на заключительном этапе занятия, что позволяет увидеть вопросы, недостаточно хорошо поняты студентами. Это, в свою очередь, стимулирует и к совершенствованию методики изучения данной темы.

Во-вторых, тестовые задания используются в межсессионный период, как для самоконтроля знаний студентов, так и для их контроля преподавателем.

В-третьих, они служат основой проверки знаний в качестве промежуточного контроля.

В-четвертых, итоговый контроль знаний студентов как после окончания изучения курса, так и перед выпускными квалификационными работами студентов-выпускников по дисциплинам, вынесенным на итоговую государственную аттестацию.

В целом приходится признать, что описанные в статье методы и способы применения информационных технологий не исчерпывает всех их потенциальных возможностей. Один из них состоит в том, что сама компьютерная техника и сами программы без соответствующих методик их использования не приносят ни какого обучающего эффекта и являются, с точки зрения организации процесса подготовки, лишь вспомогательными материалами.

Литература:

1. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы – М.: Алгоритм, 2002. – 480 с.

Алтай Шалтабаев, Максат Сеитбаев
(Талдыкорган, Казахстан)

ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП, ДЕРБЕС КОМПЬЮТЕРДІ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚАМТАМАССЫЗ ЕТУ

Компьютердің сәулеті әдетте оның қолданушыға арналған қасиеттер жиынтығымен анықталады. Осыған байланысты есептеуіш машинаның функционалдық мүмкіндіктері мен құрылымына басты назар аударылады. Бұл мүмкіндіктерді негізгі және қосымша деп қарастыруға болады.

Мұндағы негізгі функциялар ЭЕМ-нің ақпаратты өңдеу және сақтау, сыртқы ортамен ақпарат алмасу сияқты тағайындалуын анықтайды. Қосымша функциялар негізгі функциялардың орындалу тиімділігін жоғарылатады: оның жұмыс істеу тиімділігі, қолданушымен арадағы сұхбат және жоғары сенімділікті қамтамасыз етеді. ЭЕМ-нің осы аталған функциялары аппаратты және программалық құралдар атты екі компонентке негізделген.

Компьютер құрылымы – бұл компьютердің құрамына кіретін компоненттердің құрамын, ретін, сондай-ақ олардың өзара әрекеттесу қағидаларын баптайтын модель болып табылады.

Дербес компьютер деп – жалпы және әмбебап сұраныстарды толықтай қанағаттандыратын ЭЕМ-дерді айтамыз.

ДК-дің ерекшеліктеріне:

- Жеке сатып алушыға төмен бағада қолжетімді болып табылады;
- Қоршаған ортаның қандай да бір міндетті талаптарынсыз орындалатын эксплуатацияның автономдылығы;
- Компьютердің түрлі басқару, ғылыми, медицина және т.б. салалардағы қолдану аясын қамтамасыз ететін архитектураның иілгіштігі;
- Операциялық жүйелер мен басқа да түрлі программалық қамтамасыздандырудың ешбір қиындықтарды туғызбай жұмыс істеуі;

Жұмыс өнімділігінің жоғары сапалылығы. [1, с. 27]

Қазіргі заманғы компьютерлер процессорларының даму деңгейлері.

Орталық процессор (ОП; ағылшын тілінде central processing unit, CPU – орталық есептеу құрылғысы) – бұл машиналық командаларды орындаушы, компьютердің немесе операциялардың іске асуын қамтамасыздандыратын программаланатын логикалық контроллер бөлігі.

Қазіргі заманғы жеке микросхемалар түрінде жұмыс істейтін орталық процессорларды микропроцессор деп те атаймыз. 1980 жылдардың ортасынан бастап ОП-ң басқа да түрлері пайда болды, соның нәтижесінде бұл термин «микропроцессор» сөзімен қатар қолданыла бастады. Шын мәнінде бұл олай емес: кейбір суперкомпьютерлердің орталық процессорлары қазіргі таңда күрделі және одан да үлкен интегралдық схемалармен жұмыс жасауда.

Бастапқыда *Орталық процессорлық құрылғы* термині күрделі компьютерлік программаларды орындайтын машинаның арнайы логикалық класымен сипатталды. Осы терминнің қолданылуы мен компьютерлік жүйелерге деген қатысы 1960 жылдары басталған. Сол уақыттан бергі процессордың құрылымы мен архитектурасы өзгерістерге ұшыраса, олардың негізгі орындалу функциялары өзгерген жоқ.

Процессорлардың даму тарихы. Ең алғашқы шыққан микропроцессорлар 4-разрядты Intel 4004 болды. Кейінірек жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуының нәтижесінде бұл микропроцессорларды 8-разрядты Intel 8080, содан кейін 16-разрядты 8086 микропроцессорлары алмастырды. Алайда 8-разрядты жад модульдері үлкен қолданыста болғандықтан 8088 микропроцессорлары шыққан болатын. Содан кейін оның модификациясы – 80186 процессоры пайда болды. Ал 1985 жылы 80286 процессорында 16 Мбт жадқа дейін жұмыс істеуге болатын 24 бит адресі режимі ойлап табылды.

80386 Intel процессоры шығып, оның біршама жақсартыған қорғаушы режимі пайда болды. Бұл процессор 4 Гбт жедел жадымен жұмыс жасайтын және виртуалды жад механизмін қолдайтын 32-бит адресі процессор болды.

Қазіргі заманғы ДК процессорларының архитектурасы.

Заманауи процессорлардың көп бөлігі Джон фон Нейманның ақпаратты өңдеу процесінің циклі атты тұжырымдамасына негізделіп жасалған.

Фон Нейман архитектурасы.

ЭЕМ архитектурасы – компьютер құрылғыларының құрамы, орналасуы және солардың бір-бірімен байланысуының сипатталуы болып табылады. Оған қоса, архитектура – ЭЕМ-нің жұмыс істеу ерекшеліктері (қағидалары) болып табылады (1-ші суретте көрсетілген).

1-ші сурет. Функционалдық схема

Архитектура ұғымының мағынасын ашатын, оған жақын термин «функционалдық схема» сөзі. Құрылғылардың функционалдық схемасы бір-бірімен байланысқан көптеген төртбұрышты блоктардан тұрады, әр төртбұрыш белгілі бір іс-әрекетті орындайтын тәуелсіз бөлік болып табылады. Барлық ЭЕМ-нің жұмыс істеу негіздері олардың барлығына ортақ бірнеше қағидаларға негізделген. Осы қағидаларды 1945 жылы алғаш рет ұсынған Венгриядан шыққан америкалық ғалымы Джон фон Нейман ұсынған еді. Фон Нейман архитектурасының бір ерекшелігі қажетті құралдар мен деректердің дерлік барлығы бір жадта сақталуында болып табылады. [2, с.110]

Сонымен, қазіргі компьютерлер архитектурасының жұмыс жасау қағидалары:

- *Программалық басқару қағидасы* компьютердегі есептеу процестерін автоматтандыру ісін атқаруға негіздеген. Оған байланысты кез келген есепті шығару үшін соған сәйкес орындалатын компьютер командаларының тізбегін анықтайтын программа құрылады. Программалық басқару ісінің тиімділігі бастапқы мәліметтерді өзгерте отырып бір программаны бірнеше рет қайталап пайдаланған сайын арта түсуде.

- *Программаны жедел жадқа сақтау қағидасы* бойынша программа командалары сандар секілді сақталып, сандар сияқты өңделеді. Программаның орындалуын жеделдету үшін ол алдымен компьютер жедел жадына толық жүктелуі тиіс.

- *Жедел жадыдағы мәліметтерді кез келген тәртіппен алу қағидасы* бойынша программалар мен мәліметтер жедел жадының кеш келген жеріне жазыла береді, кейіннен оны берілген адресімен басқа мәліметтерді қарамастан тауып алуға болады.

- *Адрестелу қағидасы* жедел жадыдағы мәліметтерді кез келген тәртіппен жазуға немесе оқуға болады.

Процесс циклінің орындалу реті:

1. Процессор команда санаушының регистріндегі сақталынған санды адрес шинасына шығарып, оны оқу командасының жадына жібереді;

2. Шығарылған сан жад үшін адрес болып табылады; жад адрес пен оқу командасын қабылдаған соң, оны деректер шинасына жіберіп, оны орындауға дайын екенінен хабардар етеді;

3. Процессор шинадан деректерді алып, оны команда ретінде интерполяциялайды;

4. Егер соңғы команда ауысу командасы болмаса, онда процессор санды 1-ге арттырады. Нәтижесінде, онда келесі адрес пайда болады және т.б.

Берілген циклдың қадамдарының орны ауыспай орындалса, онда ол процесс деп аталады. Осы ұғым негізінде құрылғы түсінігі пайда болды.

Процесс кезінде процессор жадтағы барлық командалардың кезекті орындалуын санап отырады. Командалардың мұндай кезектелуін программа немесе программа алгоритмі деп атаймыз.

Конвейерлік архитектура.

Орталық процессорға конвейерлік архитектураны енгізудегі басты мақсат – оның жылдамдығын арттыру болатын. Әдетте, әрбір команданы жеке орындауда ЖЕСҚ-нан команданың таңдалуы, команда дешифрациясы, т.б. сияқты біртүрлі амалдардың кейбір сандарының жүзеге асуын қажет етеді.

Осы амалдардың әрқайсысын конвейердің бір сатысына теңестіреді. Мысалы, MIPS-I архитектуралық микропроцессорларының конвейері төрт сатыдан тұрады:

- Құралдарды алу және декодтау (Fetch);
- ЖЕСҚ-нан операнданы адрестеу (Memory access);
- Арифметикалық амалдардың орындалуы (Arithmetic Operation);
- Амалдар нәтижелерінің сақталуы (Store).

Конвейердің k -ші сатысы босағаннан кейін ол бірден келесі команданы орындауға көшеді. Егер конвейердің әрбір сатысы өз жұмысына бірлік уақытты жұмсайды десек, онда конвейердегі n сатыдағы амалдың орындалуы n уақыт бірлігіне шақ келеді деп есептейміз. [3, с. 135]

Шынымен де, конвейер қатыспаған жағдайда команданың орындалуы n уақыт бірлігін алады және де m командасының орындалуы үшін тағы бірлік уақытты қажет болады. Конвейердің қатысуымен m команданы орындау үшін тек $m+n$ бірлік уақыты жұмсалады.

Конвейер тиімділігін төмендететін факторлар:

1) әрбір сатылардың қолданылуы кезіндегі конвейердің тоқтап қалуы (мысалы, егер команда регистрлермен жұмыс жасаса, онда ЖЕСҚ-нан ешқандай операнданың қажеті жақ);

2) күту режимінде келесі орындалатын команда алдыңғы орындалған командалардың нәтижесін пайдаланса, онда соңғы команда біріншісінің жұмысы біткенше еш нәрсе орындай алмайды (out-of-order).

3) конвейердің ауысу командаларының әсерінен тазалану қаупі.

Кейбір процессорлардың конвейерлерінде 30-дан астам саты бар. Бұл әрине процессордың жылдамдығын арттырғанмен, конвейердің жұмыс жылдамдығының ұзақ уақытқа тоқтап қалуына себеп болады.

Литература:

1. «Информатика. Базовый курс. Учебник для ВУЗов» Симонович СВ. и др.-М.: Изд-во "Питер", 2001.- 640с: ил.
2. Информатика: Учебник. – 3-е перераб. Изд./Под ред. проф. Н.В. Макаровой. – М: Финансы и статистика, 2001.-768 стр.: ил.
3. Каган Б.М, «Электронные вычислительные машины и системы». М.:Энергоатомиздат, 1991.
4. Смирнов А.Д. «Архитектура вычислительных систем». – М: Наука, 1990.
5. Информатика. Учеб. пособие для студ. пед.вузов / Могилев А.В., Пак Н.И., Хеннер Е.К.– М.:

Научный руководитель:

(Ph.D.) – Технических наук Шалтабаев Алтай Аканович.

Алтай Шалтабаев, Айнур Байзакова
(Талдықорган, Казахстан)

ADOBE AFTER EFFECT CS3 БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУ

Қазіргі заманда компьютерде безендіру жұмыстарын жүзеге асыру қарқынды дамып келе жатыр. Безендіру жұмыстары қазір барлық жерлерде қолданылады: жарнамалар жасауда, тойда түсірілген бейнелерге бейнемонтаж жасауда, фильмдердің бейнелерін қиып алып бейнеклиптер жасауда және т.б. безендіру мүмкіндіктерін жасауда компьютердің маңызы өте зор болып табылады.

After Effects бағдарламасы өзінің атқаратын жұмысына байланысты, бәрімізге мәлім Premiere Pro бейне редакторына ұқсас болып табылады. Бірақта After Effects бағдарламасында ұзақ уақытқа созылатын бейнемонтаждарды өңдеу тиімді емес болып табылады. Жоғарыда атап өтілген бағдарламалар бір-бірін толықтырады: Premiere Pro бейнелерді өңдеу жұмысымен айналысады, ал After Effects бағдарламасының көмегімен осы бейнелерді қызықты ететін арнайы құбылыстар жасауға болады. Сонымен, After Effects бағдарламасын қысқа жарнамалар және презентациялық роликтер жасау үшін қолданған дұрыс.

After Effects бағдарламасы көптеген бейне және дыбыстық эффектілерге ие және сіз оларды өзіңіздің жобаларыңызда қолдана аласыз. Бұл бағдарламаның ең тиімді жағы, ол эффектілер және олардың анимацияларын басқару болып табылады, эффектілер көптеген орнатылған параметрлерге ие, және олар кілттік кадрлардың көмегімен уақытқа байланысты көп заттарды өзгерте алады. After Effects бағдарламасының құрамында бар дыбыс және бейне эффектілерінің қосарлануларына қарамастан, бағдарламаға қосуға болатын шеттен келген өндірушілердің эффектілерінің саны көп, оладың көмегімен сіз бейне өнім өндіу кезінде неше түрлі қиылдармен қатар кез келген бейнелерді құруға мүмкіндігіңіз бар.

After Effects бағдарламасымен танысу және компьютерге қойылатын шарт.

Adobe компаниясының бағдарламалар жиынтықтары After Effects жаңа бағдарламалау түрімен толықтырылды. After Effects бағдарламасы нені білдіреді және ол не үшін қолданылады? Ең алдымен After Effects бағдарламасы үйлесімділікті қамтамасыз етеді. Егер қарапайым тілмен түсіндіретін болсақ, онда осы бағдарлама көрінетін және дыбыстық қозғалыстарымен, бейнелердің анимациясымен және қысқа бейнероликтерді жинақтаумен айналысады.

After Effects бағдарламасы өзінің атқаратын жұмысына байланысты, бәрімізге мәлім Premiere Pro бейне редакторына ұқсас болып табылады. Бірақта After Effects бағдарламасында ұзақ уақытқа созылатын бейнемонтаждарды өңдеу тиімді емес болып табылады. Жоғарыда атап өтілген бағдарламалар бір-бірін толықтырады: Premiere Pro бейнелерді өңдеу жұмысымен айналысады (бұған толықметражды киноларды да жатқызуға болады), ал After Effects бағдарламасының көмегімен

осы бейнелерді қызықты ететін арнайы құбылыстар жасауға болады. Сонымен, After Effects бағдарламасын қысқа жарнамалар және презентациялық роликтер жасау үшін қолданған дұрыс.

After Effects бағдарламасы көптеген бейне және дыбыстық эффектілерге ие және сіз оларды өзіңіздің жобаларыңызда қолдана аласыз. Бұл бағдарламаның ең тиімді жағы, ол эффектілер және олардың анимацияларын басқару болып табылады, эффектілер көптеген орнатылған параметрлерге ие, және олар кілттік кадрлардың көмегімен уақытқа байланысты көп заттарды өзгерте алады. After Effects бағдарламасының құрамында бар дыбыс және бейне эффектілерінің қосарлануларына қарамастан, бағдарламаға қосуға болатын шеттен келген өндірушілердің эффектілерінде саны көп, олардың көмегімен сіз бейне өнім өндіу кезінде неше түрлі қиылдармен қатар кез келген бейнелерді құруға мүмкіндігіңіз бар. [1, с. 4]

After Effects бағдарламасын не үшін қолдану керек? Жоғарыда аталып өткендей, After Effects бағдарламасының көмегімен шағын жарнамалар және презентациялық бейнероликтер құруға болады. Сонымен қатар, сіз Premiere Pro бағдарламасында өңделіп жатқан киноның үзіндісін көшіре аласыз, ол бейнеэффектілер, бейнелер коррекцияларын, титрларды орналастыру және т.б. әрекеттерді орындау үшін пайдаланылады. Сіз жарқын анимациялық бейнелер, анимацияланған логотип және басқада көптеген әрекеттерді орындай аласыз. Егер, Сіз кино өндеу жұмыстарымен, бейнежарнамалар немесе жай ғана бейне құратын болсаңыз, After Effects бағдарламасы сіздің қол жетпес серігіңіз болып табылады.

Бейнелерді өңдейтін басқа бағдарламалар сияқты, After Effects бағдарламасы компьютердің бағдарламалық және аппараттық қамсыздандыруларына белгілі бір шарттар қояды. Осы шарттарды қарастырап шығайық: сіздің компьютеріңіз осы шарттарды орындауларына байланысты, орындап отырған жобаңыздың жылдамдығы мен тиімділігі қамтамасыз етіледі.

After Effects бағдарламасының дұрыс жұмыс істеуі үшін, сіздің компьютеріңіз келесі компоненттермен қамсыздандырылуы тиіс:

✦ Intel Pentium 4, Intel Centrino, Intel Xeon немесе Intel Core Duo процессорының болуы тиіс.

✦ DV форматымен жұмыс істеу үшін 1Гб көлемді ОЕСҚ (оперативті есте сақтау құрылғысы) болуы тиіс және HDV және HD форматтарымен жұмыс істеу үшін 2Гб кем емес жады болуы тиіс.

✦ 32 бит түс тереңдігіне байланысты 1024ден 768 дейінгі кеңейтілімді қамтамасыз ететін бейнекартасы болуы керек. Бағдарламаның интерфейсі көптеген терезелерден тұрады, оларды панелдер деп те атайды, сондықтан тиімді жұмыс істеу үшін жоғарғы кеңейтілімдермен жұмыс істеу талап етіледі.

✦ DVD бағдарламасын орнатуға арналған құрылғысы болуы керек.

Қатты дискіде бағдарламаның файлдары және жобаның шығыс компоненттеріне (бейне клиптер, дыбыстық және графиктік файлдар, сонымен қатар бағдарламамен жұмыс барысында құрылған уақытша файлдар) жадының бос орындары жеткілікті болуы тиіс. After Effects бағдарламасын орнату үшін дискідегі жадының бос орны 3 Гигабайттан кем болмауы тиіс.

Компьютерде **Service Pack 2** пакеті бар **Windows XP** немесе **Windows Vista** операциялық жүйелері орнатылған болуы керек.

After Effects интерфейсі және қолданушы интерфейсінің өзгерулері.

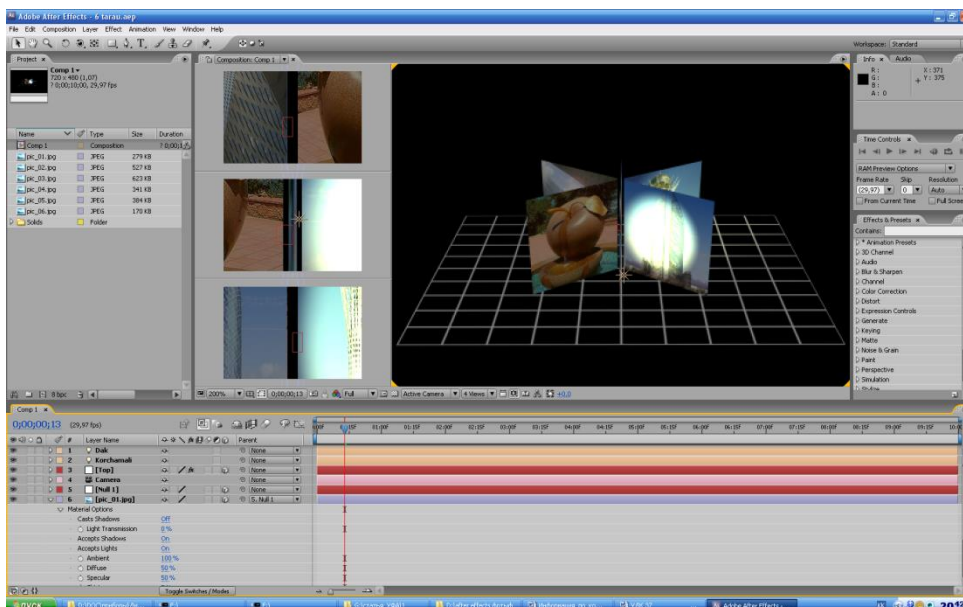
Бағдарламамен жұмысты бастамастан бұрын, After Effects бағдарламасын іске қосып және оның интерфейсімен танысайық.

✦ Тышқан көрсеткішімен Windows операциялық жүйесінің **Пуск** (Start) батырмасына апарып басыңыз. Экранда Windows-тың негізгі мәзірі пайда болады.

✦ Пайда болған негізгі мәзірден **Все программы – Adobe After Effects CS3** (All Programs – Adobe After Effects CS3) командасын орындаңыз. Экранда бағдарламаның бейнесі пайда болады, уақыт өте бағдарламаның негізгі терезесіде пайда болады (1 – суретте көрсетілген). [1, с. 6]

Бұрында Adobe (Photoshop, Premiere Pro, Flash) бағдарламаларымен жұмыс істеген қолданушыларға бағдарламаның интерфейсі таныс болып көрінеді. Осы компанияның барлық бағдарламалары бір-біріне ұқсас және оңай есте сақталатын болып табылады. After Effects бағдарламасының басты терезелерінде неше түрлі терезелер болады және олар палитралар деп аталады.

Кейбір палитраларда қосымшалар болады. Оң жақтың жоғарғы жағында орналасқан палитраға көңіл аударыңыз. Осы берілген палитра **Info** (Ақпарат) және **Audio** (дыбыс) қосымшаларына ие. Сонымен қатар, жаңа палитралардың ашылуларына байланысты қосымшалардың саны көбеюі мүмкін және олар өз алдыларына жеке жеке палитралар да болып кетуі мүмкін. Сондықтан қателіктер болмас үшін біз «қосымша» терминін қолданбайтын боламыз. Егер сіз практикалық түрде жұмыс істеп жатқан кезде, сізге «палитраға өтіңіз...» немесе «палитрадан таңдаңыз...құрал...» деген сөздер шықса, сіз осы атауға ұқсас қосымшаға көшесіз немесе осы атауға сәйкес қосымшадан құралды таңдайтын боласыз.

1-сурет. After Effects бағдарламасының жұмыс терезесі.

After Effects бағдарламасының негізгі терезесінің ортасында ең үлкен палитра орналасқан, ол **Composition** (Композиция) деп аталады. Осы палитраның алдын ала қарау аймағында сіз құралып отырған бейнеңізді көре аласыз, сонымен қатар, кейбір параметрлерді өзгерте аласыз (оларға көлемі және суреттің орналасуы немесе бейнеэсердің элементтері). **Composition** (Композиция) палитрасының төменгі жағында тепе-теңдікті сақтайтын элементтер орналасқан, ол арқылы сіз қарастырылып отырған бейненің сапасын және масштабын өзгерте аласыз және т.с.с.

After Effects бағдарламасының негізгі терезесінің төменгі жағында **Timeline** (монтаж терезесі) палитрасы орналасқан. Бұл негізінен ең басты палитра болып табылады, бұл палитрада бейненің монтажі және бейнені жинақтау жүзеге асады. Сонымен қатар, бұл жерде жобаны жасау барысындағы қолданылып отырған элементтердің дыбыстық әсерлері, бейнелердің параметрлерінің өзгерістері және кілттік кадрлар жүзеге асады.

Timeline палитрасының қолданбалары (бейне, графикалық және дыбыстық файлдар) бірінен кейін бірі орналасады. Қолданбалардың бұлай орналасуын сіз кез келген бейнередаторларда кездестіре аласыздар. Бірақта, After Effects бағдарламасында қолданбалар жолдарда емес қабаттарда орналасады. Сонымен, **Timeline** (монтаж терезесі) палитрасында орналасқан графикалық немесе бейнефайлдар жалпы бейне көріністің жеке-жеке қабаттары дегенді білдіреді.

Timeline палитрасы көлденең орналасқан екі бөлікке бөлінеді. Оң бөлігінде әртүрлі параметрлерге арналған кілттік кадрлар құрылады, олар бейнеэсердің қабаттарында қолданылады, ал сол жақ бөлігінде – әр кілттік кадрларға арналған әсерлердің параметрлері орнатылады.

After Effects бағдарламасының жұмыс терезесінің сол жағында **Project** (Жоба) тақтасы орналасқан. Бұл тақтада жобада қолданатын ресурстардың сілтемелері орналасқан. Дәлірек айтқанда, бұл тақтада сіздер жобада қолданатын құжаттың бейне, дыбыстық және графикалық файлдары орналасқан және сіздер оларды **Timeline** (Монтаж жасау терезесі) тақтасының белгілі бір қабаттарына оларды жылжыта аласыздар. **Project** (Жоба) тақтасының жоғарғы жағында кішірігім қарап шығу терезесі орналасқан. Бұл терезеден сіздер **Project** (Жоба) тақтасында белгіленіп алған бейнекөріністер немесе графикалық ресурстарды көруге болады.

Time Controls (Уақытты басқару) тақтасы құрылып отырған жобаны ойнатуды басқару үшін арналған. Құрылып отырған жобаның немесе оның үзіндісінің ойнатуларын көру осы терезеде жүзеге асады, сонымен қатар, бұл терезеде кадрлардың келесісіне немесе артқысына өту мүмкіндігі бар және де жобаның басы мен соңына өту мүмкіндіктері де бар.

Effects&Presets (Эффектер және дайындаулар) тақтасында түрлі дайындаулар мен эффектілердің шаблондары бар. Бұл тақтадағы эффектілер кейбір ортақ белгілеріне байланысты топтарға біріктірілген. Мысалы, бұлай **Color Correction** (Түстік өңдеулер) тобында, суреттің түстік өңдеу эффектілері орналасқан. **Distort** (Жұқару) тобында бейне көріністердің геометриялық қасиеттері жағынан өзгерулерін қамтамасыз етеді. Ал дайындықтар дегеніміз – олар шаблондардың дайын шешімдері дегенді білдіреді, және олардың құрамына орнатылып қойған параметрлері бар бірнеше эффектілерден тұрады. Дайындаулар алдын ала қозғалыста болады, яғни кілттік кадрлардан тұрады, олар осы кадрлардың эффектілерінің әртүрлі параметрлерінен тұрады. Кей жағдайларда сіздір жобаның белгілі бір қабаттарына алдын ала дайындалып қойған қызықты эффектілерді қолдана аласыздар.

After Effects бағдарлама терезесінің жоғарғы жағында құрал саймандар тақтасы орналасқан, олардың құрамында бірнеше батырмалар бар (2-сурет).

2-сурет. Құрал саймандар тақтасы.

Жұмыс барысында сіз құрал саймандар тақтасындағы белгілі бір батырманы баса отырып, өзіңізге қажетті құралды таңдап ала аласыздар. Құрал саймандар тақтасындағы барлық батырмалар жұмыс істеуге ыңғайлы болу үшін «Жарқырап тұрған» батырмаларды еске түсіреді. Одан әрі біз бітіру жұмысында осы батырмалардың үйлесімділіктерін қарастыратын боламыз. Құрал саймандарды таңдау барысында батырмалық үйлесімділіктерді қолдану жобамен жұмыс жасау барыстарын тездетуге мүмкіндіктер береді.

Литература:

1. Г.С. Медведев, В.С. Пташинский. Adobe After Effects CS3 с нуля. 2008г.

Научный руководитель:

(Ph.D.) – Технических наук Шалтабаев Алтай Аканович

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**N.U. Saibekova
(Almaty, Kazakhstan)****DISCOURSE AND TYPES OF DISCOURSE**

The main direction of an article is the discourse and types of discourse. The main considerable question is the discourse analysis or discourse studies which is a general term for a number of approaches to analyzing written, spoken or signed language use.

Discourse analysis is the branch of linguistics that deals with the study and application of approaches to analyze written, spoken or signed language. Since its introduction to modern science the term 'discourse' has taken various, sometimes very broad, meanings. In order to specify which of the numerous senses is analyzed in the following dissertation it has to be defined. Originally the word 'discourse' comes from Latin *'discursus'* which denoted 'conversation, speech'. The objects of discourse analysis—discourse, writing, talk, conversation, communicative event, etc.—are variously defined in terms of coherent sequences of sentences, propositions, speech acts or turns-at-talk. Contrary to much of traditional linguistics, discourse analysts not only study language use 'beyond the sentence boundary', but also prefer to analyze 'naturally occurring' language use, and not invented examples. This is known as corpus linguistics; text linguistics is related. Discourse analysis has been taken up in a variety of social science disciplines, including linguistics, sociology, anthropology, social work, cognitive psychology, social psychology, international relations, human geography, communication studies and translation studies, each of which is subject to its own assumptions, dimensions of analysis, and methodologies. The term *discourse analysis* (DA) first came into general use following the publication of a series of papers by Zellig Harris beginning in 1952 and reporting on work from which he developed transformational grammar in the late 1930s [1]. Formal equivalence relations among the sentences of a coherent discourse are made explicit by using sentence transformations to put the text in a canonical form. Words and sentences with equivalent information then appear in the same column of an array. This work progressed over the next four decades into a science of sublanguage analysis [2], culminating in a demonstration of the informational structures in texts of a sublanguage of science, that of immunology, [3], and a fully articulated theory of linguistic informational content [4]. During this time, however, most linguists pursued a succession of elaborate theories of sentence-level syntax and semantics. Although Harris had mentioned the analysis of whole discourses, he had not worked out a comprehensive model, as of January, 1952. Harris's methodology was developed into a system for the computer-aided analysis of natural language by a team led by Naomi Sager at NYU, which has been applied to a number of sublanguage domains, most notably to medical informatics. In the late 1960s and 1970s, and without reference to this prior work, a variety of other approaches to a new cross-discipline of DA began to develop in most of the humanities and social sciences concurrently with, and related to, other disciplines, such as semiotics, psycholinguistics, sociolinguistics, and pragmatics. Many of these approaches, especially those influenced by the social sciences, favor a more dynamic study of oral talk-in-interaction. Nowadays, there are some types of discourse according to the genre and its conceptual strategy of literary discourse.

Discourse analysis is a qualitative method that has been adopted and developed by social constructionists. Although discourse analysis can and is used by a handful of cognitive psychologists, it is based on a view that is largely anti-scientific, though not anti-research. Social constructionism is not easy to define, but it is possible to outline some basic assumptions of the approach:

- *Psychologists cannot be objective when studying human behaviour. In the scientific approach there is the belief that knowledge can be gained by objectivity (observations made without bias or preconceptions, rather as though the investigator is an alien from another planet and has no preconceived notion of what is being observed). However, this belief has been disputed – people, including researchers, cannot be objective. A researcher is very likely to hold some position (expectation, bias, belief, or set of cultural values) when they are conducting their research. The result is that people can construct their own versions of reality and not necessarily objective versions either.*

- *Reality is socially constructed. In the scientific approach it is assumed that it is possible to categorize reality, and that ideas or constructs that psychologists use, such as personality and intelligence, are naturally occurring things or categories. However, this ignores the fact that language shapes the categories and constructs we use. Since language is a social and cultural thing, our sense of reality is socially and culturally constructed.*

- *People are the products of social interaction. In the scientific approach it is assumed that many of the constructs used are 'inner essences'. That is to say, that personality, anxiety, drives, and so on, exist somewhere within. However, it may be the case that many of these so-called essences are actually the products of social interaction.*

Not only is discourse difficult to define, but it is also not easy to make a clear cut division of discourse as such. Therefore, depending on the form linguists distinguish various kinds of communicative products. A type of discourse might be characterized as a class of either written or spoken text, which is frequently casually specified, recognition of which aids its perception, and consequently production of potential response [5]. One of such divisions, known as the Organon model, distinguishes three types of discourse depending of the aspect of language emphasized in the text. If the relation to the context is prevailing, it

conveys some knowledge thus it is an informative type of discourse. When the stress is on a symptom aspect the fulfilled function is expression, as a result the discourse type is narrative. Last but not least in this division is argumentative discourse which is characterized by the accent on the signal aspect. This distinction due to its suitability for written communicative products more than for spoken ones, faced constructive criticism whose accurate observation portrayed that there are more functions performed. Consequently there ought to be more types of discourse, not to mention the fact that these often mix and overlap. Thorough examination of the matter was conducted, thus leading to the emergence of a new, more detailed classification of kinds of spoken texts.

The analysis of oral communicative products was the domain of Steger, who examined features of various situations and in his categorization divided discourse into six types: presentation, message, report, public debate, conversation and interview. The criteria of this division include such factors as presence, or absence of interaction, number of speakers and their relation to each other (their rights, or as Steger names it 'rank'), flexibility of topic along with selection and attitude of interlocutors towards the subject matter. However, it is worth mentioning that oral discourse might alter its character, for instance in the case of presenting a lecture when students start asking questions the type changes to interview, or even a conversation. Using this classification it is possible to anticipate the role of partakers as well as goals of particular acts of communication. The above mentioned typologies do not exhaust the possible division of discourse types, yet, nowadays endeavor to create a classification that would embrace all potential kinds is being made. Also, a shift of interest in this field might be noticed [6], presently resulting in focus on similarities and differences between written and spoken communication.

References:

1. Harris, Zellig S. "Culture and Style in Extended Discourse". Selected Papers from the 29th International Congress of Americanists (New York, 1949)
2. Kittredge, Richard and John Lehrberger. Sublanguage: Studies of language in restricted semantic domains. Berlin: Walter de Gruyter. 1982
3. Harris, Zellig S. (Together with Michael Gottfried, Thomas Ryckman, Paul Mattick, Jr., Anne Daladier, Tzvee N. Harris and Suzanna Harris.) The Form of Information in Science: Analysis of an immunology sublanguage. Preface by Hilary Putnam. Holland and Boston: Kluwer Academic Publishers, 590 pp. 1989.
4. Harris, Zellig S. (1991.) A Theory of Language and Information: A mathematical approach. Oxford and New York: Clarendon Press, 428 pp.
5. Cook, G. Discourse. Oxford: OUP. 1990
6. Renkema, J. Introduction to discourse studies. Amsterdam: John Benjamins Publishing. 2004.

Нүргүл Ағалиева
(Павлодар, Қазақстан)

ШӘҢГЕРЕЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚУАТЫ

Мағжан «Ақанның өмірі – ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір» деп жазады. Сал-серілік поэзия сүлейінің жарқын өміріне сәуле түсірер толғамды Шәңгерей ақын өміріне де қатысты айтуға болады. Бабадан қалған құтты мекен Көлборсыда аң аулап, құс салуды ермек етіп қоймай, өзіне қарасты ата қонысында егін ектіріп, бау-бақша өсіруі, асыл тұқымды мал ұстауы далалық өмір үйлесіміндегі қазақы көзқарасқа тосындау көрінетін жайттар еді. Сондай-ақ меншігіндегі жерін жалға беру арқылы атадан қалған бай-бағылан дәулетті еселеп отыруы заман ағысын дөп басқан бекзат болмысты Шәңгерей тұлғасына тән даралық қасиет болатын. Бұған қатысты М.Әуезов «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» (1933) кітабында «...Самар губерниясындағы орыс дворян-ақсүйектерінің тізіміне жазылып, қазақтан шыққан бірінші дворян боп өмір кешеді. Алған жеріне 30-40 үйлі қазақ қоңсы әкеліп, ортасына алмалы тоғай, бау-бақшалар орнатып, көліне құс шүйгітіп, тоғайына тазы жүгіртіп – әрі қазақша бай-сері, әрі орысша дворян-ақсүйек боп, өз бетінше кең сайран-тіршілік етеді» [1, 387 б.] деп жазады. Құнарлы ойды «Тәуелсіз өмір кешіп, еңбекке, өнерге негізделген жаңаша тұрмыс құрып, шаруа кәсібінің жүйесін жасамақ болған. Сол кездегі орыс помещиктерінің именіесі, хуторлары оған үлгі болса керек. Әсіресе, Л.Н.Толстойдың Ясная Полянадағы меншікті шаруашылығының үлгісін қатты ескереді. Сол әйгілі жазушының зор гуманистік бағытын қолдап, қолынан келгенінше қазақ жағдайына лайықты істер жүргізген» деген Х.Сүйіншілиев пікірімен сабақтастырсақ жаңашыл шайыр өмірінің жарқын беттеріне қаныға түсеміз [1, 236 б.].

«Шәңгерей Ғұмарға орыс тілін үйретеді, орыс, еуропа елдерінің көрнекті шығармаларымен таныстырады, басты-басты роман, повестерді әңгімелеп береді. Ғұмар сол естігендерін ауыл адамдарына айтып, таратады» деген Қ.Сыдықов пікіріне ден қойсақ, Шәңгерей ұлағаты Абайдың ақындық мектебіне тән дәстүр үрдісін танытады [2, 7 б.].

Шынайы достықтан туындаған кіршіксіз сыйластық пен қамқорлық қадірін бағалай білген Ғұмар Қараш 1910-1912 жылдары Орынборда басылған «Шайыр», «Көкселдір» атты әдеби мұра жинақтарында ақынның бірер өлеңін енгізеді. «Шәңгерей өлеңдерін оқығанда» өлеңінде ақын

поэзиясының көркемдік-эстетикалық қуатын «*Көріп ғажап бұ ғазалны қалдым қайран, Мафхумы неше түрлі алуан – алуан. Тіріліп Пушкин, Лермонд қылса баян, Айта алмас жүз мыңнан бірін ғаян*» деген кіршіксіз сүйіспеншілікпен бағалайды.

1925 жылы 16 мамырда Ахмет Байтұрсынұлына жазған хатында Әлихан Бөкейхан «Біздің Нәзір (Нәзір Төреқұлов – баспа меңгерушісі) Шәңгерейді, Шоқанды, Ыбырайды да (Алтынсары) кітап қылып шығарайық, – дейді. Мен: «Жарайды», – дедім. Мен Шәңгерейді жазбақ болдым» деп ақын мұрасын зерттеп зерделеуді қолға алғанын әрі мектепке арналып шығарылатын дәптерлердің оң бұрышына Абай, Шоқан, Ыбырай, Ахмет және Шәңгерей суреттері берілетінін жазады [3, 98 б.].

Шәңгерей қазақ поэзиясын ғажайып лирикасымен көркемдік-эстетикалық биікке шығарған поэтикалық қуаттағы дарашыл ақын. Әлемдік поэзиядағы декаденттік бағыттың қазақ әдебиетіндегі бастауында тұрған ақынның өнер құдыретін эстетикалық идеал тұтқан көркемдік әлемі ұлттық рухтағы асыл сөздің поэтикалық қуатына сұлулық үйлесімін жырлауда, табиғат жарасымын суреттеуде жаңа өрнек салды. Сөз зергері Жүсіпбек Аймауытұлы «Мағжанның ақындығы туралы» зерттеуінде «Қазақ ақындарында Шәңгерейдің суретшілдігі, сөз күші Мағжанға жақын келеді. «Құйрық атып құлия Түлкідей қашқан жымыя. Қараңды үзіп барасың, Бізден де қайран дүनिया!» деп толғайды. Өтіп бара жатқан өмірді бұдан күшті қалай суреттеуге болады?» деп тамсана жазды.

Шындығында жалған дүниенің таза ұлттық ұғымда дөп берілуі, төрт жолға дөңгеленген қас-қағым өткінші өмірді хас ақынға тән суреткерлікпен қиыстыру шынайы шеберлікке тән даралықты айқын танытады. Мысалы, «Ұршық» өлеңіндегі «Ағаш едің құрма өскен, Ұршық болдың шуда ескен. Бір қалыпта тұрмақ жоқ, Шығармалық мұны естен» деген шумақ Шәңгерей ақындығына тән айшықта безбенделеді.

Ақын «Құйрық атып құлия (Сыршы)», «Өмірдің өтуі», «Жалғаншы жарық дүние!», «Көлторғай», «Таудағы тас ұядан», «Бура санды ақ таңда», «Бұл дүние панилығын етеді екен», «Сұңқардай шалықтаған тас ұяның» өлеңдерінде өмір, жаратылыс, адам, табиғат туралы терең ойларын сыршылдықпен өрнектеп, сан қатпарлы тылсым өмірдің әр алуан жұмбақ әлемін шабыт шалқарында жырлайды [4].

Әлемдік әдебиетті соны стильдік ізденістерімен байытқан дарашыл эстет ақындар А.Фет, Ф.Тютчев сарынына ден қойған «күйлі сөздің күштісін айтқан ескек ақынның» (М.Әуезов) сыршыл лирикасында бұла сезім мен қиял заңғарындағы асқақтық, жүрек қылын дөп басар мұң мен шер ғажайып үйлесім тапқан. Сұлу сөздің сиқырына арбайтын сыршыл поэзиядағы адам жанының түпсіз терең сезімін суреттеудегі кестелі өлең керімдігі Мағжан ақынның жанын баурап тамсандырған-ды. Мағжан Жұмабайұлы «Педагогика» еңбегінде «Фантазия – өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі діңгегі... Фантазия әдемілік сезімін тереңдетеді. Біз неше түрлі әдеміліктерден фантазия арқылы ғана ләззат аламыз. Фантазиясыз адам өмірі үнсіз, түссіз бір нәрсеге айналмақ. Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, бізді арсыға аяқ басқызып, тәңірімен тілдестіретін – сол фантазия. Осы фантазияны қазақтың ең терең сыршыл ақыны Шәңгерей Бөкеев былай деп суреттейді: «Таудағы тас ұядан Лашындай сарыққан қиядан, Шалқып сөзім шығады Ойласам, пікір-қиялдан, Аспалап қиял кетіді Шыққан оқтай жаядан. Жасындай барып жалт етіп, Көк қақпасын ашады. Жарығына алданып, Дидарға қадам басады...» деп тебірене жазады.

Шәңгерей лирикасы жан сезімін тербер терең сыршылдығымен, сүйіспеншілікті, махаббатты ардақтай білген психологиялық иірімдегі асау жүректі толғантар бейнелілігімен ерекше күйге бөлейді.

«Адамнан артық ажар, ақыл, айлаң,
Ажары ақ бетіңнің асқан айдан,
Адасқан арық құдай болдым асық,
Айдыңдай ақ төсіңе, асыл айнама!» («Адамнан артық ажар, ақыл, айлаң») [4, 50 б.].

«Көрдің бе Қатшекейдің асылығын,
Жалтақтап еткен ісін жасыруын.
Ау, жаным, сүйемісің, сүймеймісің,

Сүймесем жоқ-ты саған бас ұруым» («Қатшекейге») [4, 51 б.]. Жастық шақтағы алабұртқан көңілді, алмас қылыштай өткірлікті, кемерінен шалқып асқан шексіз қиялды ақындық қуатпен жырлаудағы, суретті бейнелеудегі шеберлігі ақындық мәдениетінің заңғарлығын асқақтатады.

«Бір күнде жас көңілім судай тастың,
Тасқындап кемеріңнен шалқып астың,
Төрт бұрышын дүниенің көрмей болжап,
Қиялмен көк қақпасын барып аштың.
Сыйдырып асқар тауды уысыңа,
Жүзіне алмас қылыш табан бастың.
Күркіреп қара бұлт жасын атса,
Отына жетіп барып құшақтастың» («Бір күнде жас көңілім судай тастың») [4, 57 б.].

«Сұңқардай шалықтаған тас ұяның,
Болжаған жер қиянын ер қиялым.
Мерт болған арыстандай айға шапшып,
Қайғылы қайтып болған шер қиялым.
Жер-жебір жермен жексен болайын деп
Сен тұрсаң кезеңінде паң дүнианың» («Сұңқардай шалықтаған тас ұяның») [4, 58 б.].

Ендігі бір өлеңдерінде табиғат сұлулығына, жаратылыстың әсемдік әлемінің үйлесіміне тамсанып қана қоймай, оның сүреңсіз, сұрғылт, көңіл жабырқатар, жан құлазытар көрінісін бейнелейді. Адам өмірінің өтпелігіне, келте ғұмыр жалғандығына ой тастап толғанады.

«Жалғаншы жарық дүние!
Бізден де бір күн қаларсың.
Піл сауырлы қара жер,
Қойныңды ашып, қол жайып,
Құшағыңа аларсың!» [4, 54 б.].

«Бұл дүние панилығын етеді екен
Бір дәурен өтіп, бірі жетеді екен.
Жұрт болар бір күндегі жоқ адамдар,
Ескілер бірден бірге бітеді екен.
Өзіне халық аузын қаратқан ер,
Тіріге өлсе қадірі кетеді екен.
Өлгенді қадір етсек, қанға рауа,
Рухын құрмет қылсақ не етеді екен?!
Ханға еріп адам болған туғандары
Жылында барып дұға ете ме екен?!» [4, 58 б.].

«Ол қазақ поэзиясында жазба әдебиет дәстүрін орнықтыру, көңіл-күй, махаббат, табиғат лирикасы сияқты поэзияның жаңа түрлерін дамытуға өзіндік үлес қосқан ірі суреткер ақын» деген академик Зәки Ахметов пікірі Шәңгерей ақындығына берілген шынайы баға десек, ұлт әдебиетінің көркемдік арнасын әлемдік поэзиядағы жаңашыл эстетикалық бағытпен тоғыстыру бастауында тұрған сыршыл шайырдың сөз кестесі мен ой дестесі шеберлік мектебінің шыңына жетелейтін поэтикалық қуаттағы мұратын атқара бермек.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 2002.
2. Ғұмар Қараш. Тыңда, қазақ, сөзімді // Ақ Орда. – 1993. – №2.
3. Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш!...». – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 248 с.
4. XX ғасыр басындағы қазақ ақындары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 320 с.

Самал Әлбілекова
(Қазақстан, Ақтөбе)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ АУДАРЫЛУ ЖОЛДАРЫ

Тіл білімі саласында терминдер мен терминологияның алар орны ерекше. Өмірдің қай саласы болмасын термин сөздермен біте қайнасып жатады. Олар халықаралық деңгейден бастап, белгілі бір тілдік ортадағы қолданыста уақыт өткен сайын көнеріп не жаңадан қосылып, толысып отырады. Жалпы белгілі бір саладағы терминнің шығып, қолданысқа енуі өте күрделі үдеріс. Оған қойылатын талаптар да аз емес. Алайда, тіліміз үшін маңызды болып саналатын мәселе өзіміздің төл, ұлттық терминдеріміздің қалыптасуы. Бұл тақырып әр қилы уақытта лингвист ғалымдар арасында түрлі пікірлер тудырып жүрді. Өзге тілдерден қабылданған терминдерге деген көзқарас ерте кезде теріс пікірде болса, бертін келе халықаралық терминдерді қолданудың артықшылығын көрсету кең етек алды. Бұл құбылыстың тілімізге қаншалықты әсер ететіндігі туралы әлі де сараптау керек. Белгілі ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Өзге тілдерден сөз қабылдамай, сөз алмасу, термин алмасу процесіне мүлде тосқауыл қойып тастау мүмкін де, қажетте емес. Тілдер арасындағы өзара сөз алмасу қашанда болған, бола да береді. Шет тілдері терминқор қалыптастырудың сыртқы көзі ретінде орнымен пайдаланылса дұрыс, ал ұлт тіліндегі термин шығармашылығын шектеп, өзге тілдерден термин қабылдауға жаппай жол беріп қарап отыру шарасыздық. Тілдің бағын байлайтын, мүмкіндігін шектейтін ондай әрекетсіздіктің жалғаса беруіне немқұрайлы қарауға болмайды» деген.[1.65]

Біз бұл мақаламызда медицина саласындағы терминдердің қазақ тіліне аударылуындағы мәселелерді сөз етеміз. Қашан да адам денсаулығы басты орынға қойылатын себепті, ғылым ретінде медицина өте ерте заманда басталып, қазірде де қарқынды дамып отырған сала. Сондықтан бұл саланың терминқоры өте ауқымды әрі күрделі болып келеді. Медицинадағы терминдік лексика қоғам тарихымен, оның ішінде тіл тарихымен бірге қалыптасты. Тарих шежіресіне үңілсек, Орта Азияның атақты дәрігерлері Әбу Насыр әл Фараби, ӘбуӘли ибн Сина медицина терминдерінің негізін қалыптастырды. Өзінің қалыптасуы мен даму ерекшелігіне қарай қазақ медицина терминдік лексикасының тарихы өте ертеден басталады. Бұған дәлел бұдан 5 ғасыр бұрын өмір сүрген шипагер Өтебойдақ Тілеуқабылұлының өз тәжірибесінен 1467 жылы медицина туралы жазған «Шипагерлік баян» атты еңбегі. Қазақстанда тарих пен ғылыми медицинаның төңкеріске дейінгі кезеңі туралы материалдарды «Түркістан уалаяты» (1870-1883жж.), «Дала уалаяты» (1888-1902жж.), «Қазақ» (1913-1918жж.) газет-журналдарынан кездестіруге болады. Сол кездегі оқу-ағарту мәселесімен бірге халықтың денсаулығы туралы да көптеген жұмыстарды басқаруда Ж.Аймауытов пен М.Жұмабаев

еңбектері ерекше болды. Ж.Аймауытов «Психология» атты еңбегінде ұлттық ғылыми психологиялық терминдерді бір ізге түсіріп, жалпы терминдер қорына енгізген. Ал М.Жұмабаев алғашқы шыққан «Педагогика» атты ғылыми еңбегінде «қазақтың ұлттық тілінде қазақ мінездері көрініп тұрады» деген екен. Тәрбиені дене, жан, ақыл, сұлулық пен әдеп деп төртке бөліп, олардың бір-бірімен байланысын түсіндіреді.

Республикада денсаулық сақтау ісі мен медицина ғылымының интенси́вті дамуы соғыстан кейінгі жылдарда ерекшеленеді. Сол жылдарды медицина ғылымының дамуына атақты ғалымдар А.Н.Сызғанов, Х.А.Барлыбаев, И.К.Каракулов, С.П.Қарынбаев елеулі еңбек сіңірді. 1950 жылы дәрігер – ғалымдар Г.Тарабаева, Ш.Қарақұлов, С.Омаров «Медицина ғылымының терминдері» атты сөздікте 978 медициналық терминдерді қамтыған. Қазіргі кездегі медициналық терминдердің нақты санын көрсету мүмкін емес. Өйткені жыл сайын медициналық лексикамызға жүздеген жаңа атаулар қосылады. Олардың ішінде өзге тілдерден, әсіресе ағылшын тілінен енген сөздер көп. Мұхамбетия Ахметовтың мақаласында «Дүниежүзінде басылып шығатын медициналық ғылыми еңбектердің 60 пайыздан астамы ағылшын тілінде жазылады. Стедманның ағылшынша көлемді медициналық сөздігі 90 000-ға жуық жетекші (түбірлік) терминдерді қамтыған. М.Н.Чернявскийдің деректеріне қарағанда, неміс тіліндегі медициналық сөздікте 250 000-ға жуық жетекші термин бар екен, ал французша медициналық сөздіктегі терминдер саны – 200 000. Қазіргі кездегі орысша әдеби тілдің 17 томдық сөздігінде 120 000 сөз бар екен. «Энциклопедический словарь медицинских терминов» (1982-1984ж.) 60 000-ға жуық терминді қамтыған. 1975 жылы шыққан «Русско-английский медицинский словарь» 50 000-ға жуық термин берген, ал кейінірек 2001 жылы шыққан «Большой русско-английский медицинский словарь» 70 000-ға жуық терминді қамтыған. Осы мақаланың авторы құрастырған орысша-қазақша-ағылшынша медициналық терминдер сөздігі 40 мың ғана жиі кездесетін терминдерді қамтыған.»[5.1] деп көрсетеді.

Қазіргі тілдік қолданыстағы медициналық терминдердің басым көпшілігі шет тілдерінен алынған, немесе көршілес орыс халқының өздеріне арнап аударған терминдік атауды біз өз тілімізге мүлтіксіз қосып алып отырмыз. Осыдан келіп біздің ана тіліміз біршама сыртқа ысырылып жатыр. Медицинадағы тілдік қолданысқа қатысты осындай ақауларды анық көрсетіп жүрген филолог ғалым Т.Қ.Зайсанбаев осы жағдайдың түпкілікті себебін былай көрсетеді: «Көптеген медициналық терминдердің арғы төркіні латын, грек тілдері екені белгілі. Бірақ бұлар қазақ тіліне орыс тілінің жазылуы, айтылуы да айтарлықтай қиындық келтіреді, себебі кеңес өкіметі кезінде жасалған әліпбиімізде қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігі мүлде ескерілмеген. Кеңес өкіметінің мұндай ұстанымды ұсынуындағы басты мақсаты – орыстандыру саясаты болғанын аңғармайтынымыз өкінішті. Ол үшін тілдің дыбыстық құрылымын бұзу керек болды. Тілдің дыбыстық құрылымы оны сыртқы әсерлерден қорғайтын «иммунитеті» екенін, «иммунитетінен» айрылған тілдің үстем тілдің илеуіне оңай көнетінін сұңғыла саясаткерлер жақсы білген және өздерінің қитұрқы әрекеттерін байқатпау үшін басқа тілдерден орыс тіліне енген терминдерді «халықаралық терминдер» деп атап, «халықаралық терминдерді аударуға болмайды» деген ереже де шығарып қойған. Осы ережеге басы айналып қалған ғалымдарымыз «халықаралық терминдер» деп жүрген сөздеріміздің орыс тілінің заңдылығымен дыбысталып тұрғанына, тура осы сөздердің дүниежүзінің барлық тілдерінде сол тілдердің заңдылықтарымен дыбысталатынына мән бермейді.» – деп көрсеткен. [2.1] Ал енді тілімізді осындай кесепаттардан сақтаудың бірден бір амалы ол термин сөздерді өз тілімізге дұрыс баламалап аударып, халық арасында насихаттау.

Қазіргі тіл білімінде сөзбе-сөз аударуға ғалымдар мен зерттеушілердің аса ден қоюы, аталған тілдік құбылыстың күрделі әрі өз шешімін таппаған мәселе екенін көрсетсе керек. Ғалымдар кальканы әр түрлі түсіндіреді. Мысалы, Ж.Марузо кальканы “перенос из одного языка в другой, охватывающий либо слово, либо конструкцию, либо значение слова” ретінде түсінеді. Н.М.Шанскийдің пікірінше калькалау кезінде “структура слова или значения воспроизводит соответствующий факт иноязычного слова”. Осындай ойды С.В.Гриневта білдіреді. Оның тұжырымдауынша калька “кірме сөздің мағынасы мен құрылысын алу” болып табылады. Сонымен, қазіргі тіл білімінде сөзбе-сөз аударуды мағыналық жағынан кірме терминдердің аясында қарастыру дәстүрі басым екені байқалады. Алайда, сөзбе-сөз аударуды кірме терминдердің қатарына қоса бермейтін ғалымдарда бар. Л.Ефремовтың пікірінше сөзбе-сөз аудару төл терминдер мен кірме терминдердің арасындағы бөлек қабатты құрайды. Автор “калька мен кірме сөздердің түп негізі басқа тілдерден енген сөздер болатынын мойындай келе, екі тілдік құбылысты бірге қарастыруға немесе бір-бірімен шатастыруға болмайды деп тұжырымдайды”. Біз осы соңғы ойға қосыламыз. Медицинадағы осындай сөзбе сөз аудару көптеп кездеседі. Мысалы, вещество – заттегі, заттек, ВИЧ-АИТВ(адамның иммунитет тапшылығы вирусы), осложненный – асқынған, пипетка вакуум-пипетка – вакуум тамшуыр, аспиратор-демсорғы т.б

Медицина саласындағы төл терминдеріміз жоқ емес әрине. Халқымызда медицинаға қатысты түрлі ауру – сырқау, ем – дом атаулары ерте кезден-ақ қалыптасқан. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде әдет-ғұрыптың өзгеріп отыруына байланысты басқа мағынаға ие болған немесе қолданыстан шыққан көне сөздер өте көп. Аталған сөздердің ішінде медицинаға тән сөздер әр түрлі мағынады жұмсалады: *жаназа, дем салу, ұшықтау, ақтық байлау т.с.с.* бұл сөздер қазіргі таңда жаңа сөздер қатарынан орын теуіп жүргені белгілі. Сол сияқты емшілерге қаралып жүрген адамдарға ішірткі ішкізу, ұшықтау сияқты сияқты амал-тәсілдер халықтың әлеуметтік жағдайына, психологиялық күйіне байланысты ешшлер мен көріпкелдер, діни адамдар көбейген кезде ерекше дамып, кеңінен таралуда. Осындай

қатардағы қайта жаңғырып, тілдік қолданысқа термин ретінде қалыптасқан көптеген *шешек, қылтамақ, сарауру, қандауыр, оташы, кіреуке, мерез, жемсау, алапес* т.с.с. сөздерді атап көрсетуге болады.

Қазақ тілінде қазіргі таңда терминдік сипат алып, жаңа мағынаға ие болып жүрген көнерген сөздер жеткілікті. Бұл ойымызды дәлелдеу мақсатында осындай жаңа терминдік мағынаға ие болған сөздер жайында айтқан Ш. Құрманбайұлының пікірін келтіре кетейік: «... көнерген сөздерді әлі де ұмыт бола қоймаған өз мағынасында немесе олардың мағынасын жаңғыртып, сәл қосымша мән үстеп қажетімізге жаратуға болады» деп, кіреуке, сауыт сөздерін мысалға келтіреді: «Ертеректе батырлардың жаугершілікте жауға қиетін темір сауытын кіреуке деп атаған болса, қазір медицина ғылымының стоматология саласында кіреуке (эмаль) деп, «*құрамында 96,5 процент бейорганикалық заттар мен гидроксипатит кристалдары бар. Тіс сауытын жаба отырып, дентин мен ұлпаны сыртқы тітіркенуден қорғайтын, беріктігі жағынан кварц*» деп [3.1], *кіреуке*нің эмальға айналуының себебін екі ұғымның, яғни олардың қорғаныштық қызметтерінің өзара ұқсастыған деп түсіндіреді. [1,145].

Енді халықтық тілде кездесіп, кейіннен терминденген атауларды мынадай кесте арқылы көрсетуге болады.

Халықтық сөздер	Орыс тілінде	Терминденуі
Ақ ноғала	Бельмо	Ақ шел, көздің ағы
Ақпа	Золотуха	Шірінше, мысқыл
Ақшам соқыр	Куриная слепота	Тауық көз
Ақ шешек, шешек, қорасан	Оспа	Шешек
Алжу	Маразм	Алжу, ақыл-естің азаюы
Безгек	Малярия	Безгек
Шешек	Ветрянка	Желшешек
Қотыр, мақау, желдену, құлғана	Проказа, лепра	Алапес
Алқым ісу, бұрғақ ауруы	Зоб	Жемсау

Ұлттық терминологияны қалыптастыру үшін біз терминжасауда өз тіліміздің мүмкіндігін, яғни жоғарыда көрсеткендей, терминжасамның ішкі көзін барынша пайдалануымыз керек. Осы тұрғыда тіліміздегі жалпы қолданыстағы лексиканы,оның ішінде көнерген сөздерді қайта жаңғыртып, оны термин ретінде қалыптастыру терминология саласы үшін негізгі және өзекті мәселе. Терминологиямызды қалыптастыруда бұл басты бағыттардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Терминтану: Оқу құралы. Алматы: «Атлас баспасы – 2001» 2006.
2. Зайсанбаев Т.Қ., Канленова Б.Н., Жақсыбаева Э.О.«Бақ-тардағы медициналық мәтіндер тілі». <http://kaznmu.kz/press/2012>
3. Уикипедия – ашық энциклопедия
4. Қарағұлова Б.С. Ұлттық терминология: қалыптасуы мен даму жолдары. – Алматы, 2012
5. Ахметов М. «Медицина мемлекеттік тілде қалай сөйлеп жүр?» <http://www.baq.kz/kk/news/21727>

Научный руководитель:

Кандидат филологических наук, доцент Б.С. Карагулова.

Фозилжон Шукуров
(Самарканд, Узбекистон)

ГУФТОРЕ ЧАНД ДАР БОБАТИ ИҚТИБОСИ ВОЖАҲО

Дар навиштаҳои имрӯза гоҳо бо ҳолатҳои метавон дучор шуд, ки аз сабаби надониستاني қоидаҳои имло ба баъзе хатоҳои роҳ дода шудааст. Албатта, аз худ намудани қоидаҳои навишти ҳар забон ноғузир аст. Лекин масъалаи тарзи дурусти навишти қалимаҳои, ки аз дигар забонҳо ба забони мо дохил шудаанд, баъри хонандаи имрӯз метавонад душвориҳо ба миён орад. Ва гуруҳи қалимаҳои, ки аз забони арабӣ ба тоҷикӣ гузаштаанд, низ аз ин мустасно нест. Маълум ки дар тӯли таърих қалимаҳои бисёре аз забони арабӣ ба забони мо дохил шуда, ҳатто дар баъзе ҳолатҳо то дараҷае ҳазм шудаанд, ки бегона будани онҳоро ҳис кардан мушкил аст. Чунин қалимаҳои иқтибосӣ бояд пурра тобеи грамматикаи забони мо гардида, тарзи дурусти навишти онҳо риоя шаванд. Дар чунин ҳолат забони мо метавонад салосат ва равонии худро нигоҳ дорад. Чунончи, дар замони ҳукмронии шӯроҳо танҳо баъри навиштани номи яке аз роҳбарони он ба алифбои тоҷикӣ махсус ҳарфи ш, ки ҳосил забони мо нест, дохил карда шуд. Ҳамин тавр, пайиҳам ҳарфҳои ц, ы, ь дохил шуданд ва шумораи ҳарфҳои ба 39 адад расид, аммо грамматикаи забон ҳароб гардида, забони ҳазорсолаҳо ба як забони шахшудаи сунӣ табдил ёфт.

Дар мавриди вожаҳои иқтибосӣ метавон гуфт, ки ба он, аз чумла қоидаи истифодаи дурусти артикли муайянии «алифлом» низ дахл дорад. Дар забони арабӣ чуфти алифлом, яъне пайи ҳам

омадани ҳарфҳои алиф ва лом (АЛ) нишондиҳандаи муайяни ба шумор меравад. Ин дар забоншиносӣ «артикли муайяни» ном дорад. Исми метавонанд дар ду ҳолат ифода ёбанд: 1) муайяни. 2) номуайяни. Масалан, калимаҳои «муаллимун», ё ки «китобун» бо аломати «танвин замма» (суффикси –ун) омадааст, ки тарҷумаи он чунин аст, «муаллиме», «китобе» ва ин номуайяни исмиро ифода мекунад. Яъне, аломатҳои «танвин», ки бо суффиксҳои –ун, – ин, – ан дар охири калимаҳо меоянд, хусусияти падежӣ доранд. Ин вазифаро дар забони тоҷикӣ аломати номуайяни –е ифода мекунад. Барои ба ҳолати муайяни гардондани калима пеш аз он артикли муайяни «ал» (алифлом)-ро бояд илова намуд. Яъне, агар калима бо алифлом ояд, «ал-муаллим», ё «ал-китоб» мешавад, ки ин маънои муаллим, ё китоби муайян ва аниқро мефаҳмонад.

Барои истифодаи дурусти алифлом мувофиқи хусусиятҳои забони арабӣ ҳамаи 28 ҳарфи алифбои он ба ду гурӯҳ тақсим карда шудааст: 14-тои он хуршедӣ (шамсӣ) ва 14-то моҳтобӣ (қамарӣ). Ҳарфҳои хуршедӣ те, се, дол, зол, ре, зе, син, шин, сод, зод, итқи, изғи, лом, нун ва ҳарфҳои қамарӣ алиф, бе, чим, ҳе, хе, айн, ғайн, фе, қоф, коф, мим, ҳои ҳавваз, вов, ё ба шумор мераванд. Донишмандони ин ду гурӯҳи ҳарфҳо ҳангоми истифодаи алифлом ба кор меояд.

Агар пеш аз калима алифлом ояд ва ҳарфи якуми калима шамсӣ бошад, ин ҳарфи шамсӣ бо ташдид (ду баробар) талаффуз мешавад ва ҳарфи лом (л)-и алифлом талаффуз намешавад. Масалан, агар калимаи «дарс»-ро бо алифлом нависем, чунин талаффуз мешавад: «ад-дарс». Ё ин ки «аш-шифо», «ас-салом», «ан-надим» ва ҳоказо. Агар пеш аз калима алифлом омада, ҳарфи якум қамарӣ бошад, он ташдид қабул намекунад ва алифлом пурра талаффуз мешавад. Чунончи, «ал-қалам», «ал-мулк», «алҳазар». Дар ҳамин маврид аз номҳои дар байни халқамон маъмул мисол овардан аз ғойида холӣ нест, ба монанди Абдуллоҳиқ, Абдурраҳим, Абдуссалом, Абдуннаим, Абдулҷамил. Мувофиқи қоидаи мазкур, азбаски чунин номҳо низ дар таркиби худ алифлом доранд, дар мавриди худ боташдид ё бе ташдид ва бо талаффузи лом меоянд. Мутобиқи ҳамин қоида бояд чунин нависем: Абӯлайс ас-Самарқандӣ, Аҳмад ал-Фарғонӣ, Муҳаммад ал-Хоразмӣ, Ҳаким ат-Тирмизӣ, на ин ки ал-Самарқандӣ, ё худ ал-Тирмизӣ.

Хонандаи зирак зуд метавонад суол диҳад, ки бар иловаи 28 ҳарф боз 4 ҳарфи дигар, ки халқҳои мо ба алифбо дохил намуданд, яъне ҳарфҳои пе, чим, же, гоф ба кадом гурӯҳ дохил мешаванд? Гап дар сари он, ки ин 4 ҳарф ба ин гурӯҳҳо дохил намешаванд, яъне на шамсианду на қамарӣ. Агар навъи арабии он лозим шавад, ба яке аз ҳарфҳои монанд табдил медиҳанд. Масалан, Чин (Хитой) не, балки Син мегӯянд: «Утлубу-л-зилма ва лав би-с-Син», яъне «Талаб кунед илмро, агарчи дар Чин ҳам бошад». Калимаи серистеъмоли байналмилал низ аз ҳамин қабил аст. Ба тарзи байналмилал, байналмилал навиштани он хатост. Ин ҷо дар истифодаи калимаи милал иштибоҳ рӯй додааст, ки чамъи миллат аст, яъне дар тоҷикӣ мегӯем «миллатҳо», дар арабӣ бошад «милал». Аз ҷумлаи калимаҳои иқтибосӣ як қатор калимаҳои арабӣ низ дар шакли чамъбандии шикаста (таксир) ба забони тоҷикӣ гузаштааст, ки ин табиист. Чунончи чамъи олим, ки олимҳо, ё олимон аст, дар арабӣ уламо мебошад ва гоҳо дар тоҷикӣ низ бо ҳамин тарз истифода мешавад. Ҳамин тавр, чамъи адиб – удабо, чамъи шоир – шуаро, чамъи кабир – кубаро аст. Лекин уламоҳо, шуароҳо гуфтан ғалат аст. Инчунин, дар арабӣ қоидаи чамъулчамъ низ мавҷуд мебошад. Масалан, чамъи «хабар» ахбор аст, чамъулчамъи он бошад, «ахборот». Лекин ахборотҳо гуфтан хатои маҳз мебошад. Бо ин чанд мисол маълум мешавад, ки таъсири дигар забонҳо ба забони мо хеле калон аст. Умуман, имрӯз дар дунё забоне вучуд надорад, ки аз дигар забонҳо иқтибос накарда ва дар таркиби он калимаҳои бегона мавҷуд набояд. Чӣ хеле ки дар илми забоншиносӣ мегӯянд, агар забонро ба як ҷисми мукамал монанд кунем, «Грамматика – устухон, калимаҳо бошанд, гӯштро ташкил медиҳанд». Аз ин сабаб, вазифаи грамматика, яъне сарфу наҳв аз он иборат аст, ки калимаҳои иқтибосиро дар тобеияти забон нигоҳ дорад. Ин як чиҳати масъала мебошад. Чиҳати дигар ин ки на танҳо калимаҳои зиёд ба забони мо гузаштаанд, балки калимаҳои бештаре аз форсии дари тоҷикӣ низ ба забони арабӣ ворид шудаанд. Чунин калимаҳоро «муарраб» мегӯянд, яъне арабишуда. Дар ин маврид яке аз забоншиносони машҳури мисрӣ Аддӣ Шер тадқиқотҳо бурда, чандин асарҳои пурқимат навиштааст. Ӯ ба хулосае омадааст, ки дар тӯли таърихи дароз халқҳои араб бо мамлакатҳои ҳамҷавор робитаҳои муҳталиф доштанд ва дар натиҷа аз забонҳои гуногун, аз қабилҳои бобулӣ, суренӣ, форсӣ, юнонӣ, румӣ ва ғайра калимаҳои зиёде ба арабӣ гузаштаанд. Ӯ аз ҷумла дар асари худ «Китоби вожаҳои форсии муарраб» («Китобул-алфозил-форисиятил-муъарраба») менависад: «...Сипас арабҳо ба забони худ аз забони қавмҳои мазкур калимаҳои зиёдеро дохил намуданд. Лекин дар ин миён забоне, ки аз ҳама зиёд калимаҳои он ба забони арабӣ ворид шудаанд, ин забони форсӣ мебошад». Ҳатто бештари калимаҳоеро, ки то имрӯз арабӣ ва барои забонамон бегона меҳисобидем, маълум мешавад, ки дар асл форсии тоҷикӣ будаанд. Мисли он ки фарзанди диёри мо ба хорича сафар карда, чанд сол дар он ҷо зиндагӣ карду бо қиёфаи хоричӣ баргашта омад ва мо ўро нашинохта, хоричӣ гумон кардем. Айнан чунин ҳолат рӯй дод бо калимаҳои муарраб.

Ҳамин тавр, дар давоми асрҳо забони арабӣ низ бо калимаҳои ғайр пур карда шудааст. Дар баъзе ҳолатҳо силсилаи калимаҳоеро дучор метавон шуд, ки аслан иқтибосӣ мебошанд. Масалан, тавачҷӯх намоед ба калимаҳои, ки воҳидҳои пулиро ифода мекунад: «динор» – дар асл латинии denarius. «дирҳам» – юнонии drachma, «чунайҳ» – англисии guinea, «лира» – итолиёвии lira, «қирш» – олмонии groscher, «миллим» – франсузии millime мебошад.

Калимаҳои забонҳои дигар ба забони арабӣ бо ду роҳ иқтибос карда мешаванд:

1. Бо усули транслитератсия, ки дар он қадри имкон шакли аслии калимаҳои бегона нигоҳ дошта мешавад. Дар ин маврид, овозҳои дар арабӣ мавҷуднабуд, мисли п, г, ч, ж ва ғайра бо

харфҳои ба он монанд, мисли б, к, ч, з иваз карда мешаванд. Ба чунин навъи иқтибос бештар исмҳои хос дохиланд.

2. Бо усули ассимилятсия, ки дар он ба калимаҳои бегона шакли арабӣ дода мешавад ва он ба қолиб (формула)-ҳои дар грамматикаи забони арабӣ мавҷудбуда мувофиқ гардонида мешавад. Дар чунин маврид, калимаҳои гурӯҳи дуввум, гӯё ки пурра арабӣ мешаванд, яъне метавонанд бо артикли муайянии «ал» оянд, аз он чамбандии шикаста сохтан мумкин, метавонанд дар чинҳои мардона ва занона (музаккар ва муаннас) ифода ёбанд ва ҳоказо.

Масалан, калимаи «тамарчийюн», ки ба маънои «санитар» кор фармуда мешавад, аслан туркии «томирчи», яъне «рагзан» мебошад. «Ҳандаса», ки дар маънои геометрия меояд ва яке аз асосгузори он ҳамдиёрамон ал-Хоразмӣ мебошад, аслан тоҷикии «андоза» аст. Дар натиҷа, чор ҳарфи ин калима – ҲНДС ҳамчун ҳарфҳои решагӣ қабул шуд ва аз он имконияти сохтани калимаҳои нав ба вуҷуд омад. Чунончи, иҷроқунандаи амал – «муҳандис» (инженер), феъли замони гузашта «ҳандаса» – лоиҳа кашидан ва ғайра ба вуҷуд омад. Як хусусияти чунин калимасозӣ дар он аст, ки дар натиҷаи чунин роҳи калимасозӣ ин вожаҳо метавонанд ҳам аз дохил дигар карда шаванд, ҳам суффиксҳо қабул карда, калимаҳои нав ба вуҷуд оранд. Аз ҷумла, калимаи фалсафа(х) аслан шакли муарраби «философия» мебошад. Аз он феъли замони гузашта «фалсафа» сохта шудааст, ки маънои бо фалсафа машғул шуданро дорад. Як сабаби душвории шинохтани чеҳраи аслии муаррабҳо дар он аст, ки забони арабӣ грамматикаи мустақкам дорад. Он ҳар гуна калимаро дар худ ҳазм намуда, тобеи худ гардонида метавонад. Ин хусусият аз он бармеояд, ки забони арабӣ ба гурӯҳи забонҳои «флективӣ» дохил мебошад, яъне чунонки дар мисолҳои боло мушоҳида шуд, калима метавонад аз дохил шикаста шуда ба қолаби дигар мувофиқ карда шавад. Чунин хусусият имрӯз дар забони тоҷикӣ вуҷуд надорад ва калимаҳои нав дар мо бо ёрии суффиксу префикс (пешванду пасванд)-ҳо сохта мешаванд. Аммо аз омӯзиши таърихи дур ва маъхазҳо чунин бармеояд, ки забони тоҷикӣ низ замоне хусусиятҳои флективӣ доштааст.

Дар калимасозии арабӣ ҳарфҳои решагӣ нақши асосиро иҷро мекунад. Дар он решаи калимаҳо бештар аз 3 ҳарфи ҳамсадо, баъзан аз 4 ё 5 ҳамсадо иборат аст. Феълҳои бошанд, аз 3, баъзан аз 4 ҳамсадо иборатанд. Чунончи, ибораи тоҷикии «сангу гил», ё худ «сангил», ки кулӯҳи шахшуда ва ба санг мубаддалгаштаре чунин меномиданд, ба забони арабӣ ворид гардид. Арабҳо ин калимаро гирифтанду ба грамматикаи худ пурра тобеъ намуда, онро «сиччил» гуфтанд (дар арабӣ ҳарфи г вуҷуд надорад). Ҳарфҳои С, Ч, Л ҳамчун реша қабул гардида, аз онҳо калимаҳои нав сохтанд: дар вазни фаъъала «саччала»-дарҷо намудан, расмӣ кунонидани чизе, сабти овоз кунонидан, дар вазни тафъйл «тасҷйл»-сабт кардан, дар вазни муфъъал «мусаччал» – чизи сабтшуда. Ё худ, калимаи ҳозиразамони аслан урупоии автоматӣ ба забони арабӣ қабул карда шуд ва «утумотӣ» талаффуз шуд. Аз он калимаҳои нав сохтанд: дар вазни афъалатун калимаи нави «атмататун» – автоматикунонӣ, калимаи «утумотийятун» – автоматика ва ғайра ба вуҷуд омаданд. Калимаи «банк»-и урупоиро дар ҳамин шакл қабул карданд ва чамъи онро «бунук» гуфтанд, яъне банкҳо. Калимаи «чанг» аз забони мо ба арабӣ дохил гардид ва онро дар чунин шакл қабул карданд – «шанч». Ва натиҷа калимаҳои зерин аст: «ташаннуч» – ба ҳам кашидашавии мушакҳо, «муташаннич» – фоъил (иҷроқунанда)-и феъли мазкур. Мо «қувваи барқ» мегӯем, яъне қувваи электрикӣ ва дар ин маврид калимаи арабии «барқ»-ро истифода мебарем, ки масдари феъли замони гузаштаи «барақа» – ҷило додан мебошад. Дар забони арабӣ бошад, ин калима ба маъноҳои зерин кор фармуда мешавад: 1) барқ; 2) чило; 3) телеграф. Барқия – телеграмма низ аз ҳамин реша аст. Лекин дар мавриди калимаи «электр» арабҳо калимаи соф тоҷикии «каҳраб»-ро кор мефармоянд, яъне мегӯянд: «каҳрабият(ун)» – қувваи барқ. Дар ин ҷо ҳамчун реша ҳарфҳои К, Ҳ, Р, Б қабул гардид ва дар асоси он боз калимаҳои нав сохтанд: каҳрабат(ун)-барқиқунонӣ, мукаҳраб – барқиқунонида, каҳраҳарорӣ – барқиқу гармӣ, каҳразаррӣ – барқиқу атомӣ.

Аз ин ҷанд мисол маълум мешавад, ки дар назди забоншиносони мо вазифаҳои зиёде истодаанд ва суолу муаммоҳои печидае мавҷуданд, ки ҷавоб ва ҳалли ногузири худро интизоранд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Учебник арабского языка. Б.З. Холидов. Тошент, 1965.
2. Забони арабӣ. К. Мусофиров. Д., «Маориф», 1991.
3. Учебник арабского языка. А. А. Ковалёв, Г.Ш. Шарбатов, Москва, 1962.

Қанағат Алтайбекова
(Жезказган, Республика Қазақстан)

ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТИҢ МАҒЫНАСЫН АШУДЫҢ ҚОСАЛҚЫ АМАЛДАРЫ

Стильдік сипаттама. Сөздіктегі бірліктің (жалпы қолданымдағы лексика, термин) мағынасын ашудың аталған анықтамалардан да басқаша қосалқы амалдары мен тәсілдері бар (стильдік белгілер, салалық қолданысты, этимологиялық негізді мезейтін белгілер, жақша ішінде берілетін түсініктемелер, ингерентті түсіндірме, басқа тілдегі аударма немесе балама вариант, суреттер, сызбалар, кестелер т.б. келтіру). Сөздіктерде сөздік тұлға арқылы аталып отырған түсініктің, заттың өзінің суретін, сызба немесе кесте түріндегі құрылымын, құрамын көрнекі түрде көрсету бар. Олардың

қатарына «стильдік» мағына элементтері (стильдік сипаттама), лексикалық бірлік туралы қосалқы этимологиялық ақпар, лексикалық бірліктің мағынасы туралы тіларалық деңгейде берілетін ақпар (аударма), сөздік бірліктің мағынасын мүмкіндігінше толымды ашу мақсатына қызмет ететін тарихи-мәдени (сөздер мен сөз тіркестері үшін) және жалпы ғылыми танымдық (терминдер үшін) деректер беру, бірліктің өзі кіретін лексикалық шағын жүйенің элементтерін келтіру арқылы лексеманың семантикалық және ассоциативтік өрісін көрсету, сөздік бірліктің мағынасын ашудағы мысалдардың рөлін көрсету, суреттер мен сызбалардың көмегімен денотат туралы қосалқы ақпар беру мәселелері кіреді. «Орыс тілінің жаңа түсіндірме сөздігінде қазіргі орыс тілінің кітаби формасын көрсететін белгілер қатарына: кітаби (көбінесе жазба мәтіндерде және зиялы пікір алысуларда қолданылатын сөздер тобын білдіру үшін), ресми (түрлі мемлекеттік мекемелер мен өкімет орындарында даярланатын мәтіндердің, құжаттардың тіліндегі ерекше сөздер тобын белгілеу үшін), көсемсөз (қоғамдық ақпарат құралдарында көпшілікке белгілі бір дәрежеде эмоциялық әсер ету мақсатымен қолданылатын сөздер тобын белгілеу үшін), дәстүрлі-поэтикалық (классикалық поэзияда қолданылатын бейнелі сөздер тобын белгілеу үшін), халықтық-поэтикалық (ауыз әдебиеті поэзиясы үлгісінде айтылатын сөздер тобын белгілеу үшін), дәстүрлі-әдеби (көркем әдебиет тілі үлгісіндегі сөздер тобын белгілеу үшін), арнайы (кеңінен қолданылатын термин сөздерді белгілеу үшін) белгілері жатады. Стильдік қолданыстағы осындай ерекшеліктерді қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде ескерген жөн тәрізді [1, 12 б.].

Ж.М.Гузеев бірқатар түсіндірме сөздіктерде әдеби сөйлеу тіліндегі сөздер мен қарапайым сөздерді айырмаушылықтың барлығын, қарапайым сөздерді өз белгісімен белгілеудің қажеттілігін айтады. Тарихи, ескірген лексиканы да белгілеу керектігін сөз етеді. Диалектизм ретінде сөйлеу тіліндегі фонетикалық варианттар мен этнографизмдердің де белгіленіп кетуі жиі ұшырасатынын, олардың белгісіз берілуі керек екендігін айтады. Салыстыру үшін жаңа үлгімен жасалған орыс тілінің түсіндірме сөздігіне қарасақ, онда сөз болып отырған лексикалық топтарды екі түрлі сөзбелгілер тобымен белгілеуді көреміз. Қазіргі сөйлеу тілін белгілейтін сөзбелгілер қатарына: сөйл., дөр.сөйл. (дәрекілеу сөйлеу), фамилярлық (дос-жарандар арасында, еркін сөйлесуде қолданылатын), дәстүрлі-халықтық (ел ішіндегі ауызекі сөйлеуде қолданылатын), халықтық-сөйлеу (мәтіндерде қарапайым халықтық қолданыс ретінде пайдаланылатын), кәсіби (кәсіби сөйлесуде қолданылатын), жаргон (белгілі бір әлеуметтік топтардың шартты тілін білдіретін), ал лексиканың хронологиялық жақтан жіктелуін тарихи (баяғы заманның заттары мен ұғымдарын белгілеу үшін) және ескі (қолданыстан шығып қалған, өткен кезеңдердегі сөз үлгісі ретінде қолданылатын сөздерді белгілеу үшін) сөзбелгілерімен, сондай-ақ, энциклопедиялық ремаркалар арқылы белгілеуді көреміз [2, 15 б.].

Этимологиялық сипаттама. Анықтама тәсілі ретінде этимологиялық деректерді қолдану энциклопедиялық сөздіктерде, салалық терминологиялық сөздіктерде, кірме сөздер сөздігінде, тарихи принципке құрылған этимологиялық, тарихи, диалектологиялық сөздіктерде байқалады. Бұл мәселеде алдыңғы саптағы сөздіктердің бірі – ағылшын тілінің Оксфорд сөздігі. Одан басқа сөздіктерде де, француз сөздікшілерінің туындыларында болсын, америкалық ағылшын тілінің Уэбстер сөздіктерінде болсын, орыс тілінің алғашқы академиялық сөздіктерінде, әдеби тілдің 17 томдық түсіндірме сөздігінде, 2000 жылғы толық түсіндірме сөздігінде болсын, қажетті жерінде лексема туралы этимологиялық деректер келтіру үрдісі байқалады. Мәселен, кірме сөздерге берілетін этимологиялық деректер (сөздің бастапқы тілдегі, аралық тілдегі мағынасы мен тұлғасын көрсету) орыс тіліндегі басты-басты түсіндірме сөздіктердің басым көпшілігінде, Д.Н.Ушаковтың редакциясымен шыққан төрт томдық түсіндірме сөздіктен басқасында бар. Қазақ тілі сөздіктерінде бұл белгілер бірен-саран сөздерде ғана қойылып, негізінен қай тілден кіргені ғана көрсетіліп келді. Сөздіктерде этимологиялық деректер екі түрде беріледі. Бір сөздіктерде этимологиялық деректер түсіндірме мәтіндегі қосалқы түсініктеме ретінде жақшаның ішінде берілетін болса, екінші сөздіктерде өз алдына бөлек, сөздің этимологиясына арнайы бөлінген жерде, азат жолдан басталып беріледі.

Аударма жасау. Сөздіктердегі аудармалы түсіндірме әдетте флора мен фаунаға жататын сөздерге жасалады. Дефинициядан кейін (кейбір сөздіктерде дефиницияға дейін) жануардың немесе өсімдіктің латынша атауы беріледі. Орыс тілі түсіндірме сөздіктерінің көпшілігінде бұл мәселе ескеріліп отырады. Бұл мәселе қазақ тілінде жасалған түсіндірме сөздіктердің бәрінде де ескерілмеген. Аудармалы түсіндірме сөз мағыналарын дәл түсінуге мүмкіндік береді. Түсіндірме сөздікті пайдаланушы оқырмандардың білім деңгейі, тілді білу, меңгеру деңгейі әрқилы болатындықтан, өсімдіктер мен жануарлардың латынша атауын беруден пайда болмаса, еш зиян жоқ. Тілді үйренушілер үшін ол аудармалардың қажеттігі анық [3, 18 б.].

Энциклопедиялық, елтанымдық деректер беру. Түсіндірме сөздіктердегі терминдер мен сөздердің анықтамаларында оларды басқа бірліктерден ажыратуға, бөлектеуге ғана жеткілікті минимум деректер беріледі. Лексикалық бірліктің мағынасын, мазмұнын мүмкіндігінше толық ашу үшін бұл дефинициялардың жеткіліксіз болары анық. Термин үшін оның айырым белгілерін көрсетіп, ғылыми жүйедегі орынын ғана анықтау жеткіліксіз болады. Ең болмағанда денотаттың бірқатар ерекшеліктерінің сөз болуы немесе осы терминнің жалпы ғылыми таным кеңістігіндегі байланыстары туралы дерек беру, әйтеуір қосалқы энциклопедиялық деректерді көрсетудің қажет болары сөзсіз. Жеке сөздің жағдайы тіпті күрделі. Сөз мағынасында көптеген ұлттық ерекшеліктер болады. Тұтас бір мәдени әлемнен жұлынып, ойылып алынғандай болмас үшін, ол сөздің елдің рухани және материалдық дүниесіндегі алатын орны жан-жақты ашылуы керек. Сол себепті қосалқы елтанымдық деректердің берілуі де қажеттілік болып табылады. Ол деректердің де оқырманға қажет болары анық.

Энциклопедиялық деректер дефиницияның элементі ретінде анықтаманың құрамында, не анықтамаға энциклопедиялық қосалқы белгі (ремарка) немесе энциклопедиялық түсініктеме (комментарий) түрінде, болмаса арнайы белгімен бөлек жерде, энциклопедиялық анықтама ретінде беріледі [4, 25 б.].

Лексикалық жүйенің өзге элементтерін нұсқау жолымен жасалатын қосалқы анықтама.

Лексикалық шағын жүйе ретінде лексеманың ассоциативті және семантикалық микроөрістері аталады. Лексикалық шағын жүйенің басқа элементтерін нұсқау жолымен берілетін қосалқы түсіндірме негізінен әмбебап сөздіктерде болады. Орыс тілінің толық түсіндірме сөздігінде бұл үшін жартылай ұялық принцип қолданылған. Сөздікте аталған байланыстарды көрсететін сөз тіркестері (еркін және тұрақты), көмекші сөздер қатысатын түйдекті тіркестері, фразеологизмдер, мақалдар мен мәтелдер, қанатты сөздер, т.б. берілген. Қазіргі шетелдік түсіндірме сөздіктердің бірқатарында, әсіресе, француз тілі сөздіктерінде лексикалық бірліктің негізгі анықтамасы – дефинициядан кейін оның синонимдері мен антонимдерін, паронимдерін келтіру лексикографиялық дәстүрге айналған. Француз тіліндегі лексикалық бірліктердің лексикалық шағын жүйелік байланыстарын толық қамту мақсатымен арнайы аналогиялық түсіндірме сөздіктер жасалғандығы белгілі. Семантикалық анықтамалардың жоғарыда қарастырылған функционалдық типтері өзара байланысты тәсілдер жүйесін құрайды. Бұлардың ешқайсысы да әмбебап тәсіл емес. Сонда да олардың әрқайсысы нақты жағдайда ең тиімді тәсіл болып табылады. Осы тәсілдердің бәрінен хабардар болу сөздің мағынасын неғұрлым дәл және толық ашуға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдердің ерекшеліктерін білу семантикалық анықтамаларды сәтті қолдануға жол ашады [5, 54-57 б.].

Ғылыми стиль – ғылыми-көпшілік әдебиетте қолданылатын, көпшіліктің түсінуіне ыңғайластырылып, әдеби қолданымға сәйкестендірілген ғылыми мазмұнды мәтіндер тіліне қатысты қолдануға болатын термин. Салалық терминологиялық түсіндірме сөздіктердегі терминологиялық бірліктерге берілетін ғылыми дефиниция-лардың сапалы болуы үшін әрбір терминологиялық аталымға алдын ала тезаурустық тәсілмен семантикалық талдау жасау қажет. Осындай жағдайда терминнің терминологиялық жүйедегі өзіндік орны толық айқындалады. Терминге немесе номенге берілетін анықтаманың түрі сөздіктің типіне, жанрына, көлеміне, адресатына, т.б. көптеген экстралингвистикалық және лингвистикалық жағдайларға байланысты түрленуі мүмкін. Алайда қандай жағдайда да терминнің дефинициясындағы ұғымның негізгі өзегін құрайтын семантикалық ерекшеліктер сақталуы керек.

Әдебиеттер:

1. Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: филология ғыл. докторы автореф. – Алматы, 2003.–52 б.
3. Гузеев Ж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – 194 с.
4. Қалиұлы Б. Лексикография // Қазақ тілі: энциклопедия. – Алматы: ИДК – ТИПО баспа орталығы, 1998. – 255 – 256 бб.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Он томдық.– Алматы: Ғылым, 1976. – 1-том. – 695 б.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Филология ғылымдарының докторы диссертациясы. – Алматы, 1998. – 250 б.

Қанағат Алтайбекова, Эльмира Хамитова
(Жезказған, Республика Қазақстан)

КӨРКЕМДІК МАҚСАТ ЖӘНЕ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫС

Көп келген әдеби шығарма жазушы мойнына жаңа талаптар, замана келбетін, шиеленісін айқын көрсететін, рухани тәрбие беретін ерекше міндеттерді жүктейді. Көрсетілген міндеттерді шешу жолында жазушы ізденеді, өмір деген үлкен саханадан әуелі өзі тәжірибеден өтеді. Сөйтіп жанына жақын, жүрегіне жылы, бар қырсырына қанық талапқа сай жазу мәнерін қалыптастырады. Жазу, сөз өнерімен айналысу үлкен шеберлікті қажет етеді [1, 94 б.]. Жазушы шеберлігі жайлы пікір айтқан Манап Хасенов: «Шеберлік деген ұғымның ауқымы кең. Ол талмай талаптану, творчестволық ізденіс тәжірибесінде жетіліп қаплыптасады да, үлкен іске жол ашады... Адамның жан дүниесін тебіреніп, өмірді терең бағалауға баулитын көркем шығарма жазушы шеберлігінің айғағы» [2, 37 б.],-деп ой түйді.

Дарынды шеберліктің нәтижесінде ғана оқырман қолына талапқа сай жазылған шығарма келеді. Көркем шығарманың, қашанда жүгі ауыр. Бұл жайында белгілі классик жазушы Ғабит Мүсірепов: «Шығарма деген белгілі оқиғалардың тізбегі емес. Шығарма-жазушы жүрегінде, ойында қайнап-пісіп, кітап оқушыларын зейін қоюға тұратын, жігерқайрат, адам қоғамының өсе беруіне, еселей беруіне үн қоса алатын жанды сөз» деген маңызды пікір қосады [3, 97 б.].

Кейіпкер болмысын ашуда мәнді орын алатын тәсілдердің қатарында көркем диалогтың алар орны да айрықша. Дәлел үшін І.Есенберлиннің «Маңғыстау майданы» романындағы бір ғана үзіндіге назар аударар болсақ, шығарма кейіпкері Сәлімгерейдің бейнесін ашуда көркемдік қызмет атқарып тұрған бөлшектердің бірі – оның ішкі жан дүниесіндегі толқыныс болса, бұл жәйт Жәлелмен кездескен

шағында айқын көрінеді. Автор Сәлімгерей мен Жәлелдің диалогын келтіре отырып, өмір жайлы толғаныс, көзқарасы бар, рухани толысқан кейіпкер мінезін көрсетеді:

«Жәлел жерге қарай берді...Ғалым сөзін қайта бастап кетті.

-Егер адамның тағдыры, баратын жері белгілі темір жол тәрізді тіптіке созылып жатса, – деді ол әлгі ойына алыстан орғытқандай, онда кісі өзін сол жолмен сырғи беретін от арба секілді қамсыз, күшті сынар еді. Өйткені шығар, тоқтар, барар жері анық. Бірақ бұндай алдын ала бәрі белгілі өмір ешкімге қызық та болмас еді. Өмірдің қызығының өзі де сонда – адам ертеңгісін де, одан арғы күнгісін де білмейді. Бәрі белгісіз. Соны белгілі етем деп ол көреседі...

-Ал дүниедегі ең жаман адамның кім екенін белесіз бе? – деді кенет Сәлімгерей басқа бір ойға көшкендей, – Тату-тәтті екі кісінің арасына түсіп, татулықтарын бұзатындар құндыз жандар. Олар дымқыл індеріндегі жып-жылмағай тышқандар тәрізді. Денелеріне қолын тиіп кетсе, бір жаман ауруы жұғатындай жаның түршігеді...» Осындай астарлы ой-толғамдарымен Сәлімгерей Жәлелмен арадағы шиеленісті шешеді. Өзін екінші бір қырынан танытып, өмірге енді аяқ басқан Жәлелге ой салады, тебіренетеді де, үйретеді.

-Кейіпкерлердің ішкі жан сезімін жеткізуде ұтымды қолданыс болып табылатын әдеби әдістің бір түрі – монолог. Яғни кейіпкердің ішкі дауысы, ішкі сезімі, ішкі ойы. Бұл тәсіл де шығармада жиі қолданылады. Мысалы:

«Жәлелдің ішкі даусы:

Көзі қандай әдемі еді. Тұнып қалған қарасудай тұпсіз...

Қыздың ішкі даусы:

Әнеүгіден бері неге іздеп келмедің?

Жәлелдің ішкі даусы:

Қап: Бөтен сөз таба алмадым ба? Бірден бағынышты екенін айтқаным сасқаным ба?

Қыздың ішкі даусы:

Өзім де сөйлесікім келіп-ақ жүр. Ретін таба алмағанымды бұл қайдан білсін...»

Келтірілген үзіндіден Жәлел мен Тана арасындағы махаббат сезімін монологтық тәсілмен астарлы жеткізе отырып, автор шынайы да, мөлдір махаббат иелерінің нәзік сезімдерін нанымды суреттеуге қол жеткізген. Көркем туынды жаратылысында айшықты мәнеге ие бөлшектердің бір бөлігі-пейзаждық суреттер. Шындығында да табиғатты суреттеуден тыс көркем туынды болмайды. Суреттеу тәсілдерін шығарманың негізгі идеясынан, композициясынан, кейіпкердің іс-әрекетінен, ой-сезімінен бөліп, жалаң көрсетуге болмайтынын шебер меңгерген қаламгер табиғат көрінісін шашау шығармай, ситуациясымен жымдастыра қолданылады. Белгілі бір іс-әрекетпен қатарласа суреттелетін пейзажды кескіндей отырып, автор оқырманның көру, есту, сезу түйсіктерін оятып, сол оқиғаны жан сезімімен қабылдауына әсер етуді көздейді. Бұл пікірдің де ақиқаттығының айғағын І.Есенберлин романынан ұштастыра аламыз. Жазушы Есенберлин Жәлел мен Тана арасындағы махаббат сезімін ашықтай жеткізу барысында кейіпкердің ішкі күйі мен табиғат күйін қатарластыра бейнелей отырып, оқырман жүрегіне эстетикалық сезім нұрын құяды:

«Жәлел кілт тоқтады.

-Қорықпа!-деді ол шын жүректен. Сені менен енді адам түгіл, құдай да айыра алмайды. Тек мендікің деп уәденді бер!

-Бердім!-деді Тана.

Ай да бұрынғысынан сұлулана түскендей. Әлем де бұрынғысынан ажарланып кеткендей. Көктегі быжынаған жұлдыздар да бұрынғысындай құр күміс теңгелер тәрізді жарқырамайды, қатар келе жатқан қыз бен жігіттің сөздерін естіп, қуанып кеткендей жымың-жымың етеді...» [4, 27-29 б.б.].

Бұл қолданыста кейіпкер өмірінің жарқын сәтіне табиғат көрінісінің әсем шағы салыстырыла баяндалып, аналогиялық салыстырудың сәтті бір көрінісі жасалған. Көркем шығармада мұндай астарлы суреттеулер мол ұшырасады. Жазушы бұл суреттеулерді әр түрлі мақсат-мүддесіне жаратып, көркемдеу тәсіліне айналдырады. Мәселен, Шерхан Мұртазаның «Қара маржан» романында Жарастың пендешілігінен шаршаған Нариманды сүйемелдеу үшін автор тағы да кейіпкердің арманын табиғат суретімен салыстыра көрсетеді:

«...Мейрамхана қаланың ең шеті. Одан әрі – тау. Бұйра – бұйра, бүйрек-бүйрек бұлым тау. Бұйра-бұйра, бүйрек-бүйрек бұлым тау. Біріне-бірі асылып, бірінің иығына бірі шығып биіктеп кете береді. Асылы, адамдар біріне-бірі арқа сүйеуді, бірін-бірі пана тұтуды таудан үйренсе болар еді-ау. Бір текшені бір текше құлатпай, мыңқ етпей, тіреу боп тұр. Астыңғы текшесін алсаң үстіңгі текшесі, құлап түсер еді. Таулар бірін-бірі сүйемелдеп барып биіктейді. Ең биігінде –шың. Шыңның өзі алыптардың иығында тұрады. Алыптардың иығы болмаса, шың болмас еді. Біз адамдар осыны неге үйренбейміз. Біріміздің аяғымыздан біріміз шалғанды қашан қоямыз...» /Ш.Мұртаза/.

Осындай пейзаждық кескіндеу арқар атып алған Жарасқа деген Нариманның күйзелісін, ішкі назарлығын айқындау мақсатында да сабақтаса беріледі: «Аласа ұшқан ауыр бұлттар, қабағы қатқан жартастар, жапырағы жұтаң қисық-қыңыр бұталар тарс-тұрс мылтық атылып, қан шашырап жатқанын жақтырмағандай шырайсыз. Құбыладан соққан ұрма жел бар. Сиыр құйрық пен шырыштың қураған сояулары содан ызындайды. Басы күрдек жусан жапырылып, жер бауырлайды. Өсімдік атаулының бәрін үсік шалып, қазан ұрған ақыртақыр көзге дейін көгілдір көзін жұмбай, қу тірлікті қимай, бұлт торлаған аспанның айдым-айдым мынау қылаң етіп көрінген көк зеңгірдей, әр жерден шашыратқы гүл жаутаң-жаутаң ете қалады. Оның қасында қарасораңның жапырағы қайнақ су төгілгендей қарауытып тұр. Жазда сарқыраған су тартылған соң сай табынында шылдырап қана ағады. Осының бәрі де

атылған арқардың жоқтауы сияқты»/Ш.Мұртаза/. Автор Нариманның ішкі назарлығын құрғақ баяндаудан төрі табиғатқа жан бітіріп, айналадағы кейбір сезімсіз адамдардың іс-әрекетіне табиғат көрністері қалыптастырады.

Көркем шығармада қаламгер ерекше мән беретін шығарма құрылымының бір бөлігі – деталь. Қарапайым түсінікпен айтсақ, шығарма желісіне бағыттап отыратын ой-түрткі. Деталь арқылы жазушы оқырманын алдағы болатын шиеленіс, қақтығыспен алдын ала астарлай таныстыруға мүмкіндік алады. Нақты мысалдар бойынша шығармадағы осындай тұстарға назар салар болсақ. «Қара маржан» раманында Нариманның Нәртас карьеріне қатысты ойын суреттеу арқылы жазушы Ш.Мұртаза арманындағы істің сәтсіз аяқталарына алдын-ала оқырманың дайындайды.

«...Есептің дұрыс екендігінде күмән жоқ. Арман қуған адамның әрбір мақсаты-асқар тау. Сол асқарды алу үшін араны бір-ақ секунд уақыт ажыратып тұр. Өмірде сенің тағдырыңды бір-ақ секунд уақыт ажыратып тұр. Өмірде сенің тағдырыңды бір-ақ секунд, бәлкім, жарым секунд уақыт шешетін сәт-жұлдызы жанған сәт болғай да. Айы оңынан, жұлдызы соңынан тумай қалса ше?» Осы үзіндіде көркем деталь соңғы сөйлем арқылы жасалған. Осы деталь арқылы жазушы алдағы әрекеттің күмәнді жақтарын астарлап, ұтымды жеткізсе, келесі бір сәтте Мәрзия мен Нариман кездесу оқырман жүрегіне жылылық ұялатар детальды аңғарып қаласыз. «Алдында бейтаныс жігіт тұр. Өлгінде автобуса оқыстан тоқтағанда алдына құлай жаздап, тартынған бөтен жан. Екеуі де сол бір күтпеген жайдан ыңғайсызданған. Мән бермей, елеусіз-ақ қалдыратын нәрсе. Сөйтсе де екеуінің де жан дүниесін бір шайқап өткен құйын жел сияқты» /Ш.Мұртаза/. Алдыңғы үзіндідегідей, бұл қолданыста да соңғы сөйлем оқырманға кейіпкердің алдағы өмірінен астарлы хабар беретін тәсілдің, яғни деталь қызметін атқарғанын байқаймыз [5, 48-54 б.б.].

Тілдік амалдарды қамтитын тілдік құбылыстардың қай-қайсы да әдеби шығармада көркемдік әлемін мейлінше әсерлі де шынайы бейнелеуге қызмет ету мақсатында қолданыс тауып, шығарманың тілдік-көркемдік ерекшеліктерін белгілейді. Демек, шығарманың тілі – шығарманың көркемдік ерекшелігін айқындайтын көркемдік тәсілдердің бірі болып табылады.

Көркемдік мақсатқа қызмет етуге бағытталған кез-келген стилистикалық амалды бастағы әдеби тілдің түрлендіруші амалдары ретінде тануға болады. Бұл амалдардың қай-қайсы да көзделген мақсатқа орай кезектесе қолданылып, үнемі тілдік айналымда жүруімен көзге түседі. Қандай да бір синтаксистік құрылымды ой жеткізу барысында диттелген мақсатқа орай, стилистикалық амалдармен шебер ұштастыру арқылы жазушы сол қолданыстың қабылдануын жеңілдетіп, әсерлілігін арттыруға мүмкіндік алады.

Ал әдеби шығармадағы тілдік қолданыстарды синтаксистік құрылымдар мен стилистикалық амалдар ықпалдастығы тұрғысынан қарастырар болсақ, грамматикалық құрылымдар үнемі бір қалыпта тұрмайтындығы, яғни болған оқиғаны баяндай жеткізу қызметін атқарумен шектелмейтіндігі, олар да іштей өңделіп, әртүрлі стилистикалық амалдармен ұштаса қолданылу барысында қызмет аясының кеңейе түсетіндігі айқын көрінеді. Стилистикалық амалдардың қатарына тілдегі термин сөздер де жатады. Жазушы термин сөздерді көркем әдебиетте қолданысқа түсіре отырып, мақсатқа сай түрлендіру, құбылтуды жүзеге асырады [5, 39 б.].

Әдебиеттер:

1. Шалабаев Б. Көркем шығарма тілі – даралық стиль құбылысы //Қазақстан мектебі. 1973, N3. 96 б.
2. Хасенов М.Мұстафиннің шеберлігі. Алматы: Ғылым, 1987, 126 б.
3. Мүсірепов Ғ. Әдебиет-кәсіп емес өнер. Алматы: Жалын, 1987-124 б.
4. Есенберлин І. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1971, 369 б.
5. 5.Мұртаза Ш. Қара маржан. Алматы: Жазушы, 1978, 180 б.
6. Әміров Р. Сөз мәдениеті //Қазақстан мектебі. 1977, N12. 89 бб.

Гулбахор Атаева, Ойзода Умарова
(Самарканд, Узбекистан)

К РЕПРЕЗЕНТАЦИИ МЕЖДОМЕТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СЛОВАРЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Междометная фразеология – обязательный языковой материал словаря (прежде всего толкового, переводного и фразеологического).

Толковые, переводные и фразеологические словари квалифицируют Междометные фразеологические единицы (МФЕ) как устойчивые образно-переносные выражения, подчёркивая их особую фразеологичность и склонность к формульности, клишированности фразеоформы. Специфичность же МФЕ (в сравнении с другими фразеологическими разрядами языка) неизменно подчёркивается приёмом обособления междометной фразеогруппы в общей словарной статье лексикографически (фразеографически) опорного слова.

Устойчиво реализуется в словарях (толковых и переводных) приём, построенный на принципе приравнивания МФЕ или группы МФЕ к отдельному значению описываемого заглавного слова.

Для словарей указанных жанров характерна традиция классифицировать МФЕ по общности семантических, модальных и функциональных особенностей. Так, в обязательности выделяются

(посредством специальных помет и ремарок) такие группы междометной фразеологии как 1) МФЕ – формулы приветствия, 2) МФЕ-формулы выражения возмущения и соотносимых с ним семантико-модальных оттенков, 3) МФЕ – возгласы удивления, негодования и т.д.

Внутри фразеогнёзд, объединяющих ряды МФЕ, словари толковые, переводные и фразеологические трактуют всевозможные индивидуальные особенности отдельных МФЕ по параметрам семантики, стилистики, функциональной реализации и т.д., а также по проявлению вариативности и текстопорождающих (шире – деривационных) связей. Особой тщательностью в словарях отличается описание различных модально-оценочных оттенков в значении МФЕ (оттенки уничижительности, шутовности, насмешливости и т.д.) Что касается стилистической квалификации междометной фразеологии (МФЕ разговорные, просторечные и т.д.), то в словарях она проводится весьма подробно на широком историческом фоне обширной информацией, включая сведения об архаичных пластах МФЕ языка.

Толковые, переводные и фразеологические словари, стремясь показать сложную природу междометных устойчивых словесных комплексов, используют для достижения эффекта воспроизведения тончайших семантико-модальных, эмоционально-оценочных и стилистико-функциональных характеристик комбинации различных помет (ср. такое типичное сочетание характеристик у МФЕ, как просторечная сниженность + переносно-образное значение + модально-оценочный оттенок насмешливости).

Единым принципом словарей основных жанров следует считать гнёздообразование, позволяющее соотносить объединения, ряды МФЕ с общими фразеобразовательными компонентами.

Наряду с вышеотмеченными совпадающими правилами кодификации междометной фразеологии в словарях толковых, переводных и фразеологических отмечаются и некоторые их индивидуальные особенности:

1. Если толковый словарь даёт широкую диахроническую картину становления и развития междометной фразеологии, то переводной и фразеологический словарь ориентируется преимущественно на выражения современного стандартного языка или его распространённых вариантов (например, это американский вариант английского языка).

2. Переводной и фразеологический словари большее внимание уделяют демонстрации способов контекстуальной реализации МФЕ. Здесь типичными являются подборки разговорных миниситуаций (например, в переводных словарях). В свою очередь толковый словарь (и особенно фразеологический) выгодно отличается тщательно подобранными иллюстрациями из высокоавторитетных произведений художественной литературы.

3. Для толкового словаря показательными являются правило построения словарных статей с междометным материалом по принципу последовательного распределения его в зависимости от наличия соответствующих модально-семантических, оттенков т.е. словарная статья распадается на автономные подгруппы, языковые единицы которых выражают, например, оттенки а) боли, сетования, б) тоски, в) сожаления, сострадания, г) удивления и т.д.

4. Если толковый, переводной и фразеологический словари едины в углубленном раскрытии явления совмещения во многих МФЕ семантико-модальной полуфункциональности (переходящий в полисемантность), то для фразеологического словаря в большей мере характерно разностороннее описание такого важного системного свойства, как синонимия. Здесь сложилось устойчивая тенденция выносить в заглавие словарной статьи целые серии синонимических МФЕ (осложнённых нередко вариантною фразеоформы), что способствует полноте интерпретации базовой МФЕ-доминанты фразеологической серии. Соответственно и наибольшей степени последовательности фразеологические словари национального типа достигают и при фиксации системных связей между разными объединениями МФЕ, описываемых под их основными фразеобразовательно опорными словами. Тем самым достигается эффект единства весьма обширных фрагментов междометной фразеологии языка.

5. Для фразеологического словаря показательным и последовательным вниманием к этимологическому объяснению многих МФЕ, что существенно обогащает параметризацию толкования междометной фразеологии.

Таким образом, анализ кодификации междометной фразеологии английского языка в словарях толковых, переводных и фразеологических позволяет углубить существующие данные о междометной фразеологии самым широким образом. Проведённое исследование убедительно показало, что междометная фразеология является отдельным самостоятельным разрядом фразеологии национального языка, где в особой мере обнаруживается универсальное влияние богатой сферы эмоционально-интеллектуальной жизни человека и психофизического обеспечения его жизнедеятельности.

Что касается словарной кодификации междометной фразеологии, то здесь в богатой истории словарной практики сложился устойчивый набор правил интерпретации лингвистической природы МФЕ с особым вниманием к таким их релевантным признакам, как семантико-модальные, эмоционально-оценочные и стилистико-функциональные. В итоге, наибольшей тщательностью отличается словарная обработка семантико-модальных типов МФЕ, их символизирующей разговорной функции, образно-оценочной версификации, предрасположенности к клишированности и

смысловому обновлению исходного образа, что приводит к активному обновлению компонентного состава базовых фразеологических форм и способов их регулярного включения в контекст употребления.

И наконец, проведённое исследование позволяет предложить общую полную схему словарного толкования фразеологии, куда включаются следующие параметры интерпретации МФЕ: 1) кодификация фразеологической формы, 2) отражение вариантности, 3) семантико-модальное, стилистическое и функциональное объяснение, 4) построение фразеологической системы с учётом внешних связей его единиц с фразеологической системой языка (т.е. как с МФЕ, так и ФЕ других разрядов), 5) синонимические, полисемантические, тематико-смысловые, деривационные и другие характеристики МФЕ (например, антонимические, грамматические), 6) этимологическая справка и 7) иллюстрация контекста употребления в виде отрывка из оригинального художественного текста или показа коммуникативно-ситуативного минимума.

Литература:

1. А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 2003.
2. Т.А.Бушуй. Язык в истории развития человеческой мысли. Изд-во «Фан» Академия наук Республики Узбекистан. Ташкент, 2011
3. И.Р.Гальперин. Большой англо-русский словарь. Т. 1-2. М: Русский язык. 2007.
4. А.М.Уильсон. Англо-русский и русско-английский словарь. М: Русский язык. 2008
5. А.В.Кунин. Англо-русский фразеологический словарь. М: Русский язык. 2004
6. H.W.Fouler. The Concise Oxford Dictionary. Minth Edition. London.1999.

Г.М.Атаева, К.О.Мамадалиева
(Самарканд, Узбекистан)

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ МЕЖДОМЕТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ – КЛЯТВ В АНГЛИЙСКОМ, НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Междометная фразеология охватывает весьма многочисленные фразеологические единицы (ФЕ) языка. Её сущность определяется прежде всего эмоционально-оценочными, экспрессивными характеристиками. Так, Ф.В.Кунин объясняет природу междометной фразеологии следующим образом:

«В результате экспрессивного переосмысления междометные ФЕ превращаются в обобщенные выразители эмоцией и волеизъявления, а иногда и того и другого вместе, и утрачивают свои первоначальные предметно-логические значения, т.е. значения подобных междометных образований являются немотивированными».

Междометные фразеологизмы не имеют специальных грамматических показателей лексико-грамматических разрядов фразеологизмов. Они служат как и междометия, для выражения различных чувств, эмоций, волевых побуждений лица. Более или менее строго их можно распределить по нескольким основным семантическим группам. Одну из таких групп составляют МФЕ – клятвы. Эта группа МФЕ достаточно продуктивная. As God is in being! “Ей-богу!”; Upon (by) my faith!; In faith! – Клянусь честно!; By George! – Ей богу!; Честное слово!; Bless my heart and soul! – Честное слово!; Das laß ich mich (gleich) fressen! Даю голову на отсечение!; Meine Hand drauf! Обещаю!, Клянусь!; So wahr ich lebe! Ей – богу!, Клянусь!; Ich schwöre bei meinem Leben! Клянусь жизнью!; Mich soll das Mäuschen beißen, wenn das nicht wahr ist! Чтоб мне провалиться, если это не так!.

МФЕ – клятвы отличаются высокой степенью клишированности. Так, здесь отмечается серийность образования клише, опирающихся на общие компоненты – структурные элементы модели. Ср. серию немецких клятвенных МФЕ с общим предлогом “bei”, занимающего начальную позицию в выражениях: Bei Gott! Клянусь богом!, Ей – богу!, Честное слово!; Bei Christi!, Beim Himmel! Клянусь богом!; Bei meiner Ehre! Клянусь честью!; Bei des Heilands Wunden! Клянусь богом!; Bei allen Drachen!; Bei allem! Заклинаю /всем!/.

Весьма многочисленны в этом разряде междометной фразеологии разного рода клятвенные заверения, часто встречаемые в жизненных ситуациях оправдания. Ср.: Catch me doing that! Чтоб я это сделал? Никогда!; Cross my heart! Вот те (бе) крест!.

Достаточно характерной для многих клятвенных МФЕ является грубая модальность. Ср. такие образцы: I'm blown if I know!; I'm hanged if I know! Провалиться мне на этом месте, если я знаю!; Catch me ever telling him anything again! Чёрта с два я ему теперь что-нибудь расскажу!; By the Lord Harry! Будь я проклят!, Чёрт меня побери! Hol mich dieser oder jener! Лопни мои глаза!; Ich will ein Schelm sein, wenn ich das getan habe! Будь я подлец, если я это сделал!.

Нам думается, что подобное разделение МФЕ на семантические группы и их подробное изучение способствует глубокому получению информации о природе уникального пласта языковой единицы, как междометная фразеология.

Литература:

1. А.В.Кунин. Английская фразеология. – М.: Высшая школа, 1970. – 344 с.

2. А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. – М.: Международные отношения, 1972. – 288 с.
3. А.В.Кунин. Англо-русский фразеологический словарь. – Издательство 3-е испр. В двух книгах. – М. 1998.
4. Л.Э.Бинович. Немецко-русский фразеологический словарь. М. 1996. 904 с.

Абдуваҳоб Воҳидов
(Самарканд, Ўзбекистон)

ОДОБИ МУОШИРАТИ ЭРОНИЁНИ ЧУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН

Одоби муоширати чомеаи эронииен то ҳол ба таври мукамал мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Зероки доираи ваъи тадқиқи масъалаи фавк дар баҳши эроншиносӣ чандон комил нест ва баъдан сарҳади мавзуи тадқиқ дар фазои майдони амалиёт ба якҷанд соҳаи илм мутаалиқ аст. Аз ин ру, омӯзиш ва тадқиқи одоби муошират бояд ҳадафи илми махсусе қарор гирад, ки илмҳои дигарро низ, ба мисли мардумшиносӣ, равоншиносӣ, равоншиносии иҷтимоӣ, забоншиносии равонӣ, назарияи ахлоқ, забоншиносии иҷтимоӣ, паралингвистика, ахлоқ ва ҳамчун забоншиносиро дар худ мучассам созад. Ва билкул, якҷоя манзараи пурраи одоби муоширати миллии эрониро ба вучуд орад. Аз номгӯи илмҳои фавқалзид маълум ва равшан мегардад, ки бо ин масъала бештар мутахассисони лингвистика ва алалхусус, олимони баҳши эроншиносӣ машғул шаванд. Зеро тибқи табиату хосияти гуфтор ин чаранен бештар баҳри омӯзиши забони гуфтугӯи форсӣ хизмат хоҳад кард. Ва ин бори дигар собит менамояд, ки одобни муоширати чомеаи эронӣ бояд амик ва мукамал мавриди тадқиқ қарор гирад ва тибқи он, ҳамчунин, қолаби одоби муошират эронӣ равшан гардида, параметрҳои тарзи рафтори муоширати эронииен мушаххас гардад. Қолаби мазкур бояд аломату рамзҳои ахлоқ ва иҷтимоӣро фаро гирад.

Дар Эрон принсипи иҷтимоие амал мекунад, ки онро таориф تعارف гуянд (1, сах. 379). Таориф – яке аз принсипҳои таорифи тадқиқи эронииенро таъкид сохта, тафовути эшонро нисбат ба дигар халқҳо равшан мекунад. Таориф – амалиети милли – маданият, ки дар садсолаи истилоъ ба вучуд омадааст. Ҳукми хоричиён эронииенро водор сохт, ки симои ҳақиқии худро пинҳон намоянд ва фикру мулохизаҳои хешро дар қолабҳои лафзии сохтори мухталиф рӯпӯш намоянд. Одоби муоширати эрониро ҳамчун муносибати латиф бо ҳамсӯҳбат, ки қолаби нарми мафтункунанда ва муомилаи эҳтиромона дорад, метавон маънидод кард. Чомеашиносии эронӣ Киён Точбахш, ки солҳои зиёд дар Англия ва ИМА зиндагӣ кардааст, навиштааст: «Ҳа» гуфтан дар Фарб маънои «ҳа»-ро дорад. Аммо дар Эрон ин калима метавонад маъноҳои «шоёд» ва ҳатто «не»-ро низ ифода кунад. Дар забонҳои аврупоӣ 70 дар сади калимаҳо ифодагари аломатҳои рамзист, дар забони форсӣ бошад – 80 дар сади калимаҳо пурра рамзианд. Эронииен хуб медонанд, ки сухани ҳамсӯҳбаташон на ҳамеша ифодагари аслист. Ва ин ваъи гуфтор лафзи ганованди рангорангеро ба вучуд меорад, ки эшон дар қорбасти маъноҳои рамзӣ мубоҳиса мегарданд. Профессори сиёсатшиносии донишгоҳи Техрон Носир Ҳодиён чунин мешуморад, ки рамзнокӣ ва пӯшидабаёнӣ узви чудонашавандаи форсист (2).

Дар чомеаи анъанавии Эрон сохтори бисёрҷабҳаи итоаткорӣ вучуд дорад. Шахсият ба гурӯҳ, чомеа (миллат), давлат итоат мекунад, аммо дар баробари ин мухторияти ӯ дар меъёри ҳадаш нигоҳ дошта мешавад. Ҳамин гуна ҳолат бо гурӯҳ низ руҳ медахад (итоаткорӣ ба чомеа ва давлат), чомеа итоат мекунад ба давлат ва ҳатто давлат итоат мекунад (ба Худо). Ва дар натиҷа, дар забон имтиёзи намояндагони гуногуни иҷтимоӣ ва гурӯҳҳои синнусолӣ ба вучуд меояд. Бинобар ин меъёрҳои одоби муоширати чомеа ва гуфтор эътибори хосса касб менамояд. Чунончи: хастэ набошид; خسته نباشيد; қобэл надоре قابل نداره (дар чавоби пардохтани музди чизе, изҳори миннатдорӣ); марҳамат – хоҳеш микунам فدات بشم; изҳори хурсандӣ – қурбонат бэрам قربانت برم; фэдот бэшам فدات بشم; ташаккули муносибати эҳтиромомез нисбат ба ҳамсӯҳбат – саркор سرکار; чаноболӣ جنابعالى; бо иҷозатэшон با اجازتشان; ҳузурэ мӯҳтарам محترم (حضور محترم); хоксорӣ ва тобеият нисбати ҳамсӯҳбат (бандэ بنده; навқарам نوكرم; мухлисим مخلصيم).

Одоби муоширати эронииен водор месозад, ки иҷро нагардидани супориш, қарз, ё вазифа дар чомеа ошқор гардад ва аз ин хотир, харчанд хоҳиши ҳамсӯҳбат ноичрост, рад намегардад ва ин амал дар бисёр мавридҳо аврупоииенро ба нофаҳмии рафтори эронииен оварда мерасонад, зеро ки аврупоииен ҳамадам ба рафтори аниқ ва ба ваъдаи худ вафо намудан одат кардаанд. Меҳрубонии шарқона бисёртар аврупоиро ба гумроҳӣ меорад. Табассуми аврупоииена аз табассуми шарқиенаи эронӣ тафовут дорад. Табассуми шарқонаи эронииен на ҳама вақт маънои муносибати самимионаи мусоҳибро дорост, он метавонад ниқобе бошад, барои расидан ба мақсад. Аммо ҳаминро низ бояд зикр кард, ки одоби муоширати эронииен хеле баланд буда, эшон ба хушгуфторӣ эътибори хосса зохир менамоянд. Риояи масофа дар муносибат бо чинси муқобил хеле қалон аст. Агар аъзоиен як чинс ҳамсӯҳбат шаванд, зуд масофаи байниҳам якандоза бартараф шуда, муносибати наздик барқарор мегардад. Хонандагони мактаб низ ба ҳамдигар бо калимаҳои «Шумо», «Чаноб» мурочиат мекунад, аммо ин ҳолат ба барҳамхӯрии пурраи муносибати наздиконаи байни аъзоиен як чинс, ё синну сол оварда намерасонад.

Ҳар як муоширати эронииен, хатман пайваста бо ишора ва мимика баргузор мегардад. Аломати ризоӣ бо сарчунбонӣ, норизоӣ бошад, баръакс ба боло рост намудани сар; шубҳа ва андеша

бо чунбонидани сар аз ин тараф ба он тараф; ҳайрат бо мимикаи васеъ кушодани чашмон ва гуфтани «на бобо»; изҳори қаноатмандӣ бо «баҳ-баҳ»; ғаму андӯх бо «вой, афсус!» ва ғайра ифода меёбанд. нофаҳмии фикри ҳамсӯҳбат бо дарҳам кашии сар ва китфон ифода мегардад. Ҳар қадар эҳтироми ҳамсӯҳбат баланд бошад, ҳамон қадар масофаи байниҳамии онҳо зиёдтар мегардад. Бояд қайд намуд, ки истифодаи ишора ва ҳаракатҳо дар байни тоифаҳои баландмартаба нисбатан ботамкинтар аст. Муҳаккики америкоӣ В. О. Бимэн рафтори муоширати эрониёно омӯхта, вазъияти байниҳамии эшонро ба ботинӣ ва зоҳирӣ тақсим менамояд ва ба ҳам монанд набудани онҳоро зикр менамояд. Ӯ таъкид намудааст: «The Iranian basic interaction schema... is a system of high pattern congruity. Thus conformity to basic schema in interaction create a sense of predictability for interaction participants» (3). Қолабҳои зоҳирии рафтори муоширати эрониён, ки дар шуури эшон ба сифати як чузъи маданияти динӣ ва фарҳангӣ сабт шудааст, дар ҳолати муоширати байниҳамдигарӣ имконияти интиҳоби тарзи дигари рафторро намендихад. Чиддият як чузъи калони одоби зоҳирӣ ва ботинии онҳо ба шумор рафта, аз ҳам намудани сар ва чашмҳо то таъзими амиқ ҳамчун намунаи муносибат намудор мешавад. «Чиддият»-и зоҳирӣ ҳамчун навъи қолабии дарачаи одоби муоширати эронӣ ба он нигаронида шудааст, ки шахс бояд худро нисбат ба ҳамсӯҳбат пасттар, поинтар худдорӣ намояд ва ин нуқта меъёри рафтори муоширати онҳо ба шумор меравад. Ба ақидаи В. О. Бимэн фарди эронӣ дар хона, дар вазъияти нисбатан наздик ва беҳавф намоён мегардад ва чунин вазъият ба муоширати нисбатан озод имкон медиҳад. Аз сабаби нисбатан пӯшида будани мамлакат эрониён бештар ба хоричиён муносибати самимона ва шавқмандона зоҳир менамоянд ва одатан бо ин муносибат ба хоричиён таассуроти хуб мегуздоранд. Хангоми муносибати байниҳамдигарӣ аз чониби эрониён риояи қонунҳо, анъанаҳои кишвар, хусусиятҳои мардумӣ, инчунин одоби муоширати мардум ба назар мерасад. Эрониён дар навбати аввал кӯшиш мекунанд, ки дар назари атрофиён таассуроти нек гузоранд, аз ин сабаб худро чиддӣ, меҳрубон нишон дода, нисбат ба ҳамсӯҳбат худро нисбатан пасттар мепиндоранд. Одоби муоширати эрониён вобаста ба вазъияти муошират хеле рангоранг аст. Онҳо дар байни қолабҳои одоби муоширати берунӣ (ҳаёти иҷтимоӣ) ва дохилӣ (муносибат бо оила, дӯстон) сарҳадҳои аниқ мегуздоранд ва онро бо маълумотҳои қолабии одоби муошират пур мекунанд. Мувофиқи одоби анъанавӣ пурсиши зан, духтар ва хоҳари ҳамсӯҳбат беодобӣ ба шумор меравад. Нависандаи машҳури форс Муҳаммад Алӣ Чамолзода дар асари ҳаҷвии худ «Бело диг, бело чуғундар» порчае аз рӯзномаи аврупоиеро, ки замоне дар Эрон зистааст, меорад: «Боре аз як дӯсти эронӣ, ки серфарзанд буд, пурсидам: «Зани ту дар кучост?» Ногоҳ пай бурдам, ки ӯ чехраашро турш кард, чашмонаш бошад, гӯё аз косахонааш баромадан, кайфияташ тамоман вайрон шуд. Дар ин чо ман фаҳмидам, ки хатои калон кардаам, аз ӯ узр пурсидам ва ба ман маълум шуд, ки... дар бораи онҳо гап задан мумкин нест» (4). Ба гурӯҳи гуфтори мамнӯъ ҳамчунин ҳаёти маҳрамона низ дохил мешавад. Инчунин кӯшиш мекунанд, ки дар мавзӯи беҳбудии аҳволи моддӣ ва ҳолати иҷтимоии ҳамсӯҳбат диққати хосса зоҳир наменамоянд, то ки чашм нарасад. Эрониён мисли дигар халқҳои ҳаракат мекунанд, ки дар хусуси марғ рӯирифт гап назананд ва дар чунин мавзӯё калима ва ибораҳои мачозиро ба қор мебаранд, зеро он низ ба чумлаи мавзӯёҳои мамнӯъ дохил мешавад. Хангоми оиди гузориши марҳум сухан кардан вохидеро, мисли «Рахт аз чаҳон барбаст», «Дари фониро ведоъ гуфт» қор мефармоянд.

Маводе, ки пешкаш гашт, ҳанӯз маълумоти пурраи масъалахоро муаммоҳои бахши эроншиносиро дар бар намегирад. Маводи мазкур ба он мақсад пешкаши хонандагон гардид, ки эшон маълумоте роҷеъ ба одоби муоширати эрониён иҷмолан вокиф бошанд. Ба таври мукамал тадқиқ намудани масъала тахлили тадқиқи алоҳидаро тақозо дорад.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Персидско-русский словарь: в 2 т. / Ю.А.Рубинчик (и др.). Тегеран, 2001.
2. Киан Таджбакш. Откровенного иранца найти невозможно. URL: <http://news/mail/ru/politics/1140031>
3. Beeman W.O. Emotion and Sincerity in Persian Discourse: Accomplishing the Representation of Inner States // International Journal of the Sociology of Language-publication/ Brown University, Providence, 2001. URL: <http://www.brown.edu/Departments/Anthropology/publication/Emotion/htm>
4. Кобидзе Д.И. Персидская хрестоматия. 2. Тб., 1967, с.98.
5. Кошманова О.В. Концепт «скромность» в русской, американской и иранской лингвокультурах: автореф. дис. канд. филол. наук. Волгоград, 2007.

Қуаныш Ерғалиев, Самал Ерғалиева
(Павлодар, Қазақстан)

ҰЛТТЫҚ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНЫҢ АУДАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ (М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде)

Қандай да бір елдің тілдік ерекшелігін, ұлттық дүниетанымы мен саяси-мәдени өмірін, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігін екінші бір елге танытуда аударманың атқарар қызметі зор. Ол екі елді өзара араластырып, жақындастырып, қарым-қатынасқа түсіріп қана қоймай, олардың әдеби және мәдени құндылықтарынан сыр шертеді. Бұл жөнінде В.С.Виноградов: «Перевод... служил и служит целям общения и обмена духовными ценностями между народами» [1, с.

5], – деп, аударманың халықтардың рухани құндылықтарымен өзара алмасуына ықпал ететінін айтады. Алайда аударманың барлығы бірдей ұлттық ерекшеліктерді, дүниетанымды толық ашып, сипаттай алмайтыны белгілі. Басты қиындық этнографиялық ұғым-түсініктерді мол қамтитын әдеби шығармаларды аударуда ұшырасады. Солардың бірі – ұлттық тағам атаулары.

С.И. Влахов пен С.П. Флорин «Непереводимое в переводе» еңбегінде сөздерді (этноатаулар, реальный сөздер және т.б.) аударудың екі жолын көрсетеді: *транскрипция* және *аударма* [2,83-б.]. Ғалымдар *аударманың* өзін «неологизм, реалийді алмастыру, жуықтап аудару және контекстік аудару» деп іштей төрт түрге жіктейді [2,83-89-бб.]. *Транскрипция* және *аударма* жайында А.А.Реформатский: «могут быть друг другу противопоставлены, так как они по-разному осуществляют формулу Гердера: "Надо сохранять своеобразие чужого языка и норму родного", а именно: 1) перевод стремится "чужое" максимально сделать "своим"; 2) транскрипция стремится сохранить "чужое" через средства "своего". Таким образом, в плане практическом перевод и транскрипция должны рассматриваться как антиподы» [3, с. 312], – деп оларды бір-біріне қарама-қарсы қоюды ұсынады. Шынында да, сөздердің барлығын бірдей аудару беруге болмайды. Аударылатын тілдің қолданысына салып этноатауларды аудару берсек, түпнұсқадағы айтылатын ой мүлде өзгеріске түсер еді не өзінің ұлттық ерекшелігінен айырылар еді. Оны М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының түпнұсқасында кездесетін ұлттық тағам атауларының орыс және ағылшын тілдеріне аударылу мәселесінен көруге болады. Мысалға шығармадан қымыз этноатауының аударылымын алайық. Түпнұсқада берілген «қымыз» сөзі (*Шешелері бұған біресе қымыз, біресе тоңазыған ет, біресе шай ұсынып тықпалай берсе де, баланың бойына ас батпады* [4,16-б.]) орыс тіліндегі нұсқасында «кумыс» («*Матери подчевали его то кумысом, то холодным мясом, то чаем, но Абаю было не до еды, – он не чувствовал голода, хотя не ел с самого утра*» [5, с. 44.]) деп берілсе, ағылшын тілінде «goat milk» («*His mothers offered him goat milk, cold meat and tea, but he had no stomach for food, though he had eaten nothing since down*» [6, p.31]) деп аударылған.

Байқағанымыздай, орыс тілінде «қымыз» сөзі *транскрипция* жолымен аударылса, ағылшынша ол *аударманың* «реалийді алмастыру» жолымен берілген. Анығырақ айтсақ, «қымыз» сөзінің батыс елдері танымында болмауына орай аудармашы оны *goat milk*, яғни «ешкінің сүті» сөзімен алмастырып алған деп болжам жасаймыз. Алайда бұлай аударылуы оның ұлттық колоритінен айырады сөзсіз.

Екінші бір мысалда ол осы қалыпты сақтамай, басқа жолмен де аударылған. Мәселен, қазақ тілінде: «*Абай мұның не қылғанын байқаған жоқ еді. Бірақ Оспанның бар қимылын бағып тұрған Смағұл құлжаның қымыз шелекке түскенін байқап қалды*» [4,96-б.], орыс тілінде: «*Абай не заметил как бабка полетела в кумыс, но Смагул, следивший за каждым движением обидчика, видел все*» [5, с. 139], ал ағылшынша: «*Abai had not seen the knucklebone fly into the milk, but Smagul had been watching his tormentor closely*» [6, p.97]. Көріп отырғанымыздай, «қымыз» сөзі ағылшын нұсқасында *milk*, яғни «сүт» деп жалпылама түрде сүт тағамдары қатарына жатқызылған. Мұнда аудармашы «қымызды» аударманың «жуықтап аудару» жолымен берген. Алайда бұл жолы да «қымыз» сөзі өз мағынасынан алыстап кеткен.

Үшінші бір мысалда ол *транскрипция* жолымен аударылған. Қазақ тілінде: «*Сонымен келесі бір сәтте Оспан айғайын зорайта беріп, қолындағы қызыл құлжаны қымыз ішіне «шөп» дегізіп тастап жіберіп, екі қолын көтеріп... зарлап қоя берді*» [4,96-б.], орыс тілінде: «*Оспан бросил бабку в кумыс и поднял обе руки*» [5, с. 139], ағылшынша: «*Twisting madly, Ospan threw the knucklebone into the kumiss*» [6, p.97].

Қысқасы, талданған мысалдарда «қымыз» этноатауы үш түрлі жолмен берілген. Бұл, біріншіден, аударылған тілдегі халықтың түсінуіне қиындық тудырып, тағамдық қасиетіне нұқсан келтірсе, екіншіден, ол семантикалық мағынасынан айырылған. Үшіншіден, халықтың ұлттық танымы, болмысы жойылған.

Аудармада қиындық келтірген келесі тағам атауы – құрт қосылған қонақ көже.

Қазақ дастарқанында көженің алатын орны ерекше. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Көже – дәмді-дақылдардан сұйық етіп пісірілген ас, тағам» [7,404-б.], – деп түсіндірілген. Ал С.Кенжеахметұлының «Жеті қазына» еңбегінде құрт көжеге мынадай анықтама берілген: «Құрт көже – тағамдық қуаты мол жеңсік ас. Ол көбінесе қыста дайындалады....құрт көже әрі тамақ, әрі сусын» [8,88-б.]. А.Тұрышев: «Қонақкөже "қон + ақ + кө + же" арқылы жасалған. Қонақ көже үйге қонуға келген қонақпен байланысты болса керек...Көжені қазақтар қайнатқан суға бидай, тары не ұн салып ашытады» [9,20-б.], – деп қонақкөже қалай жасалатынын айтады. Аталған мысал «Абай жолында» қалай қолданылғанына зер салайық. Түпнұсқада: «*Келіні жаңа ысытып әкелген, құрт қосқан қонақ көжені анда-санда бір ұрттап, Қодар:*

– *Қарағым Қамқа, бүгін күн жұма ғой осы? – деді* [4,31-б.]. Орыс тілінде: «*Кодар медленными глотками потягивал просяной навар с разведенным куртмом, разогретый ему снохой*» [5, с. 63]. Ағылшын тілінде: «*Kodar was slowly eating the gruel of millet and sheep cheese his daughter-in-law had warmed up for him*» [6, p. 33].

Байқағанымыздай, көрсетілген мысалдарда *құрт қосқан қонақ көже* тағамы орыс тіліне *просяной навар с разведенным куртмом* деп аударылған. Кіші академиялық сөздікте: «Просяной – приготовленный из проса. Просяная каша», – деп түсіндірілген [10]. «Құрт» сөзі орыс халқының тұрмысында, қолданысында болмағанымен, ол *транскрипция* жолымен аударылып, түпнұсқасындағы дыбысталуы мен ерекшелігі сақталған. Ал ағылшын тіліндегі аудармасының мағынасы мүлдем алыстап кеткен: **the gruel of millet and sheep cheese** – қойдың ірімшігі қосылған тары сорпасы.

Сонымен, қазақ халқының тұрмысында ет тағамымен бірге жүретін құрт қосылған сорпасы басқа елдің түсінігінде жоқ болғандықтан, оны аудару қиындық келтірген. Бұл аударматанудың өзіндік ерекшеліктерін көрсетсе керек.

Аудармада қиындық келтіретін келесі тағам атауы – ет.

Мал шаруашылығы қазақ халқының ертеден келе жатқан ата кәсібі болып табылады. Ол мінсе – көлік, кесе – киім, жесе – тамақ, ішсе – сусын. Бір сөзбен айтқанда, халықтың тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты болған. Сондықтан қазақтар малды жақсы көріп, күтіп-баққан, оны өсіріп, қажеттіліктеріне жаратқан. Мал етінің табаққа тартылуы – үлкен бір дәстүр, тұнып тұрған бір сыр, мәдениет. Ол роман-эпопея тілінде ұлттық дүниетанымды барынша аша отырып сипатталған. Ал аталған этноатаулардың қаншалықты дәл, нақты аударылғанын талдаудан аңғаруға болады. Мысалы, түпнұсқадағы «жая», «сүр», «сүбе» сөздері («Қонақасыға әрқашан аса мырза аталған Сүйіндік үйі бүгінде етті келістіріп асқан екен. Қарабастың өткір сары пышағы қыстан қалған семіз жаяны да, алтындай сары үлдірікті де лып-лып сызып, жапырақтап жатыр. Жалғыз сүр емес, сары ала қып асқан екен. Қыс бойы бордаққа байлаған, жаңада сойылған семіз қойдың жас сүбелері де бар екен. Бапты қып жемек болған семіз қойды жай сойғызбай, үйіткізіп алыпты. Жас ет, үйіткен қойдың еті болғанда, мына табаққа тағы да өзгеше дәм бітіріп, нәр берді» [4,154-б.]) орыс тілінде «казы», «сало» деп берілсе («Дом Сундика всегда славился радушием и гостеприимством. Сегодня угощение тоже было обильное. Карабас острым ножом с желтым роговым черенком нарезал **казы** и **сало**» [5, с. 198]), ағылшын тілінде ол ұшыраспайды да («The evening meal was served, and since the guests were kinsmen the entire family was present» [6, p. 133]). Орыс тілінің кіші академиялық сөздігінде «салоға»: «Сало – жировое отложение в теле животного организма», – деген түсінік берілген [10]. Яғни «сало» деген «май». Сонда туындыда қазы мен оның майы жайында ғана сөз қозғалған, тіпті қалған басқа ет түрлері мүлдем аударылмаған. Ал ағылшын тілінде тек кешкі астың әзірленіп, жақсы отырыс болғаны ғана айтылған. Бұл, әрине, ұлттық ерекшелікті, оның дәстүрін көрсетпейтіні сөзсіз. Оған себеп – халық танымында, қабылдануында орын алмауы.

Жоғарыдағы талдаудан түйіндегеніміздей, М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тағам атаулары аударылымының басым көпшілігі транскрипция және аударманың «реалийді алмастыру, жуықтап аудару және контекстік аудару» жолдарымен жүзеге асқан. Алайда аталған жолдармен аударылудың барлығы бірдей ұлттық колоритті толық, нақты аша бермейді. Бұл кейінгі ізденістерге жол тартары анық.

Әдебиеттер:

1. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы // Виноградов В.С. – М.: Издательство ҚДУ, 2004. – 240 с.
2. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереваемое в переводе // Влахов С.И., Флорин С.П. – М.: Р.Валент, 2009. – 360 с.
3. Реформатский А.А. Перевод или транскрипция? // Реформатский А.А. –Сб. Восточно-славянская ономастика. –М., 1972. –С.311-333.
4. Әуезов М.О. Шығармалары. 12 томдық. ІҮ том // Әуезов М.О. – Алматы: Жазушы, 1968. – 400 б.
5. Ауэзов М.О. Путь Абая. Первый том. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1960. – 863 с.
6. Ауэзов М.О. Абай (на английском языке) // Ауэзов М.О. – М.: Издательство «Прогресс», 1975. – 459 с.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. Басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
8. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына // Кенжеахметұлы С. –Алматы: «Ана тілі» ЖШС, 2000. – 135 б.
9. Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы заттық мәдениет лексикасы: монография. I том // Тұрышев А.Қ. –Павлодар: Кереку, 2008. –273 б.
10. Малый академический словарь // Евгеньева А.П. – М.: Институт русского языка Академии наук СССР, 1957-1984

Зауре Жанғабылова, Камшат Омарова
(Жезказган, Қазақстан)

АНТРОПОНИМДЕР ҚҰРАМЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ЕСІМШЕ ЖҰРНАҚТАРЫ

Есімше – әрі етістік, әрі есім сөздер тәрізді түрленетін етістіктің ерекше категориясы. Тілші-ғалымдар етістіктің бұл категориясының бастапқыда қимыл атауына тән формалар болғандығын, кейіннен етістіктің семантикасы мен шақты білдіру қасиетіне ие болып, өз алдына дербес категория болып қалыптасқандығын және сөйлемде қандай қызмет атқарса да есімшелер өздерінің негізгі сипатынан, яғни шақтық мәнді білдіру қабілетінен айрылмайтындығын айтады [1,с. 300]. Соған орай есімше формалары өткен шақ есімше, осы шақ есімше және келер шақ есімше болып үшке бөлінеді. Осы сипатына қарай есімшелер есімдер тобында емес, етістіктер тобында қаралады.

Ал біз сөз еткелі отырған антропонимдер белгілі бір затты арнайы, даралай атау қызметіне орай зат есімдер тобында қаралады.

Енді осы есімшенің антропонимдерді жасауда қандай ролі бар?

Қазақ антропонимдері қатарынан *Ерген, Төлеген, Тілеген, Аңсаған, Тұрар, Аңсар, Гүлжанар, Басар* сияқты есімше тұлғалы кісі есімдерін көптеп кездестіруге болады. Ал осы есімдерге құрамына қарай және мағыналық тұрғыдан талдау жасасақ, *Ерген, Төлеген, Тілеген, Аңсаған* есімдері өткен шақ есімше болса, *Тұрар, Аңсар, Гүлжанар, Басар* есімдері келер шақ есімше екендігін аңғау қиын емес.

Ал жалпы тіл білімінде кісі аттарының мағынасы туралы мәселе әлі де даулы болып келеді. Зерттеуші А.А.Реформатский «Жалқы есімдердің мағынасы болады, бірақ оларда ұғым болмайды» деген пікірді айтса (2. 536), ғалым Т.Жанұзақов еңбегінде «Қазақ тіліндегі кісі есімдерінің мағынасы бар. Олардың бірінің мағынасы айқын тұрса, бірінің мағынасы жасырын тұрады. Олардың мағыналары лингвистикалық зерттеулер жүргізіп, ғылыми тұрғыда талданғанда ғана ашылады» деген пікір кездеседі (3. 193). Жалқы есімдердің мағыналары туралы дәлелді пікірлер М.Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» атты еңбегінде де кездеседі (4. 211). Демек, кісі есімдерінде мағына бар. Мысалы, тілімізде ұшырасатын есімше тұлғалы *Дәметкен, Ұлтуған* сияқты әйел есімдерінен «ұл дәме етіп едік», «ұл туған екен десек» деген мағыналарды аңғару қиын емес. Кісі есімдеріне талдау жасау барысында есімше тұлғалы антропонимдердің әрқайсысының белгілі бір мағынасы бар, әр түрлі себептерге байланысты, ата-ананың көңіл-күйін бала туылған кездегі отбасы жағдайын аңғарта қойылғандығын аңғаруға болады.

Антропонимдерді жасауда есімшенің – атын (-етін, – итын, – итін) жұрнақтары мен –мақ (-мек, – бақ, – бек, – пақ, – пек) жұрнақтарынан басқа барлығы да дерлік қатысады деуге болады, әсіресе есімшенің – ған (-ген, – қан, – кен) және – ар (-ер, – р) жұрнақтары дара антропонимдер құрамында да, күрделі антропонимдер құрамында да белсенді роль атқарады. Енді осы есімше жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдерге жеке-жеке тоқталып көрелік.

Есімшенің – ған, – ген жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдер.

Есімшенің – ған, – ген жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдерден бала дүниеге келгенге дейінгі отбасының жағдайын аңғаруға болатын сияқты. Мысалы, тілімізде есімшенің өткен шақ формасындағы *Жұбатқан* деген есім бар. Бұл есім көп қиындықтар болып, есеңгіреп жүргенде көңілімізді жұбатқан, көз жасымызды тыйған сәби деген мағынада қойылады. Демек, осы есімді қойған отбасында бұл сәбиден бұрын біреу қайтқан немесе баласы болмай зарығып жүрген отбасы болуы мүмкін.

Осы сияқты аталып өткен *Ерген, Төлеген, Тілеген, Өтеген, Табылған, Сұраған, Аңсаған* сияқты есімдерден де соңынан бала ерді, өлген баланың төлеуіне келді, сұрағанымызды, тілегенімізді берді, жоғалтқанымызды таптық, көптен аңсағанымыз еді деген мағыналар анық байқалады.

Тілімізде есімшенің – ған, (-ген, – қан, – кен) жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдер жиі ұшырасады. Мысалы: *Еңсеген, Жеткен, Болған, Асқан, Иген, Бөлеген, Тосқан, Жебеген, Аяған, Есіркеген, Сағынған, Бораған, Сатылған, Тоқтаған, Өтеген, Төлеген* т.б.

Әйел есімдері: *Жаңылған, Тойған, Ұлтуған, Жаңылған, Дәметкен* т.б.

Қазақ тілінде есімшенің – ған, (-ген, – қан, – кен) жұрнақтары арқылы жасалған есімдермен мағыналас – мыш, – мыс көне жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдер де жарыса қолданылып келеді.

Зерттеуші А.Ибатов – мыш, – мыс жұрнағы туралы: «Бұл жұрнақтар қазіргі кезде айтылмыш, сезілmiş сияқты сөздердің құрамында болмаса, өте сирек қолданылады. Тіліміздегі осы жұрнақтың міндетін *Өтеген, Төлеген* деген есімдер құрамындағы – ген жұрнағы атқарып кеткен. Тіпті *Тоқтамыстың* өзі кейінгі кезде *Тоқтаған* деген формамен ауыстырылып, бұрынғы дағдыдан алшақтаған» – деген пікірді айтады (5. 88). Дегенмен, қазақ тілінде – мыш, – мыс жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдер сирек те болса ұшырасады. Олар: *Тоқтамыс, Тілеміс, Өтеміс, Жайылмыш, Төлеміс, Жарылқамыс* т.б. Аталған кісі есімдерінің барлығының да – ған, – ген есімше жұрнақтары арқылы жасалған варианттары бар.

Енді жоғарыда аталып өткен – ған, – ген жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдерінің кейбіреулеріне талдау жасап көрелік:

Еңсеген есімі. Р.Сыздықова «Сөздер сөйлейді» еңбегінде: «Еңсеген сөзінің түбірі – еңсеу, қалау, аңсау, бір нәрсені қатты тілеу, құмарту. Қазақ тілінде аңсау түрінде кездесетін бұл сөз кейбір түркі тілдерінде *еңсеу* түрінде ұшырасады» – дейді (6. 69). Сол сияқты қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде де «еңсеу» сөзі аңсау, көксеу мағынасында қолданылады деген түсінік берілген (7. 184). Демек, тілімізде кездесетін *Еңсеген* және *Аңсаған* есімдері бір-бірімен мағыналас есімдер. *Иген (Иіген)* есімі. Бұл есім иі етістігіне есімшенің – ген жұрнағының қосылуы арқылы жасалған. Түбірдегі і дыбысының сусып түсіп қалуы нәтижесінде есім *Иген* болып қалыптасқан. Тіл білімінде мұндай құбылыс **синкопа** деп аталады. Бұл есім құдай көз жасымызды көрді, иіді, бала берді мағынасындағы есім. *Есіркеген, Аяған, Мүсіркеген* есімдері. Бұл есімдер – көптен баласы болмай жүрген отбасында дүниеге келген балаға құдай аяп, есіркеп, мүсіркеп берді мағынасында қойылатын мағыналас есімдер. Түбірлері – *ая* түбір етістігі және *есірке, мүсірке* туынды етістіктері, – ған, – ген – есімше жұрнақтары. *Сатылған* есімі. Есім *сат* түбіріне – ыл ырықсыз етіс жұрнағы мен – ған есімшенің жұрнағы жалғану арқылы жасалған. Ертедегі баласы өле берген соң өз баласын өзі сатып алу ырымына байланысты қойылатын есім. *Асқан* есімі. Бұл есім екі түрлі жағдайда балаға қойылуы мүмкін. Біріншіден, есім балаға өз қатарының алды болсын, асқан керемет болсын деген тілекпен қойылады. Екіншіден, кейде әр түрлі жағдайларға байланысты бала уақытынан асып туылады. Қазақта осындай мерзімінен кеш туылған балаға да *Асқан* есімі беріледі. Қазақтар аяғы ауыр әйелге түйенің етін жегізбеген. Егер әйел

білмей түйенің етін жеп қойса, онда әйел баланы он екі ай көтереді. Ондай жағдайда қазақтар әйелге (уақытында тууы үшін) түйенің етін қайталап жегізеді екен. *Асқан* есімінің түбірі *ас* етістігі, – қан өткен шақ есімше. Ал есімше формасындағы *Дәметкен, Жаңылған, Тойған* – әйел есімдері. Бұл есімдер, көбіне қызы көп отбасыларында ұшырасады. Қыздан жаңылып ұл тусын, қызға тойдық, ұл болар деп дәме етіп едік деген мағынадағы есімдер. Осы есімдердің ішіндегі *Дәметкен* есіміне талдау жасап көрелік.

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде дәме сөзінің араб тілінде дамиғ – «сенді, талап етті, құмартты» деген мағынада жұмсалатындығы, ал қазақ тілінде бұл сөздің *бар, жоқ, зор, қыл, ет* сияқты сөздермен тіркесіп келіп, *дәмесі бар, дәмесі жоқ, дәмесі зор, дәме қылды, дәме етті* тіркестерінің ғана құрамында қолданылатындығы сөз болады (8. 65). Демек, тіліміздегі *Дәметкен* есімі айтып өткеніміздей «дәме ет» тіркесінен жасалған. Элизия құбылысына сәйкес қатар келген екі дауыстының алғашқысының түсіп (*дәм[е] ет*) қалуынан қалыптасқан есім.

Есімшенің – ар, – ер, – р жұрнақтары арқылы жасалған антропонимдер.

Болжалды келер шақ есімше – ар, – ер, – р жұрнақтарының да антропоним жасауда өзіндік орны бар. Бұл жұрнақтар арқылы жасалған кісі есімдері, көбіне бала болашақта қандай болады, кім болады немесе балам осындай болса екен деген ата-ананың арман, тілегін аңғартады. Антропоним жасауда есімшенің өткен шақ формасынан кейінгі белсенді роль атқарушы – осы болжалды келер шақ есімше.

Қазақ тілінде –ар, – ер, – р жұрнақтары арқылы жасалған *Аңсар, Өсер, Жайнар, Тоқтар, Оңғар, Табар, Жасар, Асар, Сақтар, Басар* т.б. кісі есімдері кездеседі. Бұл есімдерден де бала болашағына деген көзқарас, тілек, ниет айқын көрінеді.

Енді бірнеше есімдерге талдау жасап көрелік:

Аңсар есімі. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде аңсар сөзіне былайша түсінік беріледі: «Қырғыз, өзбек, башқұрт тілдерінде аң сөзі – ой, сана, ақыл деген мағынада жұмсалады. Көне түркі жазу нұсқаларында да аң сөзі – ақыл мағынасын береді» (8.40). Бұл деректерге қарағанда аңсар сөзінің бастапқы түбірі – аң сөзі, – сар жұрнақ. Түркі тілдерінде кездесетін аңла/анла тәрізді сөздердің де алғашқы өрбіген түбірі аң болғанға ұқсайды. Сол сияқты тілімізде құмартты, қалады мағынасында жұмсалатын «аңсары ауды» деген тіркес бар. Демек, осы тіркес құрамындағы аңсар сөзінің түбірі де – аң сөзі болуы керек. Сонда тіліміздегі *Аңсар* есімі жас балаға аңсары ауды, көп ойлады, құмартты мағынасындағы есім болып шығады. *Тоқтар, Тұрар, Жасар, Өсер* есімдері. Есімшенің –ар, – ер, – р жұрнақтары арқылы жасалған бұл антропонимдер – баласы көп шетіней берген отбасыларында осы балам өлмей тұрар, тоқтар, өсіп, өркендер мағынасында қойылатын есімдер.

Есімшенің – с жұрнағы арқылы жасалған антропонимдер.

Тілімізде болымсыз етістікке есімшенің – с жұрнағы жалғану арқылы да антропонимдер жасалады. Дегенмен, бұл жұрнақ арқылы жасалған кісі есімдері тілімізде көп емес.

Қазақ тіліндегі –с жұрнағы арқылы жасалған антропонимдер: *Таймас, Талмас, Өлмес, Мұңайтпас, Ескермес, Елемес, Аңдамас* т.б. Осы есімдердің ішінде алдыңғы екі есімнің мағынасы түсінікті. *Таймас* есімі – өз жолынан, сөзінен таймайтын бір сөзді, орнықты адам болар деген тілекпен қойылса, *Талмас* – шаршамайтын, қажымайтын, дегеніне жететін азамат болар деген тілекпен қойылады. Есімнің түбірлері – тай, тал етістіктері, – ма – болымсыз етістіктің жұрнағы, ал –с есімшенің жұрнағы. *Өлмес* есімі. Бұл есім баласы көп өле берген отбасыларында кездесетін, қазірде көнеріп бара жатқан есім. Көбіне, оңтүстік аймақтарда кездеседі. Түбірі – өл етістігі, – ме болымсыз етістік, – с есімше. *Мұңайтпас* есімі. Түбірі – мұңай туынды етістігі, – т өзгелік етіс жұрнағы, – па болымсыз етістік, – с есімше. Бұл есімнен туылған сәби үйімізге қуаныш ала келер, енді мұңаймаспыз деген ата-ана тілегін аңғаруға болады. *Аңдамас* есімі. Бұл есім жоғарыда талданып өткен *Аңсар* есімімен түбірлес есім. Сол сияқты осы аңда етістігі туралы Ш.Сарыбаев: «Аңдау. Бұл сөздің түбірі – аң, ал – да есімнен етістік тудырушы жұрнақ. Кейбір түркі тілдерінде бұл сөз «түсіну, аңдау, жады» мағынасында жұмсалады. Чуваш тілінде ан – ақыл, зейін, жады, ес; Қарақалпақ тілінде аң – 1. Сана, сияси аң – саяси сана; 2. Ақыл; 3. Пікір, ниет. Ал башқұртша аң – сана, ес. Башқұрттың булуы тіркесінің мағынасы сөз болып отырған аңдау (аңдап бас, аңдап сөйле, аңғар) деген сөздің мағынасымен ұқсас. Тіліміздегі аң-таң дегендегі аң компоненті де сөз болып отырған аң сөзімен байланысты болуы керек» – деген пікірді айтады (9.492). Сонда *Аңдамас* есімі аң (зейін) түбіріне – да етістік тудыратын жұрнақ (аңда, зейін қой) жалғанып, одан кейін – ма болымсыз етістік жұрнағы, одан соң – с есімшенің жұрнағы жалғану арқылы жасалған есім болып шығады. Мағынасы – осы баланы ешкім алмас, зейін қойып қарамас, демек, балаға көз тимесін деген тілекпен қойылатын есім.

Байқап отырсақ, қарастырылған антропонимдердің дені ер адам есімдері. Әйел есімдері өте сирек. Олардың өзі өзі қыздан жаңылдық, ұл керек мағынасында кездесіп отыр. Мұның себебін қазақта ер балаға шаңырақ иесі ретінде ерекше мән берілетіндігінен деп түсінеміз. Бұл да бір халықтың өзіндік ұлттық болмысы, психологиялық ерекшелігі болып табылады.

Көріп отырғанымыздай, белгілі бір ырым мен сенімге байланысты қойылған антропонимдердің көбі етістіктен, оның ішінде етістіктің есімше түрі арқылы жасалған екен. Қорытындылай келе, тіліміздегі антропонимдердің көбейіп, молая түсуінде етістіктің есімше түрінің атқарар қызметі үлкен деп айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 300 б.
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение –М.: Аспект Пресс, 2000. – 536 с.
3. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары. –Алматы, 1974. – 193 б.
4. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. –Алматы, 1991. – 211 б.
5. Ибатов А. Кісі аттарының құрылым жүйесі. // Қазақ ономастикасының мәселелері. –Алматы, 1986. – 88 б.
6. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. –Алматы, 1980. – 69 б.
7. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. I кітап. –Алматы, 1966. – 184 б.
8. Қазақ тілінің этимологиялық сөздігі. –Алматы, 1966. – 40 б.
9. Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. –Алматы, 2000. – 492 б.

Светлана Жумкина
(Жезказган, Қазақстан)

КӨНЕ ЖЫРЛАР ТАРИХЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР

Қазақ халқы – дүниенің төрт бұрышын адамзат баласының ең озық өркениетке жеткен ұрпақтарымен терезесі тең, телегейдей тарихы бар, тебіренетін мәдениеті бар ел. Қазақтың ілкі ата-бабалары – түркілер, ғұндар, сақтар. Солар жасаған мәдениетке ортақпыз. Көк Тәңіріне табынып, Көк бөриден тарағандықтан, Көк түріктер атанғанбыз.

Қазақ эпостарындағы негізгі мотивтер: қаһармандардың басына түскен ауыр шерді: аяулы ерден, туған інісінен айырылған Білге қаған ақылынан адасса, батырды зарыға күткен Аналық пен Байбөрінің жылай-жылай көзі көрсоқыр болса, өзіне қорғаныш іздеген Алпамыстай, Қобыландыдай батырларды тағатсыз күткен халықтың аңсаулы арманы баяндалады. Осындай жоқтау бізге ең көне деп есептелетін «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосынан таныс. Міне, жоқтау өлеңдерін, шешендік арнау сөздерді қазақ әдебиетінің ең көне түрлерінің бірі деп есептесек, сол үлгілерді Орхон ескерткіштерінен де кездестіріп отырмыз. Мұның өзі Орхон жырларының қазақ халқына қатысты туынды екендігін тағы дәлелдей түседі.

Халқымыздың ең көне эпикалық мұрасы – Күлтегін мен Тоныкөк жырларын ерлік жырына жатқызудың тағы бір себебі мынада: қазақтың батырлар жырына тән бұлжымас ортақ қасиеттердің денін біз Орхон жырларынан табамыз. Ол ортақ қасиеттер: біріншіден, Орхон ескерткіштерінің де, қазақ эпостарының да негізгі идеясы бір. Ол – өз елін, өз жерін шет басқыншылардан, сыртқы жаулардан қорғау идеясы.

Екіншіден, солардың қай-қайсысында да әлеуметтік сарын басым. Ат жалын тартып, қолына қару алып, ел намысы үшін жауға қарсы аттанып, жеңіспен оралады. Батырдың ерлігі қырғын қантөгісте көрінеді.

Үшіншіден, эпикалық жырларда жеңілуді білмейтін батырлардың жас шағынан өмірінің ақырына дейінгі ерлік істері тұтас жырланады. Қобыланды мен Алпамыс батырлардың дүниеге келуінен бастап суреттелсе, Орхон жырларында Күлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейінгі өміріндегі ерлік істері баяндалады.

Осы эпостардағы ортақ дүние батырлардың астындағы ұшса қанат, шапса тұлпар сенімді серіктері – сәйгүліктері. Олар: Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқасы.

Ал, Орхон жырларында бір Күлтегіннің астынан мұндай сәйгүлік, желаяқ аттардың талайын көреміз. Бір өзгешелігі, батырдың жойқын айқастарына шыдай алмай, олардың біразы оққа да ұшып жатады. Дегенмен Күлтегінге шыдағандай серік: Алып Шалшы ақ айғыр, Азман ақ, Қара-кер, Жетімек тәрізді батырдың даңқына сай тұлпарлар ерекше көрінеді.

Қазақта ертеректе бөрімен байланысты Қасқырбек, Бөрібек, Бөлтірік, Бөрібай тәрізді кісі аттарының өте көп болуы осыдан. Және де түркі руларының батырлары жорыққа аттанғанда өз туларының ұшына қасқырдың бас терісін байлап шығатындығы жайында сол дәуірдің деректерінде жиі кездеседі. Жырлардағы тағы бір қызықты ұқсастық – жеңілген елге ханды, бекті батырдың өзі сайлауы сияқты желісін үзбей келе жатқан жалғасты дәстүр. Мысалы Орхон жырларында Білге қаған, Күлтегін өздері жеңген елдерге шад, бек тағайындайтын болса, Алпамыс қалмаққа Кейқуатты патша етеді. Сонымен бірге быт-шыт боп ыдырап кеткен, өлімші халге жеткен халықты қайта жиып, қалпына келтіретін де, ел-жұрт ететін де – осы батырларымыз. Батырлардың негізгі міндеті өз Отанын сыртқы жаулардан қорғау болса, сол қорғаудағы мақсат – ел тұрмысын жақсарту.

Осындай жағдайларды «Қобыланды», «Алпамыс» жырларынан да кездестіреміз.

“Түрік рулары мен қағанатының тілсіз таста қалдырған осынау жорықтары қырғыздың сол кезіндегі эпостық аңыздарының тууына ықпал жасаған. Егер мұндай ескерткіштер қара тастан ойылып, қашалып тұрып жазылған болса, сол жырлардың ауызша айтылып таралған әрі бұдан да толық нұсқалары болуы мүмкін. Егер мұндай жыр аңыздарды оғыздар, түргештер және басқа да тайпалар шығара алмаған болса, сондай аңыздарды сол дәуірде, тіпті IX ғасырда емес, VI-VIII ғасырда соншалықты бұғауда болған, халықты қорғаушы батырға әсіресе, ділгір болған қырғыздар қайтіп шығармайды?...Эпостың туу дәуірін айқындап, анықтағанда осындай жәйттерді ескерту қажет” деп

атап көрсетті М.Әуезов “Уақыт және әдебиет” атты еңбегінде. Бұл пікірге біздің жылдардың берер бағасы құнды.

Осы айтылғандардың бәрі де тегі бір түрік тілдес халықтар эпосының, оның ішінде қазақ эпосының тууына қатысты екені сөзсіз. Түрік руларындағы Азман атты Күлтегін, қыпшақтағы Тайбурылды Қобыланды, Қоңыраттағы Байшұбарлы Алпамыс жалпы түркі халықтарының қаһарманы еді. “Сөз тапқанға қолқа жоқ” деп, қашанда тұрлаулы сөздің мінін тосып оған төрелік беретін, өлмес-өшпес мол жырлар тудырған қазақ халқы ежелден-ақ шешен сөйлеген.

«Күлтегін» жырындағы шығарманың басты қаһармандарының бірі ретінде батырдың жорыққа мінетін сәйгүлік аттары бейнеленген. Күлтегін соғысқа мінген Торы ат, Алып Шаншы мен Арғымақтар туралы Иоллығ-тегін сүйсіне жырлайды.

Мысалы, “Қамбар батыр” жырында Қосай батыр мінетін Сары аттың түр-түсі егжей-тегжейлі бейнеленген. Сары атқа тіл бітіп, Қосай батырға ақыл-кеңес беріп отырады. Бұл жырда сары ат мейілінше мадақталады.

Астындағы сары аттың

Көкте екенін білмеді,

Жерде екенін білмеді

Қос қанатын салады

Қазақтың ежелгі жауларымен сан рет шайқасқа шыққан Бөген батырдың астында жер тепкілеп тұрған “он екі құлаш Шұбар атты” көреміз. “Бөген батыр” жырында да “Қарсақ жартас”, “Қара ойдан”, “түлкі жортпас түлейден” желдей ағып өтетін қос қанатты Шұбар ат тек Бөген сияқты алып батырға ғана лайықты болып көрінеді.

Шұбар аттың бауыры

Қырық кездей созылды,

Шапқан жерін қарасақ,

Жер ошақ болып қазылды.

Сонымен Орхон жазба жәдігерліктері мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы дәстүр жалғастығы екеніне дау жоқ.

Сондайлық батырды зарыққан ата менен ананың ғана тақсиреті емес, апат соғыстардан титықтап, әбден қалжыраған, сөйтіп, өзіне қорғаныш іздеген, іздегенде Алпамыстай, Қобыландыдай батырды минут сайын, секунд сайын ыждағатсыз, тағатсыз асығып күткен халықтың аңсаулы арманын да байқаймыз.

Халқымыздың ең көне эпикалық мұрасы – Күлтегін мен Тонкөк жырларын ерлік жанрына жатқызудың тағы бір себебі мынада: Қазақтың батырлар жырына тән бұлжытпас ортақ қасиеттердің денін біз Орхон жырларынан да табамыз.

Ол ортақ қасиеттер, біріншіден, Орхон ескерткіштерінің де, қазақ эпосының да негізгі идеясы бір. Ол – өз елін, өз жерін шет басқыншылардан, сыртқы жаулардан қорғау идеясы.

Екіншіден, солардың қай-қайсысында да әлеуметтік сарын басым. Ат жалын тартып, қолына қару алған жас батыр елінің намысы үшін сыртқы жауға қарсы аттанып, есепсіз қиындықтардан өтіп, ақыры жеңіспен оралады. Батырдың ерлігі қырғын қантөгісте көрінеді.

Біздіңше, батырға ел атағын – лақап атын осындай жауапты айқастарда көрсеткен ерлігі үшін беретін болу керек.

Үшіншіден, эпикалық жырларда жеңілуді білмейтін ежелгі батырлардың жас шағынан өмірінің ақырына дейін ерлік әрекеттері түгел, тұтас жырланады: Қобыланды мен Алпамыс батырлардың дүниеге келуінен бастап суреттелсе, Орхон жырларында Күлтегіннің он алты жастан қырық жеті жасына дейінгі өмірдегі істері баяндалады.

Салыстырып отырған “Күлтегін”, “Алпамыс”, “Қобыланды” жырларынан бір-бірінің көршісіндей, егіз, туысты көріністерді қиналмай табуға болады.

Батырлар жасаған ерлік көріністерінің соншалықты ұқсастығына бірер мысал келтірейік:

“Күлтегінде”: Түнде ұйықтамадым,

Күндіз отырмадым.

“Қобыландыда” Түн ұйқыны бөлгендей

Қай шаһарға барасың?

“Алпамыста” Күннен күнге түн қатып

Бұл жолдардан біз өз халқының тәуелсіздігі, намысы үшін түн ұйқысын төрт бөлген ерлердің үрдіс қимылын, дамылсыз жортуларын көрер едік.

Тағы бір мысал. “Қобыланды батыр” мен “Алпамыс батыр” жырларындағы сөзбе-сөз келетін мына бір: /Қаланың аузын қан қылды, Қақпаның аузын шаң қылды, Айдарлысын құл қылды, Тұлымдысын күң қылды/ – деген шумақты “Күлтегіндегі” мына жолдармен салыстырып қараңыз: /Бастыны еңкейтті, Тізеліні бүктірді, Бек ұлдары құл болды, Пәк қыздары күң болды/. Осындағы құл, күң сөздерінің бәрінде де бірдей мағынада қолданылуына әрі жоғарыда келтірілген басқа да көптеген ұқсастықтарды қарап, Күлтегін, Алпамыс, Қобыланды жайындағы эпостарды әр дәуірдің, бір әдеби дәстүрдің жалғасы деп есептеуге болар еді.

Қобыландының жырақта жүргенін пайдаланып, “Алшағыр оның елін шауып алады. Қалмақты құрсауынан босатып, ызғыған қыпшаққа берекені қайта дарытатын – Қобыландының өзі. Орхон, “Қобыланды” жырларындағы жағдайды “Алпамыстан” да көреміз. Байбөрінің қателігінен Қоңырат елі ыдырап, тозып кетеді. Неше түрлі азап қиындықты басынан кешіріп, ұзақ сапардан Алпамыс батыр

еліне қайта оралғанда: Ұлтан құлы бек болған: бабасы жалшы, әкесі – құл, анасы мен қарындасы күң болған; жәдігерлерді додаға, жесірі саудаға түскен ақыр заманға тап болады.

Осыншама мехнаттан, бұғаудан халқын құтқарып, жұртын қайта түзейтін тағы сол ел батыры – Алпамыс.

Эпостарда шайқастар да соншалықты ұқсас беріледі.

“Күлтегінде”: Қаны судай ақты,

Сүйегі таудай үйіліп жатты”

“Алпамыста”: Майданнан аққан қызыл қан,

Сарқырып ақты судай боп.

Өліктері төбе боп,

Төскейде шапқан қырдай боп”.

Қанды – аққан суға, өлікті – үйілген төбеге әйтпесе тауға теңеу – эпикалық жырдың тілі, әсіресе ондағы теңеулер үнемі тұрақты болады” дейтін А.Веселовскийдің пікірін толық растап отыр.

Байқап отырғанымыздай, жоғарыда келтірілген жырлардың бәрі де ерте дәуірдегі ерлікті дәріптеген эпикалық дәстүрдің мұралары. Айырмашылығы тек “Күлтегін” жырының тасқа басылып, ондағы шығармаға қатысты нақтылы тарихи деректердің өзгеріссіз сақталып қалғандығында. Орхон ескерткіштері мен ежелгі қазақ эпостарын салыстырудың нәтижесі олардың арасындағы дәстүрлік байланыстың барлығын дәлелдейді деп білеміз. Бұдан шығатын қорытынды – қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы.
2. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Астана. “Фолиант” 2004
3. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Астана “Елорда” 2001ж.

Ольга Задорожна
(Львів, Україна)

КЛАСИФІКАЦІЙНА ВАРІАТИВНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У мові розрізняють три види словосполучень, а саме: синтаксично вільні, синтаксично невільні (цільні) та фразеологічні словосполучення. Фразеологія вивчає сталі словосполучення та речення, які називають фразеологізмами. Фразеологія як одному з розділів лексикології останнім часом приділяють велику увагу. Питаннями фразеології займається чимало лінгвістів. Значний внесок у її вивчення зробили такі науковці: Т. Шіппан, Е. Агрікола, І. І. Чернешова, Я. А. Баран, К. Мізін, В. В. Віноградов та інші.

Фразеологізми німецької мови у германістиці систематизують за різними принципами. Ці принципи, як і самі класифікації, відображають у певному значенні періоди розвитку фразеологічного дослідження.

Розрізняють такі класифікації:

1. Семантична класифікація.
2. Структурна класифікація.
3. Функціональна класифікація.
4. Лексично-синтаксична класифікація [1, с. 10].

Зокрема, Я. А. Баран розрізняє, за Е. Агрікола, наступні групи фразеологізмів (беручи до уваги їхнє значення):

1. Прості фразеологічні сполучення.

Значення одного з компонентів, а найчастіше це дієслово, є переносним: *Abschied nehmen; Erfolg/Interesse haben; zum Ausdruck bringen*.

2. Фразеологічні одиниці.

Це є вирази, які мають узагальнене значення, хоча загальний зміст зі значення компонентів є зрозумілим: *Öl ins Feuer gießen; Stroh im Kopf haben; wie ein Buch reden, an die Wand drücken*.

3. Ідіоми.

Це вирази, які є мотивованими, а їхнє значення – ледь зрозумілим, враховуючи значення компонентів: *jdn. im Stich lassen; jdm. durch die Lappen gehen; Kohldampf schieben*.

До третьої групи належать також деякі фразеологічні одиниці у формі речень. Це, до прикладу, такі фразеологізми: *haste Töne; wir werden das Kind schon schaukeln*.

Під фразеологічними одиницями автор розуміє перехідний тип: *ein weißer Rabe; die Katze im Sack kaufen; zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen*.

Окремо стоять фразеологічні зрощення, які за ступенем зрощення та переосмислення компонентів належать частково до фразеологічних одиниць і частково до ідіом.

Цю класифікацію підготував Я. А. Бараном за семантичним принципом [2, с. 47].

Найбільшого поширення у мовознавстві набула класифікація, яку виконав В. В. Віноградов на семантичній основі. Він виокремив три типи фразеологізмів: фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення або ідіоми є абсолютно неподільними, нерозкладними словосполученнями, значення яких не залежить від їхнього лексичного складу. Вони мають повністю затемнене семантичне мотивування. Натомість у їхньому значенні немає ніякого, навіть потенційного, зв'язку зі значенням їхніх компонентів, наприклад: *Mit Bomben und Granaten durchfallen*.

Семантична неподільність виникає або підтримується у фразеологічних зрощеннях низкою фактів: наявністю у складі фразеологічних одиниць застарілих слів, незрозумілих для загалу; наявністю граматичних архаїзмів [7, с. 78].

Фразеологічна єдність – це семантично неподільний фразеологізм, цілісне значення якого вмотивоване значенням компонентів, наприклад: *Öl ins Feuer gießen; Stroh im Kopf haben; wie ein Buch reden, an die Wand drücken*. Мотивованість фразеологічних єдностей опосередкована. Чимало із них є образними висловами, причому образний стрижень, на якому вони виникають, може відчуватися більшою чи меншою мірою. Семантична замкнутість фразеологічних єдностей може створюватися також евфонічними чи формально-граматичними засобами – римою, алітераціями тощо.

Фразеологічні єдності можуть виникати і внаслідок синтаксичної спеціалізації фрази, вживання її у певній граматичній формі, внаслідок наявності експресивних відтінків значення.

Третя група, за класифікацією В. В. Виноградова, фразеологічні сполуки, що докорінно відрізняється від фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей. Фразеологічні сполуки утворюються із слів зі скованими, зв'язаними значеннями, що виникають як переносні, на підставі основного значення.

Фразеологічні сполучення – стійкі вислови, до складу яких входять слова з вільним і фразеологічно зв'язаним значенням. У них цілісне значення впливає з семантики окремих слів [6, с. 110].

Поза трьома групами фразеологізмів, які виділив академік В. В. Виноградов, залишилися народні прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови, термінологічні словосполучення.

Прислів'я – це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту, який формує певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатотомних спостережень народу, його суспільного досвіду. Наприклад: *Handwerk nährt seinen Meister*.

Своєю силою прислів'я зобов'язане смислового ефекту, що виникає в результаті особливого злиття синтаксичної і лексичної форм, покликаною закріпити якийсь зміст; прийоми, за допомогою яких досягається це злиття:

- стислість пропозиції і часте поєднання невизначено-особових форм і дієслова в теперішньому часі або наказовому способі;

- паралелізм;

- алітерація, асонанс, рима й інші звукові механізми, що роблять вислів ритмічно стислим.

Усі ці прийоми допомагають узагальнити твердження, підняти його до рівня метафори, тобто перетворити на типовий еквівалент майже нескінченної кількості ситуацій.

Приказка – народний вислів, близький до прислів'я, але позбавлений узагальнюючого, повчального змісту, наприклад: *Lange Haare, kurzer Verstand*.

Приказка є жанром фольклорної прози, коротким сталим образним висловом констатуючого характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку, і вживається в переносному значенні. Їй властива синтаксична незавершеність [6, с. 97].

Народні примовки – жартівливі, переважно римовані вислови, які вставляють у розмову відповідно до ситуації або відповідно до контексту, наприклад: *Weder Fisch noch Fleisch*.

Крилаті вислови – стилістичні засоби; ними є стійкі вирази, що мають певне літературне або історичне походження. Це переважно вислови визначних діячів, цитати з відомих творів, що завдяки своїй точності і виразності поширилися і стали стилістемами: *Ich weiß, dass ich nichts weiß* (Сократ).

Розглянуті класифікаційні схеми, кожна по-своєму, допомагають з'ясувати природу фразеологічних одиниць, охарактеризувати особливості їх функціонування й еволюцію у мовній системі. Велику цінність становлять прислів'я і приказки, які також належать до фразеології. Вони всебічно й багатогранно відтворюють різні сфери життя народу: возвеличують духовні цінності, таврують ганебне, висміюють ваду, висловлюють співчуття, поради, вчать і виховують людей.

Література:

1. Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології / Я. А. Баран. – Львів: 1980.
2. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови / Я. А. Баран. – Львів: 1997.
3. Гаврись В. І. Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові / В. І. Гаврись. – Київ: 1971.
4. Гаврись В. І. Деякі питання німецької фразеології / В. І. Гаврись, О. П. Пророченко // Німецько-український фразеологічний словник: у 2 т. Т 2 / укл. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – Київ: 1981. – С. 355–377.
5. Мудрість народна – мудрість міжнародна. Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти дев'ятьма мовами / Авт. кол. Макар Ю. І. (керівник), Жовківський А. М., Жовківська Г. А., Івасютин Т. Д., Попеску І. В., Сафроняк О. В., Сулим В. Т. (відп. редактор), Фурдас М. Г. – Чернівці: Рута, 2004.
6. Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка / И. И. Чернышева. – М., 1970.
7. Agricola E. Einführung in die Probleme der Redewendungen / E. Agricola // Wörter und Wendungen: Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. – Leipzig, 1968.

8. Beyer H. Sprichwörterlexikon / H. Beyer, A. Beyer. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1989.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету іноземних мов
ЛНУ ім. Івана Франка Сулим Володимир Трохимович.

Татьяна Заика, Карина Ходыкина
(Алексеевка, Россия)

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СЛЕНГА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
(на примере современного английского языка)

Весомую часть речи разговорной речи составляет сленг, который играет огромную роль в изучении языка. Наибольший интерес вызывает бытовой сленг как наиболее динамичная часть лексической системы языка, непосредственно отражающая социокультурно значимые изменения в обществе. Помимо свойственного стремления к оригинальности речевого выражения, стремления выделиться, бытовой сленг может выступать в качестве реакции на общественные и жизненные явления [3, 115].

Представляется возможным выделить ряд причин употребления бытового сленга. Во – первых, стремление коммуникантов общаться друг с другом, оставаясь непонятными для посторонних. Другой немаловажной причиной является тенденция к речевой выразительности, которую трудно достигнуть, используя исключительно литературную лексику. Третьей причиной вынужденной языковой дифференциации является возрастающий темп жизни. [1, 36]. Таким образом, рассматривая бытовой сленг, можно проследить все явления, характерные для коммуникативной среды в целом, и выявить функциональную нагрузку представленной лексики [2, 82].

Анализ фактического материала дает возможность утверждать, что наиболее подверженными процессу сленгирования являются такие бытовые сферы, как: социальные отношения, продукты питания, повседневная жизнь. Яркими представителями сленговых фраз, отражающих социальные отношения, являются “Betterhalf”(муж/жена), “Great divide”(развод), “Mr. Right”(идеальный муж), “Shotgun wedding”(брак по принуждению).

Лексическая единица “Better half”, дословно означающая “лучшая половина”, в результате преобразований является осмыслением чего-то или кого-то целого, объединенного, сосуществующего вместе. Данная единица несет эмоциональную нагрузку, имплицитно подразумевает любовь и уважение. Подтверждающим модификатором является слово “better”-субъект, подчеркивающий, что его супруг превосходит его по определению качества и является лучшим.

*“I gotta go home to my **better half**.” [4, 38].*

Коннотативная ситуация производной “Great divide” несет собой смысл демонстрации события, которое представляет особое психологическое воздействие, огромные последствия для двух людей, связанных брачными узами. Данная номинативная единица осмысливается как развод, т. е. формальное прекращение брака между супругами, имеющие права и обязанности друг перед другом и делящие совместное имущество. Стержневым словом является “divide”, который означает процесс, делящий что – либо на части. Компонентный состав данного выражения позволяет отметить высокую эмоциональность ЛЕ, что ведет к экспрессивному выражению всей сленговой единицы.

*“How did Sam survive the **great divide**?” [4, 174].*

Лексическое значение устойчивого сочетания “Mr. Right” совпадает с семантическим значением, преобладает номинативная функция, которая имплицитно подразумевает статус мужчины как идеального мужа, усиливает его образность, отражает его определенные качества и черты характера, связанные с социальной ячейкой общества и в глазах женщины имеет фиксированную оценку – самого лучшего мужчины.

*“I’m tired of waiting for **Mr. Right**. Where is Mr. Maybe?” [4, 264].*

Устойчивой сочетание “Shotgun wedding” содержит эксплицитное значение, актуализирующим модификатором которого является стержневое слово “shot gun”, трактующееся как “дробовик”, но в сленговом контексте оно употребляется в переносном значении, передавая быстрые, мгновенные, недобровольные действия, которые в свою очередь обозначают одно событие, а, именно, свадьбу по вынужденным обстоятельствам, часто из-за беременности невесты.

*“I thought **shotgun weddings** went out with feuds and things like that.” [4, 354].*

Среди фраз, относящихся к сленгу в семантическом поле “Продукты питания”, определенной номинативной ценностью отличаются такие ЛЕ, как “Bubbly”(напиток), “Java”(кофе), “Junk food”(вредная еда), “Worms in blood”(макаронны с соусом), “Moo juice”(молоко).

Использованием контекстной репрезентации сленговой единицы “Bubbly” является сама производная, трактуемая однозначно как “пузырчатый”. Анализируя смысловую сущность данной единицы, можно связать её со стандартным словом “fizzy”, имеющее такое же значение. Однако, “bubbly” – наиболее приемлемо, так как оно подходит для всех видов напитков, когда, в свою очередь, “fizzy” используется только для выражения безалкогольных.

*“I’d like a big glass of **bubbly** if you don’t mind.” [4, 62].*

Производная “Java”, трактуемая в сленге как “кофе”, имеет в оригинале совершенно другое значение и разную грамматическую структуру со стандартным, общеупотребимым словом “coffee”. В свою очередь, поддерживает обстоятельства общественной сферы людей, демонстрирует процесс выполнения нескольких действий одновременно, непосредственно связанных с употреблением этого напитка. Например, кофе и интернет, кофе и книга.

“How about a cup of java?” [4, 216].

Устойчивое выражение “Junk food” первоначально относилось не к качеству этой пищи, а к тому, что её массовое потребление приводило к замусориванию территории использованной упаковкой в местах торговли и потребления этих продуктов. В результате данная лексическая единица имеет оценочную характеристику легкодоступной, вредной для здоровья пищи, так как пища такого рода содержит много углеводов, жиров, соли и пищевых добавок. Подтверждающим модификатором является слово “junk”.

“Junk food tastes good no matter how greasy it is.” [4, 223].

По своей грамматической структуре исследуемая ЛЕ “Worms in blood” не может реализовывать значение блюда. В данной единице прослеживается имплицитное значение. Контекстуальный анализ является определяющим фактором реализации данного средства языка, объективирующего своё внимание на структуре данных видов продуктов. “Worms” своим видом напоминают спагетти – трубчатые макаронные изделия. “Blood” в результате ряда преобразований может характеризоваться как “кетчуп”, “томатный соус”.

“We’re having worms in blood for dinner tonight.” [4, 458].

Следующей моделью, использующейся в данной группе, является “moo juice”, означающий “молоко”. Семантическое значение – эксплицитно, т. к. присутствует стилистически – маркированный сегмент – звукоподражательная частица “moo”, которую, непосредственно, издает вид животного, а именно, корова, производящая вид данного продукта. Лексическая единица стала очень популярной и употребимой после огласки в телемультфильме “The Simpsons”.

“While you’re at the store, get some more moo juice.” [4, 262]

В свою очередь, сфера повседневного сленга представлена такими ЛЕ, как: “Headhunt” (вербовать кого-либо на работу), “Cliff-dweller” (человек, живущий в высоком доме), “Fat-cat” (очень богатый человек), “Greasy spoon” (грязный ресторан), “Scandal sheet” (желтая пресса), “Fat-cat” (богатый человек), “Cabbage” (деньги).

Рассматривая производную “Head hunt”, можно говорить об объективации таких признаков как “Настойчивость”, “Назойливость”, даже “Неприличие”, которые могут быть включены в аспект сленговой производной. Такие особенности характера порицаются в данной сфере деятельности. Компоненты внутренней формы «head» и «hunt» усиливают оценочный компонент, передавая, как быстро человек может изменить тем или иным принципам с целью переманить квалифицированного работника к себе.

“All the managers were there to head hunt.” [4, 190].

Производная “Cliff – dweller” берет своё начало со времен жителей скальных пещер в Америке. Индейцы строили убежища на утесах и в пещерах с целью укрытия. Сейчас на этих местах находятся многоэтажные дома. Последний компонент принимает участие по образованию слова путем прибавления суффикса – er, который придаёт одушевленность данному сочетанию, и трактуется как “человек, живущий в высоком доме”.

“The majority of cliff-dweller wouldn’t choose to live in any other way.” [4, 85].

Образующим эффектом ЛЕ “Fat – cat” является образ-основа, которая несет собой олицетворение богатого человека. Основным признаком, входящим в понятийный компонент и отличающийся большой номинативной плотностью является статус богатой, шикарной жизни. В свою очередь, наибольшей ассоциацией, актуализирующей образный компонент, является тучный, громоздкий, важный вид данного животного, напоминающий внешность своих хозяев.

“I like to watch the fat-cats go by in their beemers.” [4, 133].

Термин “Greasy spoon” имеет свое прямое значение в качестве самостоятельного высказывания, но лишь при рассмотрении ее как сленговой единицы она приобретает такие концептуальные признаки, составляющие понятийный, оценочный компоненты, которые позволяют считать ее одной из единиц, репрезентирующих такое значение как “грязный ресторан”.

“I wouldn’t be caught dead in a greasy spoon like that.” [4, 174].

Сленговые производные “Scandal sheet” могут четко принимать значение “жёлтая пресса”, именно, издание печатной прессы, доступной по цене и специализирующаяся на слухах, скандалах, сплетнях, эпатазирующие внимание публики.

“I’m tired of this scandal sheet. Let’s get a classy newspaper today.” [4, 338].

Таким образом, большей номинативной плотностью использования сленга в английском языке отличаются сферы социальной и повседневной жизни. Наиболее продуктивными способами образования сленга являются ассоциативные связи.

Анализируя примеры употребления бытового сленга, необходимо отметить, что он является важной, неотъемлемой частью современного языка, характеризующийся определенным набором выражений и слов, используемых в различных социальных группах. Сленг отличается от литературного, общепринятого языка и употребляется как атрибут неофициального общения в современном мире, в него входят такие понятия как диалектизмы, арготизмы и профессионализмы.

На основе всего вышесказанного, можно утверждать, что бытовой сленг делает речь более конкретной, эмоционально выразительной, а также служит своеобразным знаком принадлежности к определенной социальной среде.

Литература:

1. Михайлов К.Н. Современный английский язык / К.Н. Михайлов, – М.: Изд. 4-е – 2003. С.176
2. Хомяков В.А. Введение в изучение сленга– основного компонента английского просторечия / В.А. Хомяков, – М.: Изд. 2-е. – 1999. С.149
3. Flexner S.B. I hear America talking / S.B. Flexner, – М.,New York, Van Nostrand, 1996. – С.281.
4. Англо-русский словарь американского сленга: – М.: Изд. «Книжный сад», 1993.-С. 544

Научный руководитель:

к.ф.н., доцент кафедры филологии и педагогики
Алексеевского филиала НИУ БелГУ Заика Т.В.

Нодира Исакова
(Самарканд, Узбекистан)

ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ

Лексика языка – это совокупность слов языка, его словарный состав. Этот термин используется и по отношению к отдельным пластам словарного состава, и для обозначения всех слов, употребленным каким-либо писателем (лексика Навои) или в каком – либо одном произведении (лексика «Одиссея»). Лексика прямо или косвенно отражает действительность, реагирует на изменения в обществе, материальной и культурной жизни народа, постоянно пополняется новыми словами для обозначения новых предметов, явлений, процессов, понятий. Расширение и совершенствование различных областей материального производства, науки и техники приводит к появлению новых слов-терминов или целых терминологических пластов. При изучении развития языка можно увидеть и потерю старых слов, которые со временем отходят на второй план или вовсе исчезают (кози, басмач и т.п.)

Образование новых слов осуществляется по-разному:

1. При помощи грамматических моделей (англ. to kill-killer-киллер, наёмный убийца);
2. Путем образования у слов новых значений (англ. broker-маклер);
3. Конверсия (англ. to spring-spring, to bathe-bath);
4. Заимствования из других языков через устное или книжным путем, непосредственно из другого языка или через третий язык (татуировка – фр.яз.tatouer-англ.tattoo-полинез. язык).

Особенно заимствования из других языков значительно пополняет словарный запас языка, но иногда значения заимствованных слов частично или полностью теряется. Если просмотреть газеты общественного и узкого профиля, можно увидеть некоторые английские экономические термины которые полностью вошли в словарный состав узбекского языка.

Например, в газете “Xalq so’zi” («Народное слово») от 2011 года 24 ноября № 228 (5395) в статье “Оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий мустақиллиги” («Экономическая независимость прессы») есть такие заимствованные слова как: демократик (англ.“democratic” демократичный-греч. “demokratiā” народная власть), либерал (англ. “liberal” щедрый, великодушный – лат. “liberalis” сторонник либерализма), либераллаштириш (анг.-«liberalize»-либерализировать), модернизациялаш (анг. “modernize”-фр. “moderne” современный), механизм (англ. “mechanism” механизм-греч. “mēchanē” оборудование), минимал (англ. “minimal” минимальный – лат. “minimus” наименьшее), преференция (англ. “preferance” предпочтение-лат. “praeferre” предпочитать, льгота),субсидия (англ. “subsidy” денежная –лат. “subsidiūm” помощь), дотация (англ. “dotation” дотация-лат. “dotare” обеспечивать), грант (англ. “grant” грант). В газете “Soliqlar va bojхона хабарлари” (Налого и новости таможи) от 2011 года 1 октября №40 (896) в статье “Солиқ имтиёзлари-кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг муҳим омили” (Льготы налога-основной фактор развития малого бизнеса и частного предпринимательства) можно встретить такие слова как: ресурс (англ. “resource” ресурс – фр. “ressources” запас, источник прибыли), технологик (англ. “technological” технологический – греч. “technē+logos” искусство, ремесло, наука+понятие, учение); импорт (англ. “import” – лат. “importare” ввозить), реализация (англ. “realisation” реализация – лат. “realis” вещественный); брокер (англ. “broker” маклер), декларант (лат. “declaratio” объяснение), декларация (лат. “declaratio” объяснение),электрон (греч. “ēlektron”); лицензия (лат. “licentia” позволение), сертификат (фр. “certificat”-лат. “certum” верно+ “facere” делать, удостоверение), фитосанитария (греч. “phyto” растение+ лат. “sanitas” здоровье), карантин (фран. “quarantaine” сорок (дней), санитарное мероприятие)

Основываясь на примерах можно заметить что, в газете узкого профиля можно встретить больше заимствованных слов, чем в газете общественного характера. Значение некоторых слов полностью меняет свои этимологические значения и только понятны для специалистов этой сферы. И

поэтому, изучение этимологических значений заимствованных слов, языки, откуда они были заимствованы и сферы, где они используются, очень интересен и актуален.

Література:

1. Словарь иностранных слов, Москва, 1955г
2. Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, 1967г
3. Английский-русский словарь, 1998г
4. Газета "Xalq so'zi" (Народное слово) от 2011 года 24 ноября № 228 (5395)
5. Газета "Soliqlar va bojxona xabarları" (Налоги и новости таможи) от 2011года 1 октября №40 (896)

Катерина Клепець
(Луцьк, Україна)

ХУДОЖНІЙ СИНТАКСИС ПОЕЗІЙ ЛЕВКА БОРОВИКОВСЬКОГО

Літературний доробок поета-романтика Левка Івановича Боровиковського досить значний і багатогранний. Він є автором ліричних віршів, байок, прози, критичних праць, художніх перекладів. Далеко не все зі створеного ним побачило світ за життя письменника і було належним чином оцінене. Однак Л. Боровиковському належить чільне місце в розвитку українського романтизму. З-під його пера вийшли перші яскраві зразки романтичної лірики. Тому саме Л. Боровиковського з повним правом можна назвати зачинателем романтизму в українській літературі.

Поезія Л. Боровиковського вражає високою художністю та простотою. Поет не вдавався до складних тропів, використовував звичайну, часто народнописенну, лексику. Однак твори романтика насичені стилістичними фігурами, які допомагають поетові дати повну характеристику внутрішньому світові та явищам дійсності, яскраво змальовуючи їх глибину. Поетичний стиль Л. Боровиковського найбільше проявляється в особливостях побудови опису природи, відтворення внутрішнього стану ліричного героя, його індивідуалізації та типізації, які автор зображує за допомогою синтаксичних засобів увиразнення мовлення – стилістичних фігур [1, с. 178]. Синтаксичні засоби надають поезії Л. Боровиковського музикальності та ритмічності.

Художній паралелізм набув значного поширення в романтичній поезії на початку ХІХ ст. як засіб тилізації фольклорних мотивів. Так, пейзажне тло в поезії Л. Боровиковського гармонійно поєднується з почуттями та настроями ліричного героя завдяки паралелізму. Однотипна синтаксична побудова кількох мовних одиниць породжує відчуття симетрії та створює єдиний поетичний образ, цілісну картину навколишнього світу. Зображені події своєю одночасністю взаємодоповнюються, підсилюють емоційну тональність:

Закричали сірі гуси, в вирій летючи;
Заспівали козаченьки, в похід ідучи... ("Бандурист") [2, с. 56];
Після зими й негодоньки зацвіли садки;
Після війни – відпочили дома козаки... ("Бандурист") [2, с. 56];
Зіронька ясна за місяцем сходить;
Козак із двора коника виводить... ("Розставання") [2, с. 70].

Внутрішній почуттєвий стан дівчини, яка тужить за коханим, Л. Боровиковський зовнішньо зображує через стан природи:

Шуміли верби... рвались листя,
Гули вітри попід мостом...
На пні сиділа молодиця,
Підперши щоку кулаком... ("Молодиця") [2, с. 38].

Інверсований порядок слів у реченні сприяє виділенню найвагоміших, на думку автора, слів поезії. Так, письменник на початку віршованої фрази натякає на тривожність подій, зображуваних у поетичному творі, наголошуючи на післястихійному часові:

Після бурі дівчинонька
З Дону воду брала... ("Рибалка") [2, с. 65].

Досить часто інверсоване слово, яке виділяється вже саме по собі, ще й тяжіє до винесення його в позицію кінця фрази, тобто в інтонаційно сильне і відчутне місце:

Понад берегом мохнатим
Сосни почали дрімати
Під пісні свого Дніпра... ("Дніпр") [2, с. 67];
Но умолкли струны вещие,
На устах Баяна дивного
Песни замерли неокончены... ("Баян") [2, с. 80].

Інверсія надає поетичному творові виразності, зберігає його загальний ритм і є основою плавного переходу-зв'язку між рядками:

Пливе тихо над водою
Місяць молоденький... ("Чарівниця") [2, с. 60];
Волох собі в шатрі сидить,

Охоче їсть і смачно спить (“Волох”) [2, с. 69];

Но умолкли струны вещие,

На устах Баяна дивного

Песни замерли неокончены... (“Баян”) [2, с. 80].

За допомогою словесних анафор Л. Боровиковський пов'язує окремі фрази чи речення в більшу мовну єдність, досягаючи належного експресивного забарвлення. Анафора акцентує увагу читача на певній особі, обставині чи деталі. Єдинопочаток “тільки” наголошує на життєвому спустошенні пустелі:

Тільки скали там ночують,

Тільки звізди там кочують (“Фарис”) [2, с. 48].

Повторення слова “горе” нагнітає емоційну тональність уривка, створюючи атмосферу застереження:

Горе ж тому кораблеві,

Та у море занесеному,

Горе тому сиротині,

Від родини відлученому! (“Журба”) [2, с. 64]

Анафорою “он” поет зосереджує увагу на постаті князя, що робить цей образ центральним:

Он сидит в раздумьи дремлющем;

Он не внемлет кликам радости;

Он чуждается пирующих (“Пир Владимира Великого”) [2, с. 79].

Експресивно підсилюючим засобом в поезії Л. Боровиковського є ампліфікація. Підкреслено відчутне накопичення однотипних мовних одиниць посилює змістове наповнення поетичних рядків. Нагромадження обставин створює відчуття заповнення навколишнього простору птахами:

Вся земля заколихалась,

Стая пугачів зібралась

На оселях в хуторах,

На воротах, на тинах... (“Ледащо”) [2, с.55].

Перераховування побаченого дівчиною під час гадання на воскові надає оповіді певної таємничості та зростаючого напруження:

І дівчинонька тоді

На ній прочитала:

Домовина, хрест, свічки,

Заступ, дві лопати,

Пояс, яма, рушники,

Мари, склеп дощатий... (“Маруся”) [2, с. 42],

а нагромадження ніби-то звичайних фраз створює ефект замовляння-причарування:

Місяць на небі;

Камінь на землі;

Риба в морі;

Звір у полі;

Грицько піде додому –

А я по сліду йому... (“Чарівниця”) [2, с. 61].

У поезії Л. Боровиковського присутні й ампліфікації риторично-питального характеру, котрі підвищують емоційну тональність уривків:

Чи високо сонечко на небі?

Чи багато боярів на землі?

Чи хороший молодий на колір? (“Чарівниця”) [2, с. 62];

Хто ж тебе в полі к серцю приголубить?

Хто тебе вкриє звечора легенько,

Хто тебе збудить до світа раненько?

Наявна й риторично-оклична ампліфікація:

Змандрував!.. Забув! Покинув!

Де ж знайшов другуго? (“Молодиця”) [2, с. 39],

яку водночас можна вважати і висхідною градацією, адже простежується зростання трагічного настрою поетичного рядка.

Еліпсис посилює динамічність поетичної фрази, напруженість зміни дії, підкреслює сконденсованість, ліричну схвильованість. Опускаючи допоміжний присудок “зійдїть” чи “зникнїть”, Л. Боровиковський підкреслює лаконізм фрази, надає поетичному виразу розмовної інтонації, бо неповні речення властиві усному мовленню:

Мчи, літавче білоногий!

Скали і граки – з дороги! (“Фарис”) [2, с. 49];

Мчи, літавче білоногий!

Відьми, гурагани – з дороги! (“Фарис”) [2, с. 50].

Навмисне пропускання слова у фразі сприяє уникненню зайвих повторів:

Рівні два горщечки:

В однім горшку зілля варить,

В другому – клочечки. (“Чарівниця”) [2, с. 60].

Еліпсис часто трапляється в прислів'ях і приказках, тому використання його в поетичному творі сприяє фольклорній стилізації, а в поєднанні з анафорою слугує засобом для “утвердження емоційного імперативу” [4, с. 139]:

Хто в траві – врівні з травою;

Хто в воді – врівні з водою;

Хто у лісі – врівні з лісом,

Ніччю – перевертнем бісом? (“Палій”) [2, с. 73].

Риторичні фігури наповнюють тло поезій Л. Боровиковського діалогічним характером, котрий емоційно увиразнює мовлення твору. Риторичні звертання, доповнені прикладкою чи епітетом, у творах поета є емфатичними елементами з експресивно-емоційною або оціночною характеристикою: “доле моя, доле” (“Молодиця”) [2, с. 39], “літавче білоногий” (“Фарис”) [2, с. 49], “мій боже”, “бедуїне ошуканий” (“Фарис”) [2, с. 50], “Дніпре, прадіду віків” (“Дніпр”) [2, с. 67], “зірко-дівчино”, “місяцю ясний”, “дівчино-душко”, “свіжий барвінку”, “крихто Марусю” (“Розставання”) [2, с. 70], “гуси сірі мої” (“Чорноморець”) [2, с. 74], “козаченьку, бурлаченьку” (“Вивідка”) [2, с. 75]. Риторичний оклик є засобом образного вираження якогось сильного почуття – позитивного або ж негативного: “Як-то любо поволі дихнути грудьми!”, “Як-то любо поглянуть очима всіми!”, “Як-то любо розкинутись серед степів!” (“Фарис”) [2, с. 51], “Вип'єм з горя!” (“Зимній вечір”) [2, с. 74], “Отруїла свого брата!” (“Вивідка”) [2, с. 77], “Пал герой молодой!”, “Так погиб сей герой, край спасая родной!” (“Смерть Пушкиря”) [2, с. 82]. Риторичні запитання надають мові поетичного твору яскравого емоційного забарвлення і ставляться для того, щоб привернути увагу читача до предмета чи явища зображення, підкреслити його важливість:

Як же жить? – де ж серце діти?

З ким ним поділюся?

Де ж тепер я, мій миленький,

В світоньку дінуся?! (“Молодиця”) [2, с. 39];

Гень, блись! Чи хмара то? То зіроньки світок?

Ні, то синіє Дністер – то світло Акерману (“Акерманські степи”) [2, с. 52].

Творчість Л. Боровиковського репрезентує особливості й закономірності розвитку українського романтизму [3, с. 22]. Усі стилістичні фігури, використані поетом, є експресивно-виражальними елементами, характерними для літературного романтизму. Синтаксичні засоби, вміло вжиті Л. Боровиковським у поетичних творах, надають влучності, змістовності, нової якості та мистецької привабливості як зовнішнім замальовкам, так й ілюстраціям внутрішнього стану ліричних героїв. Мовні конструкції завдяки варіації задають мелодіку творів, роблять її різноманітною, колоритною та гнучкою. Поетичні побудови визначають темп ритмічного малюнка кожної поезії митця-романтика, визначаючи за основу психологізм, монологізм та діалогізм ліричної оповіді.

Література:

1. Галич О. Загальне літературознавство: навчальний посібник для вузів / О. Галич. – Рівне, 1997. – 544 с.
2. Українські поети-романтики: поетичні твори / Упор. і прим. М. Л. Гончарука. – К.: Наук. думка, 1987. – 592 с.
3. Яблонська О. Левко Боровиковський – класик / О. Яблонська // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Л. Боровиковського в контексті слов'янського романтизму: зб. наук. пр. – Вип. 2 / Упоряд. О. В. Яблонська. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – С. 19-33.
4. Яструбецька Г. Засоби емоційності поетичних текстів Л. Боровиковського / Г. Яструбецька // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Л. Боровиковського в контексті слов'янського романтизму: зб. наук. пр. – Вип. 2 / Упоряд. О. В. Яблонська. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – С. 136-141.

Науковий керівник:

доцент кафедри української літератури

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки О.В. Яблонська.

Ирина Комарова, Наталия Ткачева
(Курск, Россия)

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, НАЗЫВАЮЩИЕ ЭМОЦИИ В ПРОЦЕССЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Единицы, обозначающие процесс речевой деятельности, занимают особое место в языковой системе, поскольку именно они организуют процесс коммуникации и реализуют основные функции языка. В русском и английском языках процесс говорения представлен большим разнообразием

лексических единиц. В научной литературе они считаются довольно хорошо описанными в работах таких исследователей, как Апресян Ю.Д., Антонова С.М., Арутюнова Н.Д., Васильев Л.М., Вилюман Л.М., Кириллова Н.О., Храмова Г.А. и других. Цель данной работы заключается в том, чтобы провести сопоставительный анализ лексических единиц, называющих эмоции в процессе речевой деятельности, в русском и английском языках, а также указать на специфику каждого из исследуемых языков.

В процессе формирования русского литературного языка роль функционально универсальных глаголов речи стали выполнять лексемы *говорить* и *сказать*. В английском языке в качестве ключевых единиц, репрезентирующих процесс говорения, выступают глаголы *tell, say, speak, talk*. Именно эти лексемы считаются в данных языках ядерными, так как в их семантике уже заложены основные параметры процесса речеобразования [1, С. 141].

Доктор филологических наук Бабенко Л.Г. утверждает, что «глагол является именно той частью речи, которая наиболее приспособлена для отражения эмоций, поскольку эмоции нерасторжимо связаны с субъектом, их испытывающим, и объектом, их вызывающим» [2, с. 128]. Эмоции, часто выражаемые в процессе коммуникации, номинируются в русском языке с помощью глаголов, большую часть которых невозможно перевести на английский язык одним словом (*радоваться, тосковать, хандрить, унывать, беспокоиться, волноваться, ужасаться, возмущаться*). В английском языке эмоции, как правило, выражаются с помощью прилагательных и причастий (*Mary was sad, pleased, angry, happy, afraid*), а также с помощью глаголов, номинирующих процесс речи в прямом значении (*say, ask, talk, speak*) в сочетании с обстоятельствами образа действия, представленными или наречиями (*gently – нежно, lovingly, fondly – с любовью, appreciatively – благодарно*), или именной группой (*in admiration – с восхищением*). Приведем некоторые примеры:

«Couldn't do that on Earth as gracefully», **said** the Earthman, **admiringly** (Isaac Asimov. The Gods Themselves).

– На Земле невозможно проделать это с таким изяществом, – **восхищенно сказал** землянин и тут же поправился.

«Do you honestly think you can fool me a second time?» she **threw** at him **in her agony and fury** (Miranda Lee. Fugitive Bride).

– Неужели ты правда думаешь, что сможешь снова одурачить меня? – **яростно бросила** она ему в лицо [3].

Традиционно к глаголам говорения принято относить те, которые обозначают процесс речевой деятельности в своем первичном значении. Философ Дж. Остин отмечал, что произнесение высказывания может не только сообщать информацию, но и быть просьбой, советом, вопросом, приказом, то есть оно может содержать эмоции [4, с. 235]. Эмоциональная речь – это речь, в которой слова, приобретая эмоциональную окраску, то есть эмоциональную коннотацию, способны вызывать или непосредственно выражать различные чувства говорящего. Именно поэтому эмоционально окрашенные слова противопоставляются эмоционально нейтральным. Слова последней группы выражают понятия, но ничего не говорят о душевном состоянии человека или его настроении. Например, таким нейтральным глаголам, как *to report – отчитываться, to say – говорить*, можно противопоставить такие эмотивные лексемы, как *to accuse – обвинять, to bet – спорить, to bless – благословлять, to boast – хвастаться, to pledge – клясться, to request – требовать, to welcome – приветствовать, to shout – кричать* и другие.

Большое внимание лингвисты уделяют и таким единицам, которые могут использоваться для номинации процесса говорения в результате метафорического переосмысления. В толковом словаре С.И. Ожегова **метафора** определяется как переносное употребление слова, скрытое образное сравнение, уподобление одного предмета, явления другому [5, С. 353]. Глаголы говорения, подвергающиеся такому переносу, как правило, также выражают настроение говорящего, его душевное состояние, отношение к собеседнику или обсуждаемому явлению, событию. Единицы, отобранные в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой [5] и в толковом словаре английского языка «Longman Dictionary of Contemporary English» [6], можно разделить на несколько семантических групп. Так, эмоциональное отношение говорящего к собеседнику может быть выражено следующими глаголами: *лягать, проехаться, уязвлять, ущемлять, поддевать, подкалывать, казнить, грызть, оплевывать, обливать грязью, to grind down – замучить, to cut up – расстроить, to mince – успокоить, to hammer – сурово критиковать, втолковывать, to brush down – ругать за провинность*. Другие метафорические глаголы указывают на эмоциональное состояние говорящего и его настроение: *охать, хандрить, клохтаться, волноваться, to whine – ныть, to whimper – хныкать, to stab, to prick – колоть (о вине, совести), to enthuse – приходить в восторг, to moan – стонать, to thunder – грозить, говорить громкогласно*. Как правило, данные группы глаголов несут в себе отрицательную коннотацию. Они выражают состояния, негативно оцениваемые носителями русского и английского языков. Результат воздействия на физическое или психологическое состояния человека, связанный с болезненными ощущениями, дискомфортом и эмоциональным напряжением, очень часто оказывается негативным, нежелательным.

Отличительной чертой английского языка являются метафорически переосмысленные фразовые глаголы. Фразовые глаголы – это единицы, представляющие собой сочетание глагола и

частицы (послелого): *break with (through)* – поссориться, поругаться, порвать с кем-либо; *get off* – уберите, унесите что-либо, кого-либо, прекратите что-либо делать; *stand up* – противоречить, перечить; *burst out* – воскликнуть; *let out* – вскрикнул, завопил, зарычал, застонал; *take back* – сожалеть о сказанном; *put down* – осуждать, критиковать; *carry on* – флиртовать [7].

Процесс речевой деятельности может быть представлен не только метафорическими глаголами, но и различными фразеологическими единицами. В результате анализа единиц из «Фразеологического словаря русского языка» под редакцией Молоткова А.И. [8], а также словаря английских фразеологизмов Литвинова П.П. [9], можно говорить о том, что русский и английский языки отличаются большим разнообразием устойчивых выражений, номинирующих процесс говорения и выражающих различные эмоции. В английском языке данная семантическая группа представлена такими устойчивыми выражениями, как *praise to the skies* – расхваливать, *make a clean breast of* – чистосердечно признаться, *say in the heat of the moment* – сказать что-то сгоряча, в пылу, *get out of one's system* – излить душу, *be in high dudgeon* – возмущаться, *go off the deep end* – вспылить, *flip one's lid* – разразиться гневом, *keep one's fingers crossed* – молиться за кого-либо, *knock sideways* – ошарашить, *blow smb's mind* – удивлять кого-либо, *throw for a loop*, *knock smb for six* – шокировать кого-либо, *squeal like a stuck pig* – визжать как свинья недорезанная и другие. В русском языке можно выделить следующие фразеологические единицы: *сорваться с цепи*, *превозносить до небес*, *кричать на всех перекрестках (голосом дурным, не своим голосом, во всю Ивановскую)*, *крыть благим матом*, *надирать горло*, *бросаться словами*, *заливаться соловьем* и другие.

Таким образом, являясь сложным и многоаспектным явлением, процесс говорения отражен в русском и английском языках как в прямых, так и в переносных номинациях на лексико-семантическом и фразеологическом уровнях. Единицы, называющие эмоции в процессе речевой деятельности, образуют особую тематическую группу, четкие границы которой определить довольно трудно. Номинация душевного состояния человека в процессе речевого производства в исследуемых языках происходит при помощи глагольных лексем, что свидетельствует о представлении эмоционального переживания как динамического процесса. В английском же языке отдельной семантической группой выступают фразовые глаголы. Наряду с единицами, обозначающими эмоции в процессе речевой деятельности в своем прямом значении, существуют лексемы, метафорически репрезентирующие коммуникативную ситуацию. Рассмотренные в работе группы фразеологических единиц, также номинирующие эмоции в процесс речевого производства, имеют открытый характер и до сих пор пополняются новыми устойчивыми образованиями.

Литература:

1. Антонова С.М. Глаголы говорения – динамическая модель языковой картины мира: опыт когнитивной интерпретации: Монография / С.М. Антонова. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 519 с.
2. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Свердловск: Из-во Урал. ун-та. 1989. – 184 с.
3. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ruscorpora.ru/>
4. Лейн М.Д. О структуре понятия, передаваемого эмоциональным значением слова, и методика ее исследования // Системное описание лексики германских языков. – Л., 1976. – Вып.1. – С. 100-106.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. – 944 с.
6. Longman Dictionary of Contemporary English [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ldoceonline.com/>
7. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. – М.: ЮНВЕС, 2004. – 704 с.
8. Фразеологический словарь русского языка. / под ред. А.И. Молоткова. – М: Изд-во «Советская энциклопедия», 1968.
9. Литвинов П.П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – М.: Астрель: АСТ, 2007. – 285 с.

Научный руководитель:

кандидат филологических наук Дрёмова Татьяна Георгиевна.

**Құралқанова Ботагөз
(Павлодар, Қазақстан)**

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МӘНГҮРТТІК ТАҚЫРЫБЫ

Қазақ прозасындағы мәнгүрттік тақырыбы әртүрлі уақыт ағымына және қаламгер шеберлігіне байланысты бірде эпизод, бірде көркемдік деталь, кейде символ, тұспалдау ретінде пайдаланылды.

Ә.Кекілбаев, Ш.Айтматов сынды қаламгерлер психологиялық талдау, миф пен ақиқат шындықты ұштастыру, аңыз әңгімелерді қолдану тәрізді көркемдік әдіс-тәсілдерді игерді. Бұл орайда олар «әлем халықтарының талай ғасырларды, мыңдаған жылдарды қамтитын ақыл-ойының інжу-маржандарына жүгінді. Уақыт пен кеңістікке орай, өткен мен бүгінді, бүгін мен болашақты

байланыстыра қарап, жаңа көзқараста көркем туындыларды дүниеге әкелді. Халықтық фольклор мен мифтік мотивтер жазушылар шығармаларының көркемдік бояуын әрлендіре түсті» [1, 136].

Аталмыш тақырыпты XXғ. 60-70 жылдары өз шығармаларында игерген қаламгерлер Ә.Кекілбаев пен Ш.Айтматов мәңгүрттік туралы аңызды идеялық нысанына қарай қолданғанын байқаймыз. Әдебиетші ғалым Ж.Дүйсенбаева да осы мәселе төңірегінде нақты баяндайды [2,136.]. Бұған қырғыздың белгілі сыншысы, әдебиеттанушы ғалым, академик Абылдажан Ахметалиев ««Мәңгүрт» кімдікі?» [3,236.] деген мақаласында мәселе мәңгүрт жайындағы аңызды кім бірінші болып қолданғанында емес, сол дерек-аңызды кім бүгінгі тірлігімізге сай жаңаша дамыта алды деген тұрғыда жауап іздейді. Сондай-ақ ғалым Ж.Аймауытовтың мәңгүрт туралы ойды «Манас» эпосынан алғанын да сөз соңында айта кетіп, жырдың қырғыз тіліндегі нұсқасы мен орысша аудармасынан мысал келтіреді. А.Ахметалиев бұл аңыздық-деректі Ә.Кекілбаев өзінің «Дала балладаларында» және түркімен жазушысы Ш.Жұмагелдиев «Жоғалғандар» романында тек қана көркемдік деталь түрінде ғана алып, ал Ш.Айтматов қайтадан әдеби өңдеуден өткізіп, оны жаңаша жазып, оған жаңаша әр қосып, терең философиялық қорытынды жасағанын айтады.

Ә.Кекілбаев мәңгүрттік туралы ескі аңызды қайта жаңғыртып, қайта баяндап қана қоймайды, оған философиялық, психологиялық реңк үстемелей отырып аңыздың әлеуметтік сипатын ашады. Бітімге келмей, тек қана жауласумен болған, өзара сыйыса алмай, ұғыса алмай өткен екі бауырлас жұрт талай тауқыметті бастан кешіріп, бірін-бірі кешіре алмайды. Автор талай замандар бойы қазақ даласы мен түркімен құмдарындағы зорлық-зомбылықтың неше алуан түрі: алып кету, шауып кету, жер дауы, жесір дауы, жазаның ең ауыр сұмдық түрі – мәңгүрт жасау сияқты аңыздық желілерді шебер қолдана білген.

Сондай-ақ байырғы кездегі қоғамдық қарым-қатынастардың қандай сипатта дамығандығынан хабар беру үшін, қазақ пен түрікмен арасындағы жаулықтан қарапайым жандардың жапа шеккенін көрсету үшін де осы аңыздық желіге екпін түсірген.

Ал Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романындағы мәңгүртке айналдыру эпизоды Ә.Кекілбаевтікіне өте ұқсайды. Бірақ жазушының енгізген жаңалығы – мәңгүрттің өз шешесін атып өлтіруі. Сөйтіп жазушы Ана-бейіттің пайда болуын түсіндіреді.

Ш.Айтматов өз романында адамзат тағдыры туралы проблема көтерген. Мәңгүрт туралы миф шығарманың басынан соңына дейін үзілмейді. Ол барлық оқиға желілеріне астар болып араласып отырады. Ғарыштағы болған жайлар, ғарышкерлердің өзге, жоғары өркениеттермен танысулары, оны мәңгілік жұмбаққа айналдыруы сияқты мәселелерді анасын атқан мәңгүрт толықтыра түседі. Бүкіл адамзат баласын санадан айыру, белгілі болған істі белгісіздікке айналдыру, қоғамдық, техникалық сананы шектеу – мән жағынан ұқсас мәселелер.

Едігенің бір күні ғасырға бергісіз, себебі суреткер бұл образдар арқылы өткенді, бүгінді, болашақты бір түйінмен беріп отыр. Ол адам санасы, осы уақыттың ұлы өлшемін ажыратпауға қажет. Тек сондай жағдайда ғана нағыз патриот, гуманист, биік адамгершілік иесі болады. Едіге сондай адам. Өйткені өткенін ұмытқан адам сана дамуын, адамгершілік дамуын үзген адам. Ол – мәңгүрт. Мәңгүрт – адам дүниетанымының көлеңкелі жағы. Бұл мәселе Едіге мен Қазанғаптың баласы Сәбитжанды салыстырудан анық көрінеді. Едіге досына адал, Қазанғаптың өтініші бойынша оны Ана-Бейітке жерлемекші. Сәбитжан оған қарсы, қайдағы бір ертегі Бейітке апару, ол үшін ақылға сыйымсыз. Ол жерлеуді тездетіп қалаға қайтуға асық. Өке өсиеті оны көп қинай қоймайды. Осы сәтте Едігенің көз алдына анасын атқан Мәңгүрттің Сәбитжанның дүниетанымында орын тепкенін түсінеді.

Қорыта айтқанда Ә.Кекілбаев мәңгүртке айналдыру көрінісін егжей-тегжейлі суреттеген. Сол арқылы Жөнейіт характерін даралап, жаугершілік замандағы бір-бірімен жауласудың соңы неге апарып соғарын меңзейді. Ал Ш.Айтматов болса мәңгүрттік туралы аңызды пайдалану арқылы топонимикалық аңыздың шығу тарихын көрсетеді және адами проблемаларды көтереді.

Жалпы мәңгүрттікті екіге бөліп қарауға болады: біріншісі, жаугершілік замандағы мәңгүрттік. Мұнда адамды күшпен, зорлықпен қанап, адами ойлау дүниесінен айырып, жазалап, құлақ кесті құл қылып, тағылық тұтқында ұстау. Екінші бір түрі қазіргі жаһанданау заманындағы рухани мәңгүрттік. Сәбитжан мен аңыздағы мәңгүрт жауынгердің бейнелері осының айғағы. Бұл екі көрініс те күрделі мәселелер. Бірі күшпен орындалса, екіншісі айла-амал арқылы халықтың ділін, дінін, тілін ұмыттырып, нағыз мәңгүртке айналдырған.

Қазақ әдебиетіндегі көрнекті, дарынды жазушылардың бірі Дулат Исабековтің оқырман қауымды да, әдебиеттанушы сыншыларды да елең еткізген шығармасының бірі – «Сүйекші».

Шығарманың бас кейіпкері – Тұңғыш. Өмірі бір повеске арқау болған бұл орталық кейіпкер – рухани дүниесі аяусыз тонауға түскен, құр сұлдері ғана қалған, ойы мен жаны басқаларға беймағлұм қауқиған тіршілік иесі.

Д.Исабековтің Тұңғыш арқылы көрсетпек болғаны – адамның кері кету процесі. Бұл жерде Тұңғыштың Үндемеске айналу процесі. Осы кері эволюция барысында Тұңғышта мәңгүрттік психологиясы пайда болады.

Қаламгер өмірдің трагедиялық суретін жасай отырып, сол өмірде адамның панасыздығы мен қорғансыздығын, жалғыздығын меңзейді.

Кейде мәңгүрттік типпен маргиналдықты байланыстыра қарастыру да кездеседі. Маргиналдар – не қоғамнан өздері аулақ кеткендер, не қоғамның өзі оларды шеттеткендер. Ал Д.Исабековтің кейіпкерлерін қоғам жатсындырған. Сондықтан олар мәңгүрт типтес бейнелер болып табылады.

Осы тәріздес идея Т.Әбдіқовтің «Тозақ оттары жылмаңдайды» повесінде де көрініс береді. Автор сюжеттік желісін түрлі кеңістік аясында берсе де, адамзат баласының шыққан тегі – біреу, жер шарының бір нүктесіндегі келеңсіздік адамзаттың бәріне ортақ деген концепцияны ұсынады.

Повесте екі сюжеттік желі тартылған: біріншісінде бас кейіпкердің қазіргі хал жағдайы баяндалса, екіншісі оның өткен өмір елестерін қамтиды. Екі сюжеттік желі авторлық ұстаным арқылы біріктірілген. Әсіресе, атақты дәрігер, есімі айдай әлемге әйгілі доктор Бейкердің санасында біртіндеп өше бастаған сурет-елестердің жаңғыруы осы екінші сюжеттік желіге арқау болған.

Үндіс баласы Кияку американдық дәрігер Эдуард Бейкерге айналып, өзінің өткенін ұмытып, мәңгүртке айналады. Себебі мәңгүрттік типке ұлттық салт-дәстүрден жұрдай, оның рәміздік, рәсімдік мағынасын білмейтін, күнделікті өмірде ұлттық мәдени жүйенің құндылықтарын қолданбайтын адамдар жатады. Яғни, мәңгүрт дегеніміз рухани тамырларынан, тарихи жадыдан айырылған адам. Повестің басты кейіпкері де осындай адам.

Осылайша, даңқ, мансап дәрігердің мінез-құлқында, наным-сенімінде жаңа көзқарастар қалыптастырады. Аракулік дәрігер де заманның ыңғайына қарай бейімделе бастаған еді. Жазушы уақыттың құдіретті күшін, әрі өткенді ұмыттыра алатын, әрі көкірек түкпірінде көмескіленген елестерді жаңғырта алатын қарама-қайшылықты қасиетін Бейкер образы арқылы айшықтай түскен. Бейкер санасында кешегі мен бүгінгі тартысқа түсіп, өткен күндер оқиғасын таразылау характер өзгерісіне әкеледі: «Ол енді өзінің сонау ағысты, лай өзен жағасында қалған араку тайпасынан жеті бақсымен бірге не мақсатпен шыққанын және не деп ант бергенін есіне алды....Ол мынау дүниенің құны сертті сәтте өзі үшін түк емес екенін осы уақытқа дейін қалай ажыратпағанына өзегі өртеніп, бұдан да қайыршы болып, не жынданып кетсем әлдеқайда жеңілдер едім деп ойлады» [4, 188б.].

Өткен уақыттың ауыр елесі бүгінгі уақыт аясында қайта тіріліп, Бейкердің «көзі ашылады». Бірақ дәрігер үшін – кешегі уақыт қайтарымсыз болса, бүгінгі уақыт – өкініші мол, рухани азаптың басы ғана. Сөйтіп, уақыт – адамның өзін-өзі танып білуіндегі, дүниені рухани тұрғыда игеруіндегі шешуші категория ретінде берілген. Бейкер бейнесінің ерекшелігі – ол кеш болса да өз ұлтымен табыса алды.

Т. Әбдіқовтің аталмыш повесіне тақырыбы жағынан болмаса да, идеялық нысаны жағынан ұқсас шығарма – О.Бөкейдің «Атау кере» повесі.

Кеңестік қатал цензура кезінде қаламгер ұлттың жоқшысы бола отырып, «Атау кере» арқылы ұлтқа тығырықтан шығар жол көрсетеді. Ішкілікке салынған Таған образы арқылы қазақты қасіреттен шығарудың бағытын меңзейді.

Жалпы, адамдардың жатсынуы, тамырынан ажырап қалу тақырыбы әлемдік әдебиетте де, қазақ әдебиетінде де біраз уақыттан бері қозғалып келе жатыр. Кеңес заманынан Тәуелсіздікке ұласар шақтағы Оралхан Бөкейдің «Атау кере» шығармасы – осындай шығармалардың бірі. Онда да мәдениеттің тоғысынан туындайтын, адамдардың психологиясында болатын салғырттық, өзінің тегінен жеру, ұлттық мәдениетке деген ішкі қарсылық талай нәрсенің айқын көрінісі деп айтуға болады. Туындыдағы мәңгүрт типес бейне – Ерік – қауіпті будан, екі ұлттан туған дүбара ұрпақтан сақтандырады.

Кейінгі жылдары жазылған М.Мағауиннің «Жармақ» романында да көтерілген негізгі тақырып – қазақ халқының тарихы мен рухани құндылықтар. Жазушы қазақтың кешегісі тоталитарлық кеңестік заманда өз тарихына, өзінің рухани байлығына ие ете алмауын айта келіп, бүгінде де, жеке тәуелсіз мемлекет болғаннан соң да мәңгүрттіктен, қоғамдық дертке айналған жемқорлықтан, адамдардың бірі-біріне жаны ашымайтын қатыгез, тасбауыр ниеттерінен арыла алмай санасының солғын тартқанын ашына жазады.

Осындай ұлтсыздану дертінен құтылуға бола ма деген сұраққа жауап іздеген бас кейіпкермен бірге автор да, оқырман да ақиқатқа апаратын жол іздейді. «Жармақ» романында осы ащы шындықтың бастау алар негізі ұлтсыздықта екенін алдымызға жайып салады: «Ұлтсыздық – ұлттық сана, ұлттық сезім, ұлттық танымның жоқтығы ғана емес, адамдық кейіптен айырылу, қасиетсіздік деген сөз».

«Иә, романдағы Мұраттың жанталаса, шыр-пыр болып қорғайтын идеясы өз ұлтына адал қызмет ету. Ұлттық менталитеттің киесі бар. Сол үшін ұлттың тілін, дінін, ділін көзінің қарашығындай сақтау керек. Бұл – сенің қазақ болып, ұлт болып, мемлекет болып өмір сүруіңнің бірден-бір шарты дейді» [5, 30б.].

Мәңгүрттік – бұл сыртқы күштеудің нәтижесі. Мәдени жадыдан адам зорлық-зомбылықтың әсерінен айырылады. Егер Д.Исабековтің кейіпкерлері сыртқы күштеудің, әділетсіз өмірдің, сол кезеңдегі қатыгез қоғамның зорлық-зомбылығы нәтижесінде тірі аруаққа, мәңгүртке айналса, Т.Әбдіқовтің кейіпкері өзінің өткенін ұмытып, мәңгүртке айналады.

Біз талдаған авторлардың айтпағы – әр заманның, әр қоғамның өз мәңгүрті болады деген ой. Патша үкіметі тұсындағы, бертін келе кеңес үкіметі тұсындағы күшпен енгізілген отаршылықтың таз кепеші мәңгүрт ұрпақты дүниеге әкелді. Аталмыш авторлардың танымы рухани мәңгүрттік – мәңгүрттіктің ішіндегі аса қауіптісі деген байламға саяды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ:

- 1 Егеубаев А. Тақырып. Тағдыр. Проблемалар (Қазіргі прозадағы даму тенденциялары хақында) // Кітапта: Сөз жүйесі. – Алматы: Жазушы, 1985. – 272бет
- 2 Дүйсенбаева Ж. Ә.Кекілбаев – суреткер / Ж. Дүйсенбаева – Алматы: Жалын, 1998. – 192 бет.
- 3 Ахметалиев А. «Мәңгүрт» кімдікі?! А. Ахметалиев // Жұлдыз. – 1989 – №7. – 21-27 бет.

4 Әбдіков Т. Оң қол. Әңгімелер мен повестер / Т.Әбдіков – Алматы:Атамұра, 2002. – 352 бет

5 Мәуленов А. Қазіргі қазақ романының постмодерндік нышандары / А.Мәуленов // Жұлдыз. – 2012 – №7. – 29-35 бет.

Людмила Люлька, Ірина Редзюк
(Київ, Україна)

МОВА, СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА КОМУНІКАЦІЯ

Мова є головним знаряддям соціалізації, тобто перетворенням біологічної істоти в соціальну, у члена певного суспільства. Мовні проблеми мають широкий вихід у соціальну, економічну, політичну, науково-технічну, культурологічну та інші сфери життя окремої особи і суспільства в цілому, і, як наслідок, наявність наук про мову як складний феномен.

Наука намагається розглянути феномен мови з найрізноманітніших сторін в інтересах мови. Кошти, вкладені у вивчення мови, за короткий час сторицею повертаються суспільству дивідендами у вигляді здобутків науково-технічного прогресу, зміцнення соціальної і національної злагоди, підвищення культури, духовності, освітнього рівня і матеріального добробуту народу.

Мовлення людини – це своєрідна візитна картка, показник рівня освіченості людини, її культури, а разом з тим, через сукупну мовленнєву практику мовців – це і показник культури суспільства.

Тому метою даної статті є дослідження феномену взаємодії мови і мовлення, соціалізації та комунікації, аналіз соціологічного аспекту цієї проблеми.

Процес становлення особи повноправним учасником сучасних для нього суспільних відносин завжди знаходив своє відображення у педагогіці, а також дослідженнях з соціальної психології, соціології виховання та соціальної педагогіки. Ті чи інші аспекти проблеми розглядалися в різний час у роботах К.А. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, Г.М. Андрєєвої, А.Г. Асмолова, Л.П. Буїв, Л.С. Виготського, І.С. Кона, А.І. Леонтєва, А.В. Мудрика та ін фахівців.

Інтенсивна розробка теоретичних аспектів проблеми соціалізації особистості, що розгорнулася в радянській філософії, соціології, соціальній педагогіці та соціальній психології в 70-і роки (Е.А. Домбровський, В. С. Марков, Л. М. Сніжко, Е. В. Соколов та тощо) і отримала своє продовження у 80-ті роки (Т. А. Гаврилова, О. Ф. Морозова, В. В. Москаленко, В. Я. Силі, Л. К. Синцова, Л.Ф. Філіппова та ін.), сприяли активному обігу до закордонних дослідженням у цій галузі, в тому числі і вітчизняних вчених-педагогів (Л. Б. Боярська, Б. Л. Вульфсон, Є. Г. Гребенюк, Р. Г. Гурова, З.А. Малькова, Е. С. Панасенко, В. Я. Піліповській, Т. Ф. Яркіна та ін.).

Історичний пріоритет у вивченні соціалізації належить західним науковим школам, чий стаж досліджень у названому напрямку обчислюється з кінця ХІХ століття (Ф. Х. Гіддінгс, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Г. Тард та ін), тоді як у вітчизняній науковій літературі радянського періоду аж до кінця 60-х – початку 70-х років, коли були зроблені перші спроби об'єктивного аналізу питання (Н.В. Андрєєнкова, П. С. Лебедев, Ю. А. Левада, В. С. Мерлін, Б.Д. Прагін та ін), сам термін «соціалізація» використовувався виключно заради його критики.

Сучасний етап розвитку нашого суспільства, через зміни в світовому співтоваристві, вимагає розширення і поглиблення досліджень, їх вивчення й осмислення для вирішення проблем, що виникають в нашій країні в даній науковій сфері.

Сучасна українська соціолінгвістика віддає перевагу вивченню мовної особистості як представника певної групи, вбачаючи своє завдання в аналізі й моделюванні мовної ситуації, дослідженні різних утілень мови (ідіомів) та їх комунікативної потужності, каналів і можливостей впливу держави на мовну ситуацію. За Н. П. Шумаровою, «вона вивчає всі сфери, де функціонує мова, але крізь призму людини» [1, с.28-37].

Мовна компетенція особистості, тобто знання мови і вміння нею користуватися, а також комунікативна компетенція, тобто вміння враховувати соціокультурні параметри спілкування привертають увагу сучасних соціолінгвістів.

Соціалізація людей відбувається в процесі соціальних комунікацій. Комунікація – це процес, за допомогою якого люди передають один одному інформацію, ідеї, думки і душевні стани. Вона допомагає людям координувати складну групову діяльність. Комунікація включає в себе вербальні і невербальні процеси, за допомогою яких людина надсилає й отримує послання.

Мова і мовне спілкування (комунікація) мають вирішальне значення для успішності процесу соціалізації. Як зазначив видатний учений Л.С. Виготський про мову, «з одного боку, вона має яскраво виражений предметний характер, з другого – сама забезпечує успішний розвиток предметно-практичної діяльності людей» [2, с.233-237]

Мова може обслуговувати дуже широкий спектр комунікативних потреб окремої людини і суспільства в цілому. У відповідності до різних областей людської діяльності – виробництва, освіти, науки, культури, торгівлі, побуту і т. ін. – виділяються різні сфери використання мови (або мов, якщо йдеться про неодномовне суспільство).

Мова – це важіль соціалізації, можливо, найвеличніший із усіх існуючих. А мовне спілкування сприймається як фундамент процесу соціалізації.

Д. Хаймс розширив обсяг поняття “мовна компетенція” і перетворив його завдяки введенню деяких соціопрагматичних ознак в поняття соціолінгвістичної та комунікативної компетенції, вважаючи останню більш широким поняттям, ніж першу. “Поняття комунікативної компетенції,— пише Звегінцев, підтримуючи прихильників розширення поняття, — виходить з того, що сама мовна компетенція не здатна забезпечити нормальне спілкування між людьми за допомогою мови. Необхідні ще якісь додаткові знання, які виявляють “правильність” поведінки людини в суспільстві. Це соціальні знання або соціолінгвістична компетенція, що має позалінгвістичний характер і так само, як і мовна компетенція, може бути представлена в ідеалізованому та абстрагованому вигляді” [3, с.319].

Для успіху комунікації необхідним є своєрідне взаємне пристосування учасників комунікативної ситуації. Воно може стосуватися: 1) набору мовних засобів; 2) правил їх використання в даній ситуації; 3) тактик мовного спілкування; 4) при контактному спілкуванні – його невербальних компонентів (жестів, міміки, рухів тіла тощо). Для всіх чотирьох типів комунікативного пристосування має значення відмінність комунікантів за ознакою “свій / чужий” та “вищий / нижчий” (у деякій соціальній або віковій ієрархії). Стисло охарактеризуємо різні сторони людського спілкування.

При спілкуванні зі “своїм”, тобто з людиною з того ж самого соціального середовища і при цьому знайомою мовцею, останній є більш або менш вільним у виборі мовних засобів; при спілкуванні з “чужим” відбувається селекція мовних засобів – шляхом переходу на стилістично більш офіційний реєстр, самообмежень мовного репертуару (наприклад, робітник, спілкуючись з лікарем або суддею, уникає ненормативної лексики, яка є звичайною для його мовної поведінки у спілкуванні зі “своїми”), а також у вигляді редукції суто індивідуальних мовленнєвих рис (слова й вирази, котрі людина любить вживати в спілкуванні з “домашніми”, навряд чи є доречними з офіційними особами).

Дослідження з мовної соціалізації припускають дуже широке розуміння мови. Мова в них не тотожна граматиці і навіть мовній системі як такий. Навпаки, такі терміни як “мова”, “розмова”, “комунікація” використовують як синоніми терміну “мова”, щоб позначити соціально обумовлене використання мови, вихід за межі пропозиції та облік вироблених, невербальних і паралінгвістичних факторів.

Спілкування розглядається в контексті соціалізації з боку його розширення і поглиблення, оскільки спілкування нерозривно пов'язане з діяльністю. Розширення спілкування можна розуміти як множення контактів людини з іншими людьми, специфіку цих контактів на кожному віковому рубежі. Що ж до поглиблення спілкування, це перш за все перехід від монологічного спілкування до діалогічного, децентралізація, тобто вміння орієнтуватися на партнера, більш точно його сприйняття. Завдання експериментальних досліджень полягає в тому, щоб показати, по-перше, як і за яких обставин здійснюється множення зв'язків спілкування і, по-друге, що отримує особистість від цього процесу. Дослідження цього плану носять риси міждисциплінарних досліджень.

Проблема комунікацій розглядається вченими з точки зору когнітивних, соціопсихологічних і культурологічних підходів з неминучим виділенням питання про сфери соціальної комунікації. Сфери спілкування класифікуються по відношенню до видів діяльності, а всередині виду – відповідно до області використання мови. У літературі має місце полеміка про сутність поняття “побутове спілкування”, у найбільш популярних теоріях комунікації: А. Швейцер, В.Конецкая, Дж.Фішман, Д.Хаймс, М.ХелЛідей, Е.Пассов, І.Міхалкіна, І.Зімня, В.Розенцвейг, Е.Родіонова, Е.Злобіна, Л.Буєва та ін.

З цієї короткої характеристики різних сторін мовного спілкування видно, що в загальному випадку доросла людина володіє якоюсь сукупністю соціалізованих, прийнятих у даному соціальному колективі норм спілкування, що включають як власне мовні норми, так і правила соціальної взаємодії. Ці норми є обов'язковими для людей, що живуть у даній мовній спільноті, при їхній мовній поведінці як у соціально однорідному, так і в соціально неоднорідному середовищі.

Традиційна методика викладання мов базується на словниках і граматиках, які фіксують переважно внутрішньоструктурні властивості мови та обумовлені самою її системою правила використання слів і синтаксичних конструкцій. Проте реальне вживання мови регулюється ще, принаймні, двома класами змінних – соціальними характеристиками мовців та обставинами, в яких відбувається мовне спілкування. Отже, навчання мови є найефективнішим тоді, коли в методиці її викладання, в навчальній літературі враховуються не лише власне лінгвістичні правила й рекомендації, а й різні “зовнішні” чинники.

Найочевиднішою є роль цих чинників при навчанні другої мови. Ті знання й навички, котрих дитина набуває у процесі засвоєння рідної мови, доросла людина, опановуючи нерідну для неї мову, повинна засвоювати “з нуля”, у значно коротші строки та до певної міри штучно – у навчальній ситуації, а не в ході поступової соціалізації. Помилки в чужій мові, й особливо у мовній поведінці, найчастіше трапляються через незнання ситуативних і соціальних умов, доречності тих або інших мовних одиниць і конструкцій, від неволодіння механізмами кодового перемикавання при зміні параметрів мовного спілкування (зміна теми, адресата, мети тощо).

У вітчизняній системі освіти ще немає належного усвідомлення доцільності застосування соціолінгвістики з метою навчання мов, хоча соціолінгвісти намагаються вкоренити у свідомість педагогів важливість цієї проблеми. У кращому разі використовуються країнознавчі знання, але вони становлять лише частину соціолінгвістичної інформації. У США та деяких інших країнах важливість такої інформації при навчанні мови усвідомлено досить давно. Створено програми навчання з участю соціолінгвістів (як у США, так і в країнах Західної Європи).

Виникла і зростаюча в наш час потреба в спілкуванні не дозволяє обмежити процес оволодіння розмовною іноземною мовою запам'ятовуванням набору мовних штампів, а вимагає придбання навичок спілкування іноземною мовою, включаючи соціо-культурні норми. Цьому необхідно навчати в зіставленні з нормами рідної мови, одночасно ліквідовуючи прогалини у вихованні та знанні культури свого народу, створюючи тим самим новий тип фахівця, готового до спілкування на всіх рівнях в ситуаціях, які диктують необхідність володіння іноземною мовою.

Література:

1. Шумарова, Н. П. Соціолінгвістика і стилістика: система кореляцій. // Стиль і текст [Текст]: [3б. ст.] / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К.: Ін-т журналістики, 2000. – Вип.4 / [Редкол.: В. Різун (голова) та ін.]. – 2003. – 248 с: іл. – Бібліогр. наприкінці ст. – 10.00 р. – С.28-37.
2. Л.С. Выготский. Мышление и речь. Психологические исследования. // Под ред. и со вступительной статьей В. Колбановского. – Социально-экономическое издательство, Москва, 1934. Ленинград.
3. Звегинцев В.А. О предмете и методе социолінгвістики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.– М., 1976.– Вып. 4.
4. Дзекиревская Л.Н., Тарасов Е.Ф. Овладение иностранным языком как социолінгвістическая проблема // Тр. ВИИЯ. Иностр. яз.– М., 1970.– № 6.
5. Дьячков М.В. Проблемы двуязычия (многоязычия) и образования: Пособие для учителей средних школ, преподавателей педучилищ и пединститутов.– М., 1992.
6. Дьячков М.В. Социальная роль языков в межэтнических обществах: Пособие для университетов и пединститутов.– М., 1993.
7. Социолінгвістические и лингвистические аспекты в изучении иностранных языков / Отв. ред. Н.М. Фирсова.– М., 1992.
8. Hymes, D. On Communicative Competence. In J.B.Pride and J.Holmes (eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972, pp. 269-293.
9. Наукова бібліотека дисертацій та авторефератів disserCat <http://www.dissercat.com/content/uvpravlennie-motivatsiei-izucheniya-inostrannykh-yazykov-v-vuze#ixzz2rbZV60ue>
10. Антошкіна Л., Красовська Г., Сигеда П., Сухомлинов О. Соціолінгвістика: навчальний посібник. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток Лтд”, 2007. – 360 с.

Ілона Марченкова
(Миколаїв, Україна)

СЛОВА-РЕАЛІЇ У КАЗЦІ Е. Т. А. ГОФМАНА «ЗОЛОТИЙ ГОРНЕЦЬ» ТА ВІДТВОРЕННЯ ЇХ У ПЕРЕКЛАДІ

У перекладознавстві терміном «реалія» позначають слова, що називають специфічні предмети, явища, які пов'язані з побутом, історією, культурою певного народу. Також реалії визначають як «слова (та словосполучення), що називають об'єкти, які притаманні життю (побуту, культурі, соціальному та історичному розвитку) одного та чужі для іншого народу; як носії національного та/або історичного колориту, вони, як правило, не мають точних відповідників (еквівалентів) у іншій мові, і, відповідно, не підлягають перекладу на «загальних засадах» та вимагають особливого підходу» [1].

В українському перекладознавстві термін «реалія» вперше вжив О. Кундзіч у праці «Перекладацька мисль і перекладацький недомисел» (1954) [2], підкреслюючи при цьому неперекладність реалій: «Я схильний вважати народні пісні аналогічними реаліями даного народу, що, як правило, не перекладаються» [3].

Значну роль в опрацюванні реалій в українському перекладознавстві є праці В.Коптілова та Р. П. Зорівчак. Остання на підставі численних дефініцій вивела своє визначення реалії у книжці «Реалія і переклад» (1989 р.) [4]: «Монолексемні і полілексемні одиниці, що вміщують як основне лексичне значення традиційно закріплений комплекс краєзнавчої інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови сприймача». На основі численних досліджень у перекладознавстві виділяють: а) побутові реалії; б) етнографічні та міфологічні реалії; в) реалії світу природи; г) реалії державно-адміністративного укладу та суспільного життя; д) ономастичні реалії; е) асоціативні реалії тощо.

У казці (а повість Е. Т. А. Гофмана є однією з трансформацій жанру казки, введеного в літературу романтиками) «Золотий горнець» події розгортаються в Дрездені, з багатьма реаліями тогочасного німецького побуту і характерними рисами соціальної психології персонажів: бачимо і самовдоволеного чиновника, який займається просвітою, і проректора Паульман, і його доньку Вероніку, яка мріє про те, що вона стане «пані радницею», і реєстратора Гербранда, який не виходить за рамки шанобливою ввічливості. Перебіг їхнього життя визначає сформований чиновницько-міщанський устрій, на тлі якого безмежно безглуздий і смішний студент-мрійник Ансельм зосереджує навколо себе світ чудес [5].

Наукові джерела підкреслюють, що постійна взаємодія мов і культур, зокрема через переклади, сприяє зближенню семантики міжмовних відповідників у галузі не тільки первинної, а й вторинної образної номінації. Як же перекладач повинен відтворювати реалії у мові-перекладі? Якщо

даний предмет чи явище незнайомі народу, якщо в його мові немає найменування даного предмету, поняття, явища, означає тоді це, що слово не можна перекласти. А якщо воно перекладне, то як знайти найвдалішу відповідність? Л. Н. Соболев вважає так: «якщо говорити про неперекладність, то саме реалії, як правило, і неможливо перекласти». Проте «немає такого слова, яке не могло би бути перекладеним на іншу мову, принаймні описово, тобто поширеним сполученням слів даної мови» – це у відношенні словникового перекладу, і «те, що неможливо у відношенні окремого елементу, можливо у відношенні складного цілого», тобто у відношенні контекстуального перекладу. Таким чином вважається, що питання зводиться не до того, чи можливо, чи неможливо перекласти реалію, а до того, як її перекласти» [6, с. 282].

Науковці дійшли до думки, що при перекладі реалій існує дві труднощі: по-перше, це відсутність у перекладацькій мові відповідності (еквівалента, аналога) внаслідок відсутності у носіїв цієї мови об'єкта, який ця реалія позначає; по-друге, необхідність, передати не тільки предметне значення (семантику) реалії, а також і її колорит (конотацію) – її національне і історичне забарвлення.

Неодноразово дослідниками зауважувалося, що така справа ускладнюється ще й необхідністю урахувувати цілий ряд обставин, які заважають дати одну на всі випадки життя відповідь. Безумовним є лише одне: «рецептів» тут, як і в перекладі загалом, немає, і перекладач, урахувуючи загальні теоретичні положення і спираючись на володіння мовою, на свій досвід, чуття і картотеку, а, в першу чергу, на «контекстуальні обставини», в кожному окремому випадку вибирає шлях, який підходить більш всього, а інколи є одним можливим [7].

Найчастотнішим при перекладі слів-реалій є метод комбінованої реномінації, який полягає у поєднанні іншомовної транскрипції, транслітерації слова-реалії з описовою перифразою, що дає змогу розкрити семантику реалії й разом з тим передати її оригінальний характер. Зручно й те, що друга частина комбінованого найменування – описова перифраза може подаватися у виносці до тексту, а при подальшому вживанні реалії вона (перифраза), як правило, опускається [8].

На матеріалі реалій «Золотого горнця» познайомимось ближче з їх вибором, підбором та оформленням в перекладах (український переклад – С. Сакидон, російський – В. Соловійов). Проаналізуємо детальніше гофманівські та перекладацькі реалії.

Власна назва «Schwarze Tor» – це історизм на позначення великих воріт, при монументальних спорудах. Ці ворота в місті Дрезден були частиною міського укріплення. С. Сакидон подає у перекладі «Чорна брама», В. Соловійов «Черные ворота». Обидва перекладачі використовують велику літеру при перекладі, показуючи тим самим величність воріт, як визначної пам'ятки міста Дрездена.

«Linkschen Bade» – це реалія на позначення парку з розвагами на березі Ельби в Дрездені. В українського перекладача помічаємо різні інтерпретації: це і лійкові, і лінкові купальні, проте із загального контексту зрозуміло, що це розважальне місце для жителів тогочасного Дрездена.

«Діва Дунаю» – опера німецького композитора Фердинанда Кацера (1751-1831). Це етнографічна реалія на позначення духовної культури та мистецтва. Ще як варіант можна було перекласти «Дунайська русалонька», а не «діва», адже у Відні в міському парку існує фонтан під назвою «Donauweibchen-Gruppen», що в перекладі "Дунайська русалонька". У центрі фонтану – кам'яна фігура русалоньки.

«Мадемуазель» зазвичай вживається, як назва незаміжньої жінки у Франції (приєднувана до прізвища або імені), що поширилась і в деяких інших країнах. Перекладачі вирішили залишити цю реалію, зберігши її звучання перекладеними мовами. В. Соловійов навіть залишив французьке написання цього слова. Українською така увічлива реалія-звертання до жінки могло б звучати, як «панна».

С. Сакидон використовує у своєму перекладі застаріле слово «капшук», що позначає гаман у формі торбинки, що затягується шнурочком. В російському варіанті перекладу для позначення такого гаманця існує слово «кисет», яке і використав В. Соловійов. Курять вже давно цигарки, а не трубки, тож всі вищенаведені приклади є застарілими, а отже – словами-реаліями минулих часів на позначення побутового щоденного пристосування.

Оскільки події відбуваються в Дрездені, то відповідно Е. Т. А. Гофман вживає тогочасні назви споруд, вулиць, площ, мостів, розважальних або відпочивальних частин або закладів міста, які залишаються територіальними реаліями, наприклад: «bei dem Koselschen Garten / біля Козельського саду / у Козельського сада; auf der Pirnaer Vorstadt / В Пирнаському передмісті / в Пирнаском предместье; bei dem Antonschen Garten / біля Антонського саду / у Антонського сада». Перекладачі зберігають всі ці назви, знаходячи українські відповідники.

Згадуються навіть крамниці Конрадї (нім. Conradis Laden, рос. лавка Конради), Замковий провулок (нім. Schloßgasse, рос. Замковая улица), Новий ринок (нім. Neumarkt, рос. Новый рынок), Пирнаська брама (нім. Pirnaer Tor, рос. Пирнаские ворота), Морицштрассе (нім. Moritzstraße, рос. Морицштрассе), Елабський міст (нім. Elbbrücke, рос. Эльбский мост) і т. д. – всі дрезденські реалії 1813 року.

Із суспільно-політичних реалій є пряма вказівка на професії людей та вказівка на вид їх діяльності: «der Archivarius / архіваріус / архивариус; der Registrator / реєстратор / регистратор; der Konrektor / проректор / конректор; Herr Studiosus / пан студіоз / господин студент».

Гофман згадує також Бхагаватгіту – давньоіндійську релігійно-філософська поема, складову частину епоса Махабхарата, для індійців скарбницю вищої мудрості (нім. Bhogovotgita's Meister, рос. мудрецы Бхагаватгиты).

Не оминув автор оригіналу своєю увагою і знамениту протестантську Kreuzkirche – головний дієвий храм міста Дрезден. В. Соловійов її так і переклав – «Крестовая церковь», у С. Сакидона читаємо «церква Воздвиження». І недаремно, адже історія Кройцкірхе дуже драматична: п'ять разів вона була зруйнована або горіла, але кожного разу відроджувалась, споруджувалась знову. Отже, український переклад ніби нагадує про історію цієї церкви.

Є такий рід моногля в оправі, яким користувались у дворянських колах, тобто це окуляри в оправі з ручкою. Панночка Вероніка уявляла себе радницею, яка сидить на балконі, і за якою у лорнет спостерігають елегантні чоловіки. Порівняємо: «hinauflognnettierend / лорнет / лорнируя». В. Соловійов повторює навіть у своєму перекладі частину мови оригіналу. С. Сакидон дозволяє собі відступитися від дієприкметника і перекласти іменником.

Як висновок можна зазначити, що переклад реалій залежить, по-перше, від характеру тексту, наприклад, у науковому тексті реалії частіше є термінами, отже і перекладаються відповідно термінами; в науково-популярному творі можна надати коментарії відповідно пізнавальним напрямкам твору; у пригодницькому творі часто використовується транскрипція через елемент екзотики, який присутній для цього жанру [8].

По-друге, важливість самої реалії у контексті також відіграє роль при перекладі. Вирішальним при виборі між транскрипцією і перекладом реалії є та роль, яку вона грає в змісті, яскравість її колориту, тобто міра її висвітлювання в контексті. При транскрипції «звичайні і звичні в мові оригіналу слова і вислови в мові перекладу випадають із загального лексичного оточення, відрізняються своєю чужерідністю, внаслідок чого, привертають до себе посилену увагу», а це порушує рівновагу між змістом і формою, чим відрізняється адекватний переклад. При передачі реалій іншим шляхом утрачається характерне забарвлення мови, носіями якої вони є: зникає частина національного або історичного колориту.

По-третє від характеру реалії. Ураховується ряд її особливостей як одиниці в лексичних системах відповідних мов, в тому ж числі таких показників, як її знайомість і незнайомість, літературна й мовна традиція, її віднесення до того чи іншого класу за предметом, часом, місцем.

По-четверте, від іноземної й перекладацької мови. Вирішення питання про вибір між транскрипцією і перекладом залежить від іноземної і перекладацької мови, від їх граматичних і словотвірних особливостей, від культури мови і традиційного для них прийняття або неприйняття реалій.

По-п'яте від читача перекладу. Всі засоби передачі реалій в перекладі необхідно пов'язувати з тим, в якій мірі запроваджені слова, знайомі читачу; якщо вони незнайомі, не підказане часом значення реалії контекстом? Необхідно, щоб враження від перекладеної реалії у читачів було б таким же, як у носіїв мови, з якої реалія перекладена [8].

Отже, гофманівський оригінал насичений реаліями, на позначення суспільного життя, територіального устрою, духовної культури та мистецтва, праці, побуту. Між обома перекладачами – С. Сакидоном і В. Соловійовим видна чітка різниця: перший відступає від суто лексичного перекладу і відтворює текст, в якому відчувається український національний колорит з його діалектизмами, історизмами, просторічними та розмовними словами, які так зрозумілі українцям; а другий, навпаки, додержується чіткого невідступлення від лексичного набору оригіналу, і тим самим не показує читачам власного перекладацького свавілля, яке іноді буває так недоречно.

Література:

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://bukvar.su/inostrannyj-jazyk/29190-Analiz-perevodanacional-no-specificheskih-realiy-Romana-Helen-Filding-Dnevnik-Bridzhit-Dzhons.html> (28 січня 2014 р.).
2. Кундзіч О. Перекладацька мисль і перекладацький недомисел // Вітчизна. – 1955. – № 1. – С. 138–164.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/128/10217/?page=1> (28 січня 2014 р.).
4. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). – Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 216 с.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://znaimo.com.ua/Золотий_горщик (28 січня 2014 р.).
6. Соболев Л. Н. О переводе образа образом. В сборнике «Вопросы художественного перевода». – М.: Советский писатель, 1955. – С. 270–290.
7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=71665&pg=7> (28 січня 2014 р.).
8. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/Слова-реалії> (28 січня 2014 р.).

Мир-Жафаров Саид-Жамол
(Самарканд, Узбекистан)

АРАБ ЁЗУВИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Қадимий Миср ёзуви Араб ёзувининг келиб чиқиш занжирининг дастлабки, биринчи ҳалқаси ҳисобланади. Бу ёзув асосида финикий хати вужудга келади. Финикий хатини ихтиро этган халқ денгиз соҳилида, Финикия ўлкаси ва Ливан тоғи этагида яшар эдилар. Уларнинг шугилланадиган юмушлари кўпроқ Миср давлати билан тижорат ишлари эди. Улар қадимги Миср ёзувларидан 15 ҳарфни ўз ўлкаларига олиб келадилар ва унга шаклий ўзгартириш киритиб, яна бошқа ҳарфлар қўшиб финикий ёзувини келтириб чиқарадилар. Кейинчалик эса, ушбу хатдан икки шахобча келиб чиқади. Булар муснад ва оромий ёзувларидир.

Оромий ва муснад ёзувлари Арабистон ярим оролининг жанубида яшовчи сомиий халқининг ёзувидир. Мазкур ёзувлар энг қадимий арабларнинг дастлабки ёзувлари ҳисобланади. Унинг шахобчалари эса самудий, сафавий, лахений ёзувларидир. Оромий ёзуви жуда тез ривожланиб ярим оролининг шимолида жойлашган давлатлар Сурия, Иордания сўнгра Ироқ сарҳадларигача етиб борди. 270 – милодий йилда Набатий ёзуви вужудга келди. Кўфа ёзуви юзага келгунга қадар набатий ёзувидан ўзга бир қанча ёзув турлари вужудга келган. Булар хирий, хижозий ёзувларидир. Бу ёзувлар асосида яна нимара, зайд, хирон ёзувлари ҳам пайдо бўлади.

Нимара ёзуви Хива шаҳри яқинидаги Дурус тоғи ёзуви ҳисобланади. Унинг вужулга келиш санаси 323 – милодий йилида тўғри келади.

Зайд ёзуви Фирот дарёси бўйида яшовчи халқ ёзуви ҳисобланади. Бу ёзув 512-йилда вужудга келган. Хирот ёзуви эса зайд ёзувидан кам фарқ қилиб, 568-йилда пайдо бўлган. Ундан сўнг маъқалий хати вужудга келади.

Маъқалий – кўфий хатигасча бўлган қадимги ёзувлардан бири бўлиб, ҳарфларнинг тўғри чизиклиги билан кўфий хатидан ажралиб туради.

VII асрдан бошлаб “Хатти маъқалий” ўрнини араб ёзувинини энг қадимгиси ва энг машҳури ҳисобланган “Хатти кўфий” эгаллайди. Кўфий ҳарфлари бурчакли нуқталарсиз ёзилладиган қадимги араб ёзувини бир тури. Кўфий ёзйвни кўздан кечириш жараёнида хаттотлар томонидан унинг арнамент шаклида ижро этилишига бўлган эътибор кўзга яққол ташланади. Мана шу жиҳатдан ривожини Х асрга келиб анча сусайди. Бу даврга келиб энди насх ва сулс ёзувлари кўфий ёзуви ўрнини аста секин эгаллай бошлайди.

Маъқалий ва кўфий ёзувлари асосида араб ёзувининг санъаткорона яратилган олти хил асоси услуби майдонга келади. Булар محقق – муҳаққақ ثلاث – сулс, نسخ, نسخ, قيع تو, تавқиъ,

ريحاني райҳоний, رفاع риқо хат турларидир. Баъзи тилшунос олимлар, таълиқ хатини бу олти хат ёнига қўшиб асосий хат усулларини етти тур қилиб кўрсатадилар. Бу хат форсий матнларни ёзиш учун ихтиро қилинган. Кейинчалик бу хат тури насх билан қўшиб, насхи таълиқ ليق نَسَّع хат тури яратилган. Бу хат турида форсий ва туркий матнлар битилган.

Хаттотлик санъати Шарқ мамлакатларида ўзига хос алоҳида йшналиш касб этган, махсус ихтисос даражасига кўтарилган қадимий ва бебаҳо санъатдир. Бу даврларда ёзув ва китоб кўчиришга эътиборнинг ортиши туфайли аждодларимиз тасарруфида бўлган ўлкада “Бухоро хаттотлик мактаби”, “Хоразм хаттотлик мактаби”, “Фарғона (Қўқон) хаттотлик мактаби”, “Самарқанд хаттотлик мактаби”, “Тошкент хаттотлик мактаби” каби ыир неча йирик санъат марказлари вужудга келди.

Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” китобларида таъкидланишича, хунук хат билат ёзиладиган матн кишининг кўзига катта зарар еткази. Шунинг учун ҳуснихат билан ёзилган китоблар ниҳоятда қадрланган, эъзозланган ҳамда табаррук саналган.

Ҳуснихат санъатининг асосий услублари. Ҳар бир халқ ва миллат илоҳий битиклардан ўзига андоза ва қолип қилиб олиб, хатлар турини хилма-хил услуб билан илоҳий илҳом орқали ихтиро қила бошланганлар. Мана шу илоҳий мўъжизалардан бири 28 ҳарфдан иборат бўлган араб алифбосининг дастлабки шакли **маъқалий хатидир.**

Хаттотлик санъати тарихига қисқача назар. Хаттотлик санъати Шарқ мамлакатларида ўзига хос алоҳидда йўналиш касб этган, махсус ихтисос даражасига кўтарилган қадимий ва бебаҳо санъатдир. Бу даврларда ёзув ва китоб кўчиришга эътиборнинг ортиши туфайли аждодларимиз тасарруфида бўлган ўлкада «Бухоро хаттотлик мактаби», «Хоразм хаттотлик мактаби», «Фарғона (Қўқон) хаттотлик мактаби», «Самарқанд хаттотлик мактаби», «Тошкент хаттотлик мактаби» каби бир неча йирик санъат марказлари вужудга келди.

Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобларида таъкидланишича, хунук хат билан ёзилган матн кишининг кўзига катта зарар еткази. Шунинг учун ҳуснихат билан ёзилган китоблар ниҳоятда қадрланган, эъзозланган ҳамда табаррук саналган.

Ҳуснихат санъатининг асосий услублари. Ҳар бир халқ ва миллат илоҳий битиклардан ўзига андоза ва қолип қилиб олиб, хатлар турини хилма – хил услуб билан илоҳий илҳом орқали ихтиро қила бошлаганлар. Мана шу илоҳий мўъжизалардан бири 28 ҳарфдан иборат бўлган араб алифбосининг дастлабки шакли **маъқалий хатидир.** Икки дунё саодати бўлмиш Каломуллоҳ ҳам мана шу хатда битилган. Ҳазрати Усмон р.а. бошчиликларида Қуръони карим мукаммал китобат қилинди ва у бир неча нусхада кўчиртирилди. У зот Қуръонни мана шу асл нусхадан кўчиришни буюрдилар. Шулардан бир нусхаси Кўфа шаҳрига юборилган. Кейинчалик Ироқ, Хуросон, Ўрта

Осиёда Кўфа шахрига юборилган Қуръондан нусха кўчирганлари учун у «Куфий Қуръон» ва «Куфий хати» деб атала бошлади ва шундай қилиб, «куфий» атамаси хат оламига кириб қолди. Кейинчалик куфий хатига нуқталар, эъроблар (замма, фатха, касра) қўйилди.

Куфий хати асосида араб хатининг биринчи ихтирочиси бағдодлик Абу Али ибн Мукла (ваф.х.ж. 338 й.) хисобланади. Ибн Мукла маъқалий (куфий хати) асосида араб ёзувининг етти хил асосий турини ихтиро этган. Бу кишидан кейин Шайх Жамолиддин Ёкут Жазоирий (277 – 397/891-1007Й.) Ибн Мукла таълимоти асосида мухаққақ ва машҳур олти хатни мукаммаллаштиради. Шунингдек, у насх хатининг ихтирочиларидан биридир. Манбаларда қайд қилинишича, Шайх Жамолиддин Ёкут Қуръони каримни мухаққақ (ёкут) хатида форсий таржимаси билан бирга минг адад кўчирган. Кейинчалик Ибн Баввоб (ваф.мил.1022й.) ҳам хат услубининг гузаллигини мукаммаллаштиради ва 36 хил хат турининг 17 хилини ихтиро қилади. Буюк хаттот Ёкут (XIII аср) ва бошқа улуг хаттотлар араб ёзувига сайқал бериб, уларнинг янада мукаммал, жозибадор бўлишига ўзларининг бебаҳо хиссаларини кўшганлар, хатдаги услубларни охирига етказиб такомиллаштирганлар.

- **Мухаққақ хати** – бу хатнинг кўпроқ қисми текисдир, қолган бўлаклари думалоқ шаклдадир. Шунинг учун бу хатнинг маъқалий ва куфий хатларига ўхшашлиги бошқа хатларга нисбатан кўпроқдир. Шу сабабдан Ибн Мукла бу хатга мухаққақ деб ном берди. Бошқа турдаги хатлардан биринчи деб билди.

- **Райхоний хати** – куфийдан келиб чиққан. Бу ном хатнинг ёзилиши шакл жихатидан райхонга ўхшашлигида. Куфий ва райхоний хатларнинг ихтирочиси Ибн Баввоб (ваф.мил.1022й.) бўлган.

- **Сулс хати** – бир нарсанинг учдан бир хиссаси ёки учинчи хиссаси демакдир. Сулс хати дейилишига сабаб шуки, бунда қаламнинг учинчи хиссаси ишлатилади ёки сулс хати таълимида қаламнинг учдан бир хиссаси кўпроқ ишга солинади. Ибн Баввоб биринчи булиб сулс хати харфларининг шаклини нуқта ўлчовларига асослаган ва сулс хатининг график асосларини ихтиро этган.

- **Насх хати** – ихтирочиси машҳур санъаткор хаттот Ибн Мукла хисобланади. Бу хат юзага чиқиб, шухрат қозонгандан кейин бошқа хатларнинг барчаси мансух, яъни ишлатишдан қолдирилди.

Илмий адабиёт ва қўлёзмаларда кўп учрайдиган ғубор хати насх хатининг майда қаламда ёзилишидир. Матнлар рақамларга ўхшаб жуда майда қилиб ёзилгани учун ғубор деб айтилган. Ғубор хатининг ихтирочиси – Саид Қосим.

- **Тавқиъ хати** – бу хатнинг ярми текис, ярми юмалоқ чизикдан ташкил топган. Маъқалий ва куфий хатларига ўхшашлиги бор. Тавқиъ дейилишига сабаб шуки, илгари қозилар қозихона ҳужжатларининг бошига ёзиладиган сўзларни шу хат билан ёзганлар. Қозилар ва хокимлар ҳужжатларни шу тавқиъ хати билан имзолардилар. Идора ва маҳкамаларда фармонларга, мактубларга, қўлёзмаларга тавқиъ услубида имзо қўйилган.

- **Риқоъ хати** – кўпинча мактублар, кишиларга юбориладиган хатлар шу хат билан ёзилган. Кўпчилик харфлари бир-бирига қўрама қилиб ёзилади. Риқоъ «руқъа» сўзининг кўплиги бўлиб, қозғоз парча, мактублар демакдир. Тавқиъ ва риқоъ хатининг ихтирочиси маълум эмас.

- **Таълиқ хати** – бу хат аслида риқоъ бўлган. Уни ҳар ким турли шаклларга айлантириб, ўндан бир равиш ихтиёр қилган. Хожа Тожиддин Сулаймон шу услубни ихтиро қилган кишилар жумласидандир.

Бу киши ихтиро қилган таълиқ хати риқоъ хатининг шохчасидир. Бу хат иншо ва мактубларга тегишли бўлиб, муншийлар (иншо ёзувчилар) уни чўзиб ёзганлар.

Айрим олимлар таълиқ хатининг ихтирочисини Абул Олий номли шахс деб кўрсатганлар. Абул Олий ихтиро этган таълиқ хатининг график асослари куфий хатидан келиб чиқиб, бу хат форсий матнларни ёзиш учун ихтиро қилинган.

Юқоридаги хат турлари хаттотлар тили да «Ал-хутут ас-сабъа» (Етти хат) деб юритилади. Хаттотман деган ҳар бир инсон шу хатларни билиши зарур.

Настаълиқ хати «наسخ» ва «таълиқ» хатларининг бирикувидан ташкил топган – Насх ва таълиқ услублари асосида настаълиқ хатини Мир Али Табризий (Мир Али Хиравийнинг устозлари) ихтиро қилганлар. Ўзларини Табризийнинг шогирди деб хисоблаган, «Қиблатул-кутуб» («Котиблар пешвоси») Султон Али Машҳадий (ваф. 1520 й.) эса настаълиқ хати услубини юксак даражага кўтарган машҳур хаттотлардан бўлган. У кишининг давомчилари Мир Али Ҳиравий мазкур хатни мукаммал қоидага киритиб шеърий бир рисола тузганлар. Настаълиқ хати диёримизда кенг ёйилиб, унда кўпгина китоблар битилди. Хусусан, XVI аср бошларида Бухорода яшаган Мавлоно Мир Али Хиравий Фатхободий кўп шогирд етиштирадилар. Уларнинг давомчилари – Мирзо Ёдгор, Мирзо Фатхуллоҳ Мунший, Мирзо Исматуллоҳ Мунший, Домло Бобобек ва бошқалар.

XVI – XVII асрга келиб ҳуснихат санъати оламида катта бурилиш юз беради. Мир Убайд Бухорий (ваф. 1601й.) томонидан Бухорода насх хати асосида янги хат равиши «Насхи Мир Убайдий» ёхуд «Насхи Бухорий» хати ихтиро қилинади. Бу хат насх хатидан кўра йирикроқ, жозибали, мўъжизакорлиги, айниқса ёшу қари бир хилда қийналмай ўқий олиши билан ҳар қандай кишини ҳам ўзига мафтун этади.

Хат машқи мохир хаттот томонидан шогирдлар учун беш босқичга бўлиб ўргатилган: **муфрадот** (бирлик харфлар), **мураккабот** (иккита харфни кушиб ёзиш), **қитъаот** (чорбайт, маснавий,

рубойларни йирик (жалий) қаламда ёзиш), **муншаот** (хафий қаламда хат ёзиш, иншо ёзиш), **китобат** (хафий ва жалий қаламларда китоблар кўчириш) дан иборат эди. Ҳар бир босқич устоз томонидан шогирднинг истеъдодига қараб қайта-қайта тақрорланган.

Уша замоннинг ҳар бир хаттоти қўлёзмани мохирона кўчириш учун икки хил хатни эгаллаши керак эди: бири оддий майда (хафий) хат, иккинчиси йирик (жалий) хат. У уч тур хатда: оят-хадисларни «наسخ», оддий матнларни «настаълик», боб ва сарлавхаларни «сулс» хати билан чиройли қилиб кўчириши лозим.

Тасвирий санъатга катта қизқиш халқимиз табиатида азал-азалдан мавжуд бўлган. Қадим Афросиёб ва Варахшанинг деворларига чизилган ранг-баранг тасвирлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Шарқда мусаввирликнинг ўзига хос илмий-меъёрий талаблари – ўлчамлари ишлаб чиқилган. (Меъёрий ўлчамлар ҳақидаги рисола китобга илова қилинди.) Шунингдек, миниатюра санъати намуналари ҳам бизнинг кўп асрлик ноёб тарихий-меъморий обидаларимизга жило бериб турибди. Самарқанддаги Шердор ҳамда Бухородаги Нодир Девонбеги, Абдулазизхон мадрасаларининг пештоқларидаги гўзал ва нафис тасвирлар шулар жумласидандир.

Пиру муршидларимиздан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа йирик мутафаккирларимизнинг мумтоз асарларини, китоб зарварақларини, унвонларини безашда ҳам миниатюралардан кенг фойдаланишган.

Ушбу ҳуснихат дурдоналари авлодларимизга улғу боболаримиздан муносиб бир тухфа тариқасида тақдим қилинмоқда ва камчилигу нуқсонлар учраса, афв этадилар, деган умиддамиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Исҳоқхон Ибрат. “Жомеъ ул-хутут”. УзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси (ашёвий рақами 14341). Наманган, 1912.
2. Истрин. Возникновение и развитие письма. М.: “Наука”, 1965.
3. Муродов Абдулқодир, Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Т., “Фан” нашриёти, 1971.
4. Султон Али Машҳадий. Ҳуснихат ҳақида рисола. Труды гос. публ. Библиотеки имени С.Щедрина. Т. II (V). «Восточный сборник», Ленинград, 1957.

Гульнора Обаева
(Актобе, Қазақстан)

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАСТАУЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДЫ ИГЕРУ МӘСЕЛЕСИ

Қазіргі филология ғылымының маңызды проблемаларының бірі – фольклор мен әдебиеттің өзара байланысын жан-жақты игеру. Әлемдік мәдени дамудың құрамдас бөлігі ретіндегі қазіргі әдебиеттану ғылымының басты өзекті мәселелерінің бірі болып әдебиет пен халық ауыз әдебиетінің өзара байланысы мәселесі саналады. Әр дәуірдегі әдебиеттің фольклорға бет бұруының өзіндік, күрделі, тарихи шартты заңдылықтарын ашу қазіргі ғылымның ең маңызды міндеттерінің бірінен саналады. Осы байланыстың даму динамикасын анықтау, қазақ әдебиеті дамуының әр кезеңіндегі жазушылар фольклоризмінің нақты мазмұнын оқып-үйрену де маңызды міндеттердің бірі.

Әдебиеттегі фольклорлық дәстүр мәселесін белгілі бір жазушының көркемдік әдіс-тәсілдерінің жүйесі деп қана емес, сонымен қатар философиялық, этикалық, дүниетанымдық категорияда қарастыру қажет. Отандық ғылымда фольклоризм мәселесін анықтаудың түрлі аспектілері қалыптасып келеді. Ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы фольклордың рөлі зор. «Фольклор» терминіне қатысты тұжырымдар жалпы дүние жүзінің жетекші ғалымдары арасында бірталайға шейін пікір таласқа негіз болып, бүгінгі күні сөз өнерінің ерекше мұрасы ретінде мойындалып, жазба әдебиеттің бастауы ретінде тұжырымдалды. В.Я.Пропп фольклор деп «дамудың қандай деңгейде болғанына қарамастан, барлық халықтардың әлеуметтік төменгі сатыдағыларына тән шығармашылықты» [1,196.] атайды да, әрі қарай фольклордың өзіне тән белгілерін белгілеп, фольклор мен әдебиет байланысына ұластырады. Фольклористика мен әдебиеттану ғылымының күрделі де маңызды міндеттерінің бірі ретінде шығарманың ішкі құрылысын зерттеуді атайды. Фольклорлық шығармалар мен әдебиет туындыларының құрылымы әр түрлі екендігі ғылымда дәлелденген, яғни фольклордың тек қана өзіне тән құрылымдық заңдары болады. Ал осы өзіндік заңдылықты түсіндіруге әдебиеттану ғылымының күші келмейді, бірақ оны тек қана әдеби талдау тәсілдерімен анықтауға болатынын айтады. Осылайша фольклор мен әдебиеттің өзара байланысы мен ерекшелігі мәселесі бүгінгі күнге дейін өзек тартып келеді.

Ең алғаш XIX ғасырда қазақ даласына орыс ориенталистерінің келуі арқылы қазақ халқының фольклорлық мұраларын жинап, бастырып, бағалау істері қолға алынғаны белгілі. Талай ықылым замандарды басынан кешіріп, рухани байлығын ішіне бүгіп жатқан дархан қазақ даласына патшалық Ресей алдымен осы жағынан қызығушылық танытты. Қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуы осы алғашқы жинап-бастыру істерінен басталғаны мәлім. Ал орыс әдебиетінде ұлттық әдебиеттің қалыптасуындағы фольклордың рөлін бағамдау қадамдары XVIII ғасырдың өзінде-ақ көріне бастады. XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында фольклоризм «халықтық» деген түсінік аясында қарастырылды. Ал жазушы шығармашылығы мен халық ауыз әдебиетінің арасындағы байланысты зерттеу нақты XIX ғасырдың аяғында байқалды. Ал Қазан төңкерісінің оқиғаларынан кейін әдебиет пен

фольклордың байланысы мәселесі Н.П.Андреевтің, Г.С.Виноградовтың, А.М.Астаховтың ғылыми еңбектерінде нақты зерттелді. Яғни көркем шығармалардың өзегінде жекелеген фольклорлық элементтердің пайдаланылу дәрежесі қарастырылды. Орыс әдебиетіндегі бұл мәселе аясындағы алғашқы қадамдар «миф-фольклор-әдебиет» триадасының аумағында қарастырылды. XIX ғасырдың өзінде-ақ Ф.И.Буслаевтың, А.Н.Веселовскийдің, А.Н.Афанасьевтің және т.б. ғалымдардың мифологиялық мектептерінде осы мәселе жан-жақты талданады.

Жалпы, фольклор мен фольклортану туралы ғылыми таным-түсініктер қазақ арасында XIX ғасырдың екінші жартысынан Шоқан, Ыбырай еңбектерінен бастап қалыптаса бастады. Әрине, қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңінде оның ең басты құрамдас бөлігі болып табылатын фольклортанудан басталуы заңдылық. Әдеби мұраны игеру жұмысы ғылымның ең басты міндеті десек, жоғарыда атап кеткен орыс ориенталистері әуелі осы міндет өресінен көріне білді. Орыстың отаршылдық саясатымен қатар қазақ даласына келген елеулі жаңалықтар ұлттың зиялыларының қалыптасуына да игі ықпал етті. Мәдениет пен ғылымды игеруге деген ерекше құлшыныс сирек те болса қазақ балаларының арасынан да байқалды, сөйтіп ұлттық интеллигенцияның алғашқы өкілдерін де туғызып, әдеби мұраны игеру жұмыстарына олардың да араласуы байқалды. Бұл жұмыс, ең алдымен, фольклорлық үлгілерді жинап-жариялау әрекеттерінен басталды. Халық жадында сақталған сан мыңдаған фольклорлық мұраларды жинауда орыс ғалымдарына көмектесе отырып, олардың арасында өз аттарынан да жариялаушылар болғаны белгілі. Осыларға қоса XIX ғасырдың аяғына қарай халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап –жариялаумен қатар, оны ғылыми тұрғыда сараптап, зерттеушілік пікірлермен ұштастырған зерттеушілер де пайда болды. Мысалы, Т.Сейдалин, Д.Сұлтанғазин, С.Жантөрин, М.Бабажанов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев еңбектерінде фольклорлық мұраны ғылыми тұрғыда зерттеудің алғашқы бағыттары қалыптасты. Абай мен Ыбырай ауыз әдебиеті мұраларын арнайы зерттемегенмен, олардың шығармаларында фольклордың халықтық сипаты туралы көзқарастары айқын танылды. Ал Шоқан еңбектерінде алғаш рет ғылыми зерттеудің тарихи принциптері жүзеге асты. Ал XX ғасырдың бас кезіндегі зерттеу еңбектерде «фольклор» терминіне балама сөздер қолданыла бастады. Мысалы, А.Байтұрсынов «ауызша шығарған сөз», С.Сейфуллин «ауыз әдебиеті», «ел әдебиеті» деп атаса, М.Әуезов «ауызша әдебиет», «ел ақындығы» деп қолданады. XX ғ. басындағы әдебиеттану ғылымының дамуын саралағанда байқалатын басты нәрсе әдебиеттің ауыр жүгін арқалаған азаматтардың сол өздері жасаған әдебиеттің ғылыми проблемаларынан да ешқашан тыс қалмағандығы. Ғылымға шөлдеген қазақ халқының бағына жаралған асыл азаматтарымыздың қай-қайсысы да қазақ халқының ерекше мұрасы ауыз әдебиет үлгілерін жинаумен айналысып қоймай, ғылыми жағынан негіздеді. Өз шығармаларында халық ауыз әдебиетінің үлгілерін батыл пайдаланды. Осы орайда жаңа әдебиет үшін күресті қоғамдық-революциялық күрестерімен ұштастыра білген Сәкеннің өзі халық мұрасының жақсы үлгілерін пайдалануды әдебиеттің басты міндеті деп көрсетеді. Халық ауыз әдебиеті мұраларын жинап оған ғылыми тұрғыда баға берген Сәкен: «Жаңа әдебиет ескі әдебиет мүсіндерін іс жүзінде меңгеріп алып, жаңа ережелермен мүсіннің үлгілерін, типтерін қарастырып, бажайлау, екшеу, сөйтіп оған еңбекші тап мазмұнын кіргізу негізінде жасалады» [2, 431б.] деп, таптық тұрғыда қарауға баса назар аударса да, ең бастысы, фольклордың жазба әдебиетке негіз болатынын айтады. Мағжан Жұмабаев та ауыз әдебиеті үлгілерін аса бағалы рухани байлығымыз ретінде бағалап, оны сақтауға, қастерлеуге ерекше мән береді. «...Бірақ, талайлар ұмытылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлі де болса ауыз әдебиетіміз, бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Негізі берік өз еліміздің әдебиеті боламын десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті», – деген Мағжан пікірінен жаңа дамып келе жатқан қазақ әдебиетінің алдына нақты, қомақты да сындарлы міндет қойғанын көреміз. [3,14б.] С.Мұқанов: «...халықтың ең таңдаулы фольклор үлгілерін жинап, олардағы көркемдік шеберлікті, халықтың тарихы мен қоғамдық өмірін үйрену керек», – дейді [4,14б.]. Ғасыр басындағы әдебиеттің жүгін арқалаған ақын-жазушылардың әрқайсысы халық мұрасынан өз шығармаларына негіз іздеді және қолдана білді. Олар, ең алдымен, фольклорлық тақырыптарды жазба әдебиеттің игілігіне айналдыруымен бағалы болса, екіншіден өз шығармаларының сюжеттік тінінде фольклорлық дәстүрлерді кеңінен қолдана білді. Яғни сарын, тақырып, кейіпкерлер жүйесі сияқты түрлі фольклорлық байланыстарды өз шығармаларында жан-жақты пайдаланды. Әдебиет пен фольклор – әрқайсысына тән өзіндік даму заңдылықтары бар екі түрлі көркемдік әлем. Сөз өнерінің тарихи даму процесінің қай кезеңінде болса да әдебиет ешқашан өзінің қайнар көзі фольклордан қол үзген емес. Фольклордағы тақырыптар мен образдарға, сарындарға жүгіну арқылы әдеби дәстүрді байытты. Әдебиет о баста пайда болғанынан бастап халық ауыз әдебиетінің жекелеген принциптерін, яғни көркем образдық ойлау жүйесін, жанрлар мен сюжет, сарындарды мұра етіп қабылдады. Қазіргі кезеңде де әдебиеттің фольклормен кіндігі бір, өзектес, арналас.

Әдебиеттер:

1. Пропп.В.Я. Фольклор и действительность. – Москва, 1976.
2. Қирабаев.С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1991. Т.1.:Сәкен Сейфуллин: Монография. – 448 бет.
3. Жұмабаев.М. Шығармалары. –Алматы, 1989.

4. Мұқанов.С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. 14-том. – А.Жазушы, 1978.

Майгүл Оразханова
(Павлодар, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА МӘДЕНИАРАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ БЕЛГІЛЕРДІ ТАНЫТУ НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі тәуелсіздік кезеңінде ұлттық жаңғыруға сәйкес, ғылымда қарқынды дамып келе жатқан лингвомәдениеттану және когнитивті тіл білімі ғылымдарының нәтижелерін мектепте оқыту барысында пайдалану қажеттілігі туындап отыр.

Мұндағы басты мақсат – теориялық ұғымдарды меңгертуді ұлттық танымдық санамен байланыста алып, білім, білік, дағдыны ұлттық менталдық деңгейде қалыптастырып, жан-жақты дамыған, түрлі жағдайға бейімделгіш, еліне қызмет ететін жеке тұлғаны тәрбиелеу.

Концепт адам санасында танылған, бейнеленген білімді айқындайды. Қазақ тіл білімін зерттеушілер арасында да концепт мәселесін тереңнен зерттеп, анықтама ұсынған зерттеулер баршылық. А.Исламның пікірінше: «Концепт дегеніміз – ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік. Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды». [1]

Қазақ когнитивті педагогикасының бастауында Ы.Алтынсарин тұр деп айта аламыз. Оның өз еңбектерін қазақтың ұлттық танымына ыңғайлап жазғандығын байқаймыз. Өз еңбегінде *өмір, төбетей, тақия, шапан, кебіс, мәсі, төсек, көрпе, киіз, әке, шеше, киіз үй, кереге, уық* т.б. мысалдарды береді[2].

Оқыту барысында бүгінде балаларда толық көрінбей бара жатқан ұлттық менталды ойлау мен ұлттық таным, ұлттық мінез, ұлтжандылық сияқты сезімдерді олардың бойына дарыту, сол қалыпта тәрбиелеуді мәдениаралық дүниетаным белгілерді таныту арқылы жүзеге асыруға болады.

Мәдениаралық белгілерді танытуда оқушылардың белсенділігін арттыратын, қызығушылығын оятатын, сезімін тудыратын амал-тәсілдердің зерттеушілер мынадай түрлерін қолдануды ұсынады:

1)Тезаурустық әдіс. Мұнда бір мағынаға жақын барлық сөз таптары қамтылады. Мәселен, «киім-кешек». Тезаурустық әдіс бойынша етістіктер, сын есімдер т.б. сөз таптары болады. *Былғары тон, саптама етік, түлкі тымақ, бүріпген көйлек, ит көйлек* т.т.

2)Ассоциациялық әдіс. Оқушылардың санасында туатын басты ассоциацияны айқындау үшін қолданамыз. Мысалы: *қыс – қар, ұн – нан, білім – кітап, Аязата – сыйлық, бор – тақта* т.т.

3)Салыстыру әдісі. Мұнда ұғымы жақын немесе жақын емес сөздерді салыстыру арқылы оқыту жүзеге асады, оқушы салыстыра отырып, зат пен құбылыстың көзге онша байқала қоймайтын ұқсастығы мен ерекшелігін ажырата алады. Мәселен, ұғымы жақын *ат* пен *тарпаңды, қар* мен *жаңбырды* салыстыру, содан соң ұғымы жақын емес, бірақ мағыналық қатынасқа жататын *ат* пен *түйені, қар* мен *мұзды, жаңбыр* мен *бұршақты* т.т. салыстыру тапсырмалары материалды мағыналы түрде есте сақтауға үйретеді.

4) Компонентті талдау әдісі. Бұл әдісте сөздің мағыналық құрылымындағы бөліктер талданады. Мысалы: «жылқы» сөзінің «үй жануары», «жұмысқа арналған», «таза», «түйеден аласа», «жалы бар», «жүйрік», «күшті», «мінуге, жегуге болатын», «етін жеуге, сүтін ішуге болатын т.б. сөздерге компонентті талдау жасау баланың затты саналы ұғынып, қиялдай білу қабілетін дамытады.

5) Түсініксіз сөздердің мағыналық құрылымын ұғындыру әдісі. Бұл әдісті ұлттық танымды білдіретін және кейбір ұлттық мәдениетті білдіретін қолданыстарды ұғындыруда қолданамыз. Мәселен, оқушы материалды оқу барысында *үкі тағу*: әсемдік берумен қатар, қыз баланы тіл-көзден сақтайды деген наным негізінде пайдаланылады., *марғау – мысықтың баласы, бүлдіршін – екі-үш жастан асқан ұрғашы түйе т.т.* сөздердің адам өміріне практикалық пайдасы бар екенін ұғынып, танымдық мүддесі туып, қызығушылығы арта түседі.

6) Құбылысты байқау, тексеру әдісі. Бақылауға берілетін зат не құбылысты танып білуде Ғ.Бегалиев, С.Жиенбаев, М.Балақаев еңбектерінде қолданылған құбылысты байқау, тексеру әдісі қолданылады. Бақылау нәтижелі болу үшін ұсынылған тақырып жайында қосымша мағлұмат алатындай нұсқау сұрақтар беріледі. Мысалы, күн суық екенін қандай белгілерінен білесің? (ағаштарға шық тұруы, ауыздан шыққан демнің булануы, жердің сықырлауы т.т.).

Мәдениаралық белгілерді тануда жекелеген әдістерді бөліп алу немесе оларды жеке-жеке қолдану көзделмейді. Таным әрекетінде олар бір-бірімен араласып, бір-бірін толықтырып, өзара үйлесімді байланыста қолданыла береді.

Ғылымда тілдік бірліктерге арналған жаттығулардың метафоралық, ассоциациялық деген түрлері көрсетіліп жүр. Концептінің құрылымдық үлгілері метафора мен ассоциациялардан тұрған себепті, тақырыпты да сол арқылы танытқан және меңгерткен жөн.

Мәселен, метафоралық жаттығулар. Концептілер когнитивті метафоралардан тұрады да, олар жеке адамның көзқарасы мен ұлттық дүниетаным негізінде құрылады. Метафораларды ұғына білген оқушының бойында шығармашылық деңгейдегі дарындылық негізі қалыптаса бастайды. Мысалы: Ұғымдардың бейнесін ұқсас белгілері арқылы сипаттаңдар.

Үлгі: *дала – кілем, көк мұнар – көк шымылдық, жапырақ – шаш, мезгіл – өзен, тау – батыр.*

Табиғат—... (ана). Әке —... (асқар тау).

Ассоциациялық жаттығулар. Мысалы: «Достық» концептісін тақырып ретінде алғанда, мынадай танымдық сұрақтар қоюға болады: *Достықты бұзатын не екенін ойлап, сөздерді өзара мағыналық қатынастарына қарай топтастырыңдар, мағынасын қалай түсінесіңдер?*

Немесе, төмендегі зат есімдердің мағыналық қатынастарына қарай сыңарларын табыңдар. Үлгі: орман – ағаш, ағаш – тамыр, тамыр – бұтақ, бұтақ – жапырақ.

Осы тәріздес, төмендегі зат есімдердің сәйкесетін жұптарын тауып, жазыңдар деп бірнеше сөздер беру. Үлгі: қыс – қар, жылқы – қымыз, тау – тас, орман – аң, қағаз-қалам, көл – балық, шаш – тарақ.

Бұндай тапсырмаларды орындау арқылы балалардың жалпы танымы өрістеп, ұлтымыздың басты мәдени әдептері мен ұлттық мінезін бойларына сіңіреді.

Ал **әдебиет сабағында** мәдениаралық дүниетаным белгілерді жазушылардың, ақындардың шығармаларын оқып, талдау барысында оқушыларға танытқан жөн. Мәселен, қазақ әдебиетінің классигі Абай шығармаларынан мектепте «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі оқытылады. Оқушыларға «қансонар» сөзінің мағынасын түсіндіру үшін сөздікке жүгінсек: «Жерге алғашқы жауған қар аңның бейқам жайылып, тіпті жаңа ғана қашып өткеніне дейін білдіреді. Аңшылар ондайда ізге түсіп қуа ма, әлде із кесіп барып аңның байырқалаған жеріне төте тарта ма, оны өзі біледі» деп берілген. Осындай ұғымдармен жұмыс істеп, мағынасын аша түссек, оқушы тереңірек түсінуге мүмкіндік алар еді.

М.Дулатұлы шығармаларындағы басты ерекшелік – ХХ ғасыр басында ағартушылық ниеттен туған жаңа мәдени концептілер жүйесінің мол көрінуі.[3] Осыған байланысты ақын шығармашылығын өткенде оқушылардың назарын қазақ ұлтының ұлттық мәдени нышандарын бейнелейтін «ұлтжандылық» концептісі, «ислам діні» концептісі, «әйел теңдігі» концептісі, «надандық концептісі», «оқу, білім, өнер» концептісі, «қазақ тілі» концептісін ашуға бағыттаған дұрыс.

Концепт жеке тұлғаның ғаламды тану тәсілі десек, М.Жұмабаевтың шығармашылығында айрықша орын алатын «махаббат» концептісін зерттеген ізденуші Ермекова Ж. [4] автордың поэтикасында *махаббат* лексемасы бар-жоғы – 11 рет қолданылатынын, бірақ «махаббат» концептісін танытатын «сүй» түбірі 200-ге жуық қолданылғандығын айтады.

Ұлттық менталитет және рухани мәдениет ең алдымен тіл бірліктерінде көрінеді. Қазақ тілі сабақтарында мәдениаралық белгілерді танытуда ұлттық сананың кілтін ашатын бейнелі құралдар – мақал-мәтелдер, тұрақты теңеулер, фразеологизмдер, метафораларды тиімді пайдаланған жөн.

Орыс тілінде “өте ұқсас, бірінен бірін ажыратуға болмайтын нәрсені” как две капли воды деген қолданыспен береді. Ал қазақ тұрмысында егіз қозы біріне-бірі өте ұқсас, оларды бір-бірінен айыру, тәжірибелі адам болмаса, өте қиын. Ұлттық санада тілдік құрылымға айналып, соның негізінде «егіз қозыдай» деген екінші реттегі атау пайда болған.

Теңеудің семантикасы дүниенің ұлттық бейнесін танытады. Мәселен, қазақ және орыс теңеулерін ұқсату, салыстыру нәтижесі олардың мәдениаралық сипатын көрсетуді көздейді. Бірақ олардың тұрмыстық, кәсіби көрінісі мүлдем өзгеше. Мысалы, Ф.Оңғарсынованың теңізді суреттеуге қатысты «Бұлқынған сағынышпен жүректердей, // Соғады жарға толқын шыр айналып» [5, 11], «Бірге өскен құрбы қыздай, // Толқындар сырлас мәңгі» [5, 138], «Ақтымық, // Теңіз // Маужырап дел-сал жас келіншектей жар құшқан» [5, 149], «Ұйқыда теңіз. // Маужырап жатыр қас арулардай құлпырып» [5, 149]. «Жүйріктердей жаратып таң асырған, // Тепкісінен толқынның жаға сырдан» [5, 268] т.б. теңеулері кездеседі.

Бүгінгі қазақ ұлттық мектебінің басты мақсаты – жаһандану үдерісінде қазақ ұлтының ежелден бойына жиған бар құндылықтарын сақтап, арттыру болса, осындай жаттығулар мен тапсырмаларды жиі орындату арқылы оқушыларға ұлттық сипатты, ұлттық ерекшеліктерді танытудың мүмкіндігі зор.

Әдебиеттер:

1. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Филол.ғыл.докт.дисс.автореф – Алматы, 2004. – 476.
2. М.Жармұхамедов. Ы.Алтынсарин тағылымы. (Әдеби мақалалар мен зерттеулер). Алматы: Жазушы. 1991ж. – 188б.
3. <http://referatkaz.kz> //Ермекова Ж.Б. Жұмабаев Мағжанның тілдік тұлғасы
4. <http://kze.docdat.com/docs/304/index-9101138-59.html>. Имашева Г.Е. «Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі».
5. Оңғарсынова Ф. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Т.2. – Алматы: Жазушы, 1987. – 368 б.

Осерова Салима
(Ақтөбе, Қазақстан)

ТОПОНИМДІК ЖҮЙЕДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ

Қазақ топонимдік жүйесін қалыптасуындағы антропонимияның көрінісі негізінен, лингвомәдени негізде анықталады. Біз қарастырып отырған Байғанин, Мұғалжар, Ойыл, Темір аудандары топонимдерінің құрамында жеке есімдер мен әулетесімдерден (фамилия) жасалған топонимдер көптеп кездеседі.

Негізінен елді мекендер кісінің жеке атымен аталса, бірқатар жерлердің атауында әулетесімі қосарлана айтылады. Жекелеген адамдардың аты жөнімен аталатын географиялық объектілер атаулары сол нақты елді мекеннің негізін қалаған немесе сол төңірегінде тұрған, халық арасында, өз ортасында үлкен беделге ие болған кісі аттары кездеседі. Мысалы: Байғанин ауд. *Абай, Байтілеу, Дияр, Қалдайбек, Жданово, Байғанин*. Мұғалжар ауд. *Алтыншаш, Аманкелді, Байбосын, Дмитриевск, Кузнецовск, Естемес, Ипантау, Қ.Жұбанов атындағы ауылдық округ, Трошкино, Пушкино, Фенка*. Ойыл ауд. *Аманкелді, Ахметше көлі, Әжайып түбегі, Әлімбет құмы, Байбике, Бақтыарал, Балуанғали базы, Берсиев, Ботағөз бұлағы, Дайра қорымы, Дәулеттүбек, Екібай, Кәукен, Көсембай, Көмекбай төбе, Жақсыбай, Жүмекен тоғайы, Наурызалы, Самай, Төрәлі*, Темір ауд. *Игібай, Мырзалы сай, Балуанбаз, Басықара, Кежелі, Қонжар*, т.б. Көрнекті ғалым Э.М.Мурзаев «Елді мекендердің атауларында кісі есімдері, фамилиялары, лақап аты жиі кездесіп отырады дейді» [1;153 б]. Жоғарыдағы мысалдан көрініп отыр антропонимдердің топонимдер орнына жұмсалыуын көрсетеді. Өйткені антропонимдер, топонимдер, этнонимдер, гидронимдер өзара тығыз байланысты. Сонымен халықтың тұрмыс тіршілігі, рухани байлығы, мәдени мұрасы, тіпті белгілі бір кезеңдегі саяси ұстанымы да көрініс тапқан адам аттарының қатысымен жасалған антропонимдерде қандай да тарихи оқиғаның, құбылыстың, жағдайдың болмыс бейнесі көрініп тұрады. Сондықтанда болса керек, діни наным сенім берік орныққан елді мекендер мен жер су, өзен, көл, құдық, т.б. атауларында мифтік бейнелер, пірлер мен әулиелер, тарихи тұлғалар есімдері де кездеседі. Қоғамдық орта, әлеумет өмірінің оқиға, өзгерістері тілдік деректермен таңбаланып, топонимияда өз ізін қалдырып отырған. Осы орайда аймақтағы елді мекен, жер су атауларының негізі ер адамдардың есімдермен аталатынын айту керек. Мысалы: *Абай, Аманкелді, Байғанин, Дияр, Балуанбаз* т.б. ауылдар. Осы заңдылықтың өзі қоғамдық ортада ер адамдардың орны ерекше, салмақты істердің ер азаматтың мойында екенін көрсеткендей, ер адамды қадірлеу, сыйлау, ардақтау.

Ресейдің отаршылық саясатының салдарынан Кеңестік кезеңде аймақтағы елді мекен, атаулары терең өзгерістерге ұшырап, орыс тілді атаулар көбейді. Мысалы: Байғанин ауданында *Жданово*, Мұғалжар ауданында ауылдары *Дмитриевск, Кузнецовск, Пушкино, Трошкино, Фенка* ауылы т.б. Осындай жағдай тек Ақтөбе облысының топонимдеріне ғана тән емес, басқа да орталық, солтүстік, оңтүстік облыстарында да кездеседі. Еліміз тәуелсіздігінің арқасында ежелгі атаулар қайтарыла басталады. Бұл қоғамдық әлеуметтік факторлардың атаулардағы көрініс сонымен бірге оңтүстік Қазақстан аймағының топонимдік жүйесінде халықтың ежелден берігі діни наным, әдет-ғұрпы мен дәстүрі, әулие әмбиелердің есімдері географиялық атауларда кеңінен орын алып отырған. Оңтүстік Қазақстан облысында зерттеу жүргізген ғалым Қ.Рысбергенова аймақ агиотопонимдердің сипаттауда және топтастыруда ертедегі ислам қайраткерлерінің есімдеріне байланысты қалыптасқан *баба, ата, ана, әулие* этномаркерлі топонимдерге немесе никронимдер: *Әзірет Сұлтан, Баба Ата немесе Ысқақ баба, Ибрагим Ата, Қарашаш Ана, Гауһар Ана, Қара Бура, Ақ баба, Әулие Ата, Укаш Ата* әулие, ата баба, аналардың әуауағына табынудың іздері болған [2; 58 б].

Қорыта айтқанда, кез келген халықтың болмысын, оның жер бетіндегі өмір тіршілігін дәйектейтін деректердің бірі – топонимдік жүйенің өзегін де мәдени-танымдық коннотацияға сәйкес антропонимдер құрайды.

Топонимдер жүйесіндегі онтологиялық жағынан антропонимдермен сабақтас қалыптасатын атаулар жүйесі – генотопонимдер.

Генотопонимдік атауларға негізінен жер бедерлері (өзен, көл, тау, жайлау т.б.) мен агиотопонимдер (әулие, киелі кісілердің жерленген жерлері) жатады.

Орталық Қазақстандағы геронократиялық топонимдер туралы жазған А.Жартыбаевтың диссертация жұмысында мынадай топтарға бөлінеді [3; 63 б]:

1. Рулар құрамындағы аталық тармақтардың аталған жерлерді мекендеулеріне қатысты және ру басы ақсақалдар мен билердің есімдеріне қатысты қойылған атаулары.

2. Ел қорғаны батырлар есімдеріне байланысты қойылған топонимдер

Осы зерттеудің мазмұны мен нәтижелеріне сәйкес рулық құрамындағы аталық тармақтағы қатысты қойылған атаулар. Осы тұрғыдан Байғанин, Мұғалжар, ойыл, Темір аудандарда төмендегідей генотопонимдердің кездесетіндігін көрдік:

Мысалы, Байғанин ауданы бойынша: **Құсшы ата**. Үстірттің ортасындағы үлкен қауым. Аңыз әңгімелер бойынша Құмшы ата әулие құстар мен бүркіттердің қорғаушысы болған көрінеді. Мұнда XVII-XX ғасыр басы аралығында 500-ге тарта ескерткіштер жинақталған. Олардың ішінде тас қорғаушылар, арка, түрлі қойтастар, сағана тамдар бар.

Мырзаның адыры. Сарытоғай селолық округі орталығының оңтүстігіндегі қырқа, мұнда кир кен орны бар. Мырзаның адыры деп аталатын себебі, мұнда Әлімнің атақты байы Мырза деген адам мекендеген, ол Сарының баласы болған. Мырдан Рысқұл, Құттымбет, Жанбай, Жолдыбай, Әжімбет, Қайдас деген балалар тараған. Мырза өлген кезде өзі мекендеген қырканың басына қойылған екен, осы себепті адыр Мырзаның есімімен аталған.

Мұғалжар ауданы бойынша: **Аманкелді ауылы**. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің басшысы Аманкелді Имановтың есімімен аталған.

Бөжімтау – Жұрын ауылдық округінде. Осы ауыл тұрғыны Бөжімов Аққанбет Меккеге қажылыққа барып, дін жолын берік ұстанған адам болған. Оның әулеті осы тау баурайында мал баққан. Сол себепті тау «Бөжім тау» аталып кеткен.

Ойыл ауданы бойынша: Байбике – Қаратал селосының оңтүстік батысында орналасқан мал қыстағы. Жоңғар шапқыншылығы кезінде ерлікпен ел қорғаған батыр қыздар Байкен мен Бикеннің қаза тапқан жері.

Берсиев селолық округі өз атауын *Шығанақ Берсиев* есімінен алған (бұрыңғы орыс транскрипциясында, совет кезеңінде Чаганак деп аталынған). Шығанақ Берсиев атақты тары өндіруші, Ұлы Отан соғысы жылдарында өзінің алған рекордтық өнімдерімен қарапайым еңбеккерлердің еңбек майданында совет халқының жеңісіне үлкен үлес қосып қана қоймай, отанымызды даңққа бөледі. Осылайынша ол Ғ.Мұстафиннің «Шығанақ» романы мен атақты неміс жазушысы, бүкіләлемдік әдебиет классигі Бертольд Брехттің поэмасының әдеби кейіпкеріне айналды. Кенттің көне байырғы атауы, осы округтің орталығы *Қаратал* деп аталынады.

Жүбекен тоғайы – Тілеубергенов Жүбекеннің атымен аталады. Ойыл бойында Шұбарши ауылының оңтүстігінде орналасқан. Уақытында Жүбекен медресе – мешіт ұстаған, оқыған адам болған. Елде бала оқытқан, 1928 жылы үлкендерге сауат ашу мектебін ашқан. Сол уақыттарда «Айқап» журналының басылымдарын ұстаған. Кейін 1937 жылдары қорқып, сол айналаға көмген дейді. Кейін 1962 жылдары ғалым Смағұл Смайловты Жүбекеннің балалары Құтқожа мен Қабыш ертіп келіп, сол көмілген бір сандық толы кітаптарды іздеп, таба алмапты.

Көмекбай төбе. Қайыңды ауылынан 7 шақырым жердегі Қарасу елді мекенінің тұсындағы биік төбе. Бұл туралы ел ауызында мынадай аңыз бар. Көмекбай батыр бір жорықтан ауырып келіп, ұзақ уақыт сал болып жатқанда бір жерде жақсы емші бар деп естиді. Батырды туыстары емшіге апара жатқанда, жолда сол төбенің үстінде қайтыс болады. «Батыр үйде туып, түзде өледі» деп ағайындары сол төбеге жерлепті. Содан сол төбе «Көмекбай төбе» деп аталған.

Сүлеймен ата – әулие, сынықшы болған адам. Осы күнге дейін ел ішінде сүрініп, сүйегін зақымдап жатқан адам ең алдымен «Сүлеймен атаға сыйындым!» десе ауруы лезде жазылып кетеді. 1997 жылы аудан көлемінде сынықшы атаның туғанына 90 жыл, ал 2007 жылы 100 жыл толу мерекесі аталып өтті. Оған еліміздің түкпір-түкпірінен қонақтар қатысты. Қазірде сынықшы атаның басына жаңа үй тұрғызылып, оған тәу етушілерге түнеу үшін жағдай жасалған. Ата қорымы Қаратал ауылының маңында, Ойыл селосынан 20 шақырымдай жерде.

Темір ауданы бойынша: Басықара – Ақжардан оңтүстігіне қарай Басықара батырдың есімімен байланысты шыққан жер атауы.

Бәшенкөл – елді мекен. Темір өзенінің сол жағында Шұбарши кенттік округіне қарасты жер аты. Назар руының тармағы Бәшендер қоныстанған көл ру атымен Бәшенкөл деп аталған.

Бекенсай – Терең сайлы ықтасыны бар малға жайлы жер атауы. Ертеде Бекен атты бай малдарын ықтап ұстаған.

Кенжалы – осы жерден 25 шақырым жердегі Ойылға құятын бір өзеннің бойында Кенжалы атты батыр өледі. Сондықтан Кенжалы аталады.

Қонжар – жер аты, бір кезде кішкентай коллективті шаруашылық болған Қалмаққырылған станциясының жоғарғы жағында, Талдысай елді мекеніне жақын орналасқан. Шұбарқұдықтан 30 шақырым жерде, кейіннен Қалмаққырылған деген жерде қатты соғыс болып, қалмақтардың бірі қалмай жойылады да, тірі қалған қалмақ батыры бас сауғалап қашқанда, ажырай Бәйімбет пен Есеттің баласы Ақжол қуып жетіп, Хонтәжіні қанжармен жарып өлтіреді. Сол жер содан бері қалмақ батырының есімімен Қонжар (Хонтәжі жарылған) деп аталған.

Осы келтірген мысалдарда қазақ халқының белгілі би, батырлардың есімдері генотопонимдер ретінде кешенді зерттеу арқылы анықталған, әлеуметтік мәні ашылған.

Әдебиеттер:

1. Мурзаев Э.М. Тюрские географические названия. –Москва, 1996.С. 153
2. Рысбергенова К. Историко-лингвистический анализ топонимов. Южного Казахстана. – Алматы:Гылым, 2000. – С. 58
3. Жанузаков Т.Дж. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореферат дисс. кан. филол. наук. –Алма-Ата, 1960. – С. 56, 45.

Ғылыми жетекші:

Филология ғылымдарының докторы, профессор Г.Т. Шоқым.

Сағынғанова Айдана
(Ақтөбе, Қазақстан)

АНТРОПОНИМДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Этнолингвистика – халықтың этногенезін тұрмыс-салты мен әдеп – ғұрпын, мекен-жайын, басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысын, күнделікті тұрмысын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің саласы [1;539]. Тіл мәселелерін мәдениетпен халық әдет-ғұрпымен, салт-санамен байланыстыра зерттеу ХХ ғасырдың 20-70 жылдарында орын ала бастады. «Тіл адам санасы мен объективтік шындық арасындағы бірыңғай қатынас тізбегіне ене отыра, өзі сол санадан, объективтік шындықтан туған туынды болып табылады» дейді В.А.Звегинцев [2; 323].

Америка ғалымдарының еңбектерінде «этнолингвистика» терминінің орнына көбіне «антропологистика», «этносемантика» атаулары қолданылады. Осы бағытта зерттеулер жүргізген Ресей этнолингвистикасының өкілдері Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоровты т.б. Олар тілдің тарихын, этнолингвистикалық атластарын жасап, тілдегі және халық мәдениетіндегі аумақтық және әлеуметтік диалектілерді т.б. зерттейді [3;17].

Антропонимдер адамзат баласының ілгеріде өткен өмірін, тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын, материалдық-рухани мәдениетінің қырларын көрсете алады. Қазақ халқының табиғатында балаға ат қою барысында ырым-жоралғыларға сенім мол болғандығын айта келіп, ағартушы-ғалым Ш.Уәлиханов былай деп жазады: «...әйелі үнемі қыз туып, ұл көрмей жүргендер игі ниетпен ең соңғы қызына Ұлтуған деген ат қояды. Майкөт деп те атайды, артынан ұл туса екен деп» [4;59]. Осы айтылғандарға қатысты көптеген дерек көздерін профессор Қ.Жұбановтың «Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі тарихынан» зерттеу еңбегінен көреміз. Аталмыш еңбегінде ғалым біріккен тұлғалы кісі есімдерінің синтаксистік құрылысына ерекше назар аударып, жан-жақты талдау жасайды. Грамматикалық құбылыстардың даму тарихын осы күнгі тіл фактілерінен алып зерттеуді мақсат тұтқан ғалым тіліміздің қазіргі синтаксистік нормасына қайшы келетін, яғни анықталушы мен анықтаушының орны ауысып жүрген көптеген сөз таптарын көреді. Мысалы: Күнсұлу, Айсұлу, Таңжарық, Айжарық, Маман бай, Көтібар батыр т.б. кісі аттары мен тіркестерінде анықтаушы эпитет сөздер өз орындарында емес. Ғалым мұндай тәртіптің ізін түбір мен қосымшалардан да табуға болатындығын айтады. Бұл тұрғыда қосымша дегеніміз о баста мағыналы сөдер болғандығын, солардың бірқатары анықтаушылық қызметте жұмсалып тұрғандығы көрінеді. Құлыншақ, келіншек, қапшық, ершік т.б. сөздердегі –шақ/-шек;-шық/-шік;-ша/-ше-лер о бастағы шаға сөзінен шыққан жұрнақтар дейді ғалым. Шаға о баста бала мағынасын береді десек, жоғарыдағы сөздер құрамында қосымшалық қызметте тұрып анықтаушылық сипат алып тұр. Осындай деректерге иек арта отырып профессор Қ.Жұбанов тілдің тарихи дәуіріне көз жібере отырып ілгері кезеңдерде тілімізде өзгеше синтаксистік заңдылық болған деген тұжырым жасайды және оны тілдің даму сатыларының сапалық бір түрінен, аморфты–синтетикалық құрылысты түрінен аглютинативтік құрылысқа көшу дәуірінде болған тілдік ірі оқиға деп топшылайды.

Профессор Қ.Жұбановтың «Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі» деп аталатын еңбегі қазақ ономастикасын сөз еткен тұңғыш ғылыми жұмыс. Ал біз осы еңбектегі антропонимдік деректерді этнолингвистикалық қырынан сөз етіп, бұл еңбектің тағы бір қырын танытып көрмекпіз. Адам баласы тарихында жас балаға ат қою салты күнкөріс тіршілік мүдделерімен ұштасып жатқан ежелгі дүниетаным өрістеріне меңзейді [5;124]. Балаға ат қою барысында ата–ана жақсылыққа сенім артса, оны қоюдың өзіндік үрдісі болған. Мәселен, А.Ш.Пангереев «Жер–су атауларының поэтикасы» атты еңбегінде «балаға ат қою қазақ халқы үшін қашанда ең жауапты іс болған. Ру аттарының бір–біріне ұқсамай жатуының мәні де осында», –деп жазады[6]. «Қорқыт ата кітабындағы» Байбөрінің жалғыз ұлына ат қою рәсімін суреттейтін төртінші әңгімеде: «Байбөрі қалың оғыз бектерін шақыртып қонақ етті. Қорқыт ата келіп ұланға ат қойды:

Осы ұлыңды Бамсам деп айтушы едің

Мұның аты Боз айғырлы Бамса Бейрек болсын

Атты мен бердім, жасын Хақ тағала берсін», – деді.

Қалың оғыз бектері қол көтеріп, дұға қылды. «Бұл ат жігітке құтты болсын десті»[6;49] – деп ат қоюдың салт–дәстүрінің одан да көне түрін баяндайды.

Дәстүрлі ұлттық кәсіптің ежелден тарихи қалыптасқан негізгі түрі болып саналатын мал шаруашылығы қазақ тілінің лексикасында өзінің айқын қолтаңбасын қалдырып отырған. Көшпелі мал шаруашылығының қазақ тілі лексикасындағы қолтаңбасы онимдердің барлық түрінде көптеп кездеседі. Солардың бір көрінісі антропонимдердегі сипаты. Профессор Қ.Жұбановтың «Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі тарихынан» зерттеу еңбегінде Жылқыбай, Түйебай, Қойлыбай секілді антропонимдердің синтаксистік құрылымын талдай келе, бұл есімдердің қойылу табиғатын халықтың шаруашылық жағдайының күнделікті өмір салтындағы көрінісімен ұштастырады. Аталмыш есімдердің құрамындағы **бай** компоненті номинативтік мағынасында жұмсалып, бұл жерде байлықтың дәулеттің көрсеткішін анықтаушы қызметте тұрғандығын айтады.

Антропонимдердің шығу, пайда болу тарихын дәуірлей келе Т.Жанұзақов Түйебай, Жылқыбай, Қойлыбай секілді антропонимдерді екінші кезеңге, яғни ХҮ-ХҮІІІ ғасырларға жатқызады. «ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда қазақ халқының ауыз әдебиеті кеңінен дамыған еді. Ауыз әдебиетінің түрлі жанрларында төрт түлік мал көбірек айтылып отырады. Онда көшпелі тұрмыстағы түйенің маңызы, жылқының адам өміріндегі орны ерекше бейнеленеді. Сөйтіп, төрт түлік мал атауына байланысты ат қою дәстүрі кеңінен етек алады» [7;48].

Ұлттық ұғымымызда байлық көзі төрт түлік малмен есептеледі. «Алпамыс батыр» жырында кездесетін мына жолдар осы ойымызға дәлел бола алады:

«...Жиделі Байсын жерінде,

Қоңырат деген елінде.

Байбөрі деген бар екен,

Байбөрі малға бай екен,

Төрт түлігі сай екен,

Бір перзентке зар екен».

Мұндай жолдарды ауыз әдебиеті үлгілерінің барлық жанрларынан көптеп кездестіруге болады. Сайып келгенде, Түйебай, Қойлыбай, Жылқыбай есімдерінің қойылуы перзентінің бай болып, барша мұратына жетсін деген тілекпен қойылғандығын көрсетеді. Мәселен, түлігі сай болады деген ұғымды білдіреді.

XV–XVIII ғасырлардағы қазақ халқының мәдениеті бұрынғы дәуірлерге қарағанда ерекше дамып, өрлей түсті. Бұл кезде материалдық мәдениет, искусство мен архитектура, ауыз әдебиеті саласында елеулі өзгешеліктер болды. Халықтың әдет-ғұрпы, наным мен сенім, діннің де сипаты бұрынғыға қарағанда жаңа түр алып, қоғам жағдайына, тұрмыс ыңғайына сай бейімделді. Бұл құбылыстардың бәрі халық тілінің дамуына, сөздік қорының толысып, баюына игі әсер жасады. Осымен байланысты халық есімдерінің де құрамы өсіп, өзгеріп отырды. Көшпелі халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіне қажет заттардың бастылары – киіз үй жабдықтары мен тағам, мал шаруашылығы еді. Міне, осы киіз жабдықтары мен төрт түлік мал атаулары адамдардың есімдері ретінде қойылып отырды. Осыдан келіп киіз үй жабдықтарына орай: Киізбай, Жапсарбай, Іргебай, дәм, тағам аттарына байланысты: Сүттібай, Айранбай, Талқанбай, Тоқаш, Ақбай тәрізді кісі аттарының қойылғаны байқалады.

Профессор Қ.Жұбановтың кісі аттарының қойылу ерекшеліктерін халықтық дүниетаным тұрғысынан саралай талдап көрсеткен тың тұжырымы біріккен тұлғалы **Итбай, Күшікбай, Бөрібай** секілді кісі есімдерін құрылымдық жағынан талдауда көрінеді. Ғалым бұл есімдердің табиғатын былайша түсіндіреді: «... в этих личных именах мы имеем дело с далеким и отзвуками тотемистического мировоззрения, когда собака и ей подобные животные могли считаться родоначальниками известных групп людей»[5].

Бұндай есімдердің қойылу себебі ілгері кезеңдердегі халқымыздың бөріге тәу еткен наным-сенімінен, дүниетанымынан туған дәстүр екендігіне жол салады. «Бір замандарда бөрі сөзінің баламасы «көк аспан» болыпты, – деп жазады Т. Зәкенұлы. Демек, бөрі ұғымы біз үшін аса қасиетті ұғым. Ол қыр даласының арланы, серкесі, еркебұланы. Бұғауға, қорқытуға көнбейді. Еркіндік, көк аспан, көктүрік, кеңдік – бәрі бір ұғым»[8].

Ерте кезеңдерде түркі халықтарында бір адамға бірнеше есім болған. Мұның өзі сол халықтың танымдық дәрежесімен, қоғамдық-әлеуметтік жағдайымен тікелей байланысты. Ғалым Т.Жанұзақовтың көрсетуінше, түркі халықтарында адамдардың есімі олардың қоғамда алатын орнын, атқаратын қызметтерін көрсететін болған. Профессор Қ.Жұбанов Итбай, Күшікбай, Бөрібай есімдеріндегі бай сөзі «байлық» мағынасын бермейтіндігін, яғни бұл жерде адамдардың дәрежесін көрсететін мағынада тұрғандығын атап көрсеткен болатын. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде күрделі құрамды кісі аттарындағы бай сөзінің титулдық мәнде жұмсалғандығын көреміз. Мұндай есімдерде ит, күшік, бөрі сөздері эпитет ретінде қызмет атқарған. Түркі халықтарының ертеден келе жатқан ортақ мұрасы болып саналатын Орхон-Енисей ескерткіштерінде бұл сөздердің қолданыс аясын көрсететін төмендегідей жолдар бар:

Тәңірі қуат берген соң
Әкем қағанның әскері бөрідей бопты
Жаулары қойдай бопты...

Итбай, Күшікбай есімдерінің табиғатын ғалым Т.Жанұзақовтың былайша түсіндіреді: «У народов Средней Азии и у казахов существовал обычай одевать ребенка через сорок дней после рождения в так называемую **ит көйлек**, букв. **«собачья рубашонка»**. А отсюда возникновение таких имен, как Итбай **«собака богач»**, Күшікбай **«щенок богач»**...»[9]. Ал біздің пайымдауымызша, Итбай, Күшікбай, Бөрібай есімдерінің ұлттық таным тұрғысындағы мәні профессор Қ.Жұбанов көрсеткен тотемдік мәнге ие.

Тіліміздегі өзге сөздер секілді түр-түс атауларының да негізгі номинативтік мағыналарымен қатар көптеген ауыспалы мағыналары болады. Мұндай мағыналардың өзі, біріншіден, номинативтік мағынасына жақын семантикалық байланысын әлі де үзе қоймаған болып келсе, екіншіден, номинативтік мағынасымен семантикалық байланысы байқалмайтын не мүлдем жоқ, ауыспалы мағынада болып келеді. Соңғылары халқымыздың материалдық, рухани мәдениетіне, салт-дәстүр, әдет-ғұрпына, дүниетанымына байланысты жүріп өткен тарихи өмір жолынан мағлұмат берерлік фактілер. Тілімізде номинативтік мағынасынан өзге көптеген ауыспалы символикалық мағына – мәнге ие түр – түс атауларының бірі – **қара**.

Профессор Қ.Жұбанов біріккен тұлғалы Кенжеқара есімін синтаксистік құрылымы жағынан талдай келіп мұндағы қара сөзінің мағынасына ерекше назар аударады: «... я вижу в данном случае в слове **қара** не значение «черный», а значение «опора», «сторонник», встречающееся во фразе «**қара жию**» (вовлечь сторонников своих); біреудің қарасын көбейту (увеличить [число] сторонников кого либо)...»[5;44].

Ғалымның көрсетуінше, мұндағы қара сөзінің семантикасы номинативтік мағынасын алып жатқандығын көреміз. Қ.Жұбанов келтірген Кенжеқара есімінен өзге алғашқы не соңғы сыңары қара болып келетін антропонимдер көптеп кездеседі. Мысалы, ер адамдар арасында Қарабек, Қаражан, Қаратай т.б., ал қыздарға қойылатын Қарашаш, Қарагөз т.б. есімдер бар. Мұндай кісі аттарында профессор Қ.Жұбанов көрсеткендей қара сөзінің «сүйеніш», «жақтас» мағынасында келуін тек ерлер есімінен көре аламыз. Ал қыздар есіміндегі қара сөзінің семантикасы номинативтік мағынасына жақын, бұл жерде қара сөзі сұлулық мәнге ие. Ауыз әдебиеті үлгілері тілінде кезедесетін **қолаң қара шаш, қарақаттай мөлдір көз** т.б. тіркестер құрамында қара сөзі тұрақты эпитетке айналған.

Халқымыздың табиғатында әке шаңырағының иесі **ер бала**, оның ішінде **кенже бала** саналады. Ал бір тұқымның ұрпақ жалғастығы ер балаға қатысты болса, қыздарды «**өріс кеңейтуші**» деп қараған.

Антропонимдердің пайда болуы өте ұзақ уақытты талап ететін күрделі процесс. Ол процесс әр халықта, әр ұлтта өзіндік саяси, әлеуметтік және ең бастысы қоғамдық жағдайларға байланысты қалыптасып, дамиды. Антропонимиялық жүйе қоғамның талаптарына сай өзгертіле отырып жетілдіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. // Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, Ғылым, 1988.
2. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть 1. Москва, 1960.
3. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. Алматы: Евразия, 1995.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985.
5. Жубанов Х. Из истории порядка слов казахском предложении. // Жубанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999.
6. Пангереев А. Жер-су атауларының поэтикасы. Ақтөбе, 1996-114 б.
7. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. (лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау). Алматы: Ғылым, 1971.
8. Ахметов Ә. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер // ҚазССР ҒА, 1971.
9. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алматы, 1982. – 176с.

Ғылыми жетекші:

Филология ғылымдарының докторы, профессор Г.Т. Шоқым.

Айжамал Сайлаубекова
(Ақтөбе, Қазақстан)

Өңірлік топонимдердің танымдық сипаты

Әр халықтың қоршаған дүниеге деген көзқарасы, ұлттық дүниені шындық ретіндегі қабылдау ерекшеліктері топонимиялық атаулар

дан көрінеді. Қазіргі кезде қазақ топонимиясы – географиялық жалқы атаулардың жай ғана жиынтығы емес, ол ментальдік факторларды көрсететін ономастикалық деңгейдің лексикалық бірліктерінің жүйесі деген ой басым. Топонимдерде тек табиғат пен географиялық объектілер ғана емес, осы табиғат пен оның объектілерінің этнос тарапынан қабылдануы, көріністенуі қалай деген сұрақ маңыздылыққа ие. Мәселен, көшпелі қазақ оны табиғатқа және географиялық ортаға, өзінің шаруашылығына қарай икемдеп жасаған. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясын зерттеуші А.Е. Жартыбаев: «Төрт түлікті қолға үйрету барысында оны күту, бағу қажеттілігі туындап, өсімдіктер дүниесінің мал азығы ретіндегі рөлін анықтау, өсімдік түрлерін жұғымды, жұғымсыз қасиеттеріне орай сөзбен таңбалау қажеттілігі артты. Бұл адам баласының табиғи өсімдіктер дүниесі мен жан-жануарларды рухани тұрғыдан танып-білуіне жол ашты. Жер бедері мен қоршаған орта құбылыстарын танымдық тұрғыдан бағалау үрдісі топонимдерде өзіндік белгілерімен айықталды», – дейді [1; 278].

Қазақ жалқы есімдерінің концептілік құрылымы деген ойды зерделеу мәселесі жаңаша сипатқа ие болды. Ғалымдар тарапынан концепт сөздердің беретін ұғымын жеке бір адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісін, дүниетанымының ерекшеліктерін түйістіретін кешенді түсінік екенін ескертеді. Адамның ой-санасына, ішкі дүниесіне байланысты басты-басты ұғымдардың жеке элементтері ретінде таңбалана отырып, олардың мән-мағынасы бұрынғы түсіндірме ұғымдарды жаңа қырынан бағалауға мүмкіндік туғызатындығын атап көрсетеді. Ұлттық дүниені қабылдау ерекшеліктері өмір салтымен және этностың шаруашылық жүргізуімен байланысты. Осы салт-дәстүр мен шаруашылықтың жүргізілуі қазақ тілінің топонимдік кеңістігін қалыптастырады, жүйелейді, құрылымдайды. Географиялық қоршаған орта шындықты қабылдаудың жүйелілігі мен байланыстылығын, қазақ топонимиясының таңбалық жүйесін қалыптастырады. «Біздің қазақ – жер аты, тау атын еманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер, су, жапан дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», – дейді М.Әуезов [2; 60]. Осыған қарағанда, жер-су атауларының қойылу үдерісі қазақ халқы үшін өте маңызды болғанын білеміз. Атаулар өздігінен себепсіз пайда болған жоқ, сол жердің табиғи ерекшеліктеріне, жер бедеріне, шаруашылығына, кәсібіне байланысты қойылған. Топонимдердің аталуынан халықтың тірлік-болмысын, дүние-таным көзқарасын, тарихи – әлеуметтік жайы мен ұлттық мәдениеттің нышанын, тіліміздің байлығын, сан ғасырлар бойында сақталып келе жатқан тарихын айқын көреміз.

Көшпелі халықтың тұрмыс-тіршілігінде, күн көрісінде жергілікті жердің табиғи жағдайы, соның ішінде, жер бедері, гидрография, климаттық ерекшелігі, өсімдік жамылғысының құрамы, жан-жануарлардың түрлері маңызды рөл атқарған. Әсіресе, жаз жайлау, күз күзеу, қыс қыстау, көктем көктеуге көшіп жүрген уақытта суы мол, шөбі шүйгінді, таулы, ық жерге қоныстануға тырысатын елдің

табиғат құбылысын бес саусақтай білуі керек екені сөзсіз түсінікті. Бұдан шығатын қорытынды, ортаның бейнеленуі тек қана лексикалық деңгейде ғана емес, топонимдер негізінде де қалыптасады. Топонимдер тек адрестік қызмет атқарып қоймай, сол жердің ерекшелігі мен өзіндік қасиетінен де хабардар береді. Ал сол жер-су атауларының авторы, яғни ат қоюшысы халық екенін ескерсек, онда сол халықтың танымын, дүниеге көзқарасын, психологиясы мен наным-сенімін топонимдер арқылы біліп ажыратуға болады. Демек, кез келген халықты танып-білу үшін оның тұрмыс – тіршілігі мен жергілікті жердегі атауларына мән беру керек. Су көздеріне деген сұраныс көшпенді халықта аса зор болған. Судың қажеттілігі мен жетіспеушілігі су нысандарын қасиетіне қарай терең танып жіктеуге себепші болған. Қазақ халқы өзен, көл, бұлақ, құдықты жер бедері, айналасындағы өсімдік және жануар дүниесі, ағыстың жылдамдығы, тереңдігі, ұзындығы, көлдер: пішіні, ащы-тұщылығына, бұлақты судың қозғалысы, қасиетіне (судың химиялық құрамы), құдықтардың тереңдігі, т.б. белгілеріне қарап ажыратқан [3; 67].

Мысалы, **Алтықарасу** – аудан орталығынан батыс бағытта 60 км. қашықтықтағы Алтықарасу жері суы мен сағасы мол елді мекен.

Темір ауданындағы Алтықарасу топонимі бұл жердің ағынсыз қара судың ішіндегі ірілерінің саны алтау болған себепті аталған. Бұл жерде «қара» сөзінің түр-түске тікелей байланысы болмағанымен, тоқтап тұрған ағынсыз судың түсі де қарайып басқаша болатыны халық танымында бар нәрсе. Мұғалжар ауданындағы Ащысай ауылының атауы – «Ащы» сортаң, ащылы жерде өсетін шөптің аты. Елді мекеннің жанындағы сайда осы өсімдіктің көп болуы себепті ауыл осылай аталған. Дәл сол сияқты Темір ауданындағы Егіндібұлақ топонимінің де қойылуы қызық. Ол үшін оның этимологиясына назар аудару қажет. Егіндібұлақ сөзінің құрамындағы егін сөзінің қазіргі қазақ тілінде қолданылатын егін сөзімен ешқандай мағыналық қатысы жоқ. Егін сөзінің этимологиясын анықтауда көне түркі тілі жазбаларына жүгінетін болсақ, оның бастапқы тұлғасы – иін. Бұл сөз иірім, иірмелі деген ұғымды білдіреді. Кейінірек тілдің даму тарихында игін, содан соң егін болып қалыптасқан. Яғни бұл сөз – «иінді, иірімді, иілмелі» тұлғасындағы сындық атау. Сонымен бұл топоним белгілі бір жердегі бұлақтың иірімді болуына байланысты иірімді бұлақ, яғни Егіндібұлақ деп аталған. Бұл топонимнің құрамындағы –ды жұрнағы бұлақтың қандай қасиеті бар екендігін білдіру үшін иірім // егін сөзімен тіркесіп, белгілі бір мағыналық қызмет атқарып тұр.

Жергілікті жерді мекендейтін жануарлар дүниесіне байланысты туған Темір ауданында *Қасқырсай, Шұбаржылан, Жыланды* деген топонимдер бар. Жылан атауы көбінесе өзен, тау, төбе, шоқы, бұлақ, сай аттарына тән. Көбінесе оронимдерде жиі кездеседі. Жылан сөзінің қатысуы арқылы жасалған топонимдер аталған географиялық нысанда жыланның бар екенін аңғартады. Кейбір тауларда немесе сайларда жыландардың ордасы да кездеседі. Ескі діни нанымдар бойынша жергілікті тұрғындар қасиет тұтып, жыландарға тимеген.

Б.Н.Бияров: «Кез келген аймақтағы топонимдердер белгілі бір халықтың немесе бірнеше халықтың тілдік негізінде жасалады да, ұзақ тарихи-лингвистикалық өзгерістерді бастан кешеді. Аймақ топонимиясын диахрондық тұрғыдан талдап, тілдік стратиграфиясын дұрыс көрсету үшін, ең алдымен, тарихқа, содан соң топонимнің этимологиясына сүйену керек», – деген ой білдіреді [5; 23]. Ол да рас. Халық танымының көрінісі тарихи оқиғаларға да байланысты дамиды. Мысалы, **ҚАЛМАҚҚЫРЫЛҒАН (Темір ауд.)** – темір жол станциясының атауы. Осы аттас жер аты, осы атаумен осы жерден өтетін кішкене өзенше-су аты, осы атаумен өзен-судың аяқ жағындағы тоғай аты бар. Бұл атау 18 ғасырдың басында, 1723-1726 жылдары Еділ бойы қалмақтарымен болған кезекті үлкен бір шайқастан кейін пайда болған атау. Осы жерде қалмақ әскері ойсырай жеңіліп, көп адамынан айрылған. Бұл туралы жазушы Ө.Кекілбаевтың роман-трилогиясында, тарихи басқа да шығармаларында дәлелденген. Қазақ халқының топонимдік номинациясына негіз болатын факторлардың бірі – түр-түс атаулары екені белгілі. Кеңістіктегі алуан түрлі түсті ажырату процесі адамның перцептивтік қабылдауы арқылы орталық жүйке жүйесінде өңделіп, жүзеге асады. Топоним құрамында кездесу жиілігі жоғары, бес түрлі таза табиғи қанық түстерді атауға болады: қара, ақ, қызыл, сары, көк түстер. Осы жайттарды қарастыру барысында ғалым Қ.Рысбергenniң еңбегіне жүгіндік [8; 25-26]. Ал ғалым Қ.Сапаров еңбектерінде «орографиялық, гидрографиялық, ландшафтық нысандарда жиі кездесетін лексемалар ақ (243), қара (350), көк (56), қызыл (99), қоңыр (4), сары (103) рет қайталанып жергілікті топонимдерде көрініс тапты» дейді [7;9].

Жинақталған материалды статистикалық талдау нәтижесінде Ойыл, Байғанин, Темір, Мұғалжар аудандары топонимдерінде де түр-түске байланысты атаулардың көптеп кездесетіні белгілі болды. Мысалы, Темір ауданында *Ақмола, Ақсай, Аққайың, Қарабас өзені, Қарақамыс, Қаракөмер, Қызылжар, Қызылқұдық, Сарыкөл, Сарықопа, Сары Қобда, Шұбарши*, Байғанин ауданы бойынша *Ақбота, Ақтұмсық, Аққоңыр, Қарабұлақ, Қарақоға, Қызылжар, Сарытөбе*, Мұғалжар ауданы бойынша *Ақжар, Ақмола, Ақкөмер, Аққұдық, Аққұм, Ақсу, Ақтам, Ақтолағай қырқасы, Ақшолақ, Көкдөнен, Көкжиде, Көкпекті, Көктөбе, Қаралатсай, Қарасу, Қарасай, Қызылжар*, Ойыл ауданы бойынша *Ақжар, Ақкөмер, Ақмешіт, Ақшатау, Көкжар жәрмеңкесі, Қаракөмер, Қаракөл, Қараой, Қарасу, Қаратал, Қоңырсай, Қызылжар, Қызыл қара су, Сарбастыкөл, Сарыбие, Шұбарши т.б.*

Бұл жерде топонимдердегі түр-түске қатысқан атаулар әрқашан да түстің тікелей өзін білдіре бермейтінін ескеру қажеттігі туындайды. Мысалы, Құрамында Ақ түсі келетін суға қойылған атаулар көру арқылы қабылданатын ақ түсіне байланысты емес. Өйткені ақ су болмайтыны белгілі. Бірақ халықтың танымында, оның түсінігінде ақ түсі жақсылықтың, тазалықтың белгісі екенін ескерсек, сол судың түсінен басқа да қасиетіне байланысты қойылғанын аңғарамыз. Сонымен бірге қазақтың

ұғымында жасыл түс айтылмаған. Оны көк деп атаған. Мысалы: көк шөп, көгөрай шалғын. Тіпті «шөп шықты» дегеннің өзін «көк шықты» деп айтқан. «Көгөру» сөзі құлпыру, гүлдену дегенмен бара-бар. Қара түс те дәл солай. Қараашы, Қарасу, Қаракөл гидронидері судың түсі қара болғандығынан не қара түс кейде зұлымдықтың, жамандықтың, қара күштің мағынасында жұмсалып судың жаман қасиетінен қойылмаған. Олардың әрқайсының қойылу тарихы, түсінігі бар. Демек, топонимдер құрамындағы түр-түске қатысты сөздер әрқашан сол географиялық нысанның түсін білдіріп қоймай, оның астарында басқа да танымдық мағына жатқанын ескеру керек.

Айта кететін тағы бір жайт, иран тілінен енген сар сөзін Е.Қойшыбаевтың көрсетуінше, «кең», «басты», «негізгі», «айқын» деген мағыналарды білдіреді [3;40]. Сарыкөл, Сарықопа, Сары Қобда, Сарытөбе, Сарбастыкөл Сарытау орографиялық нысандардың кеңдігін айқындайды. Шынтуайтына келгенде, сары сөзі қазақтың ұғымында молшылықтың, берекеліктің белгісін білдіреді. Мысалы, сары май аузы аққа молынан жетіп отырған, дастарханның сәні болған байлықты білдірсе, сары күз жеміс-жидек атаулы пісіп, молшылық кезі саналады. Сонымен бірге діни наным – сенімге байланысты қойылған топонимдердің де этнолингвистикалық та, танымдық та сипаты қатар жүреді.

Әдет-ғұрыптарға, діни наным-сенімдерге негізделген атаулар тарихи дәстүрлері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыр. Қазақ ономастикасының ең қызықты да күрделі саналатын ру, тайпа атаулары жүйесін, соған байланысты шежіре, әңгімелердің, жер-су атауларының қойылуы жайында аңыз-әңгімелердің екінші рет номинациялану үрдісін тілдік тұрғыдан зерттеудің танымдық сипаты өзекті мәселе болып отыр. Сол себепті бұл онимдік топтарды лингвомәдени, этнолингвистикалық, танымдық-когнитивтік негізде зерделеу маңызды деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясы. – Қарағанды, «Болашақ – Баспа» РББ, 2008. – 379 б.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы
3. Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.
4. Сапаров Қ.Т. Павлодар облысы топонимикалық кеңістігі (Қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі). Павлодар, ЭКО, РФ, 2007. – 308 б.
5. Бияров Б.Н. Өр Алтайдың жер-су аттары. –Алматы, 2002. – 84 б.
6. Сапаров Қ.Т. Павлодар облысы топонимикасы қалыптасуының геоэкологиялық астарлары: географ. ғыл. канд. дис. автореф. –Алматы, 2004. –26 б.
7. Рысбергін Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010. – 48 б.

Ғылыми жетекші:

Филология ғылымдарының докторы, профессор Г.Т.Шоқым.

Света Саменова
(Жезказған, Қазақстан)

ЗАТТАНҒАН СӨЗДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СИПАТЫ

Тілдің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап, жүйелеп беру жеткіліксіз. Сондықтан да соңғы жылдарда қазақ тіл білімінде тілдің әрекет ету, жұмсалу жолдарын қарастыратын функционалдық бағыттағы зерттеулер жүргізілуде. Бұнда функционалды грамматика тілдің өзін емес, сөйлеуді зерттеу нысаны етіп алады да, оны адамның *ойлау әрекетімен*, *аялық білімімен* байланыстыра қарастырады.

«Функционалдық термині тіл білімінде әр түрлі қолданысқа ие. Ең алдымен, функционалдық термині тілдік терминдік жүйеде де, сөйлеу тілінің терминдік жүйесінде де қолданылады. Тілдік терминдер жүйесінде бұл термин «қызмет» мағынасында қолданылады да, тілдік бірліктің сөйлем ішіндегі атқаратын қызметін белгілейді, ал сөйлеудің терминдік жүйесінде тілдік бірлік арқылы берілетін ойдың мәні мен мағынасын анықтайды» [1, 7 б.]. Олай болса, *функционалдық-семантикалық өріс* заттанған сындардан алшақ жатқан категория емес.

Сын есімдердің өз мағынасынан толық, түпкілікті қол үзуі нәтижесінде тілімізде пайда болған жаңа аталымдар баршылық. Тіліміздегі заттанған сөздердің барлығы да өзінің төл сөз табына қатысты мағынасынан біржола ажырап, аталым дәрежесіне жете бермейді. Яғни, сөйлемде кез келген сын есім зат есімнің мағынасында уақытша қолданылады. Тіліміздегі сын есімдердің басым көпшілігі, яғни сапалық сын есімдер де, қатыстық сын есімдер де тек белгілі бір қолданыста ғана заттық мағынада жұмсалып, оның қызметін уақытша атқаруға қабілетті. Мысалы: Ашуменен бір *жақсыдан* айрылып, қадір білмес бір *жаманға* тап болма (Мақал).

Сын есімдердің қолданыстық заттанулары қазақ тілінде молынан ұшырасады. Оларға жағдай туғызатын тілдік факторлар бар.

1) Жинақталған тілдік деректерге талдау жасау барысында, қазақ тіліндегі сын есімдердің белгілі бір қолданыста тұрып заттануына да жағдай туғызатын негізгі фактор – тілдегі ықшмдалу құбылысы екендігі байқалды. Белгілі бір тілдік қолданымда тіркес құрамындағы зат есімнің түсіп қалуы

нәтижесінде оны анықтап тұрған сын есім заттық мәнді бере алатындығы тіл-тілді зерттеуші ғалымдар еңбектерінде де, қазақ тілін зерттеуші ғалымдар еңбектерінде де баяндалған. Сөйлемнің көлемін қысқарту үшін және үнемдеу заңына сәйкес сөз ықшамдалады. Бұндай заңдылық сын есім – зат есім тіркесінен байқалады. Зат есімнің қандай жағдайларда ықшамдалуға бейім тұратындығын тілдік фактілерге сүйене отырып жіктесек, олар төмендегідей сипатта болады:

а) Белгілі бір оқиғада сөз болып отырған нәрсе (зат ұғымындағы, адам мағынасындағы сөздер, құбылыс атаулары т.б.) алдыңғы сөйлемдерде айтылады да, оның атауы келесі сөйлемдерде түсіріліп қолданылады. Сөйтіп, қолданыстан түскен зат есім сөздің мағынасына сындық мәндегі сөз ие болады. Мына төменде салыстырыла берілген мысалдар арқылы бұған көз жеткіземіз: 1) *Асау құнанның* үркетінін көріп алған соң, онан да жаман құтырып еді (М.Әуезов). 2) Құтырып алған *асау* ие берер емес (М.Әуезов). 3) Бірі – *қартаң*, бірі – *жас қонақ*. 4) *Жасын* Абай біледі (М.Әуезов).

Бірінші, үшінші сөйлемдердегі *құнан*, *қонақ* деген зат есімдер екінші, төртінші сөйлемдерде қолданылмай, олардың мағыналары мен қызметтері *асау*, *жас* деген сын есімдерге ауысқан. Сөйтіп, зат есімдер ықшамдалу құбылысының нәтижесінде қолданыстан түсіп қалады да, олардың заттық мағынасы мен қызметі оның орнына қолданылған сын есімге ауысып, тілде заттанулар жасалатындығы байқалады.

ә) Егер сын есім нақты бір жанды-жансыз нәрсеге, құбылысқа қатысты ғана қасиетті, белгіні білдірсе, көбіне сөйлемнен ол заттың (нәрсенің, құбылыстың) атауы түсіріліп қолданылады да, оның заттық мағынасы сол заттың қасиетінен, негізгі белгісінен оңай аңғарылып тұрады. Мысалы: *Сөзшеңнің* сөзі дәмсіз болады (К.Ахметов). *Білекті* бірді жығады, *білімді* мыңды жығады (Мақал).

Мысалдарда берілген *сөзшеңдік*, *білек күші*, *білім алу* сияқты белгі-қасиеттер тек қана адамға тән болғандықтан, заттанып тұрған *сөзшеңнің*, *білекті*, *білімді* деген сөздердің лексикалық мазмұнынан «*сөзшең адамның*», «*қара күш иесі*», «*білімді адам*» деген ұғымдар оңай аңғарылады да, оқырман заттанған сөздің осы «адам» деген мәнін бірден түсінеді. Сондықтан, сөйлем түсірілген зат есімді онша қажет ете қоймайды, өйткені ол қасиеттердің барлығы да адам баласына ғана тән екендігі белгілі нәрсе.

б) Егер белгілі бір сөздің өн бойынан жалпы абстракты мәндегі «адам» деген түсінік оңай аңғарылып тұрса, зат есім қолданылмай, ықшамдалады да, оның заттық мағынасын заттанған сөз толығымен атқарады. Мысалы: *Кітап көзі ашыққа* – маржан, *көзі жұмыққа* – арзан (Мақал). *Батыр* бір рет өледі, *қорқақ* мың рет өледі (Мақал). *Жақсымен* жүрсен, *озарсың*, *жаманмен* жүрсен, *тозарсың* (Мақал).

Берілген мысалдардағы белгіленіп тұрған заттанған сөздердің лексикалық мазмұнынан абстракты мәндегі «адам» деген түсінік оңай байқалып тұр. Егер осы адам сөзін сөйлемге қосып айтсақ, мақалдың құрылысы күрделеніп, адамға әсер ету мәні де (экспрессивтік-эмоциялық) әлсіреген болар еді. Демек, белгілі бір қолданыстағы заттанулардың да тілде қалыптасуына ықшамдалу заңдылығының ықпалы бар екендігі байқалды. Ал, тілдік элементтердің ықшамдалу себебін анықтай отырып, профессор Н.Оралбаева былай дейді: «Грамматикалық құрылымдардың жіктелуінде тек қана күрделену заңдылығы орын алса, онда тілдің қиын, ауыр тілге айналуы да мүмкін. Міне, мұндай жағдайға жібермейтін тілде екінші заңдылық бар. Ол – ықшамдалу, үнемдеу заңдылығы. ... Бұл заңдылықтың негізі – ойды барынша қысқа жеткізу. Ойды жеткізуге тиісті тілдік элементтердің санын да, дыбыстық, морфемдік құрамын да қысқартуға ұмтылу – осы заңдылықтың негізгі принципі» [2, 29 б.]. Зерттеушінің бұл пікірі орынды.

2) Кейде сын есімдер белгілі бір стильдік мақсатта мәтінде уақытша заттанып қолданылады, бұл тұста ықшамдалу құбылысы байқалмайды. Қаламгер оқырман назарын сапаға, белгіге немесе кейіпкер бойындағы бір ерекшелікке аударту мақсатын көздейді де, сын есімді бірден заттық мағынада қолданады. Яғни алдыңғы сөйлемдерде заттық мағынада қолданылып тұрған сын есімнің сын есім-зат есім сипатындағы тіркесі кездеспейді. Мысалы: Тегінде әйелінің аузына «көз» деген сөз іліксе-ақ, өзіне тиетінін білетін *қитар* төмен қарады (Ғ.Мүсірепов).

Мысалдағы заттанып қолданылған сөз – *қитар*. Осы заттанған сөздің астарынан автор бейнелеп отырған кейіпкер бейнесі ашыла түседі және заттық мәнде қолданылған бұл сөз шығармаға эмоционалдық-экспрессивтік сипат та береді. Яғни, тілдегі бұл тәріздес заттанулардың жасалуына қаламгердің тікелей қатысы болады да, көбіне жеке авторлық қолданыста қалып жатады.

3) Тіліміздегі кейбір сөздердің заттанып қолданылуы – белгілі бір мәтіндік жағдаятпен тығыз байланысты болады. Бұл тұста да ықшамдалу құбылысының ықпалы жоқ. Яғни, сын есім мәтінде бірден заттық мәнде қолданылады.

4) Ауызекі сөйлеу тілінде сөйлеушінің тілдік қолданысынан кездейсоқ заттанулар тууы да ықтимал. Ондай қолданыстар белгілі бір ортада, мекемеде, тағы басқа да ұжымдарда қалыптасып, оның заттық мағынасы сол ортада ғана танылуы немесе жалпыхалықтық сипатқа көшуі ықтимал. Олар адамның қызметіне, жағымды, жағымсыз мінезіне, физиологиялық қалпына байланысты сырттай берілген қосымша ат болып келуі де мүмкін. Мәселен, біреуді сырттай «*шатақ*» деп атау, «*дәу*», «*қырсық*», «*суайт*», «*еңкілдек*» т.б. деп қосымша атау тілімізде орын алған. Мысалы: Маған *Дәу* «келіп кетсін» деп хабар жіберіпті (Т.Әлжантегі). Осы сөйлемдегі *дәу* сөзі «*бірінші бастық*, *мансабы жоғары адам*» мағынасын бере отырып, кездейсоқ заттанған сөздер тобына жатады және оның заттық мағынасы қазақ тілінде жалпыхалықтық сипат алған.

5) Тілдегі метонимия құбылысы да – сөздің заттық мағынаға ауысуына әсер етуші факторлардың бірі. Мына бір мысалдарға назар аударалық.

Қауға сақалды етіктерін қайта киіп, қайта шанди бастады (Ф.Мүсірепов). Сіздердің шалқып тұрған заманыңда, Дені сау кез болмадым бір *тазаға* (Айтыс). Кем-кетік жиналыпты *таз* бен *соқыр*, Әрқайсы өз құлқынын көздеп отыр (Айтыс). *Адам* сөзінің заттық мағынасы метонимия амалы арқылы *қауға сақалды*, *таза*, *таз*, *соқыр* деген іргелес тұрған сын есімдерге ауыса отырып заттанып, аталмыш сын есімдер заттық ұғымда қолданылып тұр. Демек, метонимиялық қолданыстар да кейбір сын есімдердің заттануына түрткі болады. Метонимия арқылы жасалған заттанулардың ауыспалы мағынада қолданылатындығы белгілі.

б) Тілдегі метафоралық ауыстырулар да сын есім сөздің заттық мағынада қолданылуына жағдай туғызады. Мысалы: ...*Жорғамын* шаршы топта самғайтұғын (Айтыс). Метафора амалы арқылы ауыспалы мағынада қолданылып, заттанып тұрған сөздер – *жорғамын*. Сөйлемде ақын өзін жорға атқа тең санап, оның қасиет-белгісін өзімен алмастырып қолданған. Тіліміздегі *жорға* сөзінің негізгі мағынасы жылқыға қатысты қолданылса, бұл жерде метафора амалы арқылы оның белгісі адамға ауыстырылып, заттық мән алған. Демек, метафораланған сын есімдер де заттанудың тілде жасалуына ықпал етуші факторлардың бірі болып саналады. Метафоралы заттанулар уәжді бірліктер болып табылады. Бірақ олардың уәжділігі нақты нысандарға бірден бағыттайтын тура мағыналы заттанулардың мағына негізділігінен өзгеше.

Заттық түрлі қасиет-белгілерін білдіру сапалық сын есімдердің негізгі қызметі болса, кейде ол қызметінен уақытша ауытқып, сол белгілерге ие заттың атауы ретінде де тілде жиі қолданылады. Тілімізде кез келген сапалық сын есім қолданыста заттануға бейім тұрады. Олардың заттық мағыналары белгілі бір сөйлемдегі қолданыс аясынан анықталады да, ол мағыналары сол қолданыспен шектеліп отырады, одан тыс уақытта заттық мағына жойылады. Заттық мағынада уақытша жүретін сапалық сын есімдердің ішінде осы мағынада жиі қолданылуының нәтижесінде жалпыхалықтық сипат алып кеткендері де, тек белгілі бір мәтін төңірегінде ғана заттық мәнді бере алатындары да, сөйлеу барысында бірден заттанып қолданылатындары да бар. Сапалық сын есімдердің кейбірі заттану барысында аталым дәрежесіне жетпегенімен, олардың заттық мағынада қолданылулары жалпыға танылып кеткендіктен, сындық мағыналарымен қатар заттық мағыналарын да қабылдау қазақ тілінде үйреншікті құбылысқа айналған. Кез келген сапалық сын есім белгілі бір қолданыста заттық мағынаны бере алғанымен, олардың бұл мағыналарының тілде таралуы, танылуы бірдей деңгейде болмайды. Мәселен, тілімізде кейбір сапалық сын есімдер белгілі бір мәтін төңірегінде ғана заттанып қолданылады да, сол мәтіннен тыс уақытта заттық мағыналары жойылады. Олардың заттық мағыналары сол мәтіннің басынан соңына дейін сақталады. Яғни, оның заттық мағынасы осы мәтін үшін тұрақты болып саналады. Бірақ бұған қарап оларды жалпыхалықтық сипаттағы заттану деп тануға болмайды, өйткені оның заттық мағынасын сол мәтінмен танысып отырған адам ғана қабылдайды, ал жалпы көпшілікке ол мағына танымал емес. Демек, заттанып отырған сын есім мәтінмен тығыз бірлікте болады.

Жоғарыда функционалды (қолданыстық) заттанулардың жасалуына ықпал етуші негізгі факторларға тоқталдық және олардың пайда болу себептерін анықтауға тырыстық. Осы тұрғыда айтылған ойларды жинақтай келе, күнделікті сөйлеу тілімізде де, көркем әдебиет тілінде де молынан ұшырасатын, қолданылу аясы кең заттануларға сын есімдердің функционалды заттануын жатқызамыз.

Әдебиеттер:

1. Салқынбай А. Функционалды грамматика очерктері. – Алматы, 2003. – 119 б.
2. Оралбаева Н. Қазақ тілінің грамматикалық құрылысының совет дәуірінде дамуы. //Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл, әдебиет сериясы. – 1981, №1. – 27-32 бб.

Алмагул Умбетова
(Жезказған, Қазақстан)

БҮРКІТ ЫСҚАҚОВ ТУРАЛЫ СӨЗ

Ақиқатын айту абзал, Бүркіт Ысқақов – әдебиетіміздегі іргелі қаламгер. Оның қаламынан туған туындылар оның өз заманының үні болғанын танытардай, әрі көркемдік бояуы қанық ерекше туындылар санатында. Сондақтан да болашағының бағдарын, кешегісі мен бүгінгісінің салмағын даралап та саралайтын ұрпақ үшін Бүркіт Ысқақовтың шығармашылық мұрасын тану уақыт мінберінде тұрған мәселе.

Алаш ардагерлерінің шығармаларындағы ұлттық рух, сөз өнерінде көркемдік дәстүр ретінде үзілмей жалғасын тауып жатқанын әдебиет тарихынан білеміз. Алаш ардақтыларымен тілектес, ниеттес ақындардың бірі – Бүркіт Ысқақов. Талант табиғаты, көркемдік таным арналары әр алуан. Бүркіт Ысқақовтың өмір жолы мен шығармашылық кезеңі де ешкімді қайталамастай өзгеше.

Қазақ әдебиеттану ғылымы мен қазақ поэзиясында, балалар әдебиетінде өзіндік із қалдырған Бүркіт Ысқақовтың есімін аға буын үлкен құрметпен атайды.

Бүркіт Ысқақов – 1924 жылы Қарағанды облысы, Нұра ауданының «Көкмөлдір» ауылында туған. Қарағанды мұғалімдер институтын бітірісімен, 1942 жылы әскер қатарына шақырылып, Ұлы Отан соғысына қатысады. Соғыс аяқталысымен туған жеріне оралып, «Орталық Қазақстан» газетінде

қызмет атқарған кезден ол өзінің қаламгерлік қабілетін айрықша таныта бастайды. «Сарыарқаның жүрегі», «Ұлы Нұра жағасында» тағы басқа да көптеген очерктері, топтама өлеңдері жарияланады. 1948 жылы қызмет істей жүріп С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих – филология факультетін, 1951 жылы ұлттық ғылым академиясының аспирантурасын бітіреді. 1951 – 1956 жылдары жеке басқа табынушылықтың зардабын шеккен. «Бүркіт Ысқақов – Ұлы Отан соғысы жылдарында қолына қару алып, кеңестік жүйені, коммунистік идеяны қорғаса да сталиндік құйыртқы саясаттың құрығына көп ілінген, көп зәбір-жапа шеккен азамат. Ағамыз 1951-53 жылдардағы «Космополотизм мен ұлтшыл-буржуазияшылдарға қарсы күрес» деген ұранмен жүргізілген репрессия тырнағына түсіп, қуғын-сүргінге ұшыраған Е.Бекмаханов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайыловтармен бірге тұтқындалып, Жезқазған өңіріндегі әйгілі «Степлагке» айдалған. 50-жылдары Қазақстанның Жоғары оқу орындарында оқитын бір топ жастар сталиндік тоталитарлық жүйеге қарсы «ЕСЕП», яғни «елін сүйген ерлер партиясын» құрады. Партияның іс-әрекеті ел ішіне кең тарамаса да, 37-нің ызғары басылмай тұрған сәтте мұндай әрекетке барудың өзі ерлікпен пара-пар дүние болатын. Жалпы отандық тарих пен саясаттану ғылымында 50-жылдардағы репрессия тарихы мен сол кездегі қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлердің өмірбаяны әлі толық зерттеліп біткен жоқ» [1, 38],-деп жазады Мұхтар Құл-Мұхаммед.

Бүркіт Ысқақов абақтыда және айдауда жүргенде жан бағып қарап жатпады. Ол онда да ақиқат үшін, азаттық үшін арпалысумен болды. Өз басынан өткізген тауқыметті тағдыр жолын өлеңге айналдырып отырды. Бүркіт Ысқақов «Үзілмей жібі үміттің» атты ұзақ өлеңдер топтамасын жазып шықты. Оның осы өлеңдер топтамасы – жеке поэмаға бергісіз шығармалар. Өйткені мұнда поэмаға тән қасиеттердің бәрі бар.

Бүркіт Ысқақов өзінің осы әрекетімен үлкен әдеби ерлік жасады. Бұл Мұса Жәлел, Назым Хикметтердің жасаған ерлігіне пара-пар ерлік. Сондықтан академик Мұхамеджан Қаратаев былай деп пікір білдірген: «Бүркіт Ысқақовтың «Тас еденнің ызғары» атты өлеңдер топтамасының қазақ поэзиясынан алатын орны ерекше. Оның бұл өлеңдерінен Сәкеннің сыры, Бейімбеттің мұңы, Ілиястың үні естілгендей болады». Оның бұл өлеңдерінде көркем поэзияның табиғатына тән ең ғажап қасиеттер сақталған.

Б.Ысқақовтың «Тас еденнің ызғары...» атты өлеңдер циклі оның абақтыда отырып, айдауда жүрген кезінде жазылған. Отыз жылдан кейін «Үзілмей жібі үміттің...» деген атпен «Қазақ әдебиеті» газетінде (1987,25.XII) бірнеше өлеңі жарық көрді.

Профессор Р.Бердібаев «Б.Ысқақов бұл өлеңдерімен қазақ совет поэзиясында бұрын болмаған «Тұтқын жыры», «Лагерь өлеңдері» деп аталатын поэзияның жаңа түрін, жаңа жанрын бастады. Сондықтан бұл өлеңдер қазақ совет поэзиясына қосылған жаңа бет болып табылады» деп бағалады. Шынында, «Душар боп бейнет сорыма...», «Кіршік жоқ бірақ ойымда...», «Жамбасыма сыз батып», «Артымда бар ел – жұртым», «Қош, Алматым!», «Шыққанда жаңа жарқ етіп...», «Жумассың қалай өлеңмен?» өлеңдері ақынның нала көңілінің сырын шертеді:

Қош, Алматым, алтын тулы астанам
Аттандым мен алыс ауыр сапарға
Қайда жүрсем сені есімнен тастаман,
Қосылармын я қосылман қатарға, – [2,146]

деп үміт пен күдік алмасқан жыр шумақтарымен қатар әділеттің салтанат құратынына нық сеніммен айтқан жолдар да кездеседі:

Ақырғы әділ үкім айтып елім,
Паш етер ақтығымды әлі – ақ менің
Берілер сазайларың сендердің де
Көз жастар нахақ аққан кетпес тегін [2, 178].

Мұнда ақынның өршіл рухы, арман – мақсаты, сыр – сезімі, пейіл – көңілі, ел мен жерге деген ұлпадай ілтипаты жан толқытарлық ыстық леппен суреттеледі. Ақынның толқынды ойлары мен сезім сырлары былайша тоқылады:

Қайғының қара қанжары,
Қадалып ғазиз жүрекке
Жараланып жас жаным,
Отырмын оймен түнекте [2, 140]

Асылы, «Тас еденнің ызғары» дейтін жырлар шоғырында ақынның азаматтық дауысы өктем естіледі. Ол ырыс, балалық, дәреже, мансап, абырой, атақ дегендерді өткінші құбылыс ретінде қарайды. Оның көркемдік – эстетикалық көзқарасында Азаттық, Адалдық, Тазалық басты мәселе.

Бұл туралы ғалымның досы, 1950 жылдары қуғын – сүргінге ұшырап, әр түрлі лагерьлерде жазықсыз жапа шеккен Махмет Темірұлының «Арман мен азап» деп аталатын кітабында жан – жақты айтылады. Бұл естеліктің авторы ақын, ұстаз Махмет Темірұлы Бүркіт Ысқақовтың жанашыр жолдасы әрі Ысқақов алғашқы ЕСЕП партиясын ұйымдастырам дегенде оны қолдап, тілек білдіруші, сол партияның белсенді мүшесі болған, өзінің досы туралы былай дейді: «Мектепте оқып жүрген кездерінің өзінде – ақ көкейінде мықтап орнаған асыл арманы үшін кеңес үкіметінің абақтылары мен лагерьлерінде болып, жан төзбес азап шекті. Торға түскен қырандай қанатын кең жая алмай, бойға біткен дарынын толық ашып көрсете алмай, бостандыққа шыққанмен де үнемі МХК жөндеттерінің бақылауында болып, өз көзімен көрген өмір шындығын айқындап ашып жаза алмай қапаста тұншығып өтті [3,30], – деп жазады.

Қазақстан халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Сафуан Шаймерденов «Ғасыр асуы алдында...» деген мақаласында Бүркіт Ысқақов туралы мынандай пікір айтқан: «Албасты да қас – қабаққа қарап басады. Қарын ашқан кезде күштісі әлсізін, әкесі баласын жеп қоятын ақула секілді бір-бірімізге шоқпар сілтей берсек, келешегіміз күмәнді. Тірі жанның бетіне тіке қарамаған ғалым – жазушы Бүкеңе, Бүркіт Ысқақовқа кезінде жала жауып, айдатып жіберген жазушысымақтар бүгін арамызда мұртынан күліп жүр. Мұны өсте естен шығаруға болмайды» [4].

Ал, бұл жайында Б.Ысқақов:

Айтсам егер шындықты

Ей, ағайын, туысқан

Көрдім қорлық сұмдықты

Өзіміздің туыстан! [2,146].

деп жазады.

Бүркіттің айдауда жазған өлеңдерінен оның қапалы мұң-шері айқын көрініп тұрады. Ол қанша жерден тауқымет тартса да күндердің күнінде әділдік туы желбірейтініне кәміл сенген.

Қазақ әдебиетінде еліміздің әр жылдары басынан кешірген қилы кезеңдері мен қайғылы оқиғалары негізінде туған шығармалар баршылық. Мәселен, ақын Ж.Сыздықовтың «Әлі қарттың әңгімесінде» Ақтөбе өңірінде 1921-1922 жылдары болған аштық, ал Н.Ахметбековтың «Күләндам» поэмасында Қостанай төңірегіндегі 1932 жылғы ашаршылық асқан шеберлікпен суреттеледі. Шахан Мусин жастық шағын абақтыда, айдауда өткізгені мәлім. Ол ауылының аянышты халін суреттеген небәрі он алты жол өлеңі үшін 1936 жылдан 1954 жылға дейін он сегіз жыл бойы үрей шалған өмірін түрмелер мен лагерлерде өсікпен өткізген. Сібір, Тайга, Магадан, Колыма да айдауда болып, азап тартқан. Ш.Мусин өзінің басынан кешкендерін, көргендерін, сезгендерін айнытпай суреттей білген адам. Ш.Мусин лагерьде жүріп жазған бірнеше өлеңін «Сөнбеген сенім» деген атпен «Қазақ әдебиеті» газетінде (1987, 16 қазан) жарық көрді. Енді осы өлеңдерге назар аударсақ:

Ұлылығын халқымның

Азасынан таныдым.

Ызасына талқының

Төзімдімді жаныдым

Еркін сатқан бас ұрып

Емес едім «белсенді»

Төзген сайын ашынып

Көтере түстім еңсемді.

Әрине, бұл жолдардың Б.Ысқақовтың айдауда жүріп жазған өлеңдерімен үндесіп жатқандығы еш дау туғызбаса керек.

Бүркіт Ысқақов шығармашылығы – өлең өрнегінің ерекшелігімен де, қоғамның үні ретіндегі ойлылығымен да құнды дүние.

Халқының адал ұлы болған Б. Ысқақов барлық мәселеге әр уақытта да ұлттық мүдде тұрғысынан келіп отырды. Ол мейлі әдебиет болсын, мейлі оның сыны болсын, өнердің халықтығы өлшемімен келіп, ұлттық сипатын жоғары бағалаған. Ұлтын сүйген азамат ұлты үшін қайтпай күресіп, ол күресін аяғына дейін жеткізе де білді. Оның бүкіл ғылыми, шығармашылық қызметі осыны аңғартады.

Б.Ысқақов ұлттық мүддені тек әдебиетте ғана емес, қоғамдық-рухани өмірдің барлық саласында дерлік батыл қорғады. Ғалымның азаматтық болмысы оның өлеңдерінен де, ғылыми еңбектерінен де жарқырап көрінеді.

Қарымды қаламгер, зерделі зерттеуші, сарабдал сыншы, ең бастысы абзал азамат Б. Ысқақов қазақ халқының рухани байлығын игеру жолында қажымай еңбектеніп, ұлттық мүдде үшін қайтпай күресіп, қазақ әдебиеттану ғылымының болашақ даму жолдарын кемеңгерлікпен көрсетіп берді.

Әдебиеттер:

1. Құл-Мұхаммед М. Ағаның асыл бейнесі // Қазақ әдебиеті. – 2000. – №19.
2. Ысқақов Б. Шындық даусы. – Алматы, 1990.-248 б.
3. Темірұлы М. Арман мен азап. – Алматы, 1998. – 154 б.
4. Шаймерденов С. Ғасыр асуы алдында // Парасат.-1993.- \ №6.-4 б.

Оксана Христя
(Дніпропетровськ, Україна)

МОВА ТВОРІВ ДНІПРОВОЇ ЧАЙКИ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Слово є одночасно продуктом соціальної та духовної діяльності спільноти й вагомим чинником, який певною мірою визначає й спрямовує її подальший розвиток, творить і відображає ментальну реальність людини і суспільства. У цьому аспекті для сучасного вітчизняного мовознавства актуальною є проблема вивчення історії української мови з урахуванням особливостей мовної практики представників письменства певної доби.

Період кінця XIX – початку XX століття є надзвичайно важливим для формування сучасної української літературної мови. Цей час був позначений глобальними соціально-політичними зрушеннями, а отже й стрімкими змінами у галузі культурній. Значно підвищується соціальний престиж української мови, активізується видавнича діяльність, розвивається українська публіцистика.

Як зазначає В. М. Русанівський, ці роки неповторні ще й в тому відношенні, що їх наповнювала творчість корифеїв української літератури, чий талант виявив себе уже в XIX ст. – І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, А. Тесленка, П. Грабовського, а також письменників, які почали свій творчий шлях у ці роки, а закінчили його в 30 – 50-х роках XX ст. – М. Вороного, В. Винниченка, С. Васильченка. О. Кобилянської [6, с. 254].

Видатна українська письменниця і громадська діячка Дніпрова Чайка (Василевська Людмила Олексіївна) належить саме до описуваного науковцем покоління майстрів слова, чия особиста мовна практика органічно впліталася у процеси формування та розвитку української мови. Її слово – оригінальне, влучне, інтелігентне – у сузір'ї здобутків українського письменства кінця XIX – початку XX ст. є самодостатньою величиною.

На жаль, творча спадщина талановитої письменниці до цих пір залишається малодослідженою, хоча доробок письменниці не залишився поза увагою науковців. Творчість Дніпрової Чайки досліджували М. Іванченко, Р. Шевченко, О. Килимник, В. Пінчук, Н. Вишневська, І. Немченко, Я. Голобородько, Л. Ржепецький, О. Цалапова, Л. Голомб, В. Грабовецька, З. Карпенко, Л. Матусяк, О. Міхно, Н. Осьмак, О. Химин, Р. Білецький, Н. Чухонцева, А. Крат та ін., проте більшість робіт цих авторів належать до царини літературознавчої та культурологічної, лінгвістично творча спадщина письменниці майже не розроблена.

Людмила Олексіївна Василевська народилася у жовтні 1861 року в селі Карлівка, тепер Зелений Яр Миколаївської області в сім'ї священника. Закінчила Одеську гімназію 1879 року. Вчителювала, брала активну участь у громадському й літературному русі, зокрема, була членом київської «Просвіти». 1905 року її заарештовано за пропаганду антиурядової літератури та допомогу політичним в'язням.

Писати почала російською мовою 1883 року. Українською мовою публікувалася з 1885 р. (одеський альманах «Нива»). Друкувалася в журналах «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», для дітей – «Дзвінок», альманах «Степ», «Перший вінок», «Хвиля за хвилею». Наукове місце у творчості Дніпрової Чайки посідає цикл поезій під назвою «морські малюнки» («Дівчина-чайка», «Суперечка», «Скеля», «Мати» та ін.). Це здебільшого ритмізовані мініатюри, наповнені теплом, любов'ю, радістю та смутком. У доробку письменниці також інтимна і громадянська лірика. Помітне місце посідають і прозові твори: повісті й оповідання, казки для дітей, статті та рецензії, чудові переклади з російської та шведської мов, драматичні твори, зокрема, лібрето до опер М. Лисенка «Коза-дереза», «Пан Коцький».

У своїй діяльності Чайка Дніпрова спиралася на ґрунт народної мови. Чайка Дніпрова була твердо переконана, що основою реалістичного відтворення дійсності є глибоке вивчення життя народу, його мови. Прагнення якнайточніше відобразити культуру, звичаї й характер українського народу вона реалізувала у художній практиці.

Попри те, що мовна особистість Людмили Олексіївни формувалася в умовах українсько-російського білінгвізму, щира дружба з М. Лисенком, М. Старицьким, М. Заньковецькою, О. Пчілкою, Лесею Українкою поступово зробила з неї «типову етнографічну українку», що не могло не позначитися на індивідуальній художній мовній практиці письменниці. Її ідіостиль є результатом наполегливої свідомої роботи над словом. Для творів письменниці характерним є широке використання розмовної і просторічної лексики, найрізноманітніших тропів, які, гармонійно вплітаючись у тексти художніх творів, надають їм особливої виразності; фразеологізмів, що робить художні твори письменниці дотепними й гострими, підносить їх до зразків найвищої письменницької майстерності, адже влучно, доречно активізувати скарби народної мудрості може лише справжній майстер художнього слова. Використання стилістичних фігур, у свою чергу, дає змогу письменниці увиразнити лексичні засоби, посилити їхні емоційно-експресивні можливості.

Мові творів Дніпрової Чайки притаманні риси, що в цілому належать до норм сучасної української літературної мови. Відхилення від нормативних зразків здебільшого виступають як паралелі до основних форм. Такі коливання фіксуються в мові творів Дніпрової Чайки на фонетичному, лексичному й граматичному рівнях. Подібні розбіжності, що зустрічаються у мовно-художній практиці багатьох письменників кінця XIX – початку XX ст., відображають як вплив регіонального мовного середовища степової України, так і типові процеси формування літературного мовлення.

Отже, творчість Чайки Дніпрової відіграла помітну роль не тільки в українському літературному процесі кінця XIX – початку XX сторіччя. Письменниця жила й творила у період, що є надзвичайно важливим в історії формування сучасної української літературної мови. Художня спадщина письменниці є важливим складником у загальному процесі формування національної мовної літературної норми, тому комплексне дослідження мовностилістичних особливостей творів є актуальним, а багатство мови її творів зумовлює перспективність подальших наукових досліджень й визначення її місця в історії української літературної мови.

Література:

1. Дніпрова Чайка. Вибрані твори / Дніпрова Чайка. – К., 1987.
2. Дніпрова Чайка. Твори / Дніпрова Чайка. – К., 1960.
3. Дніпрова Чайка: Життя і творчість української письменниці (1861 – 1927) / В. Пінчук. – К., 1984.
4. Поповський А. М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття / А. М. Поповський. – Д., 1987.
5. Поповський А. М. Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX – початку XX століття / А. М. Поповський. – Д., 1988.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор Поповський Анатолій Михайлович.

Анастасія Чубрей
(Луцьк, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ У МОВІ ПРЕСОВИХ ЗМІ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКИХ ВИДАНЬ)

Стійкі сполучення слів становлять фонд фразеологічних одиниць української мови. На підставі генетичних, структурних, функціональних ознак з-поміж фразеологізмів можна виділити прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, максими, сентенції, парадокси, літературні цитати, ремінісценції [5]. На сторінках періодичних видань спостерігаємо активне використання стійких сполучень слів, досить часто журналісти у своїх публікаціях звертаються до цих одиниць для надання конотативних значень.

Фразеологізм – особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної будови. До досліджень їхнього застосування на сторінках періодичних видань зверталися Ю. Прадід [6], Ю. Сергеев [7], С. Грабовська [2]. Особливості трансформації складу фразеологізмів у газетних текстах були висвітлені у науковій праці А. Григораш [3]. Нові стійкі словосполучення у мові газети стали об'єктом дослідження О. Снітко [8]. До фразеологізмів як синтаксичних одиниць зверталася В. Теплюк [9].

Мета нашого дослідження – прослідкувати особливості використання стійких словосполучень на сторінках волинських пресових ЗМІ.

Об'єктом дослідження є волинський інформаційний простір, представлений пресовими ЗМІ.

Предмет дослідження – фразеологічні одиниці, віднайдені у публікаціях волинських ЗМІ. Для дослідження було обрано матеріали газет «Сім'я і Дім», «Волинь», «Волинь Нова» та «Відомості.ua».

Найчастіше серед стійких сполук трапляються приказки, прислів'я, крилаті вислови та літературні цитати. Часом фразеологізми зазнають різноманітних модифікацій.

Фразеологічні звороти є одним із невичерпних джерел посилення експресивності та поглиблення логізації викладу, тому до них часто вдаються в красному письменстві і в газетному стилі [5].

Свідченням цього можуть бути віднайдені приклади: крадені дві тисячі доларів *корова язиком злизала* (№ 12, «Відомості.ua» – із значенням «хто – або що-небудь безслідно зник (зникло), пропав (пропало) і т. ін.» [1]), як знову *наступаємо на граблі* неперспективності (№ 16, «Волинь Нова» – із значенням «повторна дія» [10]), Верховна Рада *дала зелене світло* коаліційним тушкам (№ 9, «Відомості.ua» – із значенням «дати добро, дозволити, допустити» [1]), я ходила на карате і *можу дати здачі* (№ 11 «Відомості.ua» – зі значенням «відповідати ударом на удар, образою на образу і т. ін.» [1]).

Часто сталі сполуки можуть зазнавати різноманітних модифікацій у журналістських текстах (поєднання фразеологізму і вільного словосполучення; створення оказіонального значення сталої сполуки; трансформація шляхом контамінації – накладання значення одного фразеологізму на значення іншого; додавання авторської частини тощо) [5]. Прикладом цього можуть слугувати такі віднайдені сполуки: не всім Канари *по кишені* (№ 6, «Нова Волинь» – трансформований автором фразеологізм (до всім відомого словосполучення додане вільне слово, який має первісне значення – жити невідповідно до своїх статків, надто дорого), не треба *палити мости*. Спалімо *граблі*, на які *наступаємо* (№ 12, «Сім'я і Дім» – поєднання у одному контексті двох фразеологізмів: *палити мости* – рішуче порвати з ким-, чим-небудь, зробити неможливим повернення до когось, чогось [1]; *граблі*, на які *наступаємо* – повторення помилок декілька разів [1]), *брати приклад* із парламенту не стали (№ 1500, «Волинь» – зі значенням «наслідувати когось або щось» [10]), прагнення до об'єднання чи *плювок в обличчя* колегам міськради? (№ 1493, «Волинь» – видозмінений автором фразеологізм, похідний від *плювати в обличчя*, із значенням «ображати, зневажати, применшувати, принижувати когось» [1]), лідери громад, *засукайте рукави* (№ 1491, «Волинь» – із значенням «завзято, енергійно

взятись за якусь роботу» [1]), *скрутив би в баранячий ріг* і Рембо, і Шварценеггера... (№ 1491, «Волинь» – із значенням «примусити кого-небудь бути сумирним, покірним» [10]), *вовка голими руками не візьмеш* (№ 1484, «Волинь» – із значенням «заволодівати ким-, чим-небудь, долати кого-, що-небудь, здобувати щось без особливих труднощів» [1]), щоб змії не *танцювали під чужу дудку* (№ 1478, «Волинь» – із значенням «беззаперечно виконувати чий-небудь бажання, підкорятися комусь у всьому» [1]), тут *горщики не били*, а майстерно ліпили (№ 1475, «Волинь» – із значенням «розірвати, порушити дружні стосунки; посваритися» [10]), на кошиках...*зуби з'їв* (№ 1464, «Волинь» – із значенням «мати великий досвід у чомусь; ґрунтовно вивчити щось» [1]), від такого учня *голова йде обертом*» (№ 1455, «Волинь» – із значенням стану запаморочення; коли хто-небудь перебуває у стані приголомшеності [1]), *не вішайте на П'ятова усіх собак!* (№ 1456, «Волинь» – із значенням «звалювати вину на когось, обмовляючи, безпідставно звинувачуючи когось у чому-небудь» [10]), *золоті гори не обіцяють, але останню сорочку знімають* (№ 1452, «Волинь» – поєднання двох фразеологізмів у одному реченні; перший має значення знадхувати неймовірними обіцянками, інший – доводити кого-небудь до крайнього зубожіння, залишати без засобів існування), він *дав друге дихання* Володимирі Кличку (№ 1452, «Волинь» – зі значенням «новий приплив сил»), ...залишились без роботи? *Не опускайте руки* (№ 1451, «Волинь» – фразеологізм, із значенням ставати бездіяльним, байдужити до всього [10]), *і знову удар у спину* (№ 1449, «Волинь» – зі значенням «підступний вчинок, зрадницьку поведінку когось у ставленні до кого-, чого-небудь» [1]), пенальті, *висмоктане із пальця*» (№ 1449, «Волинь» – зі значенням «сказати, ствердити що-небудь, не спираючись на факти, не маючи для цього жодних підстав; вигадувати» [1]).

Стійкі сполучення відіграють значну роль у публіцистиці, адже вони не лише допомагають урізноманітнити текст, зробити його багатшим, а й роблять виклад матеріалу значно експресивнішим. Насичення фразеологізмами у публікації привертає увагу читачів, зацікавлює їх прочитати написане. На підтвердження знайдено приклади: *хто є хто* в уряді Азарова (№ 11, «Відомості.ua» – сталий вислів, який означає «з'ясування позицій тієї чи тієї людини у визначеній ситуації»), *чужих дітей не буває* (№ 1481, «Волинь» – сталий вислів, який використовується найчастіше у текстах про дітей-сиріт).

Також додають експресії та змінюють звучання прислів'я. Прислів'я – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, що має повчальний зміст, синтаксично закінчений [5]. У журналістських текстах обраних для аналізу видань було віднайдено такі зразки цих видів сполук: *чому старість – не радість?* (№ 1468, «Волинь» – частина прислів'я «Старість – не радість, горб – не користь»), *обіцянка-цяцянка, а дурневі – радість* (№ 1453, «Волинь»), *хочеш бути щасливим – не будь лінивим* (№ 1450, «Волинь»).

Нерідко вживають у публіцистичних матеріалах і приказки. Приказка – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту (може бути елементом байки або прислів'я) [5]. У журналістських текстах були віднайдені такі приклади цих образних висловів: *копійка гривню береже* (№ 11, «Відомості.ua»), *жадібність банкіра згубила* (№ 4, «Відомості.ua» – приказка, трансформована через створення оказіонального значення фразеологізму), *на чужому горі щастя не побудуєш* (№ 6, «Нова Волинь»), *березневе тепло – як мачушине добро* (№ 12, «Сім'я і Дім»), *над сиротою – і Бог з калитою* (№ 1501, «Волинь»), *працюй, небоже, то й Бог pomoже* (№ 1501, «Волинь»), *сталь гартується в огні, а людина в бою* (№ 1510, «Волинь» – трансформована приказка, первісний варіант якої – *Сталь гартується в огні, а людина – в труді*). Автор видозмінив стійку сполуку відповідно до змісту статті (йшлося про перемоги у боях) – прийом створення оказіонального значення.

Крилаті вислови – поширені й загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене. Крилаті вислови не мають усталеної форми, вони можуть складатись як з одного слова, так і з цілого речення. [5] Їхні приклади застосування у публіцистиці: Ліза Боярська у *жертву* новій ролі *принесла* нове волосся (№12, «Відомості.ua» – крилатий вислів біблійного походження, означає «відмовлятися від когось, чогось, пожертвувати ким-, чим-небудь задля когось, чогось іншого» [4]), ...європарламентською *бурею* в нашій *склянці води* (№ 16, «Волинь Нова» – крилатий вислів, який означає «велике хвилювання з незначного приводу, дрібні події, які штучно роздуваються». [4]), Арсеній Яценюк: «Коаліції *мертвих душ* не буде» (№ 9, «Відомості.ua» – назва поеми М.В. Гоголя, в якій змальована ціла галерея соціальних типів миколаївської Росії, і передова критика саме їх назвала мертвими душами. У такому значенні вислів став крилатим [4]), «Як все заплутано» – *двічі в одну річку не ввійдеш* (№ 4, «Відомості.ua» – крилатий вислів давньогрецького філософа Геракліта, який твердив, що все у світі постійно змінюється і ніщо не буває однаковим, бо Всесвіт перебуває у вічному русі [4]), *щоб права рука не знала, що робить ліва* (№ 1498, «Волинь» – крилатий вислів біблійного походження), шукаємо *героїв нашого часу* (№ 1497, «Волинь» – крилатий вислів, заголовок роману М.Ю. Лермонтова, головний персонаж якого, Печорін, став одним із перших образів «зайвих людей». Вислів часто використовують у буквальному значенні [4]).

Літературна цитата – цитата в художньому творі, що використовується для надання експресії як засіб створення образності. У журналістських текстах нерідко використовують літературні цитати. Ось приклади такого використання: чи справді *«льон цвіте синьо синьо»?* (№ 1486, «Волинь» – у заголовку використано цитату із найвідомішої пісні житомирського ансамблю «Льонок»), *людина починається з добра* (№ 1477, «Волинь» – частина цитати: «Хай оживає істина стара – людина

починається з добра»), *білі мухи налетіли...* (№ 1471, «Волинь» – цитата, перший рядок із однойменної поезії М. Рильського).

Отже, вживання сталих сполук – це прийом, за допомогою якого журналісти додають експресії та нового звучання своїм публікаціям; роблять виклад цікавішим для сприйняття та читання, урізноманітнюють мову написання.

Література:

1. Білоноженко В. Словник фразеологізмів української мови / В. Білоноженко, І. Гнатюк; відп. ред. В. Винник. – К.: Наукова думка, 2003. – 788 с.
2. Грабовська С. До проблеми використання фразеологізмів на сторінках газет / С. Грабовська // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр. – Ужгород, 2000. – Вип. 2. – С. 79–83.
3. Григораш А. Трансформація складу фразеологізмів у газетних текстах / А. Григораш // Система і структура східнослов'янських мов. – К.: Т-во «Знання України», 1997. – С. 56–60.
4. Коваль А. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. Коваль, В. Коптілов. – К.: Вища школа, 1975. – 335 с.
5. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови: підручн. / О. Пономарів. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
6. Прадід Ю. Контаміновані фразеологізми на сторінках газет / Ю. Прадід // Культура слова. – 1992. – Вип. 43. – С. 66–68.
7. Сергєєв Ю. Прагматична функція усталених словосполучень у газетному тексті / Ю. Сергєєв // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 54–57.
8. Снітко О. Нові стійкі словосполучення у мові газети / О. Снітко // Нові стійкі словосполучення у мові газети // Журналістика. Преса. Радіо. Телебачення. – 1982. – Вип. 12. – С. 147–153.
9. Теплюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці у публіцистиці / В. Теплюк // Дивослово. – 2002. – № 1. – С. 14–16.
10. Ужченко В. Фразеологічний словник української мови / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Кошелюк Олена Василівна.

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ**Владислав Міщенко
(Сміла, Україна)****ФІЛОСОФСЬКА ТВОРЧІСТЬ ТА ВИХІДНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ Г.С. СКОВОРОДИ**

Ім'я українського філософа і поета-байкаря Григорія Савича Сковороди (1722 – 1794) займає дуже високий рейтинг серед імен знаменитих філософів. Адже, на мою думку, його філософська система не тільки оригінальна, але і досить сучасна.

Багато положень в його філософських поглядах я розділяю і загострю увагу на тих моментах, які вважаю для себе дуже важливими. Дана дослідницька робота складається з трьох частин. У першій частині стисло викладаються біографічні дані і, власне здійснюється постановка проблеми передфілософського шляху Г. С. Сковороди. У другій – власне філософська система Сковороди, а в третій – зв'язок філософської спадщини Сковороди з сучасністю.

Шлях Г. С. Сковороди в філософію був довгим. З прожитих 72-х років він віддав філософській роботі лише останні 25 років свого життя. Тільки в 70-80-х роках XVIII ст. він почав створювати свої філософські діалоги, трактати, притчі і, мандруючи по Україні, став проповідувати своє філософське вчення. А шлях майже в 50 років був тільки підготовкою до цієї мандрівки в образі "старця" – бродячого філософа-наставника.

Григорій Савич Сковорода народився на Полтавщині в сім'ї малоземельного козака. Декілька років (з перервами) він вчився в Києво-Могилянській академії. Потім перебував в придворній капелі в Петербурзі. У складі посольської місії був декілька років в Угорщині. Після повернення працював викладачем – спочатку в Переяславській семінарії (викладав поезію), а потім в Харківському колегіумі (читав курс лекцій по етиці). З Харківського колегіуму він був вигнаний за прочитаний ним курс "християнської гречності", концепція якого не співпадала з офіційно-церковною. За роки, витрачені на навчання і викладання, у нього не тільки нагромаджувався життєвий досвід, але й формувалося усвідомлене відношення до світу, його проблем.

Придбання життєвого досвіду і формування світогляду відбувалося під дією поєднання двох взаємодоповнюючих і навіть сприятливих чинників: його багатосторонньої обдарованості, з одного боку, і соціальної обстановки, що різко міняється – з іншого. Біографи зазначають, що у Сковороди був глибокий розум, феноменальна пам'ять, поетичні здібності, виключно музичний слух і голос; він писав вірші, складав музику, грав на декількох інструментах, мав здібності до малювання.

Своєрідність історичного моменту полягала в тому, що це був час звільнення від феодального гніту і первинного накопичення капіталу, що супроводжувався моральним розтлінням, користолюбством, пожадливістю, розпустою, владою речей, духовною опустошеністю.

Особливість творчої поведінки Григорія Сковороди (яка потім відбилася і на характері його філософського вчення) полягала в тому, що при негативному відношенні до світу, що грузнув в користолюбстві, він обрав таку позитивну форму боротьби зі злом, при якій центр тягаря з області критики політичних відносин в суспільстві був переміщений в сферу освіти, культури та моралі. Причому його власний образ життя повністю співпадав з тим вченням, яке він сам проповідував.

У 50-60 роки XVIII століття Сковорода створює в основному літературні твори. Він написав біля 50 пісень і віршів, створив цикл байок під назвою "Байки Харківські", зробив перекази ряду античних мислителів. У своїх творах в протигагу моралі, заснованої на багатстві, золоті і владі, Григорій Сковорода прославляє людину "малих бажань" і обмежені матеріальні потреби. Байки Сковороди за своїм ідейним змістом служать як би прелюдією до його філософської творчості. Вже в байках звучить один з його головних філософських принципів. Його суть складається у визнанні законними і природними тільки тих потреб і прагнень людини, які відповідають природній, а не соціальній відмінності людей. Мораль його байок часто перевищує їх безпосередній сюжет.

Необхідність переходу від творіння байок безпосередньо до філософської творчості особливо явно відчувається в моралі байки №19: "...Світло й тьма, тління і вічність, віра і безчестя – складають світ цей і потрібні одне для одного. Хто п'ятьма – хай буде п'ятьмою, а син світла – хай буде світлом. Від плодів їхніх розпізнаєте їх....".

Оскільки тема роботи має філософську спрямованість, то обмежимо предфілософський період вказаними фактами і перейдемо безпосередньо до аналізу філософської системи Сковороди

Формально філософська система Сковороди укладається в один рядок. Основа цієї системи полягає в існуванні "двох натур" і "трьох світів". Розшифровка існування "двох натур" слідує безпосередньо з трактату "Про Бога": "...Весь світ складається з двох натур: одна – видима, друга – невидима. Видима натура зветься твар, а невидима – Бог... у стародавніх Бог звався "розум всесвітній". Йому в них були різні імена: натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна та ін. А в християн найвідоміші йому імена такі: дух, Господь, цар, отець, розум, істина.... Що ж до видимої натури, то їй також не одне ім'я, наприклад: речовина чи матерія, земля, плоть, тінь та ін.

Питання про Бога, який складає першооснову усього суцього – "вищу всіх причин причину", внутрішню причину розвитку всього світу, є одним з основних питань в філософській системі Сковороди. Своім уявленням про Бога він поставив себе в опозицію по відношенню до церкви, що дотримується біблійної легенди про створення світу Богом протягом шести днів. На відміну від

церковного, його Бог – вічний початок – невлочимий і невидимий, оскільки він, "будучи присутнім у всім, не є ні частиною, ні цілим, не має міри, часової і просторової характеристики". Таке розуміння Бога, що ототожнюється з природою, отримало в філософії назву пантеїзму. Сам термін "пантеїзм" був уперше введений англійським філософом Джоном Толандом, хоч уявлення про тотожність Бога і природи були закладені ще нідерландським філософом Бенедиктом Спінозою.

Представлення Сковороди не можна віднести ні до чистого ідеалізму, ні до чистого матеріалізму. У нього Бог і матерія співіснують поряд, хоч невидима натура завжди первинна – тобто у Сковороди мета розвитку матерії задана Богом. Оскільки будь-який розвиток світу розуміється Сковородою як здійснення мети, то розвитком управляють внутрішні закони, які визначають можливі кордони саморозвитку.

Ці кордони саморозвитку задані Богом і від людей не залежать. Творчість же можлива тільки в рамках відведених Богом – природними законами кордонів.

Розберемо тепер, що ж переходується під існуванням "трьох світів", кожний з яких також володіє двома натурами – видимою і невидимою.

Першим і головним світом у Сковороди є весь Всесвіт – макрокосм. Макрокосм включає в себе все народжене в цьому великому світі, складеному з паралельних незліченних світів. У цьому світі немає ні початку, ні кінця – він вічний і безмежний. Метою пізнання цього світу є не опис окремих предметів, а розкриття їх невидимої природи – збагнення їх внутрішнього значення, бо через внутрішню суть окремих речей можна досягнути "таємні пружини розвитку всього Всесвіту". При цьому Сковорода вважає, що внутрішня невидима суть речей завжди пов'язана з видимою через зовнішню форму, яка визначається мірою, ритмом, симетрією, пропорцією.

Другим з "трьох світів" є малий світ – мікрокосм – світ людини. Звернемося до трактату під назвою "Симфонія, названа книга АСХАНЬ, про пізнання самого себе". У цьому трактаті від імені одного з дійових осіб – "Друга" – задається питання з подальшою на нього відповіддю: "...А що ж таке людина? Що б воно не було: чи діло, чи дія, чи слово – все те марнота, якщо воно не отримало свого здійснення в самій людині...вся оця різновида плоть, уся незмірна незліченність і видимість сходиться в людині і пожирається в людині.

Отже, згідно з представленнями Сковороди, все, що здійснюється в світі – макрокосмі, знаходить своє завершення в людині – мікрокосмі. З позицій вчення Сковороди можливості пізнання світу людиною нічим не обмежені. Прагнення людини до пізнання ототожнюється з прагненням людини до Бога без посередників, бо Богом є сама природа, а людина то її витвір, пізнаючи Бога – пізнає самого себе. У цьому значенні Сковорода заперечує агностицизм – вчення про непізнаваність світу.

Дуже тонким моментом в теорії пізнання Сковороди є той факт, що він не зв'язує множення людиною своїх пізнань із зростанням матеріальних потреб, задоволення яких розуміється як досягнення людського щастя. Швидше навпаки: чим краще людина пізнає саму себе і оточуючий її світ, тим розумніше і скромніше повинні бути її потреби.

Що ж до щастя, то як буде показано нижче, воно пов'язане не із задоволенням все зростаючих матеріальних потреб, а з радістю праці.

Існуючий же світ Сковорода характеризував в одному трактаті як: "світ є бенкет скажених, торжище що хитаються, море що хвилюються, пекло що мучаться", а в іншому, як: "світ є море що топляться, країна є виразкою прокажених, огорожа лютих левів, острог приваблених, торжище блудних, піч, розпалююча пристрасті, бенкет скажених, хоровод п'яно-навіжених, і не протверезяться, поки не втомляться, стисло сказати, сліпі за сліпим в безодню грядущі".

Можливість подолання людиною моральних вад Сковорода зв'язує не із зовнішніми обставинами, а з внутрішніми якостями людини. Взагалі науку про людину Сковорода вважає вищою з всіх наук. Людське щастя він розглядає тільки через призму внутрішньої природи людини. З філософії Сковороди слідує, що внутрішня натура, в кінцевому результаті, виражається через взаємодію з певним виглядом праці. Тема "спорідненої праці" – це одна з самих найважливіших тем, що розкриваються Сковородою. Ця тема перейшла з його байок в філософію і досягла такої висоти, що придбала значення загального принципу, що визначає не тільки людське щастя, але навіть значення людського буття.

Третім – з існуючих "трьох світів" – є символічний світ, що ототожнюється Сковородою з Біблією. Біблії також приписується існування двох натур – зовнішньої і внутрішньої. Сковорода вважає, що представлені в Біблії легенди – це фантазія, обман, фальсифікація, небиллиця, брехня, з одного боку, але в них закладене таємниче значення, корисне і повчальне знання – з іншого.

Сковорода і сам написав декілька притч з вигаданими образами, але з глибоким внутрішнім значенням. Тому і Біблію він розглядав як інструмент збагнення прихованої таємниці. Збагнення внутрішньої природи Сковорода зв'язує з пізнанням краси. Він вважає, що зовнішня форма – це випадкове, явище, що вноситься в природу, а внутрішня натура – це істинне джерело краси.

Застосовуючи філософію двох натур і трьох світів до людини, Сковорода робить висновок, що людина здійснює прекрасні вчинки і щаслива тільки тоді, коли вона погодить свою поведінку і образ життя зі своїми природними схильностями.

У філософському вченні Сковороди не тільки сама сильна і яскрава, але і сама важлива для сучасності є теза про щастя людини і людства загалом. У попередніх главах вказувалося, що у вченні Сковороди щастя людини не зв'язується з все більш повнішим задоволенням її потреб.

У Сковороди розуміння щастя має більш глибоке коріння. Суть щастя він зв'язує з образом життя самої людини. Найбільш повно ця суть розкривається через вислів Сократа: "...Інший живе для того, щоб їсти, а я – їм для того, щоб жити..." – яким Сковорода відкриває свій трактат під назвою "Ікона Алкивіадська". Своїм розумінням щастя Сковорода як би захищає людську "природу" від примітивного її зведення до споживання і користі. Сам він обрав такий образ життя, який з його слів допомагав йому "не жити краще", а "бути краще". Прагнення "бути краще" він зв'язував з поняттям "чистої совісті": "краще годину чесно жити, чим поганить цілий день".

Тільки на основі пізнання людиною своїх природних здібностей – своєї функції в природі, можна перейти на перспективну траєкторію розвитку.

Передова частина людства чуйно вловлює цю думку Сковороди. Світова громадськість зараз визнає, що щастя і мир на планеті залежать в більшій мірі не від того, що люди уміють робити, а від того, на що направлена їх діяльність.

Значення філософської спадщини Г. С. Сковороди в тому, що на неї можна спиратися в наш непростий час, коли людина накликає на себе небезпеку результатами своєї ж праці, коли при збільшенні числа храмів зберігається зростання злочинності, коли праця людини втратила всяку привабливість (якщо вона не пов'язана з накопиченням капіталу), а життя стало безцільним і незахищеним.

Багато які з перерахованих проблем можуть отримати розв'язку, якщо відродити тему "спорідненої" праці, поставлену Сковородою майже 250 років тому. Незважаючи на те, що ця тема отримала розвиток в українській літературі, вона все ще чекає свого збагнення.

Література:

1. Сковорода Григорій Савич. Твори: [у 2-х т.] – К.: АТ "Обереги", 1994. – (Гарвард, б-ка давнього укр. письменства). Том I, ст. 7; 112; 114; 223.
2. І. Філософська енциклопедія: [у 5-х т.] – М., 1970 2. Радугин А. А. "Філософія (курс лекцій)", М., 1995
3. Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III– IV рівнів акредитації. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: 'Магнолія плюс' видавець СПД ФО В. М. Піча, 2005. – 506 с.

Науковий керівник:

викладач вищої категорії, Шаптала Тамара Мусіївна

**Несібелі Нұрмаханова, Алуа Бакирова, Нұргүл Мейрамова
(Қарағанды, Қазақстан)**

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БІЛІМДЕРДІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Философиялық білімдердің эстетикалық табиғатын ашу үшін біз оқу процесінде философияны философиялық және көркем әдебиеттермен байланыстырып көрсетуді жөн көрдік.

Философиялық ұғымдар мен көркем образдар арасында тығыз байланыс бар. Егер осы байланысты ескеретін болсақ, философияны көркем әдебиетпен байланыстырып оқытудың ақылға қонымды екенін байқауға болады. Өйткені ұғымсыз образ болмайды, ал образсыз ұғым болмайды. Ұғымның генетикалық бастамасы, негізі сыртқы дүниені сезіммен бейнелеу өзінің құрылымы жағынан көркем образға жақын.

Осы байланысты көрнекі етіп көрсету мақсатында адамның қоршаған дүниеге деген теоретикалық және эстетикалық қатынасын алып қарастырайық. Философияның негізінде айырықшаланған теоретикалық қатынас жатыр.

Теоретикалық пен эстетикалық қатынастар арасындағы жалпылық пен өзгешелік осы қатынасқа қатысы бар объекті мен субъектінің құрылымымен анықталады. Егер мысал үшін теоретикалық қатынастарға объектіні, яғни философиялық ойлануды қажет ететінін алсақ, онда бізді қызықтыратыны, аса назар аударуды қажет ететіні – оның ішкі мәнділігі. Дәл осындай сипат субъектіде де бар.

Адам шынайылықты сезім мен зерденің, эмоционалдық пен рационалдыңтың арқасында танып біледі. Олай болса философияны көркем әдебиетпен байланыстырып оқыту эмоционалдық пен рационалдыңтың, яғни сезім мен зерденің бірін-бірі толықтыруының амалы емес пе?

Ойымызды әрі қарай жалғастырайық. Теоретикалық таным процесінде субъектінің құбылыстың мәнін игеруге қарай бағытталған ақыл-ойдың белсенділігі шешуші рөл атқарады. Эстетикалық қатынас басқаша сипатта болады. Егер философ танып-білуге тиісті заттың мәніне көңіл аударса, суретші осы заттың типтік және индивидуалдық сипатын бейнелейді.

Көркем образ егер шын мәнінде осындай болатын болса, онда ол субъектінің сезіміне әсер ете отырып, оның ойлану және пайымдау қызметін толықтырады, арттырады, күшейтеді.

Көркем шығарманың құндылығы оның өмірге жақындығында, өмірдің толғандырар проблемаларын бүкпестен шынайы берілуінде. Сондықтан студент-жастарды келешегі жайлы ойлауына мүмкіндік туғызады, оларды мәдениеттілікке, адамгершілікке, әсемдікті түсіне білуге баулиды және жаманнан жирендіреді, жақсыға еліктетеді.

Сөзіміз дәлелді болу үшін Қасым Аманжоловтың «Нұрлы дүние» атты өлеңдер мен поэмалар жазылған кітабынан «Сыйса егер өмір сыры бір жаныңа» өлеңін мысал ретінде келтірейік: [2, 10 б.]

Сыйса егер өмір сыры бір жаныңа
Ой таста, ол жағың мен бұл жағыңа.
Аумағын алақанда еркін ойнат,
Көнбессің сонда тағдыр қылжаңына.
Жерде тудың қадірін сен біле біл,
Аспанға ұшсаң сонда да, жерге үңіл:
Туған жерде тік бассаң аяғыңды,
Сен мықтысың, еркіндеп ойна да күл.
Қанат болмас жігіттер өктем желік,
Кішіпейілдік дегенді жек көрмелік,
Желігем деп орынсыз секірем деп
Жатқандар бар аяғы көктен келіп.
Қанша қуат алса да қасқыр қаннан,
Мерт болатын бір ғана басқа ұрғаннан,
Игілік пен жақсылық болсын бойда
Қалар түсіп сыртыңнан жапсырғанмен
Дән піспейше қауызды жарылар ма,
Желге ұшар қауызда мағына бар ма:
Сырттай өспей, шырағым іштен өссең,
«Жеңіл қауыз» деген ат тағылар ма?
Жақсылық пен жамандық шекаралас,
Ойсыз пенде екеуін айыра алмас:
Жаздым мұны жанымен түсінер деп
Жері жерлес, бауырым қаны қандас.
Тек мен емес бұл сырды талай айтқан
Күні кеше өз атаң Абай айтқан,
Тағы қайта айтамын, тағы-тағы,
Болғаннан соң не кеше құдай атқан.

ЖОО – да қандай да болмасын дәрістер мен семинарлық сабақтар студенттерге максимум білім беруге, оларда белгілі дағдыларды, дүниеге шынайы, ғылыми көзқарастарды, өркениеттіліктің бір қыры – ойлау мәдениетін қалыптастыру, сонымен қатар пөнге деген ынтаны, бейімділікті, қызығушылықты ояту мақсатымен, мақсатқа ұмтылуға, талпынуға бағдар беруге, Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «интеллектуалды ұлт – 2020 идеясы» турасында айтқанындай «жаңа қазақстандықтарды» тәрбиелеуге, адам капиталы арқылы бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауға бағытталған. [7] Осы мақсаттарды жүзеге асыруда тек қана оқытушының емес студенттердің де белсенділігі қажет.

Студенттер сынақ, коллоквиум, модульдер, аралық бақылау, емтихан тапсыру кезінде оқу материалының жадында, есінде сақталмағаны, яғни ұмытып қалғандығы жөнінде жиі шағымданады. Осымен байланысты авторлар оқу материалының студенттердің жадында, есінде сақталуына ықпал ететін мынадай түрткілерді ұсынады: біріншісі философияны көркем әдебиетпен байланыстырып оқыту және тақырыпқа сай келетін видеофильмдер мен видеосюжеттер көрсету. Асқан тебіреніспен, толғанумен, шабытпен оқылған, келтірілген үзінділер, образдар, сондай-ақ видеофильмдер мен видеосюжеттер мазмұны студенттердің жадында, есінде сақталмауы мүмкін емес.

Енді біз философияны көркем әдебиетпен байланыстырып оқытудың кейбір нысандарын көрсете отырып, оларды мысалдармен дәлелдейік.

1. Көркем әдебиетті көрнекі құрал ретінде пайдалану. «Көне Қытай философиясы» тақырыбын талдау кезінде Конфуцийдің «сяо» – яғни «Балалар құрметі» ілімінің сырын ашу үшін мына екі мысалды қолдануға болады. Бірінші мысал: Сегіз жасар бала маса өзін қанша шақса да, әке-шешесін мазаламайын деген оймен оларды қақпай, осы бір азапқа төзіп, шыдамдылық танытады. Екінші мысал: Аштық жылында әбден әлсіреген әкесінің өмірін сақтап қалу үшін «үлгілі бала» өз етінен ет кесіп әкесіне сорпа пісіріп береді. Бұл мысал-әңгімелерден қытайлықтардың өз балаларын жас кезінен бастап-ақ, әке-шеше үшін қандай құрбандықтарға болса да дайын болуға тәрбиелейтіндігін байқауға болады.

2. Көркем әдебиетті қолданбай тұрып, ол туралы түсініктеме беру. Болашақ мамандарды адамгершілікке баулитын Шалкиіз шығармашылығын да ұмытпағанымыз жөн. Шалкиіз адам бойынан үлкен адамгершілік, игілік, тереңдік іздейді. Шалкиіз жастарды жаман мен жақсыны, дос пен қасты айыра білуге, көрінгеннің бәрі бірдей емес, яғни кім көрінгенге сырды шаша бермеуге мегзейді және өз сырыңды өзің сақтай алмасаң өзге қалай сақтар деп сақ болуға шақырады. Оның дәлелі ақынның мына өлең шумағы: [1, 217 б.]

Жауынды күні көп жүрме.
Жар жағасы тайғақ – ты,
Жаманға жақыным деп сыр айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман өз басыңа айғақ-ты!

3. Көркем әдебиетті қолданып, оған түсініктеме беру.

Айналасын жер тұтқан
Айды батпас деменіз.
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас деменіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас деменіз.
Жарлыны жарлы деменіз,
Жарлы байға теңеліп,
Жайлауға жарыса көшпес деменіз...
Құландар ойнар қу тақыр,
Қурай бітпес деменіз...

Бұқар жырау заманның аумалы-төкпелі болып келуін заңды құбылыс деп санайды. Жырау дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ екендігін, өмір күнделікті өзгерістерге ұшырап отыратынын атап көрсетеді. Мұндай өзгерістер тек тұрмыста ғана емес, адамды қоршаған орта, табиғатта да жүріп жататынын сондай-ақ адамның әлеуметтік жағдайы, ішкі жан-дүниесі, көзқарасы, білім деңгейі догма емес диалектикалық мәнге ие болатындығын атап көрсетеді. [1, 224 б.]

4. Көркем әдебиеттен тақырыпқа, сұраққа байланысты нақты үзінді алып, оқып беру. «Материяның өмір сүру тәсілдері мен формалары» деген сұрақты қарастырғанда Шәкәрімнің дүниеге көзқарасында маңызды, мәнді қадам – оның қозғалыс туралы түсінігі дей келе, мына шумағын студенттерге оқып беруге болады: [1, 248 б.]

Жарылыс басы қозғалыс
Қозғалуға керек қолқабыс
Жан де мейлің бір мән де
Сол қуатпен бол таныс
Қозғалмаса көшпейді,
Көшпеген нәрсе өспейді
Өспеген нәрсе өзгермес
Түрден ол түрге түспейді
Қозғалыс турлеп таратқан

5. Философиялық және көркем әдебиеттерді жағдаятты мәселені іздеу жұмысына және философиялық әдебиеттер авторларының, олардың еңбектерінің мазмұны жайында слайд –шоу жасауға қолдануға болады.

5.1. И.Кант өзінің «Практикалық зердеге сын» атты еңбегінде моралдық, яғни категориалық императив мәселелерін қарастырады. Канттың моралдық философиясының әлсіз жақтары – ол парыз бен бақытты бір-біріне қарсы қою. Егер мен басқа адамға жақсылықты оны сүюдің, жақсы көрудің негізінде жасасам, онда ол іс-әрекет өзінің моралдық жағын жояды. Моралдық жолда адам тек қана парызды басшылыққа алуы қажет. И.Канттың ойынша, тек қана «парызды орындадым» деген ой ғана адамды өзін бақыттымын деген сезімге әкеледі. «Парыз сен сәулетті ұлы сөзсін» деп қорытады И.Кант. Сіз қалай ойлайсыз парыз бен бақытты қарсы қою дұрыс па? И.Канттың моралдық философиясының мәні неде? [3, 227 б.]

5.2. Орыс космизмінің атасы Н.Ф.Федоров өзінің «Жалпы іс философиясы» атты еңбегінде: «Адамзат қатынастарының кемшіліктері мен зұлымдылықтарын жеңу үшін ең алдымен зұлымдық күші ретіндегі өлімді жеңу керек. Әрбір адамның ісі ғылым мен техниканы жетістіктерін пайдалану негізінде ата-бабалар рухын қайта тірілту мен мәңгілікке қол жеткізу» деп жазған болатын. Сіз Н.Ф.Федоровтың осы пікірі туралы не айтасыз.

6. Белгілі бір көркем бейнені таңдап алып, шығарма, эссе жазуды ұсыну. Қазіргі заманғы батыс философиясының негізгі мәселелері деген тақырып бойынша дат философы С.Кьеркегордың «Ажалға бастайтын ауру» атты еңбегіндегі адам бейнесі, француз жазушысы, ойшыл А.Камюдың «Бақытты өлім», «Бүлікшіл адам» еңбектеріндегі адам өмірінің қырлары.

7. Афоризмдерді карточкаға жазып студенттердің бірнешеуіне беру. Одан соң олардың және өз пікірлерін айтқысы келген студенттерді тыңдау, ақырында пікір-талас, жағдаятты мәселе туады және тапсырма философиялық есепке де айналады. Оның мысалы ретінде философтардың философияға берген түсініктерін алайық. 1) Сократ – «Философия – ізгілік пен зұлымдық туралы ғылым». Сократтың ойын қалайша бағалайсыз? 2) Аристотель – «Мен көптеген тамаша ғылымдарды білемін бірақ ешқайсысы да философияға тең келмейді». Аристотельмен келісуге бола ма? Сіз келісесіз бе? 3) Эпикур – «Философия – ой арқылы бақытқа жету». Эпикур ойының семантикасы неде? Философияның бақытқа жеткізетініне сенесіз бе? Бұл турасында сізде қандай ой-тұжырым бар?

Әрине, білім беру жүйесі заманауи талаптарға сай болуы керек. Электрондық, мультимедиялық құралдар да кеңінен пайдаланылуы керек. Сондай-ақ қазіргі таңдағы келелі мәселелердің бірі – жаңа оқытушы, жаңа студент және жаңа маман моделін қалыптастырудың бір қыры философиялық білімдердің эстетикалық табиғатын ашатын философияны көркем және философиялық әдебиеттермен байланыстырып оқыту болмақ. Бұдан көркем әдебиетті оқыту процесінде үнемі қолдану керек деген ой тұмауы керек. Оны оқытудың бір әдісі деп және болашақ мамандарды адамгершілікке тәрбиелеудің жолы деп қабылдау керек. Қазіргі кезде студенттердің басым көпшілігі оқу материалдарын Ғаламтордан дайын күйінде тауып алады да, философиялық

және көркем әдебиеттерді оқымайды және оқуға зауқылары жоқ. Сондықтан да авторлардың ғылыми мақаласының мақсаты оқу процесіндегі философиялық және көркем әдебиеттің маңызын, ролін көрсетуді көздейді.

Әдебиеттер:

1. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетәли Қ. «Философия тарихы». «Жеті Жарғы». Алматы, 1999 ж.
2. Аманжолов Қ. «Нұрлы дүние». Өлеңдер мен поэмалар. Алматы, 1991.
3. Мырзалы С. Философия. Алматы 2008 ж.

**Құдайберген Темірғалиев, Несібелі Нұрмаханова, Алуа Бакирова
(Қарағанды, Қазақстан)**

Ы. АЛТЫНСАРИН ЖӘНЕ А. ҚҰНАНБАЕВ ҒЫЛЫМ-БІЛІМДІ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ПРОЦЕСІНІҢ ЖАРШЫЛАРЫ ХАҚЫНДА

XXI ғасырда әлемдік және қоғамдық келбет анағұрлым өзгерді, оған деген дүниетанымдық бағдар да жаңарды. Қазіргі таңдағы модернизация процесі осының дәлелі. Модернизация процесі қоғамның барлық экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани салаларын қамтиды. Егерде біз модернизация процесін жаңару, жаңғырту деп қабылдайтын болсақ, онда білім беру саласындағы жаңашылдық бағытты анықтау және өмірде оны қолдану қоғамның әлеуметтік-саяси, экономикалық және құқықтық, мәдени-рухани қажеттілігінен туындайды. Сондықтан модернизациялау процесіне сәйкес Қазақстанның білімі болашақта ашық әлеуметтік жүйе ретінде саяси, экономикалық және мәдени өзгерістермен сипатталатыны хақ.

Осымен байланысты келешек үшін білім беру әлеуметтік-рухани іс-әрекет ретіндегі маңызы зор мәселелердің бірі болып табылады. Білім беру мазмұнын модернизациялау процесі жоғары оқу орындарының оқытушыларына біршама міндеттер жүктейтіні сөзсіз және ол орынды да.

Бұл студенттердің білім алуға деген құштарлықтарын, жасампаздық қабілеттерін арттыру, сондай-ақ, білім беруге қатысты рухани іс-әрекет, қызмет, интеллектуалдық шығармашылық, бағыттылық, жетілдіру технологиясы ретінде анықталады. [5, 5 б]

Қазақстан Президенті осы орайда «Интеллектуалдық ұлт – 2020 идеясы» турасында мына пікірді айтады: «Идеяның басты мақсаты – жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеу. Елді адам капиталы арқылы бәсекеге қабілетті ету. Бұл үшін біріншіден, білім жүйесінің инновациялық дамуына жол ашу керек. Екіншіден, электрондық қызмет көрсетуді жаңа заманға сәйкестендіру керек... Үшіншіден, жастардың рухани тәрбиесіне айырықша көңіл бөлу...». [4]

Білім мен тәрбие егіз, олар диалектикалық байланыста болады. Сондықтан да оқу процесінде оқытушы жалаң білімнен аулақ болып, оны тәрбиемен ұштастыруы керек.

Біз авторлар өз мақаламызды Ы. Алтынсарин және А. Құнанбаевтың көзқарастарын арқау ете отырып жаздық. Өйткені, олардың оқу, білім-ғылым, тәрбие турасындағы ой тұжырымдары, пайымдаулары, шығармашылығы әр уақытта кеше де, бүгін де өзекті болды, болады және бола бермек...

Ы.Алтынсарин білімнің адам өмірінде қаншалықты қажеттігін және оны бойына сіңіре білген адамның санасының оянып, танымының артатынын көрсетіп береді. [5, 8 б.]

Ы.Алтынсарин ағарту ісін тек насихаттаушы ғана емес, сонымен бірге көрнекті ұйымдастырушы, практикада жүзеге асырушы болды.

Ол Орынбор шекара Комиссиясының қазақ балалары үшін ашылған мектебінде 1850-1857 жылдар аралығында оқып, оны үздік бітіріп шықты. Елге оралған соң мектеп салуға кірісті. Мектеп 1864 жылдың қаңтарында ашылды. Ал мақсат-тілегін ол былай деп білдіреді: “ Мен қазақ жастарының классикалық гимназияларда, ауыл шаруашылық академияларында оқып білім алуын, өз халқына қызмет етуін, жаңалықты іс жүзінде көрсете білуін жоғары мұрат деп білемін” [1, 8 б.]

Ыбырай оқытушылық жұмыспен қатар халық училишелерінің инспекторы, Торғайдың уездік судьясы да болды. Оның тікелей араласуымен мектептер, интернаттар ашылды. Олардың жанынан халық қаражатымен кітапханалар ұйымдастырылды. Ол сондай-ақ білім бұлағы болатын мектептермен қатар өндірістік кәсіпкер кадрлар дайындайтын арнайы техникалық-кәсіптік оқу орындарын ашу жөнінде мәселе қояды. Бұдан Алтынсариннің өндірістің қоғам өміріндегі ролін жоғары бағалағандығы көрінеді. Шындығында сол кездегі қазақ елінде ағарту және сол арқылы өнеркәсіпті дамыту ісінен басқа қандайда жол бар еді? Бұл сұрақтың жауабы мынау: әрине ағарту ісі өндіріс кәсібінің өркендеуі сол заманғы қазақ халқы үшін бірден-бір дұрыс жол еді. Бұдан біз Ыбырайдың көрегенділігін, ұшқыр ойлылығын, болжамдық, қабілеттерімен қасиеттерін көреміз.

Бала оқытып, тәрбиелеу жұмысында Ы.Алтынсарин әлемдік педагогика классиктерінің идеяларын басшылыққа ала білді. Қазан университетінің профессоры, миссионер Н.И.Ильминский оған орыс алфавитымен жазылған оқу құралын әзірлеуді ұсынды. 1879 жылы Ы.Алтынсарин төрт тараудан тұратын әйгілі “ Киргизская хрестоматия» (“ Қазақ хрестоматиясы ”) кітабын жазды. Сонымен қатар көптеген әңгімелер, өлеңдер жазды, балаларды оқуға, білімге шақырды. Олардың көпшілігі сол хрестоматияға енгізілді. “ Кел балалар, оқылық” деген өлеңі соның дәлелі болмақ.

Бір Аллаға сиынып,

Кел балалар, оқылық,
 Оқысаңыз балалар,
 Шамнан шырақ жағылар.
 Тілегенің алдыңнан,
 Іздемей-ақ табылар.
 Кел балар, оқылық,
 Оқығанды көңілге,
 Ықыласпен тоқылық!
 Сиса көйлек үстіңде,
 Тоқуменен табылған
 Сауысқанның тамағы
 Шоқуменен табылған
 Өнер-білім бәрі де
 Оқуменен табылған.

«Кел балалар оқылық өлеңінде» білімнің құрамдас элементтері: еңбек, ынта, зейін, талап, мақсаттылық, ізденіс, нәтиже айқын да нақты сипатталады.

Ы. Алтынсарин Халықты аман сақтап қалудың, жаңа қалыптасып жатқан ахуалға сай келуінің бірден-бір жолы – оның сауаттылығын арттыру, білімін жетілдірумен қатар орыс мәдениеті мен тілін игеру – деп есептейді. Сөйтіп ол барлық күш-жігерін орыс тілін игеруге арналған оқу құралдарын жазуға жұмсайды.

Ы. Алтынсарин «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» («Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» Оренбург, 1879) атты 8 тараудан тұратын оқу кітабында «Зат есім» «Сын есім», «Үстеу мен жалғау», «Етістік» т.б. ұғымдарын тұңғыш рет енгізіп, талдап көрсетті. Ыбырай өз халқын мәдениетті, өнерлі елдердің қатарына қосуды арман етті. Ол арман бүгінгі күні орындалды. Қазақстан бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылды емес пе? Сондай-ақ Ыбырай осы күнгі электрондық қызмет көрсету ісін, білім беру саласындағы ақпаратты технологиялық мүмкіндіктерді болжай білген. Ол «Өнер, білім бар жұрттар» өлеңінде,

«Өнер, білім бар жұрттар,
 Тастан сарай салғызды.
 Айшылық алыс жерлерден,
 Көзінді ашып жұмғанша, жылдам хабар алғызды» –
 деп жазды. [1, 18 б.]

Ыбырай еңбекті сүю, үлкенді құрметтеу, мейірімділік, ізгілік, кішіпейілділік, парасаттылық, инабаттылық сияқты қасиеттерді ауыл балаларына түсінікті болатындай етіп жазылған әңгімелер, мысалдар арқылы жеткізе білді. Оның дәлелі «Надандық», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Лұқпан хакім», «Қыпшақ Сейітқұл» деген әңгімелері. Мысал ретінде «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесін алайық. Екі ағайындының бірі Сейітқұл егіншілікпен айналысып, егін салады, саудамен т.б. шұғылданады. Сөйтіп басқаларға өнеге болады, ал екіншісі ұрлықпенен айналысады. Ақыры өмірі қорлықпен өтеді. Оны белгісіз біреулер Түркістан жақта өлтіріп кетеді, ұрлықпен жиналған дүниесі талан – таражға түседі.

Сондай-ақ Ы. Алтынсаринның мына өлеңі де өзінің материалдық жағдайын түзеу үшін адал еңбек ету керектігін, өзін-өзі тәрбиелеу жастардың кредосына айналуы керек екендігін мегзейді.

«Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен, Кете бар кессе басың шындықпенен. Қорек тап бейнеттен де – тәңірім жәрдем, Телмірме бір адамға мұндықпенен». [2, 244-246 б.]

Ыбырай сияқты Абайдың да білім, тәрбие, ғылым жолдары жөніндегі өсиеттері көптеген өлеңдерінде бар. Ол кісінің философиялық шығармасы болып саналатын «Қара сөздерінің» (Ғақлия) 17 және 31-32-інші сөздері түгелдей осы мәселеге арналған.

«Білім – ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек...» Талаптың өзіндік шарттары бар.

Абай шарттарының қысқаша мазмұны мынадай:

1. Білім – ғылымды ізденуде күнделікті ұсақ іске жарата қою үшін, немесе біреуден артылу үшін, ерекшеленіп мақтану үшін іздену болмау керек. Ғылымға алдымен берік ынта – ынтықтық, білмегенді біле беруге құмарлық, махаббат керек. Білмегеніңді білген сайын сол құмарлық арта береді, жүрегің қанағаттанып, көңіл орнығып сенім арта бермек. «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқалады».

2. Ғылымнан ақиқатты табу мақсатын қою. Өз айтқанымды ғана болдырамын деп, бос сөз таластыру үшін, бақас үшін ғылымға қол созба. Пікір таластыру өзі де ғылымның бір жолы, таластан пікір ашылады, шындық ашылады, көңіл бекиді. Бірақ ұлы таласта тек өзімдікі ғана дұрыс деп қатып қалу жаман. Ондай өз сөзін ғана іске асыру мақсатын қояудың түбінен ғылыми шындық тумайды, өзімшілдік, күншілдік туады. Оның ақырынан адамдыққа да, ғылымға да зиян келеді. Осы арада еске ала кететін нәрсе Абайдың «Мутакаллим, мантиғын бекер босқа езе дүр», қағидасын осы мағынада түсіну керек.

3. Әр нәрсенің шындығына өз көзің толық жеткенде ғана, сенімің берік болғанда ғана, соны ғылым тұт. Сенімің берік болмаса ол ғылым емес. Ақиқатына көзің жетсе одан еш уақытта айырылма.

4. Ғылымды үздіксіз зорайтып, молайтып, көріктеп отыратын нәрсе керек, – ол ақыл ойдың ісі. Ақыл ой арқылы көркейіп отырмаса ғылым дамымайды, өспейді, өшеді.

5. Ғылымда салғырттықтан, еріншектіктен сақ болу керек: Білгендеріңді іске асыру керек, ол үшін еңбек ету керек. Сол іске асыруда белгілі болған жақсыларын әрі қарай дамыта беру керек, жарамсыздарын тастау керек.

6. Ғылым-білімде ұстамдылық қажет, ақыл ойдың, мінездің беріктігі керек, ол үшін қайрат керек. Ғылымды да, ақылды да сақтайтын сауыт сол ұстамдылық, табандылық мінез. [3, 76 б.]

Сонымен Абайдың ғылыми жолы: құмарлық – махаббат, шыншылдық, берік сенімділік, ғылымды дамытатын нұрлы, ойлы парасат, жақсыны іске асырып отыратын батыл еңбек, шындықты сақтайтын ұстамды қайратты мінез: Абайша айтқанда: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста», «Ғылым сол үшеуінің жолын білмек» дегені осы айтылған шарттардың көркемдік бейнесі болса керек...

Жоғарыда айтылған білім-ғылым шарттарын орындау көрінген адамның қолынан келе бере ме? Тәрбие арқылы адамды тура жолға қоюға бола ма? – деген сияқты мәселелерге Абайдың беретін жауабы бірнеше сатыларға бөлінеді. Алдымен Абай тәрбие ісіне зор мән бергені мәлім.

«Мен, егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», – дейді Абай.

Бұл тұжырымға келгендегі Абайдың табиғи тірегі адамның табиғи қасиетіне сену. «Аз ба, көп пе білсем екен, көрсем екен деген арау (тілек), бұлардың да басы жибли (табиғи тілек). Ақыл, ғылым – бұлар кәсіби (еңбекпен табылатын нәрсе)».

20 қаңтар 2011 жылы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» деген Қазақстан Республикасының Президент Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында білім беру туралы былай деген: «Біз білім беруді жаңартуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Өмір бойы білім алу әрбір қазақстандықтың кредосына айналуы керек». [4]

Әдебиеттер:

1. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ, Алматы, 1988.
2. Алтай Ж., Қасабек А., Мұхамбетқали Қ., Философия тарихы. Алматы, «Жеті жарғы» 1999.
3. Машананов А. «Әл-Фараби және Абай» Алматы: Қазақстан, 1994.
4. Назарбаев Н.Ә. Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына // Шәкәрім журналы №4
5. Саттарова Ф.Ф., Мусина А.О. Білім беру философиясы әлеуметтік-рухани қажеттілік, іс-әрекет. Қарағанды, 2011.

Лочин Турсунов
(Самарканд, Узбекистан)

ЁШЛАРДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛАНТИРИШНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИНГ АҲАМИЯТИ

Роль политической культуры в формировании здорового образа жизни у молодежи

Ҳар қандай жамиятнинг сиёсий ҳаётини англашга унинг сиёсий маданиятини ҳар тарафлама ўрганиш орқалигина эришилади. Фақат шу орқалигина сиёсий тизимнинг манбаи, характери ва ўзига хос хусусиятлари, жамиятда ҳукмронлик қилаётган сиёсий тартибот, ижтимоий гуруҳларнинг хатти-ҳаракати ва сиёсий онги сиёсий жараёнларнинг йуналиши ва ҳаракати ҳақида маълумотга эга бўлиши мумкин.

Сиёсий маданият одамларнинг хулқ-атвориға ва турли ташкилотларнинг фаолиятиға таъсир кўрсатади, уларнинг ички ва ташқи ходисаларни идрок этиш, сиёсий тизим ва тартиботларға, ҳукмрон гуруҳ ва алоҳида сиёсий раҳбарлар фаолиятиға шахснинг жамият сиёсий ҳаётида тутган ўрниға баҳо беришда мезон ҳисобланади. У сиёсий йўлни ишлаб чиқиш, аниқ сиёсий бошқарув қарорларини кабул қилиш ва рўйбга чиқариш учун кенг истиқбол йўлларини очиб беради.

Сиёсий маданият муаммоси мажмуи ўта мураккаб ва кўп қирралидир. Сиёсий маданият масаласида ҳар хил адабиётларда турлича фикрлар мавжуд. Сиёсий маданият моддий ва маънавий маданиятлар билан бир қаторда ўзига хос мустақил маданият туридир. У фаолият соҳасининг алоҳидалиги (сиёсат соҳаси, сиёсий ҳокимиятнинг амал қилиши) ва ушбу маданият соҳасини характерловчи элементларнинг (Сиёсий тасаввур ва кадриятлар, сиёсий кўрсатма ва хулқ-атвор) ўзига хослиги билан белгиланади. Сиёсий маданиятни жамият сиёсий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлигини ҳисобга олиш унинг ўзига хос характерини ва чегарасини аниқлашға ёрдам беради.

Юқорида баён қилинган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, сиёсий маданиятға шундай таъриф бериш мумкин: Сиёсий маданият мавжуд ижтимоий бирликка хос бўлган сиёсий онг ва хулқ-атвор мажмуидир. Аммо бундай таъриф сиёсий маданиятнинг мазмуини тўла очиб бера олмайди. Бунинг учун сиёсий маданият асосий таркибий қисмларға эътиборни қаратиш лозим бўлади.

Сиёсий маданиятнинг таркибий қисмларига сиёсий онг, сиёсий кадриятлар, сиёсий кўрсатма, сиёсий хулқ-атвор, сиёсий белгилар, рамзларни киритиш мумкин.

Ушбу мақоланинг асосини ёшларнинг соғлом турмуш тарзи ва сиёсий маданият ташкил қилади. Содда қилиб айтадиган бўлсак, ёшларда соғлом турмушни шакллантиришда сиёсий маданиятнинг ўрни ва аҳамиятини ўрганиб чиқиб, вужудға келадиган муаммоларни аниқлаш ва уларни тўғри ечишға қаратилган фикр ва мулоҳазалардан иборатдир. Юқорида сиёсий маданият тушунчасиға тўлиқ ёритилган ва шу сабабли кейинги босқичимиз бу ёшларнинг соғлом турмуш тарзи ва уни шакллантиришда сиёсий маданиятнинг аҳамиятини ўрганиб чиқамиз.

Ҳозирги кунда ёшларда соғлом турмуш тарзининг шаклланиши объектив ва субъектив омиллар билан боғлиқ ҳолда жамият ва давлат ҳаётида сиёсий маданиятнинг ривожланишига хизмат қилади. Соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда сиёсий маданиятнинг роли беқиёс каттадир, бир томондан, одамлар ўртасида қарор топган анъаналар, одатлар, удумлар, оилавий муносабатлар, иккинчи томондан, инсонга бевосита таъсир қилиб турувчи маданий, маърифий, маънавий жараёнлар, иқтисодий ривожланиш ва, ниҳоят, жамиятдаги ҳукмрон сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар ижтимоий муҳит тушунчасининг моҳиятини ташкил этади.

Соғлом турмуш тарзи биринчи навбатда ҳар бир инсоннинг, ҳарбир фуқаронинг яшаш тарзи, шароитидан келиб чиқади. Ҳар бир инсон ҳаётда асосий мақсад сифатида ўзининг соғлигини биринчи ўринга қуяди. Чунки маълум бир шахс соғлом бўлмаса, унда ушбу шахснинг камол топишида турли муаммолар вужудга келиши оқибатида, ушбу шахс меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолади. Ушбу муаммони микро даражада ўрганадиган бўлсак, унинг оқибатлари нақадар даҳшатли эканлигини тасавур қилишимиз мумкин. Инсон касал бўлса сиёсий маданиятнинг нима кераги бор деган савол вужудга келади. Ҳар бир шахс жамиятнинг, давлатнинг асосини ташкил қилади. Жамиятдаги сиёсий маданиятнинг ички моҳияти, йўналиши, таъсир қилувчи восита ва усулларига қараб, ёшларнинг турмуш тарзи шакллана бошлайди. Бу ижтимоий муҳит манбаларининг турли-туманлиги, ранг-баранглиги билан боғлиқ.

Анъана, удум, одатлар асрлар давомида шаклланиб, турмуш тарзининг мустаҳкам таркибий қисмига айланиб кетганлиги маълум. Лекин шуни унутмаслик керакки, тарихий анъаналар ҳар бир замоннинг, даврнинг ўзига хос томонлари талабларини маълум маънода акс эттириши керак. Аммо бу жараён осонликча кечмайди. Барқарорлашиб қолган анъаналар турмуш тарзининг ич-ичига шунчалик чуқур сингиб кетган бўладики, уларнинг ўзгариши осонликча кечмайди. Шу тариқа замон талаблари билан турмуш тарзи анъаналари ўртасидаги зиддият объектив маъно касб этади, бу масалага кўр-кўрона ёндашиб бўлмайди.

Бунда сиёсий маданият талабларининг ички моҳияти, мазмуни, сабаб – оқибатларини синчиклаб аниқламоқ зарур. Чунки замон талаблари баъзан ёшлар турмуш тарзини соғломлаштиришга, уни янада ривожлантиришга қаратилган бўлса, баъзан консерватив маъно касб этиши ҳам мумкин. Ёки, аксинча, замон талаблари ижобий ва самарали бўлишига қарамай, қарор топган консерватив элементлар уларни турмуш тарзига сингдиришга ҳалақит беради. Бу зиддиятларни бартараф этиш учун, бир томондан, ёшлардан юксак онглилик, иккинчи томондан, раҳбарлик қилиш, уларни бошқаришнинг самарали чора-тадбирларини кўриш талаб этилади. Жамиятда «сиёсий маданият бошқариш мураккаб бўлган, шунинг учун ҳам мунтазам ўрганишни талаб этувчи жараёндир. Сиёсий маданиятнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятларини таҳлил қилмасдан ички белгиловчи омилларни, шахслар, ижтимоий гуруҳларга хулқ-атворининг мантиғини тушуниш, биноборин, уларнинг давлатга, жамиятга, ислоҳот жараёнларига муносабатини башорат қилиш мумкин эмас»².

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида биз тадқиқ этаётган масалалар хусусида, чунончи, соғлом турмуш тарзи, соғлом тафаккур ва соғлом тарбия, сиёсий маданият борасида назарий муаммоларининг ечимини топиш ҳақида сўз юритган. Соғлом ақл, соғлом фикр, соғлом онг ва заковат, соғлом эзгу хислат-хусусият, соғлом феъл-атвор эгаси бўлиш билан бирга, инсон учун унинг жисмоний камолоти, чиниққанлиги, сиҳат-саломатлиги, соғлом жисмоний қувватга эга бўлиши ҳам ниҳоятда аҳамиятли эканлиги ҳақида қимматли фикрлар қолдирган. У ўзининг бу борадаги мулоҳазаларида, биринчидан, ўша давр тиббий илми эришган ютуқларга асосланган, иккинчидан, ҳаёт тажрибаларига суянган ҳолда баён қилади³.

Агар Ўрта Осиё халқлари ижтимоий-сиёсий фикри тарихига назар ташласак, буюк мутафаккирлар, давлат арбоблари турмуш тарзи тўғрисида фикр юритганларида унинг субъекти бўлмиш инсоннинг нафақат маънавий баркамоллиги, шу билан бирга тани-сиҳатлик маданиятини ҳам юқори баҳолаганликларини кўришимиз мумкин. Халқ дostonлари, эртақларнинг сеvimли қаҳрамонлари жисмонан мукамал қилиб тасвирланлигининг боиси ана шунда. Широқ, Тўмарис, Алпомиш, Фарҳод каби юзлаб халқ қаҳрамонлари жисмоний баркамолликнинг намунасидир. Уларнинг барчаси бундай фазилатларга тегишли ижтимоий-маданий муҳитнинг таъсирида эришганлар, шарқона кураш, қиличбозлик, чавондозлик, камондан ўқ отиш, жисмоний машқлар билан шуғулланиш имкониятларида эга бўлганлар. Бугунги ибора билан айтганда, жисмоний танисихатлик фаолияти билан астойдил шуғулланганлар. Англашиладики, жисмоний соғломлаштириш машқлари турмуш тарзининг ижтимоий-маданий муҳити таркибига кирган.

Ҳолбуки, ёшларнинг турмуш тарзи ривожига маънавий қиёфа, дунё, сиёсий маданият устивор аҳамиятга эга, бироқ ёшларнинг ана шу ҳаётий жараёнларни юзага чиқарадиган саломатлик фазилатлари, шунингдек, уларни тарбиялаш, камол топтириш масаласи ҳам ўта муҳимдир.

Шуни айтиш керакки, ёшларнинг турмуш тарзи компоненти сифатида жисмоний баркамоллик ва руҳий бардамлик ҳақидаги ғоя жамиятнинг умрбоқий қадриятларидан бири саналган. Қадим замонлардан бошлаб файласуф ва тиббий назарийётчилар инсоннинг эркин фаолиятини баркамолликнинг асосий шартини деб ҳисобланган.

² Одилқориев Х.Т., Фойибназаров Ш.Ф. Сиёсий маданият. Т., 2004, 73-бет.

³ Қаранг: Каримов Ҳ. Илк бадиий дoston. -Т.: Фан, 1976, 123 бет.

Цицерон соғломликни турлича руҳий ҳолатларнинг тўғри муносабатга кириши, деб баҳолаган. Стоик ва эпикурчилар соғломликни ҳамма нарсдан устун санаб, уни ҳар қандай хавфсизлик ва ортиқчаликка иштиёқмандликка қарама-қарши қўйган. Эпикурчилар фикрича, соғломлик барча эҳтиёжларни қондиришдан олиндиган мамнунликдир. Ҳозирги замон фалсафаси вакилларида К.Ясперснинг фикрига қараганда, соғломлик инсоннинг табиий туғма салоҳиятини рўёбга чиқарадиган қобилиятдир⁴.

Ёшларнинг соғломлиги нафақат тиббий-биологик, балки энг аввало ижтимоий-сиёсий категория ҳисобланади, охир-оқибатда у мавжуд ижтимоий муносабатларнинг табиати ва характери, ижтимоий омиллар ва шарт-шароитлар билан белгиланади.

Шундай қилиб соғломлик инсоннинг ички дунёсини чулғаб оладиган яхлит характеристика сифатида ҳам, ташқи олам билан бўладиган муносабатларнинг бутун борлигини гавдалантирадиган, ўз ичига жисмоний, психологик, социал ва маънавий аспектларни қамраб оладиган ҳодиса сифатида ҳам тавсифланади.

Афсуски, айрим ёшлар кўпинча ўз қобилиятларини, соғломликнинг улкан жисмоний ва психологик заҳираларини, уларни эҳтиёт қилиб сақлаш қонун-қоидаларини чуқур тасаввур эта олмайдилар. Кишиларимиз умумсаводхон бўлишларига қарамасдан, кўп нарсани билмайдилар, билсалар-да, соғлом турмуш тарзини ташкил эта олмайдилар. Иккинчидан, ўзларини замонавий, сиёсий маданиятли деб ҳисобласалар-да, буни изчил амалга ошира олмайдилар. Ҳолбуки, сиёсий маданиятли киши ўзини касал бўлиб қолишига йўл қўймайди, аҳоли ўртасида касалликнинг юқори даражада бўлиши (айниқса атеросклероз, юрак ишимик касаллиги, диабет ва б.), ҳаддан ортиқ семириш, шунингдек чекувчилар, алкоголь истеъмол қилувчилар, гиёҳвандлар миқдорининг ортиб бориши маданият даражасининг пастлигини ифодалайди.

Ёшларнинг ижтимоий саломатлиги уларнинг шахс сифатида ва профессионал жиҳатдан ўз-ўзини англаши, оилавий ва ижтимоий мақомидан қониқиш ҳосил қилиши, ҳаётий мўлжалларининг жонлилиги, уларнинг социомаданий вазиятлар (иқтисодий, социал ва психологик шарт-шароитлар)га мувофиқлигига боғлиқ бўлади. Ва, ниҳоят, маънавий соғломлик ёшларнинг ҳаёт мазмунини белгилайди, табиийки, юксак ахлоқ, яшашнинг маъноси ва тўлақонлиги ҳақидаги ғоялар, ўз-ўзига ва атроф-муҳитга ижодий ёндошиш тамойиллари, муҳаббат ва эътиқод унга таъсир этиб туради. Буларнинг барчаси ёшларнинг турмуш тарзига, унинг оқилона мўлжалларига алоҳида-алоҳида ҳамда яхлит ҳолда таъсир кўрсатади, унинг ривожланиши учун объектив ижтимоий-маданий муҳитни вужудга келтиради.

Ёшлар соғлом турмуш тарзини соғломлаштиришда юқоридаги объектив шарт-шароитлари билан бирга унинг меъёрий, оқилона кечишини таъминловчи субъектив омилнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Ҳолбуки, ҳар қандай турмуш тарзи биринчи галда шахс фаолияти маҳсулидир. Шахс дунёқараши, кўникма ва одатлари, ментал хусусиятлари билан боғланмаган турмуш тарзи қуруқ сўздан бошқа нарса эмас. Турмуш тарзининг синф, жамият миқёсидаги даражалари негизида ҳам шахснинг ҳаёти туради. Шундай экан, ёшлар турмуш тарзини ҳаракатлантирувчи куч сифатида инсоннинг танисиҳатлик фазилатлари, саломатлик қадриятлари, соғломлик кўрсаткичлари, айна жамиятнинг оқилона турмуш тарзига қўшилиши, уни таъминлашда фаоллик кўрсатиши муҳим омил ҳисобланади.

Сиёсий маданиятни турмуш тарзининг муҳим компоненти сифатида тадқиқ этиш бу ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини, унинг реал мазмунини, тараққиёт қонунларини аниқлашни назарда тутаяди. Сиёсий соғломлаштиришни бугунги кунда турмуш тарзига сингдиришнинг асосларини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, бозор муносабатларига ўтиш ва бу жараёнда интеллектуал фаолиятнинг кенгайиши туфайли ақлий меҳнат билан шуғулланадиганларда сиёсий фаолиятга ортиб бориши, шу билан боғлиқ ҳолда организмнинг табиий ҳаракатчанлигини бошқа воситалар, хусусан ёшларни сиёсий соғломлаштириш жараёнига жалб этиш йўли билан таъминлашга эҳтиёжнинг ўсиши;

Иккинчидан, илмий-техникавий тараққиётнинг меҳнат ва фаолият мазмунига таъсирининг ортиб бориши;

Учинчидан, инсон саломатлигини тиклашга бўлган манфаатдорликнинг ортиши, меҳнат маҳсулдорлигини ошириш, меҳнат қобилиятини узайтириш, шу туфайли ёшларнинг ўз шахсиятини тасдиқлаши, жамиятда ўзига хос ўрин тутишини кўзлаб сиёсий маданиятга бўлган эҳтиёж ўсиб боради;

Тўртинчидан, жисмоний ва сиёсий маданият, шунингдек спортнинг ривож топиши мамлакатнинг мудофаа қудратини ошириш эҳтиёжларидан келиб чиқади, шунингдек давлатлараро алоқаларнинг мустақамланиши, мустақилликни мустақамлаш манфаатларига хизмат қилади.

Миллий мустақиллик туфайли республикамизда соғлом авлодни тарбиялаш вазифасига устивор аҳамият берилмоқда. «Соғлом авлод учун» орденининг ташкил этилиши бўлажак ёш авлод генофондини яхшилашга, экстрогенитал касалликларнинг олдини олишга, ёшларни соғломлаштиришга, уларнинг саломатлигини ҳимоя қилишга, энг муҳими, соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга қаратилган юксак инсонпарварлик ҳаракатининг бир намунаси. Айниқса, Республика Вазирлар Маҳкамаси қарори билан ташкил этилган «Соғлом авлод» жамғармаси бу вазифаларни амалга ошириш самарали хизмат қилмоқда. Унинг фаолияти келажак авлодлар наслини миллий ва умумбашарий тажрибалар асосида ривожлантириш, бу соҳадаги миллий дастурни амалга

⁴ Қаранг: Духовная ситуация времени. // Смысл и назначение истории. -М.1994, С.328

ошириш, она ва болалар саломатлигини муҳофаза қилиш, аҳолининг, айниқса ёшларнинг саломатлигини ва ижтимоий-биологик аҳолини мустақамлашга йўналтирилгандир.

Ёшларда инсон эркинлиги юксак ижтимоий қадрият даражасига кўтарилган экан, табиийки, бу эркинликнинг намоён бўлиши биринчи галда унинг саломатлиги орқали намоён бўлади. Бинобарин, жисмоний ва руҳий саломатлик ижтимоий қадрият ҳисобланади, шунинг учун ҳар бир киши етук тиббий онг, кўникма ва ўзини саломат олиб юриш маданиятини шакллантириши керак, бу эса унинг турмуш тарзи шаклланишининг асосини ташкил этади. Бинобарин, И.А.Каримов айтганидек, «биз соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий ғоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз»¹.

Бозор иқтисодиёти шароитида инфратузилма оқилона ва соғлом турмуш тарзини қарор топтиришни таъминлайдиган муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бунда иккита ҳолатни эътиборга олиш керак. Биринчидан, бозор иқтисодиёти халқнинг, ёшларнинг турмуш тарзини соғломлаштириш ва уни ривожлантиришни талаб қилади. Чунки ёшлар берилиб меҳнат қилишлари учун етарли даражада имкониятларга эга бўлишлари керак. Табиий газ, ичимлик суви, электр қуввати шахсий ҳаётни юксалтиришнинг учта муҳим омилдир, бундан ташқари, меҳнат фаолиятини янада самаралироқ қиладиган яна бир қатор (кўприклар, йўллар, мактаблар, кутубхоналар, хизмат кўрсатиш шахобчалари ва бошқалар) воситаларга ҳам эга бўлиши зарур.

Иккинчидан, бозор иқтисодиёти шароитида инфратузилманинг ривожланиши, бир томондан, давлатнинг мудурофа маблағларига, иккинчи томондан, тадбиркорликнинг шахсий ташаббуси ва саъй-ҳаракатларига боғлиқдир.

Ҳозирги кунда давлатимиз сиёсатининг асосини ёшларнинг соғлом турмуш тарзи ташкил қилади. Масалан, 2013 йилнинг соғлом турмуш тарзи, 2014 йилни соғлом бола йили деб эълон қилини замирида жуда катта фалсафий маънони ўзида акс эттиради. Давлатимиз томонидан ёшларнинг соғлом ўсиши учун жуда катта ишларни тадбирларни амалга оширмақда. Асосий сабаб ёшлар бизнинг келажагимиз ҳисобланади. Бизнинг тақдиримиз ўсиб келаётган ёшларимиз, баркамол авлод кўлида. Агарда ёшларимиз соғлом ривожланмаган бўлса унда давлатнинг, жамиятнинг тақдири танг аҳволга тушиб қолиши мумкин.

Давлатимиз томонидан ёшларнинг соғлом турмуш тарзи соҳасидаги олиб бораётган сиёсати жуда ўринлидир ва жамиятнинг, давлатнинг тараққий этишида ўзининг жуда катта ҳиссасини кўшади. Шу ўринда масаланинг иккинчи томони бу ёшларимиз томонидан давлат томонидан амалга оширилаётган сиёсатга, тадбирларга амалга қилмаслиги мумкин. У ҳолда давлат томонидан қанча урунишлар бефойда кетганлиги маълум бўлиб қолади.

Ёшларда соғлом турмуш тарзини шакллантиришда сиёсий маданиятнинг ўрни жуда беқиёсдир.

Ҳозир биз ахборот технологиялари тараққий этган даврда истиқомат қилиб келмоқдамиз. Ушбу даврнинг асосий салбий оқибатларидан бири сифатида “оммавий маданият”нинг ёшларимиз соғлом турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатмоқда. Унинг оқибатида кашандалик, ичкилик, гиёҳвандлик, лоқайдлик, одобсизлик, дангаса ёшларнинг вужудга келишини кўришимиз мумкин.

“Оммавий маданият”нинг ёшлар онгида давлат томонидан соғлом турмуш тарзини яхшилаш борасида олиб бораётган сиёсатини нотўғри тушунишига олиб келмоқда.

Сиёсий маданиятнинг асосий вазифаси шундан иборатки, Ўзбекистон Республикаси томонидан ёшларнинг соғлом турмушига қаратилган сиёсатини тўлиқ англашдан, уни жамият ва давлат ҳаётида қўллашдан иборат. Шу билан бирга ёшларда сиёсий маданиятни шакллантириш орқали уларни “оммавий маданият”нинг салбий таъсирига бардош бера оладиган, унинг миллий қадриятларимиз ва урф-одатларимиз руҳида тарбиялашдан ҳам иборатдир.

Халқимизнинг турмуш тарзини ривожлантириш, ёшларга мос ижтимоий муҳит яратишда, бир томондан, халқнинг руҳий олами, тарихий анъаналари, иккинчи томондан, жаҳондаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси асос қилиб олиниши мақсадга мувофиқдир.

Демак, халқимизнинг турмуш тарзини соғломлаштириш, уни барча асоратлардан тозалаш ва юқори сиёсий маданият даражасига кўтариш учун шу учта муҳим омилни муштаракликда олиб қараши керак. Булар, биринчидан, ўзбек халқининг менталитети, яъни ўзига хос феъл-атвори, анъаналари, руҳий олами; иккинчиси Шарқ халқларига хос ўзига хос моддий, маънавий омиллар; учинчиси ривожланган мамлакатлар тажрибаларини ижодий ўзлаштиришни назарда тутади.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Одилқориев Х.Т., Фойибназаров Ш.Ф. Сиёсий маданият. Т., 2004, 73-бет.
2. Қаранг: Каримов Ҳ. Илк бадиий дoston. – Т.: Фан, 1976, 123 бет.
3. Қаранг: Духовная ситуация времени. // Смысл и назначение истории. -М.1994, С.328
4. Каримов И.А.Юксак маънавият – келажак пойдевори. //Ватан саждагош каби муқаддасдир. 3.т. Т.: Ўзбекистон, 1996, 42-бет.

Научный руководитель: Профессор Гайбуллаев Отабек.

¹Каримов И.А.Юксак маънавият – келажак пойдевори. //Ватан саждагош каби муқаддасдир. 3.т. Т.: Ўзбекистон, 1996, 42-бет.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ

Gyulnar Mukanova – Ph.D., associate professor of al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan.

Абитаева Р.Ш. – кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой педагогики и психологии Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.

Абитаева Роза Шанракбаевна – Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты.

Алиева Меруерт Тулеухановна – старший преподаватель кафедры СПД и Истории Казахстана КГМУ.

Алтайбекова Қанағат Тұрсынбаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.

Алтынгаринов Асыл – студент Карагандинского Государственного Технического Университету.

Альбина Ахатова – студентка Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова.

Аманжол Бауыржан – магистрант специальности КарГУ им. Е.А. Букетова.

Арсененко Ірина Анатоліївна – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри економічної і соціальної географії та методики навчання географії, завідувач науково-дослідної лабораторії рекреаційної географії та туризму Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Асранбаева Муножат Халимжановна – старший преподаватель. Наманганский государственный университет.

Ахатова Айгуль Арыслановна – Қарағанды Мемлекеттік Медицина Университетінің оқытушысы.

Багаутдинова Эльвина Ришатовна – студентка Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Магнитогорский государственный университет» (ФГБОУ ВПО «МаГУ»).

Бадритдинова Мадина Бахромовна – преподаватель. Наманганский государственный университет.

Байгожина Гульнар Муратовна – преподаватель Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза.

Бакирова Алуа Турсуновна – преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин Карагандинского государственного медицинского университета.

Безкорований Олександр Іванович – аспірант ПВНЗ «Європейський університет».

Бунчук Оксана Володимирівна – кандидат педагогічних наук, асистент Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Бурлачук Оксана Олександрівна – студентка Національного університету державної податкової служби України.

Ветрова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Власов Володимир Іванович – головний науковий співробітник, доктор сільськогосподарських наук, доктор економічних наук. ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Волчкова Марія Іванівна – старший викладач Полтавської державної аграрної академії.

Ганчев Євген Федорович – магістрант ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана».

Гизатулина Анна Константиновна – студентка АО «Финансовая академия».

Гнатюк Наталія Євгеніївна – в.о. ректора, кандидат педагогічних наук Луцького біотехнічного інституту ПВНЗ «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая».

Головченко Сергій Іванович – аспірант ПВНЗ «Європейський університет».

Голубцова Вікторія Леонідівна – магістрант кафедри обліку, аналізу та аудиту в АПК ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана».

Горбатовська Олесь Олексіївна – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Гузалова Оксана Валеріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри якості та безпеки життя людини ВНЗ «Одеська державна академія технічного регулювання та якості».

Деміна Тат'яна Владимировна – Кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры РАиОТ Карагандинского Государственного Технического Университету.

Демчук Андрій Богданович – аспірант кафедри інформаційних систем і мереж Національного університету «Львівська політехніка».

Дюсембаева Лаззат Кайратовна – старший преподаватель Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина.

Ерғалиев Қуаныш Советұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты.

Ерғалиева Самал Жанатқызы – С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің магистранты.

Әлбілекова Самал Төлегенқызы – студентка Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Жалкевич Виктория Тимофеевна – доцент кафедры биологии и химии Аграрно-биологического факультета, доцент. Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова.

Жангабулова Зауре Калимжановна – доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганский университет им. О.А.Байконурова.

Жетписбаев Айдар Отарбекович – старший преподаватель кафедры СГД Карагандинского Государственного Технического Университету.

- Жубантаева Жанар Кадырбергеновна** – старший преподаватель, магистр филологических наук. Павлодарский государственный педагогический институт.
- ЖУК Мария Генриховна** – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики Гродненского государственного университета имени Янки Купалы.
- Жумкина Светлана Серикбаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Завуцак Ірина Іванівна** – студентка кафедри Інформаційних систем та мережі Національного університету «Львівська політехніка».
- Задорожна Ольга Іванівна** – викладач німецької мови кафедра латинської та іноземних мов Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.
- Зарембюк Тетяна Олександрівна** – викладач Луцького біотехнічного інституту ПВНЗ «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая».
- Засєкін Артур Анатолійович** – кандидат психологічних наук, завідувач кафедри філології Луцького біотехнічного інституту ПВНЗ «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая».
- Захарова Світлана Олександрівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри промислового та цивільного будівництва Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.
- Зеленко Тетяна Михайлівна** – інститут соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Ильин Павел Евгеньевич** – студент Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Магнитогорский государственный университет» (ФГБОУ ВПО «МаГУ»).
- Имранов Эльдар Тарланович** – магистрант Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Кадырхлджаева Наргиз** – студент Таразского государственного университета им. М.Х. Дулати.
- Какшина Лариса Валерьевна** – преподаватель «Национальный исследовательский ядерный университет «МИФИ», Волгодонский инженерно-технический институт - филиал НИЯУ МИФИ, техникум.
- Калінчик Віталій Васильович** – аспірант кафедри охорони праці, промислової та цивільної безпеки Національного технічного університету України «КПІ», Інститут енергозбереження та енергоменеджменту
- Калінчик Ірина Василівна** – аспірант кафедри електропостачання. Національний технічний університет України «КПІ», Інститут енергозбереження та енергоменеджменту.
- Караван Юрій Володимирович** – кандидат фізико-математичних наук, доцент. Львівський інститут економіки і туризму.
- Каратаев Айболат** – докторант кафедри Разработки месторождений полезных ископаемых Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Карманова Виктория** – студент Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати.
- Клепец Катерина Вікторівна** – студентка Інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Ковач Світлана Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент. ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана».
- Конькова Катерина Александровна** – студентка спеціальності «Педагогика и психология». Павлодарский государственный педагогический институт.
- Кузнецова Нина Владимировна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры менеджмента и маркетинга Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Магнитогорский государственный университет» (ФГБОУ ВПО «МаГУ»).
- Кунтуганова Бикен Асылбековна** – студентка АО «Финансовая академия».
- Курбанова Зарифа Бокижановна** – старший преподаватель. Наманганский государственный университет.
- Куц Олена Ремівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології та українознавства Київського національного університету технологій та дизайну.
- Қасымова Бақтыгүл Тлеубековна** – Қарағанды Мемлекеттік Медицина Университетінің оқытушысы.
- Лакоценин Антон Николаевич** – магистрант Краснодарского кооперативного института. г. Краснодар, Россия.
- Люлька Людмила Анатоліївна** – доктор філософії в галузі соціології, старший викладач кафедри іноземних мов факультету управління персоналом та маркетингу КНЕУ імені Вадима Гетьмана.
- Макулбаева Эльмира Салаватовна** – студентка Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза.
- Маматова Динара** – студент Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Мартиненко Володимир Олександрович** – кандидат державного управління, доцент кафедри менеджменту ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України».
- Марченкова Ілона Юріївна** – викладач кафедра теорії та практики перекладу з німецької мови Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Маханбетов Асет Имангалиевич** – студент Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Мейрамова Нұргүл Амантаевна** – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин Карагандинского государственного медицинского университета.
- Мельник Наталья Юрьевна** – кандидат психологических наук, доцент кафедры прикладной психологии СГГУ.
- Мисник Світлана Олексіївна** – асистент кафедри практичної психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.
- Митина Наталья Александровна** – кандидат педагогічних наук, доцент Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова.

- Міхєєва Оксана Юрїївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Міщенко Владислав Володимирович** – студент Смілянського технікуму харчових технологій Національного університету харчових технологій.
- Монастирська Галина Віленівна** – старший науковий співробітник ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».
- Моргун Надія Сергіївна** – здобувач кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, викладач кафедри досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ.
- Мусаєва Жайдары Толеубаєвна** – старший преподаватель кафедры СГД Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Мусақызы Динара преподаватель** – Государственного колледж имени Д. Калматаева. Республика Казахстан, г. Семей.
- Немова Наталья Анатольевна** – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры Разработки месторождений полезных ископаемых Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Нуманова Мунаввар Тахировна** – студентка Ташкентского государственного университета имени Низами.
- Нургазінова Гульбаршын Шарапіденовна** – докторант. Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва.
- Нургул Болатовна Ағалиева** – кандидат филологических наук. Павлодарский государственный педагогический институт.
- Нұрмаханова Несібелі Жұмбабаєвна** – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин Карагандинского государственного медицинского университета.
- Обаєва Гульнара Садуакасовна** – старший преподаватель, магистр Актюбинского регионального университета К.К. Жубанова.
- Олійник Володимир Вікторович** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України.
- Омарова Вера Константиновна** – кандидат педагогических наук, доцент ВАК, профессор кафедры педагогики Павлодарского государственного педагогического института.
- Омарова Камшат Сапарбекқызы** – старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Онишко Ірина Володимирівна** – магістр Національного університету харчових технологій.
- Оразханова Майгуль Ирангаиповна** – кандидат филологических наук, доцент Павлодарского государственного педагогического института.
- Осерова Салима Аманкелдиевна** – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
- Пегишева Ирина Валерьевна** – студентка Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Магнитогорский государственный университет» (ФГБОУ ВПО «МаГУ»).
- Подвзяникова Анастасия** – студент Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати.
- Подольская Оксана Александровна** – аспирант УО «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка».
- Ракитина Дарья Сергеевна** – студентка Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Магнитогорский государственный университет» (ФГБОУ ВПО «МаГУ»).
- Редзюк Ірина В'ячеславівна** – доктор філософії в галузі психології, старший викладач кафедри іноземних мов факультету управління персоналом та маркетингу КНЕУ ім. Вадима Гетьмана.
- Рысбекова Бахыт Баяновна** – магистр, преподаватель. Карагандинский Государственный Медицинский университет.
- Рысбекова Гульфайруз** – студент Таразского государственного университета им. М.Х. Дулати.
- Сағынганова Айдана Коянбаєвна** – студенті Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
- Сайлаубекова Айжамал** – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
- Саменова Света Нуртаєвна** – кандидат филологических наук, заведующая кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Саменова Света Нуртаєвна** – кафедра меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидат Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті.
- Сейдалиева Гаухар Оразбековна** – магистр, старший преподаватель. Казахский национальный аграрный университет.
- Сейдалиева Гульнара Оразбековна** – к.с.-х.н., доцент. Казахский национальный аграрный университет.
- Сизоненко Ірина Євгеніївна** – студент Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія».
- Ситникова Эльвира Валерьевна** – кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и кредита Юго-Западного государственного университета.
- Сланбекова Асылзат Ермановна** – старший преподаватель кафедры ПМИИ, КарГУ им. Е.А. Букетова.
- Смирнов Виктор Николаевич** – кандидат геологических наук, начальник заводской лаборатории ПАО «Николаевский судостроительный завод «Океан».
- Смирнова Светлана Михайловна** – кандидат геологических наук, старший преподаватель. НГУ имени В.А. Сухомлинского.
- Станибула Степан Александрович** – ассистент. Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины.

- Стефлюк Юрий Юрьевич** – докторант кафедры Разработки месторождений полезных ископаемых Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Темірғалиев Құдайберген Абаевич** – к.ф.н., заведующий кафедры истории Казахстана и социально-политических дисциплин Карагандинского государственного медицинского университета.
- Тимошук Інна Олегівна** – студентка Національного університету державної податкової служби України.
- Тошматова Камола Алишеровна** – студентка Педагогического Университета имени Низами.
- Троян Володимир Михайлович** – кандидат економічних наук, завідувач кафедри економіки і менеджменту, Білоцерківська філія МАУП.
- Турсунов Лочин Эркинович** – Самаркандский Государственный Университет.
- Умбетова Алмагул Когабаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Утегенова Алия Абукумаровна** – учитель русского языка. Казахстан, г. Павлодар.
- Фазылова Лейла Сабитовна** – старший преподаватель кафедры ПМИИ, КарГУ им. Е.А. Букетова.
- Фоменко Валерій Харитонович** – кандидат біологічних наук, професор кафедри спортивно-педагогічних та біологічних дисциплін Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія».
- Хамитова Эльмира Амантаевна** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Христя Оксана Володимирівна** – асистент кафедри українознавства Придніпровської будівельної академії будівництва та архітектури, аспірант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.
- Хуанган Нурбол** – докторант кафедры Разработки месторождений полезных ископаемых Карагандинского Государственного Технического Университету.
- Цимай Сергій Михайлович** – студент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Чала Олена Андріївна** – старший викладач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Шайбакова Маргарита Павловна** – студентка АО «Финансовая академия».
- Шатюк Татьяна Георгиевна** – кандидат педагогических наук, доцент заведущей кафедрой социальной и педагогической психологи Учреждения образования «Гомельский государственный университет им.Ф.Скорины».
- Шевчишена Оксана Воодимирівна** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології Хмельницького обласного інститут післядипломної педагогічної освіти.
- Шпак Валентина Любомировна** – студентка Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Магнитогорский государственный университет» (ФГБОУ ВПО «МаГУ»).

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты СНГ!

Государственное высшее учебное заведение

"Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета

«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 27 по 28 февраля 2014 г. проводится XX Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ».

Планируется работа по секциям:**I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминология и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психоллингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

Оргкомитет конференции планирует размещать доклады на Web-странице по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференции будет сформирован электронный сборник материалов, который можно будет скачать в PDF-формате на главной странице конференции по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Рабочие языки конференции – украинский, русский, английский французский, белорусский, грузинский, армянский, азербайджанский, казахский, узбекский, таджикский, киргизский, молдавский, туркменский.

Последний срок подачи статей – 26 февраля 2014 г. (включительно).

Стоимость участия в конференции и размещение статьи в электронном сборнике составляет:

Оргвзнос - **10 USD США (перевод в рублях – 370 рублей)**; (в оргвзнос входит оплата за размещение на сайте, верстка макета, редактирование текстов).

Объем статьи – не более 7 страниц. Скачать сборник можно будет через одну неделю после проведения конференции на главной странице конференции.

Для участников стран СНГ (за исключением Украины) средства перечисляются следующим образом:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Переводы по системе «Юнистрим» для Бобровника Юрия Викторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницкий (в квитанции должен быть указан код перевода и Ф.И.О. того, кто переводил деньги, страна).

(комиссия 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк России»)

Для участников из Российской Федерации (370 руб.) оплаты оргвзноса в рублях РФ (RUB) в отделениях ОАО «Сбербанк России» (для того, что бы оргвзнос дошел, в разделе **НАЗНАЧЕНИЕ ПЛАТЕЖА**, нужно указывать «**ПЕРЕВОД ЛИЧНЫХ СРЕДСТВ**», - только эти три слова).

56A: Банк-Посредник:	ОАО «Сбербанк России», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 3010181040000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефициара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Киев, Украина
59D: Бенефициар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрий Викторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Или почтовым переводом на Ф.И.О.: Бобровник Юрий Викторович, 08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА: Western Union на Бобровник Юрий Викторович (укажите код переводу Ф.И.О того, кто переводит оргвзнос).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

Название статьи (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский // Евремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Начный руководитель: кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: **neasmo@gmail.com** (тема сообщения: **27-28 февраля 2014 г.**) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ! Работы с рисунками и таблицами принимаются только в том случае, если они представлены в формате **JPEG** отдельным файлом.

ВНИМАНИЕ! После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!
 Державний вищий навчальний заклад
 «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
 імені Григорія Сковороди»,
 молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
 студентське наукове товариство історичного факультету
 «Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з 27-28 лютого 2014 р. проводиться XX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

XIX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на Web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua>. За результатами конференції буде сформовано електронний збірник матеріалів, який можна буде скачати в PDF-форматі на головній сторінці конференції за адресою - <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – українська, російська, англійська, французький, білоруська, грузинська, армянська, азербайджанська, казахська, узбекська, таджикська, киргизська, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – **26 лютого 2014 р. (включно)**.

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 80 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів).

Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після проведення конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово **ТУТ**.

Кошти перераховуються на рахунок:

Р/р: 26002273854001

ПІАТ КБ «Надра» ЦЕНТР

МФО 320564

Одержувач: МГО «Незалежна асоціація молоді».

Ідентифікаційний код за ЄДРПОУ – 26426765.

Призначення платежу: благодійний внесок на проведення конференції, П.І.П. автора статті.

Або на картку **Приват банку 5457 0829 1319 9290** (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити **SMS**-підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
за зразком: **Іван Петренко**
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком: **(ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (**у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)**) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com**, **тема повідомлення: 27-28 лютого 2014 р.** (у разі виникнення помилки при відправленні, повторно відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS-підтвердження**).

У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається достатньо відправити SMS з прізвищем автора публікації.

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Урклоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

E-mail: neasmo@gmail.com

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

УВАГА! Роботи з малюнками та таблицями приймаються лише у тому разі, якщо вони подані у форматі JPEG окремим файлом.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення подібних конференцій можна ознайомитися за адресою:

<http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Людмила Брагинец, Екатерина Ковалёва (Костанай, Казахстан) РАСПРОСТРАНЕНИЕ АДВЕНТИВНОГО СОРНЯКА GALINSOGA PARVIFLORA В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ	6
Muxlisa Otaboyeva (Samarkand, Uzbekistan) ILDIZ KEMIRUVCHI TUNLAMIGA QARSHI KURASHISHDA ENTOMOFAGLARNING AMALDA QO'LLANILISHI	7
Балауаса Утебаева (Қостанай, Қазақстан) БУРАБАЙ КӨЛДЕРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН МОЛЛЮСКАЛАРДЫҢ ПАРАЗИТТЕРМЕН ЗАЛАЛДАНУЫНЫҢ ЖЫЛ МАУСЫМЫНА ТӘУЕЛДІЛІГІ	9

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ

Ірина Арсененко (Мелітополь, Україна) ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ	11
Владимир Демин, Наталья Немова, Татьяна Демина, Имранов Эльдар, Юрий Стефлюк, Динара Маматова (Караганда, Казахстан) ОБОСНОВАНИЕ СПОСОБА ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВНЕЗАПНЫХ ВЫБРОСОВ УГЛЯ И ГАЗА И ЕГО ПАРАМЕТРОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ БУРЕНИЯ ДЕГАЗАЦИОННЫХ СКВАЖИН	13
Владимир Демин, Наталья Немова, Татьяна Демина, Нурбол Хуанган, Айболат Каратаев, Асыл Алтынгаринов (Караганда, Казахстан) ЗАБЛАГОВРЕМЕННАЯ ДЕГАЗАЦИОННАЯ ПОДГОТОВКА ЗАПАСОВ УГОЛЬНЫХ ПЛАСТОВ И ВЫРАБОТАННЫХ ПРОСТРАНСТВ	16
Виктор Смирнов, Светлана Смирнова (Николаев, Украина) ИНТЕНСИВНОСТЬ БИОЛОГИЧЕСКОГО НАКОПЛЕНИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ СИНЕ-ЗЕЛЁНЫМИ ВОДОРОСТЯМИ	20

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Світлана Захарова (Запоріжжя, Україна) ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА МОЛОДІ, ЯК КРОК ДО ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ЛЮДСТВА	22
Наргиза Исматова (Самарканд, Узбекистан) САМАРҚАНД КИМЁ КОМБИНАТИ АТРОФИДАГИ СУФОРИЛАДИГАН ЕРЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИ	24
Ірина Калінчик (Київ, Україна) АНАЛІЗ ДОЦІЛЬНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВІТРОНАСОСНИХ УСТАНОВОК ПРОМИСЛОВИМИ ОБ'ЄКТАМИ	25
Юрій Караван (Львів, Україна) ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ	27
Виктория Карманова, Анастасия Подвизникова (Тараз, Казахстан) ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИАРАЛЬЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЗДОРОВЬЕ ЛЮДЕЙ	29
Володимир Мартиненко (Суми, Україна) ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО ЧИСТИХ ВИРОБНИЦТВ ЯК ШЛЯХ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ	31
Гульфаруз Рысбекова, Наргиз Кадырходжаева (Тараз, Казахстан) КОСМОДРОМ БАЙКОНУР И ВОПРОСЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	33

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Олександр Безкоровайний (Черкаси, Україна) ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА РЕГІОНУ	36
Євген Ганчев (Київ, Україна) ОБЛІК РОЗРАХУНКІВ І ЗВІТНІСТЬ ЗА ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ НА ПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ	38
Анна Гизатулина, Маргарита Шайбакова, Бикен Кунтуганова (Астана, Казахстан) АУДИТ ФИНАНСОВЫХ АКТИВОВ И ОБЯЗАТЕЛЬСТВ СОГЛАСНО МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ	40
Анна Гизатулина, Маргарита Шайбакова, Бикен Кунтуганова (Астана, Казахстан) КАТЕГОРИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА: РАСЧЕТЫ И ОБЯЗАТЕЛЬСТВА	42
Сергій Головченко (Черкаси, Україна) ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СТАНУ РЕГІОНУ	45
Павел Ильин (Магнитогорск, Россия) АНАЛИЗ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ ООО «МЕТАЛЛСТРОЙСНАБ»	46
Світлана Ковач, Вікторія Голубцова (Київ, Україна) АУДИТ РОЗРАХУНКІВ ЗА ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ	49
Г.У. Талимова, Мария Крикунова (Темиртау, Казахстан) ПЕРВАЯ В КАЗАХСТАНЕ СОЦИАЛЬНО-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ КОРПОРАЦИЯ	52
Нина Кузнецова, Эльвина Багаутдинова (Магнитогорск, Россия) УПРАВЛЕНИЕ СБЫТОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ	54
Нина Кузнецова, Валентина Шпак (Магнитогорск, Россия) ПЛАНИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА РЕКЛАМНОЙ КАМПАНИИ ОРГАНИЗАЦИИ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	56
Антон Лакоценин (Краснодар, Россия) ТЕХНОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ СЛУЖЕБНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ПРОДВИЖЕНИЕМ ПЕРСОНАЛА	58

Галина Монастирська (Київ, Україна) БІДНІСТЬ І ПРАЦЯ: ЗВ'ЯЗОК І ЗАЛЕЖНІСТЬ	60
Ірина Онишко (Київ, Україна) СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПІДВИЩЕННЯМ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПРОДУКЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ – СУБ'ЄКТІВ ЗЕД	62
Ірина Пегишева (Магнітогорск, Росія) ПРЕДПОСЫЛКИ И ФАКТОРЫ, ПРЕДШЕСТВУЮЩИЕ НАСТУПЛЕНИЮ РИСКОВЫХ ДЛЯ ПРЕДПРИЯТИЯ СИТУАЦИЙ	65
Оксана Подольская (Гомель, Беларусь) ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ДЕСТАБИЛИЗИРОВАННЫХ РЕГИОНОВ	66
Дарья Ракитина (Магнітогорск, Росія) ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	69
Бахыт Рысбекова (Караганда, Казахстан) СОВРЕМЕННЫЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЗНАЧИМЫЕ КАЧЕСТВА У БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ	70
Эльвира Ситникова (Курск, Росія) ВИДЫ РИСКОВ НА РЫНКЕ ЦЕННЫХ БУМАГ	72
Володимир Троян, Олександр Ткаченко (Біла Церква, Україна) ПРОЦЕС СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ	74
Володимир Троян (Біла Церква, Україна) ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЯК ОСНОВА АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	76
Володимир Троян (Біла Церква, Україна) ОСВІТА УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМА «ВІДТОКУ МІЗКІВ»	78

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Gyulnar Mukanova (Almaty, Kazakhstan) CREATIVE TANDEM: ZATAEVICH AND SADVAKASOV	81
Гульнар Байгожина, Эльмира Макулбаева (Караганда, Казахстан) ВЛИЯНИЕ УЙГУРСКОГО СЕПАРАТИЗМА НА РЕГИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	82
Ганна Вєтрова (Ізмаїл, Україна) РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ ПІД ВЛАДОЮ РУМУНІЇ (1918-1940 рр.)	84
Володимир Власов (Київ, Україна) ГЕОЕКОНОМІКА ЗА УЯВЛЕННЯМИ ІТАЛІЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ	86
Олег Водяний (Переяслав-Хмельницький, Україна) ВПРОВАДЖЕННЯ НАУКОВИХ РОЗРОБОК В ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОЇ ГІГІЄНИ В ПРАКТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	89
Олеся Горбатовська (Черкаси, Україна) БИТВЫ ПРИ МАРТИНІЧАХ І КРУСАХ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП НА ШЛЯХУ ЗВІЛЬНЕННЯ ЧОРНОГОРІЇ ВІД ОСМАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ	92
Айдар Жетписбаев, Меруерт Алиева, Жайдары Мусаева (Караганды, Казахстан) ИСТОРИЧЕСКИЕ И НОРМАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	94
Олена Куц (Київ, Україна) КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІ СТ.	96
Динара Мусақызы (Семей, Казахстан) ИСТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ ШАКАРИМА	98
Сергій Цимай (Черкаси, Україна) ФОРМУВАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ФАКТОР ДЕМОРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ХVІІІ СТ.	100

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Лаззат Алдибаева, Жаныл Керимова (Казахстан, г. Алматы) РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ПОГРАНИЧЕНОГО СЛОЯ НЕНЬЮТОНОВСКИХ ЖИДКОСТЕЙ ВАРИАЦИОННЫМ МЕТОДОМ	103
Л.Т. Алдибаева, Ж.Н. Керимова (Алматы, Казахстан) РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ ПОГРАНИЧЕНОГО СЛОЯ НЕНЬЮТОНОВСКИХ ЖИДКОСТЕЙ ВАРИАЦИОННЫМ МЕТОДОМ	106
Ляззат Алдибаева, Асият Ахсүтова (Казахстан, г. Алматы) МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КС	109
Азизбек Маманазаров, Наргиз Икромова (Фергана, Узбекистан) БИР НОЛОКАЛ ЧЕГАРАВИЙ МАСАЛА ҲАҚИДА	112
Ислон Неъматов, Гулноза Хожиакбарова (Фергана, Узбекистан) ХАРАКТЕРИСТИК ФУНКЦИЯЛАР УЧУН БАЪЗИ ЛИМИТ ТЕОРЕМАЛАР	116
Рашид Расулов (Фергана, Узбекистан) ЧОРАК ДОИРА ТАШҚАРИСИДА БИГАРМОНИК ТЕНГЛАМА УЧУН НОКОРРЕКТ ҚҶЙИЛГАН МАСАЛА ҲАҚИДА	119
Лейла Фазылова, Асылзат Сланбекова, Бауыржан Аманжол (Караганда, Казахстан) ЕХСЕЛ ҚОСЫМШАСЫНЫҢ ТАЛДАУ ПАКЕТІНІҢ КӨМЕГІМЕН БЕРІЛГЕН БАҚЫЛАУЛАРҒА ДИСПЕРСИЯЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ	120

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Роза Абитаева, Света Саменова (Жезқазған, Қазақстан) МӘДЕНИЕТ – ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ӨЛШЕМІ	124
Айгуль Ахатова, Бақтыгүл Касымова (Қарағанды, Қазақстан) БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТІҢ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	126
Людмила Брагинец (Костанай, Қазақстан) СТРУКТУРИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК СРЕДСТВО РЕАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ БАКАЛАВРОВ БИОЛОГИИ	128
Оксана Бунчук (Мелітополь, Україна) ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПЕРШИМИ ВСЕУКРАЇНСЬКИМИ УЧИТЕЛЬСЬКИМИ З'ЇЗДАМИ 1917 РОКУ	130
Наталія Гнатюк (Луцьк, Україна) РОЛЬ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ СПЕЦІАЛІСТА У ТЕХНІЧНИХ ВНЗ	132
Оксана Гузалова (Одеса, Україна) ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	134
Айнұр Дүйсенбекова (Қазақстан, Қызылорда) БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	136
Виктория Жалкевич (Костанай, Қазақстан) ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ДЕБАТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ БИОЛОГИИ	139
Жанар Жұбантаева (Қазақстан, Павлодар) ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТҮРЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ	141
Анара Жукина, Айман Нуркамыт (Қазақстан, г. Алматы) ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС–МЕТОДА НА УРОКАХ ФИЗИКИ	143
Екатерина Конькова, Вера Омарова (Павлодар, Қазақстан) ДИАГНОСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ 9-Х КЛАССОВ	144
Наталья Митина, Альбина Ахатова (Талдықорған, Қазақстан) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕО МАТЕРИАЛОВ В ПРОЦЕССЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ	146
Оксана Міхеева (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З ПРИЙОМНИМИ СІМ'ЯМИ	149
Оксана Міхеева, Тетяна Зеленко (Київ, Україна) НОРМАТИВНО-ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДГРУНТЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ – СІРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	151
Х.Ж. Худойкулов, Д.О. Химматалиев, Д.И. Мукумова (Ташкент, Ўзбекистан) ПОВЫШЕНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РОДИТЕЛЕЙ ЗА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ	153
Володимир Олійник (м. Київ, Україна) ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ	155
Вера Омарова (Павлодар, Қазақстан) НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДПРАКТИКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ	157
Светлана Пустовит (Калуга, Россия) ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ИЗДАНИЙ В ОБУЧЕНИИ ХИМИИ	159
Наталія Сулим (Львів, Україна) ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ У ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ	162
Володимир Троян (Біла Церква, Україна) ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ МЕТОДІВ ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТУДЕНТІВ-МЕНЕДЖЕРІВ	163
Володимир Троян (Біла Церква, Україна) ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ВИЩОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ	165
Саодат Усманова (Наманган, Ўзбекистон) ШАХС ТАРАҚҚИЁТИДА АЁЛ, ОИЛА ВА МАКТАБНИНГ ЎЗАРО ҲАМКОРЛИГИ	166
Алия Утегенова (Павлодар, Қазақстан) ИННОВАЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЯ КАК РЕАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	169
Валерій Фоменко, Ірина Сизоненко (Харків, Україна) АГРЕСИВНІСТЬ, ЯК ОДНА З ХАРАКТЕРИСТИК СУЧАСНОГО СТУДЕНТА, ЯКА НЕГАТИВНО ВПЛИВАЄ НА ВІДНОШЕННЯ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МОЖЛИВОСТІ МЕТОДІВ ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ДЛЯ ЇЇ КОРЕКЦІЇ	170
Х.Ж. Худойкулов, Д.О. Химматалиев, Г. Жўраева (Тошкент, Ўзбекистан) ПЕДАГОГІК НИЗОЛАР, УЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ, УҚУВЧИЛАРНИНГ ҲАҚ-ҲУҚУҚЛАРИ	172
Х.Ж. Худойкулов, А.А. Бекназаров (Ташкент, Ўзбекистан) ЛУЧШИЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЫ С МАХАЛЛИНСКИМ КОМИТЕТОМ	175
Х.Ж. Худайкулов, Д.О. Химматалиев, Г. Джураева (Ташкент, Ўзбекистан) ЛИЧНОСТЬ В СИСТЕМЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ	176

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Оксана Бурлачук (Ірпінь, Україна) ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ВИД ПОКАРАННЯ В УКРАЇНІ	179
Мария Жук (Гродно, Беларусь) НЕОБХОДИМОСТЬ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К РАССЛЕДОВАНИЮ НАЛОГОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	180

Едилкызы Махаббат (Талдыкорган, Казахстан) СУДЕБНЫЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ	183
Надія Моргун (Київ, Україна) СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ТА ОСОБИСТОГО ІНТЕРЕСУ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ	185
Інна Тимошук (Ірпінь, Україна) ШЛЯХИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ	187
СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ	
Y. Dusmatova, U. Oripova (Tashkent, Uzbekistan) CHARACTERISTICS OF DEVELOPING INTROSPECTION SYSTEM IN TEENAGERS	190
Tatiana G. Shatyuk (Gomel, Belarus) SOME FEATURES OF A PSYCHOLOGIST'S VOCATIONAL GUIDANCE ACTIVITY	191
З. Курбонова, А. Турғунбоева (Наманган, Узбекистан) ИЖТИМОИЙ-ПЕРЦЕПТИВ СТЕРЕОТИПЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДАГИ АҲАМИЯТИ	193
Р.Ш. Абитаева, Наталья Федченко (Жезказган, Казахстан) О СТИЛЯХ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ В БРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ШКОЛЫ	196
Муножат Асранбаева (Наманган, Ўзбекистон) АБУ НАСР ФОРОБИЙ ИНСОН РУҲИЯТИ ҲАҚИДА	198
Дилбар Боймирзаева (Наманган, Узбекистан) ЛОЖЬ КАК ФОРМА ИСКАЖЕНИЯ РЕАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ	200
Дилбар Боймирзаева (Наманган, Узбекистан) БОЛА ХУЛҚ-АТВОРИДА ЁЛҒОНЧИЛИКНИ ИЖТИМОИЙ ПСИХОЛОГИК ТРЕНИНГЛАР ОРҚАЛИ КОРРЕКЦИЯ ҚИЛИШ	202
Марія Волчкова (Полтава, Україна) ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНOSTІ СТУДЕНТСТВА	204
Артур Засєкін, Тетяна Зарємбюк (Луцьк, Україна) МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ВІРТУАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В МЕЖАХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ТЕОРІЇ	207
Лариса Какшина (Волгодонск, Россия) РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ КАК УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОЙ МОДЕЛИ ВЫПУСКНИКА ТЕХНИКУМА	209
Анна Клименко (Костанай, Казахстан) ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОДРОСТКОВ	211
Зарифа Курбанова, Мадина Бадритдинова (Наманган, Ўзбекистон) КОГНИТИВ УСЛУБ ВА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ФАОЛЛИГИ	214
Н. Мадалиева, У. Орипова (Ташкент, Ўзбекистон) ШАҲСДА ЎЗИНИ ЎЗИ НАЗОРАТ ҚИЛИШНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ДОИР НАЗАРИЙ МУШОҲАДАЛАР	216
Асет Маханбетов (Жезказган, Казахстан) ЛОГИН КАК ФЕНОМЕН МЕЖЛИЧНОСТНОГО ВОСПРИЯТИЯ	218
Наталья Мельник (Севастополь, Украина) НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИН С ЛИШНИМ ВЕСОМ	220
Дилхумор Мирзабдуллаева, Шоира Абдуллаева (Наманган, Узбекистан) СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГ КАК ФОРМИРУЮЩИЙ ФАКТОР КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ	222
Дилхумор Мирзабдуллаева (Наманган, Ўзбекистон) НИЗОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШНИНГ ИЖТИМОИЙ – ПСИХОЛОГИК ВОСИТАЛАРИ	225
Світлана Мисник (Глухів, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	227
Мунаввар Нуманова (Ташкент, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ ДЕТСКОГО АУТИЗМА	229
У. Орипова (Ташкент Ўзбекистон) ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ЎЗИНИ ЎЗИ НАЗОРАТ ҚИЛИШНИНГ ИНДИВИДУАЛ-ТИПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	231
Ольга Римарчук (Київ, Україна) НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ ЗМІ НА СВІДОМІСТЬ ТА ВИХОВАННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ	233
Степан Станибула (Беларусь, Гомель) НАПРАВЛЕНИЯ РАБОТЫ СПЕЦИАЛИСТОВ ПРИ ПОСТИНТЕРНАТНОМ СОПРОВОЖДЕНИИ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ	235
Камола Тошматова (Узбекистан, Ташкент) ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ НА АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ РЕБЕНКА	237
Азиза Турғунбаева (Наманган, Узбекистан) ИЖТИМОИЙ-ПЕРЦЕПТИВ СТЕРЕОТИПЛАРНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДАГИ АҲАМИЯТИ	240
Олена Чала (Київ, Україна) ДЕСТРУКТИВНИЙ ВНУТРІШНЬОСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФЕНОМЕН ПСИХІКИ ЮНАЦТВА	242
Оксана Шевчишена (Хмельницький, Україна) ПОЗИТИВНЕ МИСЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ЯК УМОВА ГУМАНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ	244

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Айгуль Алдабергенова, Рима Абдуалиева (Талдықорған, Қазақстан) КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕРДІ ОҚЫТУ ӨДІСТЕМЕСІ	247
Андрій Демчук (Львів, Україна) ПОДАННЯ ВІДЕОКОНТЕНТУ НЕЗРЯЧИМ	249
Лаззат Дюсембаева (Астана, Қазақстан) СОПОСТАВЛЕНИЕ И ВЗАИМОСВЯЗЬ СТРУКТУРНОГО И ОБЪЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДОВ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ПО РИС	251
Ерлан Андасбаев, Еркебулан Бейсегулов (Талдықорған, Қазақстан) ФИЗИКА САЛАСЫНДА ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ	254
Ірина Завуцзак (Львів, Україна) АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ ТА ІНШИХ ДЖЕРЕЛ ОНТОЛОГІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ГАЛУЗІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ	257
Віталій Калінчик (Київ, Україна) КОНТРОЛЬ НЕБЕЗПЕЧНИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧИХ СИСТЕМ	260
Гульбаршын Нургазінова (Астана, Қазақстан) ПРИМЕНЕНИЕ ОНТОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА ПРИ ОПИСАНИИ ПОНЯТИЙНОЙ ОБЛАСТИ «ФУНКЦИИ»	262
Гульнара Сейдалиева, Гаухар Сейдалиева (Алматы, Қазақстан) ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ	265
Алтай Шалтабаев, Максат Сеитбаев (Талдықорған, Қазақстан) ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНЫП, ДЕРБЕС КОМПЬЮТЕРДІ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚАМТАМАССЫЗ ЕТУ	267
Алтай Шалтабаев, Айнур Байзақова (Талдықорған, Қазақстан) ADOBE AFTER EFFECT CS3 БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУ	269

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

N.U. Saibekova (Almaty, Kazakhstan) DISCOURSE AND TYPES OF DISCOURSE	273
Нұргүл Ағалиева (Павлодар, Қазақстан) ШӨҢГЕРЕЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰАТЫ	274
Самал Әлбілекова (Қазақстан, Ақтөбе) ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ АУДАРЫЛУ ЖОЛДАРЫ	276
Фозилжон Шукуров (Самарканд, Узбекистон) ГУФТОРЕ ЧАНД ДАР БОБАТИ ИҚТИБОСИ ВОЖАҲО	278
Қанағат Алтайбекова (Жезказған, Республика Қазақстан) ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТІҢ МАҒЫНАСЫН АШУДЫҢ ҚОСАЛҚЫ АМАЛДАРЫ	280
Қанағат Алтайбекова, Эльмира Хамитова (Жезказған, Республика Қазақстан) КӨРКЕМДІК МАҚСАТ ЖӘНЕ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫС	282
Гулбахор Атаева, Ойзода Умарова (Самарканд, Узбекистон) К РЕПРЕЗЕНТАЦИИ МЕЖДОМЕТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СЛОВАРЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	284
Г.М.Атаева, К.О.Мамадалиева (Самарканд, Узбекистон) К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ МЕЖДОМЕТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ – КЛЯТВ В АНГЛИЙСКОМ, НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ	286
Абдуваҳоб Воҳидов (Самарканд, Узбекистон) ОДОБИ МУОШИРАТИ ЭРОНИЁНИ ЧУМҲУРИИ ИСЛОМИИ ЭРОН	287
Қуаныш Ерғалиев, Самал Ерғалиева (Павлодар, Қазақстан) ҰЛТТЫҚ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНЫҢ АУДАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ (М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы негізінде)	288
Зауре Жанғабылова, Камшат Омарова (Жезказған, Қазақстан) АНТРОПОНИМДЕР ҚҰРАМЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ЕСІМШЕ ЖҰРНАҚТАРЫ	290
Светлана Жумкина (Жезказған, Қазақстан) КӨНЕ ЖЫРЛАР ТАРИХЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР	293
Ольга Задорожна (Львів, Україна) КЛАСИФІКАЦІЙНА ВАРІАТИВНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ	295
Татьяна Заика, Карина Ходыкина (Алексеевка, Россия) ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СЛЕНГА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ (на примере современного английского языка)	297
Нодира Исакова (Самарканд, Узбекистон) ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЙСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ	299
Катерина Клепец (Луцьк, Україна) ХУДОЖНІЙ СИНТАКСИС ПОЕЗІЙ ЛЕВКА БОРОВИКОВСЬКОГО	300
Ірина Комарова, Наталия Ткачева (Курск, Россия) ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, НАЗЫВАЮЩИЕ ЭМОЦИИ В ПРОЦЕССЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)	302
Құралқанова Ботагөз (Павлодар, Қазақстан) ҚАЗАҚ ӨДЕБИЕТІНДЕГІ МӘҢГҮРТТІК ТАҚЫРЫБЫ	304

Людмила Люлька, Ірина Редзюк (Київ, Україна)	
МОВА, СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА КОМУНІКАЦІЯ	307
Ілона Марченкова (Миколаїв, Україна)	
СЛОВА-РЕАЛІЇ У КАЗЦІ Е. Т. А. ГОФМАНА «ЗОЛОТИЙ ГОРНЕЦЬ» ТА ВІДТВОРЕННЯ ЇХ У ПЕРЕКЛАДІ	309
Мир-Жафаров Саид-Жамол (Самарканд, Узбекистан)	
АРАБ ЁЗУВИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ТУРЛАРИ	312
Гульнара Обаева (Актобе, Қазақстан)	
ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАСТАУЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДЫ ИГЕРУ МӘСЕЛЕСІ	314
Майгүл Оразханова (Павлодар, Қазақстан)	
ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА	
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ БЕЛГІЛЕРДІ ТАНЫТУ НЕГІЗДЕРІ	316
Осерова Салима (Ақтөбе, Қазақстан)	
ТОПОНИМДІК ЖҮЙЕДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ	317
Сағынғанова Айдана (Ақтөбе, Қазақстан)	
АНТРОПОНИМДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	319
Айжамал Сайлаубекова (Ақтөбе, Қазақстан)	
ӨНІРЛІК ТОПОНИМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ	322
Света Саменова (Жезказган, Қазақстан)	
ЗАТТАНҒАН СӨЗДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СИПАТЫ	324
Алмагул Умбетова (Жезказган, Қазақстан)	
БҮРКІТ ЫСҚАҚОВ ТУРАЛЫ СӨЗ	326
Оксана Христя (Дніпропетровськ, Україна)	
МОВА ТВОРІВ ДНІПРОВОЇ ЧАЙКИ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	328
Анастасія Чубрей (Луцьк, Україна)	
ВИКОРИСТАННЯ СТІЙКИХ СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ	
У МОВІ ПРЕСОВИХ ЗМІ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКИХ ВИДАНЬ)	330
СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ	
Владислав Міщенко (Сміла, Україна)	
ФІЛОСОФСЬКА ТВОРЧІСТЬ ТА ВИХІДНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ Г.С. СКОВОРОДИ	333
Несібелі Нұрмаханова, Алуа Бакирова, Нұргүл Мейрамова (Қарағанды, Қазақстан)	
ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БІЛІМДЕРДІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ	335
Құдайберген Темірғалиев, Несібелі Нұрмаханова, Алуа Бакирова (Қарағанды, Қазақстан)	
Ы. АЛТЫНСАРИН ЖӘНЕ А. ҚҰНАНБАЕВ ҒЫЛЫМ-БІЛІМДІ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ПРОЦЕСІНІҢ	
ЖАРШЫЛАРЫ ХАҚЫНДА	338
Лочин Турсунов (Самарканд, Узбекистан)	
ЁШЛАРДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИНГ АҲАМИЯТИ	340
ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ / ВЕДОМОСТИ ОБ УЧАСНИКАХ	344
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из стран СНГ	348
Информация для участников з України	351

Збірник наукових праць / Сборник научных работ

Українською, російською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014 р. – 360 с.

Материалы XIX Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2014 г. - 360 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення XIX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»** та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

